

CENTENARY MEMORIAL VOLUMES I-IV

IN HONOUR OF

ACHĀRYA

• BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRĪ
JĀMBHEKAR

• (1812-1846)

• 3 75

APPRECIATIONS AND OPINIONS

APPRECIATIONS AND OPINIONS

(1)

H. E. Shri. M. S. ANEY, Governor of Bihar, Patna.

The "Memoirs and Writings of Acharya Bāl Gangādhār Shāstri Jāmhbekar" compiled and edited by Mr. G. G. Jāmhbekar, is a unique work. For the first time, after the lapse of more than a century, the Marathi-speaking world is being supplied with an authentic account of the life and work of that great Mahārāshtrian, who in the early days of British rule, attained a position of great eminence in the public life of the city of Bombay, shrewdly by dint of his ability and industry. He is undoubtedly the first Shāstri (Sanskrit Pundit) who took up the study of English, and only in a few years acquired complete mastery of that language, the science of mathematics, and several other branches of natural science. He may be rightly called the pioneer of public life in Bombay.

Bāl Shāstri was the first Indian to be appointed a Professor of Mathematics to the Elphinstone College of Bombay, and ~~had~~ among his students Prof. Kero Lakshmao Chhātre, Dr. Bhaū Dājī, Dr. Dadashai Naoroji and several others, who earned distinction in later life. He wrote text-books on Marathi grammar and several other subjects for use in schools, and was one of the first architects of modern Marathi prose. His contributions as an Oriental scholar, though few, are of great interest and importance. He was also nominated J. P., a rare distinction for a man of ordinary means in those days. He thus succeeded in earning the good opinion of the people and Government of his time.

Bāl Shāstri stood for the remarriage of young widows, and for the Shuddhi and readmission into Hinduism of those who were converted. He had the courage to fight with European missionaries for the assertion of this right. He was a philanthropist who used most of his income in doing public good or charity.

This brilliant son of Mahārāshtra lived only for thirty-three years. But considering the marvellous nature and excellence of the work done by him in this short life, one is reminded of the achievements of His Holiness the First Shankarāchārya, the propounder of Advaita Siddhānt and of Shri Jñāneshwara, Maharaj, the premier poet-saint of Mahārāshtra.

Mr Jambhekar, the author of these Volumes, is a well-known journalist and a writer of reputation. His "Introductory Survey of Biographical and Other References during the Century" is written in a rather challenging style. He has, however, taken considerable pains, at very great sacrifice, to unearth the materials for this biography. The work is not merely the story of the life of Bāl Shāstri, but a chronicle of events of public importance that took place a hundred years ago in Bombay and Maharāshtra, and therefore of the utmost interest to students of history of the early days of British rule in the Bombay Presidency. Lovers of the Marathi language will feel deeply indebted to the author for presenting them a highly interesting biography of one of the Ācharyas that laid the foundations of, and moulded the form of modern Marathi prose. Accordingly, these Centenary Memorial Volumes deserve to be on the shelf of every lover of Marathi literature, and in the hands of every student of the Marathi language in the higher classes

(2)

Prof N. G CHAPEKAR, B A, LL B

Research Guide in Marathi, Fergusson College, Poona

A unique personality as that of Bāl Shāstri Jāmbhekar, the Pioneer of Modern Mahārashtra in different fields, required for its biographical presentation a person endowed with a critical mind and capacity for patient research. The author, Mr G. G. Jambhekar (ex-editor of the 'Lokashikshan') possesses that essential qualification in an imminent degree. He has unquestionably displayed remarkable energy and insight in hunting and digging up the all too scanty and scattered materials, which lay buried in obscurity for nearly a century. It was, indeed, a stupendous task. Obituary and other appreciative notices, official reports and files, private papers and correspondence, as well as the vast literature calculated to furnish some clue to the annals of the early nineteenth century, have been all laboriously utilized, with the result, that the editor has remarkably succeeded in discovering the forgotten greatness of the hero, after the lapse of a century.

The two of the four proposed Centenary Memorial Volumes before me are, in my judgment, a fine example of indefatigable

and intelligent research. One of them consists of the *Select Writings of Bāl Shāstri*—both English and Marathi—on various subjects; and the other of several interesting Appendices containing authentic *Biographical Materials* with critical notes by the editor. These records are valuable in that they throw a flood of light on the social condition of that obscure period, and provide us with a healthy reading. I make no doubt, therefore, that these Memorial Volumes deserve every encouragement and support of the University.

(3)

R. P. PATWARDHAN, M.A. (OXON.), I.E.S.

Director of Public Instruction (Rtd.), Poona.

I have read this work with very great interest and profit. Years of patient labour have gone to its making : it is not as if the material lay ready to hand and needed only to be collated and digested. On the contrary, almost every bit of information, every small or big document, had to be brought to light by diligent search among musty record-rooms, or ingenious inquiry with likely informants. In the result, we have here some eight hundred pages of original material, which is valuable not only for a biography of Bāl Gangādhār Shāstri Jāmbhakar, but also for the light it throws on many aspects of the history of Mahārāshtra in the second quarter of the nineteenth century.

Mr. Jambhakar was prompted to undertake the immense labour involved in the present work, by a feeling of indignation that posterity had not done justice to the memory of his great namesake. He has achieved notable success in the task he set to himself, and the reader of the following pages can form for himself a fairly clear picture of the man Bāl Shāstri Jāmbhakar was. He was indeed a most remarkable man. Born five years before the battle of Kirkc, Bāl Shāstri belonged to the very first generation of English-educated Mahārāshtrians. The avidity with which he took to the New Learning is reminiscent of the 15th century Renaissance scholars in Western Europe. Nor was his anxiety to make the light of the New Learning available to his non-English-knowing compatriots less remarkable. Not only did

he write or help in the preparation of text books in Marathi on Grammar, Etymology, Geography, History and even on Differential and Integral Calculus—that was incidental to his duties as an Educational Officer under Government—but he edited for some years, the first Anglo-Marathi weekly and the first Marathi monthly magazine. In the midst of all this work, he found time to contribute scholarly articles to the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. A keen social reformer, he yet held fast to his moorings in Hindu religion and culture. Nor was he a sycophant, but held independent views on public questions, and freely expressed them. The obituary and appreciative notices about him printed in the present work bear evidence to the great impression made by him on his contemporaries, both European and Indian, and make us feel that if Death had not laid its hand on him at the all too premature age of 33, he would have been a Ranade in his generation and perhaps one even greater than that great man.

While thus successful in its main task, Mr Jambhekar's work is noteworthy in yet another way. It is a model of painstaking research and meticulously accurate writing (in spite of a few minor slips). Mr Jambhekar is a severe critic of loose and slipshod writing. At times, he is indeed too severe and rather hypercritical but the reader will, I trust, readily forgive him for this, and will be eagerly looking forward to his next and last volume, dealing with the Life and Times of Bāl Gangādhār Shāstrī Jāmbhekar.

Scholarly works like the present can never be financial successes. They, therefore, need all the help that the generous public and Government can possibly extend to them.

(4)

Dr A S ALTEKAR, M A, D Litt Head of the Department
of Ancient Indian History and Culture, Patna

I read portions of the printed file copy of the forms of the Centenary Memorial Volumes in honour of Bāl Gangādhār Shāstrī Jāmbhekar (1812 to 1842) compiled by Mr G. G. Jambhekar. They showed me very clearly that the work will be a very

valuable one for the reconstruction of the educational, social and cultural history of Maharashtra of the little known and less studied period which marked the transition to the British administration. To collect the scattered data for these Volumes from sources difficult to procure was a strenuous, troublesome and costly task. Mr Jambhekar has not only executed it with success and ability but has also utilized the data for presenting an authoritative picture of the life of the age, in a manner that will bring credit to research workers of established reputation. The work will be indispensable for the students of the history of the period it covers and therefore deserves encouragement and financial support from the Government, the Universities and similar bodies.

(5)

The Honble Mr. N. V. GADGIL B.A. LL.B.
Minister for Works, Mines and Power, New Delhi

I am grateful to Mr. G. G. Jambhekar for giving me an opportunity to go through the interesting volumes of his work—'Memoirs and Writings of Acharya Bal Gangadhar Shastri Jambhekar'. It seems that somehow or other but certainly his work have Maharashtra. I am Jambhekar has done great service in the interests of historical research and perspective. The three volumes so far published give a correct picture about Bal Shastri himself, his contemporary personalities and life of the society at that time. Bal Shastri was evidently a pioneer, a thinker, and to some extent a prophet. His writings and his activities in various fields go to show that he was a personality far in advance of any of his countrymen in his age. He has left his mark on modern Marathi literature and tried to establish a tradition which unfortunately was not continued. I hope these Centenary Memorial Volumes will receive adequate public response and congratulate Mr. Jambhekar on the successful execution of a very worthy and arduous task.

(6)

P K GODE, M A, Curator,

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

It is now more than six years ago that Shri G G Jambhekar, the well known editor of the '*Lokashikshana*', projected a series of four volumes to commemorate the death centenary of Bal Gangadhar Shastri Jambhekar, Father of Modern Maharashtra, who passed away on 17th May 1846. He had intended to bring out at least the second of these volumes, on that memorable occasion, but unfortunately, owing to very serious press difficulties, it was not found possible to do so. We may, however, well congratulate the author on now giving us at once, the first three of the proposed volumes instead of one.

The whole project of the Centenary Memorial Volumes is divided as follows —

Vol I—An Introductory Survey of Biographical and Other References during the century (1846-1946)

Vol II—Select Writings (English and Marathi) with two Indexes

Vol III—Biographical Materials (Appendices I-VI) with notes

Vol IV—Life and Times (in preparation)

Of these, the first three volumes that are now published, cover in the aggregate some 1200 pages of demy octavo size, in small print. The subject-matter of Vols II and III is naturally bilingual to no small extent inasmuch as, it consists not only of some of the writings of Bal Shastri in English and Marathi, but also of a large variety of biographical materials assiduously collected from various sources. The whole work bears ample testimony as much to the indefatigable industry of Shri Jambhekar as to his scientific method of approach in the field of biographical writing. Indeed, in him the great Pioneer has found a worthy biographer, possessing an uncommon critical acumen, coupled with a sense of literary veracity which takes nothing for granted, and a spirit of sympathy and understanding without which no biography of any personage, ancient or modern, could be worthily written. Nor can we fail to admire the spirit of

earoestoess and self-sacrifice of the author in shouldering single-headed, the heavy financial and other responsibilities in executing this great task.

The contents of Vols. II and III before us have an abiding value as sources of the literary, social, and cultural history of modern Mabārāshtra; especially because, the sources from which Shri. Jambhekar has gathered these materials, are generally unkoowo and inaccessible to ordinary students of literature and history. No less important than these two volumes of sources is Vol. I, which not only provides us with an admirable view-finder to them, but prepares the ground for Bāl Shāstri's 'biography proper, promised by the editor in the last and fourth volume of the project. In doing so, he had to cut down much rank growth of the many inadequate and incorrect estimates of his hero's work and worth; and it would appear that he has applied his hatchet rather vigorously. His 'Introductory Survey', indeed a vivacious product of the pen of the editor of the '*Lokashikshana*', casts a lurid light on the slipshod method of writing adopted by some writers whose lucubrations, if not challenged in time, will pass down as authoritative to future generations. We are, therefore, very much indebted to Shri. Jambhekar for the enormous labour bestowed by him on these Memorial Volumes, which will go down to posterity as a model effort and achievement in the domain of biographical research. We also feel confident that he will be able before long, to give us his last volume which would be the coping stone of the great biographical monument, worthily commemorating the name and fame of Bāl Shāstri Jambhekar, Father of modern Mabārāshtra, to whom he pays a glowing tribute in the following dedicatory lines :—

“ क्षेत्रेषु विविधेष्वेवमादिभ्यो मार्गदर्शकः ।

अथ खिराति वर्येषु द्योतितामितविग्रहः ॥ ११ ॥

अतः पाण्डित्य-चारित्र्य-देशभक्त्यादिभिर्गुणैः ।

आद्यो राष्ट्रगुरुर्बालो 'महाराष्ट्रपितामहः' ॥ १२ ॥ ”

CENTENARY MEMORIAL VOLUMES I-IV

MEMOIRS AND WRITINGS
OF
ĀCHĀRYA
BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRĪ
JĀMBHEKAR
(1812 - 1846)

PIONEER OF THE RENAISSANCE
IN
WESTERN INDIA
AND
FATHER OF MODERN MAHĀRĀSHTRA

COMPILED AND EDITED BY
GANESH GANGADHAR JAMBHEKAR

WITH A FOREWORD
BY
The Hon'ble Shri. B. G. KHER
Chief Minister, Bombay

POONA

1950

ALL RIGHTS RESERVED

PUBLISHED BY

GANESH GANGADHAR JAMBHEKAR

Lokasthikshana-Karyalay

199/5 Sadashiv Peth, Poona 2

शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ, खंड १-४

पश्चिम भारतांतील नवयुगप्रवर्तक

आणि

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक

आचार्य

बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर

(१८१२-१८८६)

यांचे

जीवनवृत्त व लेखसंग्रह

संशोधक व संपादक

गणेश गंगाधर जांभेकर

पुरस्कर्ते

नामदार श्री० बाळ गंगाधर खेर

मुख्य मंत्री, मुंबई

पुणे

१९५०

सर्वाधिकार स्वाम्यीन

प्रकाशक :

राणेश गंगाधर जांभेकर

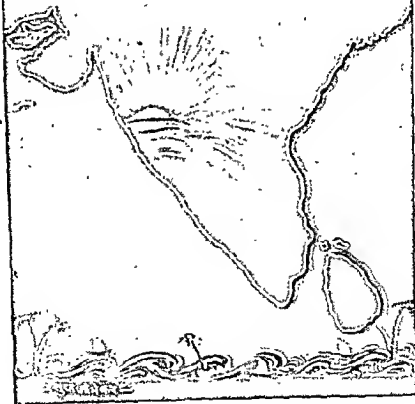
लोकशिक्षण-कार्यालय •

१९९/५ सदाशिव पेठ, पुणे २

*The Rising Sun that first lightened the paths of
National Progress in Western India*

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक आचार्य बालशास्त्री जाम्भेकर

॥ वालार्क प्रथम स्वये उजळिले देशोन्नतीचे पथ ॥

ACHARYA BALSHASTRI JAMBHEKAR
FATHER OF MODERN MAHARASHTRA

TO
THOSE BELOVED COUNTRYMEN
WHO WISH TO STUDY SCIENTIFICALLY
THE HISTORY OF MODERN MAHARASHTRA

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें
सशास्त्र अध्ययन करूं इच्छिणाऱ्या
प्रिय देशवांधवांस

॥ श्रीमहाराष्ट्र-पितामह-शताब्दीयं पुण्यस्मरणम् ॥

महाराष्ट्रे वरे देश आङ्ग्लराजप्रशासिते ।
 नरवीरः समुत्पन्नो राष्ट्रोज्जतिकरो महान् ॥ १ ॥
 गङ्गाधरमुतो बालः शास्त्री बालवृहस्पतिः ।
 जाम्भेकरकुलोत्तंस आद्योचार्य इति स्मृतः ॥ २ ॥
 अतुलो गणितज्ञो हि ज्योतिःशास्त्रविशारदः ।
 प्राच्यपाश्चात्यशास्त्रज्ञो भाषाद्वादशकोविदः ॥ ३ ॥
 अध्यापनपटुर्दाता समदर्शी च सज्जनः ।
 भाऊ-दादा-केरू-नाना यस्य शिष्यवराः श्रुताः ॥ ४ ॥
 भूगोल-व्याक्यैतिह्य-शून्यलब्धि-प्रबन्धकृत् ।
 महाराष्ट्रियगद्यस्य संस्कर्ता सर्वसंमतः ॥ ५ ॥
 'दर्पण'स्यै विधाता यस्तथा 'दिग्दर्शन'स्य ज्ञ ।
 आद्यः संपादको मान्यो महाराष्ट्रोपदेशकः ॥ ६ ॥

- 1 The first College Professor in Western India, and the revered Guru of the first generation of English-educated men in the country.
- 2 Twelve languages, viz. English, French, Latin, Greek, Persian, Arabic, Sanskrit, Gujarati, Bengali, Hindustani, Kannada and Telugu.
- 3 Dr. Bhau Daji Lad, the leading physician, Indian anti-quarian scholar, and public man of his time
- 4 Dr. Dadabhai Naoroji, "Grand Old Man of India."
- 5 Prof. Kero Lakshman Chhatre, the well-known mathematician and astronomer.
- 6 Rao Bahadur Nana Moroji Trilokchar, the upright and strict Presidency Magistrate of Bombay, and Dewan of Indore State.
- 7 Grammar.
- 8 History.
- 9 Differential and Integral Calculus.
- 10 The Bombay Durpun, the first Anglo-Vernacular Weekly in Western India (1832).
- 11 The Digdurshun, the first Marathi Monthly Magazine (1840),

॥ श्रीमहाराष्ट्र-पितामहाचें शताब्दीय पुण्यस्मरण ॥

आह्वलसत्ताधिष्ठित महाराष्ट्र देशांत बाळ गंगाधर शास्त्री नामक राष्ट्रोन्नतिसाधक थोर नरवीर निर्माण झाला ॥ १ ॥

हा जांभेकर-कुलश्रेष्ठाला 'बालवृहस्पति', 'आद्याचार्य', असें संबोधिलें आहे ॥ २ ॥

हा अतुल गणिती व निष्णात व्योतिषी होता; प्राच्य व पाश्चात्य शास्त्रें यास अवगत होती; आणि याला वारा? भाषा येत होत्या ॥ ३ ॥

हा शिकविण्यांत अत्यंत कुशल, दानशील, समदर्शी व सज्जन होता. भारू, दादा, केहे व नाना हे याचेच प्रसिद्ध शिष्योत्तम होत. ॥ ४ ॥

ज्ञानें व्याकरण, भूगोल, इतिहास, शून्यलक्षिगणित इत्यादि विषयांवर ग्रंथरचना केली; आणि मराठी गद्याला योग्य बळण लावणारी ग्रंथकार म्हणून हा सर्वमान्य होता ॥ ५ ॥

हा 'दर्पणा'चा व 'दिग्दर्शना'चा निर्माता असून आपल्या स्वदेशांनं महाराष्ट्राला जागें करणारा हाच पहिला मान्यवर संपादक होय ॥ ६ ॥

१ पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले 'प्रोफेसर' व पहिल्या पिढीतील आंग्ल-विद्यार्थ्यांचे सर्वमान्य गुरुवय.

२ इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, ग्रीक, फार्सी, आरबी, संस्कृत, गुजराती, बंगाली, हिंदुस्तानी, कन्नड व तेलुगु.

३ सुप्रसिद्ध विपश्यर, भारतीय पुराणेतिहास-संशोधक व सार्वजनिक कार्यकर्ते, डॉ. माऊ दाजी साह.

४ हिंदुस्थानाचे राजकीय भीष्माचार्य, डॉ. दादामार्द नीरोजी.

५ विख्यात गणिती व व्योतिषी, प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे.

६ मुंबईचे न्यायनिष्ठ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व इंदूर संस्थानाचे दिवाण, रा. व. नाना मोरोजी त्रिलोकेकर.

७ पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले आंग्ल-देशभाषीय साप्ताहिक वृत्तपत्र—'दर्पण' (१८३२).

८ पहिले मराठी मासिक पुस्तक—'दिग्दर्शन' (१८४०).

प्राचीनलिपिलेखज्ञो नानाराष्ट्रेविद्वांसविद् ।
 भारतीयपुरावृत्तशोधकांघेसरो मतः ॥ ७ ॥
 गीर्वाणभाषानिपुणः स्वभाषाधर्मदीपकः ।
 आद्यः प्रकाशकः ख्यातो 'ज्ञानदेवी'-विमर्शकः ॥ ८ ॥
 श्रीशिक्षाप्रेरको बालविधयोद्वाहचोदकः ।
 क्रिस्तधर्मप्रसक्तस्य विश्वयोद्धारकः स्मृतः ॥ ९ ॥
 स्वधर्मनिरतो धीर आद्यो लोकमुधारकः ।
 विद्वद्भिर्महितो धुर्यो न्यायदर्शी प्रियंवदः ॥ १० ॥
 क्षेत्रेषु विविधेष्वेवमादिमो मार्गदर्शकः ।
 त्रयस्त्रिंशतिवर्षेषु द्योतितामितविक्रमः ॥ ११ ॥
 अतः पाण्डित्यचारिष्यदेशभक्त्यादिभिर्गुणैः ।
 आद्यो राष्ट्रगुरुर्बालो 'महाराष्ट्रपितामहः' ॥ १२ ॥
 गाङ्गाधरिगणेशेन जाम्भेकरकुलात्मना ।
 महात्मनः शतान्दीयपुण्यस्मरणकरिणी ॥ १३ ॥
 रचिता द्वादशश्लोकी तोषायास्तु विवेकिनाम् ।
 भक्तयोपहतसंस्तुत्या प्रीयता च पितामहः ॥ १४ ॥

-
- 12 The foremost Indian antiquarian scholar, who began contributing valuable papers to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, since its establishment (1841).
 - 13 He was the first to publish the '*Jñāneshwari*', the famous Marathi commentary on the '*Bhagavadgītā*', with different readings, as far back as 1845.
 - 14 He brought back to the Hindu fold, the Brāhman boy Shreepat Sheshadri Paralikar, who had almost embraced Christianity, after administering to him the purificatory ceremonies prescribed by the Hindu Shāstras.
 - 15 Justice of the Peace.

प्राचीन लिपिलेख लावणारा व नाना राष्ट्रेतिहास जाणणारा आद्य
भारतीय पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून याची गणना आहे ॥ ७ ॥

हा संस्कृत भाषेत निपुण असून स्वभाषा व स्वधर्म यांचा पुरस्कर्ता
होता. पाठभेदयुक्त 'ज्ञानेश्वरी' यांचेच प्रथम प्रकाशित केली,
अशी याची ख्याति आहे ॥ ८ ॥

हानें स्त्रीशिक्षणामे प्रेरणा दिली, बालविधवांच्या पुनर्विवाहाचें
मंडन केलें, आणि क्रिस्ती धर्मावर भाळलेल्या ब्राह्मण-कुमारीला
शुद्ध करून पुनः स्वधर्मान् घेतलें ॥ ९ ॥

हा स्वधर्मनिष्ठ असून आद्य धैर्यशाली समाजसुधारक होय. ह्याचें
नेतृत्व विद्वन्मान्य होतें, आणि हा सामोपचारानें न्यायदानास
साहाय्य करी ॥ १० ॥

ह्याप्रमाणें वयाच्या अवध्या तेहतिशीत नानाविध कार्यक्षेत्रांत आद्य
मार्गदर्शक होऊन यानें आपलें अपार सामर्थ्य प्रकट केलें ॥ ११ ॥

अर्थान् विद्वत्ता, सदाचार, देशभक्ति इत्यादि गुणांनीं अमगण्य
असा हा याळशास्त्री आधुनिक महाराष्ट्राचा आद्य 'राष्ट्रगुरु' व
'पितामह' होय ॥ १२ ॥

ह्या महात्म्याचें शतगावत्तरिक पुण्यस्मरण करणारी ही द्वादशशेकी
गणेश गंगाधर जोशेकर यानें रचिली ॥ १३ ॥

ही विचारवंतांना संतोष देवो, आणि भक्तिभावानें अभिलेख्या ह्या प्रशस्तीनें
तो 'पितामह' मुख्यतः देवो ! ॥ १४ ॥

१. ह्यांनीं रॉयल् एशियाटिक सोसायटी (मुंबई शाखा) या संस्थेचें नियतकाजिक
सुरू (१८४१) होताच त्यामध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध केले.

१०. श्रीरत रोपाद्रि परलीचर.

११. 'जस्टिस् ऑफ् दि पीप' या नात्याने.

“THE NOBLEST EPITAPH TO HIS MEMORY !”

“To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic ;—and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled ; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shāstree.”

—Sir T. E. Perry, Knight, Puisne Justice, Supreme Court, Bombay
(in the course of his Charge to the Grand Jury)

The Bombay Courier, July 10, 1846

“ आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल.”

“ तिकवण्यास आलीबाबासारखा मनुष्य मिळणें कठीण आणि त्या पुरुषाचे सौजन्य वगैरे बहुतेक गुण व अनंत विद्या आणि विस्माल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांज आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल.”

—विष्णु नरसिंह जोशी, ज्योतिषगुरु, संस्कृत पाठशाला, पुणे

ता. १३ ऑगस्ट १८४९

PREFACE

A literary enterprise of the present type and dimensions probably demands a very candid Preface, and an attempt is made in the sequel to satisfy the demand.

It is now some seven years ago, that I first conceived the happy idea of bringing out, in the form of Centenary Memorial Volumes, the Memoirs and Writings of the late distinguished Āchārya Bāl Gangādhār Shāstri Jāmbhēkar (1812-1846), the great forgotten worthy and Father of Modern Mahārāshtra. Being a scion of the same stock, though little connected directly with the subject of these Volumes, the hallowed name of Bāl Shāstri was never altogether unknown to me: having occasionally heard passing references to him from the lips of my beloved father, even as a child. And as I was fond of reading the biographies of great men, ancient and modern, from my school-days, I made my first fair acquaintance with the life and achievements of that hero more than forty years ago, through the only short but interesting life-sketch written by the well-known Marathi scholar, the late Balakrishna Narayan Deo of Indore, so far back as 1892. Nor are the stray allusions to Bāl Shāstri and his work in the field of Marathi literature few and far between; though it must be owned that they fail, as a rule, to convey an adequate picture of that extraordinary personality. It is also recognised on all hands, that the original materials for an authentic and extensive biography of Bāl Shāstri Jāmbhēkar have become extremely scarce and inaccessible, after the lapse of a century; particularly because, the rise of modern Marathi prose practically begins with him, and as we are a race devoid of proper historical sense and perspective, it is only during the last few generations that we have begun to take some serious interest in historical and biographical writing. A systematic constructive attempt at Bāl Shāstri's biography, therefore, was obviously a very arduous task which no scholar would venture to undertake; for, it was bound to tax all the leisure and energies of the intending biographer for some years. In fact, it was owing to my own heavy preoccupations in other fields that I could not

persuade myself, howsoever I wished, to handle this important subject earlier, until I was free to do so after the unfortunate winding up of the Lōkashikshana-Mandal, Ltd. by 1941-42. The historic revolutionary year 1942-43 came next, when no real patriotic worker in the country could remain an altogether silent spectator in the very midst of the struggle for national independence; and how I humbly acquitted myself during those exceptionally hazardous times is fairly known in responsible quarters. Suffice it to say, that when this white heat had considerably subsided by the middle of 1943, I personally realised very keenly the necessity of making once for all, one supreme effort to fulfil the great desideratum in the historical and biographical annals of modern Mahārāshtra; inasmuch as, the first memorable death-centenary of Bāl Shāstri was due to fall only three years later, on May 17, 1946; and accordingly, I made up my mind to throw myself heart and soul in this self-imposed venture since then.

With a view to equipping myself thoroughly for the proposed undertaking, I now began to ransack all the available printed sources of information both Marathi and English, bearing on the life and times of Bāl Shāstri. And I thus glanced through hundreds of pages week after week, and month after month,—of books and pamphlets, reports and blue-books, calendars and catalogues, and various other works of reference, as also of the oldest magazines and newspapers that could be found in all the leading libraries of Poona, both public and private; the encyclopædic and scholarly Mandlik Collection placed in the Library of the Fergusson College being a particular mine of valuable information and instruction for the study of that old period. I also started at this time copious correspondence all over Mahārāshtra, trying to collect all possible facts and information, written and oral, from likely informants, even the source of the available private daftars of illustrious contemporaries not excluded. Another important attempt in this direction was to secure from private individuals and old book-collectors, the oldest available editions of the many printed works of Bāl Shāstri. In this connection, a limited but most valuable help came to me from the late Ramakrishna Shankar Jambhekar of Korla, in Konkan (who alas! is no more, to see the completion of the work so dear to him). It was he more than anybody else, who, out of his remarkable devotion for

Bāl Shāstri, had tried to collect years ago, his private papers and correspondence from his living kinsmen in Sawantwadi and Pombhurle, his native place. Nay more. Residing in a far-off corner in Konkan, and only educated in an Anglo-Vernacular School, he had the ambition in his early days to write the life of Bāl Shāstri, and with that view had the brain and the pluck to correspond with Dr. Dadabhai Naoroji, the Grand Old Man of India, so far back as 1909, and secure from him a few of his most vivid and valuable recollections about his great Guru, during the forties of the last century ! And what is more pertinent here, that devoted kinsman of Bāl Shāstri, who was all along extremely keen on getting a proper biography of his hero written by some competent scholar of Mahārāshtra, had entrusted to Prof. (now Mahamahōpādhyāya) D. V. Potdar, some rare authentic documents and copies of letters collected by him for this purpose. But somehow, in spite of the many importunate inquiries of that gentleman, these precious records remained altogether idle in the hands of that reputed Professor of History for more than fifteen years, without being turned to any good account; until at last, the old disappointed man thought of me, and asked Prof. Potdar to hand over the same records to me for my use, for which kind regard for me I am ever thankful to him.

After more than a year's exploration in the libraries and family archives in Poona, however, it became quite clear to me that not Poona, but Bombay, the main scene of Bāl Shāstri's life and activities, was the proper field for further investigation. About the middle of 1944, therefore, I shifted my centre of research-activity to the great capital of the Presidency. Here, besides occasional field-work in parts of the city and its suburbs, trying to gather authentic materials from old nooks and corners, I was chiefly occupied for some three years, in voracious reading and diligent collection of all sorts of facts and information, from hundreds of official files and scores of old newspapers preserved in the Bombay Secretariat Records Office to which I was kindly given ready access by Government. And I must say this to the credit of those old archives, that I have been able to extract the greater part of my valuable materials from that vast and rare historical store-house. I have, moreover, supplemented and checked my information and researches, wherever possible, from

the rare and precious books, pamphlets, magazines and newspapers that have been preserved mainly in the local branch of the Royal Asiatic Society, and to some extent in the Cama Oriental Institute, the Elphinstone College, and the Bombay Native General Library (now known as People's Library), as well as in the two outstanding collections of Marathi books in Mahārāshtra—the Marathi Grantha-Sangrahālayās of Thana and Bombay, to whose working secretaries my cordial thanks are due for their kind courtesy.

Now side by side with these assiduous researches and the collection of materials, the work of copying, selecting and digesting them had also to be managed; and copying-work in particular, presented serious practical difficulties. For, it proved to be not only immense in volume, but also extraordinarily trying. The hand-writing of the old official files which had to be handled by the score, was not easy to decipher for the ordinary assistant and typist; wherefore, to ensure accuracy, I had often myself to do the work for him, and furnish him^the copy. Nor was it less irksome to typewrite faithfully and compare again the number of required extracts from the old rickety newspaper-files produced on the office-table. In fact, these and other practical difficulties can be properly realised only by those who have handled such type of work which, moreover, had to be sped up in the few and stated hours at one's disposal. Obviously, trained and efficient hands were needed; but these could not be had for temporary work and parsimonious remuneration. Thus, finance was the crux of the problem, and I had neither public nor private funds to help me, though life and work in Bombay required high payment at every turn. In this case, moreover, I had not only to bear my own expenses for months and years together in the costly metropolis, but had also to find money for the work, by persuading a few friends and sympathisers from day to day. In the result, many a temporary assistant and typist left the job half-way, sometimes creating not a little trouble for his successor! Even so, under these very depressing circumstances, I had to plod on as best as I could, not mindful of the many delays, inconveniences and disappointments. And unfortunately for me, as if these hardships were not enough, the rigorous pressure of work seriously heightened my intestinal troubles,

and forced an expensive surgical operation on me in Bombay during this very period, which kept me confined to bed for a couple of months ! I must say, however, that I tried even then to utilize these days of sickness and convalescence for the work in hand, while I may also add here, that my knees have been another source of serious trouble to me since then, owing to the abnormal strain put on them in ascending and descending hundreds of steps of the lofty buildings of Bombay, in the hurried pursuit of my proposed daily tasks.

I was, however, now in a position to map out the whole literary project by the end of the year 1945. The Centenary Memorial Volumes were to be four in all : Volume I—Introductory Survey of Biographical and Other References during the Century (1846-1946); Volume II—Select Writings, English and Marathi; Volume III—Biographical Materials with Notes; and Volume IV—Life and Times. Of these, Volume II consisting of about 350 pages in demy octavo size, was soon prepared for the press, as it was intended to be published in Bombay on the fast-approaching memorable day of the first centenary of Bāl Shāstri's death—the 17th of May 1946, under the high auspices of the Hon'ble Prime Minister, Shri. B. G. Kher. But as Dame Fortune would have it again, the leading Marathi press which had definitely undertaken to bring out the said volume could not keep to the schedule, to the sore disappointment of all concerned ! It should not be forgotten, however, that these crucial years constituted the most troublous times in the country—the whole atmosphere seething with public agitation, strikes, riots and what not; to say nothing of the high prices, stringent Government controls, and black-marketing rampant all round ! In the result, after several unsuccessful attempts to carry on the printing work in Bombay, I was ultimately obliged to return to Poona by the end of 1947, to see the whole work through, with the help of some of the leading local presses, as best as I could. And it really appeared after some time, as though it would be possible to publish the three Volumes at least on the 103rd anniversary of Bāl Shāstri's death last year, when luckily, some highly important fresh materials bearing on his life and work came to light quite unexpectedly ! Of these, the very interesting autobiographical fragment of the late Keshav Shivaram Bhawalkar,

a pupil of Bāl Shāstri, and his incomplete but informing short article on Bhau Mahājan were procured for my use, from their living descendants at Nagpur, by the two well-known Marathi scholars on that side—Dr. Y. K. Deshpande and Shri. H. N. Nene, to whom I am very much indebted; and these papers edited with critical notes have been separately included in Appendix III, Volume III of the present work. Again, an old lithographed copy of the exceedingly rare and valuable Marathi work by Dāl Shāstri on Differential and Integral Calculus, which perhaps nobody had seen for the last seventy years, was brought to my notice, by the well-known collector of old books, Shri. S. G. Date of Poona, to whom my sincere thanks are due. Nor can I forget to acknowledge in this connection, the friendly assistance given to me by my friend, Prof. L. V. Gurjar, in editing its printed portions embodied in Appendix IV of the same Volume. Naturally, these labours and the special difficulty of printing a Marathi work on higher mathematics caused considerable delay; which, however, was usefully turned to account by me in searching the famous Peshwa Daftar in the Poona Alienation Office for some other important materials. These latter were then utilized to form the last two interesting Appendices V and VI.

Here, it would not be out of place, I trust, if I say a few words about the financial aspect of the enterprise. Properly speaking, such costly research-work and its publication can hardly be expected to be carried on, at the private expense of a small individual like myself, and can be successfully managed only with the liberal support of Government or other public funds intended to promote learning and social advancement. But unfortunately for us, this is not yet the happy order of the day; and until it comes, those individuals that feel called upon to undertake such good work cannot but patiently toil as far as they can, and suffer the consequences! Accordingly, the whole conception and execution of the present project has been entirely voluntary and personal. And I may be permitted to say, that I have all along regarded it as public work, and have been doing it for the last seven years much in the same way that I have worked throughout my long career. Yet, "money makes the mare go" is a popular maxim, the truth of which is poignantly realized in the affairs

of public life no less than in private. Thus, the cost of preparing for the press, and of printing and binding along with the paper and illustrations etc. a very limited edition of these three substantial Volumes in English and Marathi, covering in the aggregate something like 1200 pages of demy octavo size, in small print, may be easily put at Rs. 15,000/-; to say nothing of the preliminary expenses and the literary labours of the author, who has been ceaselessly toiling single-handed, at considerable personal sacrifice for all these years, also shouldering at the same time the financial burden and risks of the whole undertaking, which may be easily put at another Rs. 15,000 without exaggeration, making a grand total of Rs. 30,000! I would not, therefore, be true to myself, if I did not openly acknowledge the kind pecuniary help that I have been able to accrue from some appreciative sympathisers, on my earnest appeal to them. Among these good men, I mention first and foremost, Rao Bahadur M. B. Jambhekar of Harihar, who, no less for the intrinsic value of the work than for his fraternal regard for me, readily offered a handsome donation of Rs. 1,000 more than five years ago, to set the ball rolling. I should next acknowledge the kind assistance of the late Dr. R. H. Bhadkamkar (whom I cannot but remember with gratitude) who, at my request, was pleased to supply freely the printing paper that was needed to bring out the first proposed volume,—which practically meant a no less valuable donation in those difficult times, and for the formal posthumous adjustment of which I have to offer my sincere thanks to his good son, Shri. V. R. Bhadkamkar and son-in-law, Shri. J. L. Joshi. Shri. B. V. Tambe, J.P., who is much interested in the work, has also been good enough to enter his name in Class I (Rs. 1000), and has been ever ready to accommodate whenever called upon to do so. I then deem it a special privilege and an honour, that H. E. Shri M. S. Aney, Governor of Bihar, and Mr. Justice M. V. Bhide, M.A., L.C.S. (Retd.) have each offered a donation of Rs. 500 (Class II), and have expressed their high appreciation of the work, for which I feel very thankful to them. Shri. Bapuji Aney has, moreover, rendered a great service to the Centenary Memorial of Bāl Shāstri Jāmbhēkar, by delivering on the occasion of the annual meeting of the Gangānāth Jhā Research Institute at Allahabad, on 9th April 1949, a very instructive presidential address on the life and work of that

pioneer Orientalist of India; and what is more, he was good enough to make a suitable reference to these Volumes on that great occasion. Under Class II, I have also to express my hearty thanks to two valued friends of mine in Bombay [for their generous gifts; for I know that they are not so well-off as to make these contributions easily. One of these is Shri. W. R. Talwalkar, who has been a great admirer of Bāl Shāstri; and the other young donor, who, with equal admiration for him chooses to remain *incognito*, was good enough even to offer for a few days his small leisure, to help the copying-work in the Secretariat Records Office. Among donors of Class III (Rs. 250), there are some half a dozen good men who appreciate the work, the more noteworthy being Rao Bahadur G. S. Sardesai, the veteran historian of Mahārāshtra, and my friend Shri. B. B. Dhavale, who has, moreover, helped me to secure a few donations. And lastly, Class IV (Rs. 125) consists of a dozen and more sympathisers, most of them being men of very ordinary means. It will thus be apparent that an amount of something like Rs. 8,000 or so, in the aggregate, has been offered mostly by friends and sympathisers of the humble author and his work, towards the preparation and publication of the proposed Centenary Memorial Volumes; which very limited amount, however, would cover only a small part of the actual total outlay. Yet, the practical value of these donations, modest as they are, can be well realized when it is remembered that even such a seat of learning as the University of Bombay could make a publication grant of Rs. 450/- only, for such a costly undertaking! Hence, all honour to those good men that have enabled me to push the great project to its present successful stage, with their kind contributions.

It now only remains for me to perform the very pleasant duty of making proper acknowledgements. And here, first and foremost, I do not know in what way I can repay the deep debt of gratitude I owe to our worthy Prime Minister, the Hon'ble Shri. B. G. Kher, for having spared some of his very precious hours amidst multifarious activities and heavy responsibilities, to write his interesting and valuable Foreword to these Memorial Volumes. While expressing my most sincere thanks to him for the favour, I really feel happy at the thought that he happens to preside today over the educational destinies of the Presidency or

State, the first broad foundations of which were laid by the late distinguished Bāl Shāstri Jāmbhekar. It is not also possible for me to thank adequately the Rt. Hon'ble Dr. M. R. Jayakar, the veteran Mahārāshtrian leader of Bombay, and the present esteemed Vice-Chancellor of the University of Poona, for having found leisure to go through the pages of these Volumes, and to contribute a very judicious and at the same time excellent Appreciation of the whole work. For this, however, no less than for commending it to Government and the public for proper help and recognition, I feel very grateful to him. Moreover, now that these two eminent and responsible leaders of Bombay and Mahārāshtra, as also Lōkanāyik Shri. Bapuji Aney, the recognised leader of C. P. and Berars, have unanimously acclaimed Bāl Shāstri Jāmbhekar as the greatest worthy of his age, may we not all strongly entertain and endorse the hope sincerely expressed by the Hon'ble Prime Minister in his own concluding remarks of the Foreword—namely, that "a fitting memorial will be raised by the people of this Province to that Great Pioneer, who laid the foundations of their progress and welfare during the last century"?

Here, I must also extend my cordial thanks to the many leading scholars residing in distant parts of the country, for having promptly favoured me with their valuable opinions on these Volumes, which I am glad to say, are indeed very appreciative and encouraging. Among these worthy gentlemen, I should feel specially grateful to that well-known octogenarian Marathi scholar, Shri. G. S. Sardesai of Kolhapur, who, even if sickbed, has had the extraordinary interest and patience to go through the three Volumes forthwith, and has been kind enough to express his generous appreciation of the work in unusually warm terms.

Next, I have great pleasure in acknowledging the many debts I owe to all those persons that have helped me in various ways. And firstly, let me thank the Honorary Librarian, and particularly the Assistant Librarian, Shri. R. S. Parakh of the Fergusson College, Poona, for their kindness and uniform courtesy in allowing me the free use of their splendid Library, of which the Mandlik Collection especially, is a great asset and ornament. I must also thank Shri. B. V. Tambe, J.P. and

Professors K. P. Kulkarni and S. S. Khanwelkar for having often made available to me, from the rich libraries of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society and the Elphinstone College, many a rare and valuable work, which could be found nowhere else. I must then express my special thanks to those that have helped me with some extremely rare Marathi books, magazines and newspapers that have been very useful to me in the preparation of these Volumes. Among these, I am glad to mention my Poona friends—Prof. D. V. Potdar, Prof. T. S. Shejawalkar, Shri. S. G. Date, and Shri. G. H. Khare; and among Bombay friends—Prof. N. R. Phatak and Shri. A. K. Priolkar, no less than the late lamented Bapusaheb Bhatavadekar and his cultured daughter, Miss Gargi, P.A. Nor can I forget to mention my esteemed friends Shri. V. S. Sarawate, the celebrated Marathi scholar of Central India, and Vidyābhūshan Shri. Bālāchārya Khuperkar of Kolhapur.

The copying-work in connection with the project has, as has been said elsewhere, been very voluminous and trying; and much of it had to be done also by hand. And here I must say, that but for the timely and willing help offered by some young volunteers, this work would have been quite unmanageable. I am, therefore, very much thankful to all of them,—Shankar Mavalankar, Bhagawan Bapat, Chhabu Dandavate, and Pandharinath Bokil being more noteworthy. The services of Bhalehandra Gurjar in this field, however, have been exceptionally valuable; he being the most devoted and unfailing worker ever at hand. I am also inclined in this connection to throw away my usual reticence in acknowledging the domestic help received—the loving assistance of my two daughters, Miss Sudhā (now Mrs. Manerikar) and Mrs. Kusum Khānwelkar, and at times even of their good mother, Mrs. Shāradabāi; all of whom have, moreover, tried to lighten my cares and keep me fit for the strenuous work on hand. I must also thank here Shri. Achyut Ghogale, the very promising young modern artist of Mahārāshtra, for his friendly guidance in the execution of the attractive design by Miss Sudhā, suggestive of Bāl Shāstri's special mission in life.

A word of acknowledgment about the printing and general get-up of the Memorial Volumes. No one perhaps realises the

many shortcomings and imperfections of the work as keenly as myself; and I may say, in a general way, that its get-up taken as a whole, has not been quite in keeping with its dignity and importance. But everyone connected with the publishing line in these days knows how printing, in general, even in the best of presses in Bombay and Poona, has deteriorated during the post-war years; whence, it has become unusually difficult to get good and timely work out of them. And though it may be admitted that they have their peculiar difficulties to contend with, my own misfortune has been that I had to harness some half a dozen well-known printing works both in Bombay and Poona, to get the three Volumes duly completed during as many years and more ! Naturally, though quite inevitably, the quality of printing and the general get-up have suffered not a little in every way. Even so, I am bound to say that I feel thankful to all of them; but especially to Shri. B. G. Dhavale, Director of the Karnatak Printing Press in Bombay; and to Shri. S. R. Sardesai, Manager of the Samarth Bharat Press, no less than to Shri. T. R. Deogirikar, Trustee, and D. T. Joshi, Manager of the Chitra Shala Press in Poona, for having patiently helped me through these difficult times. I cannot also forget to record here, the prompt and excellent service rendered to these Memorial Volumes, at modest rates, by the late Shri. M. Desai and Commercial Art Engravers of Bombay, in the preparation of process-blocks etc. required for their illustration.

It is, indeed, well-nigh impossible to acknowledge individually and specifically, all kind of help received by me in connection with this very prolonged work. While remembering, therefore every good turn done to me, I must finally content myself by offering my very sincere thanks to my elderly friends, Shri. M. B., D. K. and V. K. Jambhekar as well as Shri. G. G. Talwalkar and R. N. Sabnis, who were the first to bless the great undertaking with their pecuniary help; to my learned friends, Professors N. G. Chapekar, P. K. Gode, K. M. Khadye and D. D. Vadekar, who have evinced a deep scholarly interest in the whole work; and last but not the least, to my sympathetic friends, Acharya S. J. Bhagawat, Shri. J. L. Joshi, S. R. Takekar and S. S. Khatwelkar, who have been helpful to me in other ways.

Lastly, before concluding this rather lengthy Preface, let me bow, in all humility, to the Gracious Providence for having given me courage and strength, through all kinds of trials and tribulations, both private and public (extending over a decade !), to bring the proposed Centenary Memorial Volumes to the present successful stage; and let me earnestly pray, that He should grant unto me the further necessary strength, to enable me to lay the coping-stone over the whole monument—to bring out the fourth and last Volume on Life and Times of Bāl Shāstri Jāmbhēkar, as early as it may be.

G. G. Jambhēkar

October 20th, 1950

199/5 Sadashiv Peth, Poona 2

FOREWORD

I do not know why the author's choice to write a foreword for these extremely interesting volumes in memory of the centenary of Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar should have fallen on me. It is possible that the author's affection for me is the real reason. Having agreed, I shall try to write a short foreword.

The life of Bāl Shāstri is an inspiration and a beacon light. The subject of these volumes, Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar, was no doubt an extraordinary man. He lived and did all his life-work in the first half of the last century. He was born about the year 1812 and died on 17th May 1846. This was a period remarkable for general stagnation, despondency and cultural demoralization in Western India. The Mahrattas who for a century before had been accepted as virtual rulers of a large part of India were slowly but surely being brought into the ever-widening ambit of British paramountcy. In 1818 the last of the Peshwas was pensioned off to *Brahmāvarta*, and shortly thereafter the Chhatrapati of Satara followed suit. People in Western India began to think in terms of the advent of Kaliyuga and fatalism. The old tradition of warriors and statesmen administering the country had come to an end. A new generation of scholars, patriots and social reformers born and bred in the new atmosphere had to begin.

Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar seems to have been not more than 33 years of age when he died prematurely in 1846. Yet, in this short space of life, so many remarkable achievements stand to his credit. Not only was he master of Marathi, his mother-tongue, and of Sanskrit, the then traditional language of learning, but he attained a proficiency in English (which seems surprising even today) and also in mathematics, astronomy and natural sciences, all studied through the medium of English. He wrote a number of articles in that language and also in Marathi for the enlightenment of his countrymen. He also knew Latin, Greek, French, Persian, Arabic, Gujarati,

Kannada, Telugu, Bengali and Hindi. Though all his work was done at such a young age, he has displayed a keen foresight, an intelligent appraisal of events, and a sober and wide outlook on life, and above all, a keen desire to reform and serve the country. His English articles in the weekly 'Durpun', the first Anglo-Vernacular newspaper in Western India which he ably conducted, his Marathi magazine 'Dig-Durshun', the first of its kind in the language, and the various books he wrote covered a very wide range of subjects : from widow-remarriage to the evolution of the Marathi script and deciphering of old inscriptions, from measures of reform in his Majesty's Privy Council to the necessity of Indians studying European medicine, from the intricacies of a new Marathi grammar to the importance of geography and the advantages of pure and applied mathematics, and from the microscope and steam-engine to astronomy and "inquiries regarding intellectual powers and the investigation of truth". And all this was done within some fifteen years of a life of active Government service ! No wonder the Shāstri was acclaimed by his contemporaries as "far in advance of any of his countrymen", "a conspicuous ornament of the society", and "the most learned native who has yet appeared in Western India;" and all the prominent citizens of this Province—Indian and English—joined in paying a tribute of respect to his great abilities and character. Among his admiring pupils were such distinguished men as Dr. Bhau Dajee, Shri Bhogilal Pranvallabhadas, Prof. Kero Laxman Chhatre, Rao Bahadur Nana Morojee, and last but not the least, Maharshi Dadabbai Naoroji, who paid him a glowing tribute of affection and reverence. I cannot help culling the following few extracts regarding his remarkable personality from some of these tributes :—

(1) Sir Erskine Perry, an eminent scholar and judge of the Supreme Court of Bombay, said of him in the course of his charge to the Grand Jury :—

"To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic; and to the influence which was the just and natural result of a character and

mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shāstree."

(2) The Report of the Board of Education for the year 1846 contained the following :—

"Bāl Shāstree united in an eminent degree the highest qualities which a paternal Government would look for on the part of one who devotes himself to the business of the instruction of youth. His attainments in science, his conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition, enabled him to take a high place among the best scholars of the day; but in addition to this acquired knowledge, his simple, unostentatious deportment, and unwearied efforts on behalf of his countrymen, ensured him the respect and regard of all the Europeans to whom he was intimately known; while on the other hand, the zeal and industry with which he devoted the far greater part of each 24 hours to the best interests of his countrymen, with no other regard to self than is involved in the love of praise from those whose praise is worth acquiring, secured for him an influence as extensive in range as it was beneficial in character."

(3) Dadabhai Naoroji wrote of him in the year 1909 :—

"I know him only as my teacher, and indeed as a very able, tactful, amiable and wise teacher. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character. Had he lived, he would certainly have become the first Indian Professor in all India, and right well indeed would he have deserved. His death was a loss not only to our Institution but to the whole community. He was President of our Native Improvement Society. Under his able, amiable

and inspiring guidance, the student-members derived great benefit indeed."

(4) Sir Narayan Chandavarkar, High Court Judge, eulogised him in the following words, on the memorable occasion of the Centenary Celebrations of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, in the year 1905:—

"The first antiquarian scholar among Hindoos who enriched the literature of this Society was Professor Bāl Shāstri Jāmbhēkar. He was something of a genius—as skilled a mathematician and literary scholar as he was an erudite Shāstri", etc.

And he also observed in the course of his anniversary address at the Elphinstone College in 1910 as under:—

"He ranks as the first outstanding star of Elphinstone College. He was a scholar, and his papers on antiquarian subjects contributed to the pages of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, mark the greatness of his scholarship. His 'remarkable facility and elegance in English composition' and 'his simple, unostentatious deportment', his studious habits, and above all, the purity of his character will be found acknowledged in some of the official records of the time. What deserves particular mention is that Pāl Shāstri was above all narrowness of creed or caste or sect. To him, Hindus, Parsis, Mahomedans and Christians were all alike."

The Editor of these Volumes has taken considerable pains to make the work as complete as it can be at this distance of time. He has given us the Select Writings, both English and Marathi, of Bāl Shāstri Jāmbhēkar (Volume II), and has collected in six valuable Appendices various useful data about his life, not available so far, and buried in Government archives and elsewhere (Volume III). Also attached is a learned Introduction (Volume I) surveying the biographical and other references to the Shāstri in Marathi literature, during the last hundred years, which I wish had been less critical of other people. And there are also many old illustrations and a useful index.

I cannot help remarking that the author has been unnecessarily suspicious of the authors of the older generation for not writing a fuller and proper biography of his hero. I would say,

“ कनकभूषणसमग्रहणोचितो
यदि मणिखण्डाणि प्रणिधीयते ।
न स विरोति न चापि हि शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ”

I would not attribute motives to others for ignoring the subject of the biography of the late Bāl Shāstri, but say,

“ भ्रमन्वनान्ते नवमञ्जरीषु
नृ पट्टपदो गन्धकलामजिघ्रत् ।
सा किं न रम्या स च किं न रन्ता
यलीयमी केवलमीश्वरेच्छा ॥ ”

But as the author remarks :—

“ स्वयंमन्यता च छिद्रान्वेषणनिपुणता हे स्यात्ते (पुणेरी विद्वानाचे)
गुणविशेष आजकालचे होत असैं म्हणण्याचें कारण नाहो. ”

I have, however, no hesitation in saying, so far as I am in a position to judge, that the Editor has done full justice to this pioneer reformer, scholar and lover of Mahārāshtra, by showing his life and work in their proper perspective. His present work, dealing with a period of history of this country which because it has no romance or glamour in it has long been neglected, serves as a useful guide to the thoughts, customs and manners of the times of Bāl Shāstri, and the condition of the society in Mahārāshtra of the days before the great stalwarts Dadabhai Naoroji and Mahadeo Govind Ranade started their patriotic work. It is a worthy addition to the biographical literature in Marathi. The amount of research and labour which the author has bestowed on these Volumes is worthy of the great scholar who is their object, and perhaps *no one else could have done what the author who is a devoted descendant of the hero of this work has done.* If Bāl Shāstri had been spared, he would have no doubt become the most eminent Mahārāshtrian and Indian of the last century. The

first volume is written in a challenging style which lends piquancy to the subject, and is bound to afford a valuable opportunity to the professional critics to exhibit their skill, at least to such of them as are bewailing their *ennui* and saying to themselves,

“ नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥ ”

In conclusion, I hope that these Centenary Memorial Volumes in honour of Bāl Shāstri Jāmbhekar will be widely read with interest, and that a fitting memorial will be raised by the people of this Province to that Great Pioneer, who laid the foundations of their progress and welfare during the last century.

B. G. Kher

October 12th, 1950

Queen's Gardens, Poona 1

APPRECIATION

Shri. G. G. Jambhekar, the well known *ex-Editor* of the *Lokashikshana Magazine*, sent me for my perusal from time to time, portions of the Centenary Memorial Volumes which he has compiled in honour of the late distinguished Bāl Gangādhār Shāstri Jāmbhekar. After glancing through these pages, I am happy to be able to testify to the author's devoted labour extending over several years, and his success in presenting to the Marathi-speaking public a work of conspicuous merit.

Bāl Shāstri Jāmbhekar was an eminent leader of thought who lived and flourished about a hundred years ago. Mahārāshtra was then awaking from the stupor consequent on the downfall of the Marāṭhā Rule and its replacement by the British Power in the Bombay Presidency. It is not, therefore, a matter of surprise that present-day Mahārāshtra has only a fragmentary knowledge of this great man. He was a prominent public figure brought to the surface by the forces of those times. He led the renaissance of Indian thought which had its origin in the city of Bombay, and developed some special features thereof which still continue to be the characteristics of Bombay public life. As a pioneer educationist, he formed a remarkable link between Indian and European thought, and had consequently the opportunity and privilege of laying in that city, the earliest foundations of almost all the activities that constituted public life in those times. Education, literature, science, Indian antiquarian research, journalism, social reform and political progress—all these received his attention in due proportion. His capacious mind comprehended all these as complementary aspects of our national life, and it may be mentioned that later historians, capable and willing to judge his life without inter-city bias, have regarded it as a singular coincidence that the person selected by Fortune for this pioneer work was a leader of far-sighted and balanced views.

During his very brief life of thirty-three years, Bāl Shāstri completed an all-round effort of extraordinary dimensions. In 1830, at the early age of seventeen, he started his meteoric

career first as Deputy, and only two years later, as the full-fledged Native Secretary to the Bombay Native Education Society, which may be said to be in embryo the Educational Department of the Presidency in those days. In this capacity, he contrived to write and get written by his friends several books in Marathi, which had the effect of training that language to run in smooth and correct literary channels.

In 1834, when Elphinstone College was founded in Bombay, Bāl Shāstri occupied for ten continuous years, the post of Assistant Professorship of Mathematics and Science, and even officiated as Acting Professor for the last two years, in the place of Mr. A. B. Orlebar, M.A., one of the two distinguished Elphinstone Professors that were sent out from England to lay the foundations of that famous institution. As such, Bāl Shāstri produced eminent pupils like the late Dr. Dadabhai Naoroji, Dr. Bhau Daji, Rao Bahadur Nana Moroji, Prof. Kero Lakshman Chhatre, and Raosaheb Bhogilal Pranwallabhadas, all of whom had the highest regard for his learning and character. Bāl Shāstri also gradually laid the foundations of popular education, and his pupils became eventually the leaders of literary thought in the Presidency. He knew well about a dozen European and Indian languages, ancient and modern, and his wide acquaintance with the progressive thought of India and England enabled him to take a prominent part in the activities of such learned bodies as the Bombay Geographical Society and the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, which helped the growth of research in scientific subjects as well as in Indian antiquities.

In 1832, it was Bāl Shāstri who first initiated an effort in high-class journalism in Western India, by conducting an Anglo-Marathi weekly called the 'Bombay Durpan' (the Bombay Mirror), and eight years later, a monthly magazine called the 'Digdurshun', the first of its kind in Marathi. These two periodicals enabled him to influence public opinion and give it a progressive turn in matters social, political and educational. He thus shaped the public life of Bombay and was in the forefront of the reform movement. His contributions in various fields were well recognised by all his contemporaries. But gradually, owing to an unexpected turn in the wheel of Fortune, the literary and other activities of Poona assumed a hectic as-

ceodancy, and in consequence, the sober work of Bāl Shāstri Jāmbhekar and his colleagues in Bombay was pushed into the back-ground. The author of these volumes devotes a large part of his scholarly Introductory Survey (Vol. I) to a trenchant criticism of this phenomenon; but the fervour of his comments will be intelligible to those who are aware of the circumstances which tipped the balance in favour of Poona.

This work, among other things, will give publicity, though late in the day, to some of the Select Writings—English and Marathi, of Bāl Shāstri (Vol. II), which lay undiscovered on dusty shelves for a long time. Their perusal will show how very informative they were, and the author deserves our congratulations that, with the laborious work of several years, he has succeeded in dragging these writings out of oblivion. They exhibit, moreover, the protean intellect of Bāl Shāstri, as also the easy grace with which he could write Marathi and English.

Volume III contains six Appendices very valuable biographical and other material which the author has collected after considerable research and labour. It extends over about a hundred years, and is being placed for the first time before the public. The author's historical and critical notes on this material show wide reading, and will be found both interesting and instructive. All these Appendices are very useful in their own way; but Appendix III is particularly valuable, inasmuch as, it contains a *portraiture of Professor Bāl Shāstri Jāmbhekar*, as disclosed in an unpublished autobiographical fragment written by one of his devoted pupils, some sixty years ago. Being the authentic record of the impressions left on the mind of a young contemporary, the document is very precious, and reveals the extraordinary personality of Bāl Shāstri.

The present publication, enlivened as it is by the insertion of many old illustrations, will prove a work of lasting merit. In the fourth and last volume will be found details of Bāl Shāstri's personal life, set in contrast with the prominent features of the times in which he lived. This will prove perhaps the most entertaining part of the work showing the true lineaments of Bāl Shāstri's mind in the variety of their shapes and forms.

The author is to be congratulated on the volume of material he has laid under contribution in the space of about a thousand pages. On this material he has worked with resolute determination for more than five years. His work will undoubtedly make an eminent contribution to the Marathi literature of the period, as unbiassed critics will agree. Those who know him and the circumstances of stint and hardship through which he had to pass for several years to be able to accomplish his self-appointed task will, I trust, properly appreciate his sacrifice. Speaking generally, such a voluminous work can see the light of day only if either an intelligent public, or popular centres of thought and learning, or an appreciative Government give adequate help. Though primarily intended to be the life story of a great individual, the work reveals the chequered progress of Mahārāshtra over a century. In this light it highly deserves help and recognition from all quarters including the public and the Government.

M. R. Jayakar

October 15th, 1930
University of Poona
Ganeshkhind, Poona 7

ACHĀRYA
BĀL GĀNGĀDHAR SHĀSTRĪ
JĀMBHEKAR
(1812-1846)

(*A BIOGRAPHICAL SKETCH*)

Among the few great worthies that have distinguished themselves by a rare combination of exceptional natural talents, varied and extensive learning, high moral character, and strenuous exertions in different fields for the advancement of their countrymen, since the advent of the British rule in Western India during the first quarter of the nineteenth century, the name of Āchārya Bāl Gangādhār Shāstrī Jāmbhekar stands first and foremost. And when it is remembered that he had already laid the broad foundations of our national progress in Bombay, before he was snatched away by the cruel hand of Death at the very early age of thirty-three in the year 1846, we must, indeed, regard him not only as the most brilliant Indian of the nineteenth century, but as one who is rightly entitled to be called the "Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahārāshtra." The life and work of such a great worthy, therefore, deserves to be recorded howsoever briefly, in this place, and the following is an attempt in that direction.

FAMILY HISTORY OF BĀL SHĀSTRĪ

The history of Bāl Shāstrī's ancestry and of his childhood of which little was known upto this time, is now fairly available. The Jāmbhekars that are found scattered all over Mahārāshtra, Karnātak, Gujarāt and Cental India, during the last hundred and fifty years, belong originally to their main stock in Pōmbhurlā, their old ancestral village, under the Bāwadā Jahāgir of the Kolhāpur State, which is now merged in the Devagad Tāfuk of the Ratnāgiri District in Kōnkan. The House of Jāmbhekars, who belong to the Karhādā sub-caste of Mahārāshtra Brāhmins, has been resident of this

village for more than four hundred years, as can be gathered from its genealogical tree which traces its members back to fifteen generations from now. The two main branches of this House are traditionally known as the Mahājans who mostly followed civil occupations, and the Bhats who generally pursued the priestly and learned professions. An old ancestor of the latter branch, Ganesh Bhat by name, was a distinguished Pandit at the Court of Sambhāji, the king of the Marāthās, during the last quarter of the 17th century; while Gōpāl Bhat, the great great grandfather of Bāl Shāstri, who sought the patronage of the Rājā of Sāwantwādi about the same period, was fortunate enough to secure from him, a modest hereditary "watan" (landed property) in that state as Rāja-Purānik, which continues to be held by his descendants to this day. His son Venkatesh or Bību Bhat was also a famous Purānik, who was specially invited for sometime by Gopikā Bāi, the widow of the illustrious Peshwā Balāji Bāji Rāo, to recite the Sanskrit Purānās to her at Nāsik. And Bāl shāstri's father, Gangādhār Bhat, who, on account of his Shāstric lore seems to be better known as Gangādhār Shāstri, was also a well-known Purānik of his day, whose regular seasonal recitations at Rājāpur and elsewhere brought him an income of hundreds of rupees from his devoted audiences in those times. As, however, he had to support a number of younger brothers with their growing brood, it appears that he left the old "watao" to them at Sāwantwādi, and returned to Pōmbhurlā about the beginning of the 19th century to pass his later days, though he normally stayed at Rājāpur, which, as a centre of wealth and learning nearby, proved more hospitable to him.

Gangādhār Shāstri was respected by the people at large as much for his piety and charity as for his Sanskrit learning. Bāl Shāstri's mother, Sagunā Bāi, kind and affectionate by nature had, as a devoted wife, accompanied Gangādhār Shāstri on his pilgrimage to holy Benāres, where she had the good fortune to quit this mortal world after a short illness in 1830, when she was probably fifty years old. She left behind her two sons and two daughters all of whom (Bāl Shāstri excepted) were already not

only married, but had become parents themselves. Nārāyan Shāstri, the eldest son, followed the family profession of the Purānik, and died when he was under forty a few years before his old father, who seems to have been about sixty-five when he himself passed away in 1840. It is rather a sad irony of Fate that such a good and pious man as Gangādhār Shāstri should have lived not only to mourn the death of his wife and eldest son, but also the demise of his elder daughter, Lādu Bāi, before she was apparently twenty-five. She was married to Rāmachandra Shāstri Jānavekar, probably a native of Sāwantwādi; and the younger daughter Chimā Bāi to Visnu Bhat Yōgi of Mālwan, not far-off from that place. We thus get a fair glimpse of the whole family of which Bāl Shāstri was the youngest child and the brightest ornament.

DATE AND PLACE OF HIS BIRTH

Strangely enough, we have not yet been able to trace the exact place and date of birth of Bāl Shāstri. It is quite certain that he was born in Southern Kōnkan in the vicinity of Sāwantwādi and Pōmbhurlā, his old ancestral homes,—most probably in the latter half of the year 1812 A. D.; for we are not in possession of any copy of his horoscope, which is generally drawn up on the birth of a child in every Brāhman family even to this day. The first and oldest reference to the date and place of his birth, however, is found in the famous obituary leader that appeared on him in the *Bombay Times* of May 20, 1846; wherein we are told that "Bāl Shāstri was born in 1810 at Pombhurla" (incorrectly spelt "Poongorla" in the journal); and it appears that this statement has been practically copied by every writer who has referred to him during the last century. But on the strength of the original application submitted to the Bombay Native Education Society by Bāl Shāstri himself on the 20th February 1830, wherein he clearly says "My age is now seventeen years", we can definitely conclude that the said year 1810 is at any rate far from being correct, and that he was born in all probability sometime in the latter half of the year 1812. We are not also able to say with certainty how the infant was christened, though in view of the general usage, the nickname "Bāl" is very likely derived from "Bālkrishna."

CHILDHOOD AND EARLY TRAINING

Nor do we possess any clear account of his childhood and early education, although we can form a fair picture of the young Bāl Shāstrī of that period, taking into account his own extraordinary natural gifts and the atmosphere of Brāhmanic culture in which he was bred and born. It has been acknowledged on all hands that the child was not only highly talented and precocious, but that it took very kindly to its lessons from its infancy. The boy was known as "*Ekapāthī*"—he retained in his memory what he heard or read only once. He was also lovingly styled "*Bāl-Bṛihaspati*" by his teachers, acknowledging thereby his highest intellectual brilliance in all kinds of studies. We must also remember that he was the gifted son of a learned Shāstrī and Purāṇik, who was bound to initiate the child from its infancy into Sanskrit lore, more especially after the "*Upanayana*" ceremony, generally performed at the age of seven or eight, when Bāl Shāstrī must have entered upon his Vaidik and Sanskrit lessons in right earnest. In these times, there was no public elementary school in his native village, whence it is clear that he received all his instruction from the elders of the family and under the direct guidance of his revered father.

There cannot be the least doubt that the child must have picked up the three R's in Marāṭhī before it was eight, and that he must have been exceptionally quick at mental arithmetic. He must have also taken special care in reading and writing the Bālbōdha and Mōḍī scripts, excellent penmanship in which was particularly valued in those times. There were then no printed books either in Sanskrit or Marāṭhī; so that, a cultured Shāstrī or Purāṇik would generally have a fairly well-filled home library of Sanskrit manuscripts in the main branches of learning—"Pōthīs" as they are called—from which the lessons had to be learnt, though great importance was attached to oral instruction and correct recitation in Vaidik and Classical Studies. The literature in Marāṭhī consisted mostly of poetry—the chief works of Jnānadev and Ekanāth, Tukārām and Rāmdās, Vāman and Mōrōpant, Shridhar and Mahipati, being particularly prized; while a number of select verses from the more popular of these works

were generally committed to memory by the young people of those days. The Marāthī prose *Chronicles* or "*Bakhars*" as they are known, also provided healthy historical reading; and a mentally alert boy like Bāl Shāstri was bound to have made acquaintance with them, along with the most interesting and instructive tales from the *Rāmāyan*, *Mahābhārat*, and *Bhāgavat*.

A systematic study of Sanskrit grammar and classical literature, however, would be the special field of ambition for a young aspiring Shāstri or Purāṇik, and we know for certain that Bāl Shāstri was looked upon as an able Śanskrit scholar even in his early years; whence it is clear that he must have mastered his *Amara-kōsha* and *Laghu-Kaumudī* along with the famous *Pancha-Mahākāvya*s (the "Five Great Poems of Sanskrit Literature") before he was even twelve or thirteen. It is, moreover, quite* probable that he could recite at this early age many a Sanskrit *Stōtra* and most of the *Bhagavat-Gītā*, and was able to expound select narratives from the Sanskrit *Purāṇs* in a fair way. Little Bāl Shāstri was from his childhood obedient and well-behaved; and though he does not appear to have taken much interest in out-door sports and other physical exercises like other children of his age, his regular practice of "Sūrya-Namaskārs" or "Salutations to the Sun-God" as a part of religious discipline, seems to have kept him healthy and active enough to put forth the enormous amount of work throughout his life. Naturally, reading and recitations in different subjects probably absorbed the greater part of his leisure, and we need hardly wonder that endowed with a marvellous memory and intelligence, the boy should have soon developed into the prodigy that he was considered to be in later life.

ADVENT OF BRITISH RULE AND NEW LEARNING

If the young lad had grown up to manhood in these rural surroundings of the Kōnkan, Bāl Shāstri would have been little more than a learned Sanskrit Pandit or Purāṇik like his father. But destined to lay the foundations of a new epoch in Western India, he was now luckily taken to Bombay to receive the New Learning, which enabled him in due course to be the foremost leader of the Presidency and work for the salvation of his countrymen. It will hence be desirable here to note the

great revolutionary change that had come over Western India at this juncture. History tells us how the Peshwā Bāji Rāo II, a selfish and corrupt pleasure-seeker, withal an imbecile, a tactless and an oppressive ruler, was getting more and more unpopular with his Marāthā subjects and gradually heading for a fall. It was also equally patent to farsighted observers that he was no match to the superior diplomacy and trained military strength of the British, who, in little more than a decade gained the upper hand, defeated him at the battle of Kirkee in 1817, and pensioned him off to Brahmāvarta next year, becoming masters of Western and Central India. Mountstuart Elphinstone who had taken a leading part in the overthrow of the Marāthā Power was appointed the new Governor of Bombay in 1819. By means of his rare tact and wise administration he made such a favourable impression upon the whole people, that excepting the few leading Marāthā Brāhmans of Poonā and Kōnkan who stood to gain by Bāji Rāo, the majority of his subjects, disgusted with his misrule and corruption, rather breathed a sigh of relief at the new change of masters. No wonder, therefore, if the political centre of gravity having now shifted from Poonā to Bombay, the capital of the Presidency came to attract every kind of talent, ambition and enterprise in the country.

THE BOMBAY NATIVE SCHOOL BOOK AND SCHOOL SOCIETY

Side by side with the restoration of peace and order, Elphinstone began to devise means for the improvement of the whole administration. The new order required new personnel, and educational reorganization was one of the main subjects that received his earnest attention. Though not hostile to the indirect spread of Christianity, he had the statesmanlike vision to see that state-aided education must be kept free from all kind of religious bias and interference. And with this view, he encouraged the formation of the Bombay Native School Book and School Society (in August 1822) as apart from the Bombay Education Society, which was a purely Christian organization. The working of this educational body was mainly entrusted to Captain George Jervis, the able Engineer of Bombay, who, with his sound scientific and practical train-

ing, helped as its Honorary Secretary to shape the educational policy of Elphinstone. The efficient organization of the Public Works Department urgently required a trained band of Assistant Engineers and Overseers, who could also be useful to the Survey and Revenue Departments; and Capt. Jervis, therefore, immediately interested himself in the first instance, in putting the new Engineering Institution on its legs in 1823. His considered view of the new education was that, Western knowledge must and could be successfully imparted to the natives of the country mainly through the medium of their own vernaculars; and that instead of encouraging a wholesale English education among the people, it would be wise to teach the English language and literature to the select few, who would then successfully communicate Western knowledge of every kind to their ignorant countrymen. Thus a special emphasis was laid on translations of European works in various departments of knowledge for the encouragement of which a regular Committee was formed, and handsome remuneration and prizes were offered. Along with this work, the Society opened a few vernacular schools of the new type in the Island of Bombay and elsewhere; and its first English School was started in July 1824. In these times, however, even the inhabitants of Bombay were not willing to send their children to the English School, lest they might be converted to Christianity! Accordingly, the services of an able Native Secretary were also needed to popularize and help the cause of the New Learning, and Sadāshiv Kāshināth Chhatre, an able English-knowing Brāhman in the Public Works Department, and a respectable citizen of Bombay, was selected for that post. He filled this situation very creditably for about seven years (1823-1830), on a monthly honorarium of Rs. 100/- which was certainly deemed very handsome in those days; particularly when even Capt. Jervis, the European Secretary, received no more than Rs. 200/- *per mensem*. Bāpu Chhatre, as he was popularly known, is now chiefly remembered for his excellent Marāthi translations of *Æsop's Fables* and *Berquin's Children's Friend* which are regarded as the first prose-classics both in Marāthi and Gujarāti.

BĀL SHĀSTRĪ MOVES TO BOMBAY FOR ENGLISH EDUCATION

This little digression has been necessary to transfer the scene of Bāl Shāstrī's early life from Pōmbhurlā and Rājāpur in Kōnkan to Bombay, the centre of the New Learning and public life. It may here be noted that these were still the olden times of the reign of George IV and the rule of the East India Company, when there was neither the steamship nor the railway plying on the western coast or inland; the "Padāv" or ordinary sailing vessel, the bullock-cart, the horse, and the palanquin, being the general means of locomotion; to say nothing of the electric telegraph, photography, the bicycle and other numerous inventions and applications of Science found at the end of the last century. Under these circumstances, when travelling in distant parts of the country was both difficult and hazardous, it was altogether impossible for the ordinary parents in the mofussil ever to think of sending their children to the great cosmopolitan seat of the Presidency, unless they had some of their own kith and kin living there, who would be willing to provide for them the essential facilities of board and lodging. Now fortunately for young Bāl Shāstrī, these facilities became easily available; inasmuch as, Dāpu Chhatre, the zealous Native Secretary of the Society, who had a very high regard for Gangādhār Shāstrī both for his learning and piety, induced him to keep his very talented and promising son under his own care and supervision. Moreover, Rāmachandra Shāstrī Jānavekar, the elder so-in-law of Gangādhār Shāstrī, had been engaged by him since 1824 as Superintendent of Marāthī Schools in the Island, on Rs. 60/- *per mensem*; so that, young Bāl Shāstrī could also enjoy a homely atmosphere under his roof. It thus appears pretty certain that he came to Bombay by the end of 1825, and without having to attend the Marāthī School of the Society, immediately joined its English School from the beginning of the next year.

A very remarkable anecdote of Bāl Shāstrī's phenomenal memory during this period, for what it is worth, has been recorded by his old biographer, B. N. Deo, as being current among the people of the day. As this lad of about thirteen

was standing at a street-corner one day, soon after his arrival in Bombay, he happened to observe a scuffle between two British soldiers who inflicted severe blows on each other. A complaint was accordingly lodged in the Court of the Police Magistrate, and little Bāl Shāstri was called as a witness. At this time he knew not a syllable of English; but he had such a strong retentive memory, that he practically reproduced the high words that had passed between the two combatants, which helped the Court to decide the case. The European Magistrate was struck quite dumb at this wonderful feat of the boy; and it is said, that he at once strongly recommended him to the educational authorities of the place, which first enabled him to join the English School.

THE ENGLISH SCHOOL OF THE SOCIETY

The Bombay Native School Book and School Society was then quite in its infancy. The house which was hired for its meetings was appropriated for the English School-room, until the Society erected its own buildings adjoining the Small Causes Court, at a cost of Rs. 20,000/- to accommodate both the Central Vernacular Schools and the English School. These rooms were occupied in October 1825. The English School which was opened in the preceding year had an exceedingly humble beginning, containing perhaps less than forty boys of all description, distributed over a few classes, and taught by a single English master with the help of a couple of young moonitors trained by him. Robert Murphy, the Head-master, who had been educated at a Jesuit College in Dublin, and held the rank of a young corporal in the artillery, is described as "a person well qualified as master from natural talents and a classical education as well as from very favourable testimonials to his character". The Society first engaged him on a salary of Rs. 50/- *per mensem*, which was increased to Rs. 100/- as soon as he passed his examination in Marāṭhi, and to Rs. 150/- on passing an examination in Gujarāṭi. In this School English was to be taught classically, and instruction was also to be given through that language in History, Geography and the popular branches of Science. Mr. Murphy made an excellent teacher and disciplinarian; but as he was very clever and ambitious, he left the service of the Society

by the end of 1826 to join the more lucrative post of an Interpreter in the Supreme Court; so that, Bāl Shāstri received the benefit of his training only for a year. Mr. Mainwaring, a young Seargent of Artillery, succeeded him after six months on similar terms, and he continued till October 1832, when he too resigned. He does not seem to have been as able as his predecessor, but was fairly popular. As Bāl Shāstri belonged to the second batch of students, and the two upper classes were evidently very small, all his class-mates put together were probably not more than a dozen. Most of these boys were Prabhu by caste, who left the school by 1830 to join some of the private and public offices in the city: Mōrōba Cānōbā and Junārdhun Wāssoodew being the more noteworthy, as having risen to be high judicial officers of Government in later life. Extremely sharp and studious as Bāl Shāstri was, he easily became the pet of his class from the very beginning, and received prizes at each annual examination at the hands of two successive Governors, the Honourable Mountstuart Elphinstone and Sir John Malcolm, in 1827 and 1828 respectively. Nay more. From the end of 1828 he was appointed a monitor on Rs. 15/- per month, to teach Mathematics and Geography to the pupils reading in the English School.

HIS ATTAINMENTS AT THE AGE OF SEVENTEEN

If we carefully examine the school curriculum and the very limited teaching staff of the institution at this period, we cannot but conclude that young Bāl Shāstri must have been an exceptionally versatile and zealous student, whose attainments in various subjects were very much of his own making. The few details furnished by himself in his remarkable application to the Bombay Native Education Society (into which the old body was converted since 1827) on the 20th February 1830, makes this sufficiently clear. For therein he makes the following statement :—

" It is now four years since I am studying English in the Society's School, and I am now raised to the situation of a Tutor of Mathematics in it more than 15 months [i. e. probably from October 1828]. I have prosecuted my studies in Sanscrit and in English with unabated zeal, and I can, if required, offer myself for examination in the following points:

In *Sanscrit* : Grammar, Composition, Rhetorick and Literature.

In *English* : Grammar, Composition, Geography, Translation from Maratha and *vice versa*.

In *Maratha* : Grammar, Composition, Arithmetic, Geometry, Algebra, Logarithms, Mensuration of Planes and Solids.

In *Goojrathee* : I can understand what I read.

In *Bengalee* : I can read well and understand the language imperfectly.

In *Persian* : I am just a beginner, and can read a little."

Be it noted that all the above subjects except English and Geography, were never taught in the English School as a part of its curriculum, and yet, Bāl Shāstri had the ambition to cultivate them independently, with such aid as was available to him in his cultural surroundings. As for Sanskrit and Marāthī, we know very well that he had made good progress in these subjects even before he had joined the English School; while he prosecuted his English studies "with unabated zeal," as he says, not only under his English masters, but also under his kind guardian Sadāshiv Kāshināth Chhatre, who, as reported by Dādōba Pāndurang in his *Autobiography*, used to explain to him several English books, including Dr. Johnson's *Rambler*. It is also worth mentioning that very little of Mathematics was done regularly in the English School; so that, Bāl Shāstri must have mastered the different branches of that subject on his own initiative, with the help of the new Marāthī translation of Dr. Hutton's *Mathematical Works* by Captain Jervis. His study of Gujarāti, Bengālī and Persian was entirely a matter of his personal predilection, though we can account for it satisfactorily. Because it may be observed that Bāl Shāstri having been recognised on all hands as a highly gifted youth, head and shoulders above his young contemporaries, even S. K. Chhatre, his guardian and able Native Secretary to the Society, must have thought of soon retiring in his favour. The knowledge of Gujarāti and Persian was deemed very valuable in view of the mixed native population of Bombay; while the cultivation

of Bengālī seems to have been specially prized, because of the lead of Bengal in educational and literary developments in those days.

HE IS APPOINTED NATIVE SECRETARY TO THE B. N. E. SOCIETY

This is not a matter of mere conjecture. We can clearly draw the inference from the very opening sentence of Bāl Shāstri's said application to Capt. George Jervis, which tells us "that the present Native Secretary to our Society is about to retire on pension." The concluding paragraph of the document is also very telling, wherein he observes:—"My age is now 17 years, and I may seem perhaps young to hold the situation; but this will not be considered as a bar to my promotion, as I am confident that abilities will be attended to and not the age. Should there be other candidates for the situation, and should the Managing Committee wish to compare me with them, I shall be most happy to undergo a fair trial." Obviously, these words show the enormous self-confidence and fire of the young aspirant to that important office; and we know as a matter of fact, that Bāl Shāstri was immediately appointed in preference to another able and senior applicant as Deputy Secretary, on a salary of Rs. 50/- *per mensem* to begin with. It is, moreover, worthy of note that the retiring Native Secretary, Mr. S. K. Chhatre, was a respectable man of 42, and had been working for the last seven years on a monthly honorarium of Rs. 100/-, to which designation and remuneration he was at once deemed quite eligible only two years later, i. e. from March 1832.

When Bāl Shāstri entered upon his duties as Deputy Secretary, the young Deputy soon became his great favourite. In this capacity Bāl Shāstri had to attend not only to his clerical work, but besides doing some teaching in the English School, he was particularly required to interest himself in the labours of the Translating Committee of which Mr. Money and Capt. Molesworth, the distinguished author of the Marāthi-English

Dictionary, were important members. In fact, Bāl Shāstri had been already introduced to this type of work by Capt. Jervis since 1828, when the latter translated with his help, Lord Brougham's scientific *Treatise on the Objects, Advantages and Pleasures of Knowledge*. It may also be remembered that young Bāl Shāstri was brought up in the best intellectual atmosphere of the day, as he prosecuted his studies in the company of the learned Shāstris or Sanskrit Pandits that assisted Captain Molesworth in the compilation of the first Marāthi Lexicon and systematic Grammar of the language. Consequently, during the course of the next two years (1830-1832), Bāl Shāstri translated and prepared for the press not only two small Marāthi books—*Neeti-Kathā* and *Sāra-Samgraha*—the first partly adapted from Bengālī, and the second from the English "Catechism on General Knowledge", but also translated a much bigger work, under the advice of Mr. Money, viz. Goldsmith's *History of England* which had then been recognised as a text-book in the schools.

• As if these various official duties were not enough to absorb his energies, young Bāl Shāstri engaged himself in some new literary and public activities in the year 1831. As a very promising English and Oriental scholar, he was soon introduced by his loving chief, Mr. Money, to the most advanced circle of European scholars in Bombay, whereby he came to be selected along with the European Secretary, Mr. J. S. Law, Native Secretary to the "Oriental Translation Committee of the Bombay Branch, Royal Asiatic Society," which had just been formed during that year. And when we remember that such distinguished Orientalists of the day as Lt.-Col. Vans Kennedy, W. H. Wathen, Esq., and Rev. John Wilson were the leading members of this Committee, we can easily imagine the wide mental outlook and social enthusiasm with which Bāl Shāstri was imbued even in those early years. Indeed, it was this strong beneficent and patriotic urge that induced him to undertake a far more ambitious and useful enterprise at the end of the year. This was the establishment of the first Anglo-Vernacular Weekly in Western India, called the *Bombay Durpun*" (The Bombay Mirror) of which the *Prospectus* was issued on the 12th November 1831.

ESTABLISHMENT OF "THE BOMBAY DURPUN"

As this *Prospectus* is a historic and instructive document, it may well be quoted here *in extenso*:—"Stimulated by a desire to encourage amongst their countrymen the pursuit of English literature, and to open a field for free and public discussion on points connected with the prosperity of this country, and the happiness of its inhabitants, a few Natives resident in Bombay, intend to publish a Newspaper, entitled 'The Bombay Durpun,' the first number of which will be issued on Friday the 6th January 1832. Though the publication is undertaken, chiefly, with the object of promoting amongst the Natives the study of European literature, and the diffusion of European knowledge, and consequently with the intention of being conducted in the English language; the sphere of its usefulness will not be limited to such only as are conversant with that language, but will be extended to all who are acquainted with the Murattee, as it is proposed to have two columns in each page, one English and the other Murattee. Communications received in the former will be accurately translated into the latter, and vice versa; and the originals and translations published in opposite columns. The Durpun will contain Commercial Advertisements, Extracts from English papers, and from the Native papers of Bengal, as well as notices of important events in this Country, Europe, and all other parts of the world. It will also be the receptacle of communications from Natives or Europeans on subjects connected with the Inhabitants, Religion, and the Literature of India; and short treatises will be introduced in the Arts and Sciences, the learning and knowledge of Europe, especially in those branches which promise the greatest advantage in their application to this country. While these afford subjects for research to the curious, and reflection to the studious, those who seek entertainment only, will find it in the articles of a higher description with which the Paper will be interspersed. *Anxious only to please, to convey information on passing events, and to point out the means and opportunities of improvement, the Coductors of the Durpun will direct their best efforts to attain those ends. Personality shall not disfigure, nor servility stain the pages of the Durpun,*

which the Conductors, actuated by honest intentions, will steadily, temperately, and firmly endeavour to render deserving of the good will and support of every lover of truth and virtue.

From their countrymen, the Durpun will, it is confidently expected, receive the support both in subscriptions to the publication, and contributions to its pages, which such an undertaking is entitled to claim from them; and the philanthropy of Europeans will, it is anticipated with equal confidence, prompt them to give their aid also to the work.

The Durpun will be published only twice a month at present, but the Proprietors indulge the hope, that a sufficiency of Subscribers will enable them after a little experience, to issue it oftner.

The price of the Paper will be Six Rupees per Quarter, to be paid in advance."

This statement of the nature and objects of the *Durpun* was certainly as commendable as it was ambitious, and it may be said to the credit of the Proprietors that they sincerely did their best to translate it into action.

Bāl Shāstri's acquaintance with the Bengālī Language and the Bengālī Press is clearly discernible in the title of the journal; for we know that the *Samāchār Durpun*, founded by the Serāmpore missionaries in 1818, was the first attempt in Anglo-Vernacular journalism in Bengāl. From the letter addressed to Government on the 2nd January 1832, requesting them to subscribe for a few copies of the forthcoming newspaper, it appears that it was the joint enterprise of three young signatories—Rugoonath Hurrychunderjee, Junardun Wassoodewjee, and Bāl G. Shastree. Of these, Bāl Shāstri was known to be the Editor of the *Bombay Durpun*; and while Rugoonāth Hurrychunderjee, senior to him by about eight years and an able servant in the Military Accounts Department, seems to have been mainly responsible for the financial and business side of the paper, Junārdun Wāssoodewjee, his clever school-companion, probably helped in the main to translate into Marāthī the English columns edited by him. The *Durpun* was printed for the first few years in one

or two printing presses owned by others, until it could set up its own establishment a few years later. It began as a fortnightly publication from Friday, the 6th January 1832, and was converted into a weekly from the 6th May of the same year, without any increase in its rate of subscription. It was rather a *views* paper than a *news* paper, the editorial articles and notes being distinctly informing and educative. The young Editor's remarkable command over a difficult foreign tongue at once impressed his contemporaries, and the paper soon established itself as a sane and influential organ of native opinion in the country. Its circulation was about 300 copies by the end of the year, which in those days was deemed fairly respectable, as compared with that of other papers even under European management. The *Oriental Christian Spectator* for March 1833 passed the following opinion on the journal: "*The Durpun is a highly respectable and useful paper in Marathi and English. Both its original and selected articles are well fitted to inform, expand and correct the native mind. Though we sometimes do not agree with the editorial remarks, we admire the temper with which they are given, and the fairness of the arena which is in general afforded for the different combatants, etc.*" When it is remembered that Rev. John Wilson was the editor of this well-known Christian journal, this expression of opinion must be considered high praise indeed.

BĀL SHĀSTRĪ BECOMES TUTOR TO THE YOUNG RĀJĀ OF AKULKOTE

Bāl Shāstrī was soon destined to change his venue for a short time. His Highness Mahārāja Pralīb Sinha of Sattārā had requested the Government of Bombay some time ago, to secure a competent English Tutor for his young ward, Prince Shahājī Bōnsle of Akulkōte. But as such an able hand was not easy to find, young Bāl Shāstrī temporarily offered himself for the post. In his letter dated the 12th September 1832, addressed to Lieut. G. Pope, Secretary to the Bombay Native Education Society, he writes:—

"The Committee having found difficulty in procuring a fit person for the situation of a Tutor to the young Raja of Akulkote, I beg leave to request that you will be pleased to

tender my services for their approval. I beg it to be understood that the resignation of my present situation should be considered as temporary; and such arrangements may be made for the performance of my duty in my absence, as may enable me to resume it at any time."

Accordingly, the Secretary to Government informed the Resident at Sattārā on the 14th November 1832 as follows:—

"I am directed to acknowledge the receipt of your letter dated 29th ultimo and to acquaint you that Bāl Shastree, the Tutor for the young Raja of Akulkote, has been instructed to proceed to Sattara early in December next and to place himself under your orders.

2. The Right Honourable the Governor in Council is pleased to sanction Rs. 120/- per mensem as Bāl Shastree's salary with a reasonable sum for his travelling expenses and has further resolved to present the young Raja with a copy of each Maratta book printed by the Native Education Society together with a copy of Molesworth's Dictionary."

In compliance with this order, Bāl Shāstri reached Sattārā by the 13th December 1832, on which day, he had an audience with His Highness Mahārāja Pratāp Sinha, who has recorded the event in his *Marāthi Diary* in the following words:—"The Resident [Col. Lodwick] instructed him [Bāl Shāstri] in the presence of His Highness as follows: 'You should only look after the studies of Shabāji and should keep yourself aloof from politics. Also you should see to it that his mind is not inclined towards the rebellious people'." In another extract from the same *Diary*, dated the 17th December 1832, we learn that Bāl Shāstri at once moved with His Royal Highness towards Akulkōte, which he probably reached about the 10th of January 1833. The young Tutor was just twenty years old when he took up this new appointment; and we can well imagine Bāl Shāstri's patriotic sentiments when he actually experienced the old faded splendour of the Marāthā Court and the Royal Camp.

How Bāl Shāstri occupied himself for the next twenty months, we cannot say with absolute certainty. But as we know that he was by nature highly conscientious and assi-

duous in everything that he undertook, we can fairly picture to ourselves the way in which he must have utilized every opportunity of improving himself. There is little doubt that he acquitted himself as Tutor to the young Prince to the entire satisfaction of his superiors. For he proved to be not only very able, but also tactful and agreeable to all. When Capt. G. J. Jameson, who happened to be the Political Agent at Akulkote for about a year, reverted to Bombay by the end of October 1833, he wrote a very friendly letter to Bāl Shāstrī on the 26th of November, which shows indirectly how the young man must have impressed him both by his high talents and character. Even when staying at such a far-off place in the mofussil, it appears that he kept himself in touch with the *Bombay Durpan* by contributing to its English columns now and then. He also did not cease to take interest in the translating work of the Bombay Native Education Society, his own Marāthi translation of the second volume of Goldsmith's *History of England* having passed through the press during this very period. We may also rest assured that he pursued his various studies "with unabated zeal";—the study of Sanskrit Shāstrās, Mathematics and Astronomy probably receiving greater attention. As a scholar interested in Indian history and antiquities, he was also bound to pay occasional visits to Pandharpur, Sholāpur and Bijāpur, the most important historic places of the vicinity in the Southern Marāthā Country.

Bāl Shāstrī's sojourn at Akulkote was destined to be a noteworthy stage in his domestic life. The custom of child-marriage being then universal, it is not a matter of surprise if he had been married as a boy of twelve to a girl of seven or eight, before the year 1825. Thus his young wife aged nearly sixteen seems to have died in child-birth about the year 1833, leaving behind her an only male infant named Pandharināth, which appellation shows apparently the new influence of holy Pandharpur. And according to the old Hindu custom which enjoins a second matrimonial connection on the husband during the same twelvemonth, Bāl Shāstrī, it would seem, took for his new wife a young girl aged less than ten, called Chimā Tāi (to be known henceforth as

Sundarā Bāi). She was the daughter of Sadāshiv Krishna Devasthali of the district of Sholāpur, whose family was connected with the descendants of the famous Marāthi poet Mōrūpant, as casually hinted in Dēdobā Pāndurang's *Autobiography*. This connection with Pandharpur, moreover, seems to have exerted a decisive religious influence on the mind of Bāl Shāstri, inasmuch as, his practice of daily "*Bhajan*" or recitation of devotional songs in the evening no less than his deep interest in the *Jnāneshwari*, the oldest and most celebrated Marāthi poetical work of the Bhāgavata School, in his later years, may be properly traced to the same source.

BĀL SHĀSTRĪ AS ASSISTANT PROFESSOR IN ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY

When the Hon'ble Mountstuart Elphinstone, the popular Governor of Bombay retired in 1827, the public of the Presidency generously contributed a sum of about Rupees two lacs and a half to commemorate his name by constituting the Elphinstone Professorships Fund, which was to be utilized for the imparting of higher education in western literature and science to the advanced students of the Bombay Native Education Society. But the practical aspect of the scheme took a long time to develop, until at last the matter was settled in April 1834, when Government agreed to add Rs. 22000/- per year to the same Fund, and laid down certain conditions for its management. Accordingly, an institution to be called Elphinstone College was established with a Managing Council of 9 members, of whom 2 were to be nominated by Government, 4 Europeans to be approved by Government, and the rest to be elected by the Society. The first Professors were to be selected by Mountstuart Elphinstone himself and thereafter by the Council. Of these, two were to be immediately appointed: one to teach Literature, History and Philosophy, the other Mathematics and Science. The Professors were to lecture and examine students during a three years' course and also give some open public lectures. They were advised to inculcate sound morality without touching on religion—Christian or heathen—or "any topic that might excite discontent amongst the Natives." Each Professor was to receive a salary of Rs. 600/- *per mensem* with a house allowance of Rs. 100/-.

Western India in 1838—by Mrs Postans (published at London in 1839), who had personally visited the Institution, provides the best contemporary testimony.—“Both [i. e. the Central English School and the Elphinstone College] are yet in an infant state, more particularly so the College, as its progress and objects have been impeded by an internal schism [between the two ambitious Scottish school-masters on the one hand and the two learned Elphinstone Professors on the other]; ...the result has been a separation of the interests of the Institution and a suggestion to the necessity of a Junior College School, which originating under the auspices of the professors was committed to the charge of a learned Brahmin, a modest and highly gifted individual accustomed to education, and quite capable of filling this responsible position. Small in person, diffident and unpretending in manner, Bal Shastree is yet no ordinary man, having already proved himself the possessor of talents, themselves sufficient qualification for his being at various times the tutor of a Prince, and the conductor of a branch of one of the most useful Institutions which ever emanated from active and well-directed benevolence”

This rivalry and tussle went on for two more years, when after much deliberation and correspondence, the union between the two Institutions was effected in the middle of the year 1840. Thus the College as a separate institution was suspended; while the School and the Professorial Classes were united under the title “Elphinstone Native Education Institution.” As Government was now contributing far more than the Society towards the total educational expenditure, it created a new Board of Education consisting of a President, a Secretary and 6 members, 3 of them being nominated by Government, and 3 elected annually by the Committee of the Society. This Board managed all the funds of both Elphinstone Professorships and the Bombay Native Education Society. The Secretary was henceforth to be also the Secretary of the Board, but nominated by Government. And as the Elphinstone Professors, now appointed by Government, were also to act as Superintendents [i. e. Educational Inspectors] of Schools in the mofussil, in close touch

with the District Collectors, Government through the Board and the Board through the Professors, directly controlled the Elphinstone Institution as well as all public and aided Schools—English and Vernacular—in the Presidency.

The internal management and discipline of the Elphinstone Institution was entrusted in 1841 to a Committee of the Board, which consisted of the two Professors *ex officio* and three members nominated by the Board, namely, Assistant Professor Bāl Shāstri, Ibrāhim Muckba, and the Society's Secretary, Dr. Bird, as Chairman. Now that the two institutions were united, there was a redistribution of the boys of the College and the School, according to their capacity, between the upper Division representing the College Department and the Lower Division or the School Department with its Senior and Junior Divisions. The following brief extracts from the *Report of the Board of Education for the Years 1840, 1841* make the position clear:—

" XI. In the higher department of the English branch of the Institution, sixty-two pupils have received instruction in Mathematics, General Literature, Natural Philosophy, Chemistry, and Botany; of these sixty-two pupils, ten are Assistant Teachers, formerly designated Elphinstone Scholars, thirteen are West Scholars, eighteen Clare Scholars, three Honorary Scholars, and eighteen unendowed Scholars being the furthest advanced pupils of the School Division.

XII. In Mathematics instruction has been communicated by Professor Orlebar, and Assistant Professor Ball Gungadthur Shastree, and the attention of the 1st Class was directed to Optics with reference more particularly, to the construction and principles of the more useful instruments. The progress made by this class is reported to be satisfactory, but that of the 2nd, 3rd, and 4th Classes, is not so much so.

XIII. In General Literature instruction has been communicated by Professor Harkness and Assistant Professor Ball Shastree.

The first Class have been engaged in reading Russell's History of Modern Europe to the end of the 14th century, Shakespeare's Julius Cæsar, and The Merchant of Venice, and

Pope's Essay on Man. They have been exercised in English composition, and their attention has been directed to the elements of Moral Philosophy.

XIV. In Natural Philosophy and Chemistry, instruction has been communicated by Professor Bell.

XV. In Botany, Professor Orlebar has instructed.....

English School Department

XVI. Superintended by Professor Bell and in his absence by Assistant Professor Ball Gungadthur Shastree.

There were 98 pupils in the Senior Division and 419 in the Junior Division."

It will thus be seen that Bāl Shāstri was the only Indian Assistant Professor working in the Elphinstone Institution till 1841, and that he was versatile and capable enough to instruct the pupils in Arts as well as Science."

HIS APPOINTMENT AS EDUCATIONAL SUPERINTENDENT OF THE THIRD DIVISION

•Another extract from the same official Report is also instructive :—

"LXXXIV. We have divided the [Government District Vernacular] Schools into three Divisions.

1. Deccan and Khandesh. 2. Northern Concao and Guzerat. 3. Southern Maratha Country.

Mr. Eisdale [Head Master of the English School at Poona] continues in Superintendence over the 1st Division, Professor Orlebar has been requested to inspect in the course of the present cold season, and report upon the Schools in the 2nd Division, and Ball Gungadthur Shastree, Assistant Professor, to perform a similar duty in regard to Schools of the 3rd Division."

From this it is clear that as soon as the Board of Education was created, Bāl Shāstri happened to be the first Indian to act as Superintendent (or Educational Inspector of later years) in charge of one of the three main Divisions of the whole Presidency, along with the two leading European educationalists of the day, which was certainly a unique honour for such a young man. He was thus in charge of the Schools in

the Southern Marāṭha Country and Cōncan for four years (1841-1845), carrying on his annual inspection for about four months at the end of the year, after working during the rest of the period as Assistant Professor in Bombay. The Reports of the Board of Education for all these years are full of laudable references to his zealous exertions in the cause of education, and his own interesting annual reports are highly important as being the oldest records of the social and educational conditions of the Districts.

* *The Report of the Board of Education for the Year 1842* has the following important entries :—

"2. Professors Harkness and Bell, and Assistant Professor Ball G. Shastree have taken an active part in the management of the Institution during the whole year. Professor Orlebar was, we regret to report, under the necessity of proceeding to Europe on sick furlough for two years. On his departure, Assistant Professor Ball G. Shastree was appointed Acting Professor of Mathematics. At the close of the year Professor Henderson returned from England and resumed his duties in the Institution."

"3. Mr. Eisdale continues in Superintendence of the 1st Division; Professor Harkness, on the departure of Professor Orlebar, consented to take charge of the Schools of the 2nd Division; and Acting Professor Ball Gungadhar Shastree has been appointed Superintendent of the 3rd Division."

HE ACTS AS PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY FOR TWO YEARS

Thus Bāl Shāstrī acted for full two years in the absence of Professor Orlebar, from April 1842, on three-fourths of his monthly salary *i. e.* Rs. 450, instead of Rs. 300 that he was receiving till now; while he was also authorised to have like other Superintendents, a travelling allowance of Rs. 5 per day, during the period of his annual tours of Inspection.

Professor Bāl Shāstrī's mathematical talents and attainments were, indeed, of such a high order that he could have been duly equated with a Senior Wrangler of his time; nor was his success as a rare teacher less recognised.

The following extracts from the Board's *Report for the Year 1844* will amply bear this out:—

MATHEMATICAL DEPARTMENT

" 8. One of our Normal Scholars, Bhogilal Pranwulub-dass, has passed a very fair examination in a portion of the elements of astronomy, as contained in Hymer's work, which is only the second case of any of our students having advanced so far in mathematical science; and two have passed satisfactory examinations in the integral calculus and analytical geometry respectively, viz. Atmaram Pandoorung, and Dada-bhoy Nowrojee. These three pupils studied Mathematics under Mr. Ball Gungadhur Shastree."

" The class for the differential calculus contains seven pupils and is reported to be a good class."

" The trigonometrical class of nine pupils understands the practical application of trigonometrical rules."

Professor Orlebar remarks, " on no occasion before I left India have so many been able to pass examinations in the higher mathematics, or advanced so far, and I think that we have every encouragement to hope that we are laying a sure ground of mathematical knowledge."

Professor Orlebar also says, " I am bound to express my satisfaction at the manner in which the classes have been brought forward by Mr. Ball Gungadhur Shastree during my absence in England."

A further noteworthy testimony in this connection may be recorded. It is to be remembered that in the times of Bāl Shāstri—not even till 1852—was there any provision for English instruction in Poona beyond the High School stage, though the local Sanskrit College had been well-known since its foundation in 1821 for higher Sanskrit studies. Capt. T. Candy was at the head of this Institution from 1837. With a view to modernizing the "Jyotish" or Astronomical Branch of the Institution, a competent Sanskrit scholar, Vishnool Nursing Joshee, who had already received the "*Oottum*" ("Best") diploma in that subject and was appointed Professor-elect of Astronomy, was specially deputed to Bombay for about two years, with a stipend of Rs. 30/- per month, to study under

Professor Orlebar and Bāl Shāstri, the higher branches of European mathematics and astronomy. As a matter of fact, however, being ignorant of the English language, he received all his instruction directly under the latter; and the following letter addressed by Professor Orlebar to Capt. T. Candy on the 25th April 1842 speaks for itself:—

“ Sir,—As I am about to leave India, I have the pleasure to inform you that Vishnool Narsoba Joshee has been prosecuting his mathematical studies under my assistant Mr. Ball Gungadhar Shastree with much more success than could have been anticipated. The branches to which his attention has been directed by me are Plane and Spherical Trigonometry, the Differential and Integral Calculus, the higher branches of Algebra (as the principles of Equations of higher orders than Quadratic Series, Finite Differences, etc.) and Algebraic Geometry. In the latter branch he has not yet made very great progress; with regard to the others he is reported to have acquired a satisfactory knowledge, and from the little which I have been able to see, I consider him to have done himself much credit.

During the time that his instructor [Bāl Shāstri] was employed in visiting the Schools in the Southern Maratha Country, Vishnool Joshee removed to the Observatory where I placed him under the instruction of my Assistant Keroo Lukshuman. He has there made himself practically acquainted with the Transit instrument, its adjustments and the necessary calculations for the adjustments etc., etc. He has also learnt the use of the altitudes and azimuth circle, the Sextant, Barometer, Thermometer, dry and wet bulb, and Anemometer. He understands the principal methods of obtaining the Longitude and also of the Altitude.

Mr. Ball Gungadhar Shastree proposes to continue teaching him Algebraic Geometry until he is sufficiently acquainted with the more useful curves, and to proceed with the principles of instruments which he has learnt to use, and then with some elementary instructions in Statics, so as to be able to conclude with so much Dynamics as may enable him to understand at least the problem of two bodies in Physical Astronomy. All this, it is estimated, may be accom-

plished by the next Diwallce, when we hope he may return qualified to explain to his own pupils the elements of European Astronomical Science as well as that for which he has been brought up."

Thus we find it stated in the Board's *Report for the Year 1842* (p. 7) that " Vishnoo Nursing Joshee, Professor-elect of Astronomy ... his, after having given every satisfaction to his Instructors, returned to Poona, and entered upon his duties." And the next year's *Report* says further that, " Vishnoo Joshee, the Professor of Jyotish (Astronomy), educated under the Superintendence of Mr. Orlebar, and Ball Shastree, continued to give satisfaction, and evinced a laudable desire to add, to his other acquirements, a knowledge of the English language" (p. 15). Now it appears pretty certain in this context, that Bāl Shāstri wrote and published his unique Marāthi books on the *Theory of Equations* and the *Differential and Integral Calculus*, just about this time; inasmuch as, he had to teach these very subjects to the Professor-elect of Astronomy through the vernacular. Be it noted, therefore, to the lasting credit of Bāl Shāstri, that he actually produced excellent Marathi books on higher mathematics more than a century ago, by coming a new terminology; while our learned scholars have been only wrangling for the last many years on the feasibility of using the Marāthi medium of instruction for higher studies!

Bāl Shāstri was as profound a teacher of Astronomy as of Mathematics. He had been a close student of Bhāskarāchāryā's celebrated *Siddhānt-Shirōmani-Prakāsh* from his early days, as may be gathered from the fact that to his Marāthi translation of a well-known English work on *Mathematical Geography*, published so far back as 1836, he has independently added an instructive " Essay on the System of Bhāskarāchārya." It is also well-known that he got prepared two special *Globes* for the study of Northern and Southern Celestial Hemispheres, by using his own Sanskrit and Marāthi terms in lieu of the different Latin names for European constellations. Moreover, we may not forget here the fact explicitly noted in the obituary notice of the *Bombay Times*, that Bāl Shāstri was not only Acting Professor of Mathematics in the

Elphinstone College for two years, but he also "from May 1842 to March 1844 along with the Mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor, in room of Mr. Orlebar then absent in England." In that capacity, he was evidently in charge of the Meteorological Observatory at Colaba, where "Assistant Kero Lukshuman," Chhatre—his own old able pupil—was working; and who later on rose to be a distinguished Professor of Mathematics and Astronomy at the Deccan College of Poona. A last conclusive proof of Bāl Shāstrī's extraordinary attainments in these subjects is to be found in the readable "Address" to *A Course of Pure and Mixed Mathematics*,—Vols. I and II—by Professor A. B. Orlebar, M.A., (published at London in 1848), wherein he has openly acknowledged "the benefit of his [Bāl Shāstrī's] invaluable cooperation,"* in the preparation of that work.

ESTABLISHMENT OF THE NORMAL CLASS UNDER THE DIRECTION OF BĀL SHĀSTRĪ

One of the main objects of the Bombay Native Education Society was the improvement of teachers for the vernacular schools, and there had been several unsuccessful attempts at various periods and at different places in the Presidency in that direction. A more systematic attempt was, therefore, now contemplated by the Board of Education, and the following quotation from their *Report for the Year 1844* shows what high expectations they had then entertained from the labours of Bāl Shāstrī:—

"In Europe the conduct of a normal class is ordinarily confined to men of high educational ability, and the reports of M. Cousin on the state of public instruction in Prussia and Holland, shew what admirably qualified individuals have been obtained by the Governments of those countries for their great normal schools. We therefore determined to locate the normal class about to be formed, at Bombay, and to place it under the direction of Assistant Professor Ball Gungadhar Shastree.... By this arrangement we hope to give a sphere of action to the talents and varied acquirements of our native Professor, which will give him increased powers for operating beneficially on the minds of his fellow countrymen." (p. 24)

* Vide footnote to p. 31, Vol. I of the present work.

This Normal Class was to consist of 40 students to be selected by the Superintendents from the three great linguistic divisions of the Presidency according to the following proportions : Marāthi 15, Gujarāti 15, and Cānarese 10. Each student was to receive a monthly salary of Rs. 5 for his subsistence, and an allowance of twelve annas for house-rent. The class was opened in April 1845. Suitable pupils not being available at the time, only 25 could be admitted till the month of July; while on the 1st of December, there was still room for 2 Marāthi, 9 Gujarāti and 5 Cānarese pupils to complete the number. To guard against the temptations and dangers of the crowded metropolis to which the young students were likely to be exposed, Bāl Shāstri made arrangements to receive them into a house in Kālībādevi adjoining his own, where he exercised a strict superintendence over them.

He reported to the Board that this arrangement had proved very successful—" it leads to mutual instruction, and lads of inferior talent are stimulated by the example and success of their more gifted companions. " " The scholars have lived together as cheerfully as possible, they have managed to spend less than they used to do at the Boarding House, and their little savings have been applied to the purchase of stationery, books, mathematical instruments and other necessary articles." (*Report for 1845*, p. 32). He also stated that there had been no serious infringement of the rules laid down for their guidance, and that their conduct on the whole had been satisfactory.

The following programme of the course of study to be pursued from November 1845 to April 1846, had been drawn up by Bāl Shāstri as the best that could be adopted in the circumstances :—

	10 to 11 a.m.	11 a.m. to 12-30 p.m.	1 to 3 p.m.	3 to 4 p.m.
M.	Copying Historical Essays in <i>Māds</i> under the Inspector	History	Exercises in Geometry Trigonometry etc.	English
T.	Ditto	Natural Philosophy	Ditto	Ditto
W.	Ditto	History	Ditto	Ditto
Th.	Ditto	Reading & Grammar	Ditto	Ditto
F.	Ditto	History	Ditto	Ditto
S.	Ditto	Art of Teaching	1 to 2 2 to 3 Moral Lesson	Ditto

"We feel much satisfied" said the *Report of the Board of Education for the Year 1845*, "with the progress and management of the class upto the present time, and we watch with the deepest interest its further development." It may here be noted that Bāl Shāstrī was relieved since April 1845 not only of his teaching work in the Elphinstone Institution, but also of his Superintendentship of the 3rd Division; inasmuch as, his time was to be thenceforth "fully occupied in superintending the Normal Class establishment and in the preparation of Class Books for the use of Vernacular Schools."

Government had started the Normal Class, in the first instance, as an experiment for three years, relying chiefly on the recommendation and enthusiastic co-operation of Bāl Shāstrī. But unfortunately for all, he died all of a sudden at the end of the very first year, on the 17th of May 1846. Accordingly, when it was decided to close the Class in the year 1848, the Board of Education stated in their annual *Report* (p. 13) that it was "above all from the untimely death of the able and zealous Director under whom the Class was originally placed" that "the advantages expected from the experiment at Bombay, were not realized."

On :
cal frag:
Keshav
and had joined the Normal Class from Junnar in the district of Poonā. He wrote this account in his old age—in the year 1896—just half a century after he had come into a year's contact with his great Gurū; but the intimacy and warmth with which he has described Bāl Shāstrī reveal very strikingly the leading traits of that extraordinary personality.*

LITERARY LABOURS OF BĀL SHĀSTRĪ

The literary labours of Bāl Shāstrī were closely allied to his pioneering work in the whole field of education, and they were as varied as they were considerable. Begun from his student days under Capt. Jervis, the Secretary to the Bombay Native Education Society, of which he himself had been the

* This portion of the autobiographical fragment has been included as Appendix III in the present work.

Native Secretary till 1840, when that body was practically merged in the Board of Education, they continued unremittingly to the last days of his life. We have already mentioned elsewhere the following works of his in Marāṭhi : (1) *Neeti-Kathā* (Moral Tales) ; (2) *Sāra-saṃgraha* (Catechism on General Knowledge) ; (3) *History of England*, Volumes I and II ; and (4) *Bhōḡḡle-Vidyā : Gaṇita-bhāga* (Mathematical Geography). It may be remembered that these translations of English books were undertaken by Bāl Shāstrī, at the instance of the Native Education Society before 1836. At this time he also compiled his (5) *Bāla-Vyākaran* ("Little Grammar") which, practically recognized as the first elementary book on the subject, continued to be used in the vernacular schools for the next quarter of a century and helped in the preparation of (6) *Bhōḡḡle-Vidyā* (Rudiments of Geography). He also assisted his friend Raghobā Janārdan in translating the (7) *Abridgement of Murray's English Grammar* (1837), and co-operated with two other friends Viṇāyak Shāstrī Divekar and Bhau Mahājan in compiling (8) *Shabḍa-Siddhi-Nibandha* (Etymology of the Marāṭhi language), 1843. We have already referred to his (9) *Theory of Equations* as well as (10) *Elements of Differential and Integral Calculus* in Marāṭhi, printed about the same time. He had, moreover, abridged in Marāṭhi (11) *The History of India* (Hindu and Mahomedan Periods) from the new work of Mountstuart Elphinstone, and compiled another work (12) *History of British India* from various sources, while he was working as the Director of the Normal Class. He left behind him a few chapters of the Marāṭhi treatise (13) *Discoveries of Psychology*, adapted from the famous work of Dr. Abercrombie on "Inquiries Concerning Intellectual Powers."

But this is not all. Besides these many published works, he had projected several other books in Marāṭhi on Algebra, Geography, Marāṭhi Grammar, etc. and had completed in manuscript (14) *A Short Dictionary of the Roots of the English Language* which, falling unfortunately into the hands of some of his students after his demise, was lost for ever. We can also say with certainty that he had nearly finished a higher Marāṭhi work on (15) *Calculus* as can be gathered from the few loose and tattered sheets of the manuscript that we have been

able to trace among the papers of his family ; and this must be considered to be a very serious loss indeed !

Bāl Shāstri's labours in connection with (16) *Jñāneshwari*, must be deemed to form a great land-mark in the history of modern Marāthi literature. For it was he who brought out for the first time the fine lithographed edition of that voluminous and celebrated old classic so far back as 1845, when even some of the smallest works of the more popular Marāthi poets had not been printed ; while his attempt to note different readings in its text shows remarkably that he anticipated critical Marāthi scholarship by more than half a century !

When we survey this whole tremendous literary output of young Bāl Shāstri by the time he was just thirty-three, we cannot but be struck with wonder at its singular variety and volume. In judging, however, the quality of his work and his permanent contribution to modern Marāthi literature, we must not ignore the fact that his principal role had never been that of a *litterateur*, but that of a pioneer educator of his ignorant and backward countrymen, though it has been universally acknowledged that he is one of the first few eminent makers of modern Marāthi prose.

A BRILLIANT LINGUIST

It is well-known that Bāl Shāstri was a brilliant linguist. Taking into account the various references to his linguistic attainments, we find that he was acquainted more or less with a dozen European and Asiatic languages, ancient and modern, exclusive of Marāthi, his own mother-tongue, of which he was a perfect master. He was a distinguished scholar of Sanskrit, well-versed in various Shāstrās, and able to carry on discussions in that language. His proficiency in English even in his teens was such that he began to edit the columns of the *Bombay Durpun* with distinction, while "his remarkable facility and elegance in English composition," says the *Report of the Board of Education for the Year 1846*, "enabled him to take a high place among the best scholars of the day." He himself has stated in his application of the 20th February 1830, quoted elsewhere, that he had then already made at the early age of seventeen, some acquaintance with three other languages, viz. Gujarāṭi, Bengālī, and Persian, which must have certainly deepened with years.

He also knew some Arabic and was quite familiar with Hindi. Latin he understood well and had paid some attention to Greek. Among other Indian vernaculars, mention has been made of Kannada as well as Telugu; and we know as a matter of fact that as Superintendent of the Third Division, he not only inspected Kannada Schools, but had also undertaken to prepare the first elementary books in Kannada for them. His knowledge of Gujarāṭī as well as Marāṭhī was so thorough, that Government used to submit to him the new publications in those languages for his opinion, whenever their authors sought their patronage. It is also very remarkable that Bāl Shāstri not only knew French well, but was able to converse in that foreign tongue, as the following incident clearly shows. Keshav Shivarām Bhawālkār, his pupil in the Normal Class during the year 1845-46, tells us in his autobiographical fragment, that when the French ambassador on his way home from the Chinese front passed through Bombay, he paid a visit to the Elphinstone Institution where the Normal Class was conducted by Bāl Shāstri. As the respectable visitor was shown over this Class, the latter spoke with him in French, which impressed the foreigner so highly that he invited Bāl Shāstri to Paris, and promised to introduce him to His Majesty the King, who, he said, would be glad to meet him, and that his Government would also pay him his expenses. Bhawālkār tells us further, that Bāl Shāstri received honours from the French king shortly afterwards!

ASSOCIATION WITH THE BOMBAY GEOGRAPHICAL SOCIETY AND THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

As a remarkable linguist and a scholar with varied acquirements in literature and science, Bāl Shāstri was bound to associate himself with the leading learned Societies of the Presidency. We have already noted elsewhere, that he was appointed Native Secretary to the Oriental Translation Committee in in year 1831. The Bombay Geographical Society was established during the same year as a branch of the Royal Geographical Society of London. Bāl Shāstri used to take part in its transactions, and was formally elected a member of that body in 1840. He was one of the 12 Resident Members of that Society, and had the honour to be elected one of its

taste for them and spread liberal sentiments in matters of religion and politics, that might promote the improvement of our countrymen, were the causes which led to the publication of this paper; and thankful are we for the support hitherto received. How far these important results have been effected we leave to the public discernment; but we cannot deny to ourselves the pleasing consciousness of having been cheered by many a philanthropic voice without the loss of a single friend during the whole of our career."

Bāl Shāstri had, however, intended sometime ago, to bring out a Marāthi monthly magazine in Bombay, the first of its kind not only in that language, but also in any of the vernaculars of the Presidency, as is evident from the advertisement of the *Dig-Durshun* dated the 10th of January, 1839; though the first number of the magazine actually appeared on the 1st of May, 1840. It was "to contain a summary of intelligence, short essays and articles, original and select, on subjects connected with Geography, History, Natural Philosophy, Chemistry and General Science, with occasional illustrations in lithography", its main object being "to improve the mind and to aid the diffusion of useful knowledge." Each number was to consist of from 24 to 32 demy octavo pages, and its subscription was to be five rupees a year, if paid in advance, or eight annas a month.

We have not been able to trace all the issues of the *Dig-Durshun*, and cannot say, therefore, how long exactly it continued; though it appears fairly certain that it was in existence for some four years, if not more. It contained short papers for general readers on a variety of subjects and was very instructive, especially in view of the fact that there were then few Marāthi books, if any, in those departments of knowledge with which it concerned itself. The Christian *Dnyānodaya* for June 1846 rightly observed in the course of its obituary notice on Bāl Shāstri: "For sometime he edited the *Durpun* newspaper; also the *Dig-Durshun*, a monthly periodical, both of which were conducted in a liberal spirit. These publications, which showed that the Editor was in a good degree free from the influence of the prevailing superstitions, were not properly appreciated nor properly supported by the Native

pean society of the day, gave his thoughtful mind a correct perspective of our social and religious life, which was absent even among the most intelligent of his contemporaries, who were generally carried off their feet by English education and the outward glamour of European society. While feeling very keenly, therefore, the necessity of removing the glaring social evils and religious superstitions of his countrymen, Bāl Shāstri was far from being a revolutionary in these matters, being convinced that all reform must grow slowly from within, on evolutionary lines, conforming as far as possible to the best thought of the Hindu Shāstrās and traditions. "Thoroughly devout and God-fearing, he cherished liberal views, and as far as he could, supported the cause of sensible and practical reform. If there was one thing which he hated more than another, it was vain show and tall talk."

It may be remembered that the cruel customs of *Sati* (the immolation of the Hindu widow on her husband's funeral pyre) and *Infanticide* were still prevalent during the first quarter of the 19th century, and stray cases of the same occurred in some of the Indian States till about 1840, though these practices had been prohibited by law in British India for more than a decade. Illiteracy among the fair sex and the custom of child-marriage seriously affected the growth of a healthy womanhood and indirectly of a healthy manhood—the one being the root-cause of general backwardness and superstition, and the other of social impurity and injustice. Child-marriage often resulted in early widowhood and promoted polygamy; and hence the improvement of the lot of women—their education and remarriage—came to occupy the first place in the movement of Indian Social Reform. And here it must be said to the credit of Bāl Shāstri that he happens to be the first social reformer of Western India. For he not only pleaded for the education of women, but also for the remarriage of young widows, so far back as the thirties of the last century.

Bāl Shāstri was an ideal Hindu Brāhman. Himself devoted to the best teachings and practices of the Hindu faith, he was singularly free from the prejudices of caste, creed or sect; and he not only preached, but lived a life of moral purity,

religious toleration and universal brotherhood. An erudite Shāstri or Sanskrit Pandit, he had studied the various Schools of Indian Philosophy, and was also a student of Comparative Religion. He was catholic enough to acquaint himself with the sacred books of other religions, though their critical study confirmed him in his own Hindu faith, which he considered to be the most liberal and philosophical. Had he lived longer, he would have surely translated and edited some of the standard religious and philosophical Sanskrit texts for the enlightenment of his countrymen. No wonder, therefore, that he could not tolerate the aggressive attacks of Christian missionaries on other religious communities, much less on his own.

Bāl Shāstri's unflinching spirit of liberalism in social and religious matters was clearly evinced in the case of the readmission of a Brāhman boy named Shripat Sheshādri Paralīkar to the Hindu fold, after he had practically joined a Christian mission. As this historical episode shook the foundations of Hindu society of the day throughout the length and breadth of the land, and caused no small persecution of the leaders of the movement, it deserves to be briefly recorded. Sheshādri^c Gōvind Paralīkar, a native of Parali in the Nizam's dominions, was a poor Deshastha Brāhman of the priestly caste, who had moved with his family to Bombay, to eke out a living. Short of means, he sent his elder son, Nārāyan, aged about fourteen, to the General Assembly's Institution for his English education in 1838. As he was a promising boy, he soon successfully completed his school course by the end of 1842, with the kind assistance of the Christian promoters of the Institution, who then employed him as a teacher there. Their proselytizing zeal, however, soon turned young Nārāyan's head, and he began to feel such a strong aversion to his own Hindu faith, that he was easily persuaded by the Rev. Robert Nesbit to join the mission-house on the 7th of September, 1843. Nārāyan's younger brother, Shripat, who was then about twelve years old, was also being brought up in the same Institution, and was no less smart and promising. As he was fully attached to his elder brother and was entirely under his thumb, he, too, quietly stole away with him on the same day, and took shelter under

the roof of the missionary. Indeed, Nārāyan Sheshādri, who had been virtually received into the mission-house with the view of being converted to Christianity, was formally baptized by the Rev. Mr. Nesbit in less than a week—on the 13th of September 1843—which incident created forthwith a great sensation in Bombay. Consequently, the Hindus held a public meeting protesting against this missionary aggression, and resolved to boycott their school; while their leaders, Bāl Shāstri and the millionaire Jagannāth Shakarshet, immediately bestirred themselves, lest young Shripat too, may soon meet the same fate. They, therefore, lent their full support to the boy's father, Sheshādri Gōvind Paralikar, and advised him to reclaim his son straightway from the Rev. Mr. Nesbit. Thus he went to the mission-house with a couple of Brāhmans, on the 18th of October, and asked for the immediate return of his younger son. The cunning missionary, however, would not allow the boy to get out of his custody, so that the father had to seek relief from the Court of the Police Magistrate. But this attempt, too, failed; the European Magistrate having sided with his Christian compatriot in deciding the case.

Poor Sheshādri was then advised to pursue the matter in the Supreme Court, and the following affidavit of his, dated the 27th October 1843, makes his complaint clear:— "Sheshadree Govinda of Bombay, Hindoo inhabitant, maketh oath and saith, that this Deponent's son Shreeput Sheshadree, now in the twelfth year of his age, is now detained against the will of this Deponent by the Rev. Robert Nesbit in a house in Ambrolic in the Island of Bombay, and that this Deponent, having on the eighteenth day of October instant peaceably possessed himself of the person of his said son in the house of the said Rev. Robert Nesbit, he, the said Rev. Robert Nesbit, forcibly dispossessed this Deponent of his said son, and this Deponent has not since been able to obtain possession of his said child, and cannot do so without the aid of this Honourable Court." Accordingly, Sir Henry Roper, Knight, Chief Justice of Bombay, issued on the 30th instant a writ of *Habeas Corpus*, directing the Rev. Robert Nesbit "to bring up the body of Sheeput Sheshadree before the Court on Friday next, the third day of November, at eleven O'clock in

caste. But the greedy orthodox Brāhmins of Bombay, who wanted to make capital out of this religious feud, spread false and mischievous reports about the case, and went to the length of declaring a social boycott against the minority party of reforms headed by Bāl Shāstri, which caused no little annoyance to them for more than a year. Thus not only were Shripat and his kin thrown out of caste, but all those who were prepared to dine with them were also threatened to suffer the same fate. In these circumstances, Bāl Shāstri had the courage to perform the first part of the expiatory ceremony in Bombay, and escort the sinners to Benāres at his own expense for further action. How the Pandits of that holy place finally acquitted themselves in this case is not quite clear; but the victims apparently took a long time to return home in those days of difficult travel, before which most of the leading followers of Bāl Shāstri had undergone the purificatory rites prescribed for them by the majority party; so that, he too, seems to have nominally made amends in the last resort, sometime before his death, in order to maintain social solidarity in the Hindu ranks; having contented himself that he had given them the first lesson in the matter. For be it noted, that unlike the impatient Bengālī reformers of his time, who would throw the Shāstrās overboard, he was no social rebel or religious visionary that would wholly cut himself off from the general community, but was a practical reformer, who would first properly educate and then carry his countrymen with him slowly but surely towards his goal.

The achievement of Bāl Shāstri in the field of social and religious reform has been properly evaluated by Sir Nārāyan Chandāvarkar, in the presidential address delivered by him at the Bombay Provincial Social Conference in 1901, wherein he observes as follows:—“Hindu social reform under British rule commenced in this Presidency in the thirties of the last century soon after the introduction of English education. *Our first social reformer was Bal Shastri Jambhekar...* He was a man of great talents and high character, and it was he who persuaded the late Jagannath Shaokarshet regarded in those times as the leader of the Hindu community, to espouse the

majority of whom even in the few largest cities were steeped in illiteracy, ignorance and general backwardness, to say nothing of the vast masses living in smaller towns and villages. For constitutional political activity presupposes at least a modicum of general education and keenness for public welfare. It is not strange, therefore, if Bāl Shāstri did not shine so much as a modern political leader in his day, and concentrated all his energies on educating the public not only through the educational machinery of the state, but through the press and the platform. It was with this object that he conducted the *Bombay Durpun* for over eight years, and the *Dig-Durshun* later on, for at least four years, in the result, that he succeeded in creating a new reading public which began to take interest in all sorts of public questions—social, political and educational. Unfortunately for us, only the first year's file of the *Bombay Durpun* has been preserved in the Bombay Secretariat Records Office, but from this as well as from the few extracts of the *Durpun* that we have been able to collect from contemporary English papers, we can easily draw inferences on various questions about what valuable services Bāl Shāstri must have rendered in educating public opinion in those benighted times. We can also gather from these writings that Bāl Shāstri was no political sychophant, and that he expressed his views with both freedom and moderation. It is certainly noteworthy that the *Durpun* is said to have been once fined for libel because of its having allegedly passed some strictures against a European, possibly for his unwarranted missionary zeal.

Bāl Shāstri also realized the value of disseminating knowledge through the creation of public libraries; and it must be said to his credit that it was he more than anybody else that encouraged his friends, Rāghōba Janārdan and others, to establish the first Native General Library in Bombay in the year 1845. This famous institution prospered for some three quarters of a century, when it was converted into the People's Free Reading Room of the present day.

Another educative activity of Bāl Shāstri was the foundation of the Native Improvement Society of which he himself was the President. Here the young educated men of the day

could read papers and discuss various questions of general improvement. And we are told by no less an authority than the late Dr. Dādābhāi Naorōji, his pet pupil, that "under his able, amiable and inspiring guidance, the student members derived great benefit indeed." It may be noted in this connection, that the Students' Literary and Scientific Society of later years, which did so much under the leadership of the younger generation of Dr. Bhāu Dāji, Dādābhāi Naorōji, and V. N. Mandlik, to promote female education and the diffusion of general knowledge in the Hindu and Parsi communities of Bombay, was only the offspring of this Native Improvement Society.

We have already seen how Bāl Shāstrī was in the forefront of the movement for social and religious reform. As one who was an acknowledged leader of the 'intelligentsia', he always took a prominent part in public meetings, and was highly respected as much for his wide learning as for his high character. As, however, he held advanced views on social and religious matters, he sometimes offended the orthodox section of his brethren; who, we are told, went to the length of threatening him. ; "social boycott on one occasion, when he had full } . . . to," , in opposition to the old traditional } . . . solar and lunar eclipses in the light of }

bhoj and Frāmjee Cowasjee Banājee were more noteworthy; while Jagannāth Shankarshet and Dhäckjee Dādājē among the Hindus, and Mahomed Ibrāhim Murkbā and Mahomed Ally Rōgay among the Mahomedans, were the only persons deemed eligible for this honour. This selection shows, by the bye, the relative importance attached by the shrewd Government of the day, to the different communities at the Presidency; though it was quite obvious, that the Hindus then formed by far the great majority in the local population, in the same way as now.

The next Commission of the Peace created 10 more Native Justices in 1840: 5 Parsees, 3 Hindus, and 2 Mahomedans; the three Hindus being Bāl Gangādhār Shāstrī, Vināyak Rāo Gangādhār Shāstrī, and Manmōhandās Devidās. Of these Vināyak Rāo was the son of the famous diplomatic agent Gangādhār Shāstrī Patwardhan, at the court of Barōdā (who was assassinated at Pandharpur in 1815), and had domiciled as a Jahāgirdar in Bombay, after the overthrow of the last Peshwā; and Manmōhandās Devidās was the first Gujarātī millionaire to be appointed a Justice of the Peace. In fact, to be styled a J. P. in those times was considered as the highest honour conferred by Government, such titles as C. I. E. and Dewān Bahādūr not being then in existence. It may be noted that even Jagannāth Shankarshet, the most famous Hindu leader of the day, and one of the members nominated to the first Legislative Council under the Act of 1861, died only as a J. P. in the year 1865.

The following letter addressed to Bāl Shāstrī by the Secretary to Government, on the 5th of October 1840, shows what kind of duties a Justice of the Peace was expected to perform:—

“Sir,

In intimating to you that your name has been inserted by Government in the Commission of the Peace just issued, I am directed by the Honourable the Governor in Council to request that you will have the goodness to give your attention not only to the business which comes before the Bench at the periodical meetings of her Majesty's Justices of the Peace,

but also to the general duties devolving on you as one of her Majesty's Justices for the Town of Bombay.

2. The Governor in Council is induced to make this request under an impression, that many Gentlemen included in former Commissions of the Peace have not considered it incumbent on them to take part in the duties thereby required of them, and consequently, that many questions of great importance and interest to the public have been decided by a very small proportion of Her Majesty's Justices residing on the Island."

The reply given by Bāl Shāstri to the above letter is also available and runs thus:—

"To

W. R. Morris Esqre.

Secretary to Govt.

Sir, I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 5th instant, intimating to me that the Hon'ble Governor in Council has been pleased to insert my name in the Commission of the Peace lately issued by Government.

In returning my thanks for the honour thus conferred upon me, I beg leave to request that you will have the goodness to assure His Excellency in Council that I shall endeavour to direct my best attention to every part of the duty devolving on me as one of Her Majesty's Justices of the Peace for the Town and Island of Bombay.

I have the honour to be,

Sir,

Pombhurla
19th October 1840

}

Your most obdt. servant,
BALL G. SHASTREE"

A Justice of the Peace thus nominated was eligible to sit as a member of the Petty or Grand Jury summoned in connection with the proceedings of the Supreme Court of Judicature, and the conscientious and effective manner in which Bāl Shāstri acquitted himself for many years was very feelingly referred to, in the open Court, by so high an authority as Sir Erskine Perry, the only Puisne Judge of the time, in course of his Charge to the Grand Jury, immediately after this death.

A GREAT TEACHER AND MAKER OF YOUNG MEN

Bāl Shāstri was a great teacher. It is not often that profound learning and successful teaching ability go together; but this rare combination distinguished Bāl Shāstri. Whatever the subject he handled, he made it both easy and interesting to his pupils; and what is more, he taught very successfully all classes of students in the School and College Departments. The first Elphinstone Professors—Harkness and Orlebar as well as Bell and Henderson, had all won high distinction as teachers; and it was no small achievement for Bāl Shāstri that he could not only hold his own with such scholars, but excelled some of them in his teaching ability. His professorial career extended over more than a decade, and hundreds of students received instruction from him at the Elphinstone Institution. In fact, he so highly distinguished himself, that even the *Bombay Times* remarked in its obituary leader on him as follows:—“He was for sometime Professor of Mathematics, and from May 1842 to March 1844, along with the mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor, in room of Mr. Orlebar, then absent in England. The usual rule of promotion was, in consequence of his eminence as a man of talent and acquirements, and rare success as a teacher, in his case departed from, and his advancement, like the merits which led to it was without precedent”. Again, in strongly recommending the bestowal of a special pension on his bereaved family, the paper feelingly observed, that “Bāl Shastree himself so distinguished, and the trainer of so many in the race leading to distinction, will from other than earthly hands have his reward.”

It is also very noteworthy that he impressed all his students not only by his brilliance as a scholar and a teacher, but that he also left a permanent mark on them by the purity and integrity of his character no less than by his kindness and discipline. In his kind reply to a correspondent, dated the 22nd of May, 1919 from Vesāvā (Bombay), the famous Grand Old Man of India, Dādābhāi Naorōji, recalls his great Guru after the lapse of nearly three score years and ten, in these words:—“I know him only as my

teacher, and indeed as a very able, tactful, amiable and wise teacher. He was kind and interested in his pupils. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character. To me personally he was particularly kind and always took much interest in me. To him I owe one incident in my life for which I am ever grateful to him. Owing to his kindly interest in me, and favourable opinion of me, I was transferred from school to college earlier than I would otherwise have been. His early death was deeply regretted by his pupils. His death was a loss not only to our institution but to the whole community." And this expression of opinion by Dr. Dādābhāi correctly represents the view and regard of the whole generation of young men educated under Bāl Shāstri. In fact, it is not a little remarkable that most of the men that distinguished themselves in different walks of life during the third quarter of the nineteenth century—in education, literature, science, Indian antiquarian research and public affairs, not only in Bombay, but in Mahārāshtra, Gujarāt and Karnātak, will be found to bear the stamp of his teaching and example more or less. Among such men the following were more noteworthy : Rāo Bahādur Dādōbā Pādurang (Educationist, Author, Social and Religious Reformer), Bhāu Mahājan (Author and Editor of *Prabhākar*, *Dhūmaketū* and *Jñānadarshan*), Gōvind Nārāyan Mādgaonkar (Teacher and Author), Nowrōji Furdoonji, J. P., C. I. E. (Editor of *Vidyā-sāgar*, the first Gujarāti monthly, etc. and Social and Political Reformer), Rāo Sāheb Bhōgilāl Prān-vallabhdās (Educational and Literary Pioneer in Gujarāt), Nārāyan Dinānāthji, J. P. (Interpreter & Translator, Supreme Court, and Public Worker). Rāo Bahādur Vināyak Vāsudeoji (Oriental Translator to Government), Raghunāth Nārāyan Khōte, J. P., C. I. E. (Municipal Reformer and Public Worker), Rāo Bahādur Nānā Mōrōji (Presidency Magistrate, and Dewan of Indore State), Dr. Bhāu Dāji, J. P. (Physician, Antiquarian Sanskrit Scholar, and Leader in public life), Rāo Bahādur Rāma Bālkrishnaji (Asstt. Commissioner of Customs, and Social Reformer); Dr. Ātmārām Pādurang, J. P. (Physician, Social and Religious Reformer), Rāo Bahādur Prof. Kerō Laksbman Chhatre (Educationist, Mathematician and Astronomer),

and Prof. Dādābhai Naorōji (Educationist, Social Reformer, Publicist and Leader of the Indian National Congress).

Here it deserves to be particularly noted that Bāl Shāstri was not only loved and highly respected by the younger generation of Hindus, Pārsees and Mahomedans, but was also greatly admired by the leading elders of all communities. As a Scholar, Educator and Reformer, everybody looked up to him for guidance; and men much senior to him in years and experience willingly consulted him in all public matters; e. g. Frāmji Cowasji, J. P., Mahomed Ibrāhim Muckbā, J.P., Jagannāth Shankarshet, J. P., Vināyak Gangādhar Shāstri, J. P., Bābaji Diwānji (Dewan to H. H. the Agria of Colābā), Mōrabhat Dāndekar (Editor, *Upadesha-Chandrikā*), Gangādhar Shāstri Phadake (Marāthi Lexicographer and Grammarian), Pandit Mōreshwar Shāstri Sāthe (Principal, Poona Sanskrit College), Rāmachandra Shāstri Jānavekar (Marāthi Lexicographer, Grammarian, & First Inspector of Marāthi Schools), Runehhodedās Girdhurbhāl (First Inspector of Gujarāti Schools, and Educational and Literary Pioneer in Gujarāt), Durgārām Munchārām Mehtāji (Teacher and Pioneer Social Reformer in Gujarāt), and Krishnāji Bābaji Gādgil (First Inspector of Kannad Schools). For as the *Bombay Times* has aptly said, "In every benevolent and every intellectual enterprise within the sphere of his exertions, Professor Ball Gungadhar Shastree took an active part. He was a man of profound learning and extensive and varied accomplishments, without pretence or ostentation."

It will thus be evident why Achārya Bāl Shāstri Jāmbhekar deserves to be styled the "Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahārāshtra."

GENERAL APPEARANCE AND PERSONAL CHARACTERISTICS

There was no photographic art in Bombay until late in the fifties of the last century ; so that we can never hope to get a copy of Bāl Shāstri's photograph. Nor is it likely that we shall ever be able to discover his authentic portrait. For one thing, he passed away very suddenly and unexpectedly when he was yet in the prime of life ; and secondly, not being a man of great wealth or hereditary rank, nobody would pos-

sibly be very keen in those days on getting his portrait ; and what is more pertinent, his very nature was such that he was averse to all kind of show and publicity. We are, therefore, obliged to picture him to ourselves as best we can, with the help of a few descriptive details that have been left to us by some of his contemporaries.

Bāl Shāstrī was somewhat short in stature and rather dark in complexion. His bodily frame was not very robust ; but he had health and energy enough to put forth a large amount of work. His features were all normal, though he had large and bright eyes. He was full of activity and his face beamed with intelligence and strength of character. Moreover, though young in years, he possessed a very dignified mien.

In those times, men of means and position generally wore rich and gaudy clothes, and also some kind of ornaments of gold, pearls and diamonds. But to this Bāl Shāstrī was an exception. He did not have even a small golden or diamond ring on one of his fingers, and dressed himself in the Hindu style just befitting his station in life. A red turban of the Poonā fashion was his headwear, and he put on the long, white linen robe ("aṅgarakhā") and the short linen shirt ("bārābandī") within. He had his white customary *dhōtī* and upper garment ("uparané") in the famous silken borders of Nāgpur ; while on certain occasions he wore an embroidered piece of white linen or Kashmiri *shawl* of a chocolate colour across his shoulders. He always used a pair of Poonā shoes, which completed his simple dress. It is noteworthy that though a modern scholar and an important Government official, he showed no predilection for European dress or footwear ; and it need hardly be mentioned that as a high-class Brāhman, he was a strict vegetarian in his diet. All this, however, did not prevent him from mixing with European gentlemen of rank, many of whom were his great admirers and friends.

His simplicity of manners, purity of conduct and kindness of disposition were very remarkable, and endeared him to all those that came into contact with him. Though so eminent as a scholar, an official, and a citizen, he was singularly free from any sense of self-importance, and was ever accessible

to all classes of people, rich and poor, young and old, literate and illiterate. He had also a large heart, and no needy person that approached him ever failed to receive some kind of help from him.

Of Bāl Shāstri's "simple and unostentatious deportment," as the *Report of the Board of Education for 1846* puts it in mourning his loss, the following instance is on record. A gentleman who had neither seen nor known him before, once called at his house to make his acquaintance, attracted greatly by what he had heard of his wonderful genius. He saw Bāl Shāstri sitting at his desk, occupied with some work in hand. Not knowing that the unassuming humble figure before him was that of the very man he had come to see, the visitor inquired whether he could see Bāl Shāstri. The latter, who had his stated hours for work and talk, and avoided if he could, being disturbed when reading or writing, informed the visitor that Bāl Shāstri could be seen at a particular hour later on in the day. The visitor retired and recalled at the hour specified. Bāl Shāstri—the same figure that he had seen in the morning—was sitting there, but with neither book nor paper before him. The visitor inquired for Bāl Shāstri, and to his surprise discovered that the plain-dressed person before him was no other than the man he wanted to meet, and of whom he had heard so much! So childlike was he in disposition and so unassuming in his behaviour and dress, that people unacquainted with him often used to mistake him for an ordinary man.*

His liberality was also proverbial. He helped many a poor scholar with money, meals, clothes and shelter. Among such recipients of help were Shankar Shāstri Jōshi, Dr. Anant Chandrōba, Prof. B. B. Sāne and several others, who distinguished themselves in later life. Also every good Brāhman versed in Vedic or Shāstric lore, a Purāṇik or a Hari-dās, was sure to receive a proper "Dakshinā" (money gift) from him. Nor was he slow to contribute his mite towards works of public welfare.

As an illustration of Bāl Shāstri's readiness to assist the

* Abstracted from the *Indu-Prakāśh* of May 11, 1885.

needy in a deserving cause, the following anecdote deserves mention. There was a skilled worker called Rowlōbā Kāmat in Bombay, who had apparently some inventive brain. He went to Bāl Shāstri and pleaded that he had contrived the model of a steam-engine (this incident probably dates before 1840), but was totally handicapped for want of some money. Bāl Shāstri, who knew how to encourage talent, obliged him with a free gift of Rs. 200/- which was certainly no mean liberality for a man of his means in those days, when his own monthly salary was no more than Rs. 300/-.

Bāl Shāstri was an ideal house-holder. His own family was very limited. Pandharināth, the only son left to him by his first wife died unfortunately at the age of five or six, as it would appear; and his second wife who was probably yet in her teens in 1844, brought him another male child just thereabout. But Bāl Shāstri fully respected the bonds of the Hindu joint family which had then not yet lost its cohesion; so that his home offered shelter and hospitality to a number of relatives young and old, draining a considerable part of his income. He had the highest respect and regard for his old father to whom he used to render every kind of pecuniary help ever since his first appointment as Deputy Secretary to the Bombay Native Education Society in his younger days. He was also fully alive to the many domestic responsibilities that devolved on him as the illustrious head of the family after the premature deaths of his elder brother and sister whose children had to be brought up by him. A few of his available letters show the remarkable warmth of his feelings in this respect.

He was also very kind and upright towards his many friends, dependants and servants, all of whom cherished a high regard for him. Though immensely superior to his companions, he was devoid of all self-conceit, and willingly co-operated with them by offering necessary assistance.

Bāl Shāstri was a giant worker. Except for the five or six hours of sleep at night, he was fully occupied from 4 o'clock in the morning to 10 or 11 o'clock at night in reading or writing, teaching or supervising, attending to his official

duties or public calls. He loved his pupils as his own children and was very free with them. Any one could go to him and get a solution of his own particular difficulties

His own habits were so healthy and simple that he neither smoked nor took a pinch of snuff. The only little luxury, if it be so called, which he allowed to himself, was the chewing of the "*pān-supāri*" after his meals, which every good wife offers to her husband as a matter of course. Though so indifferent to his personal comforts, a keen scholar of varied acquirements that he was, there can be little doubt that he used to spend a good deal on the purchase of books for his private library.

Bāl Shāstri was a thoroughly self-made man, with no inherited landed or household property in Bombay. His only source of income was his monthly salary, which was never less than Rs. 300/- during the last nine years of his life, so that when he was able to save some money after his appointment as Assistant Professor, he built a small storied house for himself in what is known as Cōlbbāt Lane in Kālbdēvi, sometime before 1840; and he also kept a horse and carriage befitting his position in society. It, however, deserves to be noted that he was not only averse to any kind of personal show or luxury, but like a true Brāhman, did not take pride in embellishing his wife and children with unnecessarily rich and gaudy clothes and ornaments;—his main interest in life being the pursuit of learning and benevolence. We know that Bāl Shāstri received Rs. 450/- as his pay during the two years that he officiated as Acting Professor in the place of Mr. Orlebar, which must certainly he deemed a good income in those times, in view of the fact that it was practically the highest scale allowed to a native official; and what is more, the purchasing power of a rupee was then easily more than tenfold than what it is to-day. Even so, it speaks volumes for Bāl Shāstri's benevolence and public zeal that he left his family in very straitened circumstances when he died.

Bāl Shāstri possessed a very balanced nature. His was a remarkable combination of high intelligence, activity and devotion. Except when there was a really serious cause for provocation, he was seldom perturbed. Such was his remarkable

personality that cheerful and mild in disposition and speech, he yet commanded respect and obedience from young and old alike, and easily made friends among all classes of people.

In his religious opinions, he was a devout theist. He regularly said his *sandhyā* (prayer) and read his sacred books; because he believed that without prayer and meditation, man could not prepare himself for the trials and temptations of life. And yet, he was not only free from all kind of religious bigotry and superstition, but as a close student of European literature and science, he was a modern in his outlook on life. Brought up in the best traditions and philosophic thought of Hinduism, he was quite unlike the so called orthodox Vedāntist who delights in dry logomachy, ignoring the realities of life, and was full of zeal and activity for the improvement of his countrymen.

Indeed, Bāl Shāstrī, taken all in all, may be deemed an excellent specimen of the union of many of the qualities that are recognised as characteristic of the "Divine Nature in Man" (*Daivi Sampat*) by the *Bhagavat-Gītā* (Ch. XVI, 1-3)†, and may, therefore, be rightly regarded as an almost ideal man in this imperfect world.

THE LAST SCENE

We have seen above that the last appointment held by Bāl Shāstrī in his educational career was that of the Director of the Normal Class, combined with the post of the Superinten-

- * अमय सत्त्वसमुद्भिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
 दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥
 अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपशुनम् ।
 दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
 भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

(1) Fearlessness, purity of mind, perseverance in the path of knowledge, charity, self-control, sacrifice, study, penance, uprightness, (2) non-violence, truthfulness, absence of anger, renunciation, peace of mind, absence of wickedness, compassion for all beings, freedom from avarice, softness, humility, absence of rashness, (3) energy, forgiveness, courage, physical purity, absence of malice, freedom from self-conceit, O descendant of Bharata † [these qualities] belong to the person born of the *Daivi Sampat* (Divine Nature).

tendent of the Government Vernacular Schools at the Presidency. He himself had induced Government to establish this Class, inasmuch as he looked upon the profession of a teacher as one for which special training was necessary. The Class was started from April 1845 as an experiment to be tried for three years; and the industry and zeal which he brought to bear upon it, were indeed most remarkable. With a view to making it a success and qualifying the young men as *teachers* in the real sense of the term, he had gone through almost every work extant in the English language at the time, on the subject of Normal Schools, and obtained information about the working of such institutions in the different parts of Europe. And in all that he did in this direction he was inspired by no other idea than to train a number of young men, who might be sent out into the mofussil not only as teachers, but also as pioneers of enlightenment.* He himself was no service-seeker;—he had ever looked upon his own educational career as a valuable opportunity to serve his country and improve his countrymen.

When he was once advised by certain friends to apply for the office of the Principal Sudder Ameen or Judge of the Small Causes Court, which carried higher emoluments and was quite within his reach in those days, the reply he made to them was quite characteristic of the man. "Surely, I don't want that job," said he; "where one has to sift truth from falsehood and sit in judgment over others. I know it carries a higher salary; but I prefer to serve just where I am, cheerfully working for the good of my countrymen."

And how Bāl Shāstri tried to inculcate in the minds of his pupils this great idea of working like true Brāhmins—the descendants of the Rishis of old—selflessly and zealously for the enlightenment and good of the people, is clearly seen from the piece of advice he once gave to them, which has been broadly recorded for us in the interesting autobiographical fragment of Mr. Bhawālkar, one of his pupils in this very Normal Class. There he also tells us how Bāl Shāstri would take them out for a walk on the Back Bay in the evening, and explain to them in an easy interesting manner such scientific subjects as the

* Abstracted from the *Jadu-Prekash* of May 11, 1885.

tides and tidal streams, the mariner's compass, etc., and sometimes teach them with the aid of the telescope how to study the stars. Nor does he fail to narrate with what kind regard he would entertain them at his table on some Hindu holidays, making them feel as if they were in their own homes, quite far-off as they were from Bombay in that pre-railway age.

But as fate would have it, Bāl Shāstrī was suddenly removed from this earthly scene of his beneficent activity "in the vigor of manhood, and with little warning, while he was still forming plans for the future," as observed by the *Dnyānōdaya* in its obituary notice on him. A few details of his last illness can be gathered from the *Bombay Times* of the 20th of May 1846, wherein we are told that "he caught [typhus] fever in a tour of investigation through the Concan, where neither medicine nor medical attendance was procurable. He returned to the presidency on Tuesday [12th May] in a very dangerous state, and gradually sank before the attacks of the malady which on Sunday afternoon [17th May] proved fatal to him." We, moreover, learn from the issue of the *Bombay Courier* of the previous day, that "Ball Gungather was much liked by all who knew him;" and that "during his last days he was unremittingly tended by many kind friends both Europeans and Natives, who had watched with interest his growing reputation." Mr. Bhawālkār in his "Fragment" furnishes two more important details. He tells us that Dr. Morehead, the first Principal of the Grant Medical College (which had been started only a year ago) and other famous physicians of Bombay did their best to save his precious life, but that all their efforts proved of no avail. He also mentions the fact that Sir Erskine Perry, the illustrious Puisne Judge of the Supreme Court and the President of the Board of Education, had a very high regard for Bāl Shāstrī's talents, learning and character, and that it was he who at once moved the Government for the bestowal of a special life-pension on his young widow and infant son. We can thus easily imagine what a tremendous shock the very premature and untimely death of Bāl Shāstrī must have caused, not only to his own bereaved family, but to the whole

Community of Bombay and Western India. Truly, it was deemed a national calamity, inasmuch as it deprived the country of its *Mahātmā*—the greatest Indian of the age !

SOME TRIBUTES AND APRECIATIONS

All contemporary papers in Western India of the day—English, Marāthi and Gujarāti—have made the most feeling references to the great tragedy in their obituary notices. "It is with feelings of the deepest regret," wrote the *Bombay Courier*, the oldest English paper in Western India, "that we announce the death of Ball Gungadher Shastree, Esq., J. P., Assistant Professor in the Elphinstone Institution... The deceased was second to no native of India in natural talents, and these had been highly cultivated. His acquirements were as deep as they were extensive, and his untimely death will be felt and deplored, not only by the native community, to whom he was an honor and an ornament, but by every European who had the privilege of his acquaintance, or was cognizant of his worth." The *Bombay Times* had a leader on "The Late Professor Ball Gungadher Shastree, Esq." which began thus :— "It is with deep regret that we have to intimate the death of Ball Gungadher Shastree, late Professor in the Elphinstone College, and Director of the Normal Class in that seminary, and Superintendent of the Government Vernacular Schools in this presidency." Several extracts from this article have already been made elsewhere, and they may not, therefore, be repeated. "Ball Gungadher Shastree was a man of learning," observed the *Christian Dnyānodaya* for June 1846, "and was generally respected by Europeans and Natives. He had made attainments far in advance of any of his countrymen in Western India, and he cherished an ardent desire to promote the cause of education. By his example and by the laborious discharge of his duties as a Professor, he has done much for the improvement of the young men who have come under his influence." And another leading organ of Christian opinion, the *Oriental Christian Spectator*, admitted that "He lives full of honors and acquisitions, and dies lamented or regretted by thousands, both among Natives and Europeans," but it drew its own peculiar conclusion from the theme. The *Prabhākara*

certain a confident hope that Government will be pleased to mark their sense of his distinguished merits by granting a pension to his widow of Rupees (50) fifty a month, and in the event of her death before his only son has attained the age of eighteen, that half this amount may be confirmed to the son until he has either reached that age or has received some employment under Government. The Board make this recommendation with the distinct request that the pension may not be debited to the annual grant on account of Education, but may be borne as a separate charge ; I am directed to state that this application for a pension becomes the more urgent as his widow is reduced to a state of poverty. ”

In submitting the Board's letter to the Honourable Court of Directors, Government expressed its opinion in the following memorable words :—“ We have received the intelligence of this melancholy event with deep regret. We entirely concur in the testimony which is borne by the Board of Education to the great merits and high attainments of this distinguished and highly gifted man, and we quite feel that the loss which the cause of Education has sustained by his untimely and unexpected death is for the time indeed irreparable. To mark the sense of our high estimation of his services to which he brought a rare combination of natural talent and varied and extensive acquirements, we beg strongly to recommend to the most favourable consideration of your Honourable Court the request of the Board of Education that a pension of Rs. (50) fifty per mensem for life be granted to his widow, etc. ”

No wonder that this request of the Board was duly complied with, in due course of time. But a further tragedy of the situation was that the young widow of Bāl Shāstri seems to have taken the death of her husband so much to heart, that she, too, died at Bombay on the 2nd of May 1847, and her only little son followed her at Pandharpur next year, on the 11th of June 1848 !

Sir Erskine's remarkable estimate of Bāl Shāstri's worth is also available in the *Report of the Board of Education for 1846* (pp. 2-3), which says :—“ But the most grievous blow which the Board has had to sustain during the year, was the death

of Assistant Professor Ball Gungadhur Shastree. ...Ball Shastree united in an eminent degree the highest qualities which a paternal Government would look for on the part of one who devotes himself to the business of the instruction of youth. His attainments in science, his conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition enabled him to take a high place among the best scholars of the day; but in addition to this acquired knowledge, his simple unostentatious deportment, and unwearied efforts on behalf of his countrymen ensured him the respect and regard of all the Europeans to whom he was intimately known; while on the other hand, the zeal and industry with which he devoted the far greater part of each 24 hours to the best interests of his countrymen, with no other regard to self than is involved in the love of praise from those whose praise is worth acquiring secured for him an influence as extensive in range as it was beneficial in character." Again, in the course of the *Brief Sketch* by the Board of Education read out on an important occasion (15th March 1847) in the Town Hall, under the presidency of the Hon'ble the Governor, by Dr. Stowell, the Secretary, it was stated :—

Bombay Courier of July 10, 1846, as being not only "eloquent and just," but "as the noblest epitaph to his memory" that "his family and friends might well engrave upon the cenotaph of the deceased."

"And in reference to this point," said his Lordship, before a most distinguished audience in the Supreme Court, "I cannot but advert with the deepest regret to the great loss, which your body and the whole Community has sustained since our last sessions, in the death of the late Bāl Gungadhur Shastree. To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature both European and Asiatic;—and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shastree."

"I had no intention of alluding to this subject, but the occasion has forced the allusion upon me. Adverting to the power which the Native Gentlemen on the Grand Jury possess of promoting the improvement of their fellow-countrymen and diffusing sounder notions among them; and missing from among them, one who had so long, so effectually, and so unobtrusively devoted himself to this object, I could not refrain from giving vent to feelings of regret, in which I feel assured, you will sympathise with me."

It is also very noteworthy that another famous contemporary of Bāl Shāstri, Rev. Dr. John Wilson, the veteran missionary scholar of Western India, who was well-acquainted with him throughout his public career, has referred to him in his posthumous work on *Indian Caste* (Vol. II, p. 24, 1877) when describing the Karhādā community in these words: "To them too, belonged one of the most learned natives who has yet appeared in Western India, the late distinguished Bāl Gungadhur Shastree Jambhekar, Professor in the Elphinstone Institution."

A few more striking references of a later age may also be cited. Mr. A. L. Covernton, M. A., I. E. S., Principal of the Elphinstone College at Bombay, while recapitulating the annals of the Elphinstone High School on the memorable occasion of its Centenary in 1924, tersely alludes to the meritorious services of Bāl Shāstrī as follows :— “ Bal Gangadhar Shastri died the same year [1846]. He had served the Society, the Institution, and the Board in every conceivable capacity as Teacher, Professor, Inspector, Superintendent of a Hostel, Head of a Vernacular Training School, Secretary, Superintendent of the Publication Department, Translator and Author. Government signified its appreciation of his valuable contribution to education by granting a pension to his widow and son. ”

Now add to these valuable educational services rendered by Bāl Shastri, the various other aspects of his distinguished career : Tutor to a Prince ; Editor of the *Bombay Durpun*, the first Anglo-Vernacular paper in Western India ; Editor of the *Digdarshun*, the first monthly magazine in Marāṭhī ; a brilliant Linguist knowing a dozen ancient and modern languages, European as well as Asiatic ; Instructor in Astronomy in charge of the Meteorological Observatory at Colābā ; Native Secretary to the Oriental Translating Committee, and Office-bearer of the Bombay Geographical Society ; a Contributor to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, and the Pioneer Orientalist of India ; the first eminent critical Scholar of Marāṭhī, and Editor of the *Jñāneshwari* ; the first Social and Religious Reformer of the age ; the third oldest Hindu Justice of the Peace, and a Grand Juror at the age of 28 ; and lastly, the foremost Public Leader of Bombay. And when we take into account this long list of attainments and achievements that were to the credit of Bāl Shāstrī at the early age of thirty-three, need we wonder why he was regarded as “ a prodigy ” and “ a genius of a high order ” ?

Indeed, Sir Nārāyan Rāo Chandāvarkar, the well-known High Court Judge and one of the most eminent men of his generation in Bombay, correctly observed in moving the Resolution expressing the sorrow of the public at the death

of the late Mr. Justice Ranade (on 16th of January 1901) as follows:— "Mr. Ranade was undoubtedly the premier of graduates—the best Elphinstonian—and there is no one among our educated men, either of the past or of the present, with whom we can compare him unless we go back to the forties of the past century, and think of Professor Bal Shastri Jambhekar, the first native professor appointed to a chair in this institution [Elphinstone College]. Those who knew Professor Jambhekar—men like Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee who were his pupils, spoke of him as a man of brilliant parts, and many-sided activities, simple and kind; but he died too early at the age of 35 [33]—to enable anyone to form a correct measure of what he might have been had he lived longer." And when Sir Nārāyan Rāo gave a very interesting address on another memorable occasion on "Old Elphinstonians" (1910), he started by paying an eloquent tribute to Bāl Shastri, declaring "He ranks as the first outstanding star of Elphinstone College," and indirectly compared him in a choronological order with six other most eminent Elphinstonians as well as Indians—Dr. Dādābhai Naorōji, Dr. Rāmkrishna Gōpāl Bhāndārkar, Mr. Justice M. G. Rānade, Sir Pherōzeshāh Mehtā, Mr. Justice Kāshināth Trimbak Telang, and Mr. Nārāyan Mahādev Paramānand, styling them the "Seven Stars or *Sapta Rishis*" of Elphinstone College." And it is in this address that Sir N. G. Chandāvarkar—himself one of the past Presidents of the Indian National Congress—makes a very pertinent reference to Bāl Shāstri in these memorables words:— "What deserves particular mention is that *Bal Shastri was above all narrowness of creed or caste or sect. To him Hindus, Parsis, Mahomedans, and Christians were all alike.* And I have heard from several Parsi pupils of his, such as Mr. Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee that he loved them as his own children." Hence, what wonder is there if Dādābhai Naorōji, the famous pupil of Bāl Shāstri, should be the most revered founder and leader of the Indian National Congress, which, too, boasts of being above all narrowness of creed or caste or sect, and looks upon Hindu, Parsis, Mahomedans and Christians as all alike?

Yet, is it not more wonderful that while all the above great celebrities succeeding Bāl Shāstri, and many other distinguished men of later times such as Dr. Bhāu Dāji and Mandalik, Tilak and Gokhale have been properly commemorated by the people of Western India, the first and foremost celebrity of the age has been somehow allowed to be silently passed over for a whole century ?*

APPEAL FOR A MEMORIAL

The most recent pronouncement on the life and work of Bāl Shāstri made by His Excellency Shri. M. S. Aney, the Governor of Bihar, is however very instructive in this connection. When His Excellency presided at the annual meeting of the Gangānāth Jhā Oriental Research Institute of Allahabad, on the 9th of April, 1949, he rightly concluded his address with the following touching and significant appeal :—

“ Such was the man who worked for his countrymen more than 100 years ago. It is our duty in Free India to recall to our mind the good work done by the pioneers in the early days to awaken our countrymen, and express our gratitude to them for showing some light in the darkness that was engulfing the nation. Bāl Gangādhār Shāstri is undoubtedly one of those pioneers. He had done much to earn the gratitude of his countrymen, and he certainly deserves a place of honour in the gallery of the national heroes that brightened the western horizon of India in the early days of British rule by intellectual work and patriotic services.”

May we not then all of us, the countrymen of Bāl Shāstri of a more enlightened age,—more particularly, his brethren in Western India—gird up our loins to raise a fitting memorial to that immortal worthy, who must be rightly deemed the Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Maharashtra ?

* It is very noteworthy, however, that a Persian correspondent styling himself “A Friend and Admirer of Bāl Gangādhār Shāstri” had fervently urged upon his countrymen in the Gujarātī columns of the *Bombay Chitbook* of July 11, 1846, the supreme necessity of perpetuating the name and great achievements of Bāl Shāstri in the Bombay Presidency, though his earnest appeal seems unfortunately to have evoked no practical response in those days, when it was the fashion to commemorate only high-placed Englishmen ! (*Vide* Vol. III, App. I, p. 50) —Editor

आत्मनिवेदन

प्रस्तुत स्वरूपाच्या व आकारमानाच्या ग्रंथोपक्रमाचे प्रयोजन काय ह्यासंबंधी प्रथमारंभी प्राजल निवेदन करणे प्रायः अवश्य गजिले जाईल. ह्यास्तव ही अपेक्षा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न पुढे करण्यांत येत आहे.

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक व थोर विस्तृत मानकी परलोकवासी विख्यात आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर (१८१२-१८४६) यांचे जीवनवृत्त व लेख ' शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ ' च्या रूपाने प्रसिद्ध करण्याची स्पृहणीय कल्पना मला प्रथमतः मुचल्यास आता सुमारे सात वर्षे होऊन गेली. प्रस्तुत प्रयत्नाकाशी माझा प्रत्यक्ष असा थोडाच संबंध पोंधत असला तरी त्याच सुलाल माझा जन्म शास्त्रामुळे पुण्यश्लोक बाळशास्त्री यांचे नाव मला सर्वस्वी अज्ञात असे कधीच नव्हते; - बालपणाहि मी आपल्या परमप्रिय तीर्थरूपाच्या तोंडून प्रसंगवशात् त्याचा नामनिर्देश ऐकिला होता. आणि विद्यार्थिदशेपासून मला प्राचीन व अर्वाचीन थोर पुरुषांची चरित्रे वाचण्याची गोडी असल्याने, सुप्रसिद्ध मराठी लेखक कै. बाळकृष्ण नारायण देव यांनी फार पूर्वी-सन १८९२ मध्ये-लिहिलेले बाळशास्त्री जांभेकरांचे जे एकच एक उद्बोधक अल्प चरित्र मराठीत उपलब्ध आहे, त्याच्या द्वारे त्या महापुरुषाच्या जीवनकार्याशी चाळीस वर्षांपूर्वीच माझा प्रथम परिचय घडून आला. थोर, बाळशास्त्री व त्यांचे कार्य यासंबंधीचे गुरळक निर्देश मराठी वाङ्मयात ३ गद्दीच घोळे-थोडके आहेत असे नाही. तथापि त्यावरून सर्वसामान्यपणे त्या पुरुषाच्या लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्वाची यथार्थ कल्पना येत नाही हे मान्य केले पाहिजे. तसेच बाळशास्त्री जांभेकर यांचे विश्वसनीय व विस्तृत चरित्र लिहिण्यास लागणारे मूलभूत साहित्य एक गतकाचा काल उलटून गेल्यामुळे पराकाष्ठेचे दुर्मिळ व दुःसाध्य झाले आहे, ही मोठ्ठि सदैमान्य आहे. ह्याचे विशेष कारण म्हणजे, आधुनिक मराठी गद्याचा आरंभ स्वतः त्यांच्यापासूनच प्रायः होतो हे एक, आणि दुसरे असे की, आमच्या लोकात योग्य ऐतिहासिक दृष्टीचा व तारतम्याचा जाल्याच अभाव असून गेल्या काही थोडा पिढ्यातच ऐतिहासिक व चरित्रविषयक लेखनाविषयी आम्हास तादृश कुदृष्ट बाई लागले आहे. अर्थात् बाळशास्त्री यांचे चरित्र पद्धतशीरपणे सिद्ध करण्याचे कार्य अतिशय दुर्धट असल्याने ते हाता घेण्यास कोणी विद्वान् धडेना. कारण, अशा भावी चरित्रकाराचा सर्व वेळ व सामर्थ्य काही वर्षे तरी पणाला लागायलाचें. किंबहुना मी स्वतः अन्य व्यवसायात गुदून गेल्यामुळे लोकशिक्षण-मंडळ लि० ची १९४१-४२ मध्ये दुर्दैवाने परिसमाप्ति होऊन मला मोकळीक मिळेपर्यंत हा महत्त्वाचा विषय हाती घेण्यास माझे मन तयार होईना. ह्यापुढील वर्षे म्हणजे १९४२-४३ च्या इतिहासप्रसिद्ध क्रांतीचे; आणि

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या ह्या लढ्यात कोणाहि खऱ्या देशाभिमानाची कार्यकर्त्यास केवळ हात जोडून स्वस्थ बसणे अशक्य असल्यामुळे, त्या विलक्षण आजीबाणीच्या काळात मी यथाशक्ति जो कार्यभाग उचलला त्याची थोडीबहुत माहिती जबाबदार मंडळीस आहे. येथे एवढेच सांगणे पुरे की, १९४३ च्या मध्यकाली ही धम घरीच कमी झाल्यावर, बाळशास्त्र्याची पहिली संस्मरणीय मृत्युशताब्दी अवघ्या तीन वर्षांनी- ता. १७ मे १९४६ रोजी-येणार असल्याने, आधुनिक महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक व चरित्रविषयक साहित्यातील ही मोठी उणीव भरून काढण्याचा एक अटोकाट प्रयत्न करून पाहण्याची आवश्यकता मला स्वतःला अतिशय तीव्रतेने भासली; आणि तदनुसार तेव्हांपासून ह्या आत्मनियोजित साहसकर्मात मनोभावे उडी घेण्याचा मी मनाशी निश्चय केला.

ह्या सत्करित कार्यासाठी स्वतःची पर्वा तयारी करण्याच्या दृष्टीने मी आतां बाळशास्त्री यांचे नरित्र न काल ह्यांसर्वांनी मराठी न ईंग्रजी ह्या दोनहि भाषात उपलब्ध असणारे सर्व मुद्रित मूळ साहित्य धुडाढण्यास प्रारंभ केला; आणि ह्या-प्रमाणे पुण्यातील सर्व प्रमुख सार्वजनिक व खाजगी प्रचालकातून आढळणारी एत-द्विषयक अनेक लहानमोठी पुस्तके, इतिवृत्ते, नीलपीठे, कॅलेंडर, कॅटलॉग व इतर नानाविध मदभंग्य, तसेच जुन्यातील जुनी मासिक पुस्तके व वृत्तपत्रे यांच्या शेकडो पृष्ठावरून नजर दाकण्यात आठवड्यामागून आठवडे व महिन्यामागून महिने थोडे किती तरी दिवस मी घालविले. त्यातल्यात्यात ह्या पुरातन काळाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने, फर्ग्युसन कॉलेजान्तर्गत बहुविध ज्ञानशाखांबरील 'मंडलिक ग्रंथसंग्रह' म्हणजे बहुमोल माहितीची व ज्ञानाची केवळ एक साणच होय. शिवाय ह्याच वेळी ज्यांच्याकडून काही माहिती मिळणे संभवनीय दिसले अशा लोकांकडून शक्य ती सर्व लेखी व तोंडी माहिती मिळविण्याच्या हेतूने महाराष्ट्रभर पुष्कळसा पत्रव्यवहार करून मी प्रयत्न आरंभिला; आणि असे करताना बाळशास्त्र्याच्या प्रसिद्ध समकालीनांची उपलब्ध खासगी दारे चोखळण्याचा मार्गहि किंवा ठेविला नाही. ह्या दृष्टीने आणखी एक महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे, खासगी व्यक्ति व पुराण-ग्रंथ-संग्रहाक यांच्याकडून बाळशास्त्रिभूत अनेक छापील पुस्तकाच्या उपलब्ध असलेल्या जुन्यातील जुन्या आवृत्तींची पुस्तके मिळविणे हा होय. ह्या सर्व बाबतीत मर्यादित, पण अत्यंत बहुमोल असे साहाय्य कोंकणातील कोल्हाचे रहिवासी कै. रामकृष्ण शेकर जांभेकर (हे त्यास अत्यंत प्रिय अगलेला प्रस्तुत ग्रंथ पूर्ण झालेला पाहण्यास जगले नाहीत ह्याबद्दल अतिशय खेद होतो !) याजकडून मिळाले. बाळशास्त्र्याच्या ठिकाणी त्याची विशेष भक्ति असल्यामुळे, पोंथुले व सावंतवाडी ही जी शास्त्रीबाबांची मूलस्थाने तेथील त्यांच्या शिष्यमान आशेष्टांकडून त्यांचे खासगी कागदपत्र जमविण्याचा प्रयत्न इतर कोणापेक्षाहि अधिक त्यांनीच कित्येक वर्षांपूर्वी

केला होता. विशेष हें की, कोंकणाच्या एका दूरच्या कोनाकोपच्यात राहणाऱ्या आणि इंग्रजी-मराठी शाळेतच काय तें शिक्षण झालेल्या ह्या गृहस्थानी आपल्या पूर्व वयात चाळशाऱ्याचें चरित्र लिहिण्याची आवकाश घरली होती; आणि त्या दृष्टीनें सन १९०९ इतस्या पूर्वी भारताचे भीष्माचार्य डॉ. दादाभाई नौरोजी यांच्याशी पत्रव्यवहार करून त्याजवरून त्याच्या काहीं अत्यंत ठळक अशा आखणी संपादण्याइतकी बुद्धि व धमक त्यानीं दाखविली होती ! आणि प्रस्तुत संदर्भाने विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, महाराष्ट्रातील एखाद्या नामांकित विद्वानाकडून आपल्या वर्तनीय महापुरुषाचें योग्य चरित्र लिहवून घेण्याविषयीं सदैव परमोत्सुक असणाऱ्या ह्या चाळशाऱ्याच्या कृणानुबंधी भक्षानें, ह्याच हेतूनें स्वतः गोळा केलेले काहीं दुर्मिळ असले कागद व पत्रांच्या नकला इत्यादि साहित्य प्रो. (आजकालचे ' महामहोपाध्याय ') द. वा. पोतदार यांना सुपूर्त केले होते. परंतु कसें कोण जाणें, ह्या सद्गृहस्थानीं अनेक निकटीचीं पत्रे पाठविली असताहि त्या प्रसिद्ध इतिहासाचार्यांच्या हानीं हें बहुमोल कागदपत्र पधरावून अधिक वर्षेपर्यंत, त्याचा काहींच सदुपयोग न होता अगदीं धूळ खात पडून राहिलें, आणि सरतेशेवटीं हताश होताना त्या सद्गृहस्थाचें लक्ष मजकडे पोंचून त्यानीं प्रो. पोतदार यांस प्रस्तुत कागदपत्र माझ्या उपयोगार्थ देण्यास सांगितलें. अर्थात् ह्या त्याच्या मजबरील लोभाबद्दल मी त्याच्या सदैव ऋणी आहे.

तथापि पुण्यांतील ग्रंथालये व दप्तरे धुडाळण्यात वर्ष दीडवर्ष घालविल्यानंतर, आचार्य चाळशाऱ्याचें चरित्र व उद्योग याची मुख्य राभूभि-मुंबई ही असल्यानें पुढील संशोधनास योग्य क्षेत्र तेंच होय-पुणे नव्हे-ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट झाली. म्हणून सुमारे १९४४ च्या मध्यावर मी आपल्या संशोधनकार्याचें केंद्र ह्या शहराच्या राजधानीत नेलें. तेथें गेल्यावर मुंबई नगर व उपनगरे यांच्या भागांतील जुन्या कोनाकोपच्यातून असले साहित्य जमविण्यासाठीं मी वेळोवेळीं तर हिडलोंच; पण शिवाय मुंबई सरकारानें कृपा करून आपल्या दप्तरखान्यात माझा सत्वर प्रवेश करून दिल्यामुळे, तेथें जपून ठेविलेल्या सरकारी कामकाजाच्या शेंकडों फाइल्स आणि पांचपचवीं जुनीं वर्तमानपत्रें मराभर चाळून नानाप्रकारची माहिती परिश्रमपूर्वक गोळा करण्यांत मी सुमारे तीन वर्षे मुरावें गुंतलों होतो. आणि मी संपादिलेल्या बहुमोल साहित्याचा बराच मोठा माग त्या विस्तीर्ण ऐतिहासिक भांडारातूनच मला संकलित करता आला आहे, ही गोष्ट मला येथें वृत्तशापूर्वक सांगितली पाहिजे. ह्याव्यतिरिक्त मुख्यत्वे रॉयल एशियाटिक् सोसायटीची मुंबई शाखा, आणि काहीं अर्शा कामां ओरियंटल् इन्स्टिट्यूट, एल्फिन्स्टन् कॉलेज व बॉम्बे नेटिव्ह जनरल लायब्ररी (सामंत ' पीपल्स लायब्ररी व मी रीडिंग रूम ' म्हणून ही ओळखिली जाते), तसेंच ठाणें व मुंबई येथील प्रसिद्ध मराठी ग्रंथ-

संप्राहात्यें यामध्ये राखून ठेविलेलीं दुर्मिळ व मूल्यवान् अशी लहानमोठी पुस्तके, मासिकें व वृत्तपत्रें यांच्या साहाय्यानें शक्य तेथें मी आपल्या माहितीत भर घातून आपलें संशोधन तपासलें आहे. अर्थात् ह्या सर्व संस्थांच्या कार्यकर्त्या निष्ठेगिरींनी जो भलेपणा दाखविला त्याबद्दल मला त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत.

अशा रीतीनें एकीकडे ही माहितीची जुळवाजुळव व संशोधनाचे परिश्रम चालू असताना त्याचबरोबर तें साहित्य नकळून घेणें, निवेदन काढणें, आणि संकलित करणें, ह्या गोष्टीहि कराव्या लागत, आणि विशेषतः नकलण्याच्या कामात मोठ्या व्यावहारिक अडचणी उत्पन्न झाल्या. कारण, हें काम केवळ प्रचंडच नव्हे, तर अत्यंत दगदगीचें असल्याचा अनुभव आला. जुन्या सरकारी फाईलीचें हस्ताक्षर-आणि अशा बद्दालीस फाईली तरी नित्य गाढाच्या लागत-मामान्य साहाय्यकाला व टंकलेखकाला लागणें सोपें नव्हतें; आणि शुद्धाशुद्ध सभाळण्याच्या दृष्टीनें पुष्कळ वेळां त्याचें काम मला स्वतःलाच करणें भाग पडून नव्हतं तयार करून द्यावी लागे. बरें, कचेरीतील सेजावर आणून ठेविलेल्या जुन्या वृत्तपत्रांच्या खिळखिळ्या झालेल्या फाईलीतून जरूर ते सर्व उतारे बिनचूक टाईप करून पुनः तपासून पाहणें, हेहि कर्मा जासद,यक नव्हतें. किंहुमा अशा जातीनें काम-आणि हें सर्व काही, पोण्या ठीक तासातच उरकावें लागे-ज्यानीं प्रत्यक्ष करून पाहिलें आहे त्यांसच ह्या व इतर व्यावहारिक अडचणींची योग्य जाणीव होणें शक्य आहे. अर्थात् ह्या कामाला अनुभवी व कार्यक्षम हस्तकाची आवश्यकता होती; परंतु तात्पुरत्या कामाला व अल्प मोबदल्याला ते मिळणें शक्य नव्हतें. तात्पर्य, सर्वांत मोठा पैच पैशाचा ठरला; आणि मुंबईतील राहणीला व कामाला पदोपदी सडळ हातानें पैसा खर्च करणें प्राप्त असता, माझ्या साहाय्यास एखादा सार्वजनिक किंवा खासगी द्रव्यसंचय मुळीच नव्हता. त्यातून ही परिस्थिति तर अशी की, ह्या महागळ्या राजधानीत मासानुमास व वर्षानुवर्ष मला स्वतःचा खर्च चालवावा लागे इतकेंच नव्हे, तर काहीं थोड्या सेव्याचें व हितचिंतकाचें प्रत्यही मन बळवून कामासाठीं चार पैमेहि मला काढावे लागत. ह्यामुळे कितीतरी हंगामी हस्तक व टंकलेखक अंधेच काम टाकून गेले, आणि मागून येणाऱ्याला त्यानीं कधीकधी बऱ्याच अडचणीत टाकलें। तथापि जशाहि निरुत्साही परिस्थितीत पुष्कळशी दिरंगाई, गैरसोय व निराशा याची पर्वा न करता, मला रायपणें शक्य ती थडपड चालू ठेवणें भाग पडे. आणि ह्या आपत्ति पुरेशा नव्हत्या म्हणूनच जणू काय, ह्याच कालावधीत कामातील सख्त मेहनतीमुळे माझा आंतर्ज्यांचा विकार पळानून, मुंबईतच मला बऱ्याच रम्याची सन्नक्रिया करून घ्यावी लागली, आणि वित्त्येक महिने अथरुण घरावें लागलें। परंतु तशाहि अवस्थेत ते आजाराचे व प्रकृतिमुधारणेचे दिवस अंगीकृत कार्याकडे लावण्यास मी कमी केले

माही, हे मला सांगितलें पाहिजे. तसेंच रोजची थोडिलेली कामें उरकण्यासाठी मुंबईतील उंचउंच इमारतींच्या शेकडों पायऱ्या लगवणीने चढण्याउतरण्यात गुडघ्यां-
वर भरल्याच ताण पडल्याकारणानें, तेव्हापासून त्याचाहि विशिष्ट रोग (ऑस्टिओ
आर्थाइटिस) मला जडला आहे, ही गोष्टहि येथें सांगण्यास हरकत नाही.

तथापि आतां १९४५ च्या शेवटी, ह्या एवढर वाळवोपक्रमाची रूपरेषा आखण्याची माझी तयारी झाली. ' शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा 'ची मी एकूण चार खंडांत योजना केली : खंड १-उपोद्धात अर्थात् गेल्या शमर वर्षांतील चरित्र-
साहित्याचें सिंहावलोकन (१८४६-१९४६); खंड २-इंग्रजी व मराठी निवडक लेख; खंड ३- चरित्रसाहित्य (सटीक), व खंड ४-चरित्र व काल. ह्यांपैकीं
जेमी अष्टपत्री आकाराचा सुमारे तीनशें पृष्ठांचा खंड १ हा छापण्यास देण्याची लवकरच
भिदता करण्यात आली. कारण, क्षपाच्यानें जवळ येत चाललेल्या कै. बाळशास्त्र्यांच्या
सस्मरण्याय प्रथम शताब्दी-दिन-ता. १७ मे १९४६ रोजी-ना. मुख्य मंत्री श्री. बाळ
गंगाधर खेर यांच्यासारख्या महाजनांच्या विद्यमानें प्रस्तुत खंड प्रसिद्ध करण्यानें
योजिलें होतें. परंतु भविष्यता अशी सडतर की, ज्या प्रमुख मुंबापुरस्स मुद्रणालयानें
ठरलेल्या सारखेस प्रथम प्रसिद्धास देण्याचें निश्चित पतनरिलें होतें त्यास ती तारीख
समाजतां आली नाही, आणि त्यामुळे सर्वांची-अतिशय मिराता झाली ! मात्र हे
निर्णायक दिवस म्हणजे देशातील अत्यंत आगीबाणीचे होते, ही गोष्ट विसरतां नये.
ह्याच वेळीं सार्वजनिक चळवळी, गंध, दंगेपोंपे इत्यादींनीं देशातील सर्व घातावरण
प्रभुब्ध झालें होतें; इतकेंच नव्हे तर महागाई, कडक सरकारी नियंत्रणें व चोर-
यानार ह्यांस सर्वत्र ज्वर आला होता ! ह्याचा परिणाम असा झाला की, छपाईचें
काम मुंबईस चालू ठेवण्याचे वित्तिके प्रयत्न निष्फळ ठरून सरोशेपटी १९४७ च्या
अखेरीस पुण्यास येऊन येथील काही प्रमुख मुद्रणालयांच्या साहाय्यानें एकंदर
मुद्रणकार्य शक्य तितक्या चांगल्या रीतीनें पुरें वरून घेणें मला भाग पडलें. आणि
सरोसरच कांही काळानंतर असें प्रायः दिसें लागलें की, गतवर्षी-बाळशास्त्र्यांच्या
१०३ व्या पुण्यतिथीस तरी-तीनहि खंड प्रकाशित करता येतील. परंतु सुर्वानें
ह्याच वेळीं त्याचें चरित्र व कार्य ह्यांसंबंधीचे काही अतिशय महत्त्वाचे नवीन
कागदपत्र अगदी अनपेक्षितपणें उपडकीस आलें ! ह्यामध्यें बाळशास्त्री याचे एक
प्रसिद्ध विद्यार्थी कै. केशव शिवराम मवाळकर याच्या अपूर्ण ' आत्मचरित्रा 'चा एक
अतिशय मनोरंजक भाग असून माऊ महजान याच्याविषयी त्याचाच अपूर्ण पण परि-
चयात्मक असा दुसरा एक लहानसा लेख आहे. हे दोनहि लेख नागपूर येथील त्यांच्या
वैजयंतीकडून माझ्या उपयोगार्थे उपलब्ध वरून रिल्यागदल तिकडील दोन प्रसिद्ध
विद्वान् डॉ. य. खु. देशपांडे व श्री. ह. ना. नेने यांचा मी अतिशय ऋणी असून ते
लेख आतां प्रस्तुत ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडात परिशिष्ट ३ म्हणून सटीक अंतर्भूत केले

आहेत. तसेंच गेल्या सत्तर वर्षांत कोणाहि कदाचित् न पाहिलेला असा बाळशास्त्रित 'शून्यलब्धि व मूलपरिणति गणित' यावरील जो एक अतिशय दुर्मिळ व बहुमोल ग्रंथ त्याची एक शिळाछापाची जुनी प्रत पुण्यांतील प्रसिद्ध पुराणग्रंथसंग्राहक श्री. शे. ग. दाते यांनी माझ्या नदरेस आणून दिली, म्हणून मला त्याचेहि मनःपूर्वक आभार मानजे आहे. त्याचप्रमाणे पुणेकडे खंडान्तर्गत परिशिष्ट ४ मधील ह्या ग्रंथाचा छापील भाग संपादण्याच्या कामी श्री. ल. वा. गुर्जर यांनी जे जेहेपूर्वक साहाय्य केले त्याचाहि ऋणनिर्देश येथे करण्यास मी विमरता नये. साहजिकच ह्या सर्व उद्योगांमुळे व उच्च गणितावरील मराठी ग्रंथ छापण्याच्या कामांतील विशेष अडचणीमुळे ग्रंथसिद्धीस मराच विलंब झाला. तरी पण ह्या मधील उपयोग पुणे येथील 'एलिनिएशन् ऑफिस' मधील सुप्रसिद्ध पेशवे-दप्तरातील दुसरे काही महत्त्वाचे कागदपत्र शोधण्याच्या कामी मी करून घेतला; आणि ह्याच कागदपत्रातून तदनंतर पाच व सहा ही शेवटची दोन उद्घोषक परिशिष्टे तयार करण्यात आली.

येथे प्रस्तुत उपक्रमाच्या सांपत्तिक अंगाविषयी दोन शब्द लिहिणे अत्यानी होणार नाही, असा मी भ्रंवता बाळगितों. वस्तुतः पाहता, असा प्रकारचें बहुमोल संशोधनकार्य न त्याने प्रकाशन मात्स्यामारख्या लहानशा व्यक्तीच्या खासगी खर्चाने चालविण्याची अपेक्षा क्वचितच केली जाईल; आणि हें कार्य ज्ञानसंवर्धन व 'लोक-सुधारणा' याच्याप्रीत्यर्थ योजिलेल्या सरकारी किंवा सार्वजनिक द्रव्यनिधीच्या उदार आध्यात्मिक यशस्वी रीतीने पार पाडजे शक्य आहे. परंतु आपल्या हुदैवाने तो सुदिन अद्यापि आलेला नाही; आणि तो येईपर्यंत ज्या व्यक्तींना असा प्रकारचें सार्वजनिक अंगावर ब्यावेई. वाटत असेल त्यांना संघर्षाचे अथवा शक्ति राखून त्याचे परिणाम भोगण्यातूनून गत्यंतर नाही ! अर्थात् प्रस्तुत उपक्रमाची एकंदर योजना व तिची पूर्तता ही सर्वस्वी स्वावलंबी व वैयक्तिक अशीच आहे. आणि मला हें सांगण्याची परवानगी असावी की, आपल्या प्रदीर्घ जीवनयात्रेत जसे मी नित्य कार्य करित आलों तसेंच प्रायः हेंहि एक सार्वजनिक कार्य समजून गेलीं सात वर्षे मी तें सतत करित आहें. तरीपण "दाम वरी काम", ह्या लैंगिक म्हणीचे सत्य खासगी-इतकेंच सार्वजनिक व्यवहारातहि कष्टपूर्वक जाणवतें याच शंका नाही. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथाची मुद्रणप्रत सिद्ध करून, डेमी अष्टपत्री आकारातील सुमारे १२०० मूळमाशरी पृष्ठांच्या तीन भरीव इंप्रजा व मराठी खंडाची लहानशी आवृत्ति छापून काढण्याच्या पायी कागद, विजे, बाधगी इत्यादिसुद्धा होणाऱ्या खर्चाचा अंदाज १५,००० रु. पर्यंत सहज धरावा लागेल. शिवाय गेली इतकी वर्षे चराने वैयक्तिक जीव सोसून आणि एकद्वयानेंच अंदाज राखून ग्रंथद्वयाने समग्र उपक्रमाचा सांपत्तिक भार व थोका आपल्या शिरानर बागविला, आणि प्रारंभिक खर्चासह ग्रंथरचनेचे परिश्रम केले ह्याबद्दल अतिशयोक्ति न करताहि आणखी १५,००० रु. सहज धरावे लागतील,

चाणि हा एकूण खर्चाचा आंकडा ३०,००० रु. वर जाईल ! ह्यास्तव माझ्या विनंतीस मान देऊन कांहीं गुणग्राही हितचिंतकांनी मला जें द्रव्यसाहाय्य देण्याची कृपा केली त्यांचा मी जर प्रांजलपणें निर्देश न केला तर ती आत्मवंचना होईल. अशा भल्या मंडळींमध्ये हरिहरचे रावबहादुर म. बा. जाभेकर याचा नामनिर्देश मला अगदी प्रथमार्भी केला पाहिजे. कारण, त्यांनीच प्रस्तुत कार्याचें महत्त्व लक्षात घेऊन, शिवाय धंधुभावेनेहि पाच वर्षांपूर्वी १,००० रु. ची सुरेख देणगी लागलीच दिली, आणि प्रस्तुत कार्यांरभाची चांगली सुवर्णमेढ रोविली. त्यानंतर माझ्या विनंतीवरून, संकल्पित प्रथम राडाच्या मुद्रण कार्यास अवसर आलेला कागद विनामूल्य पुरवून कै. डॉ. रा. ह. भटकमकर (याचें स्मरण मला वृत्ततामुदीविना करणें दम्य नाही) यांनी भलेपणानें जें साहाय्य केलें त्याचा निर्देश करणें उचित होईल. कारण, त्या कठीण काळात तितक्याच मोलाची देणगी देणें असा त्या गोष्टीचा प्रायः अर्थ होता; आणि त्याच्या पश्चात् त्या रकमेची तशी रीतसर व्यवस्था केल्याबद्दल त्यांचे भले चिरंजीव श्री. वा. रा. भटकमकर व जामात श्री. ज. ल. जोगी यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. श्री. वा. वा. तावे, जे. पी. दानाहि प्रस्तुत कार्याविषयी बरेच अगत्य वाटत आहे, आणि त्यांनी आपुलकीने आपलें नाव पहिल्या वर्गात प्रविष्टकेलें असून प्रसंग विशेषी थोडेबहुत द्रव्यसाहाय्य करण्याची सदैव तयारी दर्शविली आहे. ह्यानंतर बिहारचे राज्यपाल श्री. मा. श्री. अणे व सेवानिवृत्त न्यायमूर्ति श्री. म. वि. भिडे, एम. ए., आय्. सी. एन्., यांनी प्रत्येकी ५०० रु. (वर्ग २) देऊन कार्याविषयी उत्तम अभिप्राय व्यक्त केल्याबद्दल मी त्यांचा अतिशय ऋणी आहे; इतकेच नव्हे, तर हा मी आपला एक विशेष प्रकारचा गौरव समजतो. श्री. चापुजी अणे यांनी तर कै. बाळशास्त्री जाभेकर यांच्या शतान्दी-स्मारकासंबंधी आपली एक मोठी गोष्ट केली आहे. अलाहाबाद येथील गंगानाथ झा रिमर्च इन्स्टिट्यूटच्या वार्षिक सभेच्या प्रगणनें येथील अध्यक्षपदावरून त्यांनी ता. ९ एप्रिल १९४९ रोजी, त्या अप्रगण्य भारतीय पुराणवस्तुगंधोधकाचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधी एक अतिशय उद्बोधक मापण केलें; इतकेच नव्हे, तर त्या महनीय समयी प्रस्तुत स्मारकग्रंथाचा अनुरूप निर्देश करण्याचें सौजन्यहि त्यांनी दाखविलें. शिवाय मुंबईतील माझ्या दोन ब्रह्मानी उदारबुद्धीनें वर्ग २ च्या ज्या देणग्या दिल्या त्याबद्दल त्यांचे मला मनःपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत; कारण, ह्या रकमा सहजासहजी देण्याइतके ते संपन्न नाहीत, हे मला माहीत आहे. ह्यांपैकी श्री. वा. रा. तळवलकर हे बाळशास्त्र्याचे मोठे चाहते आहेत; आणि दुसरे जे तरुण दाते त्यांच्याविषयी तितकाच आदर बाळगतात, पण स्वतः अज्ञात राहू इच्छितात, त्यांनी तर सरकारी दत्तरचान्यातील कागदपत्र नकल्याच्या कामीहि काही थोडे दिवस आपला पुरतस्तीचा वेळ भलेपणानें देऊं केला होता. वर्ग ३ च्या (रु. २५०) दात्यांमध्ये ह्या

कार्याची किंमत जाणणारे जे पांचसात सदस्यस्य आहेत त्यांमध्ये महाराष्ट्राचे वयोवृद्ध इतिहासकार रा. च. गो. स. सरदेसाई व माझे स्नेही श्री. भा. च. दवळे यांची गणना असून, श्री. दवळे यांनी इतरहि चार देणग्या मिळविण्यास हातभार लाविला आहे. आणि शेवटी वर्ग ४ (रु. १२५) मधील देणगीदारांत जे सुमारे बारापंधरा हितचिंतक आहेत त्यांपैकी बहुतेकांची सांपत्तिक स्थिति सर्वसाधारणच आहे. ह्यावरून असे दिसून येईल की, संकल्पित 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ' तिष्ठ व प्रकाशित करण्याप्रीत्यर्थ एकूण सुमारे ८,००० रुपयांची रक्कम प्रस्तुत ग्रंथ व त्याचा नम्र वर्ता यांच्या चाहत्यांनी व स्नेहीजनानी दिलेली असून, ती प्रत्यक्ष होणाऱ्या एकंदर स्वर्चाचा केवळ एक मर्यादित अंश आहे. तथापि ह्या देणग्या नेमस्त असल्या तरी त्यांची व्यावहारिक उपयुक्तता किती मोठी आहे हे, अशा प्रकारच्या बहुमोल उपक्रमास सुर्वे विद्यापीठासारख्या संस्थेलाहि प्रथमप्रकाशनार्थ देणगी म्हणून केवळ ४५० रुपयेच देणे परवडेल, ह्यावरून वळून येते. आणि म्हणूनच ज्या सज्जनानी आपल्या भक्ष्या देणग्यांनी ही महदुयोग येथवर तडीस नेण्यास मला साहाय्य केले त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र होत.

आतां एतत्संबंधी योग्य ते कृपानिर्देश करण्याचे अतिशय संतोषदायक कर्तव्य तेवढे शिद्दक राहिले. आणि येथे अगदी प्रथमार्भा, आपले घोर मुख्य 'मंत्री' ना. श्री. बा. ग. खैर यांनी आपल्या नानाविध उद्योगांतून व मोठमोठ्या जबाबदारीच्या कामातून प्रस्तुत स्मारकप्रयास उद्बोधक व महत्त्वपूर्ण 'पुरस्कार' लिहिण्यास आपला अतिशय मोलाचा वेळ राखून ठेविला, ह्याबद्दल त्यांच्या महदुणाची फेट मी कशी करू शकेन हेंच मला कळत नाही. मात्र ह्या उपकाराबद्दल अत्यंत मनःपूर्वक आभार मानीत असता, ज्या इलाख्याचा किंवा राज्याचा कै० लोकदिख्यात बाळशास्त्री जांभेकर यांनी प्रथमतः स्थूल असा शैक्षणिक पाया घातला त्याचीच शिष्यसूत्रे आजकाल त्यांच्या हाती आहेत, हा विचार मनात येऊन मला खरोखर संतोष होतो. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत समग्र ग्रंथ दृष्टीखाली घालण्यास वेळात वेळ काढून त्याचे अतिशय समतोल व उत्कृष्ट 'गुणसमीक्षण' केल्याबद्दल सुर्वेचे जुने महाराष्ट्रीय धुरीण व पुणे विद्यापीठाचे सांप्रतचे लोकप्रिय कुलगुरु, ने. ना. डॉ. सु. रा. जयकर, यांचेहि पुरेसे आभार मानणे मला शक्य नाही. तथापि ह्या त्यांच्या अनुग्रहाबद्दल आणि त्याचप्रमाणे प्रस्तुत ग्रंथ सरकार व जनता यांच्या आश्रयास चांगला पात्र आहे अशी त्यांची भलावणी केल्याबद्दल मी त्यांचा अतिशय कृणी आहे. आणि असा प्रकार सुर्वेच्या व महाराष्ट्राच्या ह्या दोन घोर व जबाबदार पुढाऱ्यांनी, आणि मध्यप्रांत व बऱ्हाड येथील सर्वमान्य लोकनायक श्री. बापूजी अगे यांनीहि बाळशास्त्री जांभेकर यांना तत्कालीन सर्वश्रेष्ठ गौरवास्पद व्यक्ति म्हणून उच्चार केल्यानंतर तरी, "केल्या शतकांत ज्याने आपल्या प्रगतीचा

‘कल्याणाचा पाया घातला त्या महापुरुषाचे योग्यते स्मारक ह्या राज्यांतील लोक अवश्य उभारतील,’ अशी जी सदिच्छा नामदार मुख्य मंत्र्यांनी आपल्या ‘पुरस्कारा’च्या शेवटी मनःपूर्वक व्यक्त केली आहे, तशीच सदिच्छा आपणहि सर्वांनी बाळगून तिला हुजोरा देणे अवश्य नव्हे काय ?

येथे, दूरदूरच्या प्रांतांत राहणाऱ्या ज्या अनेक अग्रगण्य विद्वानांनी प्रस्तुत ग्रंथाविषयी आपले अभिप्राय सत्वर धाडून देण्याची कृपा केली त्यांचेहि मला अंतःकरणपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत; आणि हे सर्वच अभिप्राय बहुमोल व उत्तेजक आहेत हें पाहून मला खरोखर संतोष होतो. ह्या थोर सद्गृहस्थांपैकी कोल्हापुरचे प्रसिद्ध महाराष्ट्रभाषाभित्त (ह्याचें वय ऐशीच्या पुढें गेलें आहे) श्री. गो. स. सरदेसाई यांच्याविषयी मला विशेष वृत्तता वाटते. कारण, इग्न शक्येवर असतांहि त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथाच्या तीनहि खंडांचें समग्र अवलोकन करण्याची असाधारण होस व सहिष्णुता प्रकट करून त्याचें उदार मुद्दीनें व अत्यंत सद्गुण शब्दांनी गुणग्रहण केले आहे.

ह्यानंतर ज्यांनी ज्यांनी म्हणून मला नानाप्रकारचे साहाय्य केलें आहे त्या सर्वांचे ऋणनिर्देश करण्यास मला मोठा संतोष वाटतो. आणि प्रथमतः, पुण्याच्या पारबुतन् कॉलेजातील सन्मान्य ग्रंथपाल व विशेषतः त्याचे साहाय्यक श्री. र. वा. पारटी यांनी आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथालयाचा मला सदैव आदरशीलतेनें व मोकळेपणानें जो उपयोग करून दिला त्याबद्दल त्यांचे मी आभार मानतो; त्याबद्दल ह्या ग्रंथालयातील ‘मंडलिक-ग्रंथसंग्रह’ म्हणजे एक बहुमोल अलंकार होय. तसेंच मुंबईतील रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या व एन्टिक्स् कॅलेंजच्या संपन्न ग्रंथालयांतून इतरत्र न आढळणारे अनेक दुर्मिळ व मोलाचे ग्रंथ बेळोवेढीं उपलब्ध करून दिल्याबद्दल श्री. वा. वा. ताचे, जे. पी. याचे, आणि श्री. कृ. पां. तुलकर्णी व श्री. श्री. शं. खानवेलकर ह्या अध्यापकांच्याचिह्नि आमार मानणें अगत्याचें आहे. ह्यानंतर प्रस्तुत ग्रंथाच्या सिद्धीसाठीं उपयुक्त अशी आपल्याजवळची काही अत्यंत दुर्लभ मराठी पुस्तके, मागिचें व वृत्तपत्रें उपलब्ध करून देऊन ज्यांनी साहाय्य केलें त्यांचे मला विशेष आभार मानिले पाहिजेत. ह्या सद्गृहस्थामध्यें माझे पुण्यपतनस्थ स्नेही प्रो. द. वा. पोतदार, प्रो. व्यं. टी. शेजवलकर, श्री. टी. ग. दाते व श्री. स. ह. खरे यांचा, आणि मुंबापुरस्थ स्नेहापक्षी प्रो. न. र. फाटक, श्री. अ. का. प्रियोळकर, तसेंच कै. बापूसाहेब भाटवडेकर व त्यांच्या सुविद्य वन्या कु. गार्गीताई, प्र. आ. यांचा मी आनंदानें उल्लेख करितों. त्याचप्रमाणें मध्यभारतातील प्रसिद्ध महाराष्ट्रकाहिष्ठिक श्री. वि. सी. सक्ते व कबीरराय ‘विद्याभूषण’ श्री. बाळाचार्य सुपेरकर ह्या सद्गृहस्थांचाहि निर्देश करण्यास मी विसरूं शकत नाही.

प्रस्तुत उपग्रंथाच्या अनुषंगानें, इतरत्र म्हटल्याप्रमाणें, लेख नव्हतून घेण्याचा

उद्योग अतिशय मोठा व कष्टप्रद झाला असून, त्यापैकी बरेचमें काम हस्तलेखनाचें होतें. आणि मला येथें हें अवश्य सांगितलें पाहिजे कीं, काही तरुण स्वयंसेवक वेळेवर उत्साहानें साहाय्यार्थ पुढें आले नसते तर हें कार्य अशक्यमात्र झालें असतें. ह्यास्तव त्या सर्वांचा मी फार ऋणी आहे. ह्यापैकी प्रकर मावळकर, भगवान् चापट, छवू दंडवते व पंटरिनाथ बोर्काळ हे विशेष उल्लेखनीय होत. त्यातल्यात्यात भालचंद्र गुर्जर याची ह्या क्षेत्रातील कामगिरी असाधारण मोलाची होय. कारण, त्यानें आपलें कर्तव्य अत्यंत आस्थेनें केलें असून तो नेव्हाहि हाताशी सज्ज असे. त्याचप्रमाणें प्रस्तुत प्रकरणी, वैद्विक्क साहाय्याचा निर्देश करण्याविषयांचा आपला स्वाभाविक संकोच दूर सारून, कु. सुधा (आतां छी. मंगेशकर) व सी. कुमुम खानवेलकर ह्या उभयतां कन्यांनीं व प्रसंगीं त्यांच्या मातुःश्रीं सी. शारदाबाई यांनींहि जो प्रेमानें हातभार लाविला, आणि सर्वांनींच माही चिंता हलकी करण्याचा प्रयत्न करून अंगीकृत दुर्घट उद्योग चालू ठेवण्यासाठीं माझ्या स्वास्थ्याकडे लक्ष पुरविलें, ह्या गोष्टींचाहि मला ऋणनिर्देश करावासा वाटतो. येथेच, बाळशास्त्र्याचें विशिष्ट जीवितकार्य सूचित करणारे एक आकर्षक चित्र काढण्याच्या कामीं कु. सुधेला ज्यांनीं स्रेष्ठभाषानें मार्गदर्शन केलें, ते आधुनिक चित्रकलेचे एक अतिशय होतकरू असे तरुण महाराष्ट्रीय उपासक श्री. अच्युत चौगळे यांचेहि आभार मला मानिले पाहिजेत.

आतां ह्या समग्र स्मारकग्रंथाचें मुद्रण कार्य व बाह्यांग ह्यांविषयी दोन ऋण-निर्देशक शब्द लिहिणें आहे. प्रस्तुत ग्रंथातील अनेक उणिवा व दोष माझ्याज्ञक्या तीव्रतेनें कदाचित् दुसऱ्या कौणालाच जाणवणार नाहीत; आणि मी सर्वसाधारणपणें असें म्हणें कीं, ग्रंथाचे बाह्यांग एकेदरानें त्याचें माहात्म्य व महत्त्व यास तितकेसें शोभून दिसणारें झालें नाही. परंतु आजकालच्या प्रकाशन-व्यवसायांत वावरणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास माहीत आदेच कीं, मुंबई-पुणें येथील सर्वोत्तम मुद्रणालयांची छपाईहि युद्धोत्तर कालात अयोग्यतेस त्रागली असल्यानें त्याजकडून मुक्क व वक्तशीर काम घेणें अत्यंत कठीण झालें आहे. आणि त्या सर्वांना आपल्या धंद्यातील विशिष्ट अडचणींशी झगडावें लागत आहे हें बरीं मान्य केलें, तरी माझे स्वतःचें दुर्दैव असें कीं, प्रस्तुत तीन खंड तितक्याच व काही अधिक वर्षांत चवऱ्या रीतीनें छापून घेण्यास मला मुंबई व पुणें ह्या दोनहि ठिकाणचे मिळून निदान पाचसात प्रसिद्ध छापखाने हाताशी ध्यावे लागले। साहजिकच छपाईचा व सर्वसामान्य बाह्यांगाचा दर्जा प्रत्येक बाबतींत बराच कमीअधिक होणें केवळ अपरिहार्य झालें. तरीपण त्या सर्वांचा मी आभारी आहे असें मला म्हटलें पाहिजे. त्यातल्यात्यात मुंबईतील कर्नाटक मुद्रणालयाने चालक श्री. वा. ग. टवळे, आणि पुण्यातील समर्थ भारत मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. स. रा. सरदेसाई यांच्याप्रमाणेंच चित्रशालेचे एक

विश्वस्त श्री. ज्य. र. देवगिरीकर व व्यवस्थापक श्री. दा. त्रि. जोशी यांनी ह्या कठीण काळातून संघर्षां काम तडीस नेल्याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे. तसेच प्रस्तुत ग्रंथातील चित्रांचे ब्लॉक्स बर्गरे नेमस्त दराने सत्वर तयार करून दिल्याबद्दल मुंबईचे कै. एम्. देसाई व 'कमर्शियल आर्ट ग्रेनेव्हर्स' यांच्याहि उत्तम साहाय्याचा निर्देश कथ्याम मी येथे विसरता नये.

प्रस्तुत प्रदीर्घ उद्योगासंबंधी मला 'लामलेल्या सर्व प्रकारच्या साहाय्याचा व्यक्तिशः व वेगवेगळ्या स्वतंत्र उल्लेख करणे प्रायः अशक्य होय. ह्यास्तप शेवटी, ज्यांनी ज्यांनी म्हणून मला काहीना काही साहाय्य केली आहे ते सर्व स्मरणात ठेवून, माझे वडीलधारे शेही श्री. म. बा., द. के. व वि. के. जामेकर आणि श्री. ग. गो. तळवलकर व श्री. रा. न. सबनीस यांनी ह्या महदुद्योगाला द्रव्य-साहाय्य करून प्रथमार्भी आशीर्वाद दिल्याबद्दल त्यांचे; प्रस्तुत एकेदर, प्रथ-रचनेविषयी अतिशय आस्था, दाखविराबद्दल माझे विद्वान् शेही प्रो. ना. गो. चापेकर, प. फ. गोडे, कृ. म. खाज्ये व दे. द. खाडेकर यांचे, आणि जरी अंती म्हटलें तरी तितकेच-माझे हितचिंतक शेही आचार्य स. ज. भागवत, श्री. ज. ल. जोशी, श्री. श्री. रा. त्रिभेकर व श्री. श्री. शे. खानवेलकर हे अन्य रीतीने उपयोगी पडल्याबद्दल त्यांचे-मनःपूर्वक आभार मानून मला समाधान मानणे भाग आहे.

सरतेशेवटी, हे काहीसे प्रदीर्घ निवेदन संविध्यापूर्वी, गेली दहाएक वर्षे सर्व-प्रकारच्या राजगी व सार्वजनिक संकटातून व आधिप्याधीतून ह्या संकल्पित 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'ची मजल येथवर यशस्वी रीतीने गाठण्यास पुरेसे धैर्य व सामर्थ्य दिल्याबद्दल मी त्या दयाघन जननिधेच्या अत्यंत नम्रभाषाने धरण जातो; आणि प्रस्तुत स्मारकमंदिराचा वळस असत जो चौथा व शेवटचा खंड-चाळसाश्री जामेकर यांचे चरित्र व बाल-त्याची सिद्धता शनय तितक्या लवकर करण्यास अवश्य असणारे सामर्थ्य त्या प्रभूने अत पर कृपा करून द्यावे, अशी त्याची अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करून हे आत्मनिवेदन संपवितो.

“मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं चन्द्रे परमानन्दमाधवम् ॥”

ग. गं. जांभेकर

“ आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल. ”

(१)

“ त्या पुरुषाचे सौजन्य बंगरे बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांश आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल. ”

—विष्णुशास्त्री जोशी, ज्योतिषगुरु, संस्कृत पाठशाला, पुणे (१८४१)

(२)

“ ह्या विद्या शिकून त्यांचा उपयोग कैलासवासी पाळ गंगाधर शास्त्री याणी मात्र उत्तम रीतीने केला तो असा की त्याणी इतरधर्मी लोकांची मते स्वमताशी ताडून पाहून स्वमत सर्व इतर मतांपेक्षा चांगलें असा सिद्धांत करून स्वधर्मावर पूर्ण विश्वास ठेऊन त्याप्रमाणें आचरणही करून कैलासवासी झाले, हें सर्वांनी पाहिलें आहे. ”

—गंगाधरशास्त्री फडके-‘ हिंदुधर्मतत्त्व ’ (१८५२)

(३)

“ मी शास्त्रीयुवांचा सहाध्यायी आहे. ... शास्त्रीयुवा तेजस्वी, अत्यंत सरळ, निरभिमानी, आणि लोकहितास अंतःकरणपूर्वक श्रृंणारे असे होते. पराकाष्ठेचे उदारहि असत. ... असा विद्वान्, असा सौजन्ययुक्त, असा लोक-हिताविषयी अंतःकरणपूर्वक श्रृंणारा गृहस्व हे शास्त्रीयुवा एकटेच झाले. ... अशा सत्पुरुषांचे कांहींच स्मारक होऊं नये, हें आपणाला मोठे लांछनास्पद आहे ! ”

—आत्माराम बापू दळवी-जाहीर भाषण, मुंबई (१८९२)

आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

— जीवनवृत्त व कार्य —

१८१२-१८४६

“ भवो हि लोकाभ्युदयाय नादशाम् ” ॥ — कालिदास

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादात पश्चिम भारतामध्ये आंग्ल सत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, अष्टपैलू पांडित्य, आदर्शभूत चारित्र्य व स्वदेशोन्नतीविषयी विविध क्षेत्रांत तळमळीचे अखंड परिश्रम, अशा गुणसमुच्चयाने व कर्तृत्वाने ज्या फार थोड्या नररत्नांनी अमर कांति संपादिली त्यांच्यामध्ये आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अग्रगण्य होत. आणि वयाच्या अवघ्या सैद्धान्तिक-सन १८४६ मध्ये-त्यास निर्घृण काळाने हिशूबून नेण्यापूर्वीच त्यांनी आमच्या सद्योत्तीर्ण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया मुबईत प्रायः घालून ठेविला, ही गोष्ट लक्षात घेतां एकोणिसाव्या शतकातील अत्यंत तेजस्वी भारतपुत्र म्हणूनच नव्हे, तर “ पश्चिम भारतातील नवयुगप्रवर्तक आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक ” ह्या बहुमानास ते सर्वथा पात्र होत, असे म्हटले पाहिजे. अशा ह्या महापुरुषांचे जीवनवृत्त व कार्य-संक्षेपतः कां होईना-येथे दिग्दर्शित करणे अवश्य होय.

कुलवृत्तान्त

बाळशास्त्र्याचा कुलवृत्तान्त आजपर्यंत जगाला जो फारसा विदित नव्हता तो आता उपलब्ध झाला आहे. सर्व जांभेकरमंडळींचे मूलस्थान-म्हण आजकाल ती मंडळी कांठेहि असो-कोल्हापूर संस्थानान्तर्गत चावडा जहागिरीपैकी पौभुळे (ता. देवगड, जि. रत्नागिरी) हे गाव असून तेथे जांभेकरांचा वंश गेलीं सुमारे पाचचारशे वर्षे नांदत आहे. जांभेकर हे कृष्वेरी, कौशिकगोत्री कऱ्हाडे ब्राह्मण, आणि गोमतकांतील महाददल येथील सुप्रसिद्ध श्रीमन्महालसादेवी हे स्वार्चे कुलदैवत होय. ह्या कुळाच्या चौदा पिढ्यांपूर्वीपासून दोन मुख्य शाखा उपलब्ध आहेत. बडील शाखा गृहस्थी वळणाची-“ महाजन ” ह्या उपनावाने, आणि धाकटी उपाध्येपण करणारी-“ भट ” ह्या उपनावाने प्रसिद्ध आहे. ह्या दुसऱ्या गालेंतील ये.शा.सं. गोपाळभट जांभेकर (हे बाळशास्त्र्यांचे निपणजे होत) यांनी वाडीकर दुसरे खेमसावंत (इ. स. १६९७-१७०९) यांचा आश्रय करून राजपुराणिकांनी वृत्ति प्रथम संपादिली. बाळशास्त्र्यांचे बडील गंगाधरशास्त्रा हेहि

* “ सचित लोकाभ्युदयाय जन्म त्यांचा ॥ ” — ‘ अनामिक ’

चांगले व्युत्पन्न पुराणिक अंगून स्वभावाने अतिशय दयार्द्र वृत्तीचे व परोपकारी होते. सावंतवाडीस त्यांचे अनेक भाऊवंद असल्याने उत्तर वयात त्यांचे वारतन्त्र मुख्यत्वे पोंमुले-राजापूर येथे असे. भारतमागवतादि ग्रंथांचे पुराण सांगण्याविषयी त्यांची चांगली ख्याति असून राजापुरच्या विठ्ठलमंदिरातील त्यांच्या चातुर्मास्य-पुराणास शेवटच्या पंचवीसतीस वर्षांत कधी खड पडला नव्हता, आणि त्या प्रसंगी त्यांना प्राप्तीहि चांगली होत असे. वाल्मिश्रींच्या आईचे नांव सगुणाबाई होते. ही स्वभावाने प्रेमळ, धर्मनिष्ठ व पतिपरायण असून गंगाधरशास्त्री यांच्यासमवेत मद्रासाचे गेल्यावेळीं-सन १८३० मध्ये-त्या साध्वीने काशीक्षेत्री देह ठेविला. त्या समयी ह्या पतिवर्मांना चार अपत्ये होती : दोन पुत्र व दोन कन्या. वडील पुत्र नारायणशास्त्री, ० त्यांच्या पाठीवर लाडूबाई व चिमाबाई नामक दोन कन्या, आणि बहुशः सर्वांत धाकटे वाल्मिश्री. ह्या सर्वांचे विवाह ह्यापूर्वीच झालेले असून पश्चिमा त्रिपांना काही संततीहि झाली होती. लाडूबाईंच्या विवाह रामचंद्र-शास्त्री जानवेकर (हे सावंतवाडीचे असावे) यांच्याशी, आणि चिमाबाईंचा मालवणचे विष्णुभट योगी यांच्याशी झाला होता. पैकीं वडील पुत्र व कन्या गंगाधरशास्त्रींच्या इयातीतच मृत्यु पावल्यामुळे त्यांस वृद्धापकाळीं खरेच दुःख पाहावे लागले; आणि शेवटीं सन १८४० मध्ये पोंमुले येथे त्यांचे देहावसान झाले. त्या समयी त्यांचे वय सुमारे ६५ वर्षांचे असावे.

जन्मस्थान, जन्मतिथि व जन्मनाम

वाल्मिश्रीयांचे जन्मस्थान व जन्मतिथि यांचो निश्चित माहिती आपणांस अमुं नये याचे नवल वाटते, तथापि सावंतवाडी-पोंमुले यांच्या आसमंतात त्यांचा जन्म बहुशः सन १८१२ च्या उत्तरार्धात झाला असला पाहिजे. "बहुशः" म्हणण्याचे कारण, त्यांची जन्मकुंडलीहि अद्यापि उपलब्ध झालेली नाहीं, ह्या दोनहि गोष्टींचा सर्वांत पुरातन असा निर्देश 'बीबि-टाइम्स'ने ता. २० मे १८४६ रोजी त्याजवर ठिठिलेल्या मृत्युलेखांत आढळतो; त्याच "वाल्मिश्री १८१० मध्ये पोंमुले येथे जन्मले," असे म्हटले आहे. त्यांचे गांव पोंमुले एवढ्यापर्यंतच हे जन्मस्थान सांगितलेले दिसते. नाहींतर जन्मस्थानाप्रमाणे निश्चित जन्मतिथीचाहि उल्लेख त्यास करता आला असता. पण 'टाइम्स'-कारांनीं पक्त १८१० हे वर्ष सांगितले असून तिथि-मासाचा निर्देश केलेला नाहीं. किंबहुना ह्याच आद्य उल्लेखावरून सर्वांनीं गृहीत केलेले हे वर्षहि केवळ अंदाजी असले पाहिजे-तें खरे नव्हे-असे

* याचा सरळ नंश विद्यमान असून त्याचे निपणतु रा. शंकर नारायण जामेकर भाजकडे सावंतवाडीतील पुराणिकवृत्ति आणि पोंमुले येथील घरदार व जमीन यांची वदिवाट चालू आहे.

म्हणण्यास आपल्यापार्शी बलवत्तर प्रमाण आहे. हा. २० फेब्रुवारी १८३० रोजी बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या सेक्रेटरीस केलेल्या आपल्या अर्जात तसेच बालशास्त्री स्वतःच सांगतात की, "My age is now seventeen years." अर्थात् ह्या तारखेस त्यांच्या बयाला १७ वर्षे पूर्ण होऊन काही काळ गेला असल्यामुळे त्यांचा जन्म हा. २० फेब्रुवारी १८१२ पूर्वी झालेला नसणार, आणि बहुधा १८१२ च्या उत्तरार्धातच तो असला पाहिजे, असे स्पष्ट अनुमान होतें. बालशास्त्रज्ञांचें जन्मनामहि आपल्याला स्पष्ट विदित नाहीं. बहुधा "बालकृष्ण" ह्यावरून "बाल" हें नांव रूढ झालें असावें असें वाटतें.

बालपण व प्राथमिक शिक्षण

बालशास्त्रज्ञांच्या बालपणाचा वृत्तान्तहि उपलब्ध नाहीं. तरीपण गंगाधर-शास्त्रज्ञासारख्या धार्मिक, सदाचारसंपन्न व श्रुत्युक्त पुराणिकाचे ते साधुच असून, जातीचा लोकोत्तर बुद्धिमान् व अभ्यासी असल्याची त्यांची विद्यार्थ्यशेपामूनच मोठी प्रसिद्धि असल्याने, आपल्याला ह्यासंदर्भा मरीच कल्पना करता येते. ह्या मुलास एकपाठी असून त्याची चारणशक्ति अपार होती, आणि त्याला त्याची अभ्यासकमंडळी कौतुकीने "बालबृहस्पति" म्हणून संबोधित. तसेंच लहानपणा पासून त्याची वृत्ति सार्विक असून त्याचें चित्त खेळापेक्षा अभ्यासातच अधिक रमे, आणि तो आपला वेळ अगदी व्यर्थ घालवीत नसे, ह्यावरून अभ्यासांत त्याचें पाठान्तर पुष्कळच झालें असलें पाहिजे यांत शका नाहीं. त्या काळांत पोर्तुगेझांस मराठी काळाहि नव्हती. अर्थात् बालाचें प्राथमिक शिक्षण बहिर्जात्या साक्षिण्यांत घडुती पद्धतीनेच झालें. बालशेष व मोठी लेखनशक्ती, व्यावहारिक अंकगणित, तोंडचे हिशेब, रामदास-तुकाराम-बामन-मोरोपंतादि प्रसिद्ध मराठी कवींच्या निवडक कविता, रामायण-भारतादि पुराणांतील कथा, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या क्वचित् उपलब्ध बलरी इत्यादि मराठी अभ्यास होऊन, शिवाय मुमारे आठव्या वर्षी प्रतबंध हांताच वेदपठन, प्रसिद्ध संस्कृत स्तोत्रपाठ व गीतापाठ यांजबरोबर अमरकोश, लघुकौमुदी, पंचमहाकाव्ये इत्यादि संस्कृत अल्पयन बयाच्या बारा-तेराव्या वर्षाच ह्या मुलाचें झालें होतें, असें स्पष्ट दिसतें. तसेंच जातीचा त्याचा ओढा खेळाकडे बारी नसला तरी नियमितपणें सूर्यनमस्कार घालून त्यानें आपलें शरीरशोध्य बागलें संभाळलें हातें. साहजिकच अशा लोकोत्तर बुद्धिमान् व अभ्यासी मुलानें प्रौढपणी आपल्या बुद्धिबैभवानें सर्वोत्तम चाकित करून टाकिलें असल्यास नवल नाहीं.

जामात रामचंद्रशास्त्री जानवेकर यांची मुख्यत्वे सोसायटीच्या मराठी शाळाचे वपासनीस म्हणून दरमहा रु. ६० बर बापू छत्रे यांनाच सन १८२४ पासून नेमणूक करून घेतल्यामुळे, बाळाची बहिष्कीकड राहण्याचीहि आयती घरगुती सोय झाली. परवी त्या काळी दूरस्थ आरंभ आषल्या मुलास मुंबईसारख्या मोठ्या शहरां शिक्षणार्थ घाडणें अशक्यच होतें. अर्थात् बहुधा सन १८२५ च्या शेवटी बाळाचें मुंबईस भागमन होऊन १८०६ पासून एकदम सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेंत त्याचा प्रवेश झाला असें दिसतें. ह्या लहानग्या इंग्रजी शाळेंत ह्या समयीं सर्व वर्गांत मिळून सुमारे पन्नास विद्यार्थीहि असतील नसतील ! रॉबर्ट मर्फी ह्या नांवाचा एक हुशार आयरिश लफरी तऱ्हा ह्या शाळेचा मुख्याध्यापक असून, त्यानेच थोडेबहुत तयार केलेले दोनतीन प्रोट विद्यार्थी शिकविण्याच्या कामी त्यास हातभार लावीत, तो प्रथम दरमहा रु. ५० बरच लागला होता; परंतु एकदोन वर्षांत त्यानें मराठी परीक्षा देताच त्यास दरमहा रु. १०० व गुजराती परीक्षा देताच रु. १५० मासिक वेतन देण्यांत येऊं लागलें; आणि त्याच्या तरुण साहाय्यकांना दरमहा बारापंचरा रुपये मिळत, तयाचि मर्फी ह्या विशेष महत्वाकांक्षी अकथानें सन १८२७ अखेर त्यानें सुपीम कोर्टांत दुभावाची नोकरी पत्करली. त्याच्यामागून मेनबरीस नामक दुसऱ्या एका तोफल्यान्यांतीक लार्जटची वरील-प्रमाणेंच नेमणूक करण्यांत आली, मात्र मर्फीदत्तकी त्याच्या अंगां हुशारी नव्हती, शाळेंत मुख्य भर इंग्रजीवर भावून इतिहास, भूगोल व शास्त्रज्ञान यांना काहीं परिचय होठ असे. त्या मानानें मराठी शाळेंतल्यापेक्षां फारसें अधिक गणित मात्र शिकविलें जात नसे परंतु अत्यवधी वाल्मिश्री जात्या अत्यंत बुद्धिमान व उद्योगी असल्यानें सर्व विद्यार्थ्यांन तो अग्रगण्य असून शिक्षकांचा त्यावर अतिशय लोभ असे. इंग्रजी भाषेंत त्याचा सत्वर प्रवेश होताच त्यानें स्वपयत्नानें गणितादि विषय उत्तम तयार केले; आणि त्यामुळे विद्यार्थेदोतच तिसऱ्या वर्षापासून गणिताध्यापक म्हणूनहि दरमहा रु. १५ बर तो काम करू लागला. किंवाहना अवघ्या चारच वर्षांत त्याचें ह्या इंग्रजी शाळेंतील शिक्षण संपलें. परंतु एवढ्या अल्पवर्षांत त्यानें किती विषय आत्मसात् केले होते तें पाहिलें म्हणजे त्याच्या बुद्धिमत्तेचें खरोखर अतिशय कौतुक वाटतें ! बापू छत्रे यांनाहि त्याची हुशारी व कर्तव्यगारी पाहून स्वतः सेवानिवृत्त व्हावेचें वाटलें, आणि नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या मदतपदासाठीं १७ वर्षांच्या तरुण वाल्मिश्रानें सोसायटीचे सेक्रेटरी कॅप्टन जॉर्जिंग यांच्या नांवें ता. २० फेब्रुवारी १८३० रोजी जो एक सुरेख इंग्रजी अर्ज केला आहे, त्यांत त्यानें स्वतः आपली तयारां कोणत्या विषयांत किती झाली होती, हें स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यावरून मराठी, संस्कृत व इंग्रजी ह्या भाषांचें त्याचें अध्ययन तर चांगलें झालें होतेंच; पण शिवाय गुजराती, बंगाली

चॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीचे “नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणून नेमणूक ११५

च फार्शी ह्या आपावहि त्याचा काही प्रवेश झाला होता; आणि ह्यांपैकी मराठी-इंग्रजीव्यतिरिक्त अन्य भाषा व उच्च प्रतीचे गणित हे विषय शाळेत प्रवेश शिकविले जात नसतां हि अंकगणित, बीजगणित, भूमिति, महत्त्वमापन, लॉगरिथम्स इत्यादि विषयांत त्याने प्रावीण्य संगादिले होते, असे आपल्याला कळून येते.

चॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे “नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणून नेमणूक

बरील अज्ञांचा लागलीच विचार होऊन सोसायटीचे नवीन सेक्रेटरी रॉबर्ट कॉटन मनि (हे मुंबई सरकारचे पर्सियन् सेक्रेटरी होते) यांनी बाळशास्त्री अल्पचवी असल्याने त्यांची मार्च १८३० पासून प्रथमतः “डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणून दरमहा ५० रु. वर नेमणूक केली. परंतु त्यांची हुशारी, सद्गर्तन व कर्तृत्व अनुपयास येताच दोन वर्षांनी-मार्च १८३२ पासून-त्यास एकदम १०० रु. दरमहावर वारू छत्र्यांच्या जागी पूर्णाने “नेटिव्ह सेक्रेटरी” नेमण्यात आले. त्या काळी १०० रु. मासिक वेतन म्हणजे पोक्त वयाच्या एतद्देशीय गृहस्थासहि मोठीच गोष्ट होती; आणि “चॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी” च्या (हे नांव मूळ सरपस सन १८२७ मध्ये देण्यात आले) कारभारीमंडळात मुंबईतील तत्कालीन अत्युच्च युरोपियन् अधिकारी व सर्वश्रेष्ठ पारशी, हिंदु व मुसलमान सद-गृहस्थ यांचा समावेश असे. ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे अवघ्या विशीच्याहि-पूर्वी बाळशास्त्र्यांना केवढी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली हे समजते.

नेटिव्ह सेक्रेटरी ह्या नात्याने पत्रव्यवहारादि कारभारी कामाव्यतिरिक्त बाळशास्त्र्यांना शाळेत काही अत्यापन करावे लागून शिवाय भाषांतर-समितीच्या उपयोगाकडेहि लक्ष द्यावे लागे. जॉर्जिस सादेवानी ‘*A Treatise on the Objects, Advantages and Pleasures of Knowledge*’-By Lord Brougham नामक प्रसिद्ध शास्त्रीय पुस्तकाचे ‘विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष’ ह्या नावाने भाषांतर करून १८२९ मध्ये ते छापून काढले, त्याच बळी बाळशास्त्री यांनी त्यास हातभार लाविला होता, असे दादाबा ‘आत्मचरित्रांत’ सांगतात; आणि आतां मनि सादेवानी त्याकडून ‘नीतिकथा’, ‘सारसंग्रह’ व गोल्डस्मिथकृत इतिहासावरून ‘इंग्लंड देशाची याद’-भाग १ व २, हीं लहानमोठी पुस्तके तयार करविली. त्यावरून बाळशास्त्र्यांनी आपल्या मराठी मंथरचनेस अगदी अल्प वर्षांत आरंभ केला हे उघड आहे. ह्याच बळी त्यांनी अनेक परमायाहि आत्मशास्त्र करण्याचा प्रयत्न चालविला होता; आणि त्यांच्या ह्या नानाभाषाकोविदत्वापुढेच रॉयल एशियाटिक् सोसायटीच्या मुंबईशालान्तर्गत पौरस्त्य भाषान्तर समितीचे “नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणूनहि १८३१ मध्ये त्यांची निवड करण्यात आली. तत्कालीन प्रमुख युरोपियन् पंडितांशी त्यांचा पुढे जो दृढ

आगल सत्ता व पाश्चात्य विद्या याचें ह्या देशां आगमन

तथापि अल्पवयी बाळशास्त्र्याचें पुढील आयुष्य इतर प्रमाणें कोंकणातल्या कोंकणातच जातें, तर आपल्या बहिरंगप्रमाणें एक व्युत्पन्न पुराणिक किंवा पंडित म्हणविण्यापलीकडे त्याची मजल सहसा गेली नसली हें उघड आहे, परंतु पश्चिम भारतातील नवयुगप्रवृत्तीच्या अपूर्व भाग्योदय त्याच्या हल्ल्यां लिहिलेला असल्याने, ह्या सुमारास त्याच्या मुद्देवानें त्याचें मुंबईस आगमन होऊन त्यास पाश्चात्य विद्येचा लाभ घेण्याची सवि मिळाली, आणि त्या बळावर पुढें पश्चिम भारताचें घुरीणाव संपादन देशोदाराचें कार्य त्यास करता आलें, सन १८१७ मध्ये खडकीच्या रणांगणावर पराभूत होऊन पळपुट्या बाजीरावाने स्वराज्याचें उदक हंगमाच्या हातावर सोडल्यानंतर सन १८१९ मध्ये गाउंटडुअर्ट एस्किन्स्टन यानें मुंबई इलाख्याची गभ्यमूर्त गव्हर्नर ह्या नात्याने आपल्या हाती घेतली, आणि आपल्या दूरदर्शी धोरणानें व शाहाणवणानें त्यानें लवकरच इतकी लोकप्रियता मिळविली कीं, पुण्यातील व कोंकणातील ब्राह्मणवर्गाव्यतिरिक्त पेशवाई बुडाच्याचें दुःख कोणासच विशेष जाणवले नाहीं; किंबहुना बाजीरावाच्या जुलमी व छान्नि कारकिर्दीस विटल्यामुळें अनकांनीं नव्या राज्यकार्याचें स्वागतच केलें ! अर्थात् अतःपर पुण्याचें राजकीय महत्त्व मुंबईस प्राप्त झाल्यामुळें ठिकाणकौणचें बुद्धिमान्, उद्योगी व महत्वाकांक्षी लोक ह्या नव्या राजधानीकडे घाब घेऊ लागले

दि बॉवे नेटिव्ह स्कूल मुक् अँड स्कूल सोमायटी
(मुंबईची हँदशाला आणि शाळापुस्तकमंडळी)

नव्या राजवटीला नवीन तऱ्हेचा नोकरवर्ग निर्माण करणें अवश्य असल्यानें आणि प्रजेची मनोवृत्ति स्वकीय राजसत्तेस अनुकूल करून घेण्याच्या उद्देशानें, एस्किन्स्टन यानें “बॉवे एन्सुकेशन सोसायटी” नामक मुळात पाद्री लोकांनीं अनाथ किस्ती मुलांसाठीं चालविलेल्या शिक्षणमंडळीपासून विभक्त केलेली अशी, “दि बॉवे नेटिव्ह स्कूल मुक् अँड स्कूल सोमायटी” नावाची शिक्षणमंडळी स्था. २१ ऑगस्ट १८२२ रोजी स्थापिली, आणि लवकरच कॅप्टन जॉर्ज जर्दिस ह्या हुशार व उत्साही एंजिनीयर गृहस्थास दरमहा २०० रु. सहाय्य घेतनाबर चिटणीस नेमून त्याजकडे तिचा सर्व कारभार सोपविला, त्यानें मुख्यत्वे “पब्लिक् वर्क्स” व त्याचबरोबर “रॅन्ड” व “रॅन्ड्यू” ह्या खात्यांसाठीं निष्णात नोकरवर्ग तयार करण्याच्या दृष्टीनें १८२३ मध्ये “एंजिनीयर इन्स्टिट्यूशन” नामक एक स्थापत्यशाळा मुक् केली. एवढ्याच लोकांना त्याच्या जन्मापेठून

शिकविले असता पाठ्यात्य विद्येचा अभ्यास अधिक सुगम होतो, आणि इंग्रजी भाषेचे ज्ञान काही निवडक व होतकरू विद्यार्थ्यांसच करून दिले असता ते स्वभावेत ग्रंथरचना करून अधिक सुलभतेने स्वभाषांत ज्ञानसार करून शकतील, अशी त्याची निश्चित शिक्षणप्रणाली असल्यामुळे त्याने चांगली पारितोषिके योजून देशी भाषेतील ग्रंथरचनेस जोराची चालना दिली; आणि जगन्नाथशास्त्री क्रमबद्ध यास हाताशी घेऊन स्वतः गणितशास्त्रावरील अनेक पुस्तके इंग्रिजी, बरील व्यापक-शास्त्रेस जोडून जर्जिसने एक शिळाछात्रालयादि घाटला, आणि त्यांतून ही स्वकृत व इतरांकडून मुद्दाम लिहविलेली अनेक उपयुक्त पुस्तके छापून काढली, आधुनिक मराठी गद्यरचनेचा व मुद्रणप्रकाशनाचा उपक्रम हा अशाप्रकारे प्रथम करण्यांत आला. ह्याचबरोबर शिक्षामंडळीने मुंबई येथेवर नवीन बळणाच्या चार देश-भाषीय शाळा चालू केल्या, आणि जुलै १८२४ पासून एक लहानशी इंग्रजी शाळाहि उघडली, तथापि क्रिस्ती राज्यकर्त्यांची ही सर्व सृष्टि नवीनच असल्यामुळे शिक्षामंडळीच्या शाळात—विशेषतः इंग्रजी शाळेत, आपली मुले घाडण्यास अनेक पालक कां कू करीत. कारण, तेथे जाऊन ही मुले पाठतील, अशी त्यांच्या पोटी भीति असे ! ह्या समजुती दूर करून एतद्देशियांत नवीन शिक्षणाचा प्रसार योग्य रीतीने व्हावा म्हणून कॅप्टन जर्जिस् याजबरोबर १८२३ मध्ये सदाशिव काशीनाथ उर्फ बापू छत्रे यांची “नेटिव्ह सेकटरी” म्हणून दरमहा १०० रु. वर नेमणूक करण्यांत आली. ह्या हुशार गृहस्थानी स्वप्रयत्नांने इंग्रजी भाषाज्ञान व्यापकरीं संपादिले होते, आणि त्यांनी रचिलेली ‘इसापनीति’ व ‘बालमित्र’ ही पुस्तके आधुनिक मराठी गद्याची आद्य भूषणे होत. बापू छत्रे यांनी शिक्षामंडळीचे काम सन १८२३-१८३० पर्यंत मोठ्या उत्साहाने केले, आणि अनेक होतकरू मुल ना उत्तेजन देऊन पुढे आणिले.

मुंबई शिक्षामंडळीची इंग्रजी शाळा

बाळजमिकर हा अशा मुलांपैकी अग्रगण्य होय. दादोबा पांडुरंग ‘आत्म-चरित्रांत’ सांगतात की, त्याचे वडील गंगाधरशास्त्री “ह्यास सदाशिव काशीनाथ छत्रे उर्फ बापू छत्रे हे फार मानित होते. बापू छत्र्यांच्या सांगण्यावरून गंगाधर शास्त्री याही आगला मुलगा बापूकडे इंग्लिश शिकण्याकरिता ठेविला. त्याही त्या मुलाची अल्प वयांत योर बुद्धि पाहून त्यास सोसायटीच्या नव्या इंग्लिश स्कुलात अभ्यासकरता ठेविले. त्यांचा सोझ्याच दिवसांत इंग्लिश भाषेत फार चांगला प्रवेश होत गेला. ... दिवसास इंग्लिश शिकवें आणि संध्याकाळी आमचा गुरू बापूशास्त्री शुक यांच्या भिन्हाई कौमुदीची पांयां घेऊन तेथे पढायास जावें, असा मी लहानपणी त्यांचा मम पादात असे. शिवाय गंगाधरशास्त्र्याचे योरले

‘दर्पण’ वर्तमानपत्राचा उपक्रम

हे विविध उद्योग चालू असतांच बाळशास्त्री यांनी १८३१ च्या शेवटी एक नवीन महदुयोग हातीं पेटला. इंग्रजी भाषेच्या व बाह्यभाष्या अभ्यासाने आणि पुरोगामी युरोपियन् मंडळीच्या साहचर्याने त्यांच्या अर्गी जसा चांगला बहुश्रुतपणा उत्पन्न झाला, तसाच त्यांचा स्वदेशाभिमानाचा स्फुलिंगहि प्रबलित झाल्याकारणाने, त्यांनीं ज्ञानप्रसाराचे व लोकमुधारणेचे एक प्रमुख साधन म्हणून ‘दर्पण’ नावाचे एक वर्तमानपत्र काढण्याचा सकल्प केला. ह्यापूर्वी सुमारे दहा वर्षे ‘मुंबईना समाचार’ नावाचे आद्य गुजराती साप्ताहिक फर्दूनजी मसंवानजी ह्या पारशी रहस्यांनीं मुंबईत सुरू केले होते. परंतु ‘दर्पण’ हे केवळ मराठीतील आद्य वर्तमानपत्र नसून, एतरेशियांनीं पश्चिम भारतांत सुरू केलेले आद्य इंग्रजी वर्तमानपत्रहि हेंच होय. प्रस्तुत उपक्रमांत रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व जनार्दन बागुदेवजी ह्या प्रभुद्वयांचे बाळशास्त्रींना चांगले साहाय्य होते. पाहिले सदग्रहण हे इंग्रजीहि चांगले जाणत असून पत्राची सांपत्तिक बाजू मुख्यत्वे सांभाळीत, आणि दुसरे, त्यांच्या इंग्रजी संपादकीय लेखांचे मराठींत भाषांतर करीत, असे दिवसे. ‘दर्पण’ पत्राच्या एकंदर उपक्रमाचे स्वरूप दर्शविणारी त्याची जाहीर घोषणा ‘प्रॉस्पेक्टस्’ किंवा ‘प्रस्ताव’ “तारीख १२ माहे नवंबर सन १८३१” रोजी जारी करण्यांत आली असली, तरी त्याचा पहिला अंक—“पुस्तक १, कागद १.” हा “शुक्रवार तारीख ६ माहे जान्युवारी सन १८३२” रोजी प्रसिद्ध झाला; आणि ह्या अंकांतहि हा ‘प्रस्ताव’ पुनर्मुद्रित केला आहे. प्रस्तुत लेख ह्या प्रयांत छापिला असल्याने येथे पुनः उद्धृत केला नाहीं; तथापि तो चांगला उद्बोधक असल्याने वाचकांनीं मुळातूनच साम्य वाचणे हट्ट होईल “स्वदेशीय लोकांमध्ये विशयतेतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशाची समृद्धि व एथील लोकांचे कल्याण वाढिपयीं स्वतंत्रतेनें व उपष्ट रीतीनें विचार करावयास रमल जावे” म्हणून ‘दर्पण’ पत्र सुरू करण्यांत येत आहे, असा त्याचा उद्देश प्रथमार्भांच सांगून, पुढील शब्दांत त्याचे संस्कारक घोष व्यक्त केले आहे: “मनोरंजन करणे, चालते काळचीं वर्तमाने कळीवणे आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणे, या गोष्टींची दर्पण छापणारांस मोठी उत्कठा आहे; ह्मणोन या गोष्टी साध्य होण्याविषयीं निवका प्रयत्न करवेल तितका ते करतील. कोणा एकाचा पक्षपात किंवा नीचपणा या दोषांचा मळ दर्पणात लागणार नाहीं; कारण कीं दर्पण छापणारांचे लक्ष निष्कथिम आहे; म्हणून हे वर्तमानपत्र जा रीतीनें भले आणि गुणो पुढपास मान्य होईल, त्या रीतीनें करण्यास ते हट्ट निघवाने उद्योग करतील.”

अकलकोटच्या अल्पवयी युवराजास शिक्षक म्हणून योजना ११७

‘दर्पण’ हे पत्र प्रथमतः चार महिने पाश्चिक स्वरूपाचे असून नंतर साप्ताहिक झाले, त्याच्या प्रत्येक पृष्ठात दोन स्तंभ असत, आणि उजवीकडील मराठी वाजू ही डावीकडील इंग्रजी वाजूची केवळ छाया असे. त्याची तिमाही वर्गणी रु. ६, म्हणजे त्याकाळी विशेषच जबर होती. साक्षर वर्ग अर्धत मर्यादित, आणि प्रत्यक्ष पैसे खर्चून वाचनास वर्ग थाहून अल्प; शिवाय टपालखर्चहि बराच लागे, यामुळे ग्राहकांची संख्या सालअंतर अवघी ३०० पर्यंत गेली, तरी तो कौटुंबिक-स्वरूपच राहिली गेली ! कारण, ‘वॉचे कूरियर’ व ‘वॉचे गॅझेट’ ह्या युगापियनाच्या पत्रांचा खपहि पांचचाशेच्या आतवाहेरच असे ! ‘दर्पण’ हे वृत्त-पत्रापेक्षा मत-पत्रच अधिक होते; आणि तद्वच बाळशास्त्र्यांची इंग्रजी लेखनशैली सुबोधच आकर्षक असल्याने अल्पावधीत त्याचा व्यागला बोलवाला झाला, दादोबा पांडुरंग ‘आमचरित्रां’त सांगतात ते अगदी खरे आहे: “बाळशास्त्री याही एक मोठे स्मरणीय काम केले. ... शास्त्रीयावार्ता ते [‘दर्पण’]चे काम मोठ्या मनो-त्साहाने काही दरमाद न पेशा पतकरिले. ... त्या वर्तमानपत्राने त्यांची मोठी कांति वाढविली.”

अकलकोटच्या अल्पवयी युवराजाचे शिक्षक म्हणून योजना

सन १८३२ च्या शेवटी बाळशास्त्री अकलकोटच्या अल्पवयी युवराजाचे शिक्षक नेमिले गेल्याने त्यास काही काळ सुबई सोडावी लागली; त्या काळी अकलकोटकर भोंसले हे सत्कारक उन्नति प्रतापसिंह महाराज यांचे मासिक असून, राजपुत्र शाहजी भोंसले यास त्यामळे शिक्षण देण्याकरिता त्यांनी सुबई सरकाराकडे एका हुशार व मल्या गृहस्थाची मागणी केली, असा योग्य मनुष्य मिळणे तेव्हा सुलभ नसल्यामुळे त्यांनी त्या जागी दरमहा १२० रु. वर बाळशास्त्र्यांची नेमणूक केली, आणि तदनुसार आपल्या मूळ पदावर परत येण्याचा हक्क राखून, बाळशास्त्री ता. १३ डिसेंबर १८३२ रोजी साताव्यास श्रीमंत प्रतापसिंहांच्या-पुढे रुजू झाले, त्यासमयी दरवारचे रेसिडेंट कर्नल लॉडबिक् यांनी बाळशास्त्र्यांना श्रीमंतांच्या समक्ष जी स्वकर्तव्याची जाणीव करून दिली तिची नोंद महाराजांच्या खास रोजनिशीत पुढीलप्रमाणे केलेली आढळते:—“रेसिदंती सरकार समक्ष त्यास सांगितले की तुम्ही अकलकोटी शाहजीस फक्त विद्याभ्यास सिक्काबा यांनी राजकारणात पडू नये व तेथील लोक वाईट आहेत त्याचे ऐकून इकडील विकडे व विकडील इकडे आहे काही करू नये व शाहजीस कोणी काही गैर शिक्किले आसता ते त्याचे मनात येऊ नये येविली तजवीब शाहजीस शिक्कून त्याचे चित फीसीदी लोकाकडे लागू नये आसे करावे इ०” ह्यानंतर लागलीच बाळशास्त्री सरकारस्वारीबरोबरच मजल दरमजल करीत ता. ८ जानेवारा १८३३

च्या सुमारास अक्कलकोटास पोचले; ह्यासमयी त्यांचे वय अवघे बीस वर्षांचे असून, मराठी दरबाराचा व छत्रपतींच्या स्वारीशिकारीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेत असता त्यांच्या देशाभिमानी मनात गतवैभववासंधी कोणते विचार जागृत झाले असतील याची आवण कल्पनाच केली पाहिजे.

ह्यापुढील बीस महिन्यांच्या अक्कलकोट येथील वास्तव्यात बाळशास्त्र्यांनी आपला काळ कसा घालविला, हे आपणांस निश्चितपणे सांगता येत नाही. तथापि प्रत्येक अंगीकृत कार्ये अतिशय दक्षतेने करण्याचा त्यांचा जातिस्वभाव असल्यामुळे त्यांनी ह्या विशिष्ट संधीचा उत्तम उपयोग करून घेतला असेल यांत शंका नाही. गुवराज-शिक्षकांचे आपले मुख्य कर्तव्य त्यांनी अत्यंत समाधानकारक रीतीने बजाविले. कारण, ते जसे अतिशय बुद्धिमान व शिक्षणपटु होते तसे आपल्या सौजन्यादि गुणांनी ते सर्वांस प्रियहि झाले होते, ही गोष्ट अक्कलकोटचे पोलिटिकल् एजंट कॅप्टन् जेम्सन् यांनी ऑक्टोबर, १८३३ मध्ये मुंबईस वदलून आल्यानंतर बाळशास्त्र्यांशी जा पत्रव्यवहार केला आहे त्यावरूनहि स्पष्ट होते. इतक्या दूर ठिकाणी राहत असताहि 'दर्पणा'कडे त्यांचे चांगले लक्ष असून ते प्रसंगापुरोधाने आपले इमजी लेटर पाठवीत असले पाहिजेत असे दिसते. मुंबईतील भाषांतर-समितीच्या कामासंबंधीहि ते जागरूक असत. 'इंग्लंड देशाची व्यवहार' - भाग २ रा, हे पुस्तक ह्याच समयी छापून काढलेले असून त्याची मुद्रिते तेच तपशीत, आपला विविध विषयाचा व्यासंगहि त्यांनी चालू ठेविला होता, आणि संस्कृत शास्त्राध्ययन व भारतीय श्रुतिःशास्त्र याजकडे त्यांनी विशेष लक्ष पुरविले असेल पाहिजे. तसेच हिंदुस्थानाच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासाविषयी त्यांना अगम्य वाटत असल्याने ह्याच काळांत बिजापूर, सोलापूर, पंढरपूर इत्यादि ऐतिहासिक स्थळे प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची संधि त्यांनी दवडली नसावी.

बाळशास्त्र्यांचे अक्कलकोटकडील वास्तव्य कांढाबिरुदष्टयाहि थोरच स्मरणीय ठरावे अशी भविष्यना होती. तत्कालीन रीतिप्रमाणे त्यांचे लग्न चालवणी-वयाच्या वाराव्या वर्षापूर्वीच-एक सातभाऊ वर्षांच्या अचरबयी मुलीशी झाले असल्यास नवल नाही. ही त्यांची बायको गुमारे १८३३मध्ये एक मुलगा होऊन दुर्दैवाने निवर्तली. ह्या मुलाचे नांव पंढरनाथ ठेविले गेले, ह्यावरून त्यांचा ह्याच समयी उत्पन्न झालेला पदमपुरावा भागवतसंप्रदायमाकडील जोटा आपणांस दिगून येतो. आपल्यातील पुरातन श्रद्धा अनुसरून ह्याच वर्षी त्यांनी द्वितीय संवत्स जोडणे प्राप्त असल्याने, सोलापूर मिर्झापूराला सदाशिव कृष्ण देवधळी यांची आठवडा वर्षाची कन्या चिमाताई दिव्याशी त्यांचा विवाह होऊन तिचे सासरचे नांव मुंदराबाई ठेवण्यात आले. बाळशास्त्र्यांचा राष्ट्रीय भजनी कार्यक्रम व त्यांचे ज्ञानेश्वरील प्रेम ही येथूनच निमोण झालेली दिसतात.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत “असिस्टंट प्रोफेसर”

माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन् १८१७ मध्ये सेवानिवृत्त होऊन विलायतेस गेला त्यावेळी त्याच्या नावे सार्वजनिकरीत्या “एल्फिन्स्टन् प्रोफेसरशिप् फंड” उभारून मुमारे अडीच लक्ष रुपये त्याच्या स्मारकास गोळा करण्यांत आले; आणि त्या द्रव्यनिधीचा वित्तियोग “मुंबई शिक्षामंडळी”च्या प्रौढ विद्यार्थ्यांस पाश्चात्य वाङ्मय व शास्त्रे यांचे उच्च प्रतीचे शिक्षण विलायतेतून विद्वान् अध्यापक मागवून त्यांच्याद्वारे देण्यासठी करावयाचा, अशी योजना करण्यांत आली. तथापि तिला मूर्त स्वरूप येण्यास पुढे सहासात वर्षे लागली ! शेवटी स्वतः एल्फिन्स्टन् साहेबाने निवडून पाठविलेले दोन नामांकित अध्यापक “केप ऑफ गुड होप”ला बळखा घातून मुंबईस येईतो सन १८३५ हे साल उजाडले ! प्रो. ए. बी. ऑलिव्हर, एम्. ए., हे गणित-विज्ञानशाखेचे मुख्य अध्यापक म्हणून मार्च १८३५ मध्ये, आणि प्रो. जॉन हार्कनेस्, एम्. ए., हे इंग्रजी वाङ्मय-संश्लेषणशाखेचे मुख्य अध्यापक म्हणून जुलै १८३५ मध्ये कामावर बज् झाले. यांची नेमणूक दरमहा ६०० रु. वर शाली असून दिवाय त्यास १०० रु. वर भाडे मिळत असे. ह्या उभयपक्षांना दरमहा १५०० रु. वर एक व १००० रु. वर एक असे दोन “असिस्टंट प्रोफेसर” मदतीस देऊन सद्या “फेलोशिप्” किंवा शिष्यवृत्त्या देण्याची योजना आसली होती. परंतु वस्तुस्थिति अशी की, एल्फिन्स्टन् स्कूलमध्ये उच्च वर्गातून जे शिक्षण मिळत असे त्यापलिकडे जाऊ इच्छितांरे विद्यार्थी तेव्हा जसे अगदी हुमिल होते, तसे “असिस्टंट प्रोफेसर” म्हणून चांगले काम करू शकत नसे बाळशास्त्राभ्यतिरिक्त अन्य तऱ्हेने विद्वान्हि मिळण्यासारखे नव्हते. त्यामुळे “एल्फिन्स्टन् प्रोफेसर” इकडे येऊं घातले की बाळशास्त्रास अकल-कोटाहून बोलवून घ्यावयाचे, हे हि उरल्यासारखेच होते. तदनुसार बरील दोन युरोपियन् विद्वान् मुंबईस पोचण्यापूर्वीच चार महिने-नोव्हेंबर सन १८३४ मध्ये-त्यांची स्वारी युवराजगुस्तावेच्या गणपत दऊन मुंबईस दरमहा दीडशे रुपयावर “पदिले असिस्टंट प्रोफेसर” म्हणून कामावर बज् झाली ! परंतु ह्यापूर्वी एकच वर्षे शिक्षामंडळीने जॉन् वेल्, ए. एम्. व मुइस्यम् हेडर्न, ए. एम्. नामक दोन हुशार स्कॉटिश शिक्षकांना दरमहा ३०० रु. वर मुंबईस आणिले होतें, आणि तेवढ्याने एल्फिन्स्टन् स्कूलमधाल प्रौढ विद्यार्थ्यांची चांगली सोय लागली होती. ह्याचा परिणाम असा झाला की, टाऊन हॉलमध्ये प्रो. ऑलिव्हर व प्रो. हार्कनेस् यांची व्याख्याने ऐकण्यास पद्विष्या तीन वर्षांत पुरे चार विद्यार्थीहि नव्हते ! बाळ-शास्त्राभ्यासनाकडे त्यांचा ओढा कांफजमर अधिकच होता. त्यामुळे त्यांनी

प्रो. ऑलेंबार यांचे स्वतःच शिष्यत्व पतकरिले, आणि पाश्चात्य गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांचा दृढ अभ्यास करून त्यांत लवकरच उत्कृष्ट प्रावीण्य संपादिले. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रांत' सांगतात ते अगदी सत्य आहे : "प्रथम प्रोफेसर आर्लिंवार हे मुंबईस आले. हे गणित शास्त्रांत फार निपुण होते. ते हा बाळ-शास्त्री यांही त्यांच्या गणित शास्त्रांचे अध्ययन केले. हेंच त्या गुरुत्वे पडिले. शिकविण्याचें काम. बाळशास्त्री यांची कुसाम बुद्धि पाहून प्रोफेसर आर्लिंवार हे त्यांची फार तारीफ करून होते." तीन वर्षांत त्यांनी आपली योग्यता इतकी वाढविली की, वेल्-हॅडर्सन् इतके दरमहा ३०० रु. चें वेतन त्यांसहि १८३७ पासून मिळू लागले. अर्थात् अवघ्या पंचविशीत दीडशेंवरून एकदम तीनशेंवर वढती, हा पराक्रम असामान्यच होय ! ह्यानंतर आपल्या कलिजवर्गांना योग्य व पुरेते विद्यार्थी मिळविण्याकरिता प्रो. ऑलेंबार व प्रो. हार्कनेस् यांनी कोटांत एक स्थान "ज्यूनियर कॉलेज स्मूठ" सुरू करून बाळशास्त्राच्या त्याचे प्रमुख नेमिले. ही कामगिरी त्यांनी उत्तम शीतीने पार पाडली. परंतु, "मुंबई शिक्षामंडळी"च्या चालकवर्गात व सरकारास असें दिसून आले की, "एल्फिन्स्टन् स्कूल" व "ज्यूनियर कॉलेज स्कूल" ह्या सद्या एकत्र केल्याखेरीज त्यांच्यातील अनिष्ट स्पर्धा नाहीशी होऊन उच्च शिक्षणाचे ध्येय गावें तसें साध्य होणार नाही. ह्यास्तव त्या दोनहि पाठशाळा एकत्र करून "एल्फिन्स्टन् नेटिव्ह एज्युकेशन इन्स्टिट्यूशन" ह्या नावाने सन १८४० पासून संघटित कार्य सुरू करण्यांत आले. शिवाय ह्याच वर्षी "वॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी" संघट्यांत येऊन सर्व शिक्षणव्यवहार "बोर्ड ऑफ एज्युकेशन" नामक नवीन संघटनेच्या द्वारे चालू झाला. "ए. ने. ए. इन्स्टिट्यूशन"च्या दोन मुख्य शाखा असतः (१) तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम चालविणारी "इंग्रजी महाविद्यालय," आणि (२) "इंग्रजी विद्यालय." यांचे दोन पोटविभाग "सीनियर डिव्हिजन" व "ज्यूनियर डिव्हिजन" यांसच अनुक्रमे "हाय स्कूल" व "मिडल स्कूल" अर्शी नावे पुढें मिळाली.

गणित व ज्योतिष शास्त्रांचे "ऑर्विंग प्रोफेसर"

बाळशास्त्री हे अष्टपैळ विद्वान असल्याने बाह्यमय व विशान ह्या दोनहि बाजूंचे विषय महाविद्यालयांत शिकवीत; आणि हे निविश विषय शिकविण्यांत ते इतके निष्णात होते की, वेल्-हॅडर्सन् प्रभृति युरोपियन् अध्यापकांसमवेत कार्य करीत असता, त्यांचे कोणत्याहि प्रकारे उजेडण कोणास दिसून आले नाही. किंबहुना त्यांची गणितशास्त्रांतल योग्यता इतकी अपूर्व गणिती गेली की, एप्रिल १८४२ मध्ये प्रा. ए.बी. ऑलेंबार हे आजारी पडून दोन वर्षांच्या रजेवर बिलायटस गोभ्यावंडी, ते परत येईपर्यंत त्यांच्या जागी "ऑर्विंग प्रोफेसर"

म्हणून त्यांचीच नेमणूक करण्यात आली; आणि ह्या कालावधीत त्यांस प्रो. ऑलेंबार् यांच्या बेतनाच्या पाऊणपट बेतन—म्हणजे दरमहा ४५० रुपये मिळू लागले. शिवाय ह्या दोन वर्षांत त्यांनीं जितके चांगले विद्यार्थी तयार केले तितके पूर्वी कधीहि केले गेले नव्हते, असे प्राज्ञल उद्गार स्वतः प्रो. ऑलेंबार् यांनीच परत आल्यानंतर काढले, असा स्पष्ट निर्देश “चोर्ड ऑफ एज्युकेशन”च्या सन १८४४ च्या वार्षिक इतिवृत्तात आढळतो. हिंदुस्थानातील सरकारा कालेजांत नेमिले गेलेले पहिले एतद्देशीय गणिताध्यापक प्रो. दादामाई नौरोजी हे त्याच वेळचे बाळशास्त्र्यांचे शिष्यवर होत. शिवाय “एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन”मध्ये गणिताध्यापन करीत असतानाच कुलाबा येथील वेषशाळेचें चालकत्वहि बाळशास्त्री यांनीं चांगलें संभाळलें होतें, आणि तेथें साहाय्यक म्हणून काम करणारे केरो लद्दमग हेहि त्यांचे दुसरे सन्निध्य असून, पुढें डेफन कॉलेजांत प्रो. वेश्नाना छत्रे म्हणून ते मोठी ख्याति पावले, हां गोष्ट अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. किंबहुना आचार्य बाळशास्त्र्यांचें गणितशास्त्रप्रदुत्व इतकें थेट कोटीचें होतें की, त्यांस त्याकाळचे “सीनियर टेंलर” मानण्यास मुळीच प्रत्यबाध नाही. ह्या सर्वथांत आणखी एक प्रसिद्ध उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे, पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेतील “नितुक ज्योतिषगुरु” विष्णु नरसिंह जोशी यांचें, झाला सन १८४१ मध्ये पाठशाळेचे सुपरिटेंडंट कॅप्टन् टी कॅथी यांनीं प्रो. ऑलेंबार् व बाळशास्त्री यांच्या हाताखाली पाश्चात्त्य गणित व ज्योतिष यांचें अध्ययन करण्याकरितां म्हणून दरमहा ३० रु. वार्षिक शिष्यवृत्ति देऊन ५ ह्यास मुंबईस पाठविलें होतें, त्याप्रमाणें सुमारे, दीड वर्ष स्वतः बाळशास्त्र्यांच्या सान्निध्यांत राहून आपला नियोजित अभ्यासक्रम चांगल्या रीतीनें संपविल्यानंतर विष्णुशास्त्र्यांना पुणें संस्कृत पाठशाळेंतील गुरुपदावर पक्षे करण्यात आलें, आणि तेथें त्यांनीं चांगला लौकिक मिळविला. बाळशास्त्र्यांचे हे शिष्यवर त्यांच्यापेक्षा सहाशत वर्षांनीं तरी घडील असून, त्यांजकडे अभ्यसनार्थ जाण्यापूर्वी कित्येक वर्षे संस्कृत पाठशाळेंत ज्योतिषविषयाचा पूर्ण अभ्यास करून त्यांनीं “उत्तम” ही पदवी संपादिली होती, हें विस्मय नये, अशा गृहस्थांनीं मुंबईहून पुण्यास पं. परशुरामपततात्या गांडवोले यांना लिहिलेल्या खासगी पत्रांत जे पुढील उद्गार काढले आहेत त्यावरून बाळशास्त्र्यांचें लोकोत्तरत्व निःसंदिग्ध सिद्ध होतें. ते लिहितात :—“सिकव्यास शास्त्रीबाबानारता मनुष्य मिळणें कठीण. आणि त्या पुढ्याचे सौम्य बंगारे बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारंग आज पावेतो असा पुरुष प्रायः जाह्लाळा नसेल.” पुण्याच्या एका समकालीन प्रसिद्ध विद्वानाच्या ह्या अभिप्रायापेक्षा बाळशास्त्र्यांच्या असामान्य थोरवार्चे बलवत्तर प्रमाण तें कोणतें?

आचार्य बाळशास्त्र्यांचा गणित व ज्योतिष ह्या शास्त्रांतील अशामान्य अधिकार प्रकट करणाऱ्या आणखी एकदोन गोष्टीहि सांगण्यासारख्या आहेत. पूर्वीक विष्णुशास्त्री जोशी यांना सर्व गणित विषय मराठीतूनच शिकविणें प्राप्त असल्याने, त्या सर्वांचा उपयोग करून घेऊन त्यांनीं ह्याच वेळीं 'डिफरेंशियल् व इण्टीग्रल् कॅल्क्युलस' वर 'शून्यलब्धि व मूल परिणति गणित' मराठीत लिहून प्रसिद्ध केले. ही अपूर्व गोष्ट स्वतः नवीन संस्कृत-मराठी परिभाषा योजून शंभर वर्षांपूर्वी त्यांनीं सिद्ध केलेली असता, आजकाल आमच्यांतील प्रसिद्ध विद्वान् गणितादि विषय विद्यापीठांतून मराठीच्या द्वारे शिकविता येतील किंवा नाही ह्याचा शुभक काश्चाकूट करण्यातच मग आहेत ! बाळशास्त्र्यांनीं आपल्यातील प्रसिद्ध तारागणान्यतिरिक्त अनेक युरोपीय नामाभिधानांच्या अन्य तारागणाना अनुसर संस्कृत संज्ञा योजून, तदनुसार दोन चांगले खगोलहि एका शिष्याकडून तयार करविले होते. इतकेंच नाहे, तर प्रो. ओल्डवॉ यांनीं बाळशास्त्र्यांच्या सहकार्याने कित्येक वर्षे एलिन्स्टन् कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना गणित-ज्योतिषादि विषय शिकविण्याचे प्रत्यक्ष प्रयोग करून, "A Course of Pure and Mixed Mathematics"-Vols. I and II नावाचा जो मोठा ग्रंथ सन १८४८ मध्ये त्यांच्या निधनोत्तर प्रसिद्ध केला, त्यातहि त्यांच्या ह्या "बहुमोल सहकार्या"च्या उल्लेख त्यांनीं प्रांजलपणे केलेला आढळतो. आणि आश्चर्य हें की, ज्या बाळशास्त्र्यांची गणिती व ज्योतिषी म्हणून इतकी अपूर्व योग्यता मान्य केली गेली, त्यांचा साधा नामनिर्देशहि श. या. दीक्षित यांच्या 'भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास' ह्या प्रसिद्ध ग्रंथात आढळत नाही !

तिसऱ्या विभागाचे "सुपरिंटेंडंट" म्हणून बाळशास्त्र्यांची योजना

बाळशास्त्र्यांच्या काळांत खुद्द मुंबईपाहेरील जिल्ह्यांतून सरकारी इंग्रजी व प्राथमिक शाळा फारच थोड्या होत्या. सन १८४४ पर्यंत पुणे, ठाणे व मुरत येथेच फक्त इंग्रजी शाळा असून, सामान्यतः प्रांतेक विभागांत चाळीसपचास प्राथमिक शाळा काय त्या होत्या; आणि त्यादि कशातरी जेमतेम चाललेल्या. आजकालचे "सरकारी शिक्षणखाते" तेंही अस्तित्वातच नव्हतें. तें १८५५ मध्ये निघालें. तत्पूर्वी सन १८४० पासून "वॉर्ड ऑफ एज्युकेशन" नामक एक निमसरकारी कारभारीमंडळ इंग्लंडातील शिक्षणव्यवस्था पाहून असे. त्यांनीच प्रथम एकंदर इंग्लंडाचे (१) मध्य, (२) उत्तर, व (३) दक्षिण असे तीन शिक्षण-विभाग वाटून त्यावर एक एक मुख्य शाळातपासनोस—याला "सुपरिंटेंडंट" म्हणत—नेमिला. तथापि आरंभी कांही काल हे शाळातपासनोसहि केवळ त्याच कामासाठी नेमलेले स्वतंत्र अधिकारी नवून, एलिन्स्टन् कॉलेजांतील अध्यापकांना

ते काम प्रत्यक्ष करावे लागे. कॉलेजात आढळणारे महिने शिक्षक इतर महिन्यात ते शाळातपासणारे काम करीत. ह्या कामाबद्दल त्यांना इतर वेगळे वेतनादि नसे; सर्वाना सारखाच रोजी ५ रु. प्रवाससर्व तेवढा मिळेल.

ह्या योजनेनुसार प्रो. ओलेंडार किंवा प्रो. हार्कनेस हे उत्तर विभागातील गुजराती शाळा, पुण्याच्या इंग्रजी शाळेचे मुख्याध्यापक मि. आइडेल हे मध्य विभागातील मराठी शाळा आणि वाळशास्त्री हे दक्षिण विभागातील मराठा व कानडी शाळा सहाय्यीत. हे काम शास्त्रीबाबानी चार वर्षे उत्तम रीतीने पार पाडले, त्या काळात मुंबईतमुद्रा आगगादी आली नव्हताने तीनचार महिने पाय-चाटेने मुंबईपासून विनापूरपर्यंतच्या टापूंत व रत्नागिरी जिल्ह्यात मजल दममजल करीत त्यांना मोठ्या मेहनतीने हे फिरतीचे काम करावे लागे, हे उघड आहे. त्याचि अशा प्रकारचे शिक्षणप्रचाराचे कार्य म्हणजे ही एक देशसेवाच होय, अशा मद्भाबनेने व अत्यंत उत्साहाने त्यांनी ते केल्याकारणाने, “वोर्ड ऑफ एज्युकेशन”ने त्यास वेळोवेळी इतका मान्यता दिली की प्रायः त्यांच्याच शिफारशीमुळे सन १८४५ पासून मुंबई येथे एक “अध्यापकवर्ग” काढण्याचे त्यांनी ठरविले.

वाळशास्त्र्यांना “डिरेक्टर” नेमून अध्यापकवर्गाची स्थापना

प्रस्तुत अध्यापकवर्गाची आवश्यकता मार्गदर्शिताने प्रतिष्ठापना करताना त्यांच्यासमर्थी “वोर्ड”ने किती थोर मनोरथ उभासले होते, हे त्यांच्या १८४४ सालच्या इतिवृत्तातील पुढील उद्गारावरून दिसून येते. ते लिहितातः— “युरोपांत अध्यापकवर्गाचे सचालकर सामान्यतः स्वाची दैक्षणिक योग्यता अतिशय उच्च कोटीतील आहे अशा व्यक्तीकडे असते, आणि प्रशिक्षा व हॉलंड येथील सरकारी सार्वजनिक शिक्षणासमर्थी मॅ. कसिन् यांनी लिहिलेल्या इतिवृत्तावरून त्या देशातील सरकारांना किती उत्कृष्ट पात्रतेच्या व्यक्ती आपल्या अध्यापकवर्गासाठी मिळविल्या आहेत ते दिसून येते. ह्याप्रकारे आम्ही संकल्पित “अध्यापकवर्ग” मुंबईतच काढून त्याचे मार्गदर्शक व अभिरंष्टर प्रोफेसर वाळशास्त्री यांकडे सोपविण्याचे ठरविले. ...ह्या योजनेने आम्हांस अशी उमेद वाटते की, आमच्या एतद्देशीय प्रोफेसरांच्या जेर्मी जी थोर हुद्दिसता व नानाविध पात्रता आहे तिच्या स्वतंत्र क्षेत्र उपलब्ध होऊन आपल्या देशवांध्याच्या मनावर इष्ट ते सुस्तरकार करण्यास त्यांना अधिक सामर्थ्य येईल.” (पृ. २४).

ह्या अध्यापकवर्गाचा प्रयोग प्रथमतः तीन वर्षे चालू पाहण्याचे ठरवून मराठी १५, गुजराती १५ व कानडी १०, असे एकूण ४० विद्यार्थी घ्यावयाचे, आणि त्यास प्रत्येकी दरमहा ५ रु. पोटलवच व १२ आणे खोलीमाठे थाववाचे,

अशी ही योजना होती. परंतु आसगाडी नसलेल्या त्या काळात पालकवर्ग आपल्या अनावधी मुलांना इतक्या दूरवर पाठविण्यास विशेष उत्सुक नसल्याने, ह्या वर्गास प्रत्यक्ष आरंभ मरी एप्रिल १८४५ मध्ये झाला, तरी सालअखेरपर्यंत २ मराठी, १ गुजराती व ५ कानडी विद्यार्थ्यांच्या जागा रिकाम्याच राहिल्या ! शास्त्रीबाबांच्या हाताखाली गुजराती शाळाचे “इन्स्पेक्टर” रणछोडदास गिरधरम ई व कानडी शाळाचे “इन्स्पेक्टर” कृष्णाजी बाबाजी बाडगीळ यांस देऊन, त्यांना स्वतःला एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील अभ्यासनाकार्यातून पूर्णपणे मुक्त केले होते; मात्र त्याबरोबरच मुंबई बेटांतील प्राथमिक शाळांच्या तपासणीचे कामहि त्यांजवर सोपविण्यांत आले.

बाळशास्त्र्यांनी हा नवीन उद्योग किती योग्यतेने, कर्तव्यनिष्ठेने व उसा-हाने चालविला होता याची फार चांगली कल्पना बोर्डांच्या सन १८४५ सालच्या इतिवृत्तावरून तर येतेच; पण त्यांची उत्कृष्ट शिक्षणशैली व श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व प्रकट करणारा एक नवीन विश्वसनीय वृत्तान्त ह्याच वर्गात प्रसिद्ध होऊन वर्षभर त्या सद्गुरूंचा सहास व श्रद्धा घडला अशा त्यांच्या एका विद्यार्थ्याने—केशव शिवराम भालळकर यांनी—‘आत्मवृत्तांत’ सविस्तर वर्णिलेला मुक्ताब्ज उघडकीस आला आहे (प्र. प्र. परि. १ पाहा), तो जिज्ञासूंनी अवश्य पाहोवा.

मुंबईशारण्या दाट वस्तीच्या थोर मोहनगरीत विद्यार्थ्यांचे पाऊल भलत्या मार्गात पडू नये आणि त्यांचे यथायोग्य शीलसंवर्धन व्हावे, म्हणून शास्त्रीबाबांनी कोळबादेवांतील भास्कराच घराजवळचा एक घाटा माड्याने घेऊन तेथे विद्यार्थिवसतिगृह चालू केले होते; आणि तेथील एकंदर शिस्त ते बेळोवेळी जाऊन जातीने पाहत असत. विद्यार्थ्यांवर त्यांचे वजन व प्रेम किती असे, हे पुरोक्त ‘आत्मचरित्रां’वरून उत्तम रीतीने निदर्शनास येते. मात्र दुर्दैव असं की, प्रसिद्ध अभिनंदनीय उाक्रमाचे पहिले वर्ष संपूर्ण होताच—आ. १७ मे १८४६ रोजी—आचार्य बाळशास्त्री अकस्मात् निधन पावले, आणि त्याबरोबरच बोर्डांचे सर्व मनोरथ टांगळल्यामुळे त्यांनी तान वर्षाचा अभ्यासक्रम पूर्ण होताच अभ्यापक-वर्गाची पारसमाप्ति केली !

बाळशास्त्र्यांचे मराठी ग्रंथकर्तृत्व

बाळशास्त्र्यांचे ग्रंथकर्तृत्व हे मुख्यत्वे त्यांच्या शिक्षणक्षेत्रातील कार्याच्या अनु-चंगाने झाले. त्याचा आरंभ जर्मिस् साहेबांच्या साद्वचर्याने विद्यार्थिदशेत झाला, आणि त्यांच्या भ्रंतकालापर्यंत तो उद्योग सतत चालूच होता. (१) ‘नीतिकथा,’ (२) ‘सारसंज्ञ,’ (३) ‘इंग्लंड देशाची धरार,’ माग १ व २, (४) ‘भूगोलविद्याः भाग ३ भाग,’ ह्या त्यांच्या आरम्भाच्या पुस्तकांचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे.

ही त्यांची ग्रंथरचना सन १८३६ च्या पूर्वीची असून त्याचवेळी, त्यांच्या पश्चात् मुमूर्ते पाच शतकपर प्राथमिक शाळांतून पाठ्यपुस्तक म्हणून चालू असलेले त्यांचे (५) 'वाळशास्त्र्याकरण' रचिले गेले, आणि (६) 'भूगोलविद्येची मूलतत्त्वे' तयार करण्यास त्यांनी साहाय्य केले. तसेंच त्यांनी आरले एक रनेही राघोबा जनार्दन यांस (७) 'मरे यांच्या इंग्रजी व्याकरणाचा संक्षेप' (१८३७), आणि विनायक शास्त्री दिवेकर व भाऊ महाजन यांस (८) 'शब्दसिद्धिनिधय' (१८४३), ही पुस्तके लिहून करण्यास बरीच मदत केली. विष्णु नरसिंह जोशी यांस व्योतिर्गणित विषय शिकवीत असता, (९) 'संप्रीकरणाविषयीचीं टिप्पणे' व (१०) 'शून्य-लब्धि गणित य मूलपरिणति गणित' हे ग्रंथ रचित्याचें मार्गे सांगितलेच आहे. ह्याशिवाय सन १८४५ मध्ये अप्पास्कवर्गाचें मार्गदर्शन करीत असता (११) 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' (एन्सिक्लपेडिया नवीन प्रकाशन), व इतर अनेक ग्रंथांचा उपयोग करून (१२) 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशान्या राज्यांचा इतिहास', हे दोन इतिहासग्रंथ आणि डॉ. अंबाकर्वीच्या प्रसिद्ध ग्रंथावर (१३) 'मानस-प्राक्तीविषयीचे शोध' (अपूर्ण), हा मानसशास्त्राबरील ग्रंथ, हे त्यांनी लिहिले. पैकी शेवटचे दोन ग्रंथ त्यांच्या पश्चात् प्रसिद्ध झाले.

• ह्या अनेक प्रकाशित ग्रंथांव्यतिरिक्त बीजगणित, भूगोल, मराठी व्याकरण हत्यादि विषयांवर पुस्तके लिहिण्याचा त्यांचा विचार असून, त्यांनी एक (१४) 'इंग्रजी-मराठी घातुकोश' पूर्ण केला होता. आणि (१५) 'शून्यलब्धि-मूल परिणति गणितावर' एक विस्तृत ग्रंथ अर्धाअधिक रचिला होता. मात्र दुर्दैवाने हे दोनही ग्रंथ काळाच्या उदरात मग्न झाले ! (१६) 'पुनर्वर्णाहप्रकरण' ह्या नांवाची एक पोथीहि त्यांच्या साहाय्याने छापिली गेली असून (१७) 'संध्येचे भाषांतर' त्यांनी हल्ली घेतले होते. परंतु त्यांचा विशेष संस्मरणीय असा शेवटचा महद्योग म्हणजे विविध पाठ नोंदून केलेले (१८) 'ज्ञानेश्वरी' ह्या मौलिक काव्य-ग्रंथाचे आय प्रकाशन हा होय. अशा प्रकारचा पद्धतशीर प्रयत्न मराठीत पुढील साठ वर्षांतहि कोणी घ्यानीमनी आणिला नव्हता, ह्यावरून वाळशास्त्र्यांच्या पुरोगामी बुद्धिमत्तेची कल्पना सहज करता येते.

सारांश, आचार्य वाळशास्त्री जामेकर यांच्या ग्रंथरचनेचा आरंभ अवघ्या सोळाशतराव्या वर्षीच झालेला असून, केवळ तेव्हास, वर्षांच्या अत्यल्प आयु-मर्यादित नानाविध सार्वजनिक जबाबदारीचीं कामे उत्तम रीतीने संपादून, त्यांनी ग्रंथरचनेचा त्या आधुनिक मराठी गद्याच्या प्रारंभकाली केवढा व्यापक व प्रचंड उपयोग केला, हे स्वमताने लक्षांत घेतले म्हणजे त्यांच्या अष्टपैद्य प्रतिभेचा व लोकोपकारक जीवननिष्ठेचा आरणांस चांगलाच प्रत्यय आस्वादांचून राहत नाही.

शालीदावांचें नानाभाषाकोविदत्व

बाळशास्त्र्यांच्या नानाभाषाकोविदत्वासंबंधीचे ठिकठिकाणचे अनेक निर्देश एकत्र करतां, त्यांना स्वभाषेमुदा एकूण तेरा भाषांचें कर्माधिक ज्ञान होतें, असें दिसून येतें ! मराठी भाषेवरील त्यांचा अधिकार तर प्रायः अद्वितीय होता. कारण, त स्वतः एक आद्य व्याकरणकार असून, त्यांचे त्या विषयांतील नेपथ्य गंगावरशास्त्री फडके व दादोबा पांडुरंग ह्या दोघां अन्य आद्य व्याकरणकारांनींहि मान्य केलें होतें. संस्कृतांतील व्याकरण, न्याय, धर्मशास्त्र, ज्योतिष इत्यादि अनेक शास्त्रांत त्यांची उत्तम गति असून, तत्कालीन विद्ययात संस्कृत पंडित मोरशास्त्री साठे यांच्यासारख्यांनीं त्या भाषेत वादविवाद करण्याइतकी त्यांनीं चतुरस्रता दाखविली होती. त्यांचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व 'दर्पण' हें साप्ताहिक अवघ्या विरहित त्यांनीं मुरू केलें ह्यावरून स्पष्ट दिसतेंच; पण त्याची प्रशंसा तर अरिक्न् पेरीसारख्यांनींहि केलेली आढळते. तथापि वरील तीन भाषा-व्यतिरिक्त "मुंबई शिक्षामंडळी"स बघाऱ्या सतराव्या वर्षी केलेल्या अर्जातच त्यांनीं गुजराती, बंगाली व काशी भाषांचें आपलें अध्ययन चालू असल्याचें सांगितलें आहे. अर्थात् ह्या भाषांत त्यांची पुढे अधिक गति झाली. पैकीं गुजराती भाषा त्यांस चांगलाच येत होती. हिंदी-हिंदुस्थानीशीं त्यांचा बराच परिचय असून आत्मी भाषेवैहि त्यांस कांही ज्ञान होतें. युरोपीय पंडितांशीं अल्प बघाऱ्या समागम घडल्या-कारणानें लॅटिन, ग्रीक व फ्रेंच ह्या भाषाहि त्यांनीं कमीअधिक डचलल्या होत्या; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या फ्रेंच भाषानेपुढ्याबद्दल फ्रान्सच्या वाटशादाकडून त्यांचा मानसमान झाला होता, असें त्यांचे शिष्य केशवराव भवाळकर 'आत्मचरित्रांत' स्पष्ट सांगतात ! एतद्देशीय इतर प्रचलित भाषांपैकीं कन्नड व तेलुगु भाषांचे त्यांस ज्ञान असून, दक्षिण दिशेप्रमाणे 'मुपरिटॅण्ट' ह्या नात्यानें त्यांनीं कानडी शाळांच्या परीक्षा घेतल्या होत्या; इतकेंच काय, पण त्यांच्या उपयोगार्थ आद्य प्राथमिक पुस्तकांची रचनाहि त्यांच्याच हाताखालीं मुरू झाल्याचे उल्लेख "बोर्ड ऑफ एग्युकेशन"च्या तत्कालीन इतिवृत्तांत आढळतात.

मुंबईतील प्रमुख विद्वन्मंडळांशी सहकार्य

आपल्या ह्या नानाभाषाकोविदत्वामुळे आणि पाश्चात्य बाळप व शास्त्र-ज्ञान यांतील विशेष नेपथ्यामुळे साहजिकच बाळशास्त्र्यांचा मुंबईतील प्रमुख विद्वन्मंडळांशीं दवरकरच निकट संबंध जडला. सन १८११ मध्येच "रॉयल एशियाटिक् सोसायटी"चा मुंबई शाखान्यास भगवान्तर समितीचे एतद्देशीय कार्य-मंत्री म्हणून त्यांची निवड झाल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्याच वर्षी संहन येथील "जिओमॅट्रिकल् सोसायटीची मुंबई शाखा" मुरू करण्यांत आली.

ह्या विद्वन्मंडळाच्या कामकाजास बाळशास्त्री चांगला हातभार लावीत असल्याने सन १८४० मध्ये ते त्याचे रीतसर सदस्य निवडले गेले. प्रस्तुत शाखेच्या १२ स्थानिक सदस्यांपैकी ते एक असून, १८४२ ते १८४६ पर्यंत तिच्या कारभारी-मंडळाचे पदाधिकारी म्हणूनहि त्याची नवबड झालेली होती. “ रॉयल एशियाटिक् सोसायटीची मुंबई शाखा ” सन १८३४ मध्ये स्थापिली गेल्यानंतर तिच्या कार्यातहि बाळशास्त्र्याचे अग्न असे. परंतु आधर्य हे की, त्या काळां अशा विद्वत्परिसरांत त्याच्यासारख्या निष्णात, एतद्देशीय सद्गुणधाराहि रीतसर प्रवेश मिळत नसे ! त्यामुळे त्यांनी भारतीय शिलालेख व तात्त्विक वास्तव्येचे जे अनेक शोधनिवृध लिहिले ते त्या संस्थेच्या अध्यक्षास किंवा कार्यमध्यास सादर केले जाऊन तदनंतर संस्थेच्या प्रेमासिद्धपत्रिकेत छापिले जात. हा “ रॉयल एशियाटिक् सोसायटीच्या मुंबई शाखेची पत्रिका ” १८४१ मध्ये प्रथमतः निघालेली असून, बाळशास्त्र्याच्या धाविठावर्षांत तिचे जे एकूण अकरा अंक प्रसिद्ध झाले, त्यांपैकी आठ अंकांत त्यांनी आपले शोधनिवृध प्रसिद्ध केले आहेत; आणि विशेष हे की, त्या काळांत अलिप्त भारतात अशा प्रकारचे लेख लिहून प्रसिद्ध करणारे तेच एकटे एतद्देशीय पंडित होते ! अर्थात् शास्त्रीबाबांना “ भारतीय इतिहास-संशोधनाचे जनक ” म्हणून संबोधणे उचित होईल. त्याच्या मृत्युमुळे ह्या संशोधनशाखेची अतिशय हानि झाल्याचा निर्देश ‘ पत्रिके ’चे तत्कालीन संपादक प्रो. थॉर्लेडार यांनी मोठ्या सद्गुणयतेने केला आहे.

‘ दिग्दर्शन ’ मासिकाचा उपक्रम

बाळशास्त्र्यांनी ‘ दर्पण ’ वय मोठ्या स्वार्थत्यागाने चालविले होते तरी ते शेवटी १ जुलै १८४० पासून त्यास बंद करायें लागले. त्यासमयी त्यांनी घेतलेला “ शेवटचा निरोप ” (‘ दर्पण ’, वा. २६ जून १८४०) दुसऱ्या एका इंग्रजी वृत्तपत्रातून प्रस्तुत ग्रंथांत इतरत्र समग्र उद्धृत केला आहे (खंड २, पृ. १४२), तो वाचकांनी अवश्य पाहवा. त्यावरून ‘ दर्पण ’ पत्र काढण्याचा उद्देश व त्याची कामगिरी चांगली व्यक्त होत असून शास्त्रीबाबांची सुजनता व शाक्तीनता स्पष्टपणे अनुभवास येते.

‘ दर्पण ’ पत्र बंद करण्यापूर्वीच सुमारे वर्षभर-बाळशास्त्र्यांनी ‘ दिग्दर्शन ’ नांवाचे मराठी मासिक पुस्तक काढण्याचा संकल्प सोडला होता. हे केवळ मराठी भाषेतील आय मासिक नसून त-पूर्वी पश्चिम भारतातील इतर देशभाषांतहि अशा प्रकारचा उपक्रम झालेला नव्हता. किंबहुना एल्फिन्स्टन कॉलेजातील द्वितीय उपाध्यायक नॉरोगी फर्डिनंड यांनी ह्यानंतर पुढे लवकरच ‘ विद्यासागर ’ नांवाचे जे आय गुजराती मासिक सुरू केले ते मराठी उपक्रमाचेच अनुकरण होय. तथापि

‘दिग्दर्शन’ साकार होण्याच्या मार्गात कांहीं विशेष अडचण आली असली पाहिजे असे वाटते. कारण, प्रस्तुत उग्रकर्माचे पहिले प्रकट निवेदन ता. १० जानेवारी १८३९ च्या ‘बोंबे टाइम्स’मध्ये आढळत असता, त्याचा पहिला अंक ता. १ मे १८४० रोजी प्रत्यक्ष निघाला ! हा मासिकाच्या खालील माहितीपत्रकावरून त्याच्या अंतर्ग्राह्य स्वरूपाची कल्पना येते:—

दिग्दर्शन

म्हणजे

मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह.

हे छाहान पुस्तक महिन्यास एक छापणार. या पुस्तकात वातमीचे सार, व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, व साधारण विद्या याविषयी थोडथोडा मजकूर, दुसऱ्या घंथातून घेतलेला, किंवा नवा लिहिलेला छापला जाईल. व प्रथमापास समग्र पद्धत्या करितां दगडावर छापलेले नकाशे, चित्रे वगैरे यांत असतील.

हे पुस्तक महिन्यातून एक वेळ छापलें जाईल; व एक एका अंकांत २४ पासून ३२ पृष्ठे (एक एका कागदार्ची भाड या साऱ्याची) असतील. त्यास किंमत दरमहा अर्बे वरपा, व आगाऊ म्हणजे वर्षाच्या पहिल्या महिन्यांत दिव्यास ५ पांच रुपये पडतील.

‘दिग्दर्शना’चे समग्र अंक सांप्रतः उपलब्ध नसल्याने ते नक्की किती वर्षे कोठवर चालते हे सांगता येत नाही. तथापि सुमारे चार वर्षांचे अंक शेवटी शेवटी अनियमितपणे प्रसिद्ध होऊन ते अंतर्ध्वन पावले असावे असे वाटते. त्या काळां विविध ज्ञानशास्त्रांचे थोडक्यांत सुबोध ज्ञान कसून देणारी पुस्तके मराठीत प्रायः सुळीच नसल्याने, ह्या मासिकातील लेखांचा लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने बराच उपयोग झाला यांत शंका नाही. त्यांतील सर्वच लेख निनाची असले तरी कित्येक लेख बाळशास्त्र्यांचे नाहीत हे उघड आहे. परंतु त्यांतील अनेक लेखांचे विषय स्वरूप, मांडणी व भाषा लक्षांत घेता ते त्यांचेच असले पाहिजेत, हे निःसंशय होय.

‘दर्पणा’ प्रमाणे ‘दिग्दर्शन’हि पुढील चालूनच शेवटी बंद पडलेले दिसते. त्यातून १८४२ पासूनची पुढील चार वर्षे म्हणजे बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रातील अत्यंत गडबडीचा व नानाविध कार्यव्यवृत्तत्वाचा काल होय, हेहि विसरता नये. जून १८४६ च्या अंकांत फिस्ती ‘ज्ञानोदय’-कारांनी त्यांच्यावर जो मृत्युलेख लिहिला आहे त्यांत ते म्हणतात:— “ त्याने [म्हणजे बाळशास्त्र्यांनी] ... काही दिवसपर्यंत योग्य रीतीने दिग्दर्शन व दर्पण नामें दोन पत्रे काढली होती. परंतु त्या

पत्रांची योग्यता त्याच्या लोकांस न समजून त्यास आश्रय दिव्हा नाही. परंतु त्या पत्रांच्या द्वारे स्पष्ट समजण्यांत आले कीं तो इतर लोकांसारिखां आधारात नव्हता.”

‘दर्पण’ पत्र खंडित झाल्यानंतर बाळशास्त्र्याच्याच प्रोत्साहनानें व साहाय्यानें त्याचे शिष्य व तरुण मित्र गोविंद विठ्ठल कुटे उर्फ भाऊ महाजन यांनीं २४ ऑक्टोबर १८४१ पासून ‘प्रभाकर’ नांवाचें सर्वसर्वा मराठी साप्ताहिक सुरू केलें, आणि लगोलग त्याच नांवाचा एक शिळाछापखाना घातला. अर्थात् ‘दिग्दर्शन’ हि अतःपर त्यांतच छापलें जाऊं लागलें. इतकेंच नव्हे, तर श्रीपत दोषाद्वि-प्रकरण उपरिथत होतांच मोरभट दांडेकरांच्या संपादकत्वाखाली हिंदु-धर्मरक्षणार्थ काढण्यांत आलेलें ‘उपदेशचंद्रिका’ मासिकहि प्रभाकर छापखान्या-तूनच निघे. शिवाय बाळशास्त्र्याच्या साहाय्यानें भाऊ महाजनानीं त्याच्याद्वारे ग्रंथ-प्रकाशनाचा उद्योग सुरू केला. शास्त्रीवावांच्या मार्गदर्शित्वानें सुरेक्षें, पाठभेद्युक्त ‘ज्ञानेश्वरी’चे आद्य प्रकाशनाहि त्याच मुद्रणालयांतून सन १८४५ मध्ये झाले. ही सोष्ट विशेष स्मरणीय होय. ह्या सर्व घटना लक्षात घेतल्या म्हणजे बाळशास्त्री यांनीं “मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे जनक” ही पदवी किती बथार्थ आहे हें सहज कळून येतें.

आद्य आधुनिक समाजसुधारक व धर्मसुधारक

बाळशास्त्र्याची अस्पष्ट बुद्धिमत्ता व स्वदेशोन्नतीविषयीची अग्रतिवृत्त कळकळ सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांतहि व्यक्त झाली आहे. हिंदु धर्माच्या प्राचीन परंपरेंत त्यांचें जनन-संवर्धन झालें असतांहि त्याकाळीं बहुजनसमाजापर्यें जी धार्मिक अंधधुन व जे सामाजिक विपरीत प्रह आढळत त्यापासून ते अगदीं अलिप्त होते. पाश्चात्य वाङ्मय व शास्त्रज्ञान याचा उच्च संस्कार त्यांच्या मनावर झालेला असल्यानें आणि मुसंस्कृत युरोपियन् समाजांत त्यांचा वावर असल्यानें, ज्ञाना स्वकीय सामाजिक व धार्मिक स्थितीचें सम्यक् निदान झालें होतें; आणि त्यामुळे आपल्या कित्येक आंगवियासंपन्न प्रसिद्ध समकाळीन बांधवांप्रमाणें युरोपीय समाज-जीवनाच्या वाद्य शमशगाटानें ते वाडवले नव्हते. त्यांची सुधारणेची दृष्टि खोल व विवेकी होती. आपली धार्मिक व सामाजिक दोषस्थलें दूर करण्याची आवश्यकता अमून, खरी टिकाऊ सुधारणा ही भौतिक क्रांतिवादानें तडकाफडकी होणारी नाही, ती हिंदु धर्मशास्त्राच्या उदार परंपरेनुसार क्रमशः आपल्याच पिढांतून विकसित झाली पाहिजे, असें त्यांचें मन होतें. धर्मरक्षणा ते स्वतः आस्तिक व सदाचारसंपन्न हिंदुधर्माभिमानी अमून धार्मिक व सामाजिक सुधारणाप्रकरणीं प्रगमनशील व्यवहारवादी होते. मात्र ते निराश्रय सुधारक असल्यामुळे त्यांस दाम्भिक मिथ्याचार व बाह्यिक बसना अगदीं खपत नव्हत.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादांत सत्री च बालहत्या यांसारख्या दुष्ट चालीरीति देशात अद्यापि प्रचलित होत्या हे विस्तरात नये. ब्रिटिश देशविभाया-
तून १८३० च्या सुमारास त्यांचे कापदेशीर उच्चाटन जरी झाले होते, तरी
१८४० पर्यंत महाराष्ट्रातील काही संस्थानी भागांतूनहि त्या पूर्णपणे नष्ट झालेल्या
नव्हत्या. त्यांतल्यात्यांत हिंदु ब्रिमांची सामाजिक स्थिति विशेष शोचनीय होती.
स्त्रीशिक्षणाचा प्रायः पूर्ण अभाव असून बालविवाह सर्वत्र रुढ होता. साहजिकच
बालवैषम्य व बहुभार्यात्व इत्यादि प्रकार बऱ्याच प्रमाणात आढळत असून, त्यामुळे
जीवुरूपसंबंधात वैषम्य उत्पन्न होऊन त्याचे उभयपक्षां अनेक दुष्परिणाम होत.
ह्यामुळेच स्त्रीशिक्षण, बालविवाहनिषेध, बालविधवापुनर्विवाह इत्यादि अनेक
गोष्टीस प्रथमतः चालना मिळाली; आणि ह्यासबर्षी आपल्यांत सुधारणा झाली
पाहिजे असे प्रतिपादन शास्त्रशुद्ध प्रयत्न करणारे आचार्य सुधारक बालशास्त्रीच होत,
ही गोष्ट संस्मरणीय होय.

बालशास्त्री हे आदर्शभूत ब्राह्मण होते. त्यांचे आचरण पूर्णपणे स्वधर्मनिष्ठ
व निर्मल असूनहि ते धर्मभोळे व कर्मठ नव्हते. ते खरे वेदान्ती असल्याने त्यांचा
विकाणी कोणत्याहि प्रकारचा धर्मद्वेष अथवा जातीय विषमभाव नव्हता. प्रत्येकाने
स्वधर्मानुसार, पण सहिष्णुतेने व सदाचरणाने वागावे, असे ते मानीत. ते स्वतः
नामांकित संस्कृत पंडित असल्याने आर्यतत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्र हे तर त्यांस त्यागले
अवगत होतेंच; परंतु त्याचबरोबर वायबल-हुराणादि इतर धर्मप्रयांचेहि बरेच
अवलोकन करून तुलनात्मकदृष्ट्या आर्यधर्म व तत्त्वज्ञान हेच सर्वश्रेष्ठ होय, अशी
त्यांची श्रद्धा होती. ह्यामुळेच त्या काळीं क्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी येथील परधर्मीय
लोकांवर द्वेषबुद्धीने व स्वार्थाने केलेले आपात त्यांस मुळीच संमत नसत; आणि
जेव्हा त्यांनी हिंदु बांधवांना स्वधर्मग्रंथ करण्याचा सुद्धा उपक्रम केला तेव्हा
त्यांचा विरोध करणे त्यांस भाग पडले. त्याकाळीं देशभर गाजलेले धीपत शेपाड्यांचे
शुद्धिप्रकरण ते हेच होय.

निजामी राज्यातील प्रसिद्ध परळी येथील शेपाडि गोविंद नामक एक
गरीब देशस्थ ब्राह्मण उदरनिर्वाहार्थ मुंबईस सज्जुड येऊन राहिला होता. घरच्या
गरीबीमुळे त्याने आपला नारायण नांवाचा मुमारे चौदा वर्षांचा घडील मुलगा
सन १८३८ मध्ये 'जनरल अठॅन्लीज इन्स्टिट्यूशन' ह्या क्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी
चालविलेल्या शिक्षणसंस्थेत इंग्रजी शिक्षण्यासाठी पाठला. तो चांगला होताकरून
असल्याने १८४२ च्या शेवटी त्याचा अभ्यासक्रम पूर्ण होताच त्याला त्याच्या क्रिस्ती
आम्रपदात्यांनी आपल्या शाळेत शिक्षक नेमिले, परंतु त्यांच्या क्रिस्ती धर्माच्या
उत्पादी व अभिवेकी प्रचारांमुळे तरुण नारायणाला हिंदु धर्माचा इतका तिड-

कारा आला की, संस्थेचा प्रमुख रे. रॉबर्ट नेज्विट याने त्याचे मन बळविताच तो त्याच्या आधर्मात ठा. ७ सप्टेंबर १८४३ रोजी घरातून निघून गेला. नारायणाचा सुमारे चार वर्षांचा घाकटा भाऊ श्रीपत हाहि तसाच हुशार असून त्याच शाळेत शिक्षित होता; आणि बडील भावावर त्याचे चांगले प्रेम असून तो त्याच्या आर्सेल असल्याने, तोहि त्याच बेली त्याच्या पाठोपाठ घर सोडून तिकडे गुपचुप पळून गेला. इतकेच काय, पण ह्यानंतर एका माठवल्याच्या आठ - ता. १३ सप्टेंबर १८४३ रोजी, रे. नेज्विटने नारायणाला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा दिली । ही वार्ता बाहेर पसरताच मुंदापुरस्थ हिंदु लोकांत मोठी खळबळ उडून त्यांनी एक निषेधसभा भरविली, आणि मुंबईतील कोणाहि स्वाभिमानी हिंदूने आपली मुले पूर्वीच शाळेत घाले नयेत, असा बहिष्काराचा ठराव केला; आणि लागलीच बाळशास्त्री व जोत्ताय शंकरशेट हे हिंदु पुढारी नारायणाच्या मागो-
माग श्रीपताहि धर्मप्रद. होऊ नये म्हणून पाद्याच्या कचाट्यातून त्याला सोडवि-
ण्याच्या उद्योगास लागले. त्यांनी शेपाद्रिपताला पूर्ण साहाय्य करण्याचे ठरवून त्याला पाद्याकडे जाऊन आपल्या अल्पवयी मुलाची रीतसर मागणी करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे दुसरे चार ब्राह्मण बरोबर घेऊन, ता. १८ ऑक्टोबर रोजी तो पाद्याच्या आधर्मात गेला असता, श्रीपतीला त्याच्या स्वार्धान करण्यास रे. नेज्विटने नकार दिला. म्हणून शेपाद्रिपताने धीनिपर पोलिस मॅजिस्ट्रेट मि. हेगेट यांकडे किर्पाद दाखल केली. परंतु मॅजिस्ट्रेटने पक्षपात केल्यामुळे गोरा पाद्री तीतून निघटला । ह्यानंतर शेपाद्रिपताच्या पाठराख्यांनी सुप्रीम कोर्टाकडे - म्हणजे तेम्हांच्या हायकोर्टात - दाद मागून 'हेबियस् कॉर्पोस्' या कायद्याबरोबर श्रीपतीचा कबजा घेण्याचे योजिले, आणि त्याप्रमाणे त्याजकडून ता. २७ ऑक्टोबर १८४३ रोजी अर्ज दाखल करविला. तदनुसार ता. ३ नोव्हेंबर १८४३ रोजी, ११ बाजठा, श्रीपतीला कोर्टापुढे जातीने हजर करण्याबद्दल सुप्रीम कोर्टाचे सर-
न्यायाधीश सर हेनरि रोपर यांनी आपले आशापत्र काढले; आणि त्या तारखेस ते स्वतः ब प्युनी जज्ज सर अर्स्किन् पेरी यांच्यासमोर हा सरस्मरणीय खटला चालून, रे. नेज्विट यांस श्रीपतीला त्याच्या बापाच्या स्वार्धान करण्याची आशा करण्यात आली. इतकेच नव्हे, तर भरकोर्टात ती आशा अमलातहि आली ।

येणेप्रमाणे बाळशास्त्र्यांच्या नेतृत्वास प्रस्तुत प्रकरणी यश आले. परंतु येथूनच सत्या अडचणीस आरंभ झाला. कारण, मुलगा अल्पवयी असून त्याला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा मिळालेली नव्हती ही मोठे जरा सरी, तरी तो पाद्याच्या घरी ५७ दिवस राहिल्याबेळी त्यास अमर्यमक्षण व अपेक्षान बटले असल्याने, त्या भ्रष्ट मुलाला आपल्यासमवेत घरी घारा कसा द्यावयाचा आणि त्याच्याशी एकंदर व्यवहार कसा करावयाचा, हा त्या घरातून काळी अत्यंत

आनायिकरी होऊन महाबलेश्वरी सरकार नौकरीवर राहून त्याचें लग्नकार्य होऊन संतती होऊन तो पेंशन घेऊन पुण्यास घर करून राहिला.”

बाळशास्त्री यांनी त्या पुरातन कार्ली सामाजिक व धार्मिक प्रकरणीं ही जी महत्त्वाची प्रगमनशील कामगिरी केली तिचा उल्लेख करताना, सर नारायणराव चंदावरकर यांनी १९०१ मधील मुंबई प्रांतिक सामाजिक परिषदेच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत, “ह्या इलाख्यांत ब्रिटिश अमदानीतील हिंदु सामाजिक सुधारणेचा प्रारंभ गेल्या शतकांत १८४० च्या आसपास झालेला असून, बाळशास्त्री जांभेकर हे आमचे आद्य समाजसुधारक होत.” असे महत्त्वाचे गौरवोद्गार काढले आहेत. तसेंच ता. ११ मे १८८९ च्या ‘इंदुप्रकाश’ वर्तमानपत्रांत “A Political Rishi” ह्या टोपणनावाने “सामाजिक व धार्मिक सुधारणा” ह्या विषयावर जो एक इंग्रजी लेखाक प्रशिद्ध झाला आहे, त्यातील पुढील संस्मरणीय उद्गारांवरून शास्त्रांवाचांभ्या कार्याचें महत्त्व चांगलेंच निदर्शनास येतें. ते म्हणतातः—“त्यांच्या अकाली निघनामुळे बुद्धिवादी व तारतम्ययुक्त अशा धार्मिक व सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला जो धक्का बसला त्यानून त्याने पुनः कधीहि आपलें डोकें वर काढलें नाहीं. त्यांच्या पश्चात् तत्कालीन तरण मंडळींत सुधारणेचें एक नवीन वारं शिरलें—हें अधिक पुष्टतेचें व ऐदिकतेचें असून त्यांत पारमार्थिकतेचा भाग कमीच होता—त्या वाच्याने हिंदु समाजाची काही काल उलयापालय होण्याची भीति निर्माण झाली, आणि त्यामुळे त्या बडखोर सुधारणेचा शेवटी कसा पराजय व नाश झाला हाची कारणे कोणाच्याहि सहज लक्षांत येण्यासारखी आहेत.”

बाळशास्त्र्यांचे इतर सार्वजनिक उद्योग

बाळशास्त्री यांच्या अवघ्या तेद्विशीत निघन पावल्यामुळे, त्यांच्या एकंदर सार्वजनिक जीवनाचा कालावधिच मुगोर दहा-बारा वर्षांचा असून, त्यांचा मुख्य व्यवसाय सरकारी उच्च शिक्षणाधिकाऱ्याचा असल्याने तदंगभूत सर्व कर्तव्ये उत्तम रीतीने पार पाडून, इतर देशेोजतीचे उद्योग केवळ स्वयंस्फूर्तीने व सार्वजनिक हिताच्या उल्लेखाने त्यांनी अंगावर घेतले होते, ही गोष्ट आपण प्रथमतः लक्षांत घेतली पाहिजे. शिवाय तेव्हां खुद्द विलायतेंतमुद्दा तेथील मुख्य सुधारणा—कायदा (सन १८३२ चा रिकॉम अॅक्ट) अलोकडेच अमलांत आलेल्या असून, हिंदुस्थानांत सन १८३३ च्या सनदेप्रमाणें ईस्ट इंडिया कंपनीचा जो राज्यकारभार चालू होता त्यांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचे यत्किचित् बीज अस्तित्वांत नव्हतें, हें विसरतां नये. त्याचप्रमाणें त्याकाळी मुंबई-पुण्यासारख्या इलाख्यांच्या मुख्य शहरांतूनहि बहुजनसमाज प्रायः निरक्षर, अज्ञ व मागसलेला

होता, हे आपण प्यानास ठेविले पाहिजे. कारण, रुमदधीर राजकीय चळवळ म्हटली म्हणजे लोकांना काही योडे तरी शिक्षण व सार्वजनिक हिताची चारही असावी लागतात. तेव्हा बाळशास्त्री हे आपल्या काळात आजकाळच्या प्रसिद्ध राजकीय पुढाऱ्यांप्रमाणे लोकांसमोर सतत उठणारे नाहीत, आणि त्यांनी मुख्य भर शिक्षणकार्याव्यतिरिक्त वृत्तपत्र-म्यास्यामद्वारा लोकजागृति करण्यावर द्यावा यात काहीच आश्चर्य नाही. किंबहुना हाच मार्ग त्यावेळी अनुसरणे अपरिहार्य व योग्य होते. ह्याच दृष्टीने त्यांनी प्रथमतः 'दर्पण' साप्ताहिकाचा व 'दिग्दर्शन' मासिकाचा उपक्रम केला; आणि स्वदेशशासनाच्या त्यांच्या राजकीय, सामाजिक, इत्यादि परिस्थितीचे शान करून देण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्यामार्फत त्या विषयांची गोडी उत्तरून केली. अशा प्रकारच्या नानाविध प्रश्नांची चर्चा देशकालानुसार त्यांनी अंती नेमस्वरूपे केली असली, तरी आपली भूतें निःस्पृहपणे सरकारातुडे मांडण्यास त्यांनी कमी केले नाही; आणि एका प्रसंगी लोणा मुरोमिग्रन् ग्रहस्थावर काहीशी कडक टीका केल्याबद्दल 'दर्पण'-कारावर अवतुक्तसानीची पिर्यादहि शास्त्री होती, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

नियतकालिकांप्रमाणे सार्वजनिक ग्रंथालय-वाचनालयांचे म्हटवहि बाळशास्त्री चांगले ओळखून होते. त्यामुळे त्यांनी राघोबा जनादेन प्रभृति आपल्या काही तरुण स्नेहीमंडळींना उद्योजन देऊन त्याजकडून सन १८४५ मध्ये 'पॉप्ये नेटिव्ह जतरल् लायब्ररी' नामक मुंबईतील आय. एतद्देशीय सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करविली. ही प्रसिद्ध लोकोपयोगी संस्था सुमारे पाऊणशे वर्षे चांगल्या रीतीने चालल्यानंतर अलीकडे "पीपल्स फ्री रीडिंग रूम" नामक एका मुक्तद्वार लोकवाचनालयांत तिचे रूपांतर करण्यात आले आहे.

बाळशास्त्र्यांचा आणखी एक लोकशिक्षणाचा उद्योग म्हणजे 'नेटिव्ह इंग्लिशमेंट सोसायटी' नावाच्या संस्थेची स्थापना हा होय. ह्या एतद्देशीय सुधारणा-मंडळाचे ते स्वतः अध्यक्ष असून, तद्वारा भरणाऱ्या समांतून तत्कालीन तरुण सुशिक्षित मंडळी सार्वजनिक हिताच्या विविध प्रश्नांवर निबंध वाचून चर्चा करीत. शास्त्रीवावांचेच एक परमविख्यात शिष्य, प. भा. डॉ. दादाभाई नौरोजी, ह्यासंबंधीची आठवण सांगताना लिहितात की, "त्यांच्या कर्तृत्वसंपन्न, सौजन्यपूर्ण व स्फूर्तिदायक नेतृत्वाने आम्हां विद्यार्थी-सदस्यांचे निःसंशय मोठे कल्याण झाले." ह्यानंतर डॉ. माऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी व विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या तरुण पिढीने 'स्टूडन्ट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' नावाचे जे प्रसिद्ध ज्ञानप्रसारक मंडळ स्थापून लोकशिक्षणाचे व लोकसुधारणेचे कित्येक वर्षे उत्तम कार्य केले ते मंडळ म्हणजे बाळशास्त्र्यांच्या पूर्वोक्त संस्थेचेच अपत्य होय.

बाळशास्त्री हे सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या चळवळीमध्ये अग्रभागी कसे होते हे आपण मार्गे पाहिलेच आहे. त्यांची विद्वत्ता व चारित्र्य सर्वमान्य असल्याने सार्वजनिक सभांचे नेतृत्व नेहमी त्यांकडे असे. ह्याविषयी तत्कालीन एक गृहस्थ लिहितो:—“शास्त्री लोकांच्या व नवीन विद्वान् लोकांच्या सभात त्यांस अश्वरूपणाचा मान मिळे. त्यांत ते प्रमुख कार्यभाग उचलीत व तसे करण्यास ते योग्य होते. इंग्रजांत त्यांची भाषणें अस्तरलित, उत्तम व चटकदार होत. संस्कृतांतीहि चांगले भाषण करण्याची शक्ति त्यांस आहे असें सर्वांच्या प्रत्ययास येई.”

बाळशास्त्र्यांची “जरिस्ट् ऑफ् दि पीस” म्हणून नेमणूक

अग्रगण्य एतद्देशीय विद्वान् व लोकमान्य सार्वजनिक पुढारी म्हणून बाळशास्त्र्याचा स्त्रिकि शाल्यामुळे एतद्देशियांसघर्षाच्या हरएक महत्त्वाच्या प्रभावर सरकार त्यांचे मत अधिकृत मानित असे. ह्यामुळेच त्यांनी सन १८४० मध्ये त्यांस “जरिस्ट् ऑफ् दि पीस” नेमून त्यांचा गौरव केला. पूर्वी एकदाच व अगदी प्रथमतः—सन १८३४ मध्ये—एकंदर मुंबईशहरात १३ एतद्देशीय महाजनाना ही पदवी देण्यांत आलेली असून, त्यांमध्ये जमशेटजी जिजीभाई, फामजी कावसजी प्रभूति १ पारशी; जगन्नाथ शंकरशेट व चाकजी दादाजी हे २ हिंदु; आणि महमद इम्राहिम मकश व महमदअलि रोगे हे दोन मुसलमान होते. आणि आतां पुनः सहा वर्षांनंतर जे अवघे १० महाजन नियुक्त करण्यांत आले त्यांत ५ पारशी व २ मुसलमान सदृष्टस्थ असून, बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर, विनायकराव गंगाधर शास्त्री पटवर्धन व मनमोहनदास देवीदास, अशा फक्त ३ हिंदूंचा अंतर्भाव करण्यांत आला; आणि विशेष हे की, इतर सर्व महाजन हे त्या त्या जातीतील अग्रगण्य लक्ष्मीपुत्र व वयस्क नागरिक असतां, केवळ बाळशास्त्री हेच एके भयम वर्गातील अग्रगण्य विद्वान् ज्ञानबद्धा अद्याविसाव्या वर्षी ह्या बहुमानास पात्र गणिले गेले होते. साहजिकच दादोजा पांडुरंग ह्यासंबंधी पुढील सार्थ उद्गार ‘आत्मचरित्रांत’ काढतात:—“आतां बाळशास्त्री यांची मुंबईत बडे लोकांत व मानकरी लोकांत गणना झाली. ... आणि त्यांचा मुंबईत सरकारदरवारी व इतर ठिकाणी फार मोठा मान होता. आतांप्रमाणे म्हणजे सन १८७० पासून जो उठला तो, आणि ज्याची थोडी सरकाराशी बग असली तो, असे मारामर जरिस्टस आव दि पीस होत नव्हते.” किंवाह्या त्या काळात सी. आयु. ई., दिवाणयहादुर इत्यादि उच्च पदव्या अस्तित्वात नसल्यामुळे सन १८६१ च्या कायद्याने निमित्तल्या मुंबई इलाक्याच्या जाय विविमंडळांचे एक सन्मानन सूर्य व प्रमुख हिंदु पुढारी ना. जगन्नाथ शंकरशेट, हे १८६५ मध्ये परलोकवासी झाल्यावेळीहि ते केवळ “जे. पी.” च होते.

अशा प्रकारे नेमण्यांत आलेल्या “जस्टिस ऑफ दि पीस”ला सुप्रीम [हाय] कोर्टाच्या कामकाजात नियुक्त केलेल्या “ग्रॅण्ड ज्युरी”मध्ये बसण्याचा अधिकार प्राप्त होत असे; आणि त्या नात्यानेच बाळशास्त्रीजांनी जे प्रशंसनीय कार्य केले त्याचा अत्यंत हार्दिक व गौरवास्पद निर्देश त्या कोर्टाचे न्यायमूर्ति सर अल्फ्रेड पेरी यांनी त्यांच्या निधनानंतर भर कोर्टात केलेला आढळतो.

विद्ययात, आचार्य व तरुण पिढीचे जनक

सखोल पांडित्य व यशस्वी अध्यापकत्व यांचे साहचर्य क्वचित् आढळते. परंतु बाळशास्त्रीजांची अष्टपैलू विद्वत्तेविषयी जशी अतिशय प्रसिद्धि होती तशीच अध्यापनपद्धत्याविषयीहि त्यांची अत्यंत ख्याति होती. त्यांच्या विद्याभ्यासंगासंबंधी एक समकालीन विद्वान् शहरप लिहितो:—“शास्त्रीबाबू/स संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचे इतके अत्युत्तम ज्ञान होतें की, ते पाहून सर्वांचे अचंबा वाटल्यावांचून रहात नसे. या भाषांतील विद्ययात व सर्वमान्य प्रपंचाराच्या कृतीशी त्यांचा चांगला परिचय होता. याशिवाय ख्यातिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराती, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगु आणि फारशी या भाषांचेहि त्यांस बरेच चांगले ज्ञान होतें. गणितशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्र यांत त्यांची पारंगतता अप्रतिम होती. रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पाश्चात्त्यांच्या विद्या, वनस्पतिशास्त्र, नीतिशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, व न्यायशास्त्र या विषयांचीही त्यांस चांगली माहिती होती. व्याप्रमाणे ते अत्युत्तम शास्त्रज्ञ होते, त्याप्रमाणे ते उत्तम भाषाभिज्ञहि होते. जशी त्यांची बुद्धिमत्ता तशी सहृदयताही अप्रतिम होती. त्यांच्या तोंडीचा अन्य पुरुष क्वचित् सांपडेल.” त्यांच्या अध्यापनपद्धत्यासंबंधी त्यांचे आद्य चरित्रकार रा.देव. म्हणतात:—“विद्यालयांत गणितविषयाचे अध्यापकत्व होतें म्हणून तोच विषय शास्त्रीबाबांस उत्तम रीतीन शिकविता येत होता असे नाही. कोणताही विषय शिकविण्याचा प्रसंग आला तरी त्यांनी मागे म्हणून कधी घेतले नाही. उलट, दरएक विषय सुगम करून विद्यार्थ्यांच्या मनात उतरवून देण्याची अपूर्व हातोटी पाहून त्यांची जिकडेतिकडे मोठी वाहवा झाली, शिकविण्याच्या कार्या त्यांचा कोणाच्याने हात धरला जाणार नाही, असे सर्वतोपुर्ती झाले. ही त्यांची कीर्ति पुढकळानी त्यांच्या नामांकित शिष्यवर्गाच्या तोंडून ऐकली असेल, व राव-चहादुर नाना मोरोजीसारख्यांकडून अद्यापही ती ऐकण्याचे प्रसंग येतात.”

कियहुना ‘टाइम्स’ काराच्या बाळशास्त्रीजांवरील मृत्युलेखांत व ‘मोर्ट ऑफ एज्युकेशन’च्या वार्षिक इतिवृत्तांत शासकेंद्रीची अपूर्व प्रशंसा प्रकट झालेली पाहावयास मिळते.

वाळशास्त्राच्या अगाव पांडित्याची व अध्यापनपटुत्वाची सर्व विद्यार्थ्यांवर छाप पडत असे इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें विमल चारित्र्य व सरलता यांचय़ावर त्यांची नशित व कळकळ यांचा त्यांच्यावर चिरंतन ठसा उमटत असे. मारताचे पितामह डॉ. दादाभाई नौरोजी यांनी वेसावा (मुंबई) येथून ता. २२ मे १९०९ रोजी लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रात, मुमारे सत्तर वर्षांनंतर आपल्या योर गुरुवर्षासंबंधीची स्मृति पुढील संस्मरणीय शब्दात व्यक्त केली आहे:—“आपले गुरु म्हणूनच काय तो मी त्यांस ओळखतो; आणि खरोखरच ते अतिशय बुद्धिमान, चतुर, सालस व मुक्त गुरु होते. आपल्या शिष्यांवर त्यांचें प्रेम असून त्यांच्याविषयी त्यांना कळकळ होती. आगष्टा त्यांच्या अष्टपैलू विद्वत्तेइतकाच त्यांच्या एकदर चारित्र्यासंबंधी योर आदर व कर्तुक्त बाटे. व्यक्तिशः माझ्यावर त्यांचा विशेष लोभ असे आणि ते माझी नेहमी पार काळजी घेत, माझ्या आयुष्यातील एका महत्त्वाच्या घटनेचें त्यांस भेय असून त्याबद्दल मी त्यांचा संदेह करीत आहे. याझ्याबद्दल बोलत असलेल्या कळकळीमुळे व मजसबर्षीच्या त्यांच्या अनुकूल मतामुळे, मला शाळेतून कॉलेजांत वाजवीपेशां स्विकार घालण्यात आले. त्यांच्या अकाली निधनानें त्यांच्या छात्रवर्गास अत्यंत दुःख झालें, आणि त्यामुळे केवळ आमच्या सरयेचीच नव्हे, तर सर्व देशाची मोठी हानि झाली.” आणि डॉ. दादाभाईंचा हा अभिप्राय व आदर म्हणजे वाळशास्त्राच्या हाताखाली शिकलेल्या सर्व तरुण पिढीचा अभिप्राय व आदर होय यात शंका नाही. किंबहुना एकोणिसाव्या शतकाच्या तृतीय पादात शिक्षण, वाङ्मय, शास्त्रज्ञान, भारतीय पुराणेतिहाससंशोधन व सार्वजनिक कार्य ह्या विविध क्षेत्रांतून केवळ मुंबईतच नव्हे, तर महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक ह्या प्रांतांत ज्यांनी नावलौकिक मिळविला, त्यांपैकी बहुतेकांवर त्यांच्या शिक्षेचा व आदर्शाचा परिणाम झालेला दिसतो, ही गोष्ट खाचित्त सामान्य नव्हे. अशांमध्ये पुढील नांवें विशेष स्मरणीय होता:— रा. व दादोबा पांडुरंग (शिक्षणज्ञ, ग्रंथकार, समाजसुधारक व धर्मसुधारक), भाऊ महाजन (लेखक व संपादक-‘प्रभाकर,’ ‘धूमकेतु’ व ‘ज्ञानदर्शन’), गोविंद नारायण भादगांवकर (शिक्षक व ग्रंथकार), नौरोजी फर्नंजी, जे. पी., सी. आय. ई. (आद्य गुजराती मासिक ‘विद्यासागर’ याचे संपादक, समाज-सुधारक व राजकीय कार्यकर्ते), रा. सा. मोगीलाल पाणवडभट्ट (गुजरातचे आद्य औद्योगिक व साहित्यिक कार्यकर्ते), नारायण दिनानाथजी, जे. पी. (हायकोर्टातील हुमाप-भाषांतरकार, व सार्वजनिक कार्यकर्ते), रा. व. विनायक यादुदेवजी (सरकारी ओरियंटल् ट्रॅन्स्लेटर), रघुनाथ नारायण सोढे, जे. पी., सी. आय. ई. (भुविनिपल व सार्वजनिक कार्यकर्ते), रा. व. नाना मोरोजी (प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व इंदूर संस्थानचे दिवाण), डॉ. भाऊ दाजी, जे. पी.

(भिषग्वर्य, पुराणेतिहाससंशोधक व सार्वजनिक पुढारी), रा. व. राम बाळ-
कृष्णजी (असिस्टंट कस्टम्स कमिशनर व समाजसुधारक), डॉ. आत्माराम
पांडुरंग, जे. पी. (भिषग्वर्य, समाजसुधारक व धर्मसुधारक), रा. च. प्रो.
केरो लक्ष्मण छत्रे (शिक्षणज्ञ, गणिती व ज्योतिषी), व प्रो. दादाभाई नौरोजी
(शिक्षणज्ञ, समाजसुधारक, वृत्तपत्रकार व राष्ट्रीय सभेचे मुद्रासिद्ध नेते).

येथे हेंहि विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे की, बाळशास्त्री हे केवळ
तत्त्व मिटीच्याच प्रेमाळा व पूज्य कुडीला पात्र झाले होते असें नव्हे; तर
मुंबई शहरातील हिंदु, पारशी व मुसलमान समाज-पुरीणानाहि त्यांच्याविषयी
अतिशय आदर वाटत असून त्यांच्याहून बघानें व अनुभवानें बरीच मोठी
अशी मंडळीहि नानाविध सार्वजनिक गोष्टींत संतोषानें त्यांचें मार्गदर्शन पतकरीत.
उदाहरणार्थ, फामजी काबडजी, जे. पी., महमद वाहिम मकबा, जे. पी.,
जगन्नाथ शंकरशेट, जे. पी., विनायक गंगाधर शास्त्री, जे. पी., बाबाजी दिवाणजी
बिबलकर, मोरमत दांडेकर (संपादक-‘उपदेशचंद्रिका’), गंगाधरशास्त्री फडके
(मराठी कोशकार व व्याकरणकार), पंडित मोरशास्त्री साठे (मुख्याध्यापक,
संस्कृत पाठशाळा, पुणे), रामचंद्रशास्त्री जानवेकर (मराठी कोशकार, व्याकरण-
कार व आद्य मराठी शाळातपासनीस), रणछोददास गिरधरभाई (आद्य गुज-
राती शाळातपासनीस, आणि शैक्षणिक व साहित्यिक कार्यकर्ते), दुर्गाराम
मंजाराम मेहताजी (शिक्षक व आद्य गुजराती समाजसुधारक), व कृष्णाजी
बाबाजी गाडगीळ (आद्य ज्ञानदाी शाळातपासनीस).

ह्याबद्दल आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे “ पश्चिम भारतातील नवयुग-
प्रवर्तक व आधुनिक महाराष्ट्राचे जमक ” म्हणून संबोधिले जाण्यास कसे पात्र
होत तें स्पष्ट दिसून येईल.

सर्वसाधारण स्वरूप व स्वभावविशेष

सुमारे १८५७ पर्यंत उरी मुंबईत छायाचित्रकला (फोटोग्राफी) अवतीर्ण
झालेली नव्हत्यानें बाळशास्त्र्यांचे एखादे छायाचित्रहि उपलब्ध होण्याची आशा
नको. तसेंच त्यांची एखाद्या चित्रान्याये काढलेली तसवीरहि सांपडणें प्रायः
अशक्य दिसतें. कारण, एक तर ते ऐन तात्कांत, जगदीं अनपेक्षितपणें मृत्यु
पावले; आणि ते असे कोणी राजमहाराजे किंवा घनाढ्य लक्ष्मीपुत्र नव्हते की,
त्यांची तसवीर काढण्यास कोणी आपोआप पुढें सरसावे. त्यांतून आत्मा त्यांचा
स्वभाव अतंतुं शालीन व प्रसिद्धिपराह्मुख होता, हें बिसरतां नये. अर्थात्
त्यांच्या समकालीन मंडळींनीं जीं त्यांची थोडीयहुत वर्णनें केलेली आढळतात

त्याबद्दल आपणास त्यांच्या सर्वसाधारण स्वरूपाची व स्वभावाची कल्पना करणे प्राप्त आहे.

वाळशाण्यांच्या शरीराचा बांधा काहीसा ठेंगणा व त्यांचा वर्ण काळा-सावळा होता. त्यांचे सर्व अवयव जसे असावे तसे होते; तथापि चेहरा इभ्रतदार असून डोळे विशाल व तेजस्वी होते. त्यांची प्रकृति विशेष सशक्त नसली तरी निसर्गतः निकोप व चपळ असून ते मोठे उद्योगी होते. ते सदा प्रसन्नमुख असत, आणि त्यांची बुद्धिमत्ता व नीतिमत्ता यांचे तेज त्यांच्या मुखचर्येवर स्पष्ट दिसून येई. अव्यवयी असतांही त्यांची एकंदर चाल पोक्तपणाची होती.

त्या काळीं पुरुषवर्गाचींही वस्त्रावरणें याटमाटाचीं असून अंगावर सोन्या-मोत्यांचे दागिने घालण्याची चाल असे. परंतु शास्त्रीयाबांचा पोशाक त्यांच्या अधिकाऱानुरूप किमतीचा असणारा तरी मपकेदार नसे, आणि ते हातात साधी सोनेरी झेगडीहि घालीत नसत. नेत्रुवयास नागपुरी रेशीमकाठी घोतरजोडा; अंगांत पांढरी वारवंदी किंवा कर्षी पल्लेनेलची बंधी; पुणेंघाडी पांढरा अंगारखा; त्यावर रेशीमकाठी उषयत्र, कर्षी पांढरा शेला, किंवा घालजोडी लाखी रंगाची; कपाळीं उमें पांढरें रंग व मध्ये लाल अक्षत किंवा टिका; डोक्याला पुणेंरी लाल पागोटें; व पांदात चर्मी दक्षिणी जोडा; असा त्यांचा पोशाक असे. तसेंच बल्ले अंगावर घेण्यात कोणताहि याटमाट किंवा टापडीय नसे.

स्वतः उच्चवर्णीय ब्राह्मण असल्याने वाळशाखी पूर्ण शाकाहारी होते हे सांगावयास नको. तथापि बरीलप्रमाणें त्यांचा पोशाक व अन्नपानव्यवहार असून-मुद्दा मोठमोठ्या युरोपियन् मंडळींत व समारंभांत वावरण्यास त्यांस अडचण नसे; इतकेंच नव्हे, तर ह्या सद्गृहस्थांपैकीं पुष्कळजण त्यांचे चांगले चाहते व स्नेही असत, हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

त्यांची साधी चालरीत, विशुद्ध आचरण, सौमन्य व औदार्य हीं अतिशय वात्सल्यप्रासारणीं असून ह्या गुणांमुळे ते सर्वाना फार प्रिय होत. त्यांची विद्वत्ता, अधिकार व लोकमान्यता हीं इतकीं मोठीं होतीं तरी त्यांना लवमात्र अहंकार नव्हता; आणि गरीब-श्रीमत्, लहान-योर, शिक्षित-अशिक्षित अशा सर्वानाच त्यांजकडे मुक्तद्वार असे. कोणीहि अडीअडचणींतील मनुष्य त्यांच्या दारीं गेल्यास त्याला ते काहीं ना काहीं साहाय्य केल्यावाचून राहत नसत. मरीच विद्यार्थ्यांना अन्नवस्त्रादि देऊन ते त्यांची चांगली सोय लावीत. शंकरशास्त्री जोशी, डॉ. अनंत चंद्रोश, प्रो. फाळगुजी वापूजी साने प्रभृति अनेक विद्यार्थी त्यांच्या ह्या साहाय्याने पुढें लौकिकवान् झाले. गुणी माणसांची त्यांस विशेष कदर असे. रौळोवा कायत नांवाच्या एका कव्हाक मनुष्याने, "मी आगगाडीची कल्पना

बसविली आहे, परंतु पैसे नसल्यामुळे मी अगदी अडून गेलों आहे.” असे शास्त्री-बाबांस जाऊन सांगितले, आणि त्यावरून त्यांनी त्यास २०० रु. उचलून दिले ! त्या अत्यंत स्वस्ताईच्या काळात, आणि स्वतःचा दूरमहा फक्त ३०० रु. असता त्यांनी दाखविलेले हे औदार्य मोठेच समजले पाहिजे.

शास्त्रीबाबांचा गृहस्थी संसार प्रेमळ व अत्यंत उदार वृत्तीचा असे. त्यांचे स्वतःचे कुटुंब अगदीच मोजके होते. प्रथम संवधापासून झालेला एक मुलगा पंढरीनाथ हा पांचसहा वर्षांचा होऊन गेल्यावर, द्वितीय संवधापासून १८४५ मध्ये त्यांना दुसरा एक मुलगा झाला तेव्हाच, परंतु त्या काळात अविभक्त कुटुंबपद्धति अद्यापि चांगली बंद असून त्यांची स्वतःची वृत्ति अतिशय सात्विक व भिडस्त असल्यामुळे त्यांचे घर आत्तेष्टांनी नेहमी भरलेले असे. त्यातून ते स्वतः, चांगले मिळवते व शिक्षणभ्यवसायांतले. त्यामुळे घरी अनेक स्वकीय व परस्पर मुले शिकवयास असत. ते उत्तम पितृभक्त असून त्यांचे आपल्या बंधु-भागीनींवरहि प्रेम असे. बहील बंधु नारायणशास्त्री व बहीण अल्पवयांत निवर्तल्या-मुळे त्यांच्या मुलांचे ते अपर्यायनिर्दिशेप पाठनपोषण करीत. बहील गंगाधरशास्त्रीहि उदार वृत्तीचे असल्याने त्यांना कोंकणातील मंडळीकरिता बारंवार द्रव्यसाहाय्य करायें लागे. अतिथि-अभ्यागत, वैदिक, शास्त्री, पुराणिक व दूरिदास यांचा योग्य तो सत्कार करण्यास ते कधी चुकत नसत; आणि प्रत्येक लोकोपयोगी कामासहि ते यथाशक्ति साहाय्य करीत. साहजिकच त्या काळी अतिशय स्वस्ताई असल्याने एवढा मोठा प्रपंचाचा गाढा ते उत्तम संमाळीत. परंतु ह्या थोर औदार्यामुळे स्वतःचे वेतन मोठे असूनहि मरणसमयी त्यांची सांपत्तिक रियति गरीबीची होती ! आपल्या कुटुंबाला विशेष मोलाचे दागिनेहि त्यांनी केले नव्हते. कोळमाटात एक राहते घर बांधिले होते तेवढेच. किंबहुना धीपत शेपादीच्या-शुद्धिप्रकरणी बराच पैसा ओसावा लागल्यामुळे शेवटी त्यांना काही कर्जाहि झाले होते !

बाळशास्त्री अत्यंत उपयोगी असून त्यांचे नित्याचे वेळ बांधलेले असत. त्यांचा कामाचा उरक फार दाढ्या असे. पहाटे चारपासून रात्री दहाअकरा-पर्यंत त्यांचे काही ना काही काम सतत चालू असे. वाचन-मनन, लेखन-अभ्यासन, सरकारी व सार्वजनिक उपयोग यांत ते सदा मग्न असत. त्यांना स्वतःला बिर्थाति म्हणून पेण्यास बसव नसे. त्यांचा आधारविहार साचा व नियमित असून त्यास पानमुपारी, बिडीतंबाकू इत्यादि कोणतेच व्यसन नव्हते, आणि त्यास हर्षनमस्काराभ्यतिरिक्त अन्य श्रद्धा-करमणूकहि विशेष माहीत नव्हती. ते चांगले संध्याशील ब्राह्मण असून तात्त्विक व धार्मिक मंयाबलोकनाभ्यतिरिक्त राज सार्थी निनावयास जाण्यापूर्वी एकदोन घटका रागीत भजन करीत.

घरांश, पुत्र, धंदु, पति, पिता, शिष्य, गुरू, आत्मा, मित्र, सैन्य, सेवक, नागरिक, नेते इत्यादि कोणत्याही वैयक्तिक व सार्वजनिक नात्याने पाहता, शास्त्रीबाबांच्या अंगी इतके उत्कृष्ट गुणाविवर होते की, मगवद्गीतेत वर्णिलेली देवी संपत्तीची पुष्कळशी लक्षणं त्यास लागू पडत असून, त्यामुळे ते एक आदर्श-भूत महापुरुष होऊन गेले यात संका नाही.

शेवटचे दिवस व इहलोकत्याग

आचार्य बालगान्ध्यांच्या शिक्षणसेवेतील शेवटचा महत्त्वाचा कार्यभाग म्हणजे मुंबईतील पूर्वोक्त नव्या अध्यापकशालेची स्थापना हा होय. प्रस्तुत उपक्रमांमुळे देशातील लोकशिक्षणाचा शास्त्रोक्त पाया घातला जाणार असून, ही एक आपली महनीय देशसेवाच होय, अशी त्यांची मनोमय धडा होती. म्हणून एल्फिन्स्टन कॉलेजातील यादवतः अचिं मानाचे व उच्च प्रतीचे अध्यापनकार्यसुद्धा वास्तव ठेवून त्यांनी आपतत उत्साहाने हा नवीन उद्योग आपल्या अंगावर घेतला; आणि त्यांच्यासारख्या बुद्धिमान, चारित्र्यवान् व कर्तृत्ववान् पुरुषाकडे संस्थेचे भुरीणभ दिवयाने हा प्रयोग उत्तम रीतीने यशस्वी होईल, अशी 'घोई ऑफ् एड्युकेशन'च्या चालक्रमंडळीस खात्री घाटत होती. तदनुसार एप्रिल १८४५ पासून अध्यापकशालेच्या कामास प्रारंभ झाला. योजित्याप्रमाणे बाहेरगावांहून भरपूर विद्यार्थी जरी आले नव्हते, तरी शास्त्रीबाबा आपले कर्तव्य यथाभाग चोख रीतीने कसे बजावीत, त्यांची शिक्षणशैली, शिस्त व विद्यार्थ्यवर्गाशी एकंदर वागणूक कशी नमुनेदार व अगत्याची होती, याची बरीच चांगली कल्पना त्यांतीलच एक विद्यार्थी केशवराव मयाळकर यांनी केलेल्या 'आत्म-चरित्रा'तील वर्णनावरून करता येते. तथापि दुर्दैव असे की, प्रस्तुत प्रयोगाचे पहिले वर्ष पूर्ण होताच निर्गुण काळाने शास्त्रीबाबांवर अकस्मात् पाला घातला !

त्यांच्या ह्या प्राणान्तिक दुखण्यासंबंधी 'बॉम्बे टाइम्स'-कत्यांनी आपल्या मृत्युवेळांत पुढील निर्देश केला आहे: "ते कौंकणांत काही शोष वेण्याकरिता फिरतीवर असता त्यांना सन्निमातव्हराने (Typhus) पछाडले. तेथें औषधोपचार करण्यास जवळपास कोणी नव्हते. ते मंगळवारी [ता. १२ मे] मुंबईस परत आले, तेव्हांच त्यांची प्रकृति अतिशय चिंताजनक झाली होती; आणि तोच विकार बळावून, हळूहळू छीण होत, रविवारी [ता. १७ मे १८४६] तिसऱ्या प्रहरी त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले !" अद्वया दिवशीच्या 'बॉम्बे क्रूरियर'-मध्ये संगितले आहे की, "बाळ गंगाधर यांच्यावर सर्व परिचित मंडळींचा फार लोभ असून, शेवटच्या दिवसांत त्यांच्या बाढत्या नावलीकिडाकडे कौतुकाने पाहणाऱ्या अनेक देशीविदेशी मुट्यांनी त्यांची सतत झुड्या केली." मयाळकर

ह्याविषयी अधिक खुलासा देतात तो असा की, गतवर्षीच मुंबईच्या ग्रॅण्ट मेडिकल कॉलेजाचे पहिले प्रिन्सिपल डॉ. मूरहेड व मुंबईतील इतर नामांकित डॉक्टर यांनी त्यांचे बहुमोल प्राण बांधविण्याची पराकाष्ठा केली; परंतु त्याचा काही एक उपयोग झाला नाही ! तसेच बाळशास्त्र्यांची असामान्य बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता व चारित्र्य पाहून सर्व युरोपियन व एतद्देशीय विद्वज्जन त्यांस मोठे चाहूत आणि सन्मान देत. सुपीम कोटाचे विख्यात न्यायमूर्ति व 'वोर्ड ऑफ एज्युकेशन'चे सन्मान्य अध्यक्ष सर अस्किन् पेरी यांचे तर बाळशास्त्र्यांवर अतिशय प्रेम होत. त्यांनी लागलीच शास्त्रीवादांच्या पथात त्यांच्या तरुण पत्नीला यावर्जीव दरमहा ५० रुपयांची, आणि यदाकदाचित् ती लघकर मृत झाल्यास तिच्या वर्ष दोन वर्षांच्या बालकाला तो वर्षांत येईतो दरमहा २५ रुपयांची खास बैठी नेमणूक (स्पेशल पेनशन) करून देण्याविषयी मुंबई सरकाराकडे जोराची शिफारस केली, आणि ती शक्य तितक्या लघकर विढायतेतील 'वोर्ड ऑफ डिरेक्टर्स' करून मान्यदि होऊन आली. ह्या सर्व वृत्तांतावरून बाळशास्त्र्यांच्या अकाढी व आकस्मिक मृत्यूने केवळ त्यांच्या कुटुंबियांसच नव्हे, तर मुंबईतील व पश्चिम भारतातील लोकांना किती मोठा वक्का बसला हे ध्यानांत येते. खरोखरच ती एक यौर राष्ट्रीय आपत्ति गणिली गेली—कारण, त्या हानीमुळे त्या महात्माला—एतकालीन सर्वश्रेष्ठ भारतीयाला जग अंतरले ! आणि कवि मरुंदरि म्हणतो त्या-मैमार्गे, विचाता तरी किती शादणा !

सृजति तावदद्योगगुणाकरं पुष्परत्नमलंकरणं भुवः ।

तदपि तत्त्वणभाक्षि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः* ॥

मृत्युलेख व व्यक्तिमाहात्म्य

पश्चिम भारतातील तत्कालीन सर्व इंग्रजी, मराठी व गुजराती वृत्तपत्रांनी प्रस्तुत शोककारक घटनेविषयी अत्यंत हार्दिक उल्लेख केलेले आढळतात. पश्चिम भारतातील ज्येष्ठ इंग्रजी पत्र—'दि वॉम्बे फूरियर'—बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनंतर निघालेल्या पहिल्याच अंकांत (ता. १९ मे १८४६) म्हणते:—“एडिफाइटन् इन्स्टिट्यूशनमधील अविस्टंट प्रोफेसर थी. बाळ गंगाधर शास्त्री, जे. पी., यांच्या मृत्यूची वार्ता प्रकट करण्यास आम्हीला पराकाष्ठेचे दुःख होत आहे. हे परलोक-

*. जे पात्र थी पुष्परत्न महागुणांचे । ते निर्मितो विधि विभूषण भूमिकेचे ॥

की त्यासही त्वरित ग्ल्युमुखांत कोटी । त्याची गमे मन अपठितता करटी ॥

— गामनपदित

बाप्ती सद्यःस्य जन्मजात बुद्धिमत्तैः कोणां हि अन्य भारतीयासु हार जाणारे नव्हते, आणि ही बुद्धिमत्ता त्यांनी अभ्यासाने अतिशय कमावलेली होती. त्यांची विद्वत्ता जितकी व्यापक तितकीच सखोल असून त्यांचा अकाली मृत्यु हा त्या एतद्देशीय लोकांचे ते एक मानचिह्न व भूषण होते त्यांसच केवळ नव्हे, तर त्यांच्या परिचयाचा लाभ घडलेल्या अथवा त्यांची योग्यता जाणणाऱ्या प्रत्येक युरोपियन गृहस्थांलाहि जाणवेल आणि दुःखद होईल.” ‘बाँम्ब्रे टाइम्स’ने तर “कै. प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री, एस्.वायर.” असा अग्रलेख ता.२० मेच्या अंकात लिहून त्यांचा मोठा गौरव केला. हा लेख इतरत्र (ख० ३, परि. १, पृ. ३१०) समग्र उद्धृत केला असल्याने त्यांतील अधिक महत्त्वाचा भागच येथे उतस्न घेणे बरे. ‘टाइम्स’कार लिहितातः—“एस्किन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमधील प्रोफेसर, तदन्तर्गत अभ्यापकशाळेचे मार्गदर्शक, आणि मुंबईतील सरकारी देशी शाळांचे सुपरिटेंडंट, बाळ गंगाधर शास्त्री यांची निधनवार्ता कळविण्यास आम्हांस अतिशय दुःख होई. ... ते काही काळ गणितविषयाचे प्रोफेसर असून, मि. ऑलिव्हर विलायतेस रजेधर गेस्पायेझी मे १८८२ पासून मार्च १८८४ पर्यंत, त्यांनी त्यांच्या जागी गणितशास्त्राबरोबर ज्योतिषशास्त्राचे अभ्यापक म्हणूनहि काम केले होते. त्यांची श्रेष्ठपतीची बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता आणि त्यांची विरल अभ्यापन-कुशलता लक्षात घेऊन त्यांच्या बाबतीत बढतीसंबंधीचा सर्वसाधारण नियम बाजूस सारण्यात आला होता; आणि ही बढती, ती प्राप्त करून देणाऱ्या त्यांच्या गुणांइतकीच, ते काम करीत असलेल्या संस्थेत केवळ अपूर्व होती. ... स्वकीय व्यवसायाबेवांतील प्रत्येक लोकोपयोगी व बौद्धिक उपक्रमांत प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री प्रत्यक्ष सहकार्य करीत. ते एक गाढे पंडित असून त्यांची गुणसंपत्ति इतकी व्यापक व विविध होती तरी त्यांच्या अंगां अहंकार व दंभ मुळीच नव्हता.” ‘टाइम्स’-कार शेवटी तळमळीने म्हणतातः—“त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या कुटुंबास प्रायः विपन्नावस्था प्राप्त झाल्याचे ऐकून आम्हांस खेद होतो. नामदार गव्हर्नर-जनरल यांनी विद्योत्तेजनार्थ एतद्देशीय लोकांना त्यांच्या योग्यतेनुसार लाभान्या व बढतीच्या जागा दिल्या जाण्या म्हणून बरीच कळकळ दाखविली आहे. त्या आशापत्राचा अक्षरशः विचार करता प्रस्तुत प्रकरण त्यांत निश्चित पडत नाही, — जे बाळशास्त्री स्वतः इतके विद्वान् असून विद्यासाधनेच्या शर्यतींतील उत्तम बरताद होते, त्यांना त्यांचे प्रारितोषिक परलोकी मिळेलच. तथापि ज्यांच्या परलोक-गमनाविषयी आम्हांस दुःख होत आहे, त्यांच्या मागे त्यांच्या मंडळींना अन्नबन्ध पुरविण्याइतकें तरी बर्पासून करून दिल्याने, पूर्वोक्त आशापत्रांतील अंतःस्य भावना जितकी चांगल्या रीतीने व्यक्त होईल, अथवा त्यांतील उद्देशाला जितकें समर्पक व्यावहारिक स्वरूप दिल्यासारखें होईल, तितकें तें दुसऱ्या कशानेहि होणार नाही.”

“क्रिस्ती ‘ज्ञानोदय’-कार आपल्या जून १८४६च्या अंकात सांगताना:- “वाळ गंगाघर शास्त्री हे महाविद्वान् होते, आणि सर्व युरोपियन व एतद्देशीय लोक त्यांस मान देत. पश्चिम भारतातील कोणाहि देशवांध्यापेक्षा ते विद्वत पात्रच पुढें गेले होते, आणि शिक्षणकार्याची अभिवृद्धि करण्याविषयीची त्यांची मनीषा फार तीव्र होती. स्वतः आदर्शमूर्त होऊन आणि प्रोफेसरांची कर्तृत्वे भेटूनतीनें पार पाहून, त्यांनीं त्यांच्या कर्तव्य आलेख्या तऱ्हांनी सुधारणा करण्याचा पुष्कळ उद्योग केला.”... वाळशास्त्री हे आपल्या प्यानीमनीं नसतां, तादृश्याच्या ऐन उमेदींत, आणि अद्यापि पुढील काळातील अनेक योजना आखीत असतां, त्याजवर मृत्युनें घाला घातला. ” आणि ‘ओरियंटल् क्रिश्चन् स्पेक्टेटर’ ग्रामक बुध्न्या एका बजनदार मासिकाचे कर्ते हळहळतात कीं, “भरपूर विचारान व मानसन्मान यांनीं ते चिरजीव झाले असून त्यांच्या मरणानें हजारों एतद्देशीय व युरोपियन लोक दुःखीकधी झाले आहेत। ”

यरील इंग्रजी नियतकालिकांव्यतिरिक्त ह्या काळीं ‘प्रभाकर’ व ‘ज्ञानसिंधु’ नांवाचीं दोन मराठी, आणि ‘मुंबई समाचार’, ‘चाचूक,’ व ‘जागी जमरोठ’ नांवाचीं तीन गुजराती वृत्तपत्रे काय रीं मुरईत होती; आणि त्या सर्वांनीं झालेल्या हानीबद्दल अत्यंत दुःख प्रदर्शित केले होते यांत शंका नाहीं. परंतु पुढेंच असें कीं, मराठी वृत्तपत्रांचे हे विशिष्ट अंक कोठें उपलब्ध झाले नाहींत। मात्र गुजराती पत्रांतील काहीं मृत्युलेल महत्त्वयानां कां होईना, पण सापडले. त्या काळीं ‘मुंबईना समाचार’ हें पत्र योदेसें व्येष्ट असलें तरी ‘मुंबईना चाचूक’ ह्या साप्ताहिकाचा संपादक अधिक जाणता दिसतो. ता. २१ मेच्या अंकातील त्यानें लिहिलेला वाळशास्त्रीयांबरील मृत्युलेल मोठ्या कळबळ्याचा आदे. तो लिहितो:- “कळविण्यास पराकाष्ठेचें दुःख होतें कीं, ह्या प्रांतातील सर्वांमध्ये जाणते, शास्त्र-पारंगत, सर्वविद्यापरिपूर्ण, विद्येचा समुद्र, पुढीचा कोट, ज्ञानाचा पर्वत, असे वाळ गंगाघर शास्त्री... अतिशय लहान वयांत स्वतःच्या बुद्धिप्रकाशानें पृथ्वीची पुष्कळसा भाग उज्वलित करून स्वर्गवासी झाले. ... के. वाळशास्त्री अतिशय शांत स्वभावाचे, मयाळ व सर्वांशी मिळून-मिसळून वागणारे पुरुष होते. ... त्यांनीं प्रचंड विद्या संपादिनी होती. त्यापुढे हे के. प्रोफेसर येथील सुप्रसिद्ध पहिल्या प्रतीच्या युरोपियन व एतद्देशीय लोकांत एक बाल्याणले गेलेले कीर्तिमान गृहस्थ होते. ... हें तरेंच आदे कीं, तीनादे संस्थांत मुद्रिमत्ता, प्रतिमा, शास्त्र-प्रबोधना, व नीतिमत्ता ह्यांत शास्त्रीयावांची बरोबरी करणारा पुनः कोणी कधीं मिळणार नाहीं. ... शास्त्रीयावांच्या मृत्युवर लिहून आम्ही आमचें सबं पत्र मरून टाकण्यास राजी आहों. पण आमच्या बेलेंने व जागेने आम्हांस मोठा दगा दिला आहे ! ”

तथापि सुप्रसिद्ध कोर्टांचे विलयात न्यायमूर्ति सर अर्स्किन पेरी यांनी बाळ-शास्त्राची अनेक ठिकाणी मुक्तकंठाने जी स्तुति केली आहे तिजवरून त्यांची लोकोत्तर योरवी अत्यंत निःसंदिग्धपणे आपल्या प्रत्ययास येते, त्या उभयतांचा परस्परार्थां पांचचार बरे निकट परिचय असून, सर अर्स्किन यांनी शास्त्रीबाबांना अनेक सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत वावरतांना जवळून पाहिले होते; आणि ते स्वतः विद्वान्, महदय व गुणिजनांचे चाहते असल्याने त्यांना त्यांची उत्कृष्ट पारख शास्त्री होती, 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'चे ते सन्मान्य अध्यक्ष असल्यामुळे शास्त्रीबाबांच्या कुटुंबाला याबद्दलीच चांगले बर्पासन करून देण्याविषयी त्यांच्याकडून ता. २२ मे १८४६ रोजी सरकाराकडे जो पूर्वोक्त अर्ज गेला त्याचे पहिले दोन परिच्छेद तरी येथे अवश्य उद्धृत केले पाहिजेत, कारण, त्यावरून मुंबईतील सर्वभेद युरोपियन् व आधिकारी विद्वज्जनांना बाळशास्त्राच्या मृत्यूची आपत्ति किती घोर व दुःखावह वाटली ते स्पष्ट निदर्शनास येते. हा मजकूर असा:—

"बाळ महिन्याच्या १७ व्या तारखेस अश्विनप्रतिपदेस बाळ गंगाधर शास्त्री हे निधन पावल्याची बाती नामदार गव्हर्नर इन् काउन्सिल् यांच्या कार्यांमधील लागत आहे याबद्दल 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ला परमावधीचे दुःख होत आहे.

२. येथेप्रमाणे ह्या विलयात व अत्यंत गुणी पुरुषाच्या निधनामुळे हिंदुस्थानातील शिक्षणकार्याची झालेली योर-प्रायः कधीहि मरून न येणारी हानि आपणांस निवेदन करतेबेळी, त्याची योग्यता, त्याची बुद्धिमत्ता व त्याची विद्वत्ता ह्याविषयी स्वतःच वाटणारा परम आदर नमूद करण्याची 'बोर्ड'स इच्छा आहे. ह्या इलाख्यांतच नगरे, तर कदाचित् दुसऱ्याहि इलाख्यांत, कोणाहि पतदेशीय पुरुषाने अशाप्रकारच्या विशाल पांडित्याने अथवा विविध गुणसमुच्चयाने कधीकाळी अशी ख्याति मिळविली नसेल. त्यास लाभलेली निसर्गदत्त बौद्धिक देणगी आणि त्यांनी कमावलेली विस्तारण गुणसंपत्ति ह्यामुळे ज्या महत्कार्यास त्यांनी आपले बुद्धिसर्वस्व बाढिले होते त्यांत लोकोपयोगी होण्यास ते अतिशय पात्र होते, अर्थात् त्यांची ही बहुमोल सेवा बाळ असतांनाच त्यांच्या आयुष्याची दोरी तुटल्यामुळे, त्यांचा हा अत्यंत शोचनीय मृत्यु म्हणजे एक घोर सार्वजनिक आपत्ति होय, असेच वास्तविक म्हटले पाहिजे."

प्रस्तुत अर्ज 'ना. कोर्ट ऑफ रिट्टेक्टर्स'कडे पाठवितांना मुंबई सरकाराने प्रायः ह्याच गौरवपर शब्दांत त्याची हार्दिक मलाबणी केली; आणि यथाकाल तो तशाच संमतहि होऊन आला. परंतु खेदाची गोष्ट अशी की, बाळशास्त्राची पत्नी त्या घोर बिरहजन्य दुःखाने एका वर्षाच्या जातच ता. २ मे १८४७ रोजी

मुंबईत कालवश झाली, आणि तिथे ते लहान अर्भकहि पंढरपूर येथे ता. ११ वून १८४८ रोजी दिवंगत झाले !

सर अर्स्किन यांचा बाळशास्त्र्याच्या योग्यतेसंबंधीचा अभिप्राय 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'च्या वन १८४६ च्या इतिवृत्तातहि (पृ. २) पाहावयास मिळतो. तो असा:— "तथापि सालमजकुरी 'बोर्ड'वर झालेला पराकाष्ठेचा दुःखद आघात म्हणजे असिस्टंट प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री यांचे निधन हा होय, तरुण पिढीस विद्यादान करण्याच्या उद्योगास स्वतःस वाहून घेणाऱ्या पुढ्याच्या अंगी ज्या परमोच्च गुणसंपत्तीची प्रजाहितैषी सरकार अपेक्षा बाळगाल ती सर्व बाळशास्त्र्याच्या ठिकाणी प्रकर्षाने एकदटली होती. त्यांची विविध शास्त्रपारंगतता, त्यांचा युरोपीय वाढ्मयाशी परिचय, आणि त्यांची उपाधारण अशी सद्गुणसुंदर इंग्रजी लेखनशैली, ह्यामुळे तत्कालीन श्रेष्ठ विद्वानांत त्यांना उच्च स्थान मिळवितां आले; तथापि ह्या ज्ञानसंपत्तीबरोबर त्यांची साधी, निगर्भी वागणूक व स्वदेशवाधवाप्रीत्यर्थ अखंड परिश्रम, यांमुळे त्यांच्याशी सुपरिचित असलेल्या सर्व युरोपियन लोकांच्या आदरास ते निःसंशय पात्र झाले होते. शिवाय प्रत्येक चौवीस तासांतील पुष्कळसा अधिकांश ज्या उसाहाने व दीर्घायोगाने स्वदेश-वाधवाच्या उत्कृष्टहितसाधनार्थ ते खर्च करीत त्यामुळे त्यांना जितकी व्यापक तितकचि लोकोपकारक कर्तृत्वशक्ति प्राप्त झाली होती." त्याचप्रमाणे दुसऱ्या एका संस्मरणीय प्रसंगी (ता. १५ मार्च १८४७ रोजी) ना. गार्डनरसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली नगरमवनात मरलेल्या सभेत "बोर्ड ऑफ एज्युकेशन"कडून "एडिन्सटन इन्स्टिट्यूशन"च्या कार्यासंबंधीचा जो "अह्न वृत्तान्त" सादर करण्यात आला होता त्यात बाळशास्त्र्याच्याविषयी खालीलप्रमाणे निर्देश केलेला आढळतो: "त्याच महिन्यांत [मे १८४६] ज्यांनी पुष्कळसे कार्य पूर्वीच केले आहे, आणि ज्यांच्याकडून पुष्कळशा कार्याची अपेक्षा होती, अशांचाहि शोचनीय अंत झाला, 'बोर्ड'चा हा उल्लेख बाळशास्त्र्यासंबंधी आहे, हे अधिक सांगणे नलगे. त्यांच्या मृत्यूने एतद्देशीय लोकांच्या शिक्षणकारांला पराकाष्ठेचा धक्का बसला असून ही हानि दीर्घकालपर्यंत शोककारक गणिती जाईल. कारण, त्यांची उच्च प्रतीची प्रतिभा, त्यांची निर्दोष निर्णयशक्ति, त्यांची अविरत उद्यमशीलता, आणि त्यांचा युरोपियन वाढ्मयाशी व विज्ञानाशी असलेला दृढ परिचय यांमुळे स्वदेशवाधवाच्या मनोज्ञाग्नीच्या कार्यात पुढारकार घेण्यास ते अत्यंत पात्र होते."

तथापि बाळशास्त्र्याच्या अद्वितीय व्यक्तिमत्वासंबंधी ज्या. मू. सर अर्स्किन पेरी यांनी भर कोटीत नामांकित शोधवर्णने केलेला अत्यंत हार्दिक व सर्वोत्कृष्ट

निर्देश (आणि तो न्यायाधीशांनीच केलेला असल्याने अत्यंत न्याय्यहि गणिला पाहिजे) म्हणजे, त्यांनी बाळशास्त्र्यांच्या निघनानंतर लवकरच भरलेल्या “ग्रॅण्ड ज्युरी”स उद्देशून केलेल्या मार्गदर्शक भाषणातील होय. किंबहुना “बॉम्बे क्रूरियर”-कत्यांनी आरव्या सा. १० जुलै १८४६ च्या अंकात प्रस्तुत निर्देश “अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण व योग्य” आदे इतकेंच नव्हे, तर “नामदार न्यायमूर्तीचे हे उद्गार एक सर्वोत्कृष्ट स्मृतिरेख म्हणून मृताच्या कुटुंबाने व सुहृद्-बर्गाने त्यांच्या समाधीवर खचित कोरून ठेवण्यासारखे आहेत.” असे त्यांचे वर्णन केले आहे ! शांतील मुख्य माग असा:-“आणि ह्या मुचयाविषयी बोलत असता, गेल्या अधिवेशनानंतर आपल्या मंडळींची [म्हणजे ग्रॅण्ड ज्युरीची] व सर्व जनतेची बाळ गंगाधर शास्त्री यांच्या निघनामुळे जी घोर हानि झाली आहे तिचा परम दुःखाने उल्लेख केल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. उत्तम युरोपियन शिक्षणाने निर्माण झालेली व्यापक बहुधृतता व सुसंस्कृत नीतिमत्ता, अत्यंत भरीव व दुर्लभ अशी युरोपियन व पश्चिमाटिक बाहुमय व विज्ञान ह्या शाखांतील विद्वत्ता,— आणि अशा प्रकारे विख्यात व विभूषित झालेल्या चारित्र्याचा व बुद्धिमत्तेचा योग्य व स्वाभाविक परिपाक म्हणून प्राप्त झालेली जी कर्तृत्वशक्ति तिला त्यांच्या ठिकाणी एतद्देशीय सुधारणेविषयीच्या मला इतरत्र न आढळलेल्या अगुल क्षितेची व उत्साहाची जोड मिळाली होती. अर्थात् त्यामुळे माझ्या मनाची अशी घालंवाल खात्री होऊन चुकली आहे की, आपले दिवंगत रनेही बाळशास्त्री यांच्या दुःखद मृत्यूने पश्चिम भारतावर जेवढी मशान आपत्ति ओढवली आहे, तेवढी आपत्ति मुंबईतील कोणाहि पुण्याच्या मृत्यूने मग तो युरोपियन असो की एतद्देशीय असो, अथवा तो कितीहि मोठ्या दर्जाचा असो—ओढवणार नाही.

“ह्या विषयाचा उल्लेख करण्याचे मी योजिले नव्हते; परंतु प्रस्तुत प्रसंगाने तो उल्लेख करणे मला माग पडत आहे. “ग्रॅण्ड ज्युरी”मधील एतद्देशीय सदसद्वहस्यास स्वदेशबांधवांच्या उजळीसाठी शटण्याची व त्यांच्यामध्यें अधिक निर्दोष कल्याण प्रस्तुत करण्याची जी पात्रता आहे तिच्याकडे लक्ष वेधित असतांना, आणि त्यांच्यामध्यें ज्यांनी इतकी बरे इतक्या उत्तम रीतीने व काही एक बघा न करता ह्या कार्यास बाहून घेतले होते त्यांची अनुसरियावे आज जाणवत असता, मला माझा दुःखावेग आवरता येईना; आणि ह्या दुःखात आपणहि माझे वाटेकरी आहात, असा मला भरवसा वाटतो.”

न्या. म. सर अर्रिकन् पेरी यांच्यासारखे दुसरे एक विख्यात आंग्ल पंडित व पश्चिम भारतातील अग्रगण्य मिशनरी कार्यकर्ते डॉ. जॉन् बुइस्वन्, यांचाहि बाळशास्त्री यांच्याशी निकट परिचय होता. त्यांनी आपल्या “इंडियन कास्ट”

(' भारतांतील जाति ') नामक प्रसिद्ध ग्रंथांत (खंड २, पृ-२४) कऱ्हाडा ब्राह्मणांचें वर्णन करीत असता, बाळशास्त्री निघन पावल्यानंतर तीस वर्षांनी, त्यांच्यासंबंधीं जातां जातां खालील गौरवपर उल्लेख केला आहे. ते लिहितातः—
 “ कऱ्हाडे हे आपल्या [कोंकणस्थ व देशस्थ] शेजाऱ्यांइतकेच प्रत्येक बाबतींत आदरणीय दिसतात. कविवर्य मोरोपंत हा त्या जातीचा. आणि पथिम भारतांत आजपावेतो उत्पन्न झालेल्या अत्यंत विद्वान् एतद्देशोपायिका ' एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन ' मधील परलोकवासी प्रोफेसर प्रख्यात बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर हेहि त्याच जातीचे होत. ”

द्यानंतरच्या काळांतील काहीं प्रसिद्ध उल्लेखहि पाहण्यासारखे आहेत. एल्फिन्स्टन कॉलेजाचे प्रिन्सिपल् ए. एल्. कॉन्व्हर्शन, एम्. ए., आय्. ई. एस्. हे एल्फिन्स्टन हायस्कूलच्या शताब्दी-स्मारक-पुस्तकांत (१९२४) त्या संस्थेचा अल्प इतिहास निवेदन करतेवेळीं बाळशास्त्र्यांच्या प्रशंसनीय शैक्षणिक कामगिरी-विषयी म्हणतातः— “ त्याच वर्षी [१८४६] बाळ गंगाधर शास्त्री मृत्यु पावले. त्यांनीं सोसायटीची, इन्स्टिट्यूशनची व बोर्डाची सेवा जिंक्या प्रकारें करणें सगबनीय आहे. तितक्या सर्व प्रकारें-शाळाशिक्षक, महाविद्यालयीन अभ्यापक, शाळातपासनीस. मराठी अभ्यापकशाळेचे मार्गदर्शक, चिटणीस, प्रकाशन-शाखा-प्रमुख, भाषान्तरकार व ग्रंथकार-म्हणून केली होती. सरकारानें त्यांच्या बहुमोल सेवेबद्दलची आपली गुणग्राहकता त्यांच्या विचवेस व मुलास नक्त वर्षासन करून देऊन व्यक्त केली. ”

आतां बाळशास्त्र्यांच्या ह्या प्रशंसनीय शिक्षणकायीला त्यांच्या लोकविव्ख्यात चरित्रांतील इतर नानाविध अंगांचींदि जोड दिली पाहिजे : मुबराजगुरु, पश्चिम भारतांतील आद्य आंग्ल-देशभाषीय ' दर्पण ' पत्राचे संपादक, ' दिग्दर्शन ' ह्या आद्य मराठी मासिकाचे प्रवर्तक, पौरस्त्य व पाश्चात्य अशा दहा-बारा भाषा जाणणारे बहुभाषी, कुलाभ्याच्या वेधशाळेचे ज्योतिर्निरीक्षक, रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिक पत्रिकेचे निबंधकार व आद्य भारतेतिहास-संशोधक, मराठी भाषेचे आद्य विचित्रक विद्वान् व ' ज्ञानेश्वरी ' -ग्रंथप्रकाशक, प्रसिद्ध संस्कृत पंडित, शुद्धिकर्ते धर्मशास्त्रज्ञ व आद्य समाजसुधारक, तिथरे हिंदु जस्टिस ऑफ दि पीस व ग्रेण्ड ज्युरी-सदस्य, व शेवटीं मुंबईचे लोकमान्य पुढारी. आणि वयाच्या अवघ्या तेहतीस वर्षांत बाळशास्त्र्यांनीं हीं विद्वत्तेचीं व लोकहिताचीं सत्कृत्ये पार पाडलीं ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, “ अचाट सुदिमान् ” (prodigy) व “ ग्रेष्ठ प्रतीचे प्रतिभावान् ” पुरुष (genius of a high order) म्हणून त्यांची ख्याति झाली यांत आश्चर्य कोणतें !

किंबहुना आपल्या पिढीतील एक सुप्रसिद्ध गृहस्थ व सुखई हायकोर्टातील न्यायमूर्ति, सर नारायणराव चंदावरकर, यांनी न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांच्या मृत्युसंबंधीचा दुखबऱ्याचा ठराव, त्रिमिथ एल्फिन्स्टन् कॉलेजात भरलेल्या सभेत मांडलेल्या कादलेले उद्गारही यथार्थच होत. ते म्हणाले:—“थी. रानडे हे एल्फिन्स्टन् कॉलेजाचे सर्वश्रेष्ठ विद्यार्थी व पदवीधराचे मुकुटमणि होते यात मुळीच शंका नाही. आणि आमच्या जुन्या किंवा नव्या सुशिक्षित मंडळीत त्यांच्याशी तुलना करता येईल असा एकही पुरुष, गेल्या शतकाच्या चौथ्या दशकापर्यंत मागे जाऊन, ह्याच संस्थेतील आय एतदेशीय प्रोफेसर बाळशास्त्री जांभेकर यांचा विचार केल्याखेरीज सापडत नाही. प्रो. बाळशास्त्र्यांशी परिचित असलेले थी. दादाभाई नौरोजी व प. वा. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांच्यासारखे त्यांचे शिष्य त्यांच्याविषयी सांगतात की, ते अत्यंत बुद्धिमान व अष्टपैळ कर्तृत्वाचे पुरुष असून निगर्भी व परोपकारी होते; परंतु ते फार अल्प बयांत—अवघ्या पसतिसाव्या वर्षी निघून पावले; त्यामुळे ते अधिक काळ जगते तर आणखी किती मोठे झाले असते याचा विनचूक अजमास कोणासच करता आला नाही.” तसेच न्या. मू. चंदावरकरांनी दुसऱ्या एका संस्मरणीय प्रसंगी (१९१०) “एल्फिन्स्टन् कॉलेजचे जुने विद्यार्थी” ह्या विषयावर जे मोठे उद्बोधक भाषण केले त्यात त्यांनी “एल्फिन्स्टन् कॉलेजचा तो आय परम तेजस्वी सारा होय,” असा बाळशास्त्र्यांचा प्रयत्नार्भीच गौरवपर उल्लेख करून, त्याची अप्रत्यक्षपणे एल्फिन्स्टन् मधील इतर सहा सुप्रसिद्ध विद्यार्थ्यांशी व पर्यायाने चार भारतीयांशी क्रमशः तुलना केली आहे; आणि हे पुरुष म्हणजे, डॉ. दादाभाई नौरोजी, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, न्या. मू. म. गो. रानडे, सरफेरोजशाह मेहता, न्या. मू. काशिनाथ त्रिवेक तेलंग व नारायण महादेव परमानंद हे होत, असे सांगून ह्या आदर्शमूत एल्फिन्स्टोनिअन् विद्यार्थ्यांना आपल्यातील हिंदु सारामणांतील प्रसिद्ध “सप्तर्षि” म्हणून संबोधिले आहे. शिवाय ह्याच भाषणात थी. चंदावरकर यांनी (हे स्वतः हिंदी राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षस्थानी एकदा विराजमान झाले होते) बाळशास्त्र्यांविषयी खालील अतिशय समर्पक उल्लेख केला आहे तो असा:—“विशेष लक्ष्यात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, बाळशास्त्री यांची दृष्टि धर्म, पंथ व जात ह्यांसंबंधी केवळ भेदातीत होती. हिंदू, पारशी, मुसलमान व क्रिस्ती ह्या सर्वांना ते समभावाने लेखीत; आणि थी. दादाभाई नौरोजी व प. वा. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांच्यासारख्या त्यांच्या कित्येक पारशी शिष्यांकडून मी असे ऐकिले आहे की, ते त्यांच्यावर आपल्या मुलांसारखे प्रेम करीत.” मग ज्या राष्ट्रीय सभेचीहि मधी प्रतिष्ठा आहे की, आपण धर्म, पंथ व जात मानीत नसून हिंदू, पारशी, मुसलमान व क्रिस्ती ह्या सर्वांस समान

लेखतो, तिचे बाळशास्त्र्याचे सन्निध्य डॉ. दादामाई नौरोजी हे एक प्रत्यापक व अत्यंत माननीय पुढारी व्हावे यांत आश्चर्य कोणते ! तथापि बाळशास्त्र्या-
नंतरच्या पूर्वोक्त महाजनांची आणि त्याचप्रमाणे डॉ. माळू दाजी व मंडलिक,
टिळक व गोखले यांच्यासारख्या अन्य प्रसिद्ध पुरुषांची योग्य स्मारके पश्चिम
भारतातील लोकांनी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात उभारलेली असता, त्या
सर्वांत अग्रगण्य असणारा तो लोकोत्तर महापुरुष गेली शंभर वर्षे सर्वथा विसृत,
अलक्षित व उपेक्षित राहावा, हे महत्तर आश्चर्य नव्हे काय !

सार्वजनिक स्मारकाची आवश्यकता

तथापि बिहारचे विख्यात राज्यपाल, ' लोकनायक ' भा. श्री. अणे यांनी
आचार्य बाळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्र व कार्य ह्यांसंबंधी अलीकडे घेलेली
प्रकट घोषणा प्रस्तुत प्रकरणी उद्बोधक व मार्गदर्शक आहे. प्रयाग येथील "डॉ.
गंगानाथ झा प्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थे"च्या वार्षिक सभेच्या अध्यक्षपदावरून
सा. १ एप्रिल १९४९ रोजी त्यांनी जे महत्वाचे भाषण केले त्याच्या शेवटी
त्यांनी पुढील हार्दिक उद्गार काढले आहेत:—

" शंभर वर्षांपूर्वी ह्या पुराणें स्वदेशवापसारी देह शिजविला तो, असा
होता, ह्या काळात आपल्या देशवापसारी जागत करण्यासाठी ह्या पुरुषांनी
प्रथमतः चांगली कामगिरी केली तिचे स्मरण करून राष्ट्राला ह्यापून टाकणाऱ्या
अंधकारातून काही प्रकाश दाखविल्याबद्दल त्यांच्यादिपरी कृतज्ञता व्यक्त करणे
स्वतंत्र भारतातील आम्हां लोकांचे कर्तव्य होय. बाळ गंगाधरशास्त्री हे त्यांच्या
प्रवर्तकपिंकी एक होते हे निश्चित. स्वदेशवापसारी कृतज्ञतेस पात्र होण्यासारखे
पुष्कळसे कार्य त्यांनी केले होते; आणि ब्रिटिश सत्तेच्या प्रारंभकाली आपल्या
बौद्धिक परिणामाने व देशभक्तिपूर्ण सेवेने पश्चिम भारताचे क्षितिज ह्या राष्ट्र-
पुरुषांनी प्रकाशित केले असणाऱ्या कीर्तिमंदिरात मानाचे स्थान मिळव्यास ते
निःसंशय पात्र आहेत."

तर मग आजकालच्या सुधारलेल्या युगातील असे जे आम्हां-आचार्य
बाळशास्त्री जामेकर यांचे देशवापसारी-त्या सर्वांनी, विशेषतः पश्चिम भारतातील
देशवापसारी, " पश्चिम भारताचे नवयुगप्रवर्तक आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे
जनक " म्हणून ज्यांस वयापर्यंतने संबोधिले पाहिजे त्या अजगमर महापुरुषांचे
योग्यसे सार्वजनिक स्मारक उभारण्यास बद्धपरिकर व्हावयास नको काय !

तसे पाहिल्यास आचार्य बाळशास्त्र्यांचे स्मारक शंभर वर्षांपूर्वीच होणे
अगत्याचे होते, परंतु त्या पुरातन कार्याचा प्रायः नामदार गव्हर्नरादि गौरवाय अवि-

कारी महाजनांचीच काय ती स्मारकें धनिक वर्गाच्या साहाय्याने उभारली जात असल्यामुळे, शास्त्रीयावांच्या स्मारकाची कल्पना एका प्रसिद्ध एतद्देशीय पत्रांतून अगत्यपूर्वक मुचबिली जाऊनहि सफल होऊ शकली नाही, असें आढळून येतें; आणि ह्याबद्दल त्याकाळीं आपण किती मागासलेले होतो तेंहि समजतें. ही कल्पना न्या. मू. सर अर्रिक्न् पेरी यांनीं वाळशास्त्र्याविषयीं भरकोटांत केलेल्या पूर्वोक्त संस्मरणीय प्रशस्तीनंतर लागलीच 'मुंबईना चावूक' नामक एका पारशी ग्रंथस्थाने चालविलेल्या गुजराती वृत्तपत्रांत मांडण्यांत आली होती. इतकेंच नव्हे, तर त्या जुन्या काळीं ही महाराष्ट्रियेतर मंडळीकडून इतक्या तळमळीनें केली गेली आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतां वाळशास्त्र्याच्याविषयीं जाति-धर्मातीत असा किती विलक्षण प्रेमादर बसत होता, हें स्पष्ट निदर्शनास येतें. 'चावूक' पत्रातील "क. वाळ गंगाधर शास्त्री यांची स्मृति चिरस्थायी करणे अत्यंत जरूर आहे," अशा मथळ्याचा हा महत्त्वपूर्ण मूळ लेख मराठी भाषांतरासह इतरत्र उद्धृत केला असून तो आम्हि वाचनीय आहे (खंड १, परि. १, पृ. ५१). त्यातील शेवटचा भाग असा:— "...त्या नामांकित व महाविद्वान् ग्रंथस्थानाची स्मृति आपण एतद्देशियांनीं हरेक प्रकारे राखावी हें उचित आहे.—जेणेकरून आपल्या पुत्रपौत्रांना वाळ गंगाधर शास्त्री यांचे गुण व शील यांचा विस्तर पक्षार नाही. एतद्देशियांनीं घटकेचाहि विलंब न लावतां व शक्य तितक्या लवकर एक सभा बोलवावी आणि या विद्यादुर्गाची स्मृति कधी चिरस्थायी होईल ह्याची तजवीज करावी. एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशनच्या शाळा-ग्रंथांतील दिवाणखान्यांत व्याप्रमाणें एक मालकमचा व एक एल्फिन्स्टनचा पुतळा आहे त्याप्रमाणें वाटल्यास वाळ गंगाधर शास्त्री यांचा एक पुतळा [विलायतेहून] मागवून घेऊन उभा करावा, कीं ज्यामुळे दोन्ही शाळांना शोभा येईल; अथवा वाटल्यास व्याप्रमाणें एल्फिन्स्टन्, बेस्ट व ब्लेअर शिष्यवृत्त्या आहेत त्याप्रमाणें वाळशास्त्र्याच्या नांवें शिष्यवृत्त्या ठेवाव्या; वाटल्यास त्यांच्या नांवें ह्या टाबूंतील प्रसिद्ध जागीं एक स्मारकमंदिर बांधावें; वाटल्यास त्यांच्या नांवें एक बेगळें पुस्तकालय उभारावें; पण वाटेल त्या शीतीनें वाळ गंगाधरशास्त्री यांची कीर्ति व त्यांचें महाभारतीय उद्योग यांची स्मृति मुंबई प्रांतांत चिरकाल राहील अशी काहीं तरी व्यवस्था करण्याची अत्यंत जरूरी आहे. आणि असा महत्त्वाचा इशारा दिव्यानंतरमुढा ह्यासंबंधीं आपले एतद्देशीय लोक जर सत्वर लक्ष न देतील तर मुंबईतील एतद्देशीय जे आम्ही—विशेषकरून एल्फिन्स्टन्, बेस्ट व ब्लेअर शिष्य-वृत्त्या धारण करणारे, तसेच त्यांचे आईदान व इतर जाणते लोक हे सर्व कुतंत्र व कुचक्रामाचे होत, असा काळिमा दीर्घ काळपर्यंत त्यांच्यावर राहून जाईल."

, अर्थात् आचार्य बालशास्त्री जांभेकर यांच्या स्मारक-कार्यासंबंधी यापेक्षा अधिक कठोरवाने दुसरे तरी कोण काय सांगणार ! ह्यास्तव सरतेशेवटी, त्या महापुरुषाच्या प्रत्येक जाणत्या देशशब्दाने "आपल्यावरील हा काळिमा आज शंभर वर्षांनंतर तरी धुवून निवणे अवश्य नाही काय !" असा स्वतःशी विचार करून आपले कर्तव्य यथाशक्ति बजावायें, एवढीच त्यास प्रार्थना आहे.

BIBLIOGRAPHY

Reports and Blue Books

Printed Parliamentary Papers relating to the Affairs of India: (i) GENERAL, Appendix I, PUBLIC, (1832) (ii) SECOND and SIXTH REPORTS, from the Select Committees (1853). Reports of the Bombay Native Education Society (1825-1839). First Report of the Elphinstone Native Education Institution, Bombay (1840). Reports of the Board of Education, Bombay (1840-1855). Reports of the Director of Public Instruction, Bombay (1855-1865). Selections from Educational Records, Parts I and II. Reports of the General Committee of Public Instruction of the Presidency of Fort William in Bengal (1835-1845) Arthur Howell—Education in British India prior to 1854 Annual Reports of the Bombay Native General Library. Annual Reports of the Students' Literary and Scientific Society, Bombay J NELSON FRASER—Deccan College, Poona (1851-1901).

Gazetteers, Calendars and Almanacs

Gazetteer of Bombay City and Island Imperial Gazetteer of India. Gazetteer of the Bombay Presidency: District Gazetteers. Miscellaneous Information of the Satars'Jahagirs. Census of the Island of Bombay (1864). Various issues of: The Bombay Calendar and Almanac. The Bombay Calendar and Book of Direction. The Bombay Times Calendar and Almanac The New Bombay Directory. The Times of India Directory. The Bombay University Calendar. The Prabhu Rupee Calendar

Journals and Transactions

Asiatic Researches. Transactions of the Literary Society of Bombay, Vols. I-III. Transactions of the Bombay Geographical Society. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Centenary Volume of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (1905). Journal of the Asiatic Society of Bengal.

Magazines and Newspapers

The Oriental Christian Spectator, Bombay. The Bombay Quarterly Review. The Bombay Miscellany. The Calcutta Review. The Journal of the Poona Sarvajanika Sabha.

The Bombay Government Gazette. The Bombay Courier. The Bombay Gazette. The Bombay Chronicle. The Bombay Durpan (for 1832 and stray issues for 1834 only). The Bombay Hurkuru and Vurtmao. The Bombay Native Observer. The

Bombay Examiner The Bombay Weekly Guide The Bombay Times The Bombay Witness The British Indian Gentlemen's Gazette and Bombay Daily The Bombay Telegraph and Courier The Rast Goftar The Bombay Guardian The Friend of India The Poona Observer The Deccan Herald The Mahratta
General Works

MOUNTSTUART ELPHINSTONE—History of India (1839) GRANT DUFF—History of the Mahrattas MARTIN—History of the Possessions of the East India Company FORREST—Selections from the Minutes and other Official Writings of the Hon'ble Mountstuart Elphinstone JERVIS T B—Geographical and Statistical Memoir of Konkan CHAPLIN—Report on the Deccan HEBER—Indian Journal MALCOLM, Sir JOHN—Government of India SHORF, F J—Notes on Indian Affairs MR. POSTANS—Western India in 1838 GREEN H—The Deccan Ryots and their Land Tenure HAYE—History of the Administration of the East India Company COWELL—History and Constitution of the Courts and Legislative Authorities in India CAMPBELL—Modern India and its Government PERRY, Sir ERSKINE—Bird's Eye View of India DOUGLAS—Bombay and Western India Dr JOHN WILSON—(i) Exposure of the Hindu Religion, (ii) Second Exposure; (iii) Indian Caste MARSHMAN—History of Serampore Missionaries J MURRAY MITCHELL—(i) Memoir of Rev Robert Neshit (ii) Western India GEORGE SMITH—(i) Life of Dr John Wilson (ii) Life of Dr Alexander Duff W JERVIS—Life of Lt-Col T B Jervis Prof A B ORLEBAR—A Course of Pure and Mixed Mathematics, Vols I and II

BASU B D—Rise of the Christian Power in India KARAKA D F—History of the Parsees SYED MAHMOOD—History of English Education in India DUTT R. C.—(i) Economic History of India (ii) India in the Victorian Age (iii) England and India BOSE S C—The Hindoos As They Are GHOSH—Modern History of Indian Chiefs, Rajas, Zamindars, etc (1881) SEN D C—History of the Bengali Language and Literature SEN P—Western Influence in Bengali Literature RAJA RAM MOHUN ROY—Works MAJUMDAR J K—(i) Raja Ram Mohun Roy and Progressive Movements in India, (ii) Indian Speeches and Documents on British Rule SIVANATH SHASTRI—History of the Brahma Samaj JHAVERI K. M—Further Mile Stones in Gujarati Literature BOMAN BEHRAM—Educational Controversies in India WACHA

D. E.—(i) Shells from the Sands of Bombay; (ii) Rise and Growth of Bombay Municipal Government. MASANI R. P.—Life of Dadabhai Naoroji. DADABHAI NAOROJI—Speeches and Writings. MODY H. P.—Life of Sir Pherozeshah Mehta. MEHTA P. M.—Speeches and Writings. RANADE M. G.—(i) Miscellaneous Writings; (ii) Essays on Social and Religious Reform. CHINTAMANI C. Y.—Indian Social Reform. TELANG K. T.—Select Writings and Speeches. MANOLIK V. N.—Speeches and Writings. Dr. BHANDARKAR R. G.—Collected Works. CHANDAVARKAR N. G.—Speeches and Writings. MANEkar G. A.—Life and Works of Mr. Justice M. G. Ranade. KELLOCK J.—Mahadeo Govind Ranade.

Works of Reference

Encyclopædia Britannica. T. CANDY—English and Marathi Dictionary (1847). MOLESWORTH—Marathi and English Dictionary (1857). BUCKLAND—Indian Biographical Dictionary. MARGARITA BARNES—The Indian Press

Catalogues of Books

* Catalogue of the Library of the India Office, London, Vol. II, Part V—Marathi and Gujarati Books. Catalogue of Marathi and Gujarati Books in the British Museum, London (1892). Catalogue of Native Publications in the Bombay Presidency (1867). Catalogue of Marathi Christian Literature (1813-1892). Catalogue of the Bombay Branch of Royal Asiatic Society. Catalogue of the Bombay Native General Library. Catalogue of the Imperial Library, Calcutta.

संदर्भसाहित्य*

इतिहास, कोश इत्यादि: गो. स. सरदेसाई-मराठी रियासत (१७९५-१८४८). पेशवे दत्तर, पु. ३२-४२. वि. का. राजवाडे-ऐतिहासिक प्रस्तावना ६०. वि. पु. पिंगळकर-सावंतवाडी संस्थानाचा इतिहास. र. मा. गोदबोले-अर्वाचीन भारतवर्षीय चरित्रकोश. डॉ. श्री. व्ये. केतकर-महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश. डॉ. बा. दीक्षित-(१) ज्योतिर्विलास, (२) भारतीय ज्योतिःशास्त्र. दा. ग. केळकर-आकाशातील देखावे. रे. भा. प. दिवाळे-ज्ञानोदयाची पहिली शंभर वर्षे (१८४२-१८९१). म. क. लजपत-मराठी हिलरी वाक्याचा इतिहास. स. क. फडके-नवयुगधर्म. द्रा. गो. वैद्य-मार्थनासमाजाचा इतिहास. गोविंद नारायण-मुंबईचे वर्णन. ना. वि. जोशी-पुणेशहरचे.

* इतर किल्लेक पुस्तके खंड १ च्या विषयानुक्रमणिकेत सादर केले.

वर्णन. 'लोकहितवादी'-(१) निबंधसंग्रह, (२) ऐतिहासिक गोष्टी, (३) स्वाध्याय. जनार्दन रामचंद्रजी-कविचरित्र. गंगाधरशास्त्री फडके-(१) महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण, (२) हिंदुधर्मतत्त्व. दादोबा पांडुरंग-मराठी भाषेचें व्याकरण (आवृत्ति १ व २), (२) आत्मचरित्र ('वि. ज्ञा. विस्तार,' १९२७-२८). एक जगद्गामी आर्य-धर्म-विवेचन. रा. भि. गुंजीकर-(१) सरस्वतीमंडल, (२) भ्रमनिरास. रा. रा. भागवत-(१) मराठ्यांतर्बधी चार उद्धार, (२) ज्ञानांतर्बधी. गो. सं. बापट-सद्गुण. रामकृष्ण विश्वनाथ-हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतर्ची स्थिति. गोविंद नारायण-हिंदु लोकांच्या रीतिसुधारणा. म. वि. कानविदे-मुंबईतील सुशिक्षित तरुण हिंदु लोक. वि. प. पंडित-विधवाविवाह. बा. ल. बापट-विधवाविवाहसंघन. जोतिराव फुले-(१) गुलामगिरी, (२) सार्वजनिक सत्यधर्म, (३) इशारा. वि. कृ. चिपळूणकर-(१) निबंधमाला, (२) किराकोळ लेख, भाग १-२. गो. म. आगरकर-'वैसरी'तील निबडक निबंध (पृ. १-२), निबंधसंग्रह भाग १-२. लो. टिळकाचे केमरीतील टेंड, भाग १-४. मुंबईच्या हेमंतव्याख्यानमालेंतील विष्णुशास्त्री पंडित, न्या. बा. त्रि. तेलंग प्रभुतीची सामाजिक व धार्मिक विषयांवरील व्याख्याने. न्या. म. गो. रानडे, डॉ. रा. गो. भांडारकर व मि. वा. शा. मोडक यांची धर्मपर व्याख्याने. अरिष्ट : बा. ना. देव-बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर. रामचंद्र हरि-हरि केशवजी. कृ. ना. शाळ्ये-'लोक-हितवादी' रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख. रा. पा. आजरेकर-विष्णुवा ब्रह्मचारी. श्री. स. पंडित-विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित. प. सि. पाटील-महात्मा जोतिराव फुले. बाबा पदमनजी-अरणोदय. म. रा. हवलदार-रावभादेव विश्वनाथ नारायण मंडलिक. सारस्वतरत्नमाला [लघुचरित्रसंग्रह]. श्री. ना. कर्नाटकी-(१) डॉ. नाऊ दाजी लाड, (२) डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, (३) रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित, (४) न्या. काशिनाथ त्रिंबक तेलंग. न. र. फाटक-न्या.म. महादेव गोविंद रानडे. ल. कृ. चिपळूणकर-म. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. न. चि. केळकर-लो. बाळ गंगाधर टिळक. मा.दा. आळतेकर-गोपाळ गणेश आगरकर. दा. गो. वैद्य-नारायण गणेश चंदावरकर. धो. के. कर्वे-आत्मवृत्त.

वृत्तपत्रे : बंगाली-संवादपत्रे शेकाळे वया (खंड १-२).

गुजराती-मुंबईना समाचार, मुंबईना चावूक, जामी जमशेद, विद्यासागर(मा. पु.). मराठी-दर्पण, मुंबई अखबार, प्रभाकर, ज्ञानसिंधु, मित्रोदय, ज्ञानोदय, वर्तमान-दीपिका, धूमकेतु, ईंदुप्रकाश, नैटव्ह ओपिनिवन्, सुबोधपत्रिका, ज्ञानप्रकाश, वैसरी, सुधारक.

मासिक पुस्तके : दिग्दर्शन, ज्ञानोदय, उपदेशचंद्रिका, ज्ञानदर्शन (त्रै.), ज्ञान-प्रसारक, विचारलहरी (पा.), विविधज्ञानविस्तार, दंभहारक, ज्ञानसंग्रह, निबंधमाला, 'बालबोध, निबंधचंद्रिका.

सूचना

(१) खंड १ मधील 'उपोद्घात' (पृ. १ ते २००) हा मजकूर संन १९४९ च्या उत्तरार्धात तयार झालेला असून बाकीचा त्यानंतरचा आहे.

(२) खंड २ मधील इंग्रजी व मराठी लेख मुळास धरून जसास तसे छापण्याचा प्रयत्न कसोशीने केला आहे. मात्र 'दर्पणा'तील लेखांचे बहुतेक सर्व मपळे आम्ही दिले आहेत. सरकारी दस्तऐवज 'दर्पण' पत्राचा केवळ १८३२ चा वर्षसंग्रह व १८३४ चे कित्येक तुरळक अंक उपलब्ध असून इतर वर्षांतील आम्ही छापिलेले लेख तत्कालीन इंग्रजी पत्रांतून महत्प्रयासाने शोधून उद्धृत केले आहेत.

(३) खंड ३-परिशिष्ट १ मधील लेखाचे मपळे व इटॅलिक अक्षरे ही प्रायः आम्ही घातली आहेत. ह्याच परिशिष्टामधील गुजराती लिपीतील अशुद्धे बालबोध लिपीत शुद्ध केले आहेत.

(४) खंड २ सा एक विस्तृत इंग्रजी व मराठी सूची जोडली आहे, 'अशा स्वरूपाच्या सूची खंड १ व खंड ३ याम दिल्या असल्या तर छपाई संपादनाने पृष्ठे अधिक झाली असती, आणि खर्च बराच वाढला असता; म्हणून ह्या दोन खंडास विस्तृत मपळे व अनुक्रमणिका देऊन त्याजवर काम भागविले आहे.

शुद्धिपत्र

प्रस्तुत 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'च्या ह्या तीन खंडांचे केवळ मुद्रण-कार्यच गेली पांच वर्षे चालू होते। आणि हे सर्व काम पुणे-मुंबई येथील अनेक छाप-खान्यातून व अडीअडचणीतून जमेल तसे पुरे करून घेणे भाग पडल्यामुळे त्यांत नानाप्रकारचे मुद्रणदोष शिरले आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद असून तिजबद्दल आम्ही स्वतःच फार असंतुष्ट आहो. तथापि मुद्रणकार्यातील आजकालच्या अनेक विशिष्ट अडचणी लक्षात घेता, सुमारे १२०० पृष्ठे मजकूर इंग्रजी, मराठी, संस्कृत व गुजराती अशा चार भाषांत, आणि तोहि अनेक शास्त्रीय विषयांचे उद्घाटन करून आकडे, कोष्टके, तळटीपा इत्यादि रूपाने विविध सहानमोल्या टंकांनी छापून काढण्यांत घडलेले हे दोष ग्रंथपठनास न्यत्यय आणण्याइतके विपुल, दुर्लभ्य व अशम्य गणिले जाणार नाहीत, अशी आम्ही आशा बाळगितो. शिवाय द्वारिका बरोच अशुद्धे अक्षर, काना, मात्रा, बेलाटी इत्यादि उदात्त्याने निर्माण झाली आहेत, आणि तीं मुझ वाचकांच्या सहज लक्षांत येतील. मुद्रितें तपासण्यांत शक्य तितकी दक्षता बाळगूनहि हीं दोषस्थले ग्रंथात राहिल्यामुळे, "यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥" असें आम्हांस प्रजलपणे म्हणणे प्राप्त आहे। तरीपण ठळकपणे द्योतकांस आलेली कित्येक अशुद्धे पुढे शुद्ध करून दिली आहेत.

शुद्धिपत्र

खंड १

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
vi	21	Capital	Capital
xxix	9	Shakarshet	Shankarshet
xi	7	forefeit	forfeit
xli	15	difficlut	difficult
xliii	18	Durupun	Durpun
lv	6	the	he
lvii	4	APRECIATIONS	APPRECIATIONS
lxi	28	asured	assured
lxiv	27	Shāstr	Shāstri
१२४	५	गिरधरम ई	गिरधरमाई
"	१०	उसाहाने	उत्साहाने
१२५	१८	मूल	मूल
"	२०	पुनर्विवाह	पुनर्विवाह
१२८	२०	भेतर्धन	भेतर्धान
१३१	१	अष्ट	अष्ट
१३५	३१	सन्मान्य सदस्य	सन्मान्य सदस्य
१४७	२०	मृत्युने	मृत्युने

३६	१०	गार्प	गोव्हर्नेटन्
६५	५	शिरोमागी	शिरोमागी
६८	१६	विपेक्ष	विरोध
७३	१६	प्रयकर्षी	प्रयकर्षी
७७	२१	महाराष्ट्राची	महाराष्ट्राची
७९	३४	वाच्या	त्याच्या
१००	२०	म. ग. अवतार	म. ग. ई. अवतार
१०५	३३	उद्धत	उद्धत
१०६	११	author	author
"	१६	व्यकरणे	व्याकरणे
१०७	२४	अर्चून	सर्चून
१०८	२	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य
"	१५	प्रमृतीच्या	प्रमृतीच्या

पृष्ठ	मोळ	अशुद्ध	शुद्ध
१११	१०	काणे	कोण
"	३४	Margrita	Margarita
११३	२	' मराठी...	' अर्वाचीन मराठी...
"	३४	१८३५	१९३५
११७	३४	' लोकवादी '	' लोकहितवादी '
१३१	१३	फिरवूहि	फिरवूनहि
१४६	२९	परमहंस	परमहंस
१६०	३३	गाढे	गाढ
१८६	८	महाराष्ट्र	महाराष्ट्र
२२७	९	वाघ्यमयात	वाघ्ययात

खंड २

३७	२०	धर्मप्रसिद्धिकरण	धर्मप्रसिद्धीकरण
४८	२६	(२)	(२२)
५१	१९	कळ	कळा
७९	१६	उद्भूत	उद्भूत
"	२१	चापतिष्ठा	चापतिष्ठा
९०	२७	of	or
१२३	९	our	one
१४८	४	inclinables	indeclinables
१४८	२५	समासनाम	समासनाम
१५१	१९	सपा	त्यास
१६५	७	Hence	Hurree
२१८	३०	यंत्राचेज	यंत्राचेज
२४१	१	बालव्याकरण	बालव्याकरण

खंड ३

३५०	६	करेआधी	करेआधी
	२२	बापु. अतरा	बापु. चतरा
	"	आकरी	चाकरी
	२३	राखरट	राखरट
	२४	शउशकरत	शउशकरत
३५४	१०	कीधो	कीधो
३८७	२२	Bombay Observer	Poona Observer

पृष्ठ	ओळ	अनुद्ध	सुद्ध
397	20	'Hindu Caste'	'Indian Caste'
413	1	(19) TO	(19) A LETTER TO
415	5	*	
		तळटीप	†1836 G. D. Vol 22/354, p. 90
४३६	१९	प्रणमेद्वयभूमौ	प्रणमेद्वयभूमौ
४३७	११	झीला	झाळी
४४७	३१	दवे	देव
४५०	२१	त नु	तदनु
४५३	५	मारे	मोर
"	१२	बा शाली	बाळगळी
"	१७	होतो	होते
४५४	६	ह	हे
"	१४	शाखेचे	शाखेचे
४५७	३०	1939	1839
५२३	३२	ऑलबार	ऑलेंबार
"	३२	बाब	बाबे
५२४	६	प्राच्या	प्राच्य
५४८	९७	वाळगोळपानी	वाळगोळपानी
५४९-६०	१	(70) to (75)	(71) to (76)
"	४	(७०) ते (७५)	(७१) ते (७६)
५५१	३०	बाराशेची रऊन	बाराशेची करऊन
५५२	३	मदनशासन	महानुशासन
५५४	१४	बतहु	बहुत
५६०	२२	बटाकारामुळे	बलात्कारामुळे
५६९	१०	मराहाष्ट्रामध्ये	महाराष्ट्रामध्ये

परिशिष्ट ३

२९	३	निफाला	निफाल
"	९	टप्पो	गोष्ट
३२	२५	प्राक्षण्याची	प्राक्षण्याची
३७	२२	मिलिट्रि	मिलिट्रि
६८	६	दुपट	दुपट
९१	२२	बहुत	बहुत
"	२६	बहुत करून	बहुत करून

Volume I

INTRODUCTORY SURVEY
OF
BIOGRAPHICAL
AND OTHER REFERENCES
DURING THE CENTURY
(1846-1946)

PRINTED BY

S. R. Sardesai, B.A., LL.B., N. S. V. Samarth Bharat Press,
41 Budhawar Peth, Poona 2
B. G. Dhavale, Karnatak Printing Press, Chira Daraz, Bombay No. 2
M. H. Patwardhan, Sangam Press, Ltd., 40/41 Wellesley Road,
Poona 1

PUBLISHED BY

G. G. Jambhekar, Lokashikshana-Karyalaya, 199/5 Sadashiv Peth,
Poona 2.

Volume II
Select Writings
English and Marathi

Volume III
Biographical Materials
With Notes
Appendices I-VI

Volume IV
Life and Times
(*in preparation*)

खंड १

उपोद्घात

अर्थात्

गेल्या शंभर वर्षांतलि

चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

(१८४६-१९४६)

मुद्रक :

स. रा. छारदेसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी., नवीन समर्थ विद्यालयाना
समर्थ भारत छापखाना, ४१ बुधवार पेठ, पुणे २

बा. ग. टवळे, कर्नाटक मुद्रणालय, चिरागाबाद, मुंबई २

मा. ह. पटवर्धन, संयम प्रेस, लि., ४०/४१ बेलसली रोड, पुणे १

प्रकाशक :

ग. गं. जामेकर, लोकशिक्षण-कार्यालय, १९९/५ संदासिब पेठ, पुणे २

खंड २
इंग्रजी व मराठी
निवडक लेख

खंड ३
चरित्र-साहित्य
(सटीक)
परिशिष्ट १-६

खंड ४
चरित्र व काल
(संकल्पित)

VOLUME I

खंड १

ILLUSTRATIONS

चित्रानुक्रमणिका

- (1) Hon'ble Mountstuart Elphinstone (1779-1859)
नामदार माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन (१७७९-१८५९)
- (2) Chhatrapati Pratapsinha Maharaj (1793-1847)*
छत्रपति प्रतापसिंह महाराज (१७९३-१८४७)
- (3) Sir Thomas Erskine Perry (1806-1882)†
सर टॉमस एर्किन् पेरी (१८०६-१८८२)
- (4) Rev. Dr. John Wilson (1804-1875)
रे० डॉ० जॉन् वुड्सॉन् (१८०४-१८७५)
- (5) Major Thomas Candy (1806-1877)
मेजर टॉमस कैंडी (१८०६-१८७७)
- (6) Dr. John Harkness, M.A., LL.D. (1807?-1883)†
डॉ० जॉन् हार्कनेस्, एम्. ए., एलएल. डी. (१८०७?-१८८३)
- (7) Shri. Jagannath Shankar Shet, J. P. (1803-1865)
श्री० जगन्नाथ शंकरशेट, जे.पी. (१८०३-१८६५)
- (8) R. B. Janardan: Wasudeoji (1815-1894)
रा० ब० जनार्दन बामुदेवजी (१८१५-१८९४)

* भारत-इतिहास-संग्रहोच्च-मंडल, पुणे, यांच्या कृपेने (त्रैमासिक, वर्ष २२, अंक १. आषाढ १८९३).

† Copyright Photograph, by courtesy of the National Portrait Gallery, London, through Dr. H. N. Randle, Librarian, The Library, Commonwealth Relations Office, London.

† प्रस्तुत संगमर्मरी प्रतिमा संप्रति मुंबईतील फ्रामजी कावखजी हॉलमध्ये ठेविलेली असून तिच्या खालील स्तंभावर पुढील मजकूर आढळतो :—

John Harkness, M.A., LL.D. (Edin.),

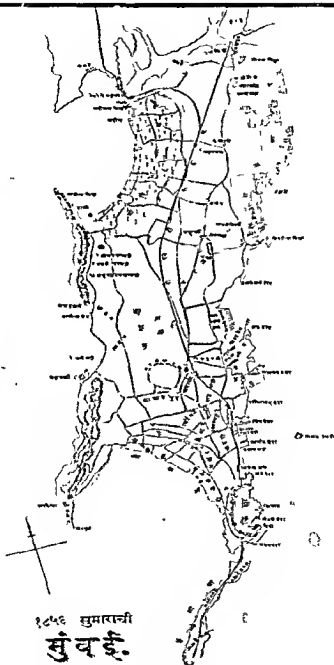
Principal, Elphinstone College, Bombay, 1862.

Executed by order, and at the expense of his pupils, assisted by the leading members of the Native Community, with the view of preserving among them the likeness of one whose public and private life has been honourably and endearingly the best association of their lives.

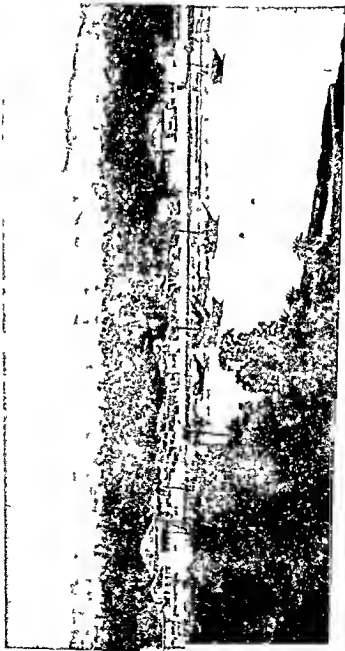
ILLUSTRATIONS

- (9) R. B. Dadoba Pandurang (1814-1882)
रा० ब० दादोबा पादुरंग (१८१४-१८८२)
- (10) Mr. Naoroji Furdoonji (1817-1885)
श्री० नौरोजी फर्दुनजी (१८१७-१८८५)
- (11) Dr. Bhau Dajee (1822-1874)
डॉ० भाऊ दाजी (१८२२-१८७४)
- (12) R. B. Nana Moroji (1822-1895)
रा० ब० नाना मोरोजी (१८२२-१८९५)
- (13) R. B. Prof. Kero Lakshman Chhatre (1824-1884)
रा० ब० प्रो० केरो लक्ष्मण छत्रे (१८२४-१८८४)
- (14) M. M. Bapu Deo Shastri, c. r. r. (1821-1890)§
म० म० बापु देव शास्त्री, सी. आर. ई. (१८२१-१८९०)
- (15) The Most Illustrious Disciple of Professor Ball Shastree—
Dr. Dadabhai Naoroji, LL. D. (1825-1917)
प्रो० बाळशास्त्री यांचे महाविख्यात शिष्य—
डॉ० दादाभाई नौरोजी (१८२५-१९१७)
- 1 Bombay Island circa 1856
१८५६ सुवाराची सुंबई
- 2 Back Bay : चौपाटी
- 3 Ball Gungadhur Shastree returns his thanks to the Hon'ble Governor in Council on being nominated 'Justice of the Peace' (19th October 1840)
ना० गव्हर्नर इन् काउन्सिल यांनी बाळ गंगाधर शास्त्री यांस 'जेरिस्ट ऑफ दि पीस' नेमिल्या वेळवेळ्याचे आभारप्रदर्शन (ता. १९ ऑक्टोबर १८४०)
- 4 "The Noblest Epitaph to His Memory!" A Tribute to the Late Ball Gungadhur Shastree, Esq., by the Hon'ble Sir T. E. Perry, Knight
- 5 Dr. Dadabhai Naoroji's Memorable Tribute to his Guru after the lapse of 63 years!
डॉ० दादाभाई नौरोजी यांनी आपल्या गुरुवर्यांसंबंधी ६३ वर्षांनंतर काढलेले संस्मरणीय प्रशंशोद्गार।

§ By courtesy of M. M. Narayan Shastri Khute, Principal, Government Sanskrit College, Benares.

१८५६ सुमाराची
सुंदई.

BACK BAY चॅपरेटी

(1)
HON'BLE MOUNTSTUART ELPHINSTONE
(1779-1859)

नामदार माउंटस्टुअर्ट एलिफिन्स्टन
(१७७९-१८५९)

(2)
GHILATRAPATI PRATAPSINGHA MAHARAJ
(1793-1847)

छात्रपति प्रतापसिंह महाराज
(१७९३-१८४७)

4

" The Noblest Epitaph to His Memory ! "
 A TRIBUTE TO THE LATE BAL GUNGADHUR SHASTREE, Esq.
 BY THE HON'BLE SIR T. E. PERRY, KNIGHT
 Puisne Justice of the Supreme Court of Bombay

In the course of his charge to the Grand Jury, on Monday Sir E. Perry, in alluding to the power of the Native Gentlemen to diffuse correct views and diminish crime among their fellow-countrymen, and the consequent advantage of employing educated and enlightened Natives, paid the following eloquent and just tribute to the late Bal Gungadhar Shastree. His family and friends might well engrave the Honorable Judge's words upon the cenotaph of the deceased as the noblest epitaph to his memory:—*

" It is not the European in high station, with favours to distribute or commands to bestow, that, speaking with authority, can efficiently read Natives a lecture on morality, or attempt to enlighten their minds, to dispel the ignorance from which so much crime flows, and win them over to an ameliorated course of conduct—No—this task; to be successful, must be undertaken by parties, to whom the Natives can not only look up with reverence and awe, but with whom also they can sympathise, and whom they can regard with love;—in a word, by those among the Natives themselves whose superior education, morality, and station place them in a position to influence their countrymen.

* The following Gentlemen constituted the Grand Jury —

Metcalf Larkie, Esq.; James Wright, Esq.; John Harkness, Esq., Thomas Bloyde Molyneux, Esq.; Gideon Coloquhoun, Esq. George Turner, Esq., Thomas Desrman, Esq. Archibald Smart, Esq.; James Foreman Wingate, Esq.; Jonathan Duncan Inverarity, Esq., William

Esq.; Verjeevunda, Madhowdass, Esq., Crustnath Narronjee, Esq.; Mirza Ally Mahomed Khan Soosty, Esq., Muncherjee Pestonjee, Esq.

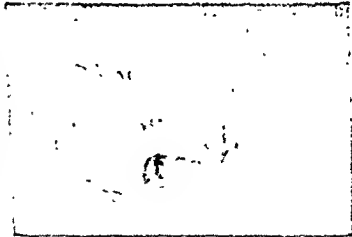
—Editor

"And in reference to this point, I cannot but advert with the deepest regret to the great loss, which you body and the whole Community has sustained since our last sessions, in the death of the late *Bal Jungadhar Shastree*. To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic ;— and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late *Bal Shastree*.†

"I had no intention of alluding to this subject; but the occasion has forced the allusion upon me. Adverting to the power which the Native Gentlemen on the Grand Jury possess of promoting the improvement of their fellow-countrymen, and diffusing sounder notions among them, and missing from among them one who had so long, so effectually, and so unobtrusively devoted himself to this object, I could not refrain from giving vent to feelings of regret, in which, I feel assured, you will sympathise with me."

—*The Bombay Courier*, July 10, 1846

(3)
MR THOMAS ESKINE PERRY
(1805-1862)

(4)
REV. DR. JOHN WILKINSON
(1804-1875)

(5)

MAJOR THOMAS CANDY
(1806-1877)

मेजर थोमस् कॅन्डी
(१८०६-१८७७)

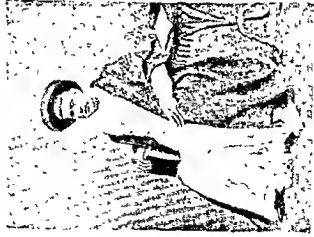
(6)

DR. JOHN HARKNESS, M.A., LL.D.
(1807-1883)

डॉ. जॉन हार्कनेस. एम. ए., एल. डी.
(१८०७-१८८३)

(7)
SHRI. JAGANNATH SHANKAR SHET, J. P.
(1803-1863)

श्री. जगन्नाथ शंकरशेट, जे. पी.
(१८०३-१८६५)

(8)
R. B JANARDAN WASUDEOJI
(1810?-1894)

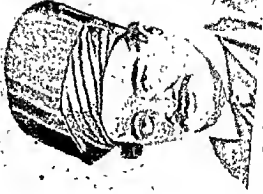
रा. व. जनार्दन वासुदेवजी
(१८१०-१-१८९४)

(9)
R. B. DADOBA PANDURANG
(1854-1882)

श्री. ब. दादोबा पांडुरंग
(१८५४-१८८२)

(10)
MR. NAOROJI FURDOONJI
(1817-1885)

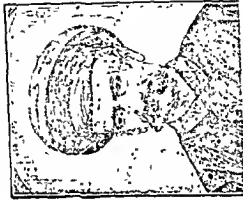

श्री. नाओजी फर्दुनजी
(१८१७-१८८५)

(11)
DR. BHAI DAJI
(1822-1874)

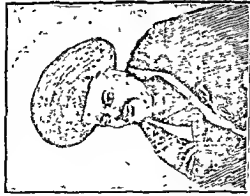
(12)
R. B. NANA MOROJI
(1822-1895)

रा. व. नाना मोरोजी
(१८२२-१८९५)

(13)

R. B. PROF. KERO LAKSHMAN CHHATRE
(1824-1884)

रा. व. प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे
(१८२४-१८८४)

(14)

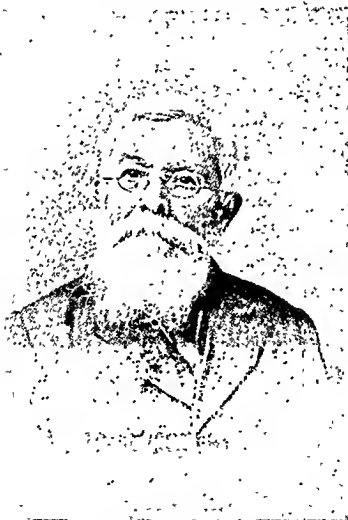
M. M. BAPU DEO SHASTRI, C. I. E.
(1821-1890)

म. म. बापू देव शास्त्री, सी. आयू ई
(१८२१-१८९०)

(१५)

The Most Illustrious Disciple of Professor Ball Shastree
DR. DADABHAI NAOROJI, LL. D.
(1825-1917)

श्री बालशास्त्री गनि महानिष्ठात शिष्य
डॉ दादाभाई नौरोजी, एल्ल. डी
(१८२५-१९१७)

उपोद्घात

कै० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

गेल्या शंमर वर्षातील चरित्रसाहित्याचे सिंहावलोकन

विषयानुक्रमणिका

आधुनिक महाराष्ट्राचे भास " उपेक्षित मानकरी "	१
उपेक्षेचे कारण : दीर्घ काळावधि व इतिहास चरित्र-लेखनाविषयी आपली घोर अनास्था	२
कै. बाळशास्त्र्यांचे चरित्र रत्नांचे स्नेही व शिष्य याजकहून वरें लिहिलें गेलें नाहीं ?	३
कै. बाळशास्त्र्यांच्या प्रत्यक्ष परिचितापैकी रा. भाऊ महाजन चरित्रकार होण्यास विशेष पात्र	५
सन १८८० पर्यंत मुंबईकर हे पुणेकरांच्या यथेष्ट पुढें भ्रमून	
- कै. बाळशास्त्र्यांविषयी माहिती व आदर त्यांच्यामध्ये अधिक	७
तथापि मुंबईकर मराठी गद्यलेखकांसदि कै. बाळशास्त्र्यांचा शोचनी यथार्थ प्रकट करता आलेली नाहीं. उदा० ' कविचरित्र ' व ' मुंबईचे वर्णन '	८
रा. जगदीश रामचंद्रजी यांचे ' कविचरित्र '	"
रा. गोविंद नारायण यांचे ' मुंबईचे वर्णन '	१०
तत्कालीन मराठी लेखकांची सूक्ष्मता	"
कै. बाळशास्त्र्यांचे चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधी पुणेकरांचे अज्ञान विशेष :	
' ज्ञानप्रकाश - '	१३
रा. व. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ ' लोकहितवादी '	१४
वे. शा. सं. रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	१५
' अरतखंडाचा अर्वाचीन कोश '-कतें ए. ए. भा. गोडबोले	१७
' निर्बंधमाला '-कार रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	१८

'माला'-कारांचे चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर	२२
न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे	२४
'मराठा'-'केसरी'-कार रा. बाळ गंगाधर टिळक	२७
'केसरी'-'सुधारक'-कार रा. गोपाळ यणेश भागरकर	२९
'भारतीय ज्योतिःशास्त्र'-कार रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित	३०
कै. बाळशास्त्र्यांचे चरित्र व योग्यता सासंबंधी मुंबईकरांचे ज्ञान व आदर विशेष :	३२
'राजप्रकरणी ऋषि'-रा. नारायण महादेव परमानंद	३३
न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर	३५
डॉ. दादाभाई नौरोजी	३६
रा. बाळकृष्ण नारायण देवकृत 'कै. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र' १८९२ :	३७
लेखनकार्यातील अडचणी	३८
प्रस्तुत चरित्राचे महत्त्व व गुणवैशिष्ट्य	३८
'चरित्रप्रबंधातील न्यूनता व दोष	४०
१८९२ नंतरचे कै. बाळशास्त्रिविषयक टळक लेख	४०
'बालवोष'-कार रा. विनायक कोंडदेव ओक	४१
'मुमुक्षु'-कार रा. लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर व 'दादोबांचे आत्मचरित्र'	४३
'प्रो. द. बा. पोतदार यांचा 'मराठी गणाचा इंग्रजी अवतार'	४७
रा. व. काशिनाथ नारायण साने	५५
रा. मोनेकृत 'मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार'	५८
डॉ. श्रीधर व्यंकटेश कतकर यांचा 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश'	६८
रा. गं. दे. खानोलकर यांचे 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक'	७२
रा. श्री. ना. कर्नाटकी यांचा 'प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर' यांजवरील चरित्रलेख	७५

रा. पाध्ये व रा. दिकेकर यांचा 'आजकालचा महाराष्ट्र'	७६
कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयी टिकटिकाणचे महत्वाचे उल्लेख :	७७
'विविधज्ञानविस्तार' व 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका'—	७८
रा. ना. गो. चापेकर व रा. गो. म. भिडे	"
'कैलासवासी भाऊ महाजन' व रा. रा. भि. गुंजीकर (?)	७९
आद्य मराठी नियतकालिके व रा. नी. व. भवाळकर	८२
रा. रा. भि. जोशी यांची 'मराठी भाषेची घटना'	८४
रा. ग. र. दंडवते यांचे 'संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय'	८५
प्रो. कृ. पां. कुलकर्णीकृत 'मराठी भाषा : उद्गम व विकास'	८७
प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी'	९३
रु. वि. पां. नेने यांचे 'अर्वाचीन मराठी साहित्य'	१०१
(१) प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांचा 'भाषाशास्त्रविषयक भ्रम्यास'	"
(२) प्रो. द. वा. पोतदार यांचे 'मराठी इतिहाससंगोपन'	१०६
(३) रा. रा. गो. कानडे यांची 'मराठी नियतकालिके'	१०९
रा. वि. सी. सरवडे यांचे 'मराठी साहित्यसमालोचन'	११०
रा. ग. बा. सरदार, एम्. ए. यांचे दोन ग्रंथ :	११३
(१) 'मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' (१९३७)	"
(२) 'महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी' (१९४१)	११४
प्रो. शं. गो. तुळपुळे यांचे 'मराठी निर्वधकार'	११६
प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे 'अर्वाचीन गद्य'	११८
प्रि. गो. रा. पराजपे यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास'	११९
रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी केलेले कै. बाळशास्त्रीविषयक उल्लेख	१२२
रा. न. वि. केळकरकृत 'लो. दिळक यांचे चरित्र'	१२९
" " 'केसरीचा जुबिली अंक' (१९३१)	१३८
रा. न. र. फाटककृत 'श्या. मू. रानडे यांचे चरित्र'	१४४

‘ विविधवृत्त ’ व ‘ मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास ’	१५०
रा. भो. दा. पाणतरे यांचा ‘ दर्पण ’-परिचय	१५२
प्रो. ज्य. शं. शेजवलकर यांचा ‘ विलोत्कर ’ मासिकांतील लेख	१५४
रा. दौ. द. जावडेकर यांचे ‘ आधुनिक भारत ’	१५६
रा. रा. गो. कानडे यांचा ‘ मराठी नियतकालिकांचा इतिहास ’	१५८
‘ केसरी ’-कार रा. ना. कृ. भावे यांचा ‘ क्षीप्रसाहित्यादर्श ’	१६२
‘ इतिहासाचार्य ’ वि. का. रा. राजवाडे यांचे कै. बाळशास्त्री जामेकर यांच्याविषयी ऐतिहासिक ज्ञान	१६७
‘ घनवंतरी ’ची ‘ घाटमयसमीक्षा ’ व कै. बाळशास्त्री जामेकर	१८७
रा. पु. पां. गोखले यांची ‘ आतारकरांशी ओळख ’	२०१
प्रो. म. वि. फाटककृत ‘ मराठी निबंध ’	२०३
समारोप	२०५

१९४६ च्या शताब्दीनंतर

रा. वि. कृ. जोशी व रा. श्री. म. सहस्रबुद्धे यांचा ‘ दर्पण संग्रह ’	२०९
विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांचा ‘ भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश ’ (इ. स. १८१८-१९४५)	२२२
रा. य. रा. दाते व रा. वि. ग. कर्वे यांचा ‘ सुलभ विश्वकोश ’	२२६

उपोद्घात

कें० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

“ नामूलं लिख्यते किञ्चित् । ”

आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य “ उपेक्षित मानकरी ”

एरोनिमाच्या शतकाच्या प्रथम पादांत महाराष्ट्रदेशांत आगळ सत्ता प्रस्थापित झाल्यासमून आक्रमण आपल्या लोकोत्तर पुण्यसमुच्चयानें व बहुविध कर्तृत्वानें ज्या काही भोव्या व्यक्तींनी अजरगुमर कीर्ति मिळविली त्यांच्या मालिकेंत कै. आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अनेकदृष्ट्या अग्रगण्य होत त्यांत बांधा नाही. ह्या संस्मरणीय पुरपास बालवश होऊन शंभर वर्षे मुहूर्तीच पूर्ण झाली; आणि ह्या प्रसंग साधून प्रथम प्रज्ञा कालगणनेप्रमाणें सुंबईस ता. १७ मे १९४६ रोजी, आणि त्यानंतर एतद्देशीय संप्रदायाप्रमाणें व म्हणून अधिक औचित्याने पुण्यास व इतरत्र शके १८६८ वैशाख वद्य सप्तमीस-म्हणजे ता. २३ मे १९४६ रोजी, त्याचें शतमावत्सरिक पुण्यस्मरण कसें कसें केले गेले, हें आतां सर्वश्रुत झालेंच आहे. “ कसें कसें ” म्हणण्याचें कारण उपर्युक्त आहे की, महाराष्ट्राच्या त्याचो वयस्वी पुणे-मुंबई-सारक्या केंद्रांतहि ह्या अद्वितीय उत्सवप्रसंगी शेंपनामाहून अधिक महाराष्ट्रीय धाववांना उपस्थित होण्याइतकें त्या महापुरुषाचें महत्त्व वाटले नाहीं, अथवा एकदोन सामान्य भाषणांनीं घटका दोन घटका वेळ मागून नेण्यापलीकडे आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या आद्य “ उपेक्षित मानकऱ्या ”चे एखाद्या योग्य भाषांने चिरितून सरुसाचें स्मारक उभारण्याची कोणामहि तिकमात्र आवश्यकता मान्य नाहीं। प्रस्तुत प्रसंगाला “ अद्वितीय ” अनेहि आम्ही पुण्याचें संबोधितो. कारण, अशा प्रकारचा स्मृतिदिन शंभर वर्षांनी महाराष्ट्रांत प्रथमतःच आचळता होता-दुसऱ्या कोणत्याहि घोर आधुनिक महाराष्ट्र्याला मृत होऊन ह्यापूर्वी शंभर वर्षे झालेली नाहीं-इतकेंच नव्हे, तर शंभर वर्षांनंतरहि ज्याचें पुण्यस्मरण महाराष्ट्रांनं कृतज्ञतापूर्वक करावें असा ह्या लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला. परंतु मांघ्रतःकडीं अजयंती म्हणजे काय व पुण्यतिथि म्हणजे काय, आणि त्यांतंबंधीचो आपली जुनी परंपरा कशा प्रकारची आहे त्यांनील तारतम्यच आपणांस कळेलनासें झाले आहे। रामकृष्णादि अवतारांच्या जन्मतिथीस जो धार्मिक उत्सव करितात त्यास जयंती म्हणतात, आणि अशाची पुण्यतिथि होत नसते. पुण्यतिथि साधुमंठाच्या मृत्युतिथीस पाळण्याचा जुना संप्रदाय आहे, आणि गेल्या शतकांतच

आपण हीं सिद्ध्या विशेष संस्मरणीय अशा थोर पुण्याच्याहि पुण्यतिथि पाळण्याचा प्रघात थोडाबहुत पाडला आहे. तदनुसार रावडे, टिळक प्रगति अग्रगण्य महात्मांचे पुण्यस्मरण सार्वजनिक रीत्या प्रतिनयी थोडे थोडे होत असते ते उचितच होय परंतु नवसाहित्यिकांच्या उसाहानुसार जसे साहित्यिकींचे स्थिर नवे नवे मार्गिक स्थितिदिन अलीकडे रुढ करण्यांत येत आहेत, तसेच आजकाल व्यक्तिमाहात्म्यास मल्लेंच वळण लागून त्यास व्यक्तिपूजेचें स्वरूप येत चाल्ल्यामुळे, जणू काय धीशिशयीमहासाक्षांचा नवावतारच व्हायला, प्रत्यक्ष स्वानुभव संपादण्याच्याहि पूर्वी, त्याचिंत स्वानुभवोराचे जयशुभान त्यांच्या हयातीतच प्रचलित केले जात आहेत। अशांत आजकालच्या सर्वसामान्य शिक्षितांच तातम्य जेथें अशा प्रसारचें आहे, आणि जेथें कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या नवयुगप्रवर्तकांची खरी योग्यता व असाधारण थोरवी चांगल्या चांगल्या साहित्यावासांच्या व 'प्राध्यापका'च्याहि ध्यानी आलेली नाही, तेथें त्या पुण्याच्या शतसावत्सरिक पुण्यतिथीस केवळ मूठभर लोक जमावे आणि त्याच्यासंबंधी विशेषप्रकारें आदर विवा अगत्य दृष्टीत पडू नये यात नवल तें काय ?

उपेक्षेचें कारण : दीर्घ कालावधि व इतिहास-चरित्र-लेखनाविषयी आपली थोर अनास्था

तथापि येथे हीहि गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, एक शतकाचा कालावधि ह्या राष्ट्रेतिहासाच्या दृष्टीनें सुद्धा लहानसान नव्हे. गेल्या अवघ्या शमर वर्षांत फ्रान्स, जर्मनी, इटाली, रशिया, जपान, अमेरिका इत्यादि राष्ट्रांमध्ये पडून आलेल्या विलक्षण स्थित्यतरांमुळे पाहिलें असतां हें सद्बुद्ध दिसून येईल. मग एसा शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या एसाचा थोर पुण्याचा जीवनचरित्राच्या दृष्टीनें ह्या चार पिढ्यांचा काळ घरात घरात घरात व प्रदीर्घ समजत गेल्यास त्यात विशेष आश्चर्य वसले ? "१८५७ सालचे बंड" म्हणून विख्यात असलेली पतिव्रतामिक घटना अतिशय जुनी समजून आधुनिक हिंदुस्थानातील स्थित्यतरांचा विचार करीत असता आपण तिचा एक स्वतंत्र काळखंड करीत असतो, आणि त्या काळात चमकलेल्या अतुलपराक्रमी लष्करीवाई शास्त्रीकरणीचे "ऐतिहासिक" स्मारक म्हणून पवाडे गातो परंतु तीहि जन्मास येण्यापूर्वी सुमारे चौसत्तवीस वर्षे ज्याचा जन्म झाला, आणि १८५७ च्याहि पूर्वी दहा वर्षे ज्यांनी आपले लोकोपकारक उज्ज्वल जावनचरित्र संपविलें, त्या पुरातन "वाल्महृस्पति" वाल्महृष्पाचें असाधारण वस्तुत्व व महापुरुषावित्व त्यासंबंधी आपले आजकाल इतके गाढ अज्ञान असावे हें केवळ क्षम्य नसले तरी थोडेबहुत अपरिहार्य नव्हे काय ? शिवाय जुनी ऐतिहासिक व चरित्रविषयक साधनें जतन करून ठेवणे आणि त्यांच्या आधारे आपल्या देशाचा इतिहास विवा आपल्यातील थोर पुण्याची चरित्रे लिहिणे अथवा अशाची योग्य स्मारके उभारणे इत्यादि गोष्टीसंबंधी आपली थोर अनास्था सर्वप्रसिद्ध असून गेल्या पन्नाससाठ वर्षांतून त्यासंबंधीचे थोडेबहुत कुतूहल व मदत्त्व आपल्याला वाटू लागले आहे अर्थात् शमर वर्षापूर्वी होऊन गेलेल्या ह्या महापुरुषाविषयी सांप्रत आपणास विशेष माहिती असू नये ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय असली तरी ती तितकीच आश्चर्यकारक मानण्याचें कारण नाही.

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र त्यांचे स्नेही व शिष्य यांकडून कसें लिहिलें गेलें नाहीं ?

तरीमुद्दां कै. आचार्य बाळशास्त्री जंभेकर हे जर इतके अनन्यमाधारण व संस्मरणीय पुरुष होऊन गेले तर त्यांचें एखादें बऱ्यापैकी विश्वमनीय चरित्र त्यांच्या कोण्याएका स्नेयासोबत्याने किंवा सच्चिद्व्याने त्या काळी कसें लिहिलें नाहीं ह्याचें थोडेंतरी आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं, आणि ह्या प्रश्नाचा कांही उत्तराचा शाब्द पाहिजे असें आपल्या मनाला वाटतें. ह्या दृष्टीनें त्या काळची एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेणें अवश्य आहे. कै. बाळशास्त्र्याच्या व त्यांच्या पुढील पिढींतहि सुर्वत इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची संख्या जरी अगदीं व लहान नव्हती, तरी त्यांत बहुसंख्य असे प्रभु, सारस्वत व पारशी हेच होते—दक्षिणी ब्राह्मण मंडळी अगदीं कमी. त्यांचा भरण मुळतः पुण्यामध्ये, आणि पुणें हे त्या काळीं वेदशास्त्रविशेषिणीच अधिक प्रसिद्ध होते. इंग्रजी विद्येची तेथील प्रगति व आधुनिक सुधारणा बाळशास्त्र्यांच्या काळानंतरची आहे शिवाय मुंबई होय बाळशास्त्र्याची खरी कर्मभूमि; आणि त्या काळांत आगगाडी, तारारथ इत्यादि वळणवळणाचीं सुलभ साधनें अद्यापि उपलब्ध झालेलीं नसल्यामुळे मुंबईबाहेरचे हे भाग थोडेबहुत सुटकाच असावयाचे. त्यातून बाळशास्त्री हे प्राचीन संस्कृत विशेषज्ञांदि पाश्चात्य भाषा व शास्त्रविद्या ह्यांमध्ये अधिक प्रवीण असून आधुनिक विचारांचे तत्त्व संपुष्टास आल्यामुळे पुण्यांतील बे. शा. सं. मोरशास्त्री साठे प्रभृति तत्कालीन महाप्रज्ञांतांदि त्यांची विद्वत्ता व योग्यता जरी विदित असली, तरी आंग्लविद्याशिक्षितांचा ही अधिक यथार्थतेनें अज्ञानावतां येणें शक्य होतें. तसेंच मुंबईकरांसारखा पुणेकरांचा बाळशास्त्र्यांशीं निष्ठ संघर्षहि नव्हता. ह्यास्तव प्रत्यक्ष परिचितांपैकीं कोणी त्यांचें चरित्र लिहिण्यास पात्र असतील तर ते मुंबईकरच होत. त्याच्यामध्येहि पारशी-मंडळीपेक्षां साहजिकच हिंदु बांधवांकडून चरित्रलेखनाची अधिक अपेक्षा केली जाणार. परंतु पूर्वीच हिंदु ह्यातीत इंग्रजी चांगले लिहितांकायतां येणारे मुंबापुरत्य गृहस्थ त्यामध्ये थरेच असले तरी शास्त्रीबोवांची खरी योग्यता जाणणारे विद्वान् कितो आणि त्यातून पुनः तीं ग्रंथरुपानें पटवून देण्यासारखे छिती, हे पाहिले पाहिजे. त्यांच्या सहाय्यांपैकीं न्या. रा. ध. जनार्दन वामुदेवजी, रा. च. मोरोया कन्होबा व रा. ब. दासोबा पांडुरंग, आणि शिष्यवर्गापैकीं रा. च. नाना मोरोजी, रा. च. राम बाळकृष्ण, सरदार विनायकराव वामुदेवजी, रा. रा. नारायण दिनानाथजी, डॉ. माऊ दाजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंग इत्यादि तत्कालीन नामांजित मंडळीन त्यांची असाधारण शोबी चांगली विदित होती; आणि त्यांच्यापैकीं कोणी मनावर घेते तर सन १८९० च्या पूर्वीच कै. बाळशास्त्र्यांचें एखादें चरित्र प्रसिद्ध होणें अशक्य नव्हतें. परंतु ह्यांपैकीं प्रायः सर्वजण मोठमोठ्या सरकारी नोकऱ्या करूनच धकले शिवाय हे सगळे चांगले झाले होते म्हणून त्यांच्याकडून ग्रंथलेखन झालेंच पाहिजे होतें असें थोडेंच आहे ? तसें पाहिल्यास ह्या मंडळींची प्रवृत्ति लेखनापेक्षां वाचनाकडेच अधिक. शिवाय त्यांना ग्रंथरचनेस लागणारें मनस्वास्थ्य, मनःशक्त्य व वाक्यवृत्त्य फारसें लाभले कठीण. त्यातून तो मराठी ग्रंथलेखनाचा प्रारंभ झाले असल्यामुळे त्यांच्याकडून अशाप्रकारचें स्वभाषित लेखन

होणेंहि प्राय दुर्घटच. रा. व. दादोबा पांडुरंग हे ह्याविषयी अपवाद समजणेंच अधिक विहित, आणि त्यानींच कै. बाळशास्त्री याचें स्वतंत्र चरित्र लिहिणें नसेल तरी 'आत्मचरित्र' त त्याच्यासबधी निदान काहीं महत्वाची माहिती दिली आहे. समकालीन दिवसांत थोर पुरुषाचें चरित्र लिहिण्याच्या मार्गांत इतरहि काही अडचणीं संभवतात, मूळ विश्वसनीय साधनें मिळविणें जसें कठीण असतें, तशीं तीं सर्वांगाच हस्तगत करता येतात असें नाहीं. तीं मिळविण्यासाठीं लोकांमध्ये खेडे घालावे लागतात, आणि हा प्रश्न परस्पर विश्वासाचा व सुस्वभावाचाहि असतो. गिवाय चरित्रनायक जेथें अगदीं अलीकडील रिवा बाळ पिढीतील असून त्याची थोरवी असामान्य असते, तेथें आपल्या लेखनापासून त्याच्या कीर्तीस कांही वाय येईल कीं काय अशी जबाबदार लेखकास थोडीमहुन दुरदुर वाटते; आणि जर चरित्रनायकासबधी एकेदरीनें मनात आदर असूनहि लेखकाची राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते त्याच्या मतापेक्षा बरींच भिन्न असतील, तर त्याला त्याचें यथार्थ मूल्यमापन करणेंहि बरेच कठीण पडतें. त्याचप्रमाणें समाजात लेखकास विशिष्ट मानाचें स्थान जेथें प्राप्त झालेंलें असतें, तेथें आपली केवळकृति लोकदारास कितपत पान होईल ह्याविषयीहि त्यास थोडीमहुन चिंता वाटणें साहजिक आहे. कदाचित् त्याच कारणास्तव रा. व. दादोबा पांडुरंग यांनीं कै. बाळशास्त्र्याचें चरित्र हातीं घेतलें नसेल, आणि स्वतःचें 'आत्मचरित्र' दि. शेंवटपयंत पौ. विण्याचा उत्साह त्यास राहिल्ल नसेल त्याच्याव्यतिरिक्त वर ज्या अनेक सदस्यद्वारांचा नामनिर्देश केला ते अन्य रीतीनें पूर्वीच प्रसिद्ध असल्यामुळे चरित्रलेखक म्हणून आपली अधिक ह्मति व्हावी किंवा होऊ शकेल असेहि त्यास कधीं वाटलें नसेल. मग बाळशास्त्र्याच्या मृत्यूनंतर बीसपन्नीस वर्षे एकदा निपून गेलावर इतरां सर्व सटादोप निष्कारण वरगार कोण, आणि इतकें अमत्य तरी कोणाला? अर्थात् ही मीमांसा सर्वथा बरोबर असो वा नसो, बाळशास्त्र्याच्या पूर्वोक्त कोणा सहाय्याशिवाय न रिवा शिष्याकडून त्याचें चरित्र लिहिलें गेलें नाहीं, ही वस्तुस्थिति स्पष्ट आहे.

सत्कालीन विद्ययुक्त पारशी मंडळीपैकी प्रो. नौरोजी फांनजी व प्रो. दादानाई नौरोजी यास कै. बाळशास्त्र्याचे सर्वांगीण चरित्र जरी लिहिता आले नसतें तरी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य निबध्दारा प्रकट वरणें शक्य होतें. ह्यांपैकी पहिले शुद्ध रा. बाळशास्त्री. मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे टेपुटि नेटिव्ह सेक्रेटरी असतांना त्यांच्या इंग्रजी शाळेंत विद्यार्थी म्हणून प्रविष्ट झाले, आणि पुढे एल्फिन्स्टन कॉलेज मध्ये स्नात्यानंतर क्रियेक वरें त्यांच्याबरोबर दुय्यम अतिरिक्त प्रोफेसर म्हणून त्यांनीं काम केले. इतकेंच काय, पण बाळशास्त्र्या 'दिग्दर्शन' मासिकप्रमाणें त्यांनीं हि 'विद्यासागर' ह्या नांवाचें पहिले गुजराती मासिक त्याच वर्षी—सन १८४० मध्ये—बाळ केले. तसेच बाळशास्त्र्याच्या 'दर्पणा'च्या सुधारणावादी परंपरेस अनुसरून 'रास गोपना' नांवाचे तदनंतराची समाजाचे सामाजिक सुधारणेंहि सन १८५२ मध्ये काढणा-या मंडळींत ते होते. अर्थात् कै. बाळशास्त्र्याच्या ह्या परिचयामुळे व त्याचें एतद्द सार्वजनिक चरित्र त्यांनीं प्रोत्साहन प्राप्त पाहिलें असल्यामुळे तदनंतर दादानाईच्यापेक्षाहि एका दृष्टीनें हेच प्रो. नौरोजी यांच्या हातून अधिक चांगल्या रीतीनें पार पडणे शक्य होतें. तथापि हे जरी स्थापन झाले नसेल नाहीं, तरी सन १८५२

मयें त्यांच्या 'रास्त गोप्तार' पत्रांत एम्प्लिट्यूड कॅलिब्रॉतीत एका माजी पारशी विद्यार्थ्याने बाबु हरिधंद नामक विख्यात बंगाली कृत्तव्यकारावर लिहिलेल्या इंग्रजी पुस्तकाचें जें विसृत व खरपूस संपादकीय परीक्षण करण्यांत आलें होतें त्यांत बाळशास्त्र्यांच्या असाधारण थोरवी-संबंधीचा भाषिक अभिप्राय थोडक्यांत प्रकट झालेला असून तो वाचनीय आहे, मुंबई इलाख्यांत अलीकडोळ काळांत वेगवेगळ्या क्षेत्रांत कोण कोण नामांकित व्यक्ति चमकल्या हें सांगतांना, त्या मालिकेंत कै. बाळशास्त्र्यांनाच अग्रपूजेचा मान देऊन त्यानंतर लागलीच तत्कालीन अग्रेसर पुरुष डॉ. भाऊ दाजी यांचो ज्या शब्दांत त्यांनी प्रशंसा केली आहे ती पाहण्यासारखी आहे. हे दुसरे विद्वान व थोर गृहस्थ बाबु हरिधंदच्या अगदीं तोडीचे असून बाळशास्त्री हे तर त्याच्याहिपेक्षा मोठे, असा सुंदर कोटिक्रम लेख केला आहे। 'रास्त गोप्तार' मधील प्रस्तुत परीक्षणाचा एवढाच भाग आम्ही अवलोकनार्थ शेवटीं परिशिष्टांत उद्धृत केला आहे, * आणि त्यावरून इतर तत्कालीन प्रसिद्ध व्यक्तींचेहि मूल्यमापन अप्रत्यक्षपणें सात्पाचें आडवळें, त्या समयी रा. व. दादोबाचें वय सुमारे ५० असून डॉ. भाऊ दाजीचें ४० व प्रो. दादामाईचें ३० होतें, हे लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. असो, प्रो. दादामाई हे बाळशास्त्र्यांचे गणितांतील सच्चिद्व्य असून त्यांच्याच जागी त्यांची मैमशूक पुढें झाली होती. वास्तविक स्थानाहि आपल्या एवढे गृहस्थीवर एखादा स्मृतिलेख लिहिता आला असता. परंतु १८५५ पासून त्यांचें वास्तव्य मुख्यत्वे इंग्लंडमध्ये होऊन हिंदुस्थानाचे आर्थिक व राजकीय प्रश्न सोडविण्यांत ते सर्वेय गुंतल्यामुळे ह्या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष पोंचलें नसावें, तथापि अत्यंत वृद्धापकाळीं-आपल्या वयाच्या ८५ व्या वर्षी-हॉरणांतील खेडेंगांवच्या एका धल्पशिष्टिन नरणांनं गृहस्थ बाळशास्त्र्यांसंबंधीची स्मृति त्यांकडे लिहून मागितली असतां त्यांनी त्याम जें स्वदस्ताचें सुंदर इंग्रजी पत्र सत्वर पाठविलें, त्यावरून जशी गृहस्थ बाळशास्त्र्याची असाधारण थोरवी लक्षात येते, तशीच ह्या असाधारण शिष्यवराची कृतज्ञताबुद्धि व मुजननाहि प्रत्ययाम आपल्याचून राहून नाहीं. दादामाईचें हें पत्र शेवटीं परिशिष्टांत दिलें आहे तें अवश्य पाहावे. †

कै. बाळशास्त्र्यांच्या प्रसिद्ध धान्याभिमियांपैकी रा. व. प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे व रा. रा. केशव नरसिंह भावडेकर ह्या दोघांनी मनांत आणिलें असतें तर त्यांना ह्या चरित्र-परिचय थोडाबहुत करून देणें अशक्य नव्हतें. परंतु केव्हांनांचा सर्व ओढा अभ्ययन-आयापन व गणित-शास्त्रसंशोधन ह्यांकडेच होता, आणि ह्या गोष्टींत व असाधारण मौज्य-औदार्यादि गुणांत सद्गुरूचें चरित्र लिहिण्यापेक्षा त्यांचें प्रयत्न अनुकरण वरणें हेंच त्यांम अधिक थोडक्या बाटलेमें दिसतें. रा. केशवरावांची इंग्रजी लेखणी बरीच सफाईदार असे; परंतु कां कोण जाणे, त्यांनाहि चरित्रलेखनाची बुद्धि साठी नाहीं.

कै० बाळशास्त्र्यांच्या प्रत्यक्ष परिचितांपैकी रा. भाऊ महाजन चरित्रकार होण्यास विशेष पात्र

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रलेखनप्रसंगी बरीच सर्वे मंडळीपेक्षा रा. भाऊ

महाजन यांच्याविषयी पराकाष्ठेचे आश्चर्य वाटते. वयाने बाळशास्त्र्यांच्यापेक्षा बहुधा तीन चार वर्षांनीच ते लहान ; आणि दोघेहि कै. सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे यांच्याकडे प्रायः एकाच वेळीं-सन १८२५ च्या आगोमागे-आश्रयास जाऊन इंग्रजी विद्या शिकले. हे उभयता, इतरांनीं म्हटल्याप्रमाणे, वर्गवधु ह्या अर्थाने 'सहाध्यायी' नव्हत. मुंबई शिक्षा-मंडळीच्या शाळेंतील समसालीन विद्यार्थी एवढेच काय ते. आज आपल्याला बाळशास्त्र्याच्या-विषयीं जिनगी निश्चित स्वरूपाची माहिती आहे तितकीहि भाऊ महाजनानिषयीं नाही ! तथापि बाळशास्त्र्याच्या विद्यार्थिदशेसामून मृत्युपर्यंत भाऊंचे त्याच्याशीं निकट सान्निध्य व ऋणानुबध असून पुढील काळात उभयतामध्यें चांगले स्नेहार्थे महामार्ग होतें ह्यात शका नाही. बाळशास्त्री हे सोसायटीचे डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी असतांना (सन १८३०-३२) भाऊ अद्यापि इंग्रजी शाळेंतच शिक्षित असावे, आणि १८३४ मध्य एल्फिन्स्टन् कॉलेजाची स्थापना झाल्यापासून बाळशास्त्री १५० रु. मासिक वेतनावर असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमिले जाऊन पुढें लवकरच ३०० रु. दरमहा मिळवू लागले, तरी म्या काळ्यात भाऊ हे 'एल्फिन्स्टन् स्कॉलर' म्हणून त्या सस्येंत शिकतच होते, आणि त्या नात्याने १८४१ पर्यंत इंग्रजी शाळाविभागात इतर प्रगत विद्यार्थ्यांप्रमाणे त्यांनीं शेवटीं थोडी वर्षे दरमहा २० रुपयावर शिक्षकाचें कामहि केलें असें दिसतें. त्याच वर्षी ते ह्या सस्येंतून बाहेर पडले असा सरकारी दप्तारांत स्पष्ट निर्देश आहे. बाळशास्त्र्याचें 'दर्पण' साप्ताहिक २६ जून १८४० रोजी शेवटचा अंक निघून बंद पडले; तथापि त्यापूर्वीच मे १८४० पासून 'दिग्दर्शन' मासिकाचा नवीन उपक्रम त्यांनीं केला होता. 'दर्पण' बंद पडल्यानंतर 'वर्तमान पदवी' ह्या नावाचें एक नवीन स्वस्त मराठी साप्ताहिक काढण्याचा त्यांचा विचार होता; परंतु त्याऐवजीं शेवटीं पुढील वर्षी विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर-२४ ऑक्टोबर १८४१ पासून-गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांच्या संपादकत्वा-खाली 'प्रभाकर' साप्ताहिक आणि पुढें लागतीच 'प्रभाकर छापखाना' हे उद्योग चालू झाले. अर्थात् ही सर्व परिस्थिति व कालानुक्रम नीट लक्षात घेतल्यास ह्या नवीन उपक्रमातील भाऊंच्या कार्यकर्तृत्वाच्या मागे बाळशास्त्र्याचेंच स्फूर्तिदायक नेतृत्व व द्रव्यसाहाय्य असलें पाहिजे, असें अनुमान केल्यास तें चुकीचें होणार नाही. तसेंच ह्या अनुसंधानानें विचार करता 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' हीं निवतकालिकें भाऊ महाजन यांनीं बाळशास्त्र्याच्या साहाय्यानें चालविलीं होती, अशी काही पत्रांनीं जीं विपरीत विधानें केलेलीं आढळतात त्यांतील पोकळपणाहि सहज ध्यातात येतो. तथापि कै. बाळशास्त्र्यांच्या मार्गदर्शित्वानें एकदा 'प्रभाकर' साप्ताहिक व 'प्रभाकर छापखाना' चालू केल्यानंतर भाऊंनीं तोच व्यवसाय सुमारे धीस वर्षे मोठ्या उत्साहानें व कार्यक्षमतेनें चालविला इतकेंच नव्हे, तर बाळशास्त्र्याच्या पश्चात् त्यांनीं १८५३ पासून 'प्रभाकर' व 'धूमकेतु' नामक नवीन साप्ताहिकाची जोड दिली, आणि १८५४-५६ पर्यंत आपले 'ज्ञानदर्शन' नेमासिक चालवून स्वदेशसामर्थ्यास सक्षम व बहुश्रुत करण्याचा बाळशास्त्र्याचा विस्तृत उत्तम रीतीनें गिरविला. सन १८६२ मध्यें

त्यांचे एकुलते एक बुद्धिमान् चिरंजीव रा. बाळवंतराव यांस मध्यश्रींतांत एम्स्ट्रॉ असिस्टंट कमिशनरची मोठ्या हुद्द्याची सरकारी नोकरी मिळाली, आणि त्या सुमारास रा. भाऊ महाजन मुंबईतील आपल्या वृत्तपत्रीय संसार आवरून नागपुराम जाऊन जे स्थायिक झाले ते तिकडेच १८९० मध्ये पाऊणशें वर्षांचे होऊन परलोकवासी झाले ! * त्या पंचवीसतीस वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीत त्यांच्यासारख्या बहुध्रुव लेखकांनी व लोकहितवादी पुराणाने स्वास्थ्यसंरक्षणापत्तीकडे काहीच कर्ने केले नाही हा मोठा चमत्कार वाटतो ! तथापि प्रस्तुत अल्प वृत्तान्तावरूनहि हे स्पष्ट दिसून येईल की, के. बाळशास्त्र्यांची विद्यार्थिदत्तेपामून अंतःकलापर्यंतची समग्र तेजस्वी व लोकोपकारक जीवनयात्रा भाऊ महाजन यांनी अत्यंत जवळून व जाणतेपणाने पाहिलेली अमल्यामुळे, आणि ते स्वतः चांगले विद्वान् व नामोक्ति मराठी लेखक अमल्यामुळे, जर कोणास बाळशास्त्र्यांचे इत्थंभूत, साधार व सावनीय चरित्र लिहिले त्या काही शक्य असेल तर त्यांसच तें होतें ह्यात शंका नाही. आणि अशा संशुद्धस्थासहि, बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् पंचेवाळीस वर्षे जगूनवांचूनमुद्धा, तत्प्राप्तकारका चरित्रप्रय किंवा निदानपक्षी रा. व. दादोबा पांडुरंग यांच्याप्रमाणे 'आत्मचरित्र' लिहिण्याची बुद्धि झाली नाही, हें आपले व मराठी भाषेचे दुर्दैव नव्हे काय !

तथापि पूर्वोक्त सर्व मंडळींपैकी कोणत्याहि के. बाळशास्त्र्यांचे स्वतंत्र चरित्र किंवा चरित्रात्मक निवेदन लिहिले गेले नाही, तरी त्या सर्वांना एक गोष्ट किमानपक्षी निश्चित करता आली असती. ती म्हणजे बाळशास्त्र्यासंबंधीच्या आपल्या सर्वांच्या आढवणी एकत्र एकत्र करणे आणि एम्फिस्टन्ट कॉलेजांत किंवा मुंबई युनिव्हर्सिटी स्थापिली जातांच त्यांच्या नांवें एखादी भरीव शिष्यवृत्ति किंवा महापारितोषिक देण्याची योजना करणे. परंतु अशा प्रचारचे एतद्देशीय घोर पुढ्याचे स्मारक उभारण्याची सूचना त्यांच्या मृत्यूनंतर लागलीच एका प्रसिद्ध गुजराती पत्रांत प्रकट होऊनहि ती प्रत्यक्ष व्यवहार्य ठरलेली दिसत नाही, यावरून हो काळ अद्यापि मावळत्या गव्हर्नरादि परद्वीपस्थ महाजनांचे अवस्थित वेव्हारे माजविण्याचाच होता, असे म्हणणे प्राप्त आहे !

सन १८८० पर्यंत मुंबईकर हे पुणेकरांच्या बरेच पुढे. अमून
कें० बाळशास्त्र्यांपर्याप्त माहिती व आदर त्यांच्यामध्येच अधिक

परंतु अशी जरी एकंदरीने परिस्थिति होती, तरी के. बाळशास्त्री जमिंदार यांचे आदर्शभूत जीवनचरित्र प्रत्यक्ष पाहिलेले अनेक जाणते व विद्वान् लोक मुंबईत १८८० पर्यंत; व अल्प प्रमाणांत त्यापुढेहि जिवंत असल्यामुळे, प्रसंगविशेषी तत्कालीन प्रघातून, वृत्तपत्रांत व समांतून त्यांच्यासंबंधी आदर्शपूर्वक उल्लेख निघत असत. अशाप्रकारचे काही महत्त्वाचे प्रगती संदर्भ श्रेवटी परिशिष्टांत दिले असून त्यावरून के. बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् तीसवाळीस वर्षांनंतरहि त्यांच्यासंबंधी विद्वानांची भावना काय होती तें स्पष्ट दिसून येतें. मात्र १८८० पर्यंतच्या काळांत पाश्चात्य विद्या व लोकमुपारण त्या संबंधांत पुणे हें मुंबईच्या बरेच

मार्गे असून बाळशास्त्राचा साक्षात् परिचय घडलेली सुशिक्षित मंडळीहि तेंथें अगदींच थोडी असल्यामुळे त्याचें चरित्र व योग्यता ह्याविषयी सुशिक्षित पुणेकरातहि बरेंच अज्ञान दिसून येई ह्यात शका नाही

तथापि मुंबईकर मराठी गद्यलेखकांसहि कै० बाळशास्त्रांची थोरवी यथार्थ प्रकट करतां आलेली नाही. उदा० 'कविचरित्र' व 'मुंबईचें वर्णन'

इतके कशाला ? प्रत्यक्ष मुंबईतील जाणया मंडळीमध्यसुद्धा इमजी विद्वत्तेविषयी विशेष प्रसिद्धि नसणाऱ्या ज्या मराठी लेखकांनीं बाळशास्त्रांच आपल्या प्रथातून प्रासंगिक रीत्या वर्णन केले आहे त्यांनाहि त्यांचें असाधारण व्यक्तिमत्त्व यावें तसं व्यक्त करता आलेलें नाही ह्याचीं दोन ठळक उदाहरणे म्हणजे रा जनार्दन रामचंद्रजी कुल 'कविचरित्र' व रा गोविंद नारायण कुल 'मुंबईचें वर्णन' हीं दोन ह्या भाषांनं वे शा थ रा. रा गंगाधरशास्त्री फडके यांनीं १८५२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुधर्मतत्त्व' नामक पुस्तकात कै बाळशास्त्राचें जाता जाता एराच वाक्यात जे लोकोत्तरत्व दाखिलें आहे तें अतिशय सार्थ व हुब आहे, असें वाढवून येइल, आणि हे फडकेशास्त्री बाळशास्त्रांपेक्षा मुमारे वीस वर्षांनीं वडील असून त्याच्या विद्याविंदोपासून सत्यूपर्यंत त्यांनीं त्याचें साम चरित्र र्छगदीं जवळून पाहिलें होतें इतकेंच नव्हे, तर श्रीपत शेयात्रि-प्रकरणें त्याच ते सहकारी होते, हें लक्षात घेतलें म्हणजे त्याच्या ह्या अभिप्रायास अत्यंत महत्त्व आहे हें कळून येईल मात्र पूर्वीक दोन प्रयाच्या मल्यांनीं बाळशास्त्रांची योग्यता सांगणाना खनप्र सुदीनं अवका स्वतःच्या प्रतीतीनं असे उद्गार काढच सोडे वाढलेले असून 'ज्ञानोदय'-कार प्रवृत्तीचाच अनुवाद करण्यांत समाधान मानिले आहे असें भासवून येइल, आणि ह्यावरूनहि तत्कालीन मराठी गद्याची वाक्यावस्था आपणास प्रतीत झा याविना राहत नाही रा बा ना देवकृत 'कै० बा० बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' सन १८९२ मध्ये प्रसिद्ध होईपावेनां मुमारे तीस वर्षे ह्याच दोन प्रसिद्ध मराठी भाषातील बाळशास्त्रांच्या एकुणानीं लघुतम चरित्रांवर महाराष्ट्रीय पाचकर्म विसवून होता, ह्या दृष्टीनं त्याचें येथे थोडेंच सगळ्यापरीक्षण करणें अप्रस्तुत होणार नाही

रा. जनार्दन रामचंद्रजी यांचें 'कविचरित्र'

प्रथमतः आपण 'कविचरित्र' पेऊ हें सन १८९० मध्ये प्रसिद्ध झाले, आणि त्या बाळी एतद्देशियांची एतद्देशियाने लिहिलेलीं कवींचीं म्हणजे विद्वानांची अल्प परित्रे सगृहीत करणारा हाच पहिला मराठी गद्यमेघ असल्यामुळे त्याला बरीच मान्यता मिळाली ता मुमयचें एका ईमजी मयाच्या आधारेच तयार केलेला असला तरी ह्यांत जीं कवीं प्राकृत कवींचीं चरित्रे नवीन लिहून पातली आहेत ह्यांपैकी हें कै बाळशास्त्रांचें एक लघुतम चरित्र होय प्रथम

रा. जनार्दन रामचंद्रजी हे प्रमुहानीतील एक संभावित व विद्वान् गृहस्थ असून त्यांनी १८४२ मध्ये एल्फिन्स्टन् विद्यालय सोडले, असा त्या काळाच्या एका सरकारी यादीवरून * बोध होतो. म्हणजे हेहि वाङ्मयाकारांच्या हातापादून गेलेलेच एक विद्यार्थी असणार, आणि म्हणून वाङ्मयाकारांच्यासंगी त्यांना घरीच साहित्यी असली पाहिजे. अर्थात् अशा रोजकाला त्यांचे अल्प चरित्र आणखी चारसहा पाने तरी देऊन त्यांचे खरे मोठेपण सांगतां यावयाम नको होतें काय ? परंतु "हा अर्वाचीन काळात पश्चिम हिंदुस्थानामध्ये प्रख्यात युदिमान् व विद्वान् असा पुरुष होऊन गेला." आणि पुढें, "त्याची आमुष्यमयांदा दीर्घ असती तर आश्चर्यत विद्येच्या कामांत त्याच्या हातून मोठालीं कृत्यें पडलीं असती, याविषयी सशय नाही." हीच दोन महत्त्वाची बाबये त्यांनी स्वबुद्धीने लिहिलेली दिसतात; आणि बाबोचा जो मजकूर त्यांनी लिहिला आहे त्यांत दोनचार नवीन तपशील असले तरी त्यावर 'ज्ञानोदय' पत्रांतील मृगुलेखाची कित्येक ठिकाणी चांगलीच छया पडलेली दिसते।

रा. जनार्दन रामचंद्रजी व 'ज्ञानोदय'—रार याची पुढील बांदी बाबये ताडून पाहा :—
'ज्ञानोदय' (१८४६) 'कविचरित्र' (१८६०)

"तो दक्षिण कोकणांत राजापुरा-जवळ पोंथुरले म्हणून एक गांव आहे तेथे सन १८१० मध्ये जन्मला.

"हा सन १८२९ सालीं सोसैटिच्या शाळेंत ज्याला आतां अलफिन्स्टन इन्सि-त्युशन म्हणतात त्यामध्ये शिक्षक झाला. आणि तो तेव्हां पासून त्या शाळेचे काम चालविण्यास लागला वर्जदार होता.

"मुंबई जीवोपार्जिकल सोसैटि व एस्याटिक सोसैटि यांमध्ये काही रचना करून देऊन साक्षना जरीत असे.

"त्याने मुळाच्या विद्याभ्यासाकरितां कित्येक पुस्तके तयार केली.

"त्यास साहेब लोक व नॅटिव लोकहि मानीत होते.

"त्याने...प्रोफेसरचे काम चांगले चालवि-त्याने कित्येक विद्यार्थी बरे सुधारले.

"तो मानसविद्येचे पुस्तक आभरकांचीच्या पुस्तकाप्रमाणे कांहीमें करीत होता. आणि अलफिन्स्टन साहेबच्या पुस्तकापारें हिंदु-स्थानची बखर करीत होता."

"राजापुराजवळ पोथुले म्हणून एक गांव आहे, तेथे तो सन १८१० मध्ये जन्मला.

"सन १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयात गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिक्षविषयास त्याला विद्यापुर नेमिलें. त्या शाळेचे काम त्यानें बजनदारीनें चालविलें.

"मुंबईतील ज्याप्रकिकल सोसैटि व रायल एशियाटिक सोसैटि यांच्या विद्याभुदि करण्याच्या कामांत त्यानें पुष्कळ मदत केली."

"मुळाच्या विद्याभ्यासाकरितां त्यानें कित्येक पुस्तके तयार केली.

"तो सन्धतेमुळें साहेब लोफांस व नेटिवांसही मान्य असून सर्वांस प्रियकर असे.

"त्याच्या कारकीर्दींत कित्येक चांगले विद्यार्थी तयार झाले.

"हा आभरकांचीच्या पुस्तकाप्रमाणे मानस-विद्येवर कांहीसे पुस्तक करीत असतां आणि एल्फिन्स्टन साहेबाच्या पुस्तकापारें हिंदुस्थानची बखर रचोत असतां..."

एका पृष्ठात व्यापेक्षा अधिक साम्य कोटून येणार? तथापि “याला इंग्लिश, संस्कृत, कानडी, परशियन वगैरे भाषा चागल्या येत असून इमजी व हिंदु ज्योतिष व इतर विद्या यातही तो निष्णात होता,” “बाळग्याकरण, नीतिक्रिया, सारसमई, भूगोलविद्या हे चार ग्रंथ प्रथम होत,” अशासारखे दोनचार नवीन तपशील देऊन प्रयक्त्यांना वाचकांच्या ज्ञानात व्यत्यय भर घातली, आणि कै बाळग्याची याचें चरित्र प्रथमच ग्रंथनिविष्ट केले ह्याचें ग्रंथ आपण ग्यास अवश्य दिले पाहिजे

रा. गोविंद नारायण यांचें ‘मुंबईचें वर्णन’

रा. गोविंद नारायण कून ‘मुंबईचें वर्णन’ हे विस्तृत व वाचनीय पुस्तक १८६३ मध्ये प्रसिद्ध झाले ह्याच्या मराठी गद्यग्रंथामध्ये हें नामांकित असून तें परिश्रमपूर्वक बरीच माहिती गोळा करून स्वतःप्रपणे लिहिले असल्याने महत्वाचें आहे हें मुख्यत्वे स्पष्टवर्णनात्मक असल्याने त्यात कै बाळग्याच्या चरित्रकथनास साहजिकच विशेष वाव नाही तथापि त्या काळी ते अग्रगण्य विद्वान् म्हणून मुंबईचात असल्याने मुंबईतील विद्वान् गृहस्थासवर्धी उद्दीत असता त्याचाच एकट्याचा प्रयक्त्यांनी अल्पशा विस्ताराने परिचय करून दिला आहे, हा लक्षात ठेवण्यासारखे आहे “हा पश्चिम भारतसडात अर्वाचीन विद्वानात हा एक मुकुटमणीच होता. विद्या आणि विनय हे दोनही गुण या गृहस्थाच्या आनी सारखेच वसत होते,” असा अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला असून ‘फविचरित्र’-कारांनी सांगितलेल्या भाषापैकी यांनी कदाचित् “परशियन च्या ऐवजी “उर्दू” नमूद करून त्यात गुजरातीची भर घातली आहे तसेच संदाशिव साधिनय छत्रे याचे “बाळ गंगाधर शास्त्री हे गुरुवृष्ट होते. त्यांनी त्याची तीव्र बुद्धि आणि आपल्या पाहून एथे आणून त्यास आपल्या घरी ठेवून त्यांकरवी इमजी विद्याभ्यास करविला तो एवढाही असून त्याची धारणाशक्ति अपार होती. ... ह्याच्या अफाळीन मरणामुळे मुंबईतील लेखनकार दुःख झाले ” (पृ २१६) ह्या गोष्टी नवीन सांगितल्या आहेत रा गोविंद नारायण सादगावकर हे बाळग्यापेक्षा तीनचार वर्षांनीच लहान असून त्यांनी सन १८३५ मध्ये एरिकस्टन् विद्यालय सोडले, असा उल्लेख आपणही त्यानंतर ते डॉ. सुह्रस्वनांच्या “जनरल अर्थेज्योज इन्स्टिट्यूट” मध्ये शेवटपर्यंत शिक्षक होते त्यामुळे साहजिकच कै बाळग्यापेक्षा सर्व चरित्र त्यांच्याहि बोज्यांतमोर पडलेलें होतें परंतु अशा जाणत्या तदुद्धार्यांनीमुळां एवढीं आणखी पान अर्धे पान न लिहिलां ‘ज्ञानोदया’तील ग्राम समग्र मृत्युलेख आपल्या ग्रंथांत बतवून घेतलेले आहे, हे पाहिले म्हणजे आपल्या तरफांनी बुद्धिचिंतांची पारंप्रायनेय बुद्धि दिसून येते त्यांनी अग्नें करतांना एवढे सारगम्य बरे दाखविले की, ‘ज्ञानोदय’-कारांचा शेवटचा शुभ वर्तमानातीत संदेश व्यक्त करणारा परिच्छेद तेवढा गळला !

तत्कालीन मराठी लेखकांची मूर्खता

ह्याच प्रसंगाने तत्कालीन मराठी लेखकांची मूर्खता रितपत असे तें ‘ज्ञानोदय’-धारक ‘फविचरित्र’-कार यांच्या रेखांतील दोन उदाहरणांवरून दृष्टोपत्तीस येईल ‘ज्ञानोदया’-

तील मराठी मजकूर हा मूळ इंग्रजीवस्तुच उतरला आहे हे स्पष्ट आहे.* त्यातील इंग्रजी वाक्य अर्धे:—“For sometime he edited the Durpun Newspaper; also the Digidurshun, a monthly periodical, both of which were conducted in a liberal spirit.” ह्याचे मराठी भाषांतर पुढीलप्रमाणे केले आहे:—“त्याने काही दिवस पर्यंत योग्य रीतीने दिग्दर्शन व दर्पण नांवे दोन पत्रे काढली होती.” पण ह्यामुळे पुढे असा घोसळ्या उतरून गेला की, ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्पण’ ही अणू काय दोनही वर्तमानपत्रेच होती! परंतु मुळात “the Durpun Newspaper,” व “the Digidurshun, a monthly periodical,” असे स्पष्ट शब्द आहेत. “in a liberal spirit” म्हणजेच “योग्य रीतीने” नव्हे—“प्रगतिपर अथवा गुणारणवादी रीतीने,” असा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. शिवाय मूळ इंग्रजीत ‘दर्पण’ व ‘दिग्दर्शन’ यांचा कालानुक्रम बरोबर दर्शविला आहे. ‘दर्पण’ वर्तमानपत्र ‘दिग्दर्शन’ मासिकच्यापूर्वी आठ वर्षे निघाले होते; परंतु मराठी भाषांतरात “दिग्दर्शन व दर्पण” असा उलटा ठसेल करून कालानुक्रमाची सूक्ष्मताही घालवून टाकिली आहे!

आतां ‘ज्ञानोदया’तील मराठी भाषांतर मुळात घटक असताहि ‘कविचरित्र’-कारांनी त्याचा अनुवाद करतांना नवीन बूट कशी केली आहे ती पाहा:—

‘ज्ञानोदय’

‘कविचरित्र’

“हा सन १८२९ सालीं सोसिइटीच्या शाळेंत ज्याला आतां अग्निमस्तन इन्स्टिट्युशन म्हणतात त्यामध्ये शिक्षक होता.” “सन १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिक्षविषयास त्याला विद्यागुरु नेमिले.”

येथे ‘ज्ञानोदया’तील वाक्याचा अर्थ असा आहे की, रा. बाळशास्त्री हे “ज्याला आतां अग्निमस्तन इन्स्टिट्युशन म्हणतात” तिजमध्यें नव्हे, तर तिचे पूर्वस्वरूप अशी जी “सोसिइटीची शाळा” तिजमध्यें सन १८२९ मध्ये शिक्षक झाले, आणि ही अगदीं वस्तुस्थिति आहे; तर ‘कविचरित्र’-कारांच्या वाक्याप्रमाणे, ते “सन १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयांत विद्यागुरु” म्हणजे ‘प्रोफेसर’ झाले. पण ही अगदीं घोसळू होय! ‘एल्फिन्स्टन विद्यालय,’ म्हणजे ‘एल्फिन्स्टन कॉलेज’ हे १८३३ मध्ये निघाले, आणि तेव्हां बाळशास्त्री गणितशास्त्र व ज्योतिष शिक्षविषयास ‘विद्यागुरु’ म्हणजे ‘प्रोफेसर’-वस्तुतः ‘असिस्टंट प्रोफेसर’ नेमिले गेले! अशा प्रकारे येथे जो अर्थाचा अनर्थ झाला आहे तो लक्षांत न आल्यामुळे, कै. बाळशास्त्री हे आपल्या वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी (जन्म १८१० मध्ये घटक) एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रोफेसर झाले, अशा अर्थाची विधाने पुढे सर्वांनीं केलेली आपटल्यात!

त्याचप्रमाणे मुळाशी जाऊन शोध न घेतल्यामुळे दुसरी अर्धवट माहिती कशी संगृहीत केली आहे ती पाहा; “ते [दर्पण] मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होतें,” हे पूर्ण सत्य नव्हे. “इंग्लिश व मराठी या दोन्ही भाषांत होतें, आणि मराठी बाजू म्हणजे इंग्लिश

मजकुराची केवळ छाया असे," असें मागावयास दवे होतें एरवीं एकाच वृत्तपत्रात दोन भाषात स्वतंत्रपणेहि लेख येऊ शकतात. 'दर्पणा'चाच हा विशेष होता. पण एरहि मूळ अक न पाहताच लिहावयाचें, तर असेंच गोलमोल विधान करणें प्राप्त आहे! पुढच्याच वाक्यात "याच्या पूर्वी मुंबईमध्ये वर्तमानपत्र फोणतेच निघत नव्हतें" असें म्हटलें आहे, तें तर अक्षरशा. खोटें आहे! अनेक इंग्रजी वर्तमानपत्रे व एसादुसरे गुजरातीहि त्यापूर्वी अनेक वर्षे निघत होती तेव्हां हें शिथिल विधान यथार्थ दिस्यास "याच्या पूर्वी मुंबईमध्ये मराठी वर्तमानपत्र फोणतेच निघत नव्हतें," असें ते असले पाहिजे पुन त्यापुढील वाक्य "पुढे दिग्दर्शन नावाचें एकमासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयानें काहीं वर्षे निघत होतें," हें आहे ह्यात "आश्रयानें" म्हणण्याच प्रयोजन काय? ह्यावरून तें चालविण्यास बाळशाखी केवळ पैसाच पुरवीत असत रिया कसे, अशी नसती शका उत्पन्न होते परंतु १८४६ च्या 'ज्ञानोदय'तील मृत्युलेखात (त्याचाच 'कविचरित्र'-कारांनी आधार घेतलेला आहे) अशा शब्दास मुळीच अवकाश नाही त्यांनीच 'दिग्दर्शन' हि काढलें होतें ("He edited also the Digdarshan"), असें त्वस्त स्पष्ट सांगितलें आहे! शिवाय 'दर्पण' हें जसें मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र, तसें 'दिग्दर्शन' हें मराठीतील पहिलें मासिक होय, असें त्याच वाक्यात दोन शब्द घालून सांगता आले नसतें काय? पण इतका साक्षेप आजहि जेथें विरळाच आढळतो, तेथें त्या काळी त्याची अपेक्षा कशी करावी? परंतु अशाच प्रकारच्या आरंभीच्या स्थूल व अव्यभिचत लेखनामुळे पुढील लेखकांनी अज्ञान वाढोस लाविलें आहे, म्हणून येथें ह्यासंबंधी इतरा प्रारंभ करणें भाग पडले

ह्याप्रमाणें 'ज्ञानोदय'-कार (१८४६), 'हिंदुधर्मतत्त्व'-कार गंगाधरशास्त्री फडके (१८५२), 'कविचरित्र'-कार जनार्दन रामचंद्रजी (१८६०) व 'मुंबईचें वर्णन'-कार गोविंद नारायण माडगावकर (१८६३) यांचें के बाळशाखी याच्यासंबंधीचें जुनें मराठी लिखाण दृष्टीसालून घातल्यानंतर चालानुक्रमानें त्यापुढील महत्त्वाची लेखनकृति म्हणजे रा. च. दादोबा पांडुरंग यांचें 'आत्मचरित्र' ही होय परंतु हा वृत्तांत त्यांनी सन १८६८ मध्ये लिहिण्यास आरंभ करूनहि आपल्या मृत्युसमयी अपूर्णच ठेविलेला असला, तरी १९१५ पर्यंत त्याची मराठी साहित्यवेवकास कार्याहि नव्हती, ह्या दृष्टीनें त्याचा विचार त्या वेळीं पुढेंच करावा हें बरें. अतः पर के बाळशाखीचीं साक्षात् परिचय असणाऱ्या आपल्यातील मंडळींचा मराठी किंवा इंग्रजी लेख असा सांगण्याप्रारंभ आढळत नाही तथापि त्याच्या भोरपणाची काहीं स्पष्टी ह्याच्याहि पुढील पिढीत मुख्यत्वं मुंबईकडे कशी जाग्रत होती हें रा. गो. श. बापटकृत 'सद्वर्तन' (भाग २, १८८५), रा. रा. मि. गुजीरकृत 'सरस्वती मंडळ' (१८८४) व रा. रा. रा. भागवतकृत 'मराठ्यांसंबंधीं चार उद्गार' (१८८७) ह्या लोकप्रसिद्ध पुस्तकांतील बाळशाखीसंबंधीं आलेल्या प्रासंगिक गुणवर्णना वरून ध्यानात येतें हे तीनहि उतारे शेवटीं परिशिष्टांत उद्धृत केले आहेत * परंतु एरदरीनं वारें दिसून येईल की, बाळशाखीचे रजेची सहावारी व मरिष्ठप्य ह्यांपैकी कोणीहि त्याचें

चरित्ररचन न केल्यामुळे महाराष्ट्रांत-च विशेषतः मुंबईवाहेरच्या विभागांत-त्यांच्या सत्य-स्वरूपाचा व अलीकडचा कामगिरीचा दृढदृष्ट इतका विसर पडत गेला की, सन १८७५ चे मुमारास कै. बाळ गंगाधरशास्त्री भोंमेंकरून एक प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्ये प्रथम होऊन गेला, आणि 'बालव्याकरण', 'भूगोलविद्या' व 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' ह्या शालोपयोगी ग्रंथांचा तो कर्ता होता, ह्याप्रतीकडे तत्कालीन मुद्रित तहणवर्गासहि त्याच्यासंबंधी अधिक अशी जाणीव राहिली नाही.

कै० बाळशांख्यांचे चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधी पुणेकरांचे अज्ञान विशेष : 'ज्ञानप्रकाश'-कार

ह्याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे प्रख्यात 'नियंघमाला'-कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचेच होय. परंतु ते विशद करण्यापूर्वी येथे हे प्रामुख्याने सांगितले पाहिजे की, आगगाडीच्या अभावी, सन १८६०-६५ पर्यंतच्या काळांतमुद्रा पुणेरी व दक्षिणी मंडळींचे मुंबईशी दळणवळण बरेच कमी असल्यामुळे, तेथील 'बौद्धिक व सामाजिक प्रगतीची त्यांना फार थोडी माहिती होती. 'ज्ञानप्रकाश'चेच उदाहरण पादा. हे पुणेकरांचे प्रायः जुन्यांतले जुने व नामांकित वर्तमानपत्र सन १८४९ मध्ये जन्मास आले; आणि त्यावेळी बाळशास्त्री यांस परलोकासाठी होऊन केवळ तीनच वर्षे झाली होती. परंतु त्याच्या ज्ञानाचा प्रकाश त्या काळीहि किती मंद होता हे त्याच वर्षातील उल्लेखावरून स्पष्ट होतें. 'ज्ञानप्रकाश'-कार पुढील अपूर्व माहिती सांगतातः-"हिंदुस्थानांत मागे कधीहि छापखाना माहित नव्हता. प्रथम वर्तमानपत्र १८२३ मध्ये हिंदु लोकामध्ये मुरू झाले. बाळशास्त्री 'दर्पण' म्हणून महिनेवार ग्रंथ छापित होते." ह्यातील पहिले वाक्य ठीक आहे. परंतु किती वर्षांच्या 'मागे' ह्याचा काही अंदाज? प्रत्यक्ष मुंबईत छापखाने मुरू होऊन ह्यावेळी अर्धशतक सोडले होते! दुसऱ्या वाक्यातील माहिती ऐककाने कोठे मिळविली कोण जाणे! ह्या वाक्याचा मागील संदर्भानें सरळ अर्थ असा होतो की, हिंदुस्थानांत प्रथम जे वर्तमानपत्र निघाले ते १८२३ साली, आणि ते हिंदु लोकांनी काढले. परंतु ह्या दोनहि गोष्टी खऱ्या नाहीत. हिंदुस्थानातील "प्रथम वर्तमानपत्र १७८० मध्ये" जेम्स ब्रिक्की या इंग्रज गृहस्थानें 'बंगाल गॅझेट' नांवानें "मुरू केले," आणि प्रत्यक्ष मुंबईमध्ये 'बाँबे कूरियर' व 'बाँबे गॅझेट' ही इंग्रजांची सर्वप्रसिद्ध पत्रे अनुक्रमेण सन १७८९ व १७९० पासून चालत आली होती, हे 'ज्ञानप्रकाश'-कारास तेव्हाहि त्यांच्या अंदावरून सहज समजले असतें. परंतु न जाणो, 'कूरियर', 'गॅझेट' ही पत्रे त्याच्या फारशी पाहण्यांत नसतील, आणि 'मुंबईसमाचार' हे जुने गुजराती पत्र हिंदूंचे आहे, अशी त्यांची समजूत झाली असावी! तथापि तेहे शेट मर्केशन नांवाच्या पारशी गृहस्थानें चालविले होते, आणि त्याचा आरंभ सन १८२३ मध्ये नमून १८२२ मध्ये झाला होता! 'ज्ञानप्रकाश'-कारांचे छेदने वाक्य तर फारच उदबोधक आहे। "बाळशास्त्री 'दर्पण' म्हणून महिनेवार ग्रंथ छापित होते," हे अत्यंत मोलाचे ज्ञान ते आपल्या वाचकांम अर्पण करीत आहेत। येथे "महिनेवार ग्रंथ" म्हणजे अक्षरशः "मासिक पुस्तक" होय; आणि त्याचे नांव 'दर्पण' होतें असे ते स्पष्ट सांगतात। पण 'दर्पण' हे मासिक नसून

साप्ताहिक होतें, आणि तें सुंदरईस बंद पडून फक्त नऊच वर्षे शास्त्री होनीं। वरें, बाळशास्त्री कोण हें ते सर्वप्रसिद्ध असल्यामुळेच सांगितलेले दिवत नाही। ते बाळशास्त्री जामेकराच असले पाहिजेत, असें वाटण्यास आपण समजावें. पण त्याच्यामागे “कै. ये. शा. सं.” असे शब्द कसे घातले नाहीत कोण जाणे। शिवाय ज्याभरी ‘दर्पण’ हा “महिनेगार ग्रंथ” कधी सुरू झाला हे चेगळे सांगितलेले नाही, त्याच्या मागील पाक्यांशीं त्याचा समन्वय करतो ‘दर्पण’ हें प्रथम हिंदु वर्तमानपत्र १८२३ मध्ये निघते, अशी ‘ज्ञानप्रकाश’-काराची समजूत नसेलच असें म्हणवत नाही। परंतु तेहि निघले होते १८२२ मध्ये! एकूण सर्वच अज्ञान व अंधकार!

रा. व. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ ‘लोकहितवादी’

‘ज्ञानप्रकाश’च्या आरंभीच्या चालकामध्ये कै. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ लोक-प्रसिद्ध ‘लोकहितवादी’ यांच्यासारखे बहुश्रुत गुरुत्व असता त्यात एवढें अज्ञान कसे यानें. आश्चर्य वाटतें। तथापि ह्या वेळीं म्हणजे १८४९ मध्ये त्यांची पचविसी वृत्तवीच उलटली होती, हें विसरतो नये त्याच वेळीं कोठें त्याची विख्यात ‘ज्ञानप्रकाश’ ‘प्रभाकर’ साप्ताहिकीत प्रसिद्ध होऊ लागली होनीं. तथापि ‘लोकहितवादी’च्या लेखनसमुदायातहि बाळशास्त्रीसंबंधी विशेष उल्लेख कोठे आढळू नयेत त्याचेंहि नवल वाटण्याशिवाय राहत नाही। ‘ऐतिहासिक गोष्टी,’ भाग २ रा ह्या त्याच्या पुस्तकात ‘मराठी ग्रंथकार’ नामक सतराखाली पुढील माहिती दिली असून तिच्यांत ओषानें त्यांचे नाव एरुदा आलेले आहे. ते लिहितात :—
“इंग्रजी प्रभातून तर्जुमे करण्याचें काम प्रथम सदाशिव काशीनाथ कर्क यापूछने यांनीं केलें. त्यांचे इतान्नीति, बाळमित्र हे ग्रंथ कार प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहेत. पुढें यापूछने यांनीं ‘निषट’ म्हणून वैयशास्त्राचा ग्रंथ केला. पुढें छत्रे यांनीं बाळशास्त्री जांमेकर यांस आपलें काम दिरुयिलें व बाळशास्त्री यांनीं दादोबा पांडुरंग घरीरे मंडळी तयार केली, तशीच इकडे प्रथम ज्यार्हीस साहेब यांनीं सर्वेची पाहणी करण्याची विद्या शिकविली, व गणिताचीं बुकेंही प्रसिद्ध केलीं. पुढें डॉक्टर तयार करण्याकरितां बुकें झालीं, आणि त्यानंतर हरी केशवजी, गोविंद नारायण वगैरे पुष्कळ ग्रंथकार झाले व होत आहेत.” (पृ. ६४, स्थूलाक्षर आमचे).

परंतु ह्या लेखनपद्धतीवरूनहि ‘लोकहितवादी’चा स्मृति-ग्रंथ मोठा असला तरी त्यांत ऐतिहासिक सुसमता असावी तशी नाही, असें म्हणणे प्राप्त आढे. “इंग्रजी प्रभातून तर्जुमे करण्याचें काम प्रथम....यापूछने यांनीं केलें,” हें म्हणणे अगदीच चुकीचें नव्हे; परंतु १८२८ मध्ये त्याची ‘इसापनीति’ व ‘बाळमित्र’ हीं पुस्तके जेव्हा प्रसिद्ध झालीं त्याच वेळीं, ‘विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष’ आणि तत्पूर्वीं एकरोन वर्षे ज्यार्हीस साहेब यांची ‘शिक्षा-माला’ नावाची ‘गणितानीं बुकें’ प्रसिद्ध झालीं होती, आणि हे महत्त्वाचे इंग्रजी तर्जुमे मुख्यत्वे छत्र्याचे सहकारी दुसरे ‘मुकसर’ जगन्नाथशास्त्री कन्नकत यांनीं केलेले असून त्याच वेळीं प्रसिद्ध झालेल्या ‘अद्भुत’ मराठी कोशच्या कार्यामध्येहि ते अमेसर होते, ही गोष्ट ‘लोकहितवादी’नीं खचित सांगण्यासारखी होती; परंतु ती त्यांनीं येथें सांगितलेली नाही.

छत्र्यांच्या नंतर “बापू जोशी सायीकर यांनी ‘निबंध’... ग्रंथ केला” म्हणून सांगितले आहे. पण यस्तुस्थिति अशी की, तो ग्रंथ त्यापुढे दहा वर्षांनी (१८३९) प्रसिद्ध झालेला आहे! “पुढे छत्रे यांनी बाळशास्त्री जांभेकर यास आपले काम शिकविले व बाळशास्त्री यांनी दादोबा पांडुरंग वगैरे मंडळी तयार केली,” असे ते म्हणतात. परंतु हे म्हणणेहि तितकेसे खरे नव्हे. दोवेहि पुष्कळमे स्वतंत्र बुद्धीनेच काम करणारे होते. बापू छत्रे १८३० मध्ये वारले, आणि त्यानंतरच बाळशास्त्री यांची आरंभोची चिमुकली पुस्तके प्रसिद्ध झाली. अर्थात् कै. दादोबा पांडुरंग ‘आत्मचरित्रांत’ सांगिताने तेवढाच खरा प्रकार दिसतो. ते लिहितात, “बाळशास्त्रीयांनी पुष्कळदा सांगितले की, मला Johnson's Rambler पर्यंत ग्रंथ त्याणीं [बापू छत्रे यांनी] घरी ममजातून सांगितले” (पृ. २२); आणि स्व. विपरीत ते गवाही देतात की, “बाळ गंगाधरशास्त्री हे मला आपल्या घरी संध्याकाळी बोलावून तेथे Spectator व Rambler यांचे अर्थ सांगत असत.” (पृ. १९). इरी केशमजी हे तर बाळशास्त्री व दादोबा यांच्यापेक्षाहि बरेच वडील, आणि त्यांचे आरंभोचे ग्रंथ ‘सिद्धपदार्थविज्ञान’ व ‘रसायनशास्त्र’ हे अनुक्रमे १८३३ व १८३७ मध्येच प्रसिद्ध झाले होते. सारांश, ‘लोकहितवादी’ चं लिहिणे पुष्कळ घेऊ शकिल असून ते आपल्या घाणाशास्त्रीवरच अधिक अवलंबून राहत असे दिसतं. परंतु मुद्याची गोष्ट ही की, तेहि असत पुणेकरच असल्याने आणि बाळशास्त्री कैलासशास्त्री होण्यापूर्वी नुसतेच कोठे इमजी शास्त्रज्ञ वाहेर पडल्यामुळे त्यांनाहि त्या घोर पुरावाविषयी विशेष माहिती असण्याचें दिसत नाही!

वे. शा. सं. रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

“लोकहितवादी”च्या इतकेच जुने-प्रायः त्याच्याच बऱ्याच-असे दुमरे नामांकित पुणेकर म्हणजे ‘निबंधमाला’-कराचे वडील वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे होत. ह्याचा जन्म १८२४ मध्ये झालेल्या असून तीव्र बुद्धिमत्तेविषयी त्यांची अतिशय ख्याती होती. विशीषचविशी-पर्यंत त्यांनी पुण्याच्या सरकृत पाठशाळेत त्याकाळचे सुप्रसिद्ध पंडित मोरशास्त्री साठे याच्या हाताखाली अलक्षर व न्याय ह्या शास्त्रांत उत्तम प्रावीण्य संपादिले, आणि त्यांचे ते पदशिष्य गणिले गेले. पुढे त्यांच्याच सांगण्यावरून प्रौढपणी इंग्रजी भाषेचा अभ्यास त्यांनी आरंभिला, आणि थोडक्याच काळांत त्यांनी त्या भाषेत इतके नैपुण्य संपादिले की, १८५२ मध्ये रोलिनच्या पुस्तकाधारे ‘सांकेतिसाचा इतिहास’ व १८५५ मध्ये मिलच्या प्रथाधारे ‘अर्थशास्त्रपरिभाषा’ हे सुरेख अनुवाद त्यांनी प्रसिद्ध केले. ‘अरेबियन् नाट्स’, ‘रसेलस’, ‘अनेकविधामूलतत्त्वसंग्रह’, हे त्यांचे दुमरे सरस भाषांतरात्मक ग्रंथ सर्वांस विदितच आहेत. तथापि प्रथमतः मराठी ट्रेनिंग कॅलेजांत अभ्यासक व प्रमुख म्हणून सरकारी नोकरी केल्या-नंतर, १८७८ पर्यंत शेवटची दहा वर्षे एतद्देशीय वर्तमानपत्राचे रिपोर्टर म्हणून काम करित असता, त्यांनी आपल्या मार्मिक इंग्रजी लेखनाविषयीहि चांगल्या सौक्तिक संपादित्य होता, ही गोष्ट आजकालच्या मंडळीना तितकीशी माहीत नसावी. त्यांतून पूर्वांक जनार्दन रामचंजजी-कृत ‘फविचरित्रा’वर शास्त्रीयोर्वांनी लिहिलेले एक विस्तृत व वाचनीय इंग्रजी परीक्षण १८६१ साली ‘यांचे मिसलनी’ नामक त्याच वर्ग निघालेल्या इंग्रजी मासिकांत प्रसिद्ध

झालें होतें, ही गोष्ट तर चालू विद्वतींल नामांकित महाविद्यालयीन मराठी अध्यापकांनाहि विदित नसेल ! प्रस्तुत लेखांत परीक्ष्य प्रभातील बोपस्थलें दर्शवितांना, 'कविचरित्र'—कारांनीं अलीकडेच गत झालेल्या विख्यात वे. क्षा स नीलकण्ठशास्त्री यत्ते, मोरसांन्नी साठे प्रभृति संस्कृत पंडितांना बघवून कै० बालशास्त्री जमिंदार याचा अल्प दृष्टान्त आपल्या मर्यांत अंतर्भूत केल्याबद्दल लेखकानें त्याबद्दल पुढीलप्रमाणे तात्परोस झाल्या आहे —

"But the omission of some of the most celebrated and learned Sanscrit scholars, who lived only a few years ago, cannot be so easily excused. While he gives us an account of the late Bal Gangadhar Shastree of the Elphinstone College, he does not say a word about Nilkant Shastree Thathe, Trimbak Shastree Raydurgakar, Kupashastree, Mor Shastree Sate, Trimbak Shastree Shaligram, and many others, who were as celebrated as Bal Gangadhar Shastree, and much greater Sanscrit scholars than he was."

परंतु कृष्णशास्त्र्यांची ही टीका परंतु पाहता येथें अगदीं अप्रसुप्त आहे. कारण, मर्याकांतनं कै० बालशास्त्री जमिंदार याचा अंतर्भाव 'संस्कृत कवी' मध्ये केलेला नसून 'प्राकृत कवी' त शेवटीं—कालानुक्रमानें—केला आहे ! त्या योजनेनुसार कै० नीलकण्ठशास्त्री यत्ते प्रभृति संस्कृत कवींचें म्हणजेच विद्वज्जनांचें स्थान 'संस्कृत कवि' ह्या प्रकारांत असल्यामुळें बालशास्त्र्यांची तुलना त्यांच्याशीं करण्याचेंच प्रयोजन नव्हतें वरें, अशा प्रकारें काहीं आक्षेप घ्यावयाचाच होता तर 'संस्कृत कवी' मध्ये राजा राममोहन राय याचा अंतर्भाव करून त्यास वीचीं पृष्ठें खर्ची घातल्याबद्दल घ्यावयास पाहिजे होना कारण, राजाजींनीं संस्कृतानें अभ्यास जरी बागलें केलें होतें, तरी त्यांनीं संस्कृत विद्वत्ता कै० बालशास्त्र्याच्यापेक्षा विशेष अधिक होती असें म्हणवत नाहीं, आणि नीलकण्ठशास्त्री यत्ते प्रभृति महापंडितांच्या सोडीची तर ती खचितच नसली पाहिजे. परंतु कृष्णशास्त्र्यांना हा टीमालेख लिहिताना महाराष्ट्रीय बालशास्त्र्याची विद्वत्ताच जेथें बागलीशीं श्रुत नव्हती, तेथे बगीस राजाजींचीं कोटून असणार ! तेव्हां ह्या बंगाली बायूना खाली ओढण्यापेक्षा बालशास्त्र्यांसारख्या स्वबाधबाधें नसतें वैगुण्य दाखविणें, हेंच टीकानैपुण्य अधिक मुलम व स्वसमाधानकारक नव्हे वाय ? शिवाय बालशास्त्री स्वर्गस्थ झाल्यानंतर ज्यांनीं इमजी मुळाभरें गिरविण्यास प्रारंभ केला, आणि जे गृहस्थ बदली मिळवी तरी पुण्याबाहेर पडण्यास कधीं तानीं न-दोते, त्यांना मुंबईच्या

* 'मराठी ज्ञानप्रसारक' नामक मुंबईतील कलादीन प्रभुय मराठी साहित्याच्या मार्च सन १८६१ च्या अंकान 'कविचरित्रा'चे प्रीक्षण झालें आहे ता ह्याच इमजी लेखाचा प्लुवाद होय मात्र मूळ इमजी लेखावर 'कृष्णशास्त्री निष्कूलनर' असा लेखनाचें नांव दिलेंलें असून ह्या शिवाजी "कोणी विहून पाठविनेलें" असा निंदेस आहे ह्या गोण्यापेनाची आवश्यकता वाय होतों नकळ !

× In 1847 he entered the English Department and in July last [1851] he obtained a translation-exhibition.

—Report of the Board of Education (1851-52), p. 4.

एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील महाविख्यात आचार्य बाळशास्त्री जामेकर हा पुराय काय तोलाचा व मान्यतेचा होता, हे १८६० मध्ये यथार्थतेने कसे उमजणार ? वे. शा. सं. नीलकंठशास्त्री घते, मोरशास्त्री साठे प्रभृति विद्वज्जन विख्यात संस्कृत पंडित होते ह्याविषयी कोणाचाच मतभेद नाही, आणि विशिष्ट शास्त्रांत त्यांचा अधिकार के. बाळशास्त्रींच्यापेक्षा अधिक असेलहि. तथापि संस्कृत विद्वत्तेबरोबरच जसे गणित, ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, रसायन इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रविद्येत, तसेच आठवडा ‘प्राच्य व पाश्चात्य भाषात, आणि इतिहास, मानसशास्त्रादि विषयांतहि बाळशास्त्री निपुण होते, आणि मराठीतील आद्य ग्रंथकार, वृत्तपत्रकार, मासिककार व इतिहाससंशोधक ह्या हद्दींनी त्यांची चांगली प्रतिदि असून सौजन्यीदार्थादि गुणांनी युक्त असे मुंबईतील सर्वमान्य लोकनायक म्हणूनहि त्यांचो प्रसिद्धि होती, ह्या सर्व गोष्टी कृष्णशास्त्रींना जर चांगल्या विदित असतील, तर त्यांनी बरीलप्रमाणे के. बाळशास्त्रींच्या श्रोतृवृत्तान्त ‘कविवरिचा’त अंतर्भूत केल्याबद्दल ग्रंथकारास दोष देण्याऐवजी उलट, राजा राममोहन राय यांच्या चरित्रलेखाप्रमाणे तो विनृत न दिल्याबद्दल असमाधान व्यक्त करावयास नये होतें काय ? याची इतका मनाचा धोरपणा व तारतम्य दाखविल्यास पुणेरी विद्वान् तो कसला ? स्वयंमन्यता व छिद्रान्वेषणनिपुणता हे त्याचे गुणविशेष आजकालचेच होत असें म्हणण्याचें कारण नाही !

“भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश” - कर्ते रा. र. भा. गोडबोले

पुण्यातील तत्कालीन तिसरे एक नामांकित माहितगार विद्वान् म्हणजे ‘भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते रा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले हे होत. हा ग्रंथ १८८१ मध्ये जारी प्रसिद्ध झाला, तरी त्यापूर्वी कित्येक वर्षे त्याची रचना चालू होती हे उघड आहे. परंतु आश्चर्य असे की, ह्या ऐतिहासिक कोशांत जरी बरीच दुर्मिळ व उपयुक्त माहिती संगृहीत केली आहे तरी काही प्रसिद्ध व्यक्तीसंबंधी मुग्धताहि राहिली आहे ! उदाहरणार्थ, सातारकर-छत्रपति प्रतापसिंह राजे यांच्या बांध्याम पूर्ण एक ओळहि जेथे आलेली नाही, तेथे त्यांच्याच राजकारणांत कुप्रसिद्ध असलेल्या बाळजीवंत नारन्या चरित्राला दीड पान देऊन त्याचें समर्थन केले आहे ! हाशीसंबंधी हें “बुद्धेत्वाचें संस्थान हल्ली खालसा झाले आहे.” एवढीच सर्व मीद आहे ! शाहीकरीण ब्रह्मीबाईच्या नांवावरुदां ह्या ऐतिहासिक कोशकाराचा बहिष्कार को तें समजत नाही ! विशेष मीज ही की, सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचा वृत्तान्त जवळजवळ पानभर दिला आहे, तर त्यांच्यापेक्षाहि त्यांच्याच मागून विद्वत्तेने व कर्तृत्वाने विस्ती तरी अधिक प्रसिद्धि पावलेले त्यांचेच धाकटे गुरुधनु के. बाळशास्त्री जामेकर यांच्याविषयी यांत एक चमत्कार शब्द नाही हे, केवढें ‘आश्चर्य ! त्याचा नांवस्यंक्तिक अशा बहुधुन ग्रंथकारांच्या बानीहि नसे न हें समजतच कसे ? विचहुन प्रस्तुत कोशांत पुणेशहरची माहिती देतांश पृ. २१० बरील टीपेन, “पुणेशहरचें वर्णन प्रसिद्ध विष्णु नरसिंह जोशी, पुणे संस्कृत पाठशाळेंतील ज्योतिषशास्त्राचे माजी गुरु याचे चरित्रावरुन नारायण विष्णु जोशी यांनी लिहिले आहे.” [स्थू. आ.]. ह्या वाक्यांत त्यांनी जो निष्ट व्यक्तिचरित्रय दर्शविला आहे त्यावरून असे निप्रान्त अनुमान काढता येतें की, त्यांत

कै० बाळशास्त्रींची अगम्य विद्वत्ता व लोकमान्यता ही निश्चित निदित होती कारण, स्वतः प्रथकार हे मूळचे वाईकर असून "प्रसिद्ध विष्णु नरसिंह जोशी" हे त्याचे प्रामत्यच होते; इतकेंच काय, पण पुणे संस्कृत पाठशाळेतील ज्योतिषशास्त्राचें मुख्य प्राप्त करून देणारी त्या विषयातील त्यांची प्रवीणता, ही आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर याच्यापाशीं मुंबईस अध्ययन करूनच प्राप्त झालेली होती। आणि प्रस्तुत विष्णुशास्त्री जोशी याचा आपल्या ज्योतिर्गणित-गुरुवर्यांसम्वधीं तर नितान्त आदर होता, ही गोष्ट त्याच्याच एका पत्रावरून* अत्यंत स्पष्ट आहे. मग बाळशास्त्री जांभेकराचें नांव कोशातून का गाडले गेलें, असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो; आणि त्याची चांगली उत्पत्ति ह्याच प्रश्नाच्या 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोशा'चें जे प्रोक्षण 'निबंधमाला' - कारांनीं केलें आहे त्यात आढळते। ती अशी की, रा गोडबोले हे "जुन्या पद्धतीचें गृहस्थ असून वेदशास्त्रावर त्याचा पूर्ण भरोसा आहे." आणि "अलीकडे पाश्चात्य विद्येच्या सुसर्गानें आमच्या देशात जी चोहोकरडे बजबजपुढीं मागली आहे, ...तो [प्रार] त्यांस अत्यंत अनिश्चित वाटतो हें उघड आहे" † आणि बाळशास्त्री हे उत्तम संस्कृतज्ञ असले तरी पाश्चात्य गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांत प्रादीप्य मिळवून त्या विद्येचे अभिमानी बनलेले व सुधारक पद्धतीचे समृद्ध पंडित। तेव्हा त्यांना आपल्या ऐतिहासिक कोशात स्थान देऊन मान्यता व विरतनसब लाभू याच कशाला? अर्थात् पुढील रिट्यातील याच अर्थेंच मानणार की, कै० बाळशास्त्री जांभेकर हे जर खरोखरच थोर पुरुष असते तर त्यांचा साधा ज्ञाननिर्देशहि ह्या प्रसिद्ध ऐतिहासिक कोशात केला गेला नसता काय? तात्पर्य, हाहि एक सनातनी पुणेरी बहुश्रुतदेवा व अनुष्ठेजानें मारण्याचाच प्रहार होय, असें कां म्हणू नये? वस्तुतः 'ज्ञानकोश' काय किंवा 'ऐतिहासिक कोश' काय, त्याची रचना मोठ्या व्यापक दृष्टीनें, सारतम्यानें व विपक्षपक्षांनें केली पाहिजे, कारण, बऱ्या प्रभावक समजाचें ज्ञान वाढीस लागतें तथापि आजकालच्या 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश'-कारांकडानिजे जेथें अशा प्रकारच्या शुद्ध शास्त्रीय दृष्टीनें अपेक्षा बाळगतां येत नाही, तेथे साठसतर वर्षांपूर्वीच्या कोशकारांकडून ती सफल केली होणार !

‘निबंधमाला’-कार रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर .

असो, अशा मागसेलेल्या सांस्कृतिक अनर्थेंत व प्राय पुण्यातल्या पुण्यातच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याच्याहि आयुष्याची पहिली पचविशी गेल्यामुळे त्यांना तरी, ते स्वतः जन्मास येण्यापूर्वी चार वर्षे ज्यांचा उज्ज्वल आयुर्दिवस मालवून गेला होता त्या कै० बाळशास्त्री जांभेकराच्याविषयी कितीही माहिती असणार? तथापि 'माले'चा आरंभ करतेसमयी ती अवघ्या पचवीसतीस वर्षांपूर्वीचीच गोष्ट असता, त्यांच्यासारख्या मंडासश्रमिमांनी व बहुश्रुत गणिले गेलेल्या पुणेंकर पद्धीधरास ती इतकी अल्प असावी ह्याचा अर्थच वाटतो। विष्णुशास्त्री १८६५ मध्ये मेट्रिकयुक्तेशनची, आणि त्याचा गणितविषय चराच वच्चा असल्यामुळे १८७२

* परिशिष्ट २ वाढा.

† 'निबंधमाला' (चि. शा. जावुति, १९१७), पृ ४४७.

मर्थे बी० ए० ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. ह्या काळांत कै० बाळशास्त्री मांची ‘बालव्याकरण,’ ‘भूगोलविद्या’ व ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ ही पाठ्य पुस्तके अद्यापि मराठी व इंग्रजी शाळांतून चालत होती, आणि त्यांचे नांव केवळ ह्या शाळोपयोगी ग्रंथांचे कर्ते म्हणूनच नव्हते, तर गेल्या पिढीतील एक विख्यात विद्वान् व योर पुरव्य म्हणून अद्यापि लोकांच्या तोंडी खेळत होते. परंतु ह्यामलीकडे विष्णुशास्त्र्यांनाहि फार थोडी माहिती होती याचा निःसंदिग्ध पुढावा प्रत्यक्ष ‘निबंधमाले’च्या दुपट्याच अर्शांत (फेब्रुवारी १८७४) उपलब्ध आहे. “प्रस्तुत मालेचा उद्देश” कथन करतांना ते लिहितः—

“४. या ठिकाणी मासिक पुस्तकांचा इतिहास— ह्या प्रघात इतडे केव्हा कोणी पाहला, ती पहिल्याने कोणत्या प्रकारची होती व त्यांचे स्वरूप आता कसे आहे, वगैरे गोष्टी-विययी पूर्णपणे लिहिणे आमच्या मनांत होतें. पण ती पुस्तके आमच्यापासों सगळी नसल्या-मुळे व त्यांविषयीची विशेष माहिती होण्याचाहि आह्मास कधी योग न आल्यामुळे तें आमच्यानें करवत नाहीं. तरी जवळ असणाऱ्या सामग्रीवरून आह्मांस जें कांही वाटतें तें येथें वाचकांस सादर करतो. ह्या प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधरशास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमर्थे प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें. ते ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ नांवाचे एक पुस्तक काढीत होते. तशींच त्यावेळेस ‘दिग्दर्शन,’ ‘चंद्रिका,’ ‘ज्ञानप्रसारक’ हीहि मासिक पुस्तके निघत असत. या सर्वांवरून त्यावेळेस इंग्रजी भाषेच्या द्वारे जें ज्ञान आपणास नुकतें होऊ लागलें होतें तें आपल्या भाषेच्या द्वारे प्रगट करण्याची पुष्कळीस हांस होती असें दिसतें. वरील सर्व पुस्तके त्यावेळेस ओकांस फार आवडत होती. ६०

“५..... पद्म बी, मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ हेंच असे. ‘त्रैमासिक’ या शब्दावरूनच तें विलायतेतील ‘एडिन्बरो,’ ‘क्वार्टर्ली’ अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केले होतें हें स्पष्ट आहे. ज्याची सुद्धी येवढी विशाळ होती बी, एकेणिसाव्या वर्षी विद्यालयांत विद्यापुरु होऊन तें काम वजनदारीनें चालविण्याचे त्याच्या अग्नी सामर्थ्य आले, त्यास ‘एडिन्बरो’ त्रैमासिक-सारख्या पुस्तकांतही लिहिणें मोठेसें कठीण नव्हतें; पण त्याची मोठी सुद्धी व विद्वत्ता ही त्याच्या वाचकांस काय होय? ६०” [सूत्राक्षर आपचें].

वरील उतरास थोडासा लांब आहे. परंतु त्याचें बारकाईनें निरीक्षण करण्यानेंच योग्य तो बोध आपणांस होणार असल्यानें तो तसा सुद्धा उद्धृत केला आहे. आतां वरील चौथ्या परिच्छेदांत विष्णुशास्त्री संगितात बी, मासिक पुस्तकांचा “ह्या प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमर्थे प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें.” परंतु हें त्यांचें अनुमान जरी बरोबर आहे, तरी “ते ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ नांवाचे एक पुस्तक काढीत होते”, ह्या पुराव्यावर तें सर्वस्वी आधारलेले आहे. आणि ज्या अर्थी पुढल्याच परिच्छेदांत “मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ हेंच असे” म्हणून ते पुनः ठावून संगितात, त्या अर्थी हासंबंधी त्याच्या मर्णांत, तिळमात्र

संदेह नाही हे उघड आहे. पण ही त्यांची समस्त मर्मेया पुढीची होय. कै० बाळशास्त्री हे मराठी मासिक पुस्तकांचे जनक सरे; तथापि त्यांनी काढले ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' राचिन नव्हे। बाळशास्त्री १८४६ मध्ये परलोकावासी झाले, आणि हे त्रैमासिक त्यांचे स्नेही भाऊ महाजन यांनी त्यांच्या मृत्यूनंतर सातआठ वर्षांनी (१८५४) सुरू केले। म्हणजे ही एक पोहचू नये काय!

'निबंधमाला'-चारांच्या लेखांतील दुसरा मोठा प्रमाद असा, ते पुढे सांगतात:—
 "तशीं व त्यावेळेस 'दिग्दर्शन,' 'चंद्रिका,' 'ज्ञानप्रसारक' हीहि मासिक पुस्तके निघत असत." परंतु 'चंद्रिका' व 'ज्ञानप्रसारक' ही मासिकेहि बाळशास्त्रींच्या पश्चात् निघालेथी असून 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन'ची समकालीन म्हणता आली, तरी 'दिग्दर्शन' हे त्या सर्वांच्या पूर्वी कित्येक वर्षे जन्मास येऊन लयासहि गेलेले होते। वस्तुतः हेच मराठीतील आद्य मासिक असून त्याचे उत्पादक कै० बाळशास्त्री जांभेकर हेच होत, ते त्यांनी सन १८४० मध्ये पाळ केले, आणि बहुधा चारएक वर्षे निघून ते बंद पडले।

वरील दोन धान्त विधानांच्या पोटी तिसरे एक अपूर्व अज्ञान दहन राहिले आहे ते असे, 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हे "विलायतेतील 'एडिन्बो,' 'बर्टेली' अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथे सुरू केले," ते कोणी? तर "ज्याची पुढी येवढी विशाळ होती की, एकोणसाव्या वर्षी विद्यालयंत विद्यागुरू होऊन ते काम बजनदारीने चालविण्यास त्याच्या अंगी सामर्थ्य आले" त्या पुरुषाने, म्हणजेच प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी! ह्यावरून निर्विवाद सिद्ध होते की, त्याचे स्वरे संपादक रा. भाऊ महाजन होते, ह्या गोष्टीचाहि विष्णुशास्त्र्यांना पत्ता नाही! आणि त्यांतहि विशेष आश्चर्य म्हणजे त्यांच्याच विद्यार्थिदशेत महाजन हे 'प्रभाकर,' 'धूमकेतु' ही पुढारने घराबगने सुबईस प्रत्यक्ष चालवीत असून, 'मालाकारा'-पूर्वी खरे मराठी संपादक म्हणून तेच त्या काळी प्रसिद्ध होते-स्तकेच नव्हे, तर भाऊ हे नागपुरास चांगले तयायिक शास्त्रगुरुहि अपूर्णमपूर सुबईस जात येत असता, आमच्या बहुयुत व महापटूभिमानांनी 'निबंधमाला'-चारांना त्या सदगुरुंच्याच मागमूसहि नव्हता!*

विष्णुशास्त्र्याच्या पूर्वीक लिखाणाचा पोकळपणा आपणास आजही एका प्रकारे प्रतीत व्हावा हेहि आश्चर्य नव्हे काय? वरील चौथ्या परिच्छेदातील "बाळ गंगाधरशास्त्री नामेंकून जो प्रसिद्ध विद्वान्" ह्या मंदर्भात, "या प्रसिद्ध पुण्याचे चरित्र 'कवेचरित्र' नामक पुस्तकाने थोडेसे लिहिले' आह ते वाचण्यास आमच्या वाचकास आम्हा शिफारस करतो," अशी तळटीट 'माला'-कारांना दिलेली आहे. अपात त्यांचे की बाळशास्त्र्या-सुखाचे सर्व ज्ञान प्रायः ह्याच लेखावरून झाले दिवते। परंतु ह्या दोवमा चरित्र-लेखावर "दिग्दर्शन नांवाचे एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयाने काढीं येथे निघत होते." ही निष्पदिग्ध साहूनी अमर्शा "ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन'

नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते,” हें आमक व चुकीचें विधान त्यांच्या लेखणींतून उतरलेंच कसे !

सारांश, बरील सर्व प्रमादपूर्ण व आमक लिखाण लक्षांत घेतां ह्या परम विख्यात साहित्यिकाचें हें अज्ञान संभवनीय व साम्य कसें हा विचार क्षणभर मनांत आल्यावांचून राहत नाही ! वरें, विष्णुशास्त्री हे जन्मजात पुणेंकर; त्यांचा बी. ए. पर्यंतचा सर्व शिक्षणसंस्कार पुण्यांतलाच; ते लहानपणापासून मराठी भाषेचे व इतिहासाचे अत्यंत अभिमानी, आणि बहुश्रुत गणिले गेलेले त्या काळचे कौतुकास्पद पदवीधर; डेऊन कॉलेजात चांगली सद्दा वपें काढून तेथील नामांकित ग्रंथालय सर्व पालयें पातल्याची त्यांची ख्याति; कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारक्या ‘वृद्धस्पती’चे व सुप्रसिद्ध मराठी ग्रंथकाराचे ते समुच्चर;—आणि हे थोरले शस्त्रोद्योगां म्हणजे कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यापेक्षां सुमार बारा वर्षांनीच लहान असून, त्यांना ‘मित्रोत्तम’ म्हणून वत्रांतून संशोधनाच्या विख्यात मीरशास्त्र्यांचे पटशिष्य; इतकेंच नव्हे तर, पुण्यातील शिक्षणखात्यामधील एक जाडें प्रकरण; पुणें ट्रेंनिंग कॉलेजाचे नामांकित अधिपति व १८९७ पासून मुंबईसरकारचे एतद्देशीय वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टर, आणि ह्या अनेक नात्यांनी मराठीतील जुने नवे ग्रंथ, वृत्तपत्रें व मासिकें याचे उत्कृष्ट तज्ज्ञ व भांडागार; शिवाय ते संगीत अस्तित्वा प्रसिद्ध ‘शालापत्रक’ मासिकाची धुरा त्यांच्या उमेष्ठ चिरंजिवांनी ‘माला’ काढण्यापूर्वी कांहीं वर्षे हीशीनें आपल्या खांपावर घेतलेली; मग मराठीतील मासिक पुस्तकांचा साम इत्यभूत ‘इतिहास’ दूर राहिला, पण त्यांच्या जन्माची लहानशी क्वाणी किंवा मूलीटिका देण्यास यापेक्षां आणखी अनुकूल परिस्थिति ती कोणती ? ‘रामप्री’ ती कोठें आढळवयाची ? आणि मासिकांची विशेष माहिती होण्याचा ‘योग’ तो काय यावयाचा ? ‘दिग्दर्शन,’ ‘उपदेशचंद्रिका,’ ‘ज्ञानप्रसारक,’ ‘ज्ञानदर्शन’ व ‘चंद्रिका’ हीच काय ती एका हलाच्या थोटांवर मोजतां येणारी आय मराठी मासिकें; आणि ‘ज्ञानप्रसारक’ व्यतिरिक्त इतरांचा आयुर्दाय पांचचार वर्षांच्याहि प्रायः आंतलाच; तेव्हां यांचेहि कांहीं थोडे अंक वा ‘माला’-वर विष्णुशास्त्र्यांच्या संघर्शी नसावे, किंवा संबंध पुष्पवत्तनांत त्यांस कोठें पाहावयास मिळूं नयेत ? फार सांव कशाला ? मराठीतील पहिलें मासिक कोणतें एवढाच एक विनचूक खुलासा त्यांना साक्षात् वटिलांकडून परच्या घरी कां घेतां येऊं नये ? शिवाय रा. परशुरामपंत ताल्या गोडबोले, प्रो. केरनाना छत्रे प्रभृति कितीतरी वयोवृद्ध, ‘दिग्दर्शन’दि मासिकें प्रत्यक्ष वाचलेली—वाहिलेली विद्वान् मंडळी नारायणपेठेच्या आगपासच सांपडली नसली काय ? मग एवढा चार जुन्या मामिकांचा लहानसा शोधहि ज्या पदवीधर ‘माला’-कारांना १८७४ साली पुण्यात राहून घेतां आला नाही, त्यांनी कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी १८४५ मध्ये शाळेंतील विद्यार्थ्यांसाठी प्रथमच तयार केलेला ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ स्वतंत्र संशोधन करून न लिहिल्याबद्दल त्यांस दोष तो कां द्यावा ? आणि अशीच जर एकंदरीनें ‘माला’-कारांची मूळ साहित्यिक बैठक, तर हा “मराठी भाषेचा अपूर्व शिवाजी” शास्त्रोक्त ज्ञानप्रसारार्थ स्वबंधावांना सत्त्वसंग्रह व तेजस्यो बनविण्यापेक्षां आपल्या खुमचुकीत साहित्यनिर्मितीने व भाषेच्या ढोलनें त्यांस झोलविण्यावरच अधिक भर देणारा होता, अगें कां म्हणूं नये ?

‘माला’-कारांचे चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर

‘निबंधमाला’-कारांचे विद्वान् वंशु रा. लक्ष्मणराव यांनी लिहिलेले “कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र” सन १८९४ मध्ये प्रसिद्ध झाले. याच्या पदबोधर भावाने थोरल्या पदबोधर भावाने चरित्ररच्यन केल्याचा हा योग अपूर्व होय; आणि हा मंथदि वराच चांगला उतरला अमून मराठी चरित्रमथात त्याच्या मानाचे स्थान नि संगण आहे. लक्ष्मणराव हे विष्णुशास्त्रीशापेक्षा दानएक वर्षांनीच लहान, आणि त्याच्याच पाठोपाठ त्यांचे सर्व शिक्षण पुण्यास होऊन १८७५ मध्ये ते बी. ए. झाले. अर्थात् आपल्या विख्यात वंदित शिष्या व वडील बंधूच्या मदतीसत त्यांनी आपली ज्ञानयात्रा पूर्ण केल्यामुळे त्यांची भावना, माहिती व विचारसरणी सामान्यतः विष्णुशास्त्रीशास्त्रीच असल्यास नवल नाही. तथापि ‘माला’-काराच्या स्वभावाचे व कर्तृत्वाचे वर्णन करतांना त्यांनी केवळ अंधभक्तीने त्याच्या दोषांवर पाषाण घातलेले नाही. त्यांच्या ह्या चरित्रप्रधान कै. बाळशास्त्री जांभेकर ह्याच्यासंबंधी अनेक उल्लेख आढळतात, आणि त्यावरूनहि त्यांचे नांव पत्रास वर्षानंतरमुळां तुळनेसाठी का होईना, पण सुरिधिताकडून घेतले जात होते, हे ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. लक्ष्मणराव प्रयत्नांभीच जो विषयोपक्रम करितात त्यावरून त्यांच्या दृष्टीने कै. बाळशास्त्रीयांची योग्यता ते काय समजत हे पाहिले शक्य होते. ते लिहितात :—

“आमच्या या महाराष्ट्र देशांत ईंग्रजी विद्येचा प्रसार होऊं लागल्यापासून जे पुष्कळ विद्वान् पुरुष होऊन गेले त्यांमध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यापेक्षां चरित्र लिहिण्यास अधिक योग्य असा पुरुष कचित्च निपजला असेल... याच्याहातून अल्पवयानच जी अनेक महत्त्वाची कृत्ये घडून आली, तशी गेल्या पत्रास साठ वर्षांत कोणाच्याहि हातून घडून आली नसतील. सुमारे दहावारा वर्षांतच यांनी आपल्या अलौकिक प्रयत्नाने महाराष्ट्रभाषेस अगदी वेगळे स्वरूप दिलें; लोकमताचा प्रवाह जो आपल्या देशाच्या सन्या हिताविरुद्ध जबरदस्त असा वहात चालला होता त्यास अगदी उलट दिशा दिली; आपल्या देशवांधवांमध्ये स्वदेशाविषयी, स्वभाषाविषयी, स्वजातीविषयी असमान जागृत केला; व नवीन छाग्याने, नवीन किताबखाने हातीं घेऊन सरकारच्या नोकरीवरच भिस्त न ठेवितां साजगी उद्योगाने आपल्या विद्वान् लोकांस स्वतंत्रपणाने व अन्नून कर्मे राहतां येईल हें प्रत्यक्ष स्वतःच्या उदाहरणाने दाखवून दिलें.

“त्यांच्या आंगचे मोठे गुण झटले दमजे बुद्धिप्राणव्य, सतत उद्योगविषयी हीस, अलौकिक धैर्य, सद्गुणशील, साधा व गरीब स्वभाव व देशाविषयी उत्तम व पूर्ण अभिमान हे होत. या सद्गुणांतच मिसळून व बहुतेक त्यांच्याशी एकचट होऊन राहिलेले असे कांहीं दोष—स्वतःच्या योग्यतेविषयी अनायास त्यापेक्षां जास्त अभिमान, हेकेबोवण, व्यावहारिक शास्त्रपणाची एकप्रकारची कमतरता, दुसऱ्याच्या दोषाकडे यादीक व कडक नजर हे—विष्णुशास्त्री यांच्या ठिकाणी होते. या दोन्ही गुणावगुणांचा मिश्रक चरित्रनायक्या

टिकाणी नमून फक्त सद्गुणच असते, तर त्यांच्या हातून जी महत् देशसेवा आजल झाली आहे ती होण्याचा समूह नमून-त्यांचे हातून माजी बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर किंवा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखी ग्रंथरचनेनेच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा झाली असती. परंतु चरील दोन्ही विद्वान् गृहस्थांच्या कर्तव्यगारीपेशां पुष्कळच अधिक योग्यतेची जी-हीं नवीन खाजगी शास्त्र घाडन कमो स्वार्थाने व सरकारी खाजगीपेक्षा निरापेक्षा तऱ्हेने इंधनी विद्येचा प्रसार करणे, होतकड विद्वान् मंडळीमध्ये प्राचीन विज्ञा, प्राचीन कला, प्राचीन आचारविचार यांविषयी प्रीति उदात्त करून त्यास त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या यत्नास लावणे, व सरकारचे केवळ मित्र होऊन न बसतां स्वतंत्र धंदे काढून त्यांवर अन्नाने चरितार्थ कसा चालवितां येईल इत्यादि पार महत्त्वाच्या गोष्टी त्यास शिकविणे-ही कर्तव्यगारी विष्णुशास्त्री यांच्या हातून घडून येण्यास त्यांच्या आंगच्या गुणांप्रमाणे दोषहि कारणीभूत झाले.” पृ. १-२ [स्थूलाक्षर आमचे].

प्रस्तुत उतारा बराच मोठा झाला. परंतु त्यावरून प्रथकत्यांची विचारसरणी व मूल्यमापनपद्धति उत्तम रीतीने विशद होत असल्याने तो समग्र उतरून घेणे भाग पडले. ठिकाण हा विसृत उतारा दिल्यानंतर ह्याच चरित्रांत पृ. २९२, पृ. ३०२ इत्यादि ठिकाणी बाळशास्त्रीसंबंधी जे अन्य उल्लेख झाले आहेत ते विचारांत घेण्याचे कारण नाही. अर्थात् चरील दोन परिच्छेदांत रा. लक्ष्मणरावांचे मुख्य प्रतिपादन असे आहे की, महाराष्ट्र देशांत ईशजी विद्येचा प्रसार होऊ लागल्यापामून विष्णुशास्त्रीयांनी पयाससाठ वर्षांत विद्वान् पुरुष पुष्कळ होऊन गेले; परंतु त्यांतले विशेष प्रसिद्ध असे के. बाळशास्त्री जांभेकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे जरी पेतले, तरी त्यांनी “ग्रंथरचनेनेच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा केली.”- म्हणजे, त्यांनी कोणत्याहि अन्य तऱ्हेने देशसेवा केली नाही; आणि ह्या उतारांत विष्णुशास्त्रीयांनी जे इतर उद्योग केले व स्वतंत्रपणे चरितार्थ चालविण्याचा मार्ग दाखविला ती कर्तव्यगारी “चरील दोन्ही विद्वान् गृहस्थांच्या कर्तव्यगारी-पेशां पुष्कळच अधिक योग्यतेची” होय. आतां प्रस्तुत समग्र प्रतिपादनाचे यथास्थित खंडन करावयाचे तर बराच विस्तार होणार, आणि तसे करण्यास येथे अवकाश नाही. ह्यास्तव “मूले कुशरः” ह्या न्यायाने येथे एवढेच सांगितले असतां पुरे होईल की, ग्रंथकारांचे म्हणणे त्यांच्या नामाभिन्न इच्छासंबंधी जरी मुख्यत्वे खरे असले, तरी के. बाळशास्त्रीयांच्या चरित्रास ते मुळीच लागू पडत नाही. इतकेच नव्हे, तर विष्णुशास्त्रीयांच्या अंगी जे गुण होते असे ते सांगताना ते सर्व त्याहिपेशां बऱ्याच प्रकरणांनी बाळशास्त्रीयांच्या अंगी असून, आपल्या वर्षांच्या ठिकाणी जे दोष त्यांनी दाखविले आहेत ते मात्र बाळशास्त्रीयांच्या ठिकाणी प्रायः मुळीच नव्हते; आणि त्यांनी अनेक मार्गांनी आपल्या काळी जी देशसेवा केली ती विष्णुशास्त्रीयांच्या देशसेवेपेक्षा खचित अधिक मोठ्याची होती. तथापि के. बाळशास्त्रीयांच्या काळची परिस्थिति, त्यांची असाधारण गुणसंपत्ति व त्यांची बहुविध देशसेवा, म्हणजेच त्यांचे खरे चरित्र, ह्यासंबंधी लक्ष्मणरावांचेहि त्यांच्या ग्रंथांच्या इतकेच गाढ अज्ञान असल्यामुळे, गेल्या पयाससाठ वर्षांमध्ये “विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

यांच्यापेक्षा चरित्र लिहिण्यास अधिक योग्य असा पुढा वचित्तुच निपजला असेल," असे विधान त्यांच्या लेखातील उतरले. येथे लक्ष्मणरावांच्या प्राजलपणावर काहीसा आघात करणारी गोष्ट म्हणजे एवढीच की, रा या ना. देवदूत 'कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र' ह्यापूर्वी दोन वर्षे छापून प्रसिद्ध झालेले असता, ते त्यांच्यासारख्या विद्वान् व कुशल चरित्रकारांच्या अवलोकनांत आले नव्हते असे समजावयाचे की काय ? कारण, ते वाचून पाहिल्यानंतर तरी के बाळशास्त्री यांची "ग्रंथरचनेनेच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा झाली," असा सिद्धान्त मुक्त व प्राजल प्रथमार सहसा करणार नाही

न्या. मू. महादेव गोरिंद रानडे

पूर्वीक अनेक उदाहरणावरून पुणेकर विद्वानांमध्ये के बाळशास्त्री यांचे वास्तविक चरित्र, फर्कत व योग्यता त्यावेधी वा व कसे थान आढळते ते पावकाच्या ध्यानात आलेच, असेच. तथापि एनेमिस्ताच्या शतकाच्या शेवटच्या पादात महाराष्ट्राचे वैचारिक अमणी म्हणून विख्यात असलेले न्या. मू. महादेव गोरिंद रानडे यांच्याहि भाषणात व लेखात के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासमर्थीचे समरणीय उषे विशेष आढळू नयेत ह्याील इंगित काय, असे कोणाहि विचक्षण वाचकास क्षणभर वाटत्याशितय राहणार नाही तथापि त्याचीहि काही सगति लावता येते ती अशी की, रा व रानडे हे सुद्धा पद्मश्री पुणेकरच होत. त्याचा जन्म १८४२ मध्ये झाला, आणि त्याची विद्यार्थिदत्तेची पहिली वर्षे कोल्हापुरास गेली. १८५६ च्या शेवटी, म्हणजे बाळशास्त्रींच्या मृत्यूनंतर दहा वर्षांनी पुढील क्षमजी शिधुणासाठी ते सुबईस गेले तेथे त्याच वानमन्य सुमारे दहा वर्षे होत, तरी त्याचा हा काळ केवळ विद्यार्थिदत्तेत गेला त्याची त्या दशात स्वतःच्या सोनीत वर्षांनु वर्षे कोंडत घेऊन जी सरस्वतीची रत्न उपामना केली ती सर्वप्रसिद्ध असून तिच्याच बळावर ते आपल्या काळाच्या सर्व परीक्षात लागोपाठ अत्युच्च यश संपादून 'पदवीधर मुकुटमणि' बनले ! परंतु पदव्या, पारितोषिके व शिष्यवृत्त्या संपादल्यात सर्वैव गुरफटून दोळे फोडून घेणारा विद्यार्थी हा प्राय प्रांथिक पठनांतच चूर असावयाचा ! ज्याला समवयस्क विद्यार्थ्यांच्या करमणुकीतहि मिसळण्यास क्षणाचा अवकाश नाही, त्याला बाळ्या-कोंडेजांतील खोल्यांमाहेतील (किंवा आचाराबाहेरील मोठ्ठ्या हवा कोठून लागणार ? आणि तो स्वतः सभोवतालची लोकस्थिति प्रत्यक्ष पाहून जाणत्या व बयोवृद्ध लोकांमधून कानोसा कितीसा वेणार ? अर्थात् अशा बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांसहि के बाळशास्त्रीयांची माहिती त्यांच्या चारदोन पाऊ पुस्तकावलीकडे फारशी वचित्तुच असावयाची ! आणि अशा रीतीने एम्. ए., एल्.एल्. घी पर्यंतच्या सर्व परीक्षांचा सभोवट्ट रीतीने फडशा पाडल्यानंतर १८६६ मध्ये रा महादेवरावाची नेमणूक पुण्यास असिस्टंट मराठी ट्रेन्सलेटरच्या जागी प्रथम झाली.

ह्याच समयी, रा रानड्याचे मुप्रसिद्ध गुरू व सुपेई शिक्षणखात्याचे तत्कालीन डिरेक्टर सर अलेक्झँडर ग्रँट यांनी एतद्देशीय छापील पुस्तकाची एक विसृज्ज यादी तयार करवून छापिलेली असून तिच्या १८६७ च्या सुसण्या आरुत्तीत प्रो 'गिलहॉर्न' यांनी संस्कृत ग्रंथाचे व रा० रानडे यांनी मराठी ग्रंथाचे पर्यालोचन केले आहे त्यामध्ये मराठीत

इतिहास विषयावर जी कांही पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होतीं त्यांसंबंधीं माहिती देतांना त्यांचीं पुढील दोन वाक्यें आढळतात :—“Of the fourteen which relate to India, the translations of Elphinstone's and Murray's histories, and of Grant Duff's Maratha history, are the only ones which possess any literary merit. By the side of them and Bal Gangadhar Shastree's compilations, none of the books on English history appear to possess any standing.” (p. 26). ह्याच पुस्तकांच्या यादीत वृत्तपत्रें व मासिके ह्यांच्यासंबंधीं ते लिहितात :—“The catalogue makes mention of ten newspapers and seven magazines in all. the Trimasik, the old Dayanaprasharak and the Vicharlahari had more brilliancy, more earnestness about them than the usual stuff with which the magazines are filled in these days.” (p. 30) ह्यावरून कै. बाळशास्त्री जांभेकरांचें ‘दर्पण’ साप्ताहिक लांबच राहिले, पण मराठीतील ह्याच मासिके ‘दिग्दर्शन’ हे पुढां त्याच्या अवलोकनांत आलेले दिसत नाही. प्रस्तुत ग्रंथाचा कॅटलॉग अवघ्या सव्दी बरीच अपूर्ण व सरोप आहे त्यांत शंका नाही; तथापि रा. रानड्यांना ‘दिग्दर्शन’ मासिकाची प्रत्यक्ष माहिती असती तर त्याचा उल्लेख गौरवपूर्वक केल्यावाचून ते धडुया राहते ना.

द्वारेतर रा. महादेवराय रानड्यांनीं कांही दिवस एल्फिन्स्टन् बॅलिनांत इंग्रजी व इतिहास विषयांचे अविस्मर्य प्रोफेसर म्हणून काम केले; परंतु १८७० पासून त्यांची जी सुंबई सुटली ती पुनः हायकोर्टांत न्यायमूर्ति म्हणून १८९३ मध्ये नेमणूक होईपर्यंत त्यांस लाभली नाही; आणि ह्या मधल्या काळातील त्यांची पुस्तकांजीं वपे पुण्यातील नोकरीतच गेली. साहजिकच ह्या दीर्घ काळावधीत कै. बाळशास्त्र्यांचे संपत्तीचीन जाणवते लोक बहुतेक नामशेष झाले होते, आणि त्यांच्याशीं हद्द संपदन होण्याचा योग त्यात कधीं आला नाही. दिवाय ह्यावेळेस बाळशास्त्र्यांना परलोकवासी होऊन सुमारे अर्धशतक होत आले होते। तेव्हां त्या पुराणप्रसिद्ध पुण्याच्या स्मरणाचे प्रसंग तरी कितोने येणार ? तथापि सुंबई विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत देशी भाषांचा समावेश करण्याचा न्या. मू. रानडे यांनीं ओ दीर्घ प्रयत्न केला त्यावेळीं मराठी बाळशास्त्र्याची योग्यता पटवून देण्याच्या दृष्टीनें त्यांनीं सन १८९८ मध्ये ‘A Note on the Growth of Marathi Literature’ म्हणून जो मार्मिक आढावा घेतला आहे त्यांत अनेक टिकाणीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा नामोवार केलेला आढळतो. ते म्हणतात :—

“Ten works appear from this catalogue to have been published during the next ten years between 1827 and 1837, two of them being medical works by Dr. Mc Lennan on Materia Medica and Nosology, six were school books on Geometry and Geography by Bal Shastri Jambhekar, one Grammar by Daloba Pandurang, two reading books by Major Candy and one on Natural Science by Hari Keshavji.” (p. 13). पुनः “The catalogue shows that thirty works were published

भाषणांतून बाळशास्त्रविषयक जे कांहीं उद्देश सांपडतात त्याचें तरी मुख्य कारण हेंच असलें पाहिजे. तात्पर्य, कै. बाळशास्त्री आंभेकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व कार्याची पुणेकर विद्वानांना प्रथमपासूनच माहिती फार कमी असल्यामुळे, आणि १८७५ नंतरच्या काळांत मराठी वर्तमानपत्रें व पुस्तकें ह्यांची अधिक चांगली निर्मिती मुंबईपेक्षां पुण्यास होऊ लागून शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांतहि तेथील मंडळींची चढती-कमान राहिल्यामुळे, बाळशास्त्राचें नांव महाराष्ट्रांत दिवसेंदिवस मागे पडत गेलें असल्यास त्यात नवल नाहीं.

‘मराठा’-‘केसरी’-कार रा. बाळ गंगाधर टिळक

मुंबईकर व पुणेकर यांच्या परिचयभेदावर आधारलेली कै. बाळशास्त्राच्या लोकाः प्रसिद्धीची ही मीमांसा बरीच विनम्र असल्याचें पुढील कित्येक उदाहरणांवरूनहि अधिक स्पष्ट होईल. रा. बाळ गंगाधर टिळक व रा. गोपाळ गणेश आगरकर हे पुढील पिढीतील विख्यात पुरुषांहि वेकन फॅलेजचे पदवीधर, आणि रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे स्नेही-सहकारी. तेव्हां ‘केसरी’-‘मराठ्यां’ बोल त्यांच्या लेखातूनहि बाळशास्त्राच्याविषयी कांहीं निरकोळ उद्देशाव्यतिरिक्त विशेष काय येणार ? बरील दोन पत्रे प्रथम चालू हल्ली तेव्हां ‘केसरी’चे संपादक रा. आगरकर व ‘मराठ्या’चे संपादक रा. टिळक होते, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे; पण ह्या पहिल्या वर्षांच्या ‘मराठ्यां’तच (ता. ६ मार्च १८८१) एक उल्लेख आढळतो तो थोड्यामा मोजेचा आहे. कै. बाळशास्त्री ह्यांची परोपकारी स्वभावाविषयी अतिशय दयाति होती. अनेक गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना त्यांचें साहाय्य होत असे. अशा प्रकारें आधर्य दिलेला बाळ साने नांवाचा एक लहान मुलगा गणितविषयांत चांगला प्रवीण होऊन पुढें ‘पुण्याच्या एंजिनिअरिंग कॉलेज’त अलि. प्रो. बाळजी बापूजी साने, बी. ए., एड. बी. ई. ह्या नांवानें प्रसिद्धीस आला. हे विद्वान सदस्य इ.स. १८८१ मध्यें वारल्यावेळीं त्यांच्यावरील श्रद्धेखांत ‘मराठ्यां’चे संपादक लिहितातः—

“... He lost his father at a very early age...he was not destined to the drudgery of a village school master. The late Balshastri Jambhekar, the first celebrated English scholar, while on his inspecting tour soon picked the lad and advised him to join the English school etc.”

छात्रहून संपादकांच्या बानांवर कै. बाळशास्त्री यांचा जो नांवलील्लिक होता तो ते “प्रख्यात इंग्रजी भाषापंडित” म्हणून होता—प्रख्यात गणिती, उद्योतिषी किंवा संस्कृतज्ञ म्हणून नव्हे ! शिवाय रा. टिळक हे स्वतः चांगले गणिती अपून कै. प्रो. बाळशास्त्राचे प्रियशिष्य प्रो. केळनाला छत्रे यांचे अभिमानी शिष्यार्थी होते ही गोष्ट लक्षांत घेतां, बाळशास्त्री यांचा ‘द्विपलचिगणित’ (Differential and Integral Calculus)-वरील मराठी प्रथमहि त्यांच्या अवलोकनांत नसावा हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु ही वस्तुस्थिति होती, असें पुण्यांतील एका चांगल्या गणिताध्यापकांवरून आम्हांक कळले आहे.

मराठी भाषेचे एक प्रसिद्ध लेखक म्हणूनहि रा. टिळकांनीं कै. बाळशास्त्रासंबंधी केलेले उल्लेख क्वचित् आढळतात. ‘मराठी भाषेची लेखनपद्धति’ ह्या विषयावरील एक

लेखात (केसरी, ता. २६ जुलै १९०४) ते म्हणतात — “अश्वल इमपीनील एम आग्न्यायिमा अशी आहे की, प्रसिद्ध विद्वान् कै. घाळशास्त्री जांभेकर यांचे काही मराठी लेख मेहरवान कॅप्टन कॅडीसाहेब यांचेकडे तपासण्यास गेले. कॅप्टन कॅडी यांनी इंग्रजी मराठी बोस केलेला अमूल इतर युरोपियन लोकांपेक्षा त्यांचे मराठीचे ज्ञान पुष्कळ चांगले होतं. परंतु त्या साहेबाचा काही गोष्टीत आप्रह असे उदाहरणार्थ ‘हा’ शब्दास ‘हा’ शब्दाचे सामान्यरूप होऊन विभक्तिप्रत्यय लागल्यास त्यांचे ‘हानी’ ‘ह्याचे’ अशी रूपे व्हावी, ‘यानी’ ‘याचे’ अशी होऊ नयेत असे त्यांचे मत होतं अशा टिपेने जेव्हा ते कै. जांभेकर यांच्या प्रथांचे परीक्षण करू लागले तेव्हा त्यात त्यास काही चुका आढळल्या व त्या कै. जांभेकर यांनी दुस्त कराय्या म्हणून रिपोर्ट केला कै. जांभेकर हे काही विद्वत्तेत फामी नव्हते. त्यांनी कॅडीसाहेबाचा हा रिपोर्ट पाहिल्यावर उलट असा रिपोर्ट केला की, ‘मराठी भाषा ही आमची जन्मभाषा आहे, आणि ती ज्या भाषेपासून निघाली तिचे आणि मराठी भाषेचे शास्त्रीय रीतीन आम्ही अध्ययन केलेले आहे. तेव्हा शुद्ध मराठी कोणते आणि अशुद्ध मराठी कोणते हे ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे, कॅडीसाहेबांसारख्या परक्या मनुष्याचा नाही, आणि आमच्या भाषापद्धतीन किंवा लेखनपद्धतीत कॅडीसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे सुधारणा करावयाची असेल तर आमचा लेख आमच्याकडे परत पाठवावा. मराठी भाषा कशी असावी व ती लिहावी कशी, हे ठरविण्याचा अधिकार फक्त महाराष्ट्री यांचाच आहे’ कै. जांभेकर यांचे अशा प्रकारचे मजबूत उत्तर गेल्यावर कॅडीसाहेबांनी आपले म्हणणे मागे घेतले, आणि कै. जांभेकर यांचे लेख कॅडीसाहेबांकडे तपासण्यास जाऊ नयेत असे ठरले. ही गोष्ट आम्ही जशी ऐकली तशी दिभी आहे, तेव्हा कदाचित् त्यामध्यें काही कमजास्त असण्याचा संभव आहे. तथापि त्यातील भावार्थ किंवा तत्त्व आम्ही नेहमी लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.” पुन ‘मराठी भाषेचा उत्कर्ष’ नामक लेखात (केसरी, ता. २२ नोव्हेंबर १९०४), “मराठी वर्तमानपत्रातील भाषेने मराठी भाषा विषयत आहे,” ह्या एका इंग्रज पत्रकाराच्या आक्षेपाचे खंडन करताना ते लिहितात — “केलासवासी घाळशास्त्री जांभेकर भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळराव देशमुख, प्रो. आगरकर, हरिपत पंडित वगैरे प्रसिद्ध लेखकांचे लेख मुख्यत्वे करून, वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके छापून प्रसिद्ध झालेले आहेत, हे जबाब माहीन आहे, ते बर्बपुढाहेबाचा बरील सिद्धान्त पोरकट म्हणतील ह्यान शका नाही ” [सू. आ.]

तथापि एकदरीने पाहतां, हा टिळकाच्याहि लेखात कै. घाळशास्त्री यांचा काळ व त्यांचे अष्टौल कर्तृत्व ह्याविषयी अज्ञानच अधिक दिसून येतें, अने म्हणणे प्राप्त आहे! ‘कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या वेळची स्थिति’ ह्या शास्त्रीनोवांच्या पुण्य-तिथीनिमित्त लिहून वाचलेल्या निवधान (केसरी, ता. १९ मार्च १९०१) ते सांगतात — “सन १८३७ पासून सन १८७४ पर्यंत म्हणजे सुमारे सद्दीस वर्षांत या नवीन [इंग्रजी शिकलेल्या] पुढ्याल्या दोन किंवा तीन पिढ्या महाराष्ट्रात झाल्या असे दिसून येतें अगदी पहिली पिढी म्हणजे कै. गोपाळराव देशमुख यांच्या समकालीन किंवा पूर्वीच्या

मंडळीची होय. त्यानंतरची पिढी म्हणजे कै. कृष्णशास्त्री विपळणकर व केरुनाजा छत्रे यांच्या वेळच्या मंडळीची. आणि तिसरी पिढी कै. कुंटे व रानडे यांच्या वेळची होय. ” परंतु तीन पिढ्यांची ही त्यांची परिगणना शास्त्रशुद्ध कशी ? कै. देशमुखांचा जन्म सन १८२३ मधील असून, विपळणकर-छत्रे ह्या उमयगांवाचा १८२४ मध्ये असल्याने वास्तविक हे तिघेहि विद्वान् पद्विल्याच पिढीतले समजावयास नकोत काय ? शिवाय रा. व. देशमुख जर १८९२ पर्यंत दालवाल करीत होते, आणि विपळणकर-छत्रे अनुक्रमे १८७८ व १८८४ मध्ये परलोकावासी झाले, तर ह्या त्रिवर्गाची एकच पिढी समजणे अधिक मनुक्तिक नव्हे काय ? किंबहुना कै. कुंटे हे टिळकांनी तिसऱ्या पिढीत घातलेले विद्वान्हि देशमुखांच्याहि पूर्वीच चार वर्षे (१८८८) वारलेले असल्यामुळे त्यांचा मुद्दा ह्याच एका पिढीत समावेश कां होऊ नये ? त्यांचा जन्म १८३५ चा असून १८४२ मध्ये जन्मलेल्या रानाळ्यांच्याप्रमाणे मुंबई विद्यापीठाचे ते एक छुन्यापैकी पदवीधर होते एवढ्याचकरिता वाढत्यास त्याची गणना पुढील पिढीत होऊ शकेल, परंतु टिळकांच्या विद्वानांतील खरी मौज अशी की, रा. व. देशमुखांपूर्वी केवळ १०१२ वर्षेच कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा जन्म झालेला असून प्रो. केरुनाजा छत्रे हे त्यांचेच सच्छिष्य असतां, त्या आद्य आंग्लविद्याविभूषित महाराष्ट्रीय मोक्षप्रणीचे टिळकांना स्मरणहि झालें नाहीं ! मग त्यांच्या दृष्टिप्रयांतील तन्हात्येन महाराष्ट्रांत मुंबईकर विद्वानांचा अतर्भावच होत नसल्यास न कळे !

तसेच ‘कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे’ (केसरी, ता. २२ जानेवारी १९०१) ह्या आपल्या मार्मिक व हृदयस्पर्शी मृशुलेखांत “त्यांच्या मनाची सार्वजनिक बळवळीकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊदाजी, दादामाई गौरीजी वगैरे थोर गृहस्थांची वंदाहरणे बरीच कारणांभूत झाली असावी,” असे सूचित करून “अशा तऱ्हेचा पुरुष इंग्रजी राज्य शाळ्यापासून तरी महाराष्ट्रांत निघाला नाहीं,” असा निष्कर्ष रा. टिळकांनी काढला आहे, त्याबद्दलहि कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर हे एक अशाच अलीकडिक कोटीतील महापुरुष तत्पूर्वी पत्रास नवे होऊन गेले होते, ह्या गोष्टीचे ज्ञान त्यांना नव्हतें असे म्हणावयास नको काय ? *

‘केसरी’-‘सुधारक’-कार रा. गोपाळ गणेश आगरकर

‘केसरी’-धाराना मराठी वर्तमानपत्रांची मूळपेटिछा त्यांचे ज्येष्ठ सहकारी ‘माला’-कार यांच्याइतकीच विरहित होती, हे त्यांच्या पहिल्याच अंकांतील ‘वर्तमानपत्रें’ ह्या लेखांतील निदेशोपक्रमावरून स्पष्ट आहे. त्यांतील धारणीचेच वाक्य असे :— “वर्तमानपत्रांचा प्रघात पडल्यास आज चौस पंचवीस वर्षे जरी होऊन गेलीं, व गेल्या दहा पंधरा वर्षांत तर त्यांच्यात जरी पुष्कळ सुधारणा झाली, तरी ६० ” म्हणजे, त्यांच्या समजुतीप्रमाणे, महाराष्ट्रांत वर्तमानपत्रांचा प्रघात सन १८५६-६० पासूनच पडला

* परंतु ह्याच शीर्षकांशी मुरखीतल जाहीर सभेत न्या. मू. चंदावरकर यांनी आपल्या भाषणांत कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांचे स्मरण कदा गौरवानें केले ते इंग्रजी परिशिष्ट-पेक्षांक (१५) वरून स्पष्ट दिसत येतें. —संपादक

असें होत अर्थात् कै बाळशास्त्री याच 'दर्पण' हें आद्य मराठी वर्तमानपत्र 'केमरी' जन्मास येण्यापूर्वी पन्नास वर्षे निघाले होतें, हें संपादक रा. आगरकर यांच्या स्वप्नीदि नाही ! वरें, ते राहिले, पण आपले ग्रामस्थ यष्टु 'ज्ञानप्रकाश' कार यांनी आपला ज्ञानदीप तेवत ठेऊन तेव्हाहि तीस वर्षे होऊन गेलीं होती ह्याचें त्यांन कसें विस्मरण झाले ?

रा. आगरकर हे रा. टिळकास्तकें पुणेंकर नव्हेतच शिवाय त्यांच्यामारखे ते गणिनीहि नव्हेत तथापि १८८४ मध्ये उभयतांचे आवडते गुरु प्रो. केळनांना छत्रे परलोकावारी झाले तेव्हा 'केसरी'कांतीं त्यांच्यावर जो सुंदर लेख लिहिला आहे त्यात केरोपत हे कै प्रो. बाळशास्त्र्याच गणिनांतील प्रिय शिष्य म्हणून उल्लेख करण्याचा उत्तम प्रसंग असतो, त्यानीं तो नामनिर्देशहि केलेला नाही—वेवळ प्रो. ऑर्लिवार यांचेंच नांव घेतलें आहे—ह्यापरून त्यांचीहि माहितगारी मिती हें दिसून येतें ! तथापि ह्याच वेळीं मुंबईच्या 'वाळबोध' मासिकांत (एप्रिल १८८४) कै प्रो. छत्रे यांचे जें अल्पचरित्र आलें आहे त्यातबुद्धा "त्यांचे गुरु ऑर्लिवार साहब आणि बाळ गणपतरास्त्री जांभेकर हे होते," असें स्पष्ट सांगितलें आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे तसेच रा. आगरकराच्या 'सुधारक' पत्रातहि कै बाळशास्त्री जांभेकर हे महाराष्ट्रातील आद्य सर्वांगीण सुधारक असता, त्यांचा नामनिर्देश प्रायः आढळून येत हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु आश्चर्य तरी बसलें ? विसीपर्वत त्याची विचारविदेश आरंभी कदाबात तर पुढें बऱ्याचोत गरीबीशी झगडण्यात गेली, आणि पुढारां ठेऊन कॅलेजात भ्रम-तानाहि त्याच्यामागें पैसांची डोवणी होतीच ! असा विकृत परिस्थितीन परीक्षेच्या अभ्यासा-व्यतिरिक्त रा. विष्णुशास्त्र्याप्रमाणें परीदारी न प्रचालयात स्वच्छदाने भरपूर वाचन करण्यास व जुनी माहिती मिळविण्यास त्यांना सवड तरी कितीशी मिळणार ?

‘भारतीय ज्योतिःशास्त्र’-कार रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित

रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (१८५३-१८९८) हे टिळक-आगरकरांचेच समकालीन विद्वान् होते त्यांच्यापेक्षा तीनच वर्षांनीं ते मोठे असून आगरकरांप्रमाणें अल्पायुषी झाले जात्या अतिशय बुद्धिमान व उद्योगी असल्याने पुण्याच्या मागडी ट्रेनिंग कॉलेजतून तिसऱ्या वर्षाचें पहिल्या प्रतीचें प्रसाधनपत्र मिळवून १८७४ मध्ये मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेंतहि ते उत्तीर्ण झाले सापत्तिक अवघवणीमुळें युनिव्हर्सिटी शिक्षणाचा त्यांन त्यांस यत्किंचित् घडला नाही ; तरी केवळ स्वप्रयत्नानें त्यांनीं ज्योतिषविद्येत अल्पकालांत मोठें प्रावीण्य संपादन शेंवटीं पुणें ट्रेनिंग कॉलेजात अध्यापक असतांना 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' हा मर टीतील बहुमोल सशोधनात्मक ग्रंथ १८९६ मध्ये लिहून प्रसिद्ध केला अर्थात् ह्या वेळीं बाळशास्त्री जांभेकरांना दिवंगत होऊन अवघशतक पूर्ण होतलें होतें, परंतु त्यानरोबर रा. या ना. वेचवून त्याचें नामोक्ति लघुचरित्रहि सुद्धा होऊन (१८९२) तीनचार वर्षे झालीं होती साहजिकच त्यावरून व रा. ओंकाराच्या लोकप्रिय 'वाळबोध' मासिकातील रा. या केरो लक्ष्मण छत्रे यांच्या अल्प चरित्रावरून केळनांना हे 'एरिकस्टन् इन्स्टिट्यूट' मधील गणिताचे प्रख्यात प्रोफेसर ऑर्लिवार यांच्याप्रमाणेंच प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचेहि प्रिय शिष्य होते, ही मोठ्ठा वाचकांच्या चांगली निदर्शनास आलेली होती तथापि आश्चर्य असें की, गणितशास्त्र व

ज्योतिःशास्त्र ह्या विषयांत कै. बाळशास्त्रींची योग्यता त्यांच्या काळी हिदुस्थानांत अनन्य-साधारण मानिली गेलेली असतां-इतकी बी, स्वतः प्रोफेसर ऑर्लिव्हर यांनी ‘एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन’ मधील शिक्षक व प्रीट विद्यार्थी यांच्यासाठी पिलायतेंत छापून प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या गणितग्रंथांत४ बाळशास्त्री यांचकडून झालेल्या बहुमोल साहाय्याचा अनेक ठिकाणी उल्लेख केला आहे-त्या महात्माद्वीय कुलगुरूंचा रा. दीक्षितांनी आपल्या पूर्वोक्त ग्रंथात प्रधान केवळ नामनिर्देशहि कोठें केले्याचें दिसत नाही । रा. दीक्षिताचें इंग्रजी वाचन तिनकेसे विभूत नसल्यानें प्रो. ऑर्लिव्हर यांचा जुना गणितप्रथ कदाचित् त्यांच्या अवलोकनांत आला नसेलहि, परंतु कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांची व्याकरण, भूगोल, इतिहास इत्यादि विषयांमधील शालो-पयोगी पुस्तके त्यांच्या विद्यार्थिदशेत प्रत्यक्ष चाळू आतां, आणि नाना शास्त्रावरील मराठी ग्रंथ व नियतकालिके चाळण्याचा त्यांना अतिशय नाद असता, कै. बाळशास्त्रीयांचें ‘भूगोलशास्त्र’ (गणितभाग) हे पुस्तक व त्यांतील ‘भास्कराचार्यांच्या मताचा विचार,’ तसेंच ‘दिग्दर्शन’ मासिकांतील त्यांचे ज्योतिःशास्त्रावरील लेख, ही त्यांच्या पाहण्यांत मुर्खीच आली नसतील असे बरो म्हणवें ? तथापि रा. कृष्णशास्त्री गोडबोले ह्या अलीकडील ज्योतिर्विदाचा अल्प वृत्तान्त देतानामुदां, “हडनच्या [नव्हे ‘हटन्’च्या] बीजगणिताचें मराठी भाषांतर पूर्वी झालें होतें, तें इ. स. १८५४ मध्ये दुरस्त करून यांनी छापविलें, तें यरीच छप्पें शाळांसाठीं चालत असे. इ. स. १८७४ मध्ये ते व गोविंद दिग्ल’ करकरे दोघांनी मिळून युक्लिडच्या भूमितीच्या पहिल्या चार पुस्तकांचें भाषांतर केलें. त्यापूर्वी नानाशास्त्री आपटे यांनी केलेले युक्लिडच्या पुस्तकाचें भाषांतर मराठी शाळांत चालत असे, पुढें १८८५ पासून कै. वा. रा. मो. देवडुळे यांचें पुस्तक चाळू लागलं.” (भा. ज्यो. पृ. ३०६) इत्यादि फिरकीक मराठी गणितग्रंथ नमूद करण्याच्या साक्षेची इतिहासकर्त्यांला ह्या सर्वांच्या पूर्वी किलीतरी बरे प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी ‘दून्यसम्बन्धगणित’ मराठीत प्रथमच रचिलें होतें, ही अपूर्व गोष्टहि अविरित होती, असें म्हणावयास नको वाय ? ह्यापेक्षांमुदां भोय

• * (i) “Next the establishment of a small and limited school, under the much regretted Ball Gangadhar Shastri, enabled me to try those experiments on a scale, the smallness of which was well-suited to the immaturity of my plans; and moreover, I had the benefit of his invaluable cooperation.”

—Vol. I (1843), Address, p. xii.

(ii) It was the intention of my lamented pupil and coadjutor, who had recently the charge of the vernacular schools, to have made the system in them uniform with that which I had introduced in conjunction with him into the English schools.”

—Ibid. p. xxi

(iii) “The Solar tables, the Lunar, or any of the planetary tables, would have been as good specimens as those of Venus; but Ball Gangadhar Shastri suggested the latter, because the accuracy of her position in the ‘Nautical Almanac’ had attracted the attention of the Hindu astronomers, who had found their own very erroneous.”

—Vol. II (1851), Address, p. viii

A Course of Pure and Mixed Mathematics—By A. B. Orlibar, M. A.

Late Elphinstone Professor of Mathematics and Astronomy.

(LONDON: J. M. RICHARDSON, 23 CORNHILL.)

चमत्कार म्हणजे, रत्नागिरी हायस्कूलचे हेडमास्तर रा. दा. ग. केळकर, एम्. ए. यांनी मराठी वाचकांस तांच्याची चांगली माहिती करून देण्यास अतिशय उपयुक्त असे 'आकाशाचे देखावे' ह्या नांवाचे जे मराठीतील पहिलेच नव्यपदांचे पुस्तक सन १८९१ मध्ये प्रसिद्ध केले, त्यांत कै. बाळशास्त्री यांनीच प्रथमतः तारकापुंजांच्या युरोपियन नांवाना संस्कृत नांवें योजिल्याचे स्पष्ट सांगितलेले असता, त्याचा नामनिर्देश 'भारतीय ज्योतिःशास्त्रा'मध्ये केलेला आढळू नये ह्याला काय म्हणावे ? आपल्या उपोद्घातांत रा. केळकर लिहितात :—
 “५४. तांच्याची माहिती करून घेण्यास तारकापुंजांची शुक्ति बरी दिसते. सोयीकरितां जसे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील चार खंडांचे देश हे पोटभाग केलेले असतात तसे आकाशांत हे पुंज आहेत. त्यांचीं मूळचीं नांवां त्यादिन भाषेंत आहेत. माजी प्रसिद्ध बाळ गंगाधर-शास्त्री जांभेकर यांनी त्यांचें संस्कृतांत भाषांतर केलें. तींच नांवां पुढें नकाशांतील तारकापुंजांस दिलीं आहेत.” [स्थ. आ.]. सारांश, वरील अनेक गोष्टी स्पष्टात घेतां रा. दीक्षित यांनी ५० वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांतील कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या नांवाचा अनिर्देश हा जर केवळ अज्ञानमूळक नसेल तर तो बराच अक्षम्य मानावयास नको काय ?

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधीं सुवर्णकरांचें ज्ञान व आदर विशेष-‘राजप्रकरणीं रूपि’— रा. नारायण महादेव परमानंद.

ह्याच्या उलट दुसरे उदाहरण अवश्य मननीय आहे. तें म्हणजे लो. टिळकाचे अगदीं समकालीन असे न्या. मू. सर नातामपराव चंदावरकर यांचे. दोपेदि प्रायः एकाच बयाचे व एकाच वर्षी (१८७९) बी. ए. मध्ये पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झालेले विद्यार्थी. परंतु एक पुणेकर व दुसरे मुंबईकर. शिवाय टिळक देऊन कॉलेजातून तर चंदावरकर एल्फिन्स्टन कॉलेजातून बाहेर पडलेले. अर्थात् ह्या भिन्न परिस्थितीमुळे सरसाहेबांच्या भाषणांत व लेखांत कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधी अनेक उल्लेख आढळतात इतकेंच नव्हे, तर ते अतिशय गौरवाचे व जिद्दाळ्याचे आहेत. परंतु येथे कोणी असा प्रश्न करील की, डॉ. मांढारकर, न्या. मू. रामडे व न्या. मू. तेलंग हेहि सर्वजण एल्फिन्स्टन कॉलेजाचेच विद्यार्थी असून न्या. मू. चंदावरकरांतून बरेच बढील. मग त्यांच्या लेखांत किंवा भाषणांत असे उल्लेख पारसे आढळून नमता चंदावरकरांच्या तोंडून किंवा लेखणीतूनच ते अधिक कांयचे ? परंतु ह्या शंकेचेहि चांगले निरसन करता येते. तें असे की, न्या. मू. रामडे यांनीच एका सस्मरणीय प्रसंगी “Our Political Rishi” म्हणून ज्यास गौरविले होतें त्या कै. नारायण महादेव उर्फ मामा परमानंदाचे रा. चंदावरकर हे स्वतःला शिष्य व स्नेही म्हणवीत असून त्यांच्या सहासात ते पुष्कळ वर्षे होते. बरे, रा. परमानंदाना तरी कै. बाळशास्त्र्यांचें माहत्म्य भांडारकर, रामडे, तेलंग यांच्यापेक्षा अधिक कां पडवें ? तर त्याचो सगनि अशा. रा. परमानंदाचा जन्म १८३८ चा असून ते रा. भांडारकरापेक्षा एकाच वर्षांनी लहान आणि रा.

रानट्यांच्यापेक्षा चार वर्षांनी मोठे होते. परंतु श्री. बाळशास्त्री १८४६ मध्ये परलोकासाठी आल्यानंतर दोनच वर्षांनी ते मुंबईस आल्यामुळे त्यांचे प्राथमिकपासूनच सर्व शिक्षण तेथेच झाले. १८५० पासून तर एम्फिन्स्टन् हायस्कुलात त्यांचा प्रवेश झाला. त्यामुळे कै. बाळशास्त्री यांच्या सहकाऱ्यांशी व शिष्यवर्गाशी त्यांचा अधिक संबंध आला; आणि एम्फिन्स्टन् कॉलेजांत बी. ए. पर्यंत शिक्षण घाल्यानंतर एम्फिन्स्टन् हायस्कुलांतच ते शिक्षक म्हणून काम करू लागले. रा. तेलंग हे त्यांचेच विद्यार्थी. तसेच मामा परमानंद हे उत्तम बहुध्रुत अमून त्यांची इंग्रजी लेखणी चांगली होती. तथापि ते जसे सुविद्य व विचारशील, तसेच सुशील व सत्त्वस्य अमून अत्यंत प्रसिद्धिपराङ्मुख असे कार्यकर्ते असल्याकारणाने ‘इंदुप्रकाश,’ ‘नेटिव ओपिनियन्,’ ‘मुबोधपत्रिका,’ ‘इंडियन् स्पेक्टेटर’ इत्यादि वृत्तपत्रांचे वर्षानुवर्षे कुशल संपादन-लेखन त्यांचकडून झालेले असताहि केवळ जाणत्या विद्वानांसच त्यांची खरी योग्यता माहीत होती!~ अर्थात् लहानपणापासून मुंबईत-सतत वास्तव्य, तरकारीन थोर घ्येत्तीशी व चव्दवडीशी चांगला परिचय, आणि नामांकित वृत्तपत्रांशी संबंध ह्यांमुळे रा. मामा परमानंद यांस कै. बाळशास्त्र्याच्या चरित्राची व व्यक्तिमत्त्वाची मांडारकर, रानडे, तेलंग ह्या सर्वांपेक्षा अधिक माहिती असावी हें साहजिकच नव्हे काय? वस्तुतः कै. बाळशास्त्री यांना प्रत्यक्ष न पाहिलेल्या पुढील पिढीत त्यांचे चरित्रकार होण्यास जर विशेष कोणी पात्र असेल तर ते मामा परमानंदच होत. क्रि.पू. शास्त्रीचोवार्चे चरित्र अवश्य लिहिले गेले पाहिजे, असेहि त्यांनी प्रसंगविशेषी वृत्तपत्रांतून मुचविलेले आहे इतकेंच नव्हे, तर त्यांना त्यांच्यासंबंधी जो असाधारण आदर वाटत असे तो त्यांनी अनेक वेळा व्यक्तहि केलेला आहे. प्रस्तुत प्रयाच्या शेवटी दिलेल्या परिशिष्टांत रावसाहेब मंडलिक यांच्या ‘नेटिव ओपिनियन्’ मध्ये आलेला ता. २० जून १८६७ चा जो इंग्रजी लेख बऱ्याच केला आहे तो स्वतः रावसाहेबांनी दिवा परमानंदांनीच लिहिले शक्य होतें. कलकत्ता हायकोर्टाचे पहिले एवढेसीय न्यायमूर्ति शंभूनाथ पंडित हे सून झाले असता, जें प्रथमच खास सरकारी ‘मॅग्रेट’ निघाले त्यास अनुलक्षून लिहिलेवेळी, “आमच्या मुंबई इत्याख्यात एकवीस वर्षांपूर्वी कै. बाळ गंगाधरशास्त्री यांच्या मृत्युबद्दल हायकोर्टातील न्यायासनावरून त्यांच्यासंबंधी दुःख प्रकट करण्यांत आले होतें, तो तशा प्रकारचा पहिल्याच प्रसंग होय,” अशी जी मार्मिक स्मृति त्यांनी जाग्रूत केली आहे, ती विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. (इंग्रजी लेखक १२ पहा)

येथें “Political Rishi” ह्या नांवासंबंधी सोदीशी अधिक फोट करणें इष्ट आहे. कारण, त्याच शब्दसमुच्चयास “राजप्रकरणीं ऋषि” असा मराठी पर्याय रा. ना. देव यांनी आपल्या कै. बाळशास्त्री जामेकर यांच्या चरित्रांत अनेक वेळां योजिलेल्या आहे, आणि कित्येकांच्या मते ह्या टोपणनांवाने ‘इंदुप्रकाश’ वर्तमानपत्रांत लिहिणारे गृहस्थ एकच नसून अनेक होते! न्या. मू. रानडे यांनी मात्र कै. न्या. मू. तेलंगांच्या पुण्यतिथीनिमित्त केलेल्या आपल्या पूर्वांका संस्मरणोद्यमापणांत “We miss our Political Rishi,

* रा. पानडेहून ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ ह्या गराड ग्रंथात इतर काही गुप्तसिद्ध संपादकांच्याप्रमाणे रा. परमानंद यांचा केवळ नामनिर्देशहि आढळू नये ह्यात काय नवल?

—संपादक

Mr N M Parmanand " असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे तथापि न्या मू रानडे प्रभृतींनी त्यांना अशा प्रकारे बहुमानाने संबोधिले असले तरी रा परमानंद स्वतःला "A Political Recluse" असेच म्हणवीत, आणि सन १८८५ च्या 'इंदुप्रकाशा'त तर "A Political Rishi" ह्या टोपणनावाने एक मननीय इंग्रजी लेखमालाच प्रसिद्ध झालेली आढळते ! यरें, ह्याच सुमारास रा (पुढील न्यायमूर्ति) नारायण गणेश चदावरकर हे 'इंदु' च्या इंग्रजी बाजूने सहाय्य करीत असून ह्यांपैकी काही लेख त्यांनी स्वतः लिहिले असल्याचें त्याचे चरित्रकार रा द्वारवानाथपट वैद्य सांगतात, ह्यामुळे तर हा घोटाळा दुष्पावतो ! परंतु प्रस्तुत लेखमालेंतील अतर्गत माहिती व विचारसरणि सूक्ष्मतेने लक्षांत घेतां ते सर्व लेख रा चदावरकराच्या डोऱ्यातून निघालेले असतील असे वाटत नाही ह्यावेळीं रा परमानंद यांची शरीरप्रकृति नाजूक झालेली असल्याने, आणि रा चदावरकर हे त्याचे शिष्यभावांने वागणारे स्नेही असल्याने, बहुधा त्यांच्याच सांगण्यावरून त्यांनी ते उतरून घेऊन "A Political Rishi" ह्या नावाने छापिले असतील "Religious and Social Reform" ह्या लेखमालेंतील† के बाळशास्त्र्यांच्यासबर्षी लिहिलेल्या मूळ समग्र लेख खरोखरच वाचनीय व त्यांची वास्तविक योग्यता घन्याच चांगल्या रीतीने प्रकट करण्यास आहे, आणि म्हणूनच आम्हीं तो शेवटी परिशिष्टात उद्धृत केला आहे (इंग्रजी लेखन १५)

तथापि वित्तचूक माहितीच्या दृष्टीने 'इंदुप्रकाशा'तील ह्या चरित्रलेखांतहि काहीं चुका आढळतात अगदी प्रथमारेषीच "Nearly fifty years ago" येथें "Some sixty years ago," असे म्हणावयास पाहिजे कारण, प्रस्तुत लेख लिहिण्यापूर्वी पन्नास वर्षे, म्हणजे १८३५ मध्ये, रा बापू छत्रे यांना परलोकवासी होऊनहि पाच वर्षे झाली होती, आणि त्यांनीच बाळशास्त्री यास १८३५ च्या सुमारास आपल्याकडे इंग्रजी शिक्षणार्थ आणिले होते ! "Among these [young men] there was one, whose remarkable intelligence soon attracted his Professors after his college career was over he was appointed Assistant Professor in the Elphinstone Institution and Superintendent of the Anglo-Vernacular and Vernacular Schools in the Presidency town and the mofussil," येथें सूक्ष्म दृष्टाने पाहिल्यास हे "young men" नवून "young boys" होते, अर्थात् ह्या सुदर्मान "Professors" च्या ऐवजी "teachers" म्हणावयास पाहिजे यरें, "after his college career was over etc." हे विधानहि सर्वेव्ही चुकीचेंच कारण, बाळशास्त्र्याच्या काळी मुंबईस कॉलेजच नव्हतें ! मग ते कॉलेजचे विद्यार्थी कोठून असणार ? तरी पण पहिले दोन 'एल्फिन्स्टन् प्रोफेसर' १८३५ मध्ये मुंबईस उतरण्यापूर्वीच १८३४ च्या शेवटी त्यांची 'असिस्टंट प्रोफेसर' म्हणून नेमणूकहि होऊन गेली होती ! तसेंच त्या नेमणुकीबरोबर त्यांना "Superintendent of the Anglo Vernacular and Vernacular Schools in the Presidency town, and the mofussil" हा अधिकार मिळाला, हे म्हणजेच चुकीचेंच.

* चरित्र पृष्ठ ३६८ वरील तळीप पाहा † शिवाय ह्या पृष्ठा ८ व्हावयापैकी "Religious and Social Reform among the Parsis" हेच वैद्य ३ व्हा रा. वैविणीनी न्या मू चदावरकर-लेखनग्रंथाला बंध प्रथित केले ?

कारण, ते प्रथमतः १८३४ मध्ये अस्मिन् प्रोफेसर झाले, आणि पुढे आठ वर्षांनी शिवाय "सुपरिंटेंडंट" हि नेमिले गेले! वरें, "in the Presidency town and the mofussil" हें सांगितलेलें कार्यक्षेत्र घरोघर नाही. मुंबई शहरांतील शाळा ह्या एकाच्या हाताखाली असत, आणि बाहेरगांवच्या शाळांवर दुसरे एक 'सुपरिंटेंडंट' असत. पुनः पुढे श्रीपाद शेषाद्रि-प्रकरणी श्रीपादास "Mr. Sheshadri" म्हटलें आहे तें हास्यास्पद होय श्रीपाद हा "Mr." नसून सुमारे बारा वर्षांचा अल्पवयी "Master" होता। तथापि अशा कांहीं चुका दीर्घ काळावधि मध्यंतरी स्पेडल्समुळे-विशेषतः वर्तमानपत्रो लेखनांत-होणे असंभाव्य नव्हे; आणि ह्या सोडून दिल्यास प्राप्तुत लेखांतील इतर गोष्टी व व्यक्तीचें मूल्य-मापन ही बरीच यथार्थ व निरपवाद आहेत ह्यांत शंका नाही.

न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर

'इंदुप्रकाश'तील बरील लेखानंतर न्या. मू. चंदावरकर ह्यांनी कै. बाळशास्त्रीसंबंधी वेवेवेळीं काढलेले उद्गार * अत्यंत प्रशंसनीय असून ते मोठ्या संमरणीय प्रसंगी आणि मुंबईतील अत्यंत नामांकित व वजनदार विद्वानांपुढे काढलेले आहेत, आणि त्यामुळे त्यांना असाधारण महत्त्व आहे, हें कोणीहि मान्य करील. त्यांचे लेखांक १६ मध्ये उद्धृत केलेले उद्गार हे परमविद्वान्त विद्वान्सुष्ठुमणि न्या. मू. रानडे यांच्या निधनानंतर एलिफन्स्टन कॉलेजांतील जुन्या-नव्या विद्यार्थ्यांची जी दुसवट्याची टोलेजंग सभा भरली होती, आणि 'जिल्हा मुंबईतील पुष्कळ मोठमोठे नागरिक उपस्थित होते, तिजमध्ये मुख्य ठराव पुढे मांडलांना केलेल्या भाषणांतील आहेत. अशा गंभीर प्रसंगी "There is no one among our educated men, either of the past or of the present, with whom we can compare him unless we go back to the forties of the past century, and think of Professor Bal Shastri Jambhekar, the first native professor appointed to a chair in this institution. Those who knew Professor Jambhekar—men like Mr. Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee who were his pupils spoke of him as a man of brilliant parts, and many-sided activities, simple and kind;" इत्यादि मार्मिक शब्दांनी प्रपमारंभीच न्या. मू. चंदावरकरांनी कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांचे जें स्मरण केले आहे, त्यावरून त्यांचे अनन्यसाधारणत्व सहजच व्यक्त होतें. त्यांचे दुसरे भाषण (लेखांक १७) तत्कालीन मुंबईचे गव्हर्नर नामदार लॉर्ड कॅमिस्टन यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शतसांवत्सरिक उत्सव-प्रसंगी झालेलें असून कै. बाळशास्त्रीसंबंधी ते म्हणतात :—"The first antiquarian scholar among Hindoos who enriched the literature of the Society was Professor Bal Shastri Jambhekar. He was something of a genius—as skilled a mathematician and literary scholar as he was an erudite Shastri." येथे प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे "genius" ह्या घोर सहेने

लोकोत्तरत्व प्रकट केलें आहे, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. न्या. मू. चदावरकरांचें तिसरें भाषण (लेखांक १९) हें एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील १९१० च्या वार्षिक संमेलनप्रसंगी केलेलें असून त्यामध्ये त्या विख्यात संस्थेतून जे सात परम प्रसिद्ध जुने विद्यार्थी बाहेर पडले त्यांचें त्यांनीं क्रमशः सुंदर गुणवैशिष्ट्य सांगून श्री. दादाभाई नौरोजी, डॉ. भांडारकर, न्या. मू. रानडे, सर फेरोजशाह मेहता, न्या. मू. सेतग, व श्री. परमानंद यांच्या मालिके-तील मेस्मणीचें स्थान प्रो. बाळशास्त्री जामेकर ह्यांस दिलें आहे; इतकेंच नव्हे, तर ह्या सप्तपौषैकीं “ *He was the first outstanding star of Elphinstone College,* ” असें त्यांचें माहात्म्य कथन केलें असून विद्यार्थिवर्गाला मार्गदर्शक म्हणून न्या. मू. सर अर्स्किन पेरी यांनीं कै. बाळशास्त्र्यांवरील मृत्युलेखांत काढलेले सुप्रसिद्ध संस्मरणीय उद्गार एल्फिन्स्टन् कॉलेजच्या महाद्वारावर कोरून ठेवण्यास प्रि. शार्प यांस सुचविलें आहे। अर्थात् ह्या सर्व वक्तृत्वपूर्ण व हार्दिक उल्लेखांवरून न्या. मू. चंदावरकर यांना कै. बाळशास्त्र्यांचें महानुभावित्व उत्कृष्ट गतीनें पटलें होतें ह्याविषयी शंका राहत नाही.

डॉ. दादाभाई नौरोजी

‘ हिंदुस्थानाचे आजोबा ’ म्हणून प्रसिद्धि पावलेले थोर पुष्प डॉ. दादाभाई नौरोजी हे आचार्य बाळशास्त्री जामेकर यांचे एक विख्यात शिष्य असून त्यांनीं आपल्या गुरुवर्षासंपर्शी ‘ पत्रद्वारे ’ प्रकट केलेला अमिप्रासहि बाळशास्त्र्यांची असाधारण थोरवी स्पष्टपणें दर्शवता आहे (इंग्रजी लेखांक १८). ही सृष्टि निवेदन करतांना दादाभाई ८५ वर्षांचें पिकलेलें पान असून ह्या समयी बाळशास्त्र्यांना स्वर्गस्थ होऊन ६३ वर्षे होऊन गेली होती। आणि तरीहि कोंकणांतील एरा शाल्यशिक्षित तरुण अभिरुचिनें दिल्या करून त्यांना आपल्या सुप्रसिद्ध गुरुवर्षाविषयी असलेली माहिती कळविण्यास विनंती केल्याबरोबर त्यांनीं जें स्वतःच्या सहीनें, सरसर सुंदर उत्तर लिहून पाठविलें त्याचा आस्वाद वाचकांनीं मुळांतूनच घ्यावा हें चांगलें. कै. दादाभाईंची भाषा ही नेहमीच सहज-मरल, मोगकी व अलंकारविरहित असावयाची. ते आपल्या गुरुवर्षांचें वर्णन करितात तें असें :— “ *a very able, tactful, amiable and wise teacher. He was kind and interested in his pupils. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character.* ” आणि ह्यापेक्षा सद्गुरूची अधिक प्रशंसा ती कोणती ? आचार्य बाळशास्त्र्यांच्या मुद्दिनरोचिपत्तीचा त्यांचा थोर आदर “ *Had he lived, he would certainly have become the first Indian Professor in all India,* ” ह्या वाक्यावरून स्पष्ट होतो. तरुण विद्यार्थिबर्गाचें सर्व-सामान्य हितसंरक्षण व उत्पत्ति वरम्पाकुरितो बांदलेल्या संस्थेचे अध्यक्ष ह्या नात्यानें त्यांचें मार्गदर्शित्व किती स्फूर्तिदायक असे, आणि ते सर्वांचे किती आवडते असून, हें दादाभाईंनीं पुढील शब्दांत सांगितलें आहे :— “ *Under his able, amiable and inspiring guidance, the student members derived great benefit indeed. ‘ Balshastra ’ as we fondly called him was a name of attachment among his pupils.* ” अर्थात् असा थोर सद्गुरूच्या शिष्यवर्गांतून स्वतः प्रो. दादाभाई नौरोजी,

डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. केरनाना छत्रे, रा. व. नाना मोरोजी प्रभृति विख्यात पुरुषांची निपज व्हावी हांत काय आश्चर्य ? असो. तात्पर्य, मुंबईकर विद्वज्जनांनी कै. बाळशास्त्री जांभेकरांचे स्मरण त्यांच्या पश्चात् साठपाठगणें बरेपर्यंत वेळोवेळीं उत्तम रीतीनें केलें आहे, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे; किंबहुना ही जाणीव आजमितीसहि मुंबईकरांनींच अधिक ठेविली आहे, हें परवांच्या शतसांवत्सरिक उत्सवांतील त्यांच्या पुढाकारबलान्निर्वादाविषयी सिद्ध झाले आहे.

रा. बाळकृष्ण नारायण देवकृत

‘कै० वा० बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र’

लेखनकार्यांतील अडचणी

कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे त्यांतल्या त्यांत विल्लूत अगें पहिले चरित्रहि मुंबईकर विद्वज्जनांच्याच साहाय्यानें लिहिलें जाऊन तेथील लोकांपुढें १८९२ सालच्या हेमंतम्याल्यानमालेंत निबंधरूपानें प्रसन्नः पावले गेल्यानंतर छापिलें गेलें, त्याबद्दलहि त्या संस्मरणीय पुरुषाचें कर्तृत्व व योग्यता ही मुंबईकरांचा अधिक विदित होती हें स्पष्ट आहे. तथापि पन्नास वर्षांपूर्वीमुळां अशाप्रकारचें चरित्र लिहिण्याचें कार्य किती विकट झालेलें होतें हें निबंधकर रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनीं ‘विषयोपक्रम’ कलांना जे निराशेचे उद्गार काढिले आहेत त्याबद्दल प्रत्यक्षात आल्यावाचून राहत नाहीं. ते लिहितात :—

“बरोल हकीकतीवरून चरित्रनायकाबद्दल पूज्यबुद्धि कोणाच्याहि मनांत उपजेत आणि त्यासंबंधी विशेष माहिती करून घेण्याची इच्छाही पुष्कळांस होईल; परंतु या संबंधांत त्यांची बरीच निराशा होण्याचा संभव आहे. बाळशास्त्र्यांचे आयुर्वृत्त फारसें उपलब्ध नाहीं ही फार शोचनीय गोष्ट आहे.

“या तैलबुद्धि, विद्वान्, परोपकारी, सर्वमान्य व असाधारण पुरुषाचें चरित्र त्याचे अनेक विद्वान् खेही व सन्माननीय छत्रवर्ग यांपैकी कोणीच लिहिलें नाहीं, ही गोष्ट फार चमत्कारिक दिसते. त्यांच्या अद्वितीय मानसिक व सांघिक सद्गुणांचे पोवाडे पुष्कळांनीं गादले आहेत. लोककल्याणार्थ अग्राहत परिधम कर्ताना पाहून अनेकांनीं त्याचा धन्यवाद केला आहे. परंतु अशा अनुकरणीय पुरुषाचें वृत्त आपल्या देशाबंधूंंस सादर करण्याचें कोणीच मनाघर घेतल्याचें दिसत नाहीं. असो. झालें तें झालें. आतां त्याबद्दल विषाद मानून उपयोग नाहीं. प्रस्तुतकाळीं त्यांच्या चरित्रलेखनास जो साधनें उपलब्ध असून मिळाली आहेत, त्यांचा यथाशक्ती उपयोग करून शास्त्रीबोवांच्या कृतीशी व गुणांशी वाचकांची योगीक्षी ओळख करून देण्याचा विचार आहे.” (पृ. १. स्प. भा.)

आणि सुमारे ५६ वर्षांपूर्वी न्या. रा. व. जनार्दन बापुदेवजी यांच्यासारखे बरोबर सहकाऱ्याची व रा. व. नाना मोरोजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, प्रो. दादाभाई मोरोजी, रा. व. बापुदेव पांडुरंग प्रभृतीसारखे विद्वान् सन्निध्य अद्यापि विद्यमान असता जर ही

निराशेची परिस्थिति, तर आज कै० बाळशास्त्रींच्यासमधीं आपल्याला कोठून कितीसी अधिक माहिती मिळणार ?

प्रस्तुत चरित्राचें महत्त्व व गुणवैशिष्ट्य

तथापि अशाहि रिघतींत रा बा ना देव यांनीं शास्त्रीबोवाचे मुनापुरस्स शिष्य रा व नाना मोरोजी व नाशिक येथील त्याचे भागिनेय रा परशुराम विष्णु उर्फ भाऊसाहेब योगी “या उभयतास बरीच तसरी दिलेलें हें चरित्र” त्या काळीं यथाशक्ति लिहून महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास खरोखर उपकृत केले आहे ह्यात शका नाहीं कारण, एवढेंहि चरित्र जर तेव्हा लिहिलें न जातें, तर कै० बाळशास्त्रीं जांभेकर याची असाधारण घोरवी त्यांच्या देशवाधांच्या रूढ्यात आजपर्यंत अशा तरी आणून देणारें ह एकमेव साधनहि उपलब्ध झालें नसतें, आणि मग त्याचें शतशतवारिक पुष्पस्मरण करण्याची बुद्धि तरी कोणाला साप्रत झाली असती किंवा नाहीं ह्याचा बलवान्नर मानवाच आहे ! इतकेंच नव्हे, तर रा बा ना देवकृत ‘कै० बा० चाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर याचें चरित्र’ ही अल्पशी छोटोपकारक कृति मराठी चरित्रवाङ्मयविकासाच्या दृष्टीनेंहि बरीच महत्त्वाची व प्रशस्तनीय गणिली पाहिजे आधुनिक मराठी गद्यरचनेस प्रारंभ होऊन १८९२ सालीं साठपाकणें पवें होऊन गेलीं होती, तरी त्या काळांत कोणाहि आधुनिक एतद्देशीय घोर पुरपाचें बऱ्यापैकी एवढि स्वतंत्र चरित्र प्राय प्रसिद्ध झालेलें नव्हतें ! ‘निम्नधमाळे’च्या ३३ व्या अक्षांत—सन १८७६ मध्य, म्हणजे बाळशास्त्रींच्या मृत्यूनंतर तीस वर्षांनीं सुद्धा—हें जॉन्सनवर निबध लिहीत असता विष्णुशास्त्री सांगतात (पृ ३०७, खळीप) — “ गेल्या बीसपचवीस वर्षांत साफरीस, कोल्हस, छुसरा, नाना फडनवीस, क्यापटन् कुक व क्यापटन इत्यादींची चरित्रें प्रसिद्ध झालीं शिवाय दोनतीन वर्षांपूर्वीं दक्षिण ग्रेज कमिनीकडून पर्सत झालेलीं वॉशिंग्टन, फ्रांक्लिन, लॉट ब्रॅव हींहि चरित्रें इंग्लंडांत छापलीं गेलीं यांखेरीज आलीकडे रा विनायक कोंडदेव ओक यांनीं केलेलीं ‘शिकंदर बादशाहा,’ ‘पीटर वि ग्रेट,’ व ‘प्यूर ऑफ वेलेगटन’ हींहि सरकातनें विरत घेऊन प्रसिद्ध केलीं आहेत परंतु इनत्या सर्व चरित्रांत सॉक्रेटोसाचें मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध असून तिखऱ्या आरुलीपर्वत त्याची मजल पोचली आहे ’ ह्यानंतर पुन ‘माले’च्या ५५ व्या अक्षांतील पत्रव्यवहारांत जॉन्सनवरील समग्र निबधाची प्रशंसा करून ‘मालेचा भक्त’ (मु महापुर, ता १३/११/७९) पुढील स्मरणीय उद्गार काढतो — “ जुन्या व नव्या विद्वन्मंडळांत किरयेक बैलासवासी झाले, परंतु त्यापैकी कोणाचेंही घृत चरित्रहानें दृष्टीस पडलें नाहो त्यांत कोणीहि अशा मानास योग्य नाहीं काय ? मराठी गद्यप्रवांचे जनक भाषी सदाशिव काशिनाथ छत्रे, चाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर इत्यादि आप विद्वन्न-ज्यांनीं या भाषेस हळीस टावले—अशांचें चरित्रें मराठी वाचकास मनोरंजक व दितावह होणार नाहींत काय ? . तसेंच धोक्या वर्षांपूर्वीं परलेकवासी झालेले डॉक्टर भाऊ दाजी, रा व भास्कर दामोदर पाळंदे, विष्णु परशुराम रानडे, परशुरामपंत तात्या गोडबोले व नुकतेच निवर्तलेले पुण्यातील लोकप्रिय अमृत [कै कृष्णशास्त्री चिपळूणकर !]

‘सांजविषयींहि या संबंधांत शोचनीय अन्तस्था नजरेस पडते इ.’ अर्थात् ह्या वेळेपर्यंत केवळ बडिमाच्या आघेने व आपल्या शक्तीप्रमाणे ‘एसादुसत्या प्रसिद्ध इंग्रजी चरित्र-ग्रंथांचे भाषांतर-रूपांतर करण्यापळीकडे कोणाची फारशी मजल गेलेली नव्हती हे स्पष्ट आहे! ऐतिहासिक पुरुषांपैकी रा. शाळिग्रामकृत बापू गोखले यांचे चरित्र (१८७७), हेच एक पुस्तक प्रायः स्वतंत्रपणे लिहिलेले आपल्या दृष्टीस पडते; आणि आधुनिकांपैकी रा. आजरेकरकृत विष्णुबाना ब्रह्मचारी (१८७२) व रा. निमकरकृत रा. च. मास्कर दामोदर पाळंदे (१८७८), हीच दोन अगदी किरकोळ लघुचरित्रे आढळतात. मात्र ह्यानंतर मराठी चरित्रवाङ्मयात सहानुभूत्या पुस्तकांची हळूहळू चांगलीच भर पडत चालली. १८८२ पासून रा. वि. को. ओक यांनी ‘वालयोध’ मासिकाच्या द्वारे प्रत्येक अंकांत एक दोनचारपानी लघु चरित्र देण्याचा अभिनंदनीय उपक्रम केल्यामुळे एतद्देशियांपैकी बऱ्याच नामांकित आधुनिकांची थोडीशी तरी ओळख महाराष्ट्र वाचकवर्गास होऊ लागली. १८९१ मध्ये मुंबई येथे ‘चरित्रप्रकाशक मंडळी’चे आधुनिक योर पुरुषांची-‘वालयोध’-सांख्यिकेसाठी किंचित थोडी अशी लघु चरित्रे लिहून प्रसिद्ध करण्याचा पुसरा एक स्तव्य उपक्रम केला. त्यातून डॉ. आनंदीशई जोशी, डॉ. भाऊ दाजी, रा. सा. वि. ना. मंडळिक, सर डी. माधवराव अशांसारखी पांचसह तरी चरित्रे लघुपाठ निगळी. शिश्य ‘लोकहितवादी’कृत अद्यावदेस्वामीचे चरित्र (१८८३), रा. गो. क. टिळककृत पापूमाहेय मेहंदळे यांचे चरित्र (१८८८), रा. ख. मि. बेलसरेकर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र (१८९१), या आधुनिक चरित्राबाबत उघेव करणे श्रेय होय. तथापि ‘महाराष्ट्र-अभ्युत्थान’ नामक ‘विचित्रज्ञानविस्तार’त आलेल्या प्रचोदक लेखात (मार्च १८७८) मराठी भाषेने “मन्मार्गवर्तीची चरित्रे” प्रसिद्ध करण्यासंबंधी जी महत्त्वाची सूचना केलेली आढळते, तीच उघेरिलेल्या के. बाळशास्त्री जामेकर व डॉ. भाऊ दाजी ह्या आधुनिक विद्वानांपैकी पहिल्यांचे जे चरित्र स्वतःच ‘मालेबा मक्त’ म्हणविण्याच्या रा. बा. ना. देवांनी आरंभने लिहून १८९२ मध्ये प्रसिद्ध केले, तेच आधुनिक महाराष्ट्रातील आय योर पुरुषांचे स्वतंत्र रीतीने व बऱ्याच सारासामुद्धीने लिहिलेले मराठीतील पहिले वाचनीय लघुचरित्र होय, असे म्हणण्यास प्रत्यक्ष नाही.

रा. देवांनी लिहिलेले हे जामेकर-चरित्र खरोखर चांगले बघले आहे. १८९०-९१ साली विद्यमान अमळेच्या के. बाळशास्त्रीयांच्या समकालीन प्रसिद्ध मंडळीकडून त्यांनी काही माहिती परिश्रमपूर्वक मिळविलेली दिसते. त्यामुळे ती जरी विशेष तपशीलवार नसली तरी चांगली विश्वमनोय अमून चरित्रनायकच्या असाधारण व्यक्तिमत्त्वाची व थोरवीची त्यांना पुष्कळशी यथार्थ कल्पना देता आली आहे. थोडे ओंफ एंग्लिकेशनची वार्षिक इंग्रजी इतिहास, मुंबई येथील एथियाटिक सोसायटीचे नियतकालिक, ‘कविचरित्र’, ‘मुंबईचे वर्णन’, ‘सद्वर्तन’, ‘निबंधमाळा’, ‘सरस्वतीमंजळ’, ‘राजप्रहरी’ इत्यादी वगैरे ‘कविचरित्र’ लेख, इत्यादि इंग्रजी व मराठी साहित्यातील ठळक उघेव त्यांनी एकत्र केले आहेत, आणि के. बाळशास्त्री यांचे अप्रति थोडेबहुत पाहिले आहेत. अर्थात् एक चरित्रात्मक उद्बोधक निबंध लिहिण्यादरवी ग्रामरी त्यांजपाशी निश्चित जमली होती; आणि रा. बा. ना. देव हे स्वतः मराठी भाषेतील एक

नाणावलेले चरित्रलेखक व मार्मिक टीकाकार असल्याने त्याचा हा चरित्रात्मक निबंध बराच वाचनीय झाला आहे. त्यांतून त्याचे विद्वान् स्नेही प्रो. राजारामशास्त्री भागवत यांचेहि त्यास बरेच साहाय्य झाले असले पाहिजे. ह्या त्याच्या परस्पर ऋणानुबंधामुळेच इंदूरसारख्या दूरच्या ठिकाणी राहत असताहि त्यांना चरित्रनायकाविषयी इतकी माहिती मिळवून आपला लेख तयार करता आला, आणि मुंबयपुरस्थ “हिंदु यूनिव्हर्सिटी क्लब” नामक मंडळीच्या आश्रयाखाली चालणाऱ्या “हेमतोत्सव-व्याख्यानमाले” त त्यांना स्वतः उपस्थित होतां न आले तरी त्यांच्या वतीने तो प्रो. राजारामशास्त्री यांनीच सभेपुढे समग्र वाचून दाखविला. शिवाय पुढे तो छापून काढतेवेळी त्यावरून त्याचा सफाईचा हातहि फिरलेला आरणे अगदी शक्य आहे. मात्र हा चरित्रात्मक प्रबंध हेमतोत्सव-व्याख्यानमालेतोच इतर अनेक व्याख्यानप्रमाणे पुण्याच्या आर्यभूषण छापखान्याने रॉयल अष्टपत्री आकारात व सूक्ष्माक्षरात छापून प्रसिद्ध केल्यामुळे त्याची अवघी २७ पृष्ठांच भरली! आणि प्रायः ह्याच कारणास्तव एक स्वतंत्र, सुबद्द चरित्र म्हणून तो प्रबंध लोकांपुढे न आल्याने त्याची ज्वावी सती प्रसिद्धि कधीच झालेली दिसत नाही! ह्याऐवजी थोडेसे स्थानांतर योजून नित्याच्या काळाने पोडगपत्री आकारात पुस्तकरूपात आर्यभूषण स्वरूपात छापून तो प्रसिद्ध झाला असता, तर सुमारे पाऊणशेंपैशी पृष्ठांचं चारआठ आणे किंमतीचं एक सम्राट व वाचनीय तपु चरित्र म्हणून मराठी वाङ्मयांत त्याची अधिक प्रशस्ति होऊन लोकशिक्षणाचं कार्यहि त्यानें अधिक साधलें असतें. परंतु कां कोण जाणें, त्यानंतर रा. देव हे चांगले तीन तारे निघमान असताहि तशा स्वरूपांत ह्या चरित्राची पुनरावृत्ति निघण्याचें भाग्य त्यास लाभलें नाहीं, आणि अडीच आणे किंमतीचें एक योजव आकाराचें इतिहासप्राय व्याख्यान म्हणून तें मराठी प्रेक्षकांच्या एका कोपऱ्यांत अखंड पडून राहिलें—तें इतकें की, प्रस्तुत चरित्राचे बरें रा. बाळकृष्ण नारायण देव की रा. राजारामशास्त्री भागवत ह्यांच्या इतिहाससंशोधक प्रो. द. बा. पोतदार यांच्यासारख्या चांगले ज्ञाते म्हाविद्यालया विद्वानांनामुद्दां भ्रम उत्पन्न झाला.

चरित्रप्रयत्नांतील न्यूनता व दोष

राष्ट्रीयबोर्डांचे आद्य तपु चरित्र ह्या टप्पेन रा. देवांच्या कृतीचें गुणवैशिष्ट्य पर सांगितलें. परंतु त्यांतमुद्दां अनेक न्यूनता व सुद्धा आढळल्या वस्तुस्थिति अशी की, त्या काळीन हे वाङ्मयाशी यांच्या चरित्राची मूळ साधनें आजच्यापेक्षां कितीतरी अधिक प्रमाणांत मिळविणें शक्य होतें. पोंमुने, राजारूर, सावतवाडी, पुणे, पडरूर इत्यादि ठिकाणी त्यांचे अनेक हद्द अस्तवर्तीय व अज्ञागुरुपी लोक जिवंत होते. त्यांसकडून त्यांच्यासंबंधीची परीच कौटुंबिक व अन्य माहिती आणि सामगी वप्रत्यक्षदारादि बाबदपत्र हीं प्रत्यक्षान्तीं संश्रुततां आलीं असतीं. तसेच अधिक बोधोपायी दर्शन, स्मरणेन, प्रगाध्य, घुमनेतु इत्यादि पुण्या व महाराष्ट्राच्या निदनांशीं संबंधे बरेसंपन्न—निदान कांहीं अंक ठिकठिकाणी लोकांजटे उगळण्यांसाठीं अगते मुंबई सरकारच्या दमरान्यानीन माझी श्री मिळवून बाबत तेथून व मुंबई मेरिट्स जनरल लायब्ररीनून नामनेचे झालेलीं कितीतरी निदनांशानिजे व पुस्तके पाहतां आलीं असतीं. वाङ्मयाची यांचे समद्यालीन स्नेही व दिव्य यांच्या प्रत्यक्ष लक्ष्मीनेगी येऊन अनेक गोष्टींवर अधिक

प्रकाश पाडतां आला असना. त्याचप्रमाणे विशेषतः १८९० पर्यंत कै. बाळशास्त्रींचे विद्वान् स्नेही व सहकारी रा. भाऊ महाजन हे नागपुरास विद्यमान असल्याने त्यांजकडून व त्यांचे चिरंजीव रा. बळवतराव ह्याजकडूनहि बरीच महत्त्वाची माहिती व साधनसामग्री हस्तगत करतां आली असती. सारास, ह्याप्रमाणे शक्य तीं सर्व साधनें एकत्र जुळवून रा. देव हे जर तेव्हां चरित्रलेखनास एकदोन वर्षे स्वतःच वाहून घेते तर त्यांजकडून कै. बाळशास्त्री यांचे यथेष्ट विस्तृत, विश्वसनीय व वाचनीय चरित्र खात्रीने निपजलें असतें, तसेंच असेंहि मनांत आल्याशिवाय राहण नाहीं कीं, हे कार्य करण्यास त्यांच्यापेक्षांहि त्यांचे स्नेही प्रो. राजारामशास्त्री भागवन हे सर्वोपरि अधिक योग्य असून कौंकणपटो व मुंबई यांच्याशी निगडित असल्याकारणाने त्यांनीं ही कामगिरी स्वतःकडे घेऊन पार पाडावयास हवी होती. कारण, इंदुरमारह्या दूर ठिकाणीं सतत वास्तव्य करून किंवा पुणे-मुंबईकडे एकदोन महिने तामपुरांत राहून रा. देवांना हा महदुयोग होणें केवळ अशक्य होतें. शिवाय संपत्तास वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या थोर पुत्रासबंधीं शोधपूर्वक सर्व साधनसामग्री संपादन त्यांचे सांगेपांग, साधार व सुरेख चरित्र लिहिणें हे कार्य किती प्रयासाचें, कालवधीचें व आंत-बघ्याचें आहे, हे तें प्रत्यक्ष करून पाहणाऱ्यासच कळणें शक्य आहे ! आरामशीलपणें किंवा पोटापाण्याचे वगैरे सर्व उद्योग सांभाळून तें समाधानकारक रीतीनें क्रियेतच पार पाडतां येईल; आणि म्हणूनच सुखयतः कै. बाळशास्त्री यांचे विस्तृत चरित्र आजपर्यंत लिहिलें गेलें नाहीं, आणि रा. बा. ना. देवहृत पूर्वीक लघु चरित्रावरच सर्वांना कशीबशी तहान भागवावी लागली आहे !

असां आतां प्रस्तुत चरित्रांतील वांढी न्यूनता व दोष ह्याचें दिग्दर्शन करूं. ह्यांतील ठळक न्यूनता म्हणजे ह्यांत निधित स्वरूपाची खासगी व इतर माहिती फार थोडी आहे. पहिल्या भागांत “विषयोपक्रम” केल्यानंतर भाग २ मध्ये “कुलवृत्तांत, बाल्यावस्था, विद्योपाजन व अध्यापकत्व” इत्यादी गोष्टींचा लेखकानें समावेश केला आहे. कुलवृत्तांत कथन करतांना कै. बाळशास्त्री यांची वंशावळ व जन्मतिथिमुदां त्यांच्याचें चरित्रकर्त्यास देतां आलेली नाहीं ! त्यांचे वडील वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री हे मूळचे पौंभुलेंकर असले तरी त्यांच्या निपजण्यापासून त्यांच्या घराण्याकडे श्रीमंत सावंतवाडीकरांकडून आजतागायत राजपुराणिकाची वृत्ति चालून आली आहे, आणि तिकडेहि त्यांचे भाऊवंद नित्य वास्तव्य करून आहेत, ही महत्त्वाची गोष्ट येथे सांगितलेली नाहीं. शिवाय त्यांच्या मातु.प्रीचे नांव सी. सगुणाबाई होतें, आणि ती साप्पो आपल्या द्वितीय पुत्राच्या अद्वितीय नांवलीकड ऐकण्यास राहिली नाहीं; वडील गंगाधरशास्त्री बरेच वृद्ध होऊन सन १८४०चे सुमारास वारले, आणि त्यांच्या देखनच त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र रा. नीरायणशास्त्री, तसेंच सी. चिमाबाई योगी व सी. लाडकीबाई जादवेकर ह्या दोन कन्याहि निवर्तल्यामुळें त्या सज्जन गृहस्थांना वृद्धापकाळी फार दुःख झालें; इत्यादि घुमांत रा. देवांच्या चरित्रांत आढळत नाहीं. दिवहुना बाळशास्त्रीयांचे पहिले कुटुंब ह्यांच्या विशेषतच वारल्यामुळे १८३३चे सुमारास त्यांचा द्वितीय संबंध पंढरपुराकडील कविवर्य मोरोपंत यांच्या आसनांतील रा.

देवस्थळी याच्या कन्येशी झालेला असून तिचे सासरचे नाव सी. सुदराबाई होते, ही माहिती आजही आम्हास कानने मिळत असता ती रा. देवाना देता आलेली नाही!

फ. बाळशास्त्र्याची जन्मकुडली राहिली, पण निदान शक-जन्मतिथी तरी चरित्रकाराने निश्चित द्यावी तर तेंहि नाही! त्याचा जन्म सन १८१० मध्ये झाला, असे 'बॉबे ट्राइम्स' मधील त्याच्यावरील मृत्युलेखात जें एवढा मोघम विधान कोणीतरी केले-कोणत्या आधारे तें नकळे!— त्याचीच पुढे सर्वांनी 'सी' ओढलेली असल्याने हेच साल रा. देवाना नमूद केले आहे परंतु स्वतः बाळशास्त्री यांनी २० फेब्रुवारी १८३० तारखेला मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे युगोपिशन सेक्रेटरी कॅप्टन जॉर्ज जर्जिंस यास त्या सधेच्या नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या जागेवर आपल्याला नेमून घेण्यासवधी जो स्वदस्तूचा इमत्री अर्ज केला आहे त्यात "माझे वय सांप्रत सतरा वर्षांचे आहे" ("My age is now seventeen years") असे स्पष्ट लिहिले आहे म्हणजे त्याचा जन्म सन १८१३ न्या आरंभी नसला तर सुमारे १८१२ च्या उत्तरार्धात असला पाहिजे, तो १८१० असणे मुळीच शक्य नाही! अर्थात् हा मूळ पायाच चुकीचा टरला म्हणजे १८४६ साली मरण पावल्यावेळी ते पसलीस वर्षांचे होते, हा अदाजहि चुकलाच! त्यावेळी त्याची तेव्हातरी उलटलेली असावी, असे वास्तविक म्हटलं पाहिजे. (पेरिशिट २ वादा)

बडोद गंगाधरशास्त्री यांना शकरसेट पराज्याचा आश्रय होता आणि त्यांचा 'बाबू' मुंबईस प्रथम आला तेव्हा तो फार गरिबीत होता, हा गोष्टीहि स्वऱ्या दिसत नाहीत मुंबईतील तरकालीन सुविधित ऐतदार गृहस्थ व नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे नेटिव्ह सेक्रेटरी, रा. सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, हे गंगाधरशास्त्री यांचा फार मानीत होते, आणि त्यांच्याच सांगण्यावरून शास्त्रीबाबांनी आपला मुलगा त्यांच्याकडे इंग्लिश शिकण्याकरिता ठेविला, असे रा. व. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रां'त स्पष्ट सांगतात. अर्थात् बाळशास्त्रींच्या अलौकिक स्मरणशक्तीची म्हणून मुंबईतील गोऱ्या शिष्याच्या मातामारीसवधीची जी आश्चर्याविहा बहुमुखी झाली आहे तिला खरा आधार बाबू तें नीटसे समजत नाही!

प्रो. बाळशास्त्री यांनी कोलमाट गरीब स्वतःचे घर बांधिले होते, आणि ते त्या काळच्या मूठमर प्रचारात जे पी. पैकी एक असून सुप्रीम कोर्टातील ग्रॅड जूरर होते, ही माहितीमुळा रा. देवाना देता आलेली नाही. तसेच 'दर्पण' वृत्तान्त व 'दिग्दर्शन' मासिक ह्यांच्या केवळ नामनिर्देशापत्तीकडे त्यांनी प्रत्येकांनीच माहिती दिलेली नाही! अशाच प्रकारचे दुमरेडि काही तपशील आज आपणस मध्यप्रकाशनां वा होईना, पण जर उपलब्ध होनात, तर प्रकाश वषांपूर्वी चरित्ररचयितां से कमी कानने मिळाले नसते वाय?

आता प्रस्तुत निर्गधातील काही महत्त्वाच्या चुका व दोषस्थले सादर करूं. रा. देवाना बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे वार्षिक वृत्तांत वारंवे वाचलेले दिगत नाहीत, एवढी "उपोत्पिशास्त्रासारख्या प्रयोगपर व मानकशास्त्रासारख्या विचारपर शास्त्रांत इतर विशास्प-बरोबर त्यांचा प्रवेश वर्गांत झाल्य होता" (पृ. ४), अशी बाळशास्त्रींच्या पाठशालीन अगतीसवधी केवळ परम्पनिक माहिती त्यांनी दिली केली! शास्त्रेतर भूगोलच्या पाठांतून जे

अल्पसंख्यक उद्योगविषयांचे ज्ञान त्यांना झाले असेच तेवढेच; आणि शाळेच्या अभ्यास-
प्रकारात मानसशास्त्र येणारच कोटून ! वस्तुस्थिती अशी की, बाळशास्त्री हे अगदी असामान्य
कोट्यांनील विद्यार्थी असल्यामुळे एकरा त्यांचा इंग्रजी भाषेत मत्वर चांगला प्रवेश होताच
त्यांनी स्वप्रयत्नांनी एकापासून एक नाना शाखे भराभर हस्तगत केली. "एरिकस्टन
विद्यालयात सन १८२९ साल त्यांस गणित शाखेचे अध्यापक (प्रोफेसर) ओलिव्हर यांचे
हाताखाली ठराव्यापद्ध (असिस्टंट प्रोफेसर) ची जागा देण्यांत आली; व पुढे थोड्याच
वेळांत त्यांस त्याच डिग्रही अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आले" (पृ. ४), हे
रा. देवांचे विधान वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहे. सन १८२९ मध्ये रा. बाळशास्त्री हे
एरिकस्टन सेंट्रल इंग्लिश स्कूलमध्ये दरमहा १५ रु. वर केवळ गणितशिक्षक (Tutor)
नेमिले गेले; आणि तेव्हा एरिकस्टन कॉलेज किंवा प्रो. ओलिव्हर यांचे अद्यापि नांवदि-
नव्हते! १८३४ च्या अंती कॉलेजाची मुद्रांतर्गत रीकण्यांत आली, आणि १८३५ च्या
भारमी प्रो. ओलिव्हर यांचे पाय मुंबईस स्थापनापूर्वीच बाळशास्त्री यांची १५० रु. मासिक
वेतनावर असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाल्याने ते अहमदनगरच्या राजगुरुवाचें त्यागपत्र
देऊन स्वस्थानी विराजमान झाले होते ! तसेच पुढे सानभाऊ बर्गानी प्रो. ओलिव्हर हे दोन
बर्गान्या राजेवर विलक्षणतेत गेल्यावेष्टे (सन १८४२-४४) त्यांच्या जागी बाळशास्त्रींना
'ऑर्निटिंग प्रोफेसर ऑफ मॅथेमेटिक्स अँड नॅचरल सायन्स' होण्याचा अपूर्व पदमान मिळाला,
असा हा सारा इतिहास आहे. त्याचप्रमाणे "सन १८२९ त मिळालेले अध्यापकाचे काम
शास्त्रीयोगांनी सन १८४२ पर्यंत निरंतरपणे चालविले" (पृ. ५), हे म्हणणे प्रथमतः सर्वस्वी
खरे नाही; कारण, वर सांगितल्याप्रमाणे १८३२ ते ३४ पर्यंत मध्यंतरीची मुमारी दोन वर्षे
चे अहमदनगर सुबराज धीमान गाझीराजे यास शिक्षक नेमिले गेले होते. आणि तसेच
पुढे, "याच मुमारास मुंबई इलाख्यातील शाळा तपासण्याचे हद्दीच्या विद्यालयांतील
तपासनिमाचे (Educational Inspector) काम त्याचवेळी आले. हे काम शास्त्रीयोगांनी
दोन अडीच वर्षे केले; " असे म्हणतांना हे 'इन्स्पेक्टर'चे काम बाळशास्त्री यांनी दोनअडीच
वर्षे स्वतंत्रपणे चारमहा केले, अशी लेखाची जी समजूत झालेली दिसते तीहि चुकीची आहे.
कॉलेजांतील अध्यापनाचे काम बर्गानून मुमारी आठवऊन महिने करून शेवटचे तीन चार
महिने हे शास्त्रीयामनिसाचे काम त्यांस करावें लागे. शिवाय त्यांना "मुंबई इलाख्यातील"
शाळा तपासण्याच्या नगून केवळ दक्षिण महाराष्ट्र व दक्षिण कोकण ह्या विभागांतील शाळा
तपासण्याच्या कामास; आणि ह्या अवधीत त्यांना ४५० रु. मासिक वेतनाव्यतिरिक्त १५० रु.
मासिक मत्ताहि मिळत असे. अशा प्रघारची प्रमादस्थले पाहता रा. देवांनी तत्कालीन
बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे वार्षिक वृत्तान्तदि नीटमे वाचलेले दिसत नाहीत, असें कदापि
म्हणावे लागतं.

निष्ठाच्या तिसऱ्या भागांत लेखकाने 'सहाध्यायी व छात्रधर्म' यांची माहिती
दिली आहे. येथे 'सहाध्यायी' या शब्दाचा अर्थ 'वर्गबंध' असा केल्यास - आणि तोच
व्याख्य होय - त्यांतील कांही वृत्तान्त चुकीचा दिसतो. "के. रा. व. दादोजा पंडुरंग तसंदकर

(महाराष्ट्रव्याकरणाचे कर्ते) हे शास्त्रीबोवांचे पहिले सहाय्याची होत," (पृ. ६) ही वस्तुस्थिति नव्हे. स्वतः दादोबाच 'आत्मचरित्रां'त सांगतात की, पहिल्या वर्गात हरिश्चंद्र हरिशंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री, मोरोबा कान्होबा, जनादेन अण्णाजी गाढगीळ, जनादेन बासुदेवजी प्रभृति विद्यार्थी असून "पुढे लौकरच (मी) वरच्या वर्गात चढून पहिल्या वर्गात चढलों" (पृ. २६). म्हणजे, त्यांचे 'सहाय्यायित्व' त्यांघ अगदी शेवटी थोडा वेळ लाभले. शिवाय ह्याच वेळी "Goldsmith's Geography हा भूगोलाचा ग्रंथ... (व) तिसऱ्या प्रहरी-Keith on the Globe यावरून Latitude व Longitude वीरे... विषय मुख्यत्वे वाळशास्त्री हेच शिकवीत असत." ह्या सर्व घटान्तांत, देवांच्या समजुतोप्रमाणे, "परलेकवानी नौरोजी फर्देनजी हे शास्त्रीबोवांचे दुसरे सहाय्याची व जोडीदार" (पृ. ६) व "कै. भाऊ महाजन हे शास्त्रीबोवांचे तिसरे गुरुबंधु" अशी स्थिति असता, त्यांचा उल्लेख दादोबा मुंबईच करीत नाहीत! आणि हे दोघेहि त्यांचे 'सहाय्यागी' नव्हत, हीच वस्तुस्थिति दिसते. शेठ नौरोजी यांचा जन्मच सुळी १८१७ साली. म्हणजे कांदी मादी वरी ते वाळशास्त्रीपेक्षा पांच वर्षांनी लहान, आणि १८३० मध्ये-रा. वाळशास्त्री एज्युकेशन सोसायटीचे टेपुटि नेटिव्ह सेक्रेटरी झाल्यावेळी-ते छोटे त्यांच्या ईश्वरी शाळेत जाऊ लागले! पुढे १८३८ चे सुमारास "दुसरे अविस्मृत प्रोफेसर" म्हणून कॉलेजांत त्यांची कांदी बाळ मेमणूक घाल्यामुळे ते वाळशास्त्री यांचे सैम 'जोडीदार' झाले, ही गोष्ट मात्र खरी आहे. भाऊ महाजन यांचा जन्म लोकांनी १८१५ च्या दिवला आहे, पण त्याचीहि अभ्यासातील प्रगति दादोबांच्या भागाने कमीच होती. म्हणजे तेहि तिसरे 'सहाय्यागी' नव्हतेच. त्यांच्यासंबंधी रा. देवांनी केलेली दुसरी विधानेहि बिलच आहेत. 'शब्दसिद्धिनिबंध' हाच एक मराठी ग्रंथ "विनायकशास्त्री दिनेश्वर आणि गोविंद विठ्ठल महाजन यांणी वाळ. गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांच्या साहाय्याने केला," ही वस्तुस्थिति असता, भाऊ महाजन यांनी "पुस्तके रचण्यांत शास्त्रीबोवांस बरीच मदत केली" (पृ. ६), हे म्हणणे बरोबर नाही. शिवाय शास्त्रीबोवांच्या साहाय्याने "इ. स. १८४० च्या आरंभी त्यांनी 'प्रभाकर' नांवाचे वर्तमानपत्र काढले," ही तर स्पष्टच चूक आहे 'प्रभाकरा'चा पहिला अंक २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजी निघाला!

भाग ४ ह्यात 'सामाजिक सुधारणा' हा विषय रा. देव यांनी विवरिला असून त्यांत शेवटी धोपाद रोपादोच्या पतिव्रतवर्तनाचा घटान्त कथन केला आहे. तो एकंदरीने विशेष आक्षेपार्ह नसला तरी त्यांत अस्पष्टता तसा बारकावा आढळत नाही. हे प्रकरण प्रथम कांते उपस्थित झाले, आणि मुंबईच्या मुन्नीम (म्ह. दाव-) कोर्टांत मिशनऱ्यांवर दावा लावून धोपादाला त्याच्या नापाने सोडवून काढे घेतले, ही सर्व हकीकत व त्या प्रकरणाचे निराकरण 'ओरिबंटल किथन सेंसॅटर' नामक डॉ. बुशसन् यांच्या सुप्रसिद्ध किस्ती मासिकांत दख्खन पाहायलास मिळते (डिसेंबर १८४३). परंतु ती हकीकत प्रस्तुत 'चरित्रकार'च्या गांवीहि नाही! शिवाय, 'ज्ञानोदय', 'प्रभाकर', 'उपदेशचंद्रिका' इत्यादि तत्कालीन मराठी नियत-कालिकांत प्रस्तुत प्रकरण कितीक महिने चाललीच खडाजगी चालू होती. रा. वाळशास्त्रींच्या

विष्णू उभारलेल्या ग्रामप्यांत तत्कालीन धीशंकराचार्य आणि पुणे, मुंबई, त्र्यंबकेश्वर, काशी, इत्यादि ठिकाणचे मोठमोठे वैदिक व शास्त्री यांची अनेक परस्परविरोध पत्रके व शास्त्रनिर्णय निघून अखिल हिंदू समाजांत मोठीच खळबळ उडाली होती। परंतु ह्यासंबंधीची मूळ पुराव्यानिशी चर्चा करण्याच्या मानगडीत रा. देव पडले नाहीत इतकेंच नव्हे, तर रे. नारायण शोपादि हा या वेळी एक विशीतल्य ब्राह्मण तरुण असून त्याचा धाकटा भाऊ धीपत हा तर मुमारे बारा वर्षांचा केवळ अज्ञान मुलगा होता, हेहि त्यांना स्पष्टपणे उमगलेले नसावे असे वाटते। त्यांनी ही माहिती बरीचशी कर्णोपकर्ण स्वीकारिलेली असावी. एरवी “हे ग्रामप्यप्रकरण पांच वर्षे चालले असे म्हणतात.” (पृ १२), असे चुकीचे विधान त्यांनी केले नसते. वस्तुतः हा कालावधि दोनअडीच वर्षांपेक्षा अधिक नव्हता. तथापि एकंदरीने पाहू जातां ‘सामाजिक सुधारणा’ (भाग ४) व ‘धर्ममते व धर्मसुधारणा’ (भाग ५) हांतील रा. देवांच्या विवेचनावरून तत्कालीन परिस्थितीची व शास्त्रोद्योगांच्या विचारसरणीची बरीच चांगली कल्पना करता येते हांत गंका नाही.

प्रस्तुत चरित्रांतील प्रत्येक भागाचे बारकाईने परीक्षण करण्याचे येथे योजिले नसल्यामुळे त्याचे जे भाग सामान्यतः संमत होण्यासारखे आहेत त्याविषयी अधिक लिहिण्याचे कारण नाही, आणि तसे करण्यास येथे अवकाशहि नाही. तथापि ‘ग्रंथकर्तृत्व व निग्रंथरचना’ (भाग ७) ह्याविषयी दोन शब्द लिहिणे अवश्य आहे. हांतीलहि काही माहिती चुकीची आढळते, आणि त्यावरून रा. देवांनी बाळशास्त्री यांच्या व इतर अनेक ग्रंथांचा साक्षात् परिचय मुळांत जाऊन बसून पेतला होता, असे दिसत नाही. अगदी आरंभीच ते लिहितात, “आमच्या चरित्रनायकाने ज्यावेळी विद्यालय सोडले त्यावेळी गद्यप्रयत्नबंध्याने मराठी भाषा अगदी बाल्यावस्थेत होती... गंगधरशास्त्री फडके यांनी ‘मराठी व्याकरण’ म्हणून एक पुस्तक केले होते; परंतु त्याचा प्रसार फार कमी होता” (पृ. १६). तथापि ह्या प्रस्तुत विधानांतील पूर्वार्थ वस्तुस्थितीनिदर्शक असला तरी उत्तरार्थ निरपवाद नाही. प्रथमतः गंगधरशास्त्र्यांच्या पुस्तकाचे नांव ‘मराठी व्याकरण’ असे नसून ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण’ हे आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे, लेखकाची अशी समजूत दिसते की, रा. बाळशास्त्र्यांनी “ज्यावेळी विद्यालय सोडले त्यावेळी” हे पुस्तक छापले होते. परंतु त्याची पहिली आवृत्ति “सन १८३६ जानेवारी तारीख १” रोजी, म्हणजे बाळशास्त्री यांनी विद्यालयीन अभ्यासक्रम संपविल्यानंतर सदासात वर्षांनी निघाली. ह्या व्याकरणाचा “प्रसार फार कमी होता,” हेहि ब्रूच. ह्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यांत दादोबा पांडुरंग यांचे ‘मराठी भाषेचे व्याकरण’ जरी प्रसिद्ध झाले, तरी १८५० पर्यंत फडकेयांच्या पुस्तकाच्याच अधिक आवृत्ति निघाल्या होत्या. तथापि ह्या विधानांतील ह्यापेक्षाहि विशेष सूचक गोष्ट म्हणजे स्वतः बाळशास्त्र्यांचे ‘पालव्याकरण’ हेहि निदान फडकेयांच्या व्याकरणाइतकेंच जुने आहे, ह्याविषयी रा. देवांचे अज्ञान येथे दिसून येते। ह्यानंतर “एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारे आपल्या देशाचा इतिहास त्यांनी रचला होता; परंतु हा ग्रंथ त्यांच्या हातून चांगल्या रीतीने शेवट्यास गेला नाही. त्यांच्या मरणानंतर तो भेजर कयाडी यांनी सन

१८५१ त छापून प्रसिद्ध केला" (पृ. १७), आणि पुनः त्याच पृष्ठावर 'हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास' (मुसलमानी अंमल) शास्त्रीबोवांनी लिहिला होता व तो शाळांच्या अभ्यासांत दाखल झाला होता," अशी माहिती ते देतात. परंतु ती सर्वथा चुकीची आहे. बरीलपैकी दुसऱ्या ग्रंथाचें खरें नांव 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' एवढेंच असून त्याच्या आरंभी 'प्राचीन' हिंदु राज्यांचा अल्प वृत्तान्त देऊन मगच 'मुसलमानी अंमल' त्यांत अधिक विस्ताराने वर्णिला आहे. हेच तेवढें पुस्तक बाळशाही यांनी "नामदार एल्फिन्स्टन साहेब यांच्या मरणाचा संक्षेप करून केले" होतें इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या मृत्यूपूर्वी तें छापून तयार झालें होतें, असें त्यांच्या पहिल्या आवृत्तीच्या मुखपृष्ठावरून अनुमान होतें. कारण, ह्यांत त्यांच्या पश्चात् मेजर क्वाडी यांनी छापून प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशशांच्या राज्याचा इतिहास' ह्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "माजी बाळ गंगाधर-शास्त्री जांभेकर" असें जें ग्रंथकाराचें नांव दिलेलें आढळतें तसें दिलेलें नाहीं. शिवाय हा दुसरा प्रथ रा. देव म्हणतात तसा "एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारें" लिहिलेला नसून "इंग्रजी भाषेतील मूळग्रंथावरून संक्षेप रूपानें" केलेला आहे. बरील विधानांतील आपणखी एक चूक म्हणजे हा ग्रंथ "मेजर क्वाडी यांनी सन १८५१ त छापून प्रसिद्ध केला" नसून १८४९ मध्ये प्रसिद्ध केला होता !

"याशिवाय शास्त्रीबोवांनी इंग्लंडचा इतिहास लिहिला, मरेनं केलेलें व्याकरण 'शोधले', भूगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, आणि गणितशास्त्र इतक्या विषयांवर ग्रंथ रचले" (पृ. १७), असें रा. देव मोघम रीतीनें सांगतात, ह्यावरून व सांगत्येच पुढील वाक्यांत "हे ग्रंथ ह्यांनी फारसें उपलब्ध दिसत नाहींत," असें म्हणतात ह्यावरूनहि द्यावी ही सर्व नोंद केवळ सांगोदांगी केलेली दिसते ! शास्त्रीबोवांनी "इंग्लंडचा इतिहास लिहिला" नाहीं, तर मोटहर्सिमयच्या 'History of England' ह्या ग्रंथाचें 'इंग्लंड देशाची वारसर' म्हणून भाषांतर केले. "मरेनं केलेलें व्याकरण" हा मूळ इंग्रजी प्रथ प्रबंध असून त्याच्या केवळ इंग्रजी संक्षेपाचें जें मराठी भाषांतर रा. राधोबा जनादेन वसईकर नामक गृहस्थानें केले तें बाळशाही यांनी "शोधले" म्हणजे "शुद्ध केले." 'भूगोलशास्त्र' असें पूर्वीच ग्रंथाचें व्यापक स्वरूप नसून 'भूगोलशास्त्र-गणितभाग' असा तो आहे. बाळशाही यांनी ज्योतिषविषयावर कांही महत्त्वाचे लेख 'दिग्दर्शन' मासिकांत लिहिलेले आढळतात; परंतु 'ज्योतिषशास्त्र' म्हणून त्यांनी स्वतंत्र लिहिलेला ग्रंथ पाहण्यांत किंवा ऐनिवांत नाहीं. तसेंच 'गणितशास्त्र' ह्या विषयावर त्यांनी ग्रंथ रचिला असें मोघम विधान काय कामाचें ? त्या ग्रंथाचें नांवच की दिलें नाहीं ? गणितशास्त्रांतील कोणत्या भागावरील प्रथ तो समजावयाचा ? त्यांनी 'शून्यलब्धिगणित' मात्र रचिलें होतें, हें दादोबांच्या 'आत्मचरित्रा'वरून निश्चित समजतें. परंतु १८९२ सालींमुद्दां त्या अपूर्व ग्रंथाचा विश्वांना मागमूस नव्हता, असें हा देशांच्या लिहिण्यावरून दिसतें ! "बाळशाही आणि माऊ महात्रन या उभयनांनी मिळून 'शब्दसिद्धिनिर्णय' नांवाचे पुस्तक रचिलें" (पृ. १७), हे म्हणजेहि तत्वेनें खरें नाहीं. प्रस्तुत पुस्तकाच्या कर्त्यांमध्ये बरील दोन नांवांच्या अगोदर

प्रथमस्थानी विनायकशास्त्री दिवेकर यांचेहि नांव आहे. अर्थात् त्यांचे कर्तृत्व केवळ दोषांकडे नसून त्रिवर्गाकडे आहे.

हे शाले कै. बाळशास्त्रींच्या प्रंपरचनेसंबंधी. त्यांच्या नियतकालिकाच्या संबंधातहि रा. देवांनी दिलेली त्रोटक माहिती बरोबर नाही. "मुंबई इलाख्यात प्रथम वर्तमानपत्र काढण्याचे श्रेय आमच्या निबंधनायकास देणे योग्य आहे" (पृ. १७), हे विधान विनचूळ होण्यास "प्रथम वर्तमानपत्र" ह्याच्याऐवजी "प्रथम मराठी वर्तमानपत्र" असे म्हटलें पाहिजे. कारण, त्यापूर्वी कांही इंग्रजी व गुजराती पत्रे निघालेली होती. "दर्पण" नावाचे दर आठवड्यास निघणारे पत्र त्यांच्या मदनीने भाऊ महाजन यांनी सुरू केले. या दोघांनी मिळून हे पत्र स्थिरपणे चालविले." (पृ. १७) हे म्हणजे सर्वस्वी काल्पनिक व विपर्यस्त होय ! तें रा. बाळशास्त्री यांनीच सुरू केले, आणि ह्या उद्योगांत रा. रघुनाथ हरिधंद्रजी व रा. जनार्दन वासुदेवजी ह्यांचे त्यांस साहाय्य होत, ही गोष्ट ह्या त्रिवर्गाच्या सद्यनिर्णयां त्यांनी सा. २ जानेवारी १८३२ रोजी सरकाराकडे त्यांच्या आग्रहार्थ केलेल्या अर्जावरून सिद्ध आहे. त्यांत भाऊ महाजनाचा कांहीएक संबंध नाही. त्याचप्रमाणे, "या पत्रांतील इंग्रजीतील मजकूर खुद्द शास्त्रीबोवा लिहीत" हे खरें आहे, पण "मराठीतील मजकूर त्यांचे गुरुबंधु व मित्र भाऊ महाजन हे लिहीत" (पृ. १८), हे म्हणजे निराधार व भ्रामक होय. शिवाय "दर्पण...महाजन यांनी सुरू केले" हे जर खरें असेल, तर मग "मुंबई इलाख्यात प्रथम वर्तमानपत्र काढण्याचे श्रेय आमच्या निबंधनायकास देणे योग्य आहे," हे रा. देवांचे म्हणणे केवळ विसंगतच नव्हे काय ? ही अनेक विधाने "दर्पण" पत्राचा एकहि अंक न पाहतांच केलेली उघड दिसतात ! बरे, 'दर्पण' हे वर्तमानपत्र असल्याने तें बंद पडून सेव्हा पत्रास वषे होऊन गेली होती म्हणून त्याचे अंक अत्यंत दुर्मिळ होते, असे कदाचित् म्हणतां येईल. परंतु सांप्रतकालीन 'दिग्दर्शना'चे अंक पराकाष्ठेचे दुर्मिळ असले तरी प्रयत्नान्ती जर बरेच पाहिल्यास मिळू शकतात, तर त्यांपैकी निदान कांही मिळवून व बाचून पाहून त्यासंबंधी चरित्रकाराने लिहावयास नकी होतें काम ? पण " 'दिग्दर्शन' नांवाचे मासिक किंवा त्रैमासिक पुस्तक शास्त्रीबोवांनी सुरू केले व बरीच वषे चालविले," ह्या वाक्यावरून रा. देवांनी प्रस्तुत नियतकालिकाचाहि एकसुद्धा अंक पाहिलेला नाही, हे अत्यंत स्पष्ट आहे ! कारण, हे नियतकालिक मासिक स्वरूपाचे निश्चित असतां, "मासिक किंवा त्रैमासिक" अशी पळवूयाट त्यांनी ठेविली नसती !

" 'बॉंबे प्रेंच आफ् दी रायल एग्जिवारिक सोसायटी' व 'जिओग्राफिकल सोसायटी'... या दोन्ही समांचे बाळशास्त्री समासद होते" (पृ. १८), हे विधान अंशतःच खरें आहे. पहिल्या संस्थेच्या तत्कालीन नियमाप्रमाणे एतद्देशीय सदस्यस्थास तिचे रीतसर समासदत्व त्या काळी समर्पणें शक्य नव्हतें ! दुसरीचे मात्र ते समासद होते इतकेंच नव्हे, तर कार्यकारी मंडळ्यांतहि ते अनेकदा निवडून आले होते. तसेंच ह्या संस्थांच्या "मासिक पुस्तकांत त्यांनी... १८१५ निबंध लिहिले आहेत" (पृ. २०), हे जर खरें तर प्रस्तुत निबंधाच्या शेवटी - 'पुरवणी'त लेखकाने अवघे सातच कां दिले आहेत !

साराश, रा देवांनी दिलेली काही माहिती चुकीची असून त्याची कित्येक विधाने काटितोलपणाने केलेली नाहीत, हे दाखविण्यास एवढी उदाहरणे पुष्कळ झाली दुसरी एव त्याच्या लेखनातील महत्त्वाची उणीव म्हणजे, उद्धृत केलेल्या उताऱ्याचे स्पष्ट स्थलनिर्देश अथवा व्यक्तिनिर्देश ते करीत नाहीत “‘राजप्रकरणीं ऋषी’ आपल्या निवघात म्हणतात” (पृ ५), “एक नामांकित व सर्वमान्य विद्यार्थी आपल्या एका पत्रात लिहितो” (पृ ६), “प्रस्तुत निवघाच्या नायकाच्या सहवासात बरीच वेये राहिलेल्या एक विद्वान् व नामांकित गृहस्थ त्याचे खाली लिहिल्याप्रमाणे वर्णन करतो” (पृ १८), “त्याच्या विद्याव्यासगाच्या सबधाने एक सन्माननीय विद्वान् गृहस्थ पुढील मनकूर लिहितो” (पृ २०), “एक गृहस्थ लिहितो” (पृ २१), असे जागोजाग प्रच्छन्न उल्लेख त्यांनी केले आहेत ! असे काण्याऐवजी त्या त्या व्यक्तींचा स्पष्ट नामनिर्देश करण्यास अडवण कोणती ? ही गुप्तता त्या त्या गृहस्थांना खरोखर आवश्यक वाटत होती असे म्हणवत नाही रा देवाची ही विशिष्ट लेखनशैली असण्याचा बराच सभव आहे एरवी इतक्या दोषकारावधीनतर ती ती माहिती अगत्यपूर्वक देणाऱ्या व्यक्तींना ह्या अशुभनाम राहण्याचे किंवा ठेवण्याचे कारण काय ? तथापि ह्या अनिष्ट गुप्त नामपद्धतीमुळे त्या विशिष्ट नामांकित व्यक्ति कोण होत्या हे साग्रत आपणांस सुट्टीच उमगेनासें झाले आहे ! आपणांस ही नावे जर स्पष्ट ममजती तर त्या सगळ्यांच्याविशीं अधिकार स्वरूपात घेऊन त्याच्या म्हणण्याचे यथार्थत्व अधिक चांगले अजमावतां आले असत, इतकेच नव्हे, तर कदाचित् त्याच्या कित्येक वसजांमुळे कमीअधिक चौकशी करतां आली असती शिवाय “‘राजप्रकरणीं ऋषी’ आपल्या निवघात म्हणतात,” असा स्थूल उल्लेखहि काय कामाचा ? त्या निवघाचे सबध नांव काय, आणि तो कोठे व कधी प्रसिद्ध झाला होता, हे सांगणे आवश्यक नाही काय ? बरे, ह्या लेखास येथे ‘निवघ’ म्हटले आहे, तर पृ २२ वर “‘राजप्रकरणीं ऋषि’ हे नांव पारण करणाऱ्या एका विद्वान् गृहस्थाने शास्त्री बोवाचे सक्षिप्त चरित्र इमर्जीत लिहिले आहे त्यातील उतारे या पुस्तकांत कित्येक स्थळीं आले आहेत,” असा पुनः स्थूल निर्देश केला आहे ! ह्या ‘सक्षिप्त चरित्रा’चे मूळ इमर्जी नांव कोणते ? सं चरित्र पुस्तकरुपाने प्रसिद्ध झाले होते कीं एखाद्या नियतकालिकांतून लिहिले गेले होते ? तसें असल्यास कधी व कोणत्या नियतकालिकांतून ? आणि दिलेले उतारे कोणत्या पृष्ठावरचे आहेत ? हा सर्व तपशील देखून घ्यावयास नको काय ? परंतु ह्यापैकी कशाचाच मागमूस येथे लागत नसल्यामुळे हे मूळचे पार महत्त्वाचे सद्भ संप्रत शोधून बाढणे अत्यंत कठीण व प्रयत्नाचे झाल्यास नवल काय ? वस्तुतः पाहता रा देवांनी आपला हा चरित्रार निवघ सन १८९२ मध्ये प्रसिद्ध केला, आणि त्यांनी अनेकदा उल्लेखिलेलं ‘राजप्रकरणीं ऋषी’ ह्या चरित्र किंवा निवघ म्हणजे सन १८८५ च्या ‘इंद्रप्रयाशा’त आलेला तीनवार रचण्याचा एक केवळ वर्तमानपत्री इमर्जी लेख आहे असे ठिगते ! पण एका जुन्या व दुर्मिळ वर्तमानपत्राच्या वपसप्रदात दडून राहिलेला हा लेख आज कोणी वसा शोधून काढण्याचा ? आम्ही छिन्नछिन्नी जुनी वर्तमानपत्रं बरीच चाळली आणि ह्या लेखाचा पुढळव पिच्छा पुरविला टेढां कोठे हे ‘राजप्रकरणीं ऋषी’चे

मरं गौडगमास आम्हास उमगलें । प्रस्तुत इमजी लेख शेवतीं परिशिष्टात दिला आहे त्यावस्न
व्याख्यिणी वाचकांचीहि खानी पटेल †

रा देवांनी आपल्या ह्या निवघात इतरादि अनेक ठिकाणी अनेक स्थूला आधार
दिले अमून दुमच्या पुस्तकातून उतारे उद्धृत करतांना तर कित्येक ठिकाणी बरेंच शैथिल्य
दाखविलें आहे उदा० पृ २० वर 'सरस्यतीमंडळ' - कर्त्यांचें म्हणून त्यांनी जें एक
अवतरण दिलें आहे तें मुळशीं बाराकाईनें ताडून गाढल्यास त्यान कित्येक शब्द कमीअधिक
पडले आहेत, असें आडवून येईत ह्या तपशिलाच्या गोष्टी खरोखर धुडक नव्हेत अशा
प्रकारचे अनेक दोष थोड्याशा साक्षेपान सहज टाळणें शक्य असतें, आणि तसें केव्हांनें
स्वकीय लेखनाचें प्रामाण्य वाढून वाचकांसहि तें अधिक उपयुक्त व मार्गदर्शक झाल्यावांचून
राहत नाहीं

तथापि पूर्वाक्त नाना न्यूनता व लेखनप्रमाद जसेच धम्मदि रा देवांनी लिहिलेले हें
'फै० वा० बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र' भाषुनिक पद्धतीच विषय
विवेचन, मनोवैयक्त भाषासंरूपी व समगोल वृत्ति ह्या दृष्टींनीं घरेंच वाचनीय व उद्बोधक
झाले अमून १८९२ नंतर प्रसिद्ध झालेल्या बाळशास्त्रिविषयक लेखाना व उद्बोधाना मुख्यतः
आधारभूत झालेले आहे त्यात तिळमात्र शरा नाहीं, आणि केवळ ह्याच दृष्टीनें सदतर्गत
न्यूनता व दोष हीं येथे कांहींशे विस्तारानें दाखविली आहेत कारण, रा देवांच्या ह्या प्रयत्ना
नंतर के बाळशास्त्राच्या कालासंबंधी वा चरित्रासंबंधी अधिक संशोधन करण्याच्या भागवडीत
प्राय न पडता पुढील लेखकांनी त्याचीच उच्छिष्टे घेऊन केवळ स्वकपोलकल्पित रचना
अनेक ठिकाणी केली आहे असें आढळून येईल ।

प्रस्तुत ग्रंथाच्या परिशिष्टात रा देवांच्या के जमिेकर-चरित्रातून अवघे दोनच उतारे
जमुन्यासाठी दिले आहेत * दुसरेहि कांहीं वाचनीय परिच्छेद देण्याचें मनात होतें, परंतु
स्थलसंश्लेषास्तव तम स्वरूप शक्य झालें नाहीं तथापि १८९२ मधील हेमंतव्याख्यानमालेंत
हा निवघ स्वतः वाचून दाखविण्यास लेखकाल येता न आल्यामुळे तो प्रो राजारामशास्त्री
भागवत ह्यांनीं समेपुढें वाचून दाखविण्यानंतर स्वतःच के बाळशास्त्री यांचे सहाच्याशी
म्हणाविणारे एक बयोवृद्ध सुशिक्षित गृहस्थ रा रा आत्माराम गावू दळवी (याचें वय
यावेळीं पाऊणशें वर्षांच्यापुढें असावेंच वाटतें) यांनीं जातीनें समेस उपस्थित राहून
स्वयंस्फूर्तानें जें म्हानसों, पण अतिशय जिह्वाव्याचें व मार्मिक भाषण केलें त, आणि
त्या समेचे विद्वान् व विख्यात अण्यस्त प्रो योधर गणेश जिंठीवाले, एम् ए, यांनीं
केलेले समारोपार्थ भाषण, हीं मुद्या 'इदुप्रमाशा'त परिशिष्टात उद्धृत केलीं आहेत †
त्यावस्न शास्त्रीयेवाची योग्यता सन १८९२ पर्यंत महाराष्ट्रांतील हाते व प्रतिष्ठित लोक
काय समजत असत ह जने निदर्शनास येतें, तसें व पन्नास वर्षांपूर्वी रा दळवी यांनीं
मुबईकर सुशिक्षिताच्या प्रकट समेत "असा विद्वान्, असा सौजन्ययुक्त, असा

† Appendix I English No. (15) p. 325. * परिशिष्ट १ मगटी, लेखांक (९)

लोकहिताविषयीं अंतःकरणपूर्वक इष्टणारा गृहस्थ हे शास्त्रीगोवा एकटेच झाले, परंतु अशा सद्गृस्थांचें यत्किंचितहि स्मरण झालें नाहीं...हें आपणांला मोठें लांछनास्पद आहे ! ” अशा खणखणीत अर्थात जाणीव करु दिली होती हें पाहून जितकें कौतुक वाटते, तितकेंच त्या उत्कृष्ट लोकोपयोगी सूचनेनुसारहि—आज त्याच्या मृत्यूस शमर वषे होऊन गेली तरी—आपल्यातील प्रसिद्ध व्यक्तींनी व लोकाप्रणीती त्याविषयी कांहींएक हालचाल केली नाहीं अत्यंत सधेदाधर्ष वाटते !

१८९२ नंतरचे कै. बाळशास्त्रिविषयक ठळक लेख

छानतर १८९२ पासून सुमारे पुढील अर्धशतकात, म्हणजे प्रायः आजपर्यंत, कै. बाळ-
शास्त्र्यासबधी वेळोवेळीं जे काही ल्हानमोठे मराठी लेख आलेले आढळतात त्यापैकी, ठळक असे येथें दर्शविजे इष्ट आहे—

(१) वि. सौ. ओक—‘बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर’ (‘बालबोध’, डिसेंबर १९०८)

(२) ल. रा. पागारकर—‘दादोबांचें आत्मचरित्र व मराठी गद्यग्रंथांचा उदय’
(‘वि. ज्ञा. विस्तार,’ १९१५)

(३) द. वा. पोतदार—‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’ (१९२२)

(४) मो. स. मोने—‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’ (१९२७)

(५) ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ (१९२९)

(६) ‘दादोबांचें आत्मचरित्र’ (‘वि. ज्ञा. विस्तार,’ १९२७-२८)

(७) ग. दे. सानोलकर—अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसंवेक, भाग १ (१९३१)

(८) श्री. ना. कर्नाटकी—प्रो० बाळशास्त्री जांभेकर (‘मनोरंजन,’ नोव्हेंबर १९३३)

(९) प्रभाकर पाणे व धी. रा. टिकेकर—‘आजकालचा महाराष्ट्र’ (१९३५)

‘बालबोध’-कार रा. विनायक कोंडदेव ओक

आता ह्या वृत्त लेखांचा थोडक्यांत परामर्श पेऊ पहिला लेख प्रख्यात मराठी वाङ्मयकार व चरित्रकार रा. विनायक कोंडदेव ओक यांचा आहे. त्यांचा जन्म सन १८४० मध्ये, म्हणजे प्रो. बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूपूर्वी पांचसहा वर्षे झाला होता, आणि ते स्वतः प्रथम नोव्हीपेक्षांने व मागाहून ‘बालबोध’-कडें म्हणून आरम्भ पंतोजी होते; इतकेंच नव्हे, तर मराठीतील पुष्कळ चरित्रग्रंथांचे ते कर्ते असून ‘बालबोध’ मासिकचें संपादन १८८२ मध्ये बाळ कैत्यापासून प्रत्येक अर्धात एका प्रसिद्ध पुराव्यांचे चरित्र देण्याची त्यांची बराच पहिलाट होती. परंतु आधरवें हें की, जुन्या पिढीतील अशा परिश्रमशील व प्रसिद्ध मराठी ग्रंथकारांलाहि ‘बालबोधां’त ३०० पर लघु चरित्रे लिहून प्रसिद्ध करीपर्यंत कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र देण्याची सुद्धा झाली नाहीं ! शेवटीं पंचवीस वर्षांनंतर १९०८ नाहीं तरी त्यांनी तें एवढा लिहून टाकलें हें बरे केले ! परंतु मनांत असा राहून विचार, आप्तादिमात्र राहत नाहीं की, पीटर रि ग्रेट (१८७४), थिस्टर बाइराड (१८७५), ब्लूक ऑन वेल्थिगटन (१८७६), बॉरन हेस्टिंग्स (१८७९), महम्मदिगाल्य (१८८०), आर्नेस्ट रि ग्रेट (१८८३), डॉ० जॉनसन (१८८३), सर टॉमस मनरो

(१८८६), अब्राहम लिंकन (१८९०) गॅडस्टन् (१८९९), व अब्दुल रहमान (१९०२), ही परदेशांत महापुरुषांची ‘चरित्रकादशी’ आणि एतद्देशियांपैकीं सवाई माधवराव (१८८९), स्वकीय पुस्तकांचे प्रकाशक व आश्रयदाते शेट जावजी दादाजी (१८९३), श्रीमंत रावराजे दिनकरराव राजवाडे (१८९७) व हरिचंद्र कृष्ण जोशी (१९०६), ही ‘चरित्रचतुर्था’ सोडण्यापूर्वी कदाचित् शक्य झालें नसल, तरी तदनंतर रा ओकाना के बाळशास्त्र्यासारख्या ‘सन्मार्गवर्ती पुरुषा’चें शेंपत्रास पृश्चार्थमुखा लहानसे स्वतंत्र चरित्र लिहिण्याची आवश्यकता भासू नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? पण आश्चर्य तरी कसलें ? प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांनीं व साहित्यनिर्मितीचे उद्देश सांगताना ‘काव्य यशसेऽर्थं कृते’ असा प्रसिद्ध दण्डक घातला आहे ! शिवाय एखादुसरे गन्यापकी इमजी चरित्र घेऊन त्याचें यथामति भाषांतर—रूपांतर करण्यापेक्षां स्वतंत्र रीतीनें चरित्रमाधनें संपादन—छुट्यून ग्रथनिष्पत्ति करणें हें चिंतीतरी पटीन दुषट नव्हे काय ? मग त्या ‘अनपफर’ खडग्रोपांत पडाच कशाला ? बरें हा कार्यकरणभाव विचान्या एकट्या के ओकानाच लागू होता असें थोडेंच ? मराठी बाळशास्त्रील पूर्वाचे व आजकालचेहि परेच साहित्यसेवक ह्या सुलभप्रसूतीच्या अर्थसूचानें बद्द झालेले नाहींत काय ?

असो ‘बालबोध’-काराच हें चिमुकलें चरित्र तरी कितपत निर्दोष उतरलें आहे ? तें बोलून पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं पूर्वांक रा दबकृत के जांभेकर-चरित्रांत आढळत नाहीं अशी प्राय एकहि महत्त्वाची नवीन गोष्ट त्यांत नसून नेबळ आपल्या बालबोध भाषेत त्यांनीं रा देवांबाब सक्षिप्त अनुवाद केला आहे परंतु हे करण्यास १९०८ साल ढगवण्याचें कारण नव्हतें रा देवांबा निषध १८९२ मध्य प्रसिद्ध झाला, त्या कुमारसहि त्यांना हा बोध बालांना करता आला असता ! बरें, मुळांतील चुका तरी कांहीं छुपाराव्या, तर तेंहि नाहीं त्या सर्व हातहि जगाच्या तऱ्हे राखिल्या गेल्या आहेत ! इतकेंच काय, पण अमुक एक चूक झाली आहे ह्याचेंच शान नसल्यामुळे, मूळ लेख अनुवादताना कांहीं कमी अधिक करण्यात त्यांनीं नवीन चुका केल्या आहेत ! उदा रा देव सांगतात, “छत्रे व जांभेकर या दोन घराण्याच्या पूर्वापर चालत आलेला विशेष क्रणालुबध किया संवध होता असें नाहीं ; तरी आमच्या चरित्रनायकाच्या वडिलास व चरित्र नायकसही मुबईस पहिल्यानें आणण्यास मूळ कारण संदाशिव बाशिनाथ ऊर्फ बापूसाहेब छत्रे हेच गृहस्थ झाले ” (५४) ह्यावर बाळशास्त्र्याच्या लहानपणच्या विलक्षण धारणाशक्तीची बहुमुखी झालेली गेल्या शिष्यांच्या भारभारीची व त्या किर्यादीत त्यांनीं इमजी भाषेचा गवहि नसतां न्यायासनासमोर दिलेल्या इयभूत साक्षीची चमत्कारिक आख्यायिका कथन करतांना से लिहितात, “मगापरशास्त्र्याचा मुलगा मुबईस आला तेव्हां तो फार गरिबींत होता इत्यादि.” पण ह्याच वृत्तान्ताचा अनुवाद रा ओकानीं केला आहे तो असा “छत्र्याच्या आणि जांभेकराच्या घराण्याच्या फार दिवसाचा निकट स्नेहसंघ असेन, जांभेकरास गरीबी आली होती, म्हणून सदाशिवपंत छत्र्यांनीं, बाळशास्त्री यांस मुबईस आणिले ” (५११४) म्हणजे, येथे रा ओक्याच्या

विधानाचा पूर्वार्ध देवांच्या अगदीं उलट असून देवांनी सांगितलेल्या गरीबोच्या आप्यायिकेस यांनी सत्यकथेचें स्वरूप दिलें आहे ! त्याचप्रमाणे स्वतः रा. देव मुळीत अज्ञानानें चुकीचें सांगतात की, “ प्रथमतः एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत सन १८२९ सांत त्यांम गणितशास्त्राचे...उपाध्यापका (असिस्टंट प्रोफेसर) ची जागा देण्यांत आली; व पुढें थोड्याच वेळांत त्यांस त्याच ठिकाणी अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आले ” (पृ. ४); तर ‘वालबोध’-कतें म्हणतात की, त्यांस सरकारानें “इ. स. १८२९ ह्या वर्षी एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर आणि इंग्लिश चाडग्रय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें.” (पृ. १९६). आतां ह्या वृद्धिंगत अज्ञानावर काय म्हणावें ! ह्या एका लहानशा वाक्यांत किती प्रकारें चुक झाल्या आहेत तें पाहः (१) सन १८२९ मध्ये ‘एल्फिन्स्टन् विद्यालय’ हे त्या शाळेचें नांव असून तेव्हां ‘एल्फिन्स्टन् कॉलेज’ अस्तित्वातच नव्हतें ! तें १८३४ मध्ये निघालं. (२) अर्थात् रा. बाळशास्त्री यांची तेव्हांची नेमणूक विद्यालयांतील गणितशिक्षक म्हणून करण्यांत आली—महाविद्यालयांतील म्हणजे कॉलेजांतील ‘असिस्टंट प्रोफेसर’ म्हणून नव्हे. ते त्या निषयाचे असिस्टंट प्रोफेसर पुढे १८३४ मध्ये झाले. (३) “पुढें थोड्याच वेळांत त्यास त्याच ठिकाणी अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आलें,” हें रा. देवाचें म्हणणेहि बरोबर नाहीं. ही गोष्ट “पुढें थोड्याच वेळांत” झालेली नाहीं—वागवली सात वर्षांनंतर सन १८४२ मध्ये झालेली आहे ! आणि तेव्हांहि पाळशास्त्री यांस “अध्यापक (प्रोफेसर)” नेमिले नव्हतें.—केवळ दोन वर्षांकरिता गणितशास्त्राचेच “हगामी अध्यापक” (अॅपेंडिज प्रोफेसर) नेमिले होतें. (४) येथपर्यंतची चूक रा. देवांच्या लेखावरून ओकांनी आपल्या अनुवादात कायम राखिली. परंतु देवांनी न केलेली एक अगदीच हास्यास्पद चूक ओकांच्याकडून त्यांस नफळत पडलेली आहे. ती म्हणजे, त्यांनी रा. बाळशास्त्रींना एकसमयावच्छेदें “गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर आणि इंग्लिश चाडग्रय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें”, आहे ! परंतु इतकी माहिती व सूत्र तारतम्य यांची अपेक्षा रा. ओकांसारख्या कॉलेजची पायरी कधी न चढलेल्या आणि “भाठ रुपये पगाराच्या मास्तरीपासून वाढत वाढत १०० रुपये पगाराच्या अ. डे. एग्जुकेशनल इन्स्पेक्टरचे जागेपर्यंत” गेलेल्या (‘अर्वाचीन चाडग्रय-सेवक’ भाग १ पाहा) जुन्या पिढीतील प्रथकाराकडून कराच कशाळ, असेंहि कोणी कंदाचित् म्हणेल. शेवटचे एक उदाहरण देऊन ‘वालबोध’—कतांची रजा घेऊ. रा. देव लिहितान, “दर्पण नावाचे दर छाठवल्कास निघणारे पत्र त्यांच्या [म्हणजे रा. बाळशास्त्रींच्या] मद्दीनें भाऊ महाजन यांनीं सुरू केलें...तें इंग्रजी व मराठी या दोन्ही भाषांत निघत होवें” (पृ. १७). आता ह्याच संबंधात रा. ओका सांगतान, “दर्पण म्हणून जे मासादिक मपट्टी पत्र भाऊ महाजन काढीत असत, त्यांत हे [म्ह. बाळशास्त्री] अनेक विषयांवर लिहीत असत.” (पृ. १९९, स्थलांतर वामचे). ह्या महत्वाच्या प्रकरणी रा. देवांची चूक पुनः बशी वाढीस लागली आहे. ती पाह. देवांच्या विधानावरून ‘दर्पण’ हें पत्र “इंग्रजी व मराठी या दोन्ही

भाषांत निघत होतें, " हें अगदी स्पष्ट सांगितलें आहे, तर ओकाच्या वाक्याचा अर्थ निःसंदिग्धपणें असा होतो की, तें केवळ एक मराठी भाषेतच निघत असे. अर्थात् वस्तुस्थितीसंबंधी हें मथुर अज्ञान होय ! परें, देवांच्या सांगण्याप्रमाणें 'दर्पण' पत्र मुळांत सुरू करणारे भाऊ महाजन, आणि तें सुरू करण्यांत वाळशास्त्री हे त्यांचे मदतनीस, असा अभिप्राय आहे ; तर ओकाच्या विज्ञानाचा अर्थ भाऊ महाजन हे 'दर्पण' काढणारे आणि वाळशास्त्री त्यांत केवळ लिहिणारे, असा स्पष्ट होतो ! आणि मागे सांगितल्याप्रमाणें वस्तुस्थिति अशी की, वाळशास्त्री हेच 'दर्पणा'चे उत्पादक व संपादक असून भाऊ महाजन यांचा त्यात अन्य रीतीनें असलाच तर काय व किती संघ होना हें आश्चर्यामय निश्चित असें कोणामच माहीत नाहीं ! शिवाय ओकाच्या म्हणण्याप्रमाणें 'दर्पण' हें साप्ताहिक 'मराठी पत्र' ठरल्यानंतर रा. वाळशास्त्री यांचे अनेक विषयांवरील लेख मराठेतच असले पाहिजेत हें उघड आहे ! परंतु त्या पत्रातील मूळ सर्व लेख वाळशास्त्री यांनीं इंग्रजीत लिहिलेले असत, आणि त्यांचाच मराठी अनुवाद बहुधा दुमारे कोणो साहाय्यक करीत, अशी वस्तुस्थिति आहे ! अर्थात् कोणतीहि गोष्ट मुळांत बरी घडलेली होती हें समीपनपूर्वक कधीच पाहण्याचो संभव नसणान्या आणि तिचें महत्त्व न ओळखणाऱ्या लेखकाकडून अशाच प्रकारचें शिथिल, भ्रामक व विग्नस्त लिखाण निर्माण होणे अपरिहार्य नव्हे काय ?

‘मुमुक्षु’कार रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर व ‘दादोबांचें आत्मचरित्र’

कै. वाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासकषीं नवीन माहिती देणारा त्यानंतरचा लेख म्हणजे 'मुमुक्षु'-कार रा. ल. रा. पांगारकर यांनीं दादोबा पांडुरंग यांच्या अप्रकाशित 'आत्मचरित्रां'तून संकलित केलेल्या मराठीतील आद्य मथुरचनेचा उपयुक्त वृत्तान्त हा होय. * हें 'आत्मचरित्र'† मुळातच अपूर्ण आहे आणि त्यातील हनीकृत केवळ सन १८४८ पर्यंतच ग्रंथकर्त्यानें आणिली आहे तयापि प्रस्तुत पुस्तकानें मराठी चरित्र-वाङ्मयानें एक मोलाचा भर पडली अमुन तत्कालीन सामाजिक, शैक्षणिक व वाङ्मयिक परिस्थिती समजून घेण्याच्या दृष्टीनें हें जीवनकृत चरित्र उपयुक्त आहे. आपणांस हळूहळू वाटते ती ही की, अशाच रीतीनें सन १८७५-८० पर्यंत हा वृत्तान्त त्यांनीं लिहून वाढल्या अमता तर तत्कालीन दुसऱ्या किती तरी उद्बोधक गोष्टींवर प्रकाश पडला असता ! " पहिल्या आजीच्या सोडांत दांत नव्हते, व ती मला कडेवर घेऊन फिरवीत असे हें मला आजो माझ्या चोपराच्या वर्षी आठवतं " (पृ. ९), असे दादोबा सांगतात ; आणि त्यांचा जन्म त्यांच्याच निर्देशाप्रमाणें " ९ मे सन १८१४ इस्वी या दिवशीं झाला. " (पृ. १). म्हणजे प्रस्तुत 'आत्मचरित्र' त्यांनीं १८९८ मध्ये लिहिल्यास आरंभ केला हें सिद्ध आहे. या 'आत्मचरित्रा'ची 'प्रविचजानविस्तार'त त्या माहितीच्या आकाराची

* 'दादोबांचें आत्मचरित्र व मराठी मथुरचर्याचा उपय' (वि. गा. विस्तार, १९२५)

† 'दादोबांचें आत्मचरित्र' (वि. गा. विस्तार, १९२७-२८)

फक्त ७५ पृष्ठ प्रसिद्ध झाली आहेत; आणि ७७ व्या पृष्ठावर दादोबा १८४६ च्या नॉर्मल क्लासातील विद्यार्थ्यांची नामावळी देताना, “आतां मला याची नावे घरावर आठवत नाहीत”, ह्या वाक्यावरील तळमोर्नेन “म्हणजे सन १८८२ त,” असा स्पष्ट उल्लेख करितात. अर्थात् ह्याच वर्षी ते मरण पावले असल्यामुळे १८६८ ते १८८२ पर्यंत प्रस्तुत ‘आत्मचरित्रां’त ते काही कमीअधिक करीतच होते, हे उघड आहे. शिवाय मध्य-तरीच्या अनेक उल्लेखांवरूनहि हे लहानसे चरित्र त्यांनी एरुद्रम दोनचार महिन्यांत लिहिलेले नसून मधूनमधून सवयीप्रमाणे किंथेक नवे लिहून काढलेले दिसते. येथवर मजल गांठण्यासहि त्यांना इतका दीर्घ कालावधि का लागला, आणि आत्मचरित्रांतील पुढील अधिक महत्त्वाच्या घडामोडींचा, मुघारणाविषयक मतांचा, परमहंसमंडळ्यादि चळवळींचा, व निदान १८७५ पर्यंतच्या तत्कालीन समाजस्थितीचा घुत्तान्त सांगण्याचे त्यांनी का टाळले, हे एक थोडेबहुत थोडेच आहे! तसेंच रा. पांगारकर यांनी मुमारे तीस वर्षांपूर्वी स्वतः नरळून घेतलेल्या ह्या अपूर्व ‘आत्मचरित्रा’ची उपर घोरणा १९१५ मध्ये करीपर्यंत हा प्रयत्न ३३ वर्षे कां आणि कसा अज्ञात राहिल, हेहि एक नवलच मझे काय? तथापि त्यानंतर आठ वर्षांनी तरी त्याचा समग्र उपलब्ध भाग ‘विस्तारां’तून छापून निघाला हेच महात्मा प्रकाशकर्त्यांचे भाग्य होय।

“रा. पांगारकर यांनी. मिळविलेली ही एक अपूर्व चीज” अप्रकाशित स्थितीतच रा. इसो यामन पोतदार यांच्या हातीं लागल्यामुळे आणि तिचा उपयोग त्यांनी आपल्या ‘मपठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’ हे पुस्तक लिहितांना केलेला असल्यामुळे, जरी हे पुस्तक वि. शा. विस्तारांतून छापिले जाण्यापूर्वी प्रसिद्ध झाले होते (१९२२), तरी त्याचा योग्य परामर्श घेण्याच्या दृष्टीने प्रसिद्ध ‘आत्मचरित्रां’तील, बाळशास्त्रिविषयक माहितीचे येथेच अल्पसे परीक्षण करणे उपयुक्त होईल. यास्तव रोचक यत्न प्रथम करू.

दादोबा पांडुरंग हे बाळशास्त्रापासून मुमारे दोन वर्षांनी लहान असून समकालीन विद्यालपबंधु व स्नेही असल्याने त्यांच्या ‘आत्मचरित्रां’तील त्यांच्यासंबंधी घुत्तान्तांल व उल्लेखाना अतिशय महत्त्व दिले पाहिजे. रा. देवदत्त के. जामेकर—चरित्रांतील माहिती बाळशास्त्राच्या जाणत्या समकालीनांकडून मिळविलेली असल्याने जशी बरीचशी विश्वसनीय, तशीच किंबहुना बांरुणभर अधिक प्रमाणभूत हीहि मानणे योग्य होईल. तथापि दादोबांनी प्रस्तुत रचना वृद्धापकाळी व स्वकीय स्मरणशक्तीवरच विशेष अवलंबून केलेली दिसत असून ह्या प्रयत्नाचे प्रत्यक्षन त्यांच्या पश्चात् झाले असल्यामुळे त्यामध्ये मुळातच पुनरुक्ति, परस्पर विसंगति व कांही चुका राहून गेल्या! शिवाय मुद्रणालयाकडून अवश्य ती दक्षता बाळगिली न गेल्यामुळेहि अनेक मुद्रणदोष उत्पन्न झाले आहेत। त्यांतून दादोबांच्या उद्देशा के. बाळशास्त्री जमिंदार यांचे समग्र चरित्र ग्रंथित करण्याचा नसून आत्मचरित्र कथन करण्याचा अमन्यने त्यांनी दिलेल्या त्यांच्यासंबंधीच्या घुत्तान्तांत किंथेक महत्त्वाचे अनुलेख व सुराहि दृष्टीस पडतात. ह्या कारणास्तव के. बाळशास्त्री जमिंदारांच्यासंबंधी विधाने करतांना कोणताहि केवळ के. दादोबा येथे अमुक एक म्हणतात अथवा म्हणत नाहीत एवढ्याच आसवाक्यावर मर्वस्वी

‘विसवून चालणार नाहीं, हें लक्षात ठेवणें अवश्य आहे उदाहरणार्थ, रा भाऊ महाजन हे बाळशास्त्रीप्रापेसा त्यांचे स्वतःचे निम्नतः सतीर्थ आणि पुढाहि सुमार १८६१ पर्यंत सम-
कालीन प्रसिद्ध मुंबईकर असतां, रियालचीन विद्यार्थिगणांत अथवा अन्य प्रसंगानें दादोबा
त्यांचा उल्लेख मुज्जोच करीत नाहींत, हें आश्चर्य नव्हे काय ! पण ‘दर्पणा’चे संपादक म्हणून
ते केवळ रा बाळशास्त्री यांचाच ‘एडिटर’ म्हणून स्पष्ट नामनिर्देश करितात (पृ ७४), हें
लक्षांत घेण्यासारखें आहे कारण, वस्तुस्थितीहि अशीच होती, हें आता अन्य पुराव्यानें
मिळत होत आहे त्याचप्रमाणें बाळशास्त्रीयांचें ‘दिग्दर्शन’ या आद्य मराठी मासिकाचा
उपक्रम, मुंबईतील ज्योतिषाचार्य सोसायटी व रॉयल एशियाटिक सोसायटी ह्या संशोधक
संस्थांच्या कार्यास त्यांनीं लाभिलेल्या मदतीचा हस्तभार, भोपलशेपात्रि प्रकरणीं त्यांजवर
ओढवलेले प्रामाण्य, इत्यादि त्यांच्या चरित्रांतील अनेक अतिशय महत्त्वाच्या गोष्टी दादोबांच्या
वृत्तान्तान ओढवल्याहि कशा निर्देशिल्या गेल्या नाहींत ह्याचें आश्चर्य बाळशास्त्रीयांचा राहून
नाहीं कारण, त्यांच्या स्वतःच्या व्यक्तीनें हि त्या अगदाच क्षुद्र किंवा विस्मरणीय होत्या असें
म्हणवत नाहीं

प्रस्तुत ‘आत्मचरित्रा’त किरवेच ठळक चुकाहि आढळतात उदाहरणार्थ, “सन
१८२९ सात सदाशिव फाडीनाथ छत्रपती याहीं पेनशन घेतल्यावर त्यांच्या
मनात उपयोगी इंग्लिश मंडाची मराठी भाषांतरें लोपोपचारार्थ करून आपल्या आयुष्याचा
संश्लेष्य करावा असें होतें ” (पृ २१) असें दादोबा सांगतात, आणि असाच दुसरा उल्लेख ते
पुढल्याच पानावर पुनः करितात ते ठिठ्ठितान, ‘मराठीच फाडीनाथ यांनीं सन १८२९
च्या सुमारास पेनशन घेतल्यावर सुमार एकरुंद वर्षांतच ते निवृत्तले ” (पृ २२)
परंतु ही त्यांची विधानें बरोबर नाहींत रा छत्रे यांनीं मार्च १८३० पासून पेनशन घेतलें,
आणि त्यांच्या जागीं बाळशास्त्री ह्या सनरा वर्षांच्या अल्पवयी तत्पणाची डेप्युटि सेक्रेटरी
म्हणून नेमणूक झाली तमनें ते पुढें एकरुंद वर्षांनीं निवृत्तले नसून त्याच वर्षीं डिसेंबर
१८३० मध्यं मरण पावले पृ ७३ वरहि ह्याच घटनेसंबंधी नवीन एक मोठी चूक
दादोबांनीं केली आहे ते म्हणतात, “पुढें यापूछत्रपती यांच्यावर पनास रुपावर
त्यास [म्हणजे बाळशास्त्री यांस] ती जागा मिळाली ” परंतु हेंहि विधान अगदी चुकीचें
आहे, हें पूर्वींच सांगितच येऊन गेले कारण, “पुढें यापूछत्रपती यांच्यावर ” नव्हे, तर
त्यापूर्वीं नऊ महिने, बाळशास्त्री यांस “ती जागा मिळाली ” इतकेंच काय, पण अधिक
सूक्ष्मतेनें पाहिल्यास हें म्हणण्यांत दुपटीहि एक मोठी चूक होते “ती जागा ” वस्तुतः
“नेटिव सेक्रेटरीची,” आणि तिचा पगार दरमहा १०० रु. होता, तर बाळशास्त्री यांची
नेमणूक, कथान ते फार लहान असल्यानें, प्रथमतः दरमहा “पगार रुपावर ” “डेप्युटि
सेक्रेटरी ” म्हणून करण्यांत आली होती ह्याच सदरानें पुढीलहि मजूर दादोबांनीं
लिहिला आहे— “पुढें रॉयल कॉर्टन् मनी हे मेजर जॉर्जस यांच्यावरोवर
नेटिव एज्युकेशन सोसाइटीचे सेक्रेटार झाले वेळीं बाळशास्त्री हे त्याचे असिस्टंट
झाले उभयतां फार श्रीति पमशी त्यावेळीं मनीगाहेबांनीं बाळशास्त्री यांच्या हातून

गोल्डस्मिथ्स हिस्टरी ऑफ इंग्लंड—Goldsmith's History of England—या प्रथाचे मराठी भाषांतर करवून ते शिबछापावर छापिले पुढे बाळशास्त्री यांस प्रतापसिंहमहाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून सरसरानें अडलकोटचे दोन भाऊ राजे भोसले यास इंग्लिश शिक्कायास पाठविले, तेथें दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा होता.” (पृ. ७४) परंतु ह्यात दोन चुका झाल्या आहेत नेटिव एज्युकेशन सोसाइटीचे पहिले सेक्रेटरी “मेजर जॉर्जिस यान्धावरोवर” रॉबर्ट वॉटन मनी “सोसाइटीचे सेक्रेटार झाले,” ही गोष्ट तेथील घटनेस अगदींच विरुद्ध आहे. सोसायटीला सदा एकच युरोपियन सेक्रेटरी असे, आणि मेजर जॉर्जिस याची पुण्यास बदली होऊन सेक्रेटरीच्या पदाचा त्यानीं राजीनामा दिल्यामुळे त्याच्या जागी मि. मनी आले. तसेच बाळशास्त्री यास “दरमहा दीडश किंवा दोनशें रुपयांचा” नसून तो अवघा एकशेंवीस रुपयांचा होता ह्याच इतान्ताच्या अनुरोधानं दादोबा आणखी सांगतात, “पुढे बाळशास्त्री यांनी Differential and Integral Calculus म्हणजे शून्यलब्धिगणित याचं मराठी भाषांतर केलें ह्या याचा शेवटचा प्रथ “धैर्यील सरभोवळून “पुढें” म्हणजे एक्स्प्लेन्डन् कॉलेज बाळ शास्त्रावर वारपाच वर्षांनीं-१८३५/४० या सुमारे स्पष्ट अभिप्रेत असतां, “ह्या त्याचा शेवटचा प्रथ” असें दादोबा पत्ते म्हणतात नवळे ! कारण, ह्यानंतर बाळशास्त्री यांनी दुसरे प्रथ लिहिले असून ‘हिंदुस्थानाच्या इतिहास’ (१८४६) ह्या प्राथ. त्याच्या देसतच प्रसिद्ध झालेला शेवटला प्रथ दोष वृद्धाप-
कालीन विस्मरणशीलतेचं आणखी एक उदाहरण देऊन ह्या विषय पुरा वरुं हा बाळशास्त्री हे ता १७ मे १८४६ रोजी परलोकासी झालेले अमता, दादोबा स्पष्टच सांगतात की, “आतां बाळशास्त्री १८४६ याच्या मे चिंचा जून महिन्यात (मग त्यांच्या मरणाचो धरावर तारीख आढवत नाही) चारल्यावर मागी त्यांच्या जागेवर नमणूक केनी” (पृ. ७४) परंतु त्यांना ही मरणाची तारीख जशी “धरावर” आढवत नाही, तशीच त्यांच्या प्रणोतमणाची “धरावर” चेळी आढवत नसावी असे दिसत ! कारण, त्यांच्या अंतर्दालासयां ते लिहितान, “तेथें बाळशास्त्री याचे पूर्वीच इंग्लिश स्कुलांत सहाय्याची त्यांच्या समाचारान आले होते आम्ही उमयतानी पाहिले तो शास्त्रोपास वेगळ पडले होते आणि बरळन होते ... मग आम्ही उमयतां परी गेलो त्याच सध्यायाळीं शास्त्रीयोचा निर्वतले असे आम्ही परी ऐहलें” (पृ. ७३) परंतु “ता. [बाळशास्त्री] सन १८४६ सात मे महिन्याचे १७ ये तात्वेस धारावर एक धाजता मरण पावला”, असें गूगल विधान तत्कागीन सुधिय ‘पविचलित’-भार रा जादन राम चंदजी खान १८६१ मध्येच केले आहे, आणि तेच धरोवर आहे कारण की, ता. २०

* वाण्यात्मर्षी. सन १८३४-३५ या वर्षी Mr Robert Cotton Money हे वडील विद्यायतेस या व पुढे मरण पावले” (पृ. ७२), असे दादोबा मागवत परंतु ही चुक आहे मि. रॉबर्ट वॉटन वॉटन यांनी मागवतात जग आतां ह्या वर्षी ‘जंगल धोर’ मगान ते मोळार पर्यंत ता. २३/११/१५ रोजी वारले, असे ‘ऑरिएण्टल विथर स्पेक्टर’ व त्याच्या मंगलानेच मगुरांनी मगद केले आहे (ओ. दि. स्पे. १८३५, पृ. ६०)

१८४५ च्या 'वॉरे टाईम्स' मधील मृत्युवेळात हें वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते.—
 "He returned to the Presidency on Tuesday in a very dangerous state, and gradually sank before the attacks of the malady which on Sunday afternoon proved fatal to him." आणि ता. १९ मे १८४६ च्या 'वॉरे कूरियर' मध्ये तर स्वच्छ लिहिले आहे की, "This mournful event occurred on Sunday last at one o'clock p m."

प्रो. द. वा. पोतदार यांचा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार'

॥ दादोबाच्या अप्रकाशित 'आत्मचरित्रां'तील बाळशास्त्रीविषयक काही नवीन माहिती रा. पाणारकर यांनी आपल्या 'मि. शा. विस्तार' ताल लेखातून प्रथम जरी पुढे आणिली, तरी ती प्रथमतः प्रयत्नित करण्याचे श्रेय रा. द. वा. पोतदार यांचा दिले पाहिजे. स्वतः तेच आपल्या पुस्तकाच्या उपोद्घातात सांगतात, "सुप्रसिद्ध बाळशास्त्री यांचा माझे मित्र रा. लक्ष्मण रामचंद्र पाणारकर यांनी 'दादोबांच्या आत्मचरित्रा'ची हस्तलिखित प्रत दिली. ही अपूर्व बीज...मला उपयोगासाठी देऊन हा प्रथम संपादनास त्यांनी मला मदत केली हा त्याचा उपकार मजवर पार क्षाला" (उ. पृ. १०) तेव्हा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' ह्या अभिनव कृतीचे विद्वान् लेखक "प्रो. दत्तो वामन पोतदार, बी. ए., अध्यापक (मराठी व इतिहास)" ह्यांनी प्रस्तुत प्रकरण 'सजावट' करी काय केली आहे हे आपण थोडक्यात पाहू. [प्रो. + अध्यापक = प्राध्यापक.]

ह्या पुस्तकात पृ. ३१ ते पृ. ३८ पर्यंत के. बाळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्रकथन लेखकांनी मुख्यत्वे रा. देव-दादोबांच्या वृत्तान्तांचे सखलत करून साधिले आहे; आणि तसे करतांना शक्य तो मुळातील वाक्ये व शब्द उद्धृत करून मधून मधून आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे, अर्थात् घरील दोन प्रयत्नांचे चुकीचे तपशील ह्या सफलतादि ममाविष्ट आहेतच; परंतु तसे करतांना दुसऱ्या नवीन चुकाहि त्यांनी उत्पन्न केल्या आहेत हे विशेष! प्रथमतः अथवा शास्त्राची गोष्ट ही की, जेथे जेथे म्हणून रा. देवाच्या चरित्रातून प्रोफेसर महाशयांनी वृत्तान्त उतरून घेतले आहेत—आणि अशी निदान आठवडा तरी स्पष्ट आहे—तेथे तेथे "राजारामशास्त्री भागवतकृत बाळशास्त्रीचरित्र", "राजारामशास्त्री-जामेकरचरित्र", "राजारामशास्त्री भागवत विहितात", "रा. रा. भा. च्या चरित्रावरून", "रा. रा. भा.", असे स्पष्ट आधार त्यांनी सांगितले आहेत.—"बाळकृष्ण नारायण देव" हिचा "बा. ना. दे." असा एकहि आधार आढळत नाही! मात्र ह्या प्रसिद्ध संशोधकांनी पृ. ३८ वर पुढीलप्रमाणे तळटीप दिली आहे—
 "बाळशास्त्री यांचे चरित्र इंग्रजीत कोणा Political कृतीने लिहिले आहे मराठीत के. राजारामशास्त्री भागवत व के. लोक वाल्मोचकन व रा. रा. वा. ना. दे. (इतर) यांनी लिहिले जाहे दादोबांचे आत्म-चरित्रांतहि बाळशास्त्री यांची माहिती आली आहे."

ह्या टीपेवरून ह् अगदी उघड आहे की, रा. भागवत व रा. देव ह्या उभयपक्षांनी के. बाळशास्त्री जामेकर यांची दोन स्वतंत्र चरित्रे लिहिलेली आहेत, असे प्रो. पोतदार

स्वतः समजतात, परंतु हा त्यांचा केवळ भ्रम होय ! कारण, रा. राजारामशास्त्री भागवत यांच्या नांवावर त्यांनी उद्धृत केलेले सर्व उतारे व संदर्भ रा. बा. ना. देवकृत चरित्रांनुसार वेतलेले आहेत, असे मुळावरून ते तपासल्यास दिसून येईल ! वास्तविक असा भ्रम प्रो. पोतदारशास्त्र्या संशोधनास बांधावा, हें समजत नाही. कदाचित् त्यांना उपलब्ध असलेल्या पुस्तकांचे मलमूढ गद्दाळ झाल्याने “व्यासपानसार-वाळकृष्ण नारायण देव” हा त्यावरील छापीळ नामनिर्देश त्याम आढळला नसेल, आणि त्या चरित्राच्या शेवटच्या पृष्ठाच्या (पृ. २७) अंती असलेल्या “राजाराम रामकृष्ण भागवत” ह्या नांवाने त्यांना चकविले असेल ! परंतु असे झगाने तर त्यान पुढावरील ‘उपसंहारा’च्या अगदी आरंभी “माझे स्नेही वाळकृष्णपंत देव यांस इंदुराहन येण्यास सवष्ट नसल्यामुळे... हें चरित्र चाचण्यांना सुप्रसंग आज मजवर आला, हें माझे गोडेच भाग्य मो समजतो,” असा स्वतः राजारामशास्त्रीच उपोषण परित्या ! तेव्हां प्रस्तुत चरित्राचे खरे लेखक रा. देवच होत ह्याविषयी संशय ती फसली ? मग रा. भागवत व रा. देव यांची रीत स्वतः चरित्रे कोटून आली ? घरे, चुकीने कां होईना, प्रस्तुत रा. देवकृत चरित्र हें रा. भागवतकृत आहे असे जर मानावयाचे, तर टोपेन तसा स्वष्ट उल्लेख करण्यापूर्वी दुसरे रा. देवकृत वाळकृष्णांचे चरित्र मणिले उपलब्ध आहे की काय-तसे तें नाहीच !-छावा वाळकृष्ण-विदास-वंशीयकांनी तरी शोध घेने अदृश्य नव्हे काय ?

संशोधनपर व साक्षेरी लेखन ह्या छत्रीने अथत महत्वाची अशी एक मोठ्ठ म्हणजे वृत्तान्तनिवेदनांत जे शब्द व वाक्ये उद्धृत करणे असेल ती जगाची तशीं घिनचूक उतळून अथतरणचिह्नांकित केली पाहिजेत, तसेंच त्यांचे मूळ स्थळीह पृष्ठामह दर्शविले पाहिजे. परंतु हा साधा नियमहि कित्येक संशोधक व नामांकित साहित्यिक दक्षतेने पाळत नसल्याचे आढळून येते. रा. ओर-देवप्रभुति लेखनांत विषयविश्लथीन पदव्या नव्हेवा, आणि त्या लुब्धा काळीत त्यांचा पद्धतशीर लेखनतत्राशी बद्धता तसा परिचय झालेला नव्हता, असे बंदाचिन् म्हणतां येईल, परंतु आजकाळ ह्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणे कसे क्षम्य आहे ? अशा प्रसंगी प्रमाद प्रो. पोतदारानीहि करावे, हें विशेष आयचे नव्हे काय ? उदाहरणार्थ, पृ. २१ वरील पहिल्याच उतारा पाहाः—

“यांचे बाप चांगले ध्युस्मिन् निपुण असत. त्यांची आपल्या मुलात चांगली काव्यव्युत्पत्ति करून दिली होती...बापू छत्रे यांचे सांगण्यावरून गंगाधरशास्त्री यांनी आपला मुलगा बापूकडेस ईशजी शिष्याकरितां ठेविला. त्यांही त्या मुलाची अपेक्षांत थोर बुद्धि पाहून त्यास सीतापट्टीच्या ईशजी आठेन अभ्यासाकरितां ठेविले. दिवसास ईशजी शिष्यांचे व संपाकाळी, आमचे गुरू बापूशास्त्री शुक.यांच्या निन्दाही कीमुदीची पोथी घेऊन ठेजे पहाययास जावे...हे त्या शास्त्रेन विद्यायांच्या मंडळांन अग्रगण्य होते. हे मळा (दादोबा पांडुरंग) आपल्या घरी संपाकाळी बोलावून स्वेकटेडर व रेंबलर यांचे कार्य सांगत. आमचे ईशजी शिष्याक मर्कसाहेब, त्यांचे जाणी मेनवेरिंग आहे. मर्कसाहेब त्या वेळेस मराठी आयेंन थार निपुण असत. त्यांस ही भाषा शिष्याचीं कीही कायन नगतां फक्त आपल्या भयाने व

बुद्धिचैश्याने त्यांनी ही भाषा हस्तगत केली म्हणून त्यांचा मोठा चहा होऊन त्यास मराठीचे सुतरजिम (Interpreter) ठेविले.

विनयूक्त व सप्रमाण लेखनपद्धतीच्या दृष्टीने ह्या काहीशे दीर्घ उताऱ्यांचे थोडेसे सूक्ष्म निरीक्षण करे, म्हणजे त्यांत किती खाचखळगे आहेत ते स्पष्ट दिसून येईल. प्रस्तुत उतार दादोबांच्या हस्तलिखितावरून घेतलेले अमल्याने तो मुळाशी सांगत ताडून पाहणे आपणास साम्य नाही, हे खरे. तथापि 'वि. हा. विस्तारा'तील 'आत्मचरित्र' मुळास घेऊनच छापिले असले पाहिजे असे घेऊन त्याच्याशी ताडून पाहता, प्रो. पोतदाराच्या संकलनांत काय अधिकउणे आढळते ते पाहाः—(१) बरील उतारा कोणत्या पृष्ठावरील आहे हे हस्तलिखिताचे पृष्ठ देऊनहि सांगणे अवश्य होतें, ते सांगितलेले नाही. (२) त्यामुळे हा समय उतारा एकाच समय मजकुराचा घेतलेला आहे, अशी वाचकाची समजूत होते; पण ती बरोबर नाही. (३) 'आत्मचरित्रा'तील तीन वेगवेगळ्या ठिकाणचे, मागील पुढील संदर्भ न देता, हे वृत्तान्त एकर केले आहेत; परंतु ही गोष्ट वाचकास कशी समजावयाची? (४) अर्थात ह्या वेगवेगळ्या वृत्तान्तांवर त्या त्या ठिकाणचे पृष्ठ देऊन आधार दाखवायला हवा, तो दिलेला नाही. (५) सफलिता उताऱ्यात मधूनमधून दोन ठिकाणी टिबे देऊन त्या ठिकाणी मुळातील काही मजकूर गाळल्याचे दर्शविले आहे; पण वस्तुस्थिती अशी आहे की, त्याच दोन ठिकाणी मजकूर घुटित नमून जेथे वरील टिबे दिलेली नाहीत असाहि कित्येक ठिकाणी घुटित मजकूर आहे! (६) पदिल्या घुटित स्वळातील मागीलपुढील वाक्ये एकाच पृष्ठातील आहेत, तर दुसऱ्या ठिकाणी अगदी वेगळ्या पृष्ठावरील आहेत! (७) ह्या संकलनातील कित्येक शब्द व वाक्य मुळातील आहेत किंवा असले पाहिजे, असे आपण घेऊन चालतो; परंतु ह्यातील कित्येक शब्द व वाक्ये काही कमीअधिक करून दिली आहेत! (८) अद्या प्रकारचे फेरफार केल्याने कित्येक वेळा अर्थान्तर किंवा अर्थहानि होऊन मुळातील स्वारस्य नष्ट होतें. (९) विजाय जुन्या काळच्या लेखकाची विशिष्ट शब्दयोजना व वाक्ययोजना बदलल्याने तात्काळीन भाषेचे खरे स्वरूपहि लोपतें. तात्पर्ये, प्रो. पोतदारांचे हे संकलन बरील नवविनय दीर्घांनी व्यास आहे, हे सांगितल्यास वाचकांस कदाचित् खरेसुद्धा वाटणार नाही! हास्तव मुळातील वृत्तान्तासमोर प्रो. पोतदारांचे संकलन ठेवूनच हे म्हणणे स्पष्ट करे खरे.

मागील संदर्भ नीट लक्षांत न घेता संकलन केल्यामुळे कसा चोटख होतो तो पाहाः—

कै. दादोबा (मूळ)

प्रो. पोतदार (संकलन)

पृ. ७३ १. "याचे बाप...दिली होती."

पृ. ३१ १. त्यान बदल नाही.

२. "बापू छत्र्यांच्या सांगण्यावरून मंगार शब्दां याही...इंग्लिश सिफ्याकरिता ठेविले."

२. "बापू छत्रे यांचे सांगण्यावरून मंगारशब्दां यांनी... इंग्रजी सिफ्याकरिता ठेविले."

३. "त्याम सोसैटीच्या नव्या इंग्लिश स्कुलांत...ठेविले."

३. "त्याम सोसायटीच्या [नव्या] इंग्रजी शाळेत...ठेविले."

४. मातुं मुलां नो न बायें आहेव.

५. “ दिवगाम इंग्लिश शिपां
आणि मॅथ्याबाजी आमच्या गुढ
बापू शास्त्री ...पदाय्यास जायें ”

७. १६ ६. “ हेरया वेळेस त्या शाळेन
...आमगव्य होते ”

७. १६ ७. “ हे मग ... बोलवून नेणें
Spectator व *Rambler*
यांचे अर्थ सांगत असत. ”

८. “ ही बायेंक परोक्ष इतन्वार
संघटन मध्य व दुगच्या मराठीत
तयार शाळेच्या मुलांस त्याच
शाळेच्या इंग्लिश खुलांत
जाण्याची परवानगी मिळाली.
त्या इंग्लिश शाळेचे मास्तर
त्यावेळेस Mr Mainwaring
होते. सध्या पुढेच Mr. Mur-
phy साहेब यांनी त्या शाळेचे
काम सोडिले. ”

९. “ हे *Murphy* साहेब. मराठी
भाषेंत निपुण होते. त्यांस त्या
वेळेस ही भाषा. साधन नसता
फक्त ... बुद्धीशल्याने त्यांनी
... हस्तगत केली म्हणून त्यांचा
मोठा चढा होऊन त्यांत मरा-
ठीचे *Interpreter* म्हणजे
मुतरजिम नेमिले. ”

४. ही मूळ बायें माटवी असून
दिबे मात्र दिवेनी नाहींत ।

५. “ दिवगाम इंग्रजी शिपावें व
मॅथ्याबाजी आमचे गुढ बापू-
शास्त्री ... पदाय्यास जायें. ”

६. “ हे [त्यावेळेस] त्या शाळेन
... आमगव्य होते. ”

७. “ हे मग (दादोबा पांडुरंग)
... बोलवून [मध्य] स्पेक्ट्रे-
टर व रॅम्बलर यांचे अर्थ
सांगत [असत.]

८. “ आमचे इंग्रजी मिश्र मफें-
साहेब, त्यांचे जाणें मेनवेरिंग
आहे. ”

(हे बायें म्हणजे दादोबांच्या
मगपुराचे भाषण्या शस्त्रज्ञ.
संरक्षण आहे—मूळ बायें नव्हे.
तथापि ही पटनाच मुलीं शुद्धीची!
“ आमचे इंग्रजी शिपक मफें,
असे प्रो. पोतदार म्हणतात;
परंतु “ मफें ” (Mr Murphy)
हे दादोबांचे शिपक कधीच
नव्हते ! दादोबा “ इंग्लिश
खुलांत ” जाण्यापूर्वीच “ यांनी
त्या शाळेचे काम सोडिले ”
होते. म्हणजे प्रो. पोतदारांचे
हे संस्मरणगुदा चुकीचेच !

—संपादक)

९. “ [हे] मफेंसाहेब ... मराठी
भाषेंत फार निपुण असत.
त्यांस [त्यावेळेस] ही भाषा ...
साधन नसता फक्त बुद्धि-
शील्याने त्यांनी ... हस्तगत
केली म्हणून त्यांचा मोठा चढा
होऊन त्याम मराठीचे मुतर-
जिम (*Interpreter*) नेमिले. ”

टीप : वर चौकोनी बीसता घातलेले शब्द
सध्याचे अर्थाने ते प्रो. पोतदारांनी गळविले आहेत.

मागीलपुढील सदरने नीट लक्षात न घेता सकलन केल्यामुळे कसा घोटाळा व अनर्थ होतो तो पादा —

कै दादोरा (मूळ)

७ १९१ "पुढें लौकरच मी या पहिल्या वर्गांत चढलों, (द्वानंतर १०।१२ ओळी टाकून) पुढें १८२९-३० या सालीं या शाळेंत मोठा फेरफार झाला

२ "मराठी शाळावर मुख्य 'मुक्तसर' (तपासणीस) सदाशिव काशिनाथ छत्रे व जगन्नाथशास्त्री क्रमवत हे दोघे प्रथम होते" (वा ना देवदूत कै जाभेकर-स्वतंत्र पृ ३)

प्रो पोतदार (सकलन)

१ "[पुढें] मीहि लवकरच या [पहिल्या] वर्गांत आलों (लागोपाठ नुदित भाग टिबानी न दहाविता) [पुढें] १८२९ ३० या सालीं या शाळेंत मोठा फेरफार झाला ' लगेच पुढील वाक्य असें —

२ या शाळेवर जगन्नाथ शास्त्री क्रमवत व नापू छत्रे असे दोघ मुक्तसर-तपासणीस होते ह्या वाक्याला अवतरणचिह्ने न घालतांच (राजारामशास्त्री भागवत कृत शाळाशास्त्री० चरित्र)" असा प्रो पोतदारानीं हवाला दिला आहे अर्थात् ते ततोतत मुळांतले शब्द नव्हत, अस धरून चाळ पण बरोल वाक्याशी ह्याचा धन्यव असल्यानें एक मोठी चूक होते ती म्हणजे, हे "दोघे मुक्तसर" मराठी शाळावर असता, त्यांना इयजी शाळेवर प्रो पोतदारानीं घातले आहे, आणि मूळ लेखकानें ही नेमणूक १८२३ २४ मधील सांगितलेली असता, ती १८२९-३० मध्ये त्यानीं चाळ ठेविली आहे ! शिवाय हा मजकूर हा देवांबयर पुस्तकालय येतलेला असतो हा भागवताच्या नांवावर घातला आहे, ही घोडचूक येथें आहेच !

अशाच वाल्विपयांसाठी दुसरी एक मौजेची घोडवूंक 'म. ग. इ. अवतार', पृ ३२ वर आढळते. 'वाळू' किंवा वाळशाखी प्रथमतः मुंबईस आल्यावेळची, गोऱ्याशिफायांच्या मारामारीप्रकरणी त्याच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेसबधीची प्रसिद्ध आख्यायिका पाचसह ओळीत सांगितल्यानंतर लागलीच प्रो. पोतदार लिहितात, "ते मुंबईस आल्यावर प्रो. ऑर्लिवार याजपाशी गणितशास्त्र शिकले. वाळशाखी यांची कुशाग्रबुद्धि पाहून प्रो. साहेब त्याची फार तारीफ करून देते." (दा. आ.) पण वरील आख्यायिका आहे 'वाळू' इंग्रजी शाळेत प्रविष्ट होण्यापूर्वीची, आणि तिजपुढील वृत्तान्त आहे त्याची नेमणूक कॉलेजात अस्मिस्ट प्रोफेसर म्हणून नेमल्यानंतरचा ! म्हणजे ह्या दोन घटनातील अंतर अवघे दहाच वर्षांचे आहे ! शिवाय दादोबाचे शब्द आहेत ते वेगळेच. ते सांगतात. — "प्रथम प्रोफेसर ऑर्लिवार हे मुंबईस आले... तेव्हा वाळशाखी याही त्याच्या गणितशास्त्राचे अध्ययन केलें ... वाळशाखी यांची कुशाग्र बुद्धि पाहून प्रोफेसर ऑर्लिवार हे त्याची फार तारीफ करून देते." ('आरम.' पृ '७४') अर्थात ह्या सहानुभूति सहलनात दोन प्रकरणांच्या पुढा आल्याः (१) मूळ अवतरण बदलून दिले; आणि (२) संदर्भ चुकीचा दिल्या त्यात दहा वर्षांची चूक घडली ! ह्याचा फलितार्थ म्हणजे दिलेल्या वृत्तान्त सर्वस्वी विपर्यस्त व भ्रामक उतरत्य !

परंतु हा विस्तार कोठवर करावा ? तथापि ह्या हलगर्जीपणामुळे आधीच मुळांत झालेल्या चुका घादीस लागतात, हे लक्षात घेतले पाहिजे. उदा० दादोबा चुकीने, पण थोडेसे जपून सांगतात की, "वाळशाखी यास प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून सरकारने अक्कलकोटचे दोन भाऊ राजे भोंसले यास शिक्षाशिक्षणापास पाठविले. तेथे दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा होता." (पृ. ७३); तर ह्या सवर्णांत प्रो. पोतदार स्वतः उद्धृत करितात, "वाळशाखी यांनी अक्कलकोटच्या दोन भाऊंच्या राजास प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून इंग्रजी शिक्षविषयाचे काम २०० रुपयांचेर वर्ष दीड वर्षे केलें." (म. ग. इ. अ. पृ. ३२) आतां प्रो. पोतदारांनी ह्या एका अनंतरणाने कितीप्रकारे गहाळपणा केल्या आहे तो पाहू — (१) अवतरणातील वाक्य मुळीस धरून उतरलेले नाही. (२) मुख्यतः दोन स्वतंत्र वाक्ये असतां त्यांनीं त्यांचे एक वाक्य बनविले आहे (३) असें करताना त्यातील शब्द फिरविलेले व कमीअधिक केलेले आहेत. (४) म्हणजे हें खरें अवतरणच नसून हा फेधळ अनुवाद आहे ! (५) पण अनुवादास अवतरणचिह्ने देऊन तसा भ्रम उत्पन्न केला आहे ! (६) आणि विशेष म्हणजे मुळांतील घटनाच चुकीची दिली आहे. ! (७) वाळशाखी यांनी शिक्षविषयाचे काम वस्तुतः दरमहा १२० रुपयांवर केलेले असतां, दादोबांनी चुकीने "दीडशें किंवा दोनशें" असें म्हटले आहे; तर पोतदारांनी नि.संदिग्धपणे "२०० रुपयांवर" केलें, असें सांगितले आहे ! (८) तसेंच दादोबांनी वस्तुस्थितीस धरून "प्रतापसिंह... याच्या इच्छेवरून," पण "सरकारने... पाठविले", असें म्हटले आहे; तर केवळ "प्रतापसिंह... याच्या इच्छेवरून" असें पोतदार नमूद करितात ! येथे त्यांच्या वृत्तांत हे आलेले नाही की, वाळशाखी हे वरिष्ठ नेटिव एज्युकेशन मोसमयदीचे नेटिव सेक्रेटरी ह्या

नात्यानें मुंबई सरकारच्या नोकरीत होणे, आणि प्रयोगसिद्धाजे हे त्या सरकारचे मांडविक होते. अर्थात् "राजेसाहेबांच्या इच्छेवरून", परंतु "सरकारनें"च वाळशास्त्री यांची नेमणूक केली, ही वस्तुस्थिति होय.

बरील संदर्भांनंच प्रो. पोतदार पुढे लिहितात, "व १८३४ त ... जी मोठी विद्याशाळा Elphinstone College उभी केली तिच्यात प्रो. मुलर व हार्किनेस ह्या पहिल्या गुरूचे हाताखाली उपागुरूचे काम करण्यास ते [झणजे रा. वाळशास्त्री] परत मुंबईस आले." (पृ. ३३). परंतु "प्रो. मुलर" यांनी हा पैदास प्रो. पोतदार यांनी आपल्या संशोधनात कोठे करी केली ते त्यांचे त्यासच माहीत ! हे नाव निश्चित चुकले असून त्याऐवजी "प्रो. ऑल्यार" असें तें पाहिजे. ह्यानंतर "एफिन्स्टन् विद्यालयात ते [वाळशास्त्री] १८४२ पर्यंत अध्यापन करीत होते. १८४२-४४ या मालान यात्रेकडे Educational Inspector चे काम होतें." (पृ. ३३), "इ. स. १८४० त या मार्ऊनी प्रभाकरनामें एक वर्तमानपत्र काढिले." (पृ. ३३), "याच भाऊंच्या साहाय्यानें 'वाळशास्त्री याणी' 'दर्पण' चालविले (पृ. ३४) इत्यादि रा. देवकृत चरित्राच्या आधारें केलेली विधानें मुळांतच कशी चुकीची आहेत तें मागे त्या त्या ठिकाणीं दर्शविलेंच आहे. 'दर्पण' पत्र कधी निघालें हे रा. देवांनीं सांगितले नसल्यामुळे प्रो. पोतदारांनींहि तें थोडें स्पष्टपणें नमूद केलेले नाही हे खरें. तथापि त्याच्या ह्या 'अवतार'-मध्यात पुढें एके ठिकाणीं वाचकें आढळतात तीं शरीः— "१८३६ पुढील काळांत प्रयत्निर्मितीचे एक मुख्य साधन जें छापखाना त्याचा प्रसार होत गेलो व त्यानरोबरच मुंबईस दर्पण, प्रभाकर इत्यादि पत्रें निघालीं. तसेंच पुण्यास १८४८ सालीं ज्ञानप्रकाशन सुरू झालें." (पृ. ५८. स्थूलाक्षर आमचे). अर्थात् ह्यावरून 'दर्पण' हें पत्र १८३२ मध्यें खरोखर निघालेलें असतां, तें "१८३६ पुढील काळांत" निघालें, अशी प्रयत्न्यांची चुकीची समजूत झाली आहे, हें स्पष्ट आहे ! परंतु हें अज्ञान त्या बाबीं एक वेळ धम्य मानिलें तरी 'ज्ञानप्रकाशा'चे दर्शन ह्या पुण्यपत्तनस्थ इतिहाससंशोधकाना प्रत्यक्ष पडत असतां, त्यांनीं तें पत्र १८४८ सालीं, झणजे खऱ्या जन्माच्या पूर्वी एक वर्षें सुरू झाल्याचें सांगितले आहे, हें नव्वन्न नव्हे काय ? पण अशा प्रकारच्या अनेक चुकून प्रस्तुत प्रयांत जाणोजाग आढळतात !

आता बरील विवृत संकलनाव्यतिरिक्त प्रो. पोतदार यांनीं स्वतःच्या संशोधनानें उपलब्ध करून दिलेल्या कांहीं माहिती कशी चुकीची आहे ह्याची थोडी उदाहरणे देऊं. "त्यावेळीं [झणजे १८४० मध्यें वाळशास्त्री जे. पो. दोईपावेतों] पांचव जे. पो. होते" (पृ. ३४), हें खरें नाही. पारशी, सुमलमान व हिंदु मित्र मुमारे दहा बारा होते, असें त्यावेळची यादी तपासल्यास दिसून येईल. स्वतः दादोबाच सांगतात, "त्याकाळीं जमशेटजी जीजीभाई, फारमजी कावसजी, बमनजी नौतोशजी काडिया, जगन्नाथजी शंकरशेट, देवीदास मनमोहनदास व थोडे आणखी इतकेच काय ते जस्टिस ऑफ दि पीस होते." (आत्म० पृ. ७४); आणि हें त्याचें झणणें बगदी खरोबर आहे. त्यांनीं प्रथम पांच प्रमुख मंडळींचीं नांवें सांगून पुढें "थोडे आणखी इतकेच" झणजे पाचसह,

अगें यथार्थपणे दर्शविलें आहे. पण इतिहाससंशोधक पोतदाराना तपशिलोर्ताळ ही सूक्ष्मता काय होय! पुनः ह्यापुढं त्यांनी दिलेले अवतरण असे आहे:—“आतांप्रमाणे (१८७०) जो उठला तो आणि ज्याची सरकाराशी शींग तो गसे भाराभर जस्टिस तेव्हा होत नसत.” (दादोबा). परंतु हेंच अवतरण मुळांत “आतांप्रमाणे म्हणजे सन १८७० पासून जो उठला तो आणि ज्याची सरकाराशी चग असली तो, असे भाराभर जस्टिस ऑफ दि पीस होत नव्हते.” (आम० पृ. ७४) असें आढळतें. ह्यावरूनहि दादोबांचेंच लिहिणें अधिक विनचूक आहे असें दिसते. प्रो. पोतदारांचें अवतरण मुळास धरून तंतोतंत नाहीं, हें आमच्या स्थूलाक्षरावरून पटेलच; परंतु त्यांच्या वाक्यांत अर्थाची सूक्ष्मताहि कमी आहे. त्यांच्याप्रमाणे दादोबा मुसतेच ‘जस्टिस’ म्हणत नाहींत, यथार्थतेनें ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ म्हणतात. बरें, दादोबांचा ‘चग’ हा मुळांतोळ शब्द काढून तेथें आमच्या ह्या मराठीच्या ‘ग्राह्यापवा’ नी ‘शींग’ शब्द घालण्याचें प्रयोजन काय? ‘चग’ म्हणजे ओळख-पसट, हा अर्थ स्पष्ट आहे; पण ‘शींग’ हा यथार्थ कसा तें त्यांनींच सांगावें। दुसरें उदाहरण म्हणजे, पृ. ३२ वर ते स्वतः लिहितात, “हॉ. अनंत बंदोरा व बाबा साने इत्यादि विद्यार्थ्यांस त्यांनी [म्हणजे बाळशास्त्रीयांनी] पार मदत केली.” पण येथें दिलेले “बाबा साने” हे कोण? रा. देवांच्या निबंधांत हें वाक्य असें आढळतें:—“है. बोंबडर अनंत चोरा व है. प्रो. बाळाजी बापूजी साने बहिरे कांहीं गृहस्थांनी आमच्या निबंधनायकाच्या मदतीनें विद्या संपादन केली व पुढें चांगले नांव मिळविलें.” (पृ. २१). प्रो. पोतदार पडले महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे ‘ग्राह्यापक’; तेव्हां प्रॅट व फूच्या इंग्रजी इतिहासाचें भाषांतर करण्यास केपनसाहेबाला हातभार लावणारा “बाबा साने” ह्याबद्दी त्यांच्या हाताशी किंवा उभ्याशी असेल कदाचित्! किंवा आप्त-समर्थनार्थ ‘हॉ प्रिंटिंग प्रेस’च्या छापाईत्य दोष देऊन त्यांम कदाचित् अनेहि म्हणता येईल की, “बाळाजी बापूजी साने” हें संबंध नांव न देतां आपण पहिल्या दोन नांवांची आयाक्षरेंच तेवढीं दिली होती, पण “बा. बा. साने” यांतील दोन ‘बा’ चुकीनें एकत्र जुळले गेले। ह्याच पृष्ठावर “दिग्दर्शन नांवाचें एक मारदस्त व मोठ मासिकहि बाळशास्त्री यांनीं चालविले होतें. हें १८३७ त निघालें.” (पृ. ३४), यांतील जन्मवयें प्रो. पोतदार यांनीं ‘महाराष्ट्रीय बाळ्यासूची’ वरून घेतलेले दिसतें परंतु तें निश्चित चुकीचें आहे. हें मासिक मे १८४० मध्ये निघालें, हें आतां ह्याच ग्रंथातील छायाचित्रावरून निर्विवाद दिसून येईल. तसेंच पृ. ३५ वर “बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ” यांची यादी देताना “(४) सारसप्रह” अशी त्याच्या कर्तृत्वासंबंधी त्यांनी शंका व्यक्त केली आहे ती व्यर्थ होय. कारण, ‘भूगोलशास्त्र गणितभाग’ ह्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर बाळशास्त्र्याचें स्पष्ट नांव असून त्याच्याखाली “Translator of ‘Catechism on General Knowledge’” म्हणून नमूद केलेले पुस्तक हेंच होय ह्याविषयी शंका नाहीं. “(५). हिंदुस्थानाचा इतिहास याची प्रथमावृत्ती १८४२ त निघाली,” ही स्पष्ट चूक आहे. ती १८४६ मध्ये निघाली. “(७) शब्दसिद्धिनिबध (भाऊ महाजन व बाळशास्त्री मिळून)” हें अर्थसत्य होय. ही कृति तिघांची असून तिच्या मुखपृष्ठावरील प्रथमारात विनायकाशास्त्री

दिवेकर यांचे नाव पाहिले आहे, आणि त्याचें घेव लुप्त होऊ नये “ (१) उपचंद्रिकेतील लेख ” मासिकाचें हें नाव अगदी चुकीच आहे ते ‘उपदेशचंद्रिका’ असेच पाहिजे त्याच्या पाहिल्या वर्षाचें (१८४४) अक आजहि क्वचित् उपलब्ध आहेत !

ह्याप्रमाणें प्रो पोतदार यांच्या नानाविध बऱ्याच चुका दाखविण्या, सरतेशेवटीं सर्वांच्या शिरोमाथी शाबेल अशा त्यांनी केलेली एक अभूतपूर्व चूक दाखवून त्याचा सार्वजनिक निरोप घेऊं पृ ३३२वर बळशास्त्री यांच्या अंतःप्रत्ययबधीं त्यांनी दिलेलें अवतरण असें — “ते एकदा प्राचीन लेखाचा शोध लावण्याकरिता — धर्मपरिहारार्थ असें रा रा भा लिहिताना — कणवेश्वरास मेले होते तेथें त्यास उष्णता लागून ताप आला व ते दुरव्याईत झाले, व त्या दुष्पण्यांत इ. स. १८४६ च्या एप्रिलीत (राजारामशास्त्री १७ मे ला म्हणतात) ते सुपईत कोळम [भा] ट बाडीतील आपल्या रहत्या फांत निवर्तले ” (दादोबा) आता प्रो बळशास्त्री हे सा. १७ मे १८४६ रोजी परलोकवासी झाले, ही गोष्ट अगदी सिद्ध असून “राजारामशास्त्री” म्हणजेच वस्तुन रा देवहि ‘ १७ मे ला म्हणतात, ” अस असता, प्रो पोतदार “इ. स. १८४९ च्या एप्रिलीत निवर्तले ’ असें दादोबांच्या आपांर सांगतात, हें नवल नव्हे परंतु बरें, दादोबांचे ‘आत्मचरित्र’ घुडाळता त्याचें म्हणून दिलेलें हें अवतरण त्या स्वरूपान काढेंच आढळत नाही सूक्ष्म दृष्टीने पाहता असा मान शोध स्वगती कां, मागें वगैरेल्या प्रकारचीच हीहि चूक आहे—म्हणजे, यथादि दोन वेगवेगळ्या पृष्ठांरील सदर्म एकर केले असून दादोबांचे शब्द ज्ञानम तम विनचूक उतरास नाहीत—ते प्राय अनुवादितक आहेत ! ही बाब प्रा पाटदागांची बाकें दादोबांच्या मुळशांतून पाहिण्याम दिवून येईल त्या शब्दसमूहान अनुलभून पृष्ठ ७३ वर दादोबा म्हणतात — “इतक्यात राजश्री बाळ गंगाधर शास्त्री हे प्राचीन लेखाचा शोध लावण्याकरिता कणवेश्वरास [“कणवेश्वरास” नव्हे] गळ होत त्यास तेथें उष्णता लागून ताप स्वगत्य, त्यामुळे ते तमच दुरव्याईत परो भाते बाळभाट्यांजाल त्याच स्वत घे पर बाधत होते, तथें शास्त्रीबाजी निवर्तले ’ झानंतर ७४ व्या पृष्ठावर त्याचेंच दुमर एक वाक्य आढळतें तें ह — “आतां बाळशास्त्री सन १८४६ मे किंवा जून महिन्यांत (मला त्याच्या सरणाची बराबर तारीख आठवत नाही) वारल्यावर ३० ” बरें, वस्तुन वाक्य दादोबांच्या नांवावर आपल्या अवतरणान पुनहून देताना त्याचे तरी मेल भात थोडेल्या शब्द, वाक्यम ठेवने, तर त्यांच्याप्रमाण “सन १८४६ मे किंवा जून महिन्यांत ” अम न म्हणतो, त्या शब्दांतून प्रो पोतदारासारखे विद्वान सशोधक अश्विन ग्राहकालागनें ते “इ. स. १८४६ च्या एप्रिलीत निवर्तले”, असा अर्थ व सर्वांचा चुकाचा निर्देश करितात, झाला काय म्हण !

रा. व. काशिनाथ नारायण साने

सारांश ‘मराठी गद्याचा इंग्रजी जयतार’ ह्या वाक्यमपरिहारानंतर के. प्रो बाळशास्त्र्यांना ‘अंतर’ हा असा प्रारंभ आहे ! आणि मुळापासून पृष्ठांवरच एवढे विस्तृत मध्य पदवाक्यप्रमाणत न करताहि वरानें स्थान आहे, तेव्हा ह्या प्रथाचें ग्रामाण्य वाक्य यथावत ! तथा हा प्रय सामान्य नव्हेच ! त्यासून खुन्या ‘काव्येतिहाससंग्रह’ नामक

मासिकाचे एक विद्वान् व साक्षेपी संपादक व आद्य इतिहाससमीक्षक म्हणून ख्याति अमललेली रा. व. काशिनाथ नारायण साने, बी. ए., यांची आशीर्वादपर 'प्रस्तावना' प्रस्तुत ग्रंथास लाभलेली। परंतु कै. बाळशास्त्र्याचा काळच एकदरीने इतका जुनाट व अलक्षित-उपेक्षित बी, साने-राजवाज्यासारख्या जुन्या चिकित्सकानामुद्धा तो प्रायः अज्ञातच होता! एरवी रावबहादुराच्या अवध्या एवढीच पृष्ठाच्या प्रस्तावनेत त्याजकडूनहि दोनतीन महत्त्वाचे तपशील चुकते ना! ते आस्थेने विचारतात, "गंगाधर शास्त्री फडके यांचे 'मराठी व्याकरण' आणि महापंडित बाळशास्त्री जांभेकर यांचे शून्यलब्धी, लग्नरत्न इत्यादि गणितग्रंथ आणि ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास ही अत्यंत बरे कोणो पाहिली आहेत?" परंतु येथे 'मराठी व्याकरण' ह्याऐवजी 'महाराष्ट्रभाषेचे व्याकरण' आणि 'ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास' ह्याऐवजी 'हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्याचा इतिहास' अशीं त्या पुस्तकाचा खरी नावे आहेत ही गोष्ट सोडून दिली, तरी रा. व. साने यांचे हे वाक्यहि अनुमानधक्याचेच स्पष्ट दिसते. "महापंडित बाळशास्त्री जांभेकर यांचे शून्यलब्धी, लग्नरत्न इत्यादि गणितग्रंथ" त्यांनीहि बहुधा पाहिलेच नसणार. कारण, सन १८६८ च्या प्रॅक्टिसा कॅलेंडरमध्यमुद्रा रथाची नाद वेळी गेली नव्हती, आणि रावबहादुराचे प्रायः समकालीन व प्रसिद्ध गणिती पदवीधर प्रो. टिळक यांनीहि हा ग्रंथ पाहिलेला नव्हता। शिवाय बाळशास्त्री यांनी 'शून्यलब्धी'च्या तीक्ष्ण कोणताच अन्य गणितग्रंथ लिहिल्याचे ऐकिलेले नसता, रा. व. साने यांचे "लग्नरत्न इत्यादि गणितग्रंथ" उल्लेखिलेले हे नवल आहे। 'जाविस' साहेबाच्या जुन्या 'शिक्षा-माले'त तरा एक ग्रंथ असल्यामुळे रावबहादुरांना हा सन्नम बहुधा उत्पन्न झाला असावा, ह्यानंतर पृ. २ वर, अनेकांनी 'दर्पण' पत्राप्रधानी घेले। पण त्यांनीहि कैलीच आहे. "पुढे छापल्यान्याची सुदृढात इकड झाल्यावरुबर 'प्रभाकर', 'दर्पण' इत्यादि महाजन यांचीं वर्तमानपत्रे" [स्थू. आ.] लिहिल्याचे इतिहासतज्ञोपपत्तीचे शुद्ध रावबहादुर सानेहि सांगतातच। मग ते कोठे अर्धेच बरे? परंतु 'दर्पण' हे तरा जांभेकरांचेच पत्र-महाजनांचे सुतराम नव्हे ह्याचे ज्ञान त्यांसहि माहीतच। शिवाय वरील वाक्यांत 'प्रभाकर' पत्र 'दर्पणा' गायून सुमारे दहा वर्षांना निपळत असता रयाचा निदर्श प्रथम घेला आहे, ह्यावरून त्यांना रयाचा कालानुक्रमहि माहीत नव्हता, हे स्पष्टच आहे। कारण, हीहि सर्व धुनेच। रयाचा कोठार नही। तथपि अशा ग्रंथाच्या स्मरणविषयी बघोवत रावबहादुरांना दोष देणे थोडेच अयुक्तच नव्हे काय? कारण, प्रा. पातझरीनाथ सायबल्ल्या-प्रमाणे, रया वेळी "गानेश सायबल्ले रावबहादुर यांना पाहिले [प्रस्तावनेचा] भार राहून होण्याजोगा नव्हता," रयाच्या निधमुढेच त्यांनी तो बग तरा महरा केला असावा।

तथपि मराठा ब्रह्मचर्यास- 'प्रभाकर' पत्र रयांना नसल्याचा तथ्य 'वाक्येतिहास' मदींथर रा. व. साने, यांच्या प्रथम काळाबद्दल संपादकानामुद्धा खेवहट्या त्याच प्रामाण्य भक्षण वाढते। ह्यामुळे झाले काय, तर 'मराठी मद्यच्या इंग्रजी व्याकरण' हा एंग्लोपारितोष मर्मग्रंथ मुंबई विशारदालाच पदपराधना असायलाय म्हणून महापंडित ज्योतिष गुरुदिवसाच्या ह्याच जो एका निराश्रयाने काढला, तो येथे रा. व. साने यांनी अर्धधर प्रेक्षा बाळगून आहे! मग असा आश्रयी प्रवात ज जोर व भक्षण सगळ्या

संस्कृति झाले आहे त्याचाच इतर विद्वान् 'प्राध्यापका' नी व साहित्यिकांनी सर्वत्र अनुवाद करवा, आणि "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा" अशा एक आंधळ्याची माळच लागावी, हे अगदी स्वाभाविक नव्हे काय ? रा. देव-भगवतद्वृत के. बाळशास्त्री जांभेकराची केवळ एव नव्हे, तर दोन बंधूंनी इतिहाससोचक प्रो. पोतदार यांनी ह्या मराठी मद्याच्या श्रमजी 'अवतारां' तील तळदीपत (पृ. ३८) प्रविष्ट करतांच त्या विधानाचें प्रामाण्य गर्वधा संशयतीत मानून आजपर्यंत कितेली आहृत विद्वानांनी हा असल नोंद समजून ती आपल्या प्रयातून व लेखांतून उत्तमन घेतला आहे ! आणि ह्या वाळशास्त्रिविषयक अज्ञानाची बाढ अत पर तरी बंद व्हावी म्हणूनच केवळ प्रस्तुत प्रयास योश्या धारकाईने व निर्भीडपणें निरीक्षण करणें दयान भाग पडल !

रा. देवाचें के. जांभेकर-चरित्र १८९७ मध्ये जन्मान आल, आणि प्रो. पोतदाराचा 'अवतार' १९२२ मध्ये झाल्य. त्यापण ह्या तीन वर्षांच्या दीर्घ कालावधात मराठी भाषेला विश्वविद्यालयीन अभ्यासप्रमात पदवीपरीक्षेपर्यंत अगदीच मजबूत होला, आणि मागे प्रागितकभाषनाणे रा. देवाचें चरित्र सर्वसामान्य वाचकांच्या हातात पडण्यासारखें लघुग्रंथ रूपानें छापलें न गेन्नामुळें कोणाकोपशीत अखंड पडून राहिलें, आणि अत्यंत दुर्मिळ झालें ! वास्तविक के. बाळशास्त्री जांभेकर यांनासारख्या आधुनिक महाराष्ट्रातील आद्य महाविद्वान्, महासज्जन, व महालोकाहितेरी अनुसरणीय पुण्याचें स्वतंत्र लघुचरित्र प्रत्येक नवीन पिढीत वाचलें जायना पाहिजे होतें, इतकेंच नव्हे, तर तत्कालीन शास्त्रोपयोगी मराठी क्रमिक पुस्तकातून त्यावर दोन चांगले पाठ विद्यार्थ्याचें तयार करून घालणें अरुच्य होतें - परंतु केंडी-हावर्ड-व्हॅटर्नर ड प्रगृहित गौरवाय म्हरेवानाख्या "पोलादा चौकटा"-पडून ते काय घडणार ? अर्थात् के. बाळशास्त्र्याची उज्ज्वल लेखोपयारक रचुतेआणुन टिपण्याच्या कोणत्याहि प्रयत्नाच जेथ नाहीं, तेथें ती वाळशास्त्र्यानुसार बुजत गेली तर नमत काय ? परंतु जल्दीच हे "बरेच बरें घडपडवेल्यावर बी ए च्या परीक्षेंत 'मराठी' भाषेचा परीपन्नात का होईना, परंतु शिरभद झाल्य' (म. म. इ. अ. उपाध्याय, पृ. १७), आणि हळूहळू मराठी कान्मयतिदाम, पोत, व्याकरण इत्यादि विविध अण्य ती प्रयचना करण्यात घोंदरी उत्तेजन मिळून ह्या पुण्या महाज त्या पुनरुत्थार होळ लागण स्वतः प्रो. पोतदारच देखें सांगनात वा, त्याचा "हा प्रस लिहून प्रसन्न दरप्याय" ह "प्रागेरिक चारपच मुरयत उपस्थित झालें होत," याणि "माझ्या 'मराठी' विद्यार्थ्यांना आपला ओंढ करतारपावेतों - विद्यार्थ्यानें चालू गेले नमत तर हा प्रयमय हातून रचत लिहून हाता ना !" (पृ २१) अर्थात् रा. व. साने यांनी हाचछान्यप्रमाण, "हा सर्व प्रय दक्षपता- साच्या २०१२२ दिवसात रात्रादिवस हातून लिहून व छापुली का डग ह्यादाच्यामेहनताच व हाप्रकारिताच येतुज" महाराष्ट्रनना गेल्य २०१५ वष कार वेल्यामुळच अनुधा, हे प्रयनर दिल्या 'नमर'

* लेख्या पाचमहा वर्षांचेच निधनव्हा ह्या राणया काचनशास्त्राभ्यास व दर्शित 'बालघोध' मासिकातून प्रसिद्ध झालें पुर्वेंत वै. जांभेकरांचें लघुचरित्र माय अर्धे तसेच उद्धृत केले अमनें तरा निशान न देण्याच अचित्तर दाखविनें, साबराच त्याच मासिकतून केले पाहिजे -संपादक

अगदीच विसरून गेले आहेत। तसे पाहिल्यास त्यांचा मूळ प्रयत्न अभिनव व बऱ्यापैकी होता, आणि फिडाडघाईने प्रस्तुत कृतोत्तर उत्तर झालेले सर्व दोष दूर करून निश्चय १९३० च्या पूर्वी, त्यांनीच स्वतः म्हात्मायाप्रमाणे, “पुनः माडी जाहून” वापरले अंगीकृत कार्ये त्यांनी तडीस नेणे जरूर होते; आणि ते मानवर घेत तर त्यांजहून ते कार्य बऱ्याच चांगल्या रीतीने पार पडले अगते त्यांत शंका नाही. परंतु इतर अनेक लोकांप्रद्वय्यापारांची व लोकेपणेची जी कार्यपरंपरा ते गेली बित्त्येक वर्षे वाढवीत चालले आहेत आणि आपल्या मागे त्यांनी जी ‘महोपाधि’ अलीकडे लावून घेतले आहे ती लक्षांत घेतां प्रस्तुत पूर्वोक्तवृत्तित छुद्र साहित्योपासनेने ते अतःपर प्रवृत्त होतील हे प्रायः असंभवीय समजले पाहिजे। अर्थात् त्यांचे हे सर्व ‘अवनार’-रहस्य ओळखून ह्यापुढे सुज्ञानी चालवे, हेच इष्ट व समुचित नव्हे काय ?

रा. मोनेकृत ‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’

रा. देव-दादोबांच्या चुस श्रौ. पोतदारांनी आपल्या ‘अवतारां’त अंतर्भूत करून वाढीस लाविल्यानंतर त्या दशा दडगून होत चालल्या ह्यांचे एक सांगण्यावरून उदाहरण म्हणजे रा. मो.म. मोनेकृत ‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’ (१९२७) ह्या ग्रंथातील “कै. बाळ गंगाधरकाळी जाभेकर” यांचे अल्प चरित्र हे होय. पूर्णगरीबच एक नवीन संकलन ह्या दृष्टीने पाहिल्यास त्या प्रकल्पाचा विवेक नांव देण्याचे कारण नाही—ते टीक आहे शेवटी स्वमुखांने प्रथवारच सांगतात की, “वरील सर्व माहिती ‘घालबोध’ व ‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवनार’ या पुस्तकातून घेतली आहे.” त्यांतल्यात्यांत वाढल्यास समाधान इतकेंच मानावे की, त्यांनी आपल्या “जुळणी”त नवीन ठळक चुकीची भर घाललेली नाही। तरी पण वरील दोन लेखांपेक्षा रा. देव-दादोबा यांच्या मूळ प्रस्तावना उपयोग त्यांनी केला असता तर हीच त्यांची वृत्ति कमी सदाय झाली अशी ह्यांत शंका नाही प्रस्तुत उदाहरणावरून रा. देवदादोबा कै. जाभेकर-चरित्र चांगल्या साहित्यिकाच्यामुद्दा हाती लागणे ह्यावेळी नितां करीत झाले होते तेहि दिसून येते।

डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांचा ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’

ह्याच सुमारास डॉ. श्री. व्यं. केतकर, एम. ए., पीएच्. डॉ. यांच्या विख्यात ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा’ची रचना चालू होती. महाराष्ट्राच्या व मराठी भाषेच्या दृष्टीने ह्या एक आर्य व आवश्यक असा प्रचंड उपयोग होता, आणि महाराष्ट्रांमिहि सक्रिय सहानुभूति दाखवून त्यांचे थोडेवहुन कर्तुक्त केले. परंतु त्या मानांने ह्या ग्रंथरानाचे सांगोपांग परीक्षण व मूल्यमापन करण्याचा विशेष प्रयत्न झाला नाही. अशा प्रकारचे वृद्धत्तेश ज्ञानमंत्रहाच्या व ज्ञानप्रपाराच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे होत, आणि आपल्याकडे तर त्याची पुनरावृत्ति एकेका पिढ्येलाहि होणे दुर्घट ! ह्याच दृष्टीने, त्यांनील मानाचा उपयोग पुढील गर्भ अभ्यासकरना व आचारवृद्धांना होत असतो हे लक्षांत घालून ह्या ग्रंथांनील माहिती अनिष्टय वेंचक, विनयक, प्रमाणबद्ध, व अयथावत् असणे अगत्याचे आहे स्वतः ज्ञानप्रेक्षकांनाचहून नवीन संशोधकांची अपेक्षा जरी कोणी विशेष करणार नाही, तरी

संक्षिप्त समग्र ग्रंथांत तारनम्यपूर्वक विषयसंग्रह व कमीअधिक विषयनिरूपण करणे हे त्यांचे आय कोट्य होय. ह्या दृष्टीनें वास्तुनिक महाराष्ट्रच्या आरंभकालाचे महत्त्व ओळखून आणि त्याच्या पहिल्या शतकधांनील कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे अनन्यसाधारण चरित्र व बहुविध मार्बजनेक वार्थ रचणांत येऊन 'ज्ञानकोश'-कारांनी त्यांचे चरित्रकथन व महत्त्वमापन करण्याकरितां स्वयं चार पृष्ठे देणे अवश्य नव्हते काय ? परंतु ह्या बाळ-
 संबधीच्या मार्गाधारण अज्ञानामुळे त्यानाहि तसे करण्याची आवश्यकता भासली नाही हीच खरें ! असा प्रस्नरचे महत्त्वाचे निवडक विषय एखाद्या प्रसिद्ध तज्ज्ञाबद्दल बुद्ध्या लिहवून पेन्साचा प्रश्नत पाश्चात्य देशांत सर्वमान्य आढे, लॉर्ड मेण्टेल्यूत डॉ. जॉन्सन व गोन्डरिमझ यांचा सुंदर रसु चरित्रें मित्रा चरित्रात्मक निबंध तत्कालीन 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' ह्या सर्वप्रसिद्ध इंग्रजी ज्ञानांशाख्येच प्रचलन लिहिले गेले होते, आणि आजमितीलाहि ते चांगले वाचनीय व अभ्यसनीय मागिले जातात, हे आपण पाहतां. अशाच प्रकारे कै. बाळशास्त्र्याने आय चरित्रकार रा. चा. ना. देव यांची यांजना वृत्त त्या घोर पुरकाचे चरित्र व फाल ह्यासंबधीचा योग्य हां लेख तेन्हा तयार करविला. अगता तर ती मांये साधून त्यांना आपली मनीन वृत्ति सुधारून अधिक मार्गदर्शक वरता आली नसती काय ? परंतु यांजवद्दल किंवा दुसऱ्या कोणा अधिकारी ऐककाकडून अशा प्रस्नरचा खेस न मिळविता बाळशास्त्र्याची गगना एग्या सामान्यजनाप्रनागेंच वरून 'ज्ञानकोश'-कारांनी अवघ्या वहाबारा ओळीतच त्यांची बांढवण वरता आढे ! तथापि त्याची एमधी तरी नांद वेरती मर्या, हे त्यांचे भाग्यच ममजले पाहिजे ! कारण, त्याचेच एक निख्यात शिष्य व त्यांच्या पश्चात् घोर नारलीनिक मित्रावेलेल विद्वर्य व भिष्यमर्थ डॉ. भाऊ राजी साव यांचा केवळ नाननिर्देशहि ह्या ग्रंथांत वेलेल्या नाही ! किंहुना अनेक वास्तुनिक प्रसिद्ध व वरुंग-
 यान् पुरकांना 'ज्ञानकोश'-कारांनी वगळण्यामुळे आणि स्वीह्तापैकी अनेकायां योग्य ती संभदना न केल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथाचे हे वैयुग्य विचक्षण व जिह्याय वाचयान जाणवत्याशिकाम राहत नाहीं. 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत' दिलेले बाळशास्त्र्यांचे अत्यल्प जीवनवृत्त किंवा टिपण पुढीलप्रमाणे आढळींः—

“ जांभेकर, बाळ गंगाधर (१८१०-१८४६) —एक महाराष्ट्रीय पंडित व ग्रंथकार. राजापुराजवळ पंभुलगांवां यांल जन्म झाला. याना हिंम्यरा, संसृत, कानडी, फारसी वगैरे भाषा येत असून भारतीय व पाश्चात्य ज्योतिष व इतर विधांतहि हे निष्णात होते. सन १८२९ मध्ये एलफिन्स्टन् विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष शिक्विष्माला यानां प्रांतेवर नेमिले. मुंबईतील जिथेंआफिसन्ड-व होयल एडिवाटिक सोसायटी यांच्या विद्यारुद्ध्या प्रगतीला बाळशास्त्र्यानी पुनळ मदत केली. यानी वित्तेक ग्रंथ तयार केले, त्यांपैकी बाळशास्त्र्यावरण, नीतिवचा, शारंगग्रह, भूगोलविद्या, इवंडदेवका इतिहास, एलफिन्स्टनवृत्त हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा संक्षेप इत्यादि होत. भूगोलशास्त्र व गणितभाग या ग्रंथांचे मराठा भाषेत उतारे त्यानीच केले. शिवाय मोर्चे व्यावरण सांघिले.

दरुण नांरांचे साप्ताहिक पत्र यानी वित्तेक वेंपे चाटविले. हे पत्र मराठे व हिंम्यरा भाषांत होतें. दिग्दर्शन नांरांचे माणिक पुस्तक यांच्याच आभ्रगनें कांठी वेंपे निघत होतें. ”

हा लघुतम वृत्तान्त * तरी निनपत यफर्य आहे ! ह्या पुरण्या 'ज्ञानकोश' -कारा-
न्यतिरिक्त "बाळ गंगाधर जांभेकर" असे कोणीही कोठे संबोधिलेले नाही ! "बाळशास्त्री,"
"बाळ गंगाधर शास्त्री," असाच सर्वत्र उल्लेख सांगडो, स्वतः तेहि आपले नांव "बाळ
गंगाधर शास्त्री" असेच लिहीत, त्या फाळी आडनांव नेहमीच लिहिण्याची बाळ नमन्यामुळे
ते त्यांच्या प्रचार अथवा विशिष्ट प्रसंगाने लिहिलेले आढळते. मग जे नांव एखादा पुरुष
स्वतः विशिष्ट रीतीने संज्ञा लिहिणे, आणि जे नामनिधान पन्नासप.क्रमशे येथे स्थिरप्रसिद्ध
आहे ते न देण्याची रीत कोळी ? शिवाय स्वतः बाळशास्त्री हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणे
कोवळ परंपर्या 'शास्त्री' नसून चांगले पंडित विद्वान होते, हे निखरले गेले. "सन
१८२९ मध्ये एमफिस्ट्रन् विशालवात गणितशास्त्र व ज्योतिष शिकविण्याला माना प्रोफेसर
नेमिले," ही चूक गांठहि आलेच ! एण प्रयाची नामावळी देताना एका नवीन चूकहि केेली
आहे. "भूगोलशास्त्र व गणितभास या प्रयाचे मराठी भाषेत उतारे त्यानीच केले,"
ह्या वाक्यरचनेवरून 'भूगोलशास्त्र' व 'गणितभास' हे दोन स्वतंत्र प्रया आहेत असे
'ज्ञानकोश' -कार समजतात, हे स्पष्ट आहे. परंतु हे दोन वेगळे प्रया नसून 'भूगोल-
शास्त्र गणितभास', म्हणजे भूगोलशास्त्रांत 'व' जा गणिताचा भास सं-असा हा एकच
प्रया आहे. एखाद्याचा टीकावर टिपणां अधिक पुढ करण्यास ना तरी कोडून मिळणार ?
पण ह्या टिपणातील मुख्य रहस्य हे आहे की, त्यानीच प्रत्येक वाक्य उगाच नावाची काही
शब्द फिरवून पूर्वीक जनार्दन रावचंद्रजीकृत 'कविचरित्रा' वरून घेतलेले अथवा एसा
वाक्याचा संश्रुति घेतलेले दिलेले नाही ! 'कविचरित्रा' तील प्रस्तुत शब्दप्रचरित्र नेवडी
पहिल्या परिशिष्टांत छे दिले आहे, त्याच्या 'ज्ञानकोशा' तील हा वृत्तान्त वाक्यश्रु. व
शब्दश्रु: आशय लाहून पाहिला, म्हणजे हे संश्रुतवाक्य स्वच्छ दिसण्यास येईल. बरे,
एखाद्या उगमक प्रयावरून मजकूर जर उतरून घेतलेला आहे तर 'कविचरित्रावरून'
थना साधा व सरळ निर्देश करण्यास ऐतबारा संतोच कां वाटला ? अथवा 'ज्ञानकोश' -
कारांनाच तेवढे वाचनचौर्य शक्य आहे की काय ? एक महत्त्वाचा मोठा संश्रुतप्रया म्हणता-
नंतर अधिष्ठ माहितीसाठी वास्तविक केवळ 'कविचरित्र'च काय, पण निदानपक्षी
ए. बा. ना. देणूत 'कै. वा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र'
बोवटा नगूद फरणे अवसर नव्हते काय ? परंतु ही बाबच पक्षीहि 'ज्ञानकोश' -
कारांनी अजविलेली नाही. तसेच १९२५ च्या 'ज्ञानकोशा' त जर जांभेकर-चरित्र
शायकचे तर त्यांचे चरित्र संकलित करण्यास १८६० च 'कविचरित्र' न केवळ आधा-
राल घेणे ही त्यांची जग्युनिक शास्त्रीय दृष्टी कोळी ? एखाद्या मजकूराचा स्वतंत्र विस्तृत
लेख देणे राहिले, पण किमानपक्षा 'कविचरित्रा'पेक्षाहि रा. देव-दादीच.चा लेखवरून या
वृत्तान्ताचे एखादे पात्रभर तरी संकलन पद्धतीवर वरून देणे हे त्यांचे आशय वगैरे नव्हते
काय ? शिवाय 'ज्ञानकोशा' तील ह्या अलिखित टिपणावरून कै. बाळशास्त्री जांभेकर हे

* हा दस्ताव. अर्थात 'पाना,' 'पानी,' 'राज्या,' 'शास्त्रांची' असा रीतीने बहुवचनी
शब्द पांचवार बरी लिहिले आहेत, त्यावरून प्रस्तुत लेखकाचे भाषाशान्ति दृष्टीपत्तान येत आहे
ही मराठी लेखक (३), पृ. ३२७

पौरस्त्य व पाश्चात्य विद्या, प्रयत्नरत, लोकशिक्षण, वृत्तव्यवसाय, पुराणेतिहाससंशोधन, समाजसुधारणा इत्यादि नानाविध क्षेत्रांत अप्रभूजेचा मान पावलेले लोकेंतर पुरव होऊन गेले, असें लक्ष्मण तरो वाचकांस प्रतीत होतें काय? उ. देव-दादोबांच्या वृत्तान्तांतूनहि ही फलश्रुति स्पष्ट पडते. मग नवीन संशोधन दूरच, पण विद्यमान विश्वसनीय माहितीचेंहि योग्य संकलन न करतां 'कविचारित्रां' तीं एका प्रोट्यक वृत्तान्तासहि अतिशयोक्त रूप देऊन 'ज्ञानकोश' करारानीं कृतार्थ व्हावे, ही गोष्ट त्यांच्या बृहत्कौशास व बृहत्-महाराष्ट्रीय अभिमानास कित्याक भ्रमणस्पद ठरेल ?

परंतु 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशां' त अशा प्रकारचें केवळ अर्धशत व सदोष संकलन आटळतें इतकेंच नव्हे, तर वाही अतिसय महत्वाच्या विषयावर अरबंन अपुरी व चुकीची माहिती दिल्याचें दिसून येतें. बाळशाही जागेवर हे मराठी नियतकालिकांचे आद्य प्रारंभक असल्यामुळे त्या ग्रंथांत त्यांच्या संबंधाची काही माहिती 'वृत्तपत्रे-मासिक' या सदराखाली पाहू जातां आपलीं सुर्वे निराशा जाते। महाराष्ट्राच्या दृष्टानें ह्या विषयाच्या ज्ञानाला वाही किंमत आहे की नाही? परंतु वस्तुस्थिति अशी की 'ज्ञानकोश' ग्रंथाच्या १० व्या भागात 'वृत्तपत्रे' या विषयावर एका ५ पृष्ठ (१६१-१६६) जरी दिलेली आहेत, तरी 'भारतीय वृत्तपत्रे' या उपजात्या केवळ अर्धे पान लागले आहे; आणि तेंतहि 'देशी वृत्तपत्रे' याचा ग्रंथ तर पाचचार ओळीतच घेला आहे तो असा:— "१८१८ साली मार्शमनने बंगालें भाषेन निघणारें 'समाचारदर्पण' पत्र काढलें. पहिलें मराठी पत्र ज्ञानप्रकाश १८४६ त निघालें. मुंबई इत्यख्यात मुंबईस्थितिरिक सुधारलेलें दुसरें मोठें शहर नाही. तेव्हां तेथेंच वृत्तपत्रें जास्त निघालीं, वाढलीं व पोसली गेली." असें मागून पुढे 'मुंबई गॅझेट' 'कूरियर' व 'चॅम्पे टारम्स' यांचा नामनिर्देश केला आहे। 'एकूण 'ज्ञानकोश'-कारांनीं किती विलक्षण भर आपल्या प्रिय महाराष्ट्र-यांच्या ज्ञानांत घातली आहे ती पाहा। विषय स्यातहि अज्ञानच भरपूर आहे। "पहिले मराठी पत्र ज्ञानप्रकाश १८४६ त निघालें."—ही त्यांची माहिती सर्व्हा चुकीची होय. 'ज्ञानप्रकाश' हें पहिलें मराठी वर्तमानपत्रहि नव्हे, आणि तें १८४६ मध्येहि निघालेलें नाहीं! तें निघालें १८४९ साली—म्हणजे, पुढें तीन वर्षांनी: इतकेंच काय, पण 'ज्ञानप्रकाश' हें पुष्पाळेंमुद्रां पहिले मराठी वर्तमानपत्र नसून तो मान १८४४ मध्ये निघलेल्या 'मित्रोदय' ह्या साप्ताहिकाकडे जातो. बरे, "मुंबई इत्यख्यात मुंबईस्थितिरिक सुधारलेलें दुसरें मोठें शहर नाही." आणि "तेथेंच वृत्तपत्रें जास्त निघालीं, वाढलीं व पोसलीं गेलीं." हें जर खरें, तर तेथें मराठी वर्तमानपत्रे ग्रथमन: कोणती व केव्हा सुरू झाली, हे 'ज्ञानकोश'-कारांनीं वा मागिलें नाही? त्यांनींच 'कविचारित्रां' वरून दिलेल्या बाळशाहीखालील प्रारंभक टिपणांमुद्रां "दर्पण नांवाचें साप्ताहिक पत्र यांनीं किंमते वषे चालविलें." असें स्पष्ट सांगितलें आहे. आणि ज्याअर्था त्यांच्याच नोंदीप्रमाणें बाळशाही १८४९ मध्ये चालले, त्याअर्थां 'दर्पण' हें वर्तमानपत्र १८३२च्या आरंभी निघालें हें सम्मवृत्तन जरी त्याच नसले, तरी १८४६ च्या पूर्वी तें साप्ताहिक किंमते वषे चालविलें आत होतें—म्हणजेच 'ज्ञानकोश'-कारांच्या चुकीच्या विधानाप्रमाणेहि

१८४६ मध्ये 'ज्ञानप्रकाश' जन्मास येण्यापूर्वी' दर्पण मुंबईस निघत असे— अर्थात् मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र 'ज्ञानप्रकाश' नसून 'दर्पण' हे होय, ही गोष्ट सहज गिद्द होत नाही काय ! आणि ती त्यांच्या लक्षांत कां येऊं नये ? पण मग 'ज्ञानकोश'—कारांची सुसंबद्धता व शास्त्रीय दृष्टि ती कथय राहिली ? शिवाय त्यांनी मराठी मासिक पुस्तकाविषयी तर मुळांच माहिती दिलेली नाही, ही गोष्ट अग्रा वृद्धकोशात क्षम्य पत्नी ?

खानंतर 'हिंदुस्थानखंड' (विभाग २३ या) नामक विशेष विभागांत कदाचित् अधिक विस्तृत माहिती उपलब्ध होईल म्हणून तो चाखून पाहतां, 'वृत्तपत्रे' ह्या विषयास संबंध दीटपान दिलेले आढळते ! ह्यांत 'आद्य देशी वर्तमानपत्रे' म्हणून जो अगदींच पांचचार शेंकड्यांचा मजबूर आहे त्यामध्ये पुढील काक्ये वाचनीय आहेत :— " पहिले वृत्तपत्र हि संमेलीच असून ते इ. स. १८१८ त निघूं लागले. 'समाचारदर्पण' हे त्याचे सुंदर नांव होते. पहिले मराठी वर्तमानपत्र (ज्ञानप्रकाश) १८४६-४७ त निघूं लागले. " ह्यावरूनहि हे पुनः उघड होत आहे की, 'समाचारदर्पण' ह्या पहिल्या क्लासी वर्तमानपत्राच्या 'सुंदर' नामानंतरमुद्दां मराठी भाषेतील पहिले वर्तमानपत्र हि 'दर्पण'च' होतें, हे 'ज्ञानकोश'—काराच्या स्वप्रीति आलेले नाही ! तसेंच " पहिले मराठी वर्तमानपत्र (ज्ञानप्रकाश) ... १८४६-४७ त निघूं लागले, " अशी पूर्वीच्या १८४६ सालांत किंचित् दुष्टस्ती नसूनहि मूळ गूढ त्यांनी कायम ठेविलेच आहे ! ह्याप्रकार 'ज्ञानकोश'—कार आपल्या ग्रंथाचा 'शास्त्रीयपणा' व 'अपराध-पणा' समजत असल्यास न वळे ! शिवाय बरील निष्पत्तीच पाहता 'महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रे च मासिके', ह्या अतिशय महत्त्वाच्या विषयाची ह्या वृद्धकोशात मंजूर हेरफार झालेली आहे असे घटाने म्हणावे लागते.

रा. गं. दे. खानोलकर यांचे 'अर्वाचीन मराठी चाल्पयसेवक'

'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश'—कारांची एरंगुणविशिष्ट परंपरा सज्जत त्यांचे एक भक्त व अनुयायी म्हणविणारे रा. गं दे खानोलकर यांनी यथाशक्ति पुढे चालविलेली दिसते. एक उत्साही साहित्यिक व साहसी संपादक ह्या नात्याने ते गेली १५/२० वर्षे मराठी साहित्यक्षेत्रांत वावरत असून 'अर्वाचीन मराठी चाल्पयसेवक' [प्रथमखण्ड], ह्या त्यांचा साहित्यिकचरित्रकोश १९३१ मध्येच प्रसिद्ध झाला आहे. ह्यांतलं चरित्र 'कालानुक्रमे' न देतां अक्षरविलक्षणें दिली आहेत. " त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथ अद्यापि प्रथम प्रसिद्ध झालेल्या नसल्या तरी ह्या प्रथमखंडांतच "जांभेकर पांडुरंगशास्त्री" याचा अंतर्भाव झाला आहे. " पहिले पान उलटण्यापूर्वी"—ह्या प्रस्ताविक वाहिरीतील 'ग्रंथकर्ता' संशोधकाचा आव आणून गंभीरपणे गाणतो :— " प्रवरचना पायाशुद्ध व्हावी, निदोष व्हावी यासाठी एफव्हा माणसाला जितके कष्ट करता येई शक्य होतें तितके केले. तरीहि क्वचित् दोष राहणें शक्य व अपरिहार्यहि आहे. ज्ञानातूनचें फल करावयाला जशी व जितकी साधने हवीत तशी व तितकी ती नाहीत. आणि जी थोडीबहुत आहेत ती एकत्र करून, संगतवार

रचून व शास्त्रीयतेच्या चाळणीतून चाळून त्याची निवड करावयास किती तरी वेळ खर्ची पडतो. " रा. खानोलकरांचे हे म्हणणे अगदी खरे आहे. तथापि अशा तऱ्हेचे संशोधन-संयोजन के. बाळशास्त्री जामेकर यांच्या चरित्रापुरते तरी त्यांनी कम काय केले आहे ते पाहू. कारण, 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' प्रमाणे हा आपला 'साहित्यिकचरित्रकोश' एक प्रमाणभूत मंदर्मप्रेष म्हणून सार्वजनिक प्रचाल्यातच नव्हे, तर शास्त्रीयतेजानून मान्यता पावून संगृहीत व्हावा, अशी त्यांचीही अवेजा अगणारच.

असाप्रकारच्या संवत्सरेन हातीं घेतलेल्या निपयागंध्या मद्र त्याची मर्ग उपनयन साधनें— प्रथे व स्था — पाहून त्यांनाल निवडक व दिग्गमर्नाय माहिती संगृहीत करणे हे प्रयत्नार्थांचे बाध कर्तव्यच होय. परंतु 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवका' चा प्रथमपाण्ड १९३१ मध्ये प्रसिद्ध होण्यापूर्वी रा. गं. धे. खानोलकर 'के. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर यांचे चरित्र' हेच एक साधन या प्रकरणी उपलब्ध नव्हते. 'दादोबांचे आत्मचरित्र' हे पहिलेच प्रतीचे दुसरें एक साधन १९१५ मध्येच उजवेडान आले होतें. इतकेच नव्हे, तर त्याचा थोडक्या प्रत्यक्ष उपयोग १९२२ मध्येच रा. पौनदार यांनी आपल्या पुस्तकांत केला होता, आणि १९२७-२८ ह्या वर्षी 'शिवधत्तनविम्वार' मासिकांतून ते समग्र प्रसिद्ध झाले होतें. मग ह्या व दुसऱ्या यादी उपलब्ध साधनाच्या उपयोग प्रस्तुत 'प्रयत्नार्था' नि करायलाय नको होण काय? आणि ही त्याची इयमन 'ज्ञानकोश'-कारांच्या इतकीच बाह्य नव्हे काय? शिवाय बाळशास्त्री जामेकरांसारंग त्याचा हा चरित्रलेख मुनारें चारमाडेच पृष्ठांचाच अमून तो जणू काय आपण स्वतंत्र पुढीने लिहिला आहे, असा आभास त्यांनीही निर्माण केलाच आहे ! वस्तुस्थिति मात्र अगदीच वेगळी. ह्या अल्प चरित्राच्या १०८ ओळीपेक्षां वरील केवळ ८ ओळीच बऱ्याचि त्यांच्या स्वतःच्या अमनील ! एरवी ह्यातील एकूणच तपशील व काक्ये रा. देशाच्या चरित्रातून उत्पन्न घेतल्याचें स्पष्ट दिसत अमून त्यांत अन्यस्वरूप मंशेप व शब्दांची फिरवाफिरव नेरडी त्यांनी केलेली आहे. तथापि ह्या एतदर तपस्यांत मुख्य गुरी अशी. धेविली आहे की, शेंकडा १० टके मजतूर फेकूनहि तमें घेऊनचा वाचकांग संशयादि वेळे दिलेल्या नाही ! त्यांत कोरेंच अवतरणचिंज जर नाहीं तर हा मजतूर दुसऱ्याचा अमेलेच. कसा ? आणि तो मुळाशी लाहून पाहिलेच कोण ! मध्वंतरे पृ. २८२ वर एतदा " या पुस्तकाचा काहीं माग 'स्वतः शास्त्रीबोवांच्या येथें पाहिला होता असें एका गृह गृहस्थांनी आपणाला सांगितल्याचें ' शास्त्रीबोवांचे चरित्रकार राजारामशास्त्री मागवत यांनी लिहिले आहे," असा स. भागवताचा उद्देश अमून दोरडी पृ. २८४ वर पुनः " राजाराम-शास्त्री मागवत म्हणतात," असें मांगून फक्त १० ओळी तेव्हा अवतरणचिंजकित करण्याची रा. खानोलकर यांनी दखत बाळपिली आहे—जणू काय, ह्या लेगांत हीच एवढी उगतगारी असें वाचकांग बाडायें ! बरे, प्रस्तुत संयोजनांत तरी एतता कितीशी ? तर " शास्त्रीयतेच्या चाळणीतून चाळूनहि " हे ममम अवतरण आपण रा. देशांचें घेत आहों हेहि त्यांन उमजलेले नाही ! " राजारामशास्त्री मागवत असें म्हणतात," ही घोटचूक पुनः त्यांनीही केलेच आहे !

ग्रंथकर्त्याने केलेले संकलनाहे निर्दोष नाही. विस्तारमयास्तव एकच उदाहरण देऊं. “शास्त्रीबोवांस त्याटिन, प्रोक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलुगु, आणि फारसी या भाषांचें चांगलेंच ज्ञान होतें.” (स्थ. आ.), हे खानोलकरां संकलन ज्याचें आहे तो मुळांतील मजकूर असा—“शास्त्रीबोवांस संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचें इतक अत्युत्तम ज्ञान होते की, तें पाहून सर्वांस अचंबा वाटल्यावांचून रहात नसे.... त्याशिवाय त्याटिन, प्रोक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगु, आणि फारसी या भाषांचेंही त्यांस बरेंच चांगलें ज्ञान होतें.” (स्थ. आ. रा. देववृत्त जामेकर-चारज, पृ. २०). आतां ह्या दोन विधानांतील वस्तुस्थिती एकच नसून ती भिन्न आहे, ही गोष्ट मंडळनकर्त्यांस उजळलेली नाही हे स्पष्ट आहे. कारण, रा. खानोलकरांनी स्वभाषेभ्यतिरेक “शास्त्रीबोवांस संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचें अत्युत्तम ज्ञान होतें,” ही गोष्ट मुळांचे सामोरेपणाने नाही. -जणू फार, तिला विशेष महत्त्वच नाही. आणि मूळ अवतरणांतील ह्या भाग वाट्टर त्यात “त्याटिन, प्रोक...या भाषांचें चांगलेंच ज्ञान होतें,” बघें ने नसूद करितात. परंतु त्यामुळेहि पुनः पल्लुस्थितांत महत्त्वाचा फरक पडतो, हे त्यांचे उमागलेंच नाही ! रा. देव मागतात की, त्याटिन, प्रोक इत्यादि नऊ भाषांचेंहि शास्त्रीबोवांस “बरेंच चांगले ज्ञान होतें,” तर रा. खानोलकरांच्या संकलनाप्रमाणें त्यास या नऊ भाषांचें चांगलेंच ज्ञान होतें. अर्थात् “बरेंच चांगलें ” व “चांगलेंच ” ह्या शब्दांतील तात्पर्य संकलनकरांच्या लक्षांत आलेले नाही ! “चांगलेंच ” ह्या शब्दांत “बरेंच चांगलें ” ह्यापेक्षा पुष्कळच अधिक प्रावीण्याचा बोध होतो. परंतु अशा प्रकारचे असाधारण प्रावीण्य तीनचार भाषांतच नव्हे, तर सर्वेच्या सर्वे नऊ भाषांत शास्त्रीबोवांनी सारखेंच सहादिलें होतें, असे त्यांच्या अभिमानावाह मिश्रवधार नाही ! अशाच प्रकारचा शान्दिक, पण महत्त्वाचा फरक के. वाळुशास्त्री यांची अमात्यन्य धोरवी वर्णन घराण्याच्या रा. देवाच्या “त्यानें स्वेकग्रत उत्पन्न केले ” इत्यादि मार्मिक व सुरस परिच्छेदांत (पृ. २५) “त्यानें ” च्या ऐवजी स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें बहुमानार्थक म्हणून “त्यानीं ” ह्या शब्द संकलनकर्त्यांनी योजिल्यामुळे घडून आला आहे, अर्थात् मूळ वाक्यांत “त्यानें” अजतां त्या छिन्न्यां “त्यानीं ” झळणें ही एक चूक, आणि लोकप्रसिद्ध पुरातन व्यक्तीला एकत्रकी संवाधण्यांत तिचें भौरव फनीहोत नसून ते नृदिगत होतें. ह्यासंबंधीचें त्यांचे वाक्यन, ही दुनरी.

अशो. “प्रत्येक चरित्राचे दोरटी यथमूली व ग्रंथकार व त्याचे ग्रंथ यांवर प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाची स्वतःकालीनर्दशाउह सूची दिली आहे”, अशी प्रथारंभी ‘ग्रंथवर्था’ने जो घोषणा केला आहे, ती तरी ह्या प्रकरणो किंमत यथार्थ आहे तें पाहा. अशा प्रकारची सूची जुना ग्रंथकार व त्याचे ग्रंथ ह्यांसंबंधी विशेष उपयुक्त असल्यानें ती बिनचूक देणें अवश्य आहे. परंतु “जामेकर यांचें चाळाय ” ह्या सदरांतील ग्रंथांचे निर्देश अत्यंत ग्राह्यपणाने केलेले आढळतात ! स्वतः रा. देवांनीं चांगली दहावारा पुस्तकें उल्लेखिलीं अजता रा. खानोलकर केवळ आठच देतात. ‘इंग्लंड देशाचो बखर’ भाग १ व २, ‘भूगोलशास्त्र गणितभाग’, ‘मरिचक व्याकरणाचा मराठी ग्रंथ’ हे छपून प्रसिद्ध झालेले

ग्रंथादि त्यांच्या यादीत नाहीत ! मग इतरांची काय कथा ? बरें, जे ग्रंथ निर्दिष्ट आहेत त्यांत कायहि नाही आणि कमहि नाही ! पुढील बोंद तर सर्वांत मौजेची आहे ! “ (१) हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास—मुगलमानी अंमल; (२) हिंदुस्थानातील इंग्रिजांचे राज्याचा इतिहास; (३) एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास; ” असे हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे बाळशास्त्री जांभेकरकृत तीन स्वतंत्र ग्रंथ रा. खानोलकरांनी दिले आहेत. परंतु ते त्यांना कोठे बाळगले कोण जाणे ! वस्तुतः (१) व (२) ही एकाच ग्रंथास दोन वेगळी व चुकीची नावे त्यांनी स्वतः नमूद केली आहेत. मूळ नांव ‘ हिंदुस्थानाचा इतिहास ’ एवढेंच अपूर्ण हें पुस्तक “ नामदार एल्फिन्स्टनचाहि व यांच्या ग्रंथांचा संश्लेष करून घेतले ” आहे, आणि ह्यांतच आरंभी थोडासा प्राचीन राज्याचा इतिहास सांगून पुढे अधिक विस्तारानें मुगलमानी अंमल वर्णिला आहे, परंतु हें ग्रंथाचें वास्तविक स्वरूप प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहिल्याशिवाय फक्त समजणार ? इतके धम कोणी प्यावे ? ग्रंथनिर्देश करतानाच हा गाढाद्वयणा त्यापेक्षाहि अक्षम्य स्वरूपात “ चरित्र, चर्चा व अभ्यास, ” ह्यांत आढळतो. येथे केवळ दोनच निर्देश केले आहेत ते असेः—“ (१) बाळ गंगाधर शास्त्री, चरित्र, राजारामशास्त्री भागवत. (२) बाळ गंगाधर शास्त्री, चरित्र, ना. ना. दे. १८९२. ” ह्या नोंदीवरूनहि अतःत दृष्ट आहे की, ‘ ग्रंथकर्ता ’ ने ही दोन चरित्रे मुख्यतः पाहिलेली नाहीत. तरही दुसऱ्याप्रमाणे पाहिल्याचाहि काळ द्यात किंवा द्याता आला नाही ? पण हें ‘ शशधर ’ त्यास आढळणारच कसे ? त्यानेहि अधिक शोध घेण्याचा भरोसा न पडताच प्रसिद्ध इतिहासमंडोक्त—‘ प्राध्यापक ’ पोतदार यांचेच शासनाकष मानून राजारामशास्त्री भागवतकृत जांभेकर-चरित्र नोंदलें आरलें पाहिले ! शिवाय जे ग्रंथनिर्देश केले आहेत ते तरी मुख्यतः घळत असावे तसे नाहीतच. रा. बा. ना. दे. यांच्या पुस्तकाचें नांव “ के. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र, ” असे दाखवास पाहिले होते. तसेच या पुस्तकातील अधिक शोध न घेताहि साधने नोंद-बयाचीं म्हटलें तरी रा. पोतदारच्या १९२२ च्या ‘ अवतारा ’ वरून (१) “ इंग्रजीत कोणा Political कर्मीने ” लिहिलेंच चरित्र व (२) ‘ दादोबांचे आत्मचरित्र ’ यांचाहि संश्लेष करावयास वाय दूरकत होती ?

रा. श्री. ना. कर्नाटकी यांचा ‘ प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ’

यांजवरील चरित्रलेख

ह्यानंतर के. बाळशास्त्री यांनावधीच्या छोट्यानीय सेरा म्हणजे मराठीतील एक वयोवृद्ध व प्रसिद्ध लेखक रा. श्रीनिवास काराडण कर्नाटकी यांनी ‘ मासिक मनोरंजना ’ मध्ये (नोव्हेंबर १९३३) लिहिलेला ‘ प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ’ हा निबंध होय, रा. कर्नाटकी यांनी सेवाविवृत्त झाल्यानंतर १९२७ पासून १९३६ पर्यंतच्या दशकांत डॉ. भांडारकर, न्या. नेहाग, डॉ. भाऊ दाजी, व रा. म. शं. पां. पंडित अशा चार प्रख्यात सारस्वतमंडाळांनी विस्तृत व वाचनीय चरित्रे लिहून अशी स्वकीय समाजाची अभिनंदनीय सेवा केली आहे, तराच त्यांनी छद्मरा मराठीतील चरित्रकाळमयांत चांगली भर घातली आहे हात शोध नाही. एद्योपि साक्षात् शतकाच्या उत्तरार्धांत विशेष मान्यता पावलेल्या

ह्या जुन्या विद्वानांच्या चरित्रलेखनासाठी साधनसामग्री जमवीत असता, साहजिकच त्यांच्याहि पूर्वीच्या पिढीत असाधारण नांदलीकेंद्र मिळविलेले कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीचं काही साहित्य त्यांच्या अवलोकनात आलं असलं पाहिजे; आणि त्यामुळे त्या चोर पुष्कळविषयी विशेष आदर उत्पन्न होऊन त्यांनी पूर्वीक लेख ह्या बालावधीत लिहून प्रसिद्ध केले्यांचे दितले. तथापि रा. कर्नाटकी यांच्या ह्या लेखाला मुख्य आधार-त्यांनी तसे स्पष्ट म्हटलेलं नसलं तरी-रा. देवांच्या जांभेकर-चरित्राचाच अमला पाहिजे. त्यांतून काही थोडेच महत्त्वाचे उतारे त्यांनी अवतारचिन्हावित जरी केलेले असले, तरी त्यांचा समग्र लेख म्हणजे बहुतांशी स्थायी वृत्तान्त व विवेचन मार्गेपुढे करून केलेला विस्तृत अनुवादच होय, असे म्हणायस प्रत्ययाय नाही अर्थात् रा. देवाच्या चुकांची त्यांच्या ह्या लेखांदि पुनरावृत्ति झालेली आहेच. मारांस, प्रस्तुत निर्बंधांत रा. कर्नाटकी यांचे स्वताचे संशोधन अथवा मनीन माहित अगदीच थोडी ! नाही म्हणावयाला त्या बंदावरकर यांनी कै. बाळशास्त्र्याच्यासंबंधी जे वेळोवेळी महत्त्वाचे प्रशंसोद्गार प्रगटितून काढिलेले थाळतात त्यापैकी काही त्यांनी प्रस्तुत लेखात प्रथमच मराठी वाचकांमार्फत सादर केले आहेत. तथापि कै. प्रो. बाळशास्त्र्याच्या लोकोद्धारक उपयोगाची व अमामाभ्य व्यंक्तिमत्त्वाची मनीन पिढीत थोडीचहुत थोडक्यात पणन उभ्याचें कार्य आपल्या ह्या लेखाने 'सालयोध'-काराच्या पूर्वीक लघु चरित्रांविषयी अधिक मागल्या शीतीने रा. कर्नाटकी यांनी साधिले आहे, असे त्यासंबंधी म्हणता येईल.

रा. पाध्ये व रा. टिकेकर यांचा 'आजकालचा महाराष्ट्र'

१९३५ मध्ये रा. प्रभाकर पाध्ये व रा. श्री रा. टिकेकर ह्या उभयकर्तांनी मिळून 'आजकालचा महाराष्ट्र' नामक एक आधुनिक महाराष्ट्राची "वैचारिक प्रगति" विवरणार्थ अभिनव आर्यांक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. त्यांत अगदी माक्षेस शीतीने का होईना, पण "बाळशास्त्री जांभेकर" ह्या नांवाचे तीन चार पृष्ठांचे (पृ. ७७-८०) एक लहानगें स्वतंत्र प्रकरण करून ग्रंथातर्फेनी हे "बहुभाष्य जांभेकर" "तीन चट्टाळींचे जनक" असल्याचें सांगून त्यांना गौरविले आहे. प्रयोग "वैचारिक प्रगति"चे दिग्दर्शित करावयाची अगत्याने बाळशास्त्र्यांच्या चरित्ररूतान्त देण्याच्या मानगडीतच ते पडले नाहीत, ह्यामुळे इतरांप्रमाणे तर्कात्रयाच्या चुप परण्याय त्याच स्थलावस्थेच नव्हता ! तथापि बाळशास्त्र्याच्या चरित्रांतील घटनांचा आर्यांक ग्रंथाच्या टिकाणी नाही, हे दावाविषयास त्यांनी दिलेली एकदांन उदाहरणे पुरेशी आहेत. "नियतकालिके, विषयाविवाद, आणि पठितपरामर्श या तीन शाखांनी महाराष्ट्रांने आज जो प्रगति केला आहे तिचे थेंप, आद्य प्रवर्तक म्हणून, जांभेकरांक जात." (पृ. ७९) हे त्यांचे म्हणणे स्पष्ट नाही. तथापि बाळशास्त्र्याच्या दोन नियतकालिकग्रंथांच्या मातादेह "दर्पण कधी मुरुतात ते नवी समजत नाही," असे हे सिद्धांत पृ. ७८ वरतल लळयेंपत मागतला; पण "नवा" नगते त्या गुमाराचें स्पष्ट तरा येईल आहे ! आणजे मागेक "दिग्दर्शन ६. रा. १८३७ मध्ये निघले," हे त्यांचे निगर्दग्रंथ विषयांदि गुपलेंग्रंथ आहे ! ह्याचा स्पष्ट अर्थ

असा र्थ, १९३५ मध्येहि ही दोन निवृत्तालिडे अनुक्रमे १८३२ व १८४० साली मुरु झाली, हे स्पष्टा अवगत नाही। परंतु 'दर्पणा'ची ही एवढी गाहिती व स्वातंत्र्य वाढी उक्तेहि रा. पाण्यरे यांनी ह्यापूर्वीच दोन वेळे 'विधिवचृत्तांत'त प्रसिद्ध केलेली होती, मात्र 'दिग्दर्शना'चा एवढी अंक न पाहिल्यामुळेच, बहुधा प्रो. पोतदारांच्या 'अवतारां' तर्फे १८३७ चा चुट्टीचा निर्देश संतोषनगिद आत्मसाक्ष मानून ग्यानीहि तो दोळे मिटून स्वीकारिलेला असावा। तसेच विधवाविवाहाच्या चळवळीचे जनक म्हणून बाळ-शास्त्री यांचे प्रयत्नांनी संशोधिले सर. परंतु त्यांची पुनर्विवाहप्रकरणांनील विविध विचार-सरणि ममजून न घेताच हा उल्लेख केलेला दिगते, बाळशास्त्रींनी " गंगाधरशास्त्री फडके यांचेकडून विधवाविवाहावर अनुकूल असा एक प्रसंग लिहिलेल्या, " ह्या कोणत्यातरी आप्तवाक्याचाच त्यास मर्ब आधर ! हा प्रसंग कोणता व कोठे आहे ह्याचाहि शोध नाहीच। एवढी " (१८४० !) " असा प्रश्न पडता ना, कारण, ' पुनर्विवाहप्रकरण ' ह्या खापीत पोषीवजा पुस्तकाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी १२ मार्च १८४१ अशी एवढी तारीख दिलेली आहे ! शरदी साहेल ' पंततरावर्तन, ' ह्या चळवळीच्या संघर्षांनिहि वस्तुस्थितींचे सम्यग्ज्ञान नाहीच, नाहीतर " श्रीपाद शंभूदि " हा अवघा शंभू. वषांचा अल्पवयी पोर अगदी त्याच शेरस्थानी " विस्वाकलेला गृहस्थ " पत्नीस नग्न ! शिवा निदान तो विस्वाकलेला ब्राह्मण होत, एवढे तरी ज्ञानी ज्ञाता अवश्य मानिलेले अगते ! बरे, कै. बाळशास्त्री हे चौभाणि एका महेशाच्या चळवळीचे जनक होते, हे या शेतकऱ्याच्या स्वर्गीहि आनंद दिगन नाही ! तो गोष्ट म्हणजे पुराणेतिहास संतोषनार्थ, ह्यासंघर्षांनिहि त्यांची कामगिरी काव्यनुक्रमे पाहिल्यास हिंदुस्थानांत केवळ अतिशय आम्हून तेच पुढे छों, भाऊ दाजी, छों, भांडारकर, म्या लेल्या प्रवृत्तींनी चढू देविली, परंतु मूळ गाथनसामग्री कोणतीहि पाहण्याचया मानमडीत न पडतांच आजकालच्या मराठ्यांची " वैचारिक प्रगति " अज-मावती येने अशी या गाहनी गाहिल्याची ममजूनधम्यी, तर " महाराष्ट्रास (हिंदुस्थानला) लयलेल्या रोगाच गरें निदान जागेकरांना गाते हानें, अथ म्हणता येत नाही, " इत्यादि स्थलावस्थाविकारातील पांफळ पांटिल्या बेधडक करावयास यास संशेच न वाटण्यास त्यांत आश्चर्य कोणते ?

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयी टिकाटिकाणचे मंडेच्याचे उल्लेख

आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे मृत १८४६ मध्ये चळवळी शाखापासून १९३५ पर्यंत त्यांच्यासंबंधी महाराष्ट्र सारस्वतांत जे वाढीं त्यांच्यासंबंधी ठळक व महेशाचे अगे चरित्रपर वा प्रशस्तिपर रंग प्रसिद्ध झालेले आढळले त्यांचे आपण येथवर यथामति मिहाकथेकन केले, ह्यांप्रतिरिक्त व्याकरण, भूगोल, इतिहास इत्यादिविषय मराठीतील आद्य प्रंपरचना, गणित-ज्योतिषादि विषयांनील भारतीय परिभाषा, आणि वर्तमानपत्रे, मासिके, पुराणेतिहाससंगोघन, शिक्षण, समाजगुधारणा ह्यासंबंधीचे महाराष्ट्रीनांत आद्य उपक्रम, ह्या गर्यांशी शास्त्रीचर्चांचे नांव इतके अगंठ निमडित झालेले आहे की, त्या त्या विषयापुरोधानें वा चर्चाप्रसंगानें त्यांचे प्रिंटींग मशीनें टिकाटिकाणी केलेले आढळतात.

परंतु ते सर्व परिश्रमपूर्वक एकत्र करावयाचे म्हटलें तरी त्यांमधून आपल्या प्रत्यक्ष ज्ञानांत कोणत्याहि प्रकारें अधिक भर पडणें शक्य नसल्यामुळें तो दुर्घट संयोग दानी घेण्याचें प्रयोजन नाही. तथापि असें जरी आहे तरी प्रस्तुत प्रकरणी, विशेषेकरून मराठीतील भाषा वृत्तप्रकार व मासिककार ह्यासंबंधी चर्चा करतेंतळीं अनेक प्रसिद्ध साहित्यिकांनी आमक व चुकांचे उल्लेख करून घेतल्याची जी दिशाभूल केली आहे ती स्पष्टपणें निदर्शनास आणून देणें अत्यंत आवश्यक आहे. ह्या दृष्टीनें विशेष पाहताळ न करतां कांहीं महत्त्वाच्या उल्लेखांचेंच समीक्षण पुढें करण्यांत येत आहे.

‘विविधज्ञानविस्तार’ व ‘महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका’

—रा. ना. गो. चापेकर व रा. गो. म. भिडे—

‘विविधज्ञानविस्तार’ ह्या विख्यात मराठी मासिकानें १८९७ पासून सुमारे तीन पिढ्या महाराष्ट्रातील साक्षर वर्गांत ज्ञानप्रसाराचें कार्य अप्रतिहत केलेलें असल्यामुळें त्यांतील विविध लेखांत के बाळशास्त्र्याच्यासंबंधी टिकाटिकाणी उल्लेख सांपडावे हें अतस्त सांख्यिक होय; आणि त्या नियमावलीच्या असाधारण विद्वत्परंपरेमुळेच त्यांत केलेल्या चुकाहि अधिक दृढमूल होत गेल्या आहेत। ह्यास्तव ह्याच एका मासिकांतील याही निवडक उल्लेख प्रथमतः लक्षात घेणें इष्ट होईल. उदाहरणार्थ, “महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजन” (मार्च १८७८) ह्या लेखांत पुढील गैरकार वाक्यें आढळतात:—“सदाशिव काशिनाथ छमे, याळ गंगाधर दाखी, हरी केतवजी, भोविंदजी नारायण, हे आमच्या मराठी भाषेचे हुकर, इवडन, टेंपळ, आडिपनच होत. हंगलंडामधें या नामोक्ते गद्य-ग्रंथकारांनी गद्याची प्राप्ति पाहून स्वभाषेची सुधारणा केली. त्याप्रमाणेंच आमच्याहि पूर्वोक्त ग्रंथकारांनी नानाप्रकारच्या विषयांवर लहानमोठे निबंध लिहून तिच्या ठिकाणी सरलक्ष, मनोबोधरत्न, आणि मार्दव इत्यादि युग खरख केले. व्याख्याननियमाचीही चांगली नगरणा केली. हा महान लाभ आमहांस करवून [करून !] दिव्यावहून ते शिरसांच होत” (पृ. ५८, स्थ. अ.) तसेंच ह्या लेखांत इतरत्र खालील वाक्येंहि आढळतात:—“दिवाय इमजें विद्यालयांत विद्यागुरुचा जणव प्रथम जागा मिळाली ते विद्वन्मुकुटमणि याळ गंगाधरशारत्री जाम्बेकार यानोही विद्यायात्राकरितां दोनतांन चांगले ५५ तमाच पेले यांनींच ‘दिवदर्शन’ व ‘दर्पण’ या मांझांचीं दोन वर्तमानपत्रं चालाविनीं होतीं! मरणाच्या अगोदर कांहीं दिवस हे ‘नानाशास्त्रा’वर इंगित्य ग्रंथांच्या आधरें एक नवीन ग्रंथ रच्योत होते....” (पृ. ५२). खरून हटोने पाहिल्यास ही विधानें म्हणजे पूर्वोक्त ‘कविचरित्र’ व ‘मुद्रार्थें दर्पण’ ह्या पुस्तकांतोक्त एकाद्विपक्ष सज्जुराचच अनुवाद होय, अस प्रगत होईल. अर्थात् भाग दिवांशत केलेल्याप्रमाणें ‘दिवदर्शन’ व ‘दर्पण’ हीं दोन वर्तमानपत्रं होनीं जसे खगण्ण आणि त्यांच्या काळक्यान येथेहि चूक शाली आहे, हे स्पष्ट आहे।

आतां ही चूक पुढें दृढमूल बशीं शाली तें पाहा. “मराठीभाषा व ग्रंथोत्तेजन” ह्या दरच्याच विषयावर ‘महाराष्ट्रभाषासेवक’ लिहितो:—“त्याचप्रमाणें याळ गंगाधर

शास्त्री जांभेकर यांनी ‘ दिग्दर्शन ’ व ‘ दर्पण ’ या नांवाची दोन वर्तमान-पत्रेही या काळांत चालविली होती. ” (वि. ज्ञा. वि. पु. ३५, अंक ५, १९०४). अर्थात् बरोल पाहिल्या लेखानंतर २५ वर्षांनी निघिलेल्या हा लेख असूनहि म्युन्शराने दर्श-विलेली दोन्हीचढील बाक्ये प्रायः एकरूप आहेत हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

लोकप्रिय नामांकित मंत्रधराची धुरीची विषयनेहि विविधता व प्रतिष्ठित गणिलेल्या लेखपत्रांमधूनमुळां प्रमाणभूत मानिली येण्यामुळे वाचकांची बरी दिशाभूल होते, हे राल्थेल उदाहरणावरून दिसून येते. ‘ मराठी मासिक, त्यांचे स्वरूप व सुधारणेच्या दिशा ’ ह्या लेखात रा. ना. गो. चापेकर, बी. ग., एलएन् वी, सामावून. — ‘ प्रेमासिक ज्ञानदर्शन ’ काढून आमच्याकडे मागिच्छा अगर नियतकालिकांच्या उपक्रम बाळ गंगाधर शास्त्री यांनी केव्हा असे म्हणतात, ” (वि. ज्ञा. वि. ऑगस्ट १९५). ह्या ‘ वाक्यांतील विषयन ’ ‘ असे म्हणतात ’ अशी शब्दयोजना येण्यामुळे वाहीमें जणून येण्याचे दिसते, मात्र “ कोण म्हणत ! ” हे येथे लागतले नाही ! तथापि चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षांत येईल की, ‘ हे ज्ञान ह्या प्रसिद्ध लेखकाना ‘ निबंधमाले ’ च्या पारामर्शानेच झालेले असे पाहिजे. ‘ प्रस्तुत मालेचा उद्देश ’ ह्या भाषण्या लेखांत (फेब्रुवारी १८७१) मराठी मासिक पुस्तकांची जमादया शागत समजा दिणुशास्त्री यांनी लिहिलेली बाक्ये अशी आहेतः— “ हा प्रधान पहिल्याने बाळ गंगाधर शास्त्री नामे करून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणामध्ये प्रथम होऊन गेला त्याने पहिला असे दिसते, ते ‘ प्रेमासिक ज्ञानदर्शन ’, नांवाच एक पुस्तक वाढीत होते, ” परंतु बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांना ‘ प्रेमासिक ज्ञानदर्शन ’-कडे वनविषयात स्वतः ‘ माला ’ वार विपक्षकारांनीच काळविपर्यायाची व वर्तुविपर्यायाची दुदरी धोडयूक करी केनी आहे, ते त्याच्यामधेभीष्या विवेचनाने पूर्वी विवाद केले वारण्यामुळे येथे ती पुनरुक्ति वारण्याचे वारण नाही.

‘ निबंधमाले ’ ने लहानमोठ्या सर्वांचे मराठी लेखकांची पकड करी घाली होती, हे ह्याच वर्षाच्या ‘ विस्तार ’ नंतर ‘ महापद्मसाहित्यपरिष्कार ’ च्या अंक ७ ते ९ मधून ह्याच विषयावर आलेल्या रा. ना. गो. म. मिडे वाक्यादि लक्षावरून स्पष्टाणे वळून येते. त्यांचे शब्द असेः— “ बाळशास्त्री जांभेकर यांचे ‘ प्रेमासिक ज्ञानदर्शन ’ एका काळी अतिशय प्रसिद्ध व लोकप्रिय होते. परंतु त्यांचे मुर्ते दर्शनी धाज [१९१५] दुष्प्राप्य झाले आहे. ” अर्थात् हे “ दुष्प्राप्य ” व ध्रमिक “ दर्शन ” हि ‘ माला ’- वारंजीच त्यांचे घडविले कारण, विद्युत्साहचर्याच्या त्याच पूर्वीक लेखात “ मागील पुस्तकांत धर्मग्रंथ असे जांभेकर यांचे ‘ प्रेमासिक ज्ञानदर्शन ’ हेच असे ”, अगदि पुढे म्हटले आहे । येथे विवेचन लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे वरील दोन रेखा एकरूपपणेच १९१५ मध्ये प्रसिद्ध झालेले असेल तरी रा. मिडे दे रा. चापेकरांच्या पुस्तका पिढीतील लेखक होत.

‘ कैलासवासी भाऊ महाजन ’ व रा. रा. मि. गुंजीकर (?)

फे. बाळशास्त्री जांभेकर हे भाऊ महाजनांच्यापेक्षा गुमरे तीन वर्षांनी वडील असून यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात भाऊजी त्यांचे स्नेहाचे शरफार्थ होते ह्याविषयी दोका

नाही, परंतु बाळशास्त्री सन १८४६ मध्ये अल्प वयांत परलोकवासी झाले, तर भाऊ चांगले पाऊणशें वर्षांचे होऊन १८९० मध्ये मरण पावले इतकेंच नव्हे, तर १८६२ च्या सुमारास ते नागपुराकडे जाऊन पक्के स्थायिक झाले होते. ह्या गोष्टीमुळे आणि बाळशास्त्रवाच्या पश्चात् त्यांच्याप्रमाणे त्यांनीहि वृत्तपत्रव्यवसाय पतकरून सुमारे बीस वर्षे मुंबईत राहून मराठी भाषेची व लोकांची चांगली सेवा केल्यामुळे, पुढील लेखकांना त्या उभयतांतील सहकार्याचें वास्तविक स्वरूप कळ्य होतें हें नीटसे उमगलें नाही, आणि त्यामुळे त्यांनी त्याविषयी कांहीशा अज्ञानाने व अभिमानाने भलतीच विधानें केलेली आहेत. ह्याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे 'वि. क्षा. विस्तारां'त प्रसिद्ध झालेला "कैलासवासी भाऊ महाजन" * हा त्यांजवरील मृत्युलेख होय. (जाने-फेब्र. १८९०). हा लेख त्यावेळीं निनाबी छापलेला असल्या-कारणानें त्या स्वेच्छकाचा अधिकार काय हें पक्कें समजत नाही. तथापि आज आम्हांस ह्या विषयाचें संशोधनान्ती जें ज्ञान उपलब्ध झालें आहे त्या दृष्टीने पाहता प्रस्तुत मृत्युलेख लिहि-णाऱ्या गृहस्थास त्या विषयाची विद्वत्तनीय माहिती नाही, वसतें स्पष्ट म्हणावें लागतें; इतकेंच काय, पण त्याची कित्येक विधानें अत्यंत चुकीची व विपर्यस्त असल्यानें आटवून देतें. ह्या लेखाचें अगदी आरंभाचें वाक्य असें आहे:—“‘दर्पण’ नांवाच्या मुंबईतील अगदीं 'पहिल्या मराठी वर्तमानपत्राचे कर्ते प्रख्यात विद्वान् गृहस्थ रा. रा. गोविंद विठ्ठल महाजन, ऊर्फ भाऊ महाजन, हे तारीख ४ जानेवारी सन १८९० रोजी नागपूर येथे कैलासवासी झाले." [स्थ.आ.] हा समग्र लेख घेवें उतरून येणें शक्य नसल्यामुळे त्यांतील प्रस्तुत विषयनिष्ठाणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचीं तेवढीं वाक्यें प्रथम उद्धृत करून मग त्यांचें सारासारापरीक्षण करूं. "भाऊ महाजन आणि प्रसिद्ध बाळशास्त्री जामेकर यांचा मोठा स्नेह असे. बाळशास्त्री यांच्या सहाय्यानें आणि उत्तेजनानें भाऊ महाजन यांनीं 'दर्पण' या नांवाचें एक मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्र आरंभून कांदीं वर्षपर्यंत चालविलें होतें. 'दिग्दर्शन' या नांवाचें शास्त्रीय विषयांचे मराठी मासिक पुस्तक यांनीं कित्येक वर्षे चालविलें होतें. 'प्रमाकर' नांवाचें मराठी वर्तमानपत्रही यांनींच चालविलें होतें. प्रमाकर-कत्यांनीं प्रभावशाली काव्यमय लेखन, 'धूमकेतु' या नांवाचें दुसरें एक पत्र चालू केले. भाऊसाहेब यांनीं 'ज्ञानदर्शन' या नांवाचें दुसरें चांगलें पृष्ठांचे दैनिकिक पुस्तक एक दोन वर्षे चालविलें होतें. 'उपदेशचंद्रिका' म्हणून एक दुसरें मासिक पुस्तक त्यांनीं कांदीं दिवस चालविलें होतें. 'शब्द-सिद्धि-निबंध' या नांवाचें एक फार उपयोगी पुस्तक भाऊसाहेब यांनीं बाळशास्त्री

* प्रस्तुत लेख 'विस्तार'चे आद्य संपादक रा. रामचंद्र भिकाबा गुंजीकर यांच्या नांवावर रा. अ. का. प्रियोळकर, वा. ए., यांनीं त्यांच्या 'संकलित लेख' ह्या पुस्तकांत घातलेला आढळतो. परंतु ही गंठ कान्हायस वि. व. वाठव. रा. रा. हा लेखापूर्वी सहा वर्षे प्रसिद्ध झालेल्या 'सरस्वतीमंडळ' (१८८४) नावाकट्यांत त्यांनींच पुढाल नि मादिग्ध विधानें केली आहेत. "महाराष्ट्र देशामध्ये राहिलें मराठी वर्तमानपत्र बाळशास्त्री यांनीं आरंभिलें. त्याचें नांव 'दर्पण' होतें. यांनींच 'दिग्दर्शन' नांवाचें शास्त्रीय विषयाचें पहिलें मासिक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास आरंभ केला." (पृ. २९९)—संपादक.

यांच्या महाय्याने केलेले शस्त्रागम्ये पुस्तक को नाल्ल अगं. ” [स्यू. आ.]

आतां ह्या लेखाच्या मांड अजनाचा काय म्हणावे ? त्याने म्हणणे गरें घेतल्याग ‘दर्पणा’ चे कोणें वाङ्मयाचा जाभेतर हे नव्हेंतच-म्हरे “को” भाऊ महाजन, आणि त्याग वाङ्मयाचे कोळ “गुंजा”लाग आणि उनेत्रन ! ” बरे, भाऊमी ते “वांही वेंगयेंत च उविलें होतें. ” - किती को हे त्याम मांडीत नाही; परंतु ‘दर्पण’ त्यानी चालविलें शकेंच नव्हें तर ते “आरंभून” चालविलें. ” असे तो धडधडीत गागतो ! ‘दर्पण’ प्रत्यक्ष निघिलें कांय, आणि बंद पडलें कांय, होळ मागण्याच्या भातगडीत तो पडत नाही. मात्र महाजन यांनीच ते “आरंभून वांही वेंगयेंत चालविलें ” लाविण्या त्याला तिळमात्र नका नाही ! तसेंच प्रथमरंभा “दर्पण नावाच्या मराठी वर्तमानपत्राचे को” असे तो त्याला मंगेपिनो, तर पुढे “दर्पण या नावाचें एक मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्र” चालविलें, अगें सांगतो, वास्तविक त्याला “इंग्रजी-मराठी वर्तमानपत्र” म्हणलें पाहिजे ह्याचें त्याला यकार्य जन नाही ! कारण, हें गवेंच धुनिप्रामाण्य ! बहुधा ह्या लेखाचा जन्महि होण्यापूर्वी जे वृत्तपत्र बंद पडलें, आणि ह्यावरी (१८९०) त्या गोंयग बरोबर अर्धजनक झळलें होतें, त्याचें सम्यक् जन त्याग महाजावद्वाी बोटून होणार ? तथापि ह्या लेखाकानें ‘कविचरित्र’ व ‘मुंबईचे वर्णन’ ह्या दोनच पुस्तकातिले हे. वाङ्मयाची जाभेकराच्याविषयीचे अल्प उल्लेख तत्पूर्वीच वाचने अगने, तरी ‘दर्पण’ व ‘वा’, पण ‘दिग्दर्शन’ हि वाङ्मयास्थानीच “आरंभून” चालविलें, आणि त्याच्या मूळ वर्तनाशी भाऊ महाजनाचा वांही एक संबंध नव्हता, हें स्पष्टममजलें अगंत, के. भाऊ महाजनाचा हा दुरमिमानी केवारी बेवळ ‘दर्पण’ व ‘दिग्दर्शन’ ह्यांचेच फर्तून त्याग देऊन घावन नाही, तर “उपदेशचंद्रिका” म्हणून दुमरे एक मागिक पुस्तक त्यांनी वांही दिरय चालविलें होतें, ” अगेंहि तो ठामून गागतो ! पण ह्यावरीह आधर काय ? त्या मागिकाचा १८४४ मध्ये उगवेम फरतीना त्याच्या पहिल्याच वृणावर जी ‘प्रस्तावना’ आहे ती अशीः— “माझे देशाचें लोक हो—कांहीं महिन्यांवर मी तुझाग वचन दिलें होतें कीं आपल्ल गांव हिंदुधर्म याचें संरक्षण होण्याकारिता मी दरमाहा एक लाहानमें पुस्तक काढणार आहे. तें वचन पार पाडण्याची मी योजना आतां केळी आहे. परंतु या मयाचा उद्देश, व यांत बांणकांणने विषय येत जातील, व हें पुस्तक काढण्यास कोणत्ये कारणामुळें प्रवृत्त जाहालों याचें मंगेपन. तुझाग प्रथमारेमी निवेदन वरचे अवश्य आहे हें जाणून तें मी खाली लिहिलां. ” आणि तिचा शेवट अग आहेः— “या माझे अल्प प्रयत्नास तुमो सगोही मदत करावो अगा मनोरथ आहे.—मोरमट दांडेकर ” [स्यू. आ.]

ह्यावळन ‘उपदेशचंद्रिका’ ह्या मागिक पुस्तकाचे प्रस्ताव व मयादक भाऊ महाजन नवून मोरमट दांडेकर हे तत्कालीन हिंदुधर्माभिमानी गृहस्थ होतें, हें स्पष्ट दिसून मेईल. मग हें मागिक “मुंबई प्रमाकर छाप्यान्यांन छापिलें ” जात अगे, एवढ्यावजनच तें महाजनांनी चालविलें होतें अग लेखाचे म्हणणें अग्न्यात नकळे ! “ ‘दिग्दर्शन’ या नावाचें वाङ्मयीय विषयांचे मराठी मागिक पुस्तक यांनी [भाऊ महाजन] विषयेक वषे चालविलें होतें. ” हें प्रस्तुत महाजन-पक्षपाती लेखकाचें म्हणणेहि रयाच दृष्टीने वाटण्यास

मान्य करावें ! कारण, तें मासिक प्रथमतः मे १८४० पासून जरी “ गणपत कृष्णाजी याचे छापखान्यात छापिलें ” गेलें, तरी फेब्रुवारी १८४२ पासून तेंहि “ सुर्वर्षमध्ये प्रभाकर छापखान्यात छापिलें ” जाऊं लागलें. परंतु बाळशास्त्री जांभेकर यांचें ‘दर्पण’ पत्र जून १८४० अखेर वद पदल्यानंतर भाजेंनी १८४१ मध्ये एन्क्विस्टन् इन्स्टिट्यूशनमधील काम सोडून त्यांच्याच प्रोत्साहनातें व साहाय्यातें ऑक्टोबर १८४१ पासून ‘प्रभाकर’ साप्ताहिक व मासोमास ‘प्रभाकर छापखाना’ हि बाळ केन्हामुळें ह्या सर्व उद्योगात मूल कर्तृत्व व साहाय्य कोणाचें तें निरनिमानतया सात्त्वसार विचार करणाऱ्यास सहज उभजणार आहे. ह्यासंबंधी कांहीं विवेचन मागे एके ठिकाणी केळें असल्यामुळें येथें अधिक लिहिण्याचे प्रयोजन नाहीं. तात्पर्य, रा. भाऊ महाजन हे एक विद्वान मराठी लेखक व कर्तृत्ववान् संपादक होते, त्यांनी बाळशास्त्र्याच्या पथावर हि स्तन प्रथमतः ‘प्रभाकर’ व पुढें कित्येक वर्षांनी ‘धूम-केतु’ हे दुसरें एक इतक्या विनम्रतेचें साप्ताहिक जोडीतें चालविलें, त्याचप्रमाणें १८५४ पासून अडीचतीन वर्षे ‘ज्ञानदर्शन’ त्रैमासिकहि धडून पाहिलें, आणि ह्या अनेक नियत-कालिकांच्या द्वारे त्यांनी मराठी भाषेची बहुमोल सेवा करून लोकमत जागृत केलें ह्याविषयी कोणाचेच दुमत नाहीं. परंतु ही त्यांची पुढील दार्ष्ट्यालीन कामगिरी लक्षात घेऊन अथपैल बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, कार्यकर्तृत्व, लोकप्रद इत्यादि गुणांत कै. बाळशास्त्री हे त्यांच्यापेक्षा पुष्कळच बरेपणा कोडीतील पुष्प होते, आणि १८४६ पर्यंत भाऊ महाजन रे अद्यापि होतकरू तऱ्हा असून त्यांच्याच मार्गदर्शितानें व साहाय्यातें पुढे येऊं लागले होते, ह्या मह-त्वाच्या गोष्टीकडे सर्वथा दुर्लक्ष करून, कांहींमा अज्ञानानें व दुरभिमानानें कै. बाळशास्त्र्याचें अमाधारण कर्तृत्वहि तित्येक लेखकांनी त्यांच्यापासून हिरावून घेण्याचा जो प्रयत्न बरेच आहे तो केवळ निराधार, भ्रमक व अप्रयोजक होय, हे गंधें स्वप्नने मागितलें पाहिजे.

आद्य मराठी नियतकालिकें व रा. नी. व. भवदत्तर

कै. भाऊ महाजन हे नव्या मराठी नियतकालिकेमुळे कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या खालोखाल दुसरें थोर प्रवर्तक म्हणविले जाण्यास पात्र असतां त्यांचे चरित्र व कार्य ह्यांसंबंधी ‘विस्तारा’तील ह्या लढाऊशा म्युल्लेखाभ्यानिरेण तत्कालीन वा तदनंतरच्याहि नियत-कालिकांत कांठ काढीं ह्मणत लक्ष्य पडूं नये याचें आग्रहें काढने ! अर्थात् अशा स्थितांत ‘विस्तारा’च्या पुढील पिढीतील अनेकलेखकांनी ह्या म्युल्लेख प्रमाणभूत मानून त्यांतील चुकीची माहिती पुनः सरराय मागत मुद्रावें, हे कमग्रासच मज्जे काय ? त्याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे रा. नी. व. भवदत्तर, बा. ए., बी. ए. यांनी लिहिलेला “विविधज्ञान-विस्तार आणि मराठी नियतकालिकें” हा लेख होय. (वि. ज. वि., मे १९२६). ‘विस्तार’-पूर्वकल्पपासूनच्या मराठी नियतकालिकांच्या प्रगत निषधान विलून परामर्श पेरून अगल्यांत तो विंगड महत्वाचा अर्थ आहे त्यांतून रा. भवदत्तर हे त्या मासिकच्या लुप्त पिढीतील एक अल्पमूल्याक व महानुभाव-वाङ्मय-गोशोधक म्हणून प्रगट असून ‘विस्तारा’ची पत्ताम वर्षांचा विस्तृत विश्रममुळादि त्यांनाच तयार करूं आहे. तथापि अशा अर्थधारणांतल्या विद्वानांचे लिखकामुद्दी चिन्ता असमजण, भ्रमक व अविश्रमनीय असे

शकतें, हें त्याच लेखांनील त्याच्या बाळशाचा व भाऊ महाजन यांच्यामर्बर्चच्या अनेक विधानांवरून स्पष्ट दिसून येते. ते लिहितातः—

“मराठीतील आद्य नियतकालिककार रा. विठ्ठल गोविंद उर्फ भाऊ-साहेब महाजन यांनी आपले मित्र रा. काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे व मुप्रसिद्द वे. शा. सं. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या सहाय्यानें मुंबईस स्वतःचा छापखाना काढून पहिलें वर्तमानपत्र ‘दर्पण’ व पहिलें मासिक ‘दिग्दर्शन’ सुरू केलें, आणि त्यात ते व त्याचे मित्र अनेक उपयुक्त विषयांवर भरदस्त व जानबर्चक लेख लिहू लागले.” (पृ. १८३). पुढें पुनः ते सांगतात — “दुसरे विख्यात त्रैमासिक ‘ज्ञानदर्शन’, हें १८५४ मध्ये भाऊ महाजनाच्या सहायत्वाखाली सुरू झाले अशा प्रकारचीं उत्कृष्ट मासिकें भाऊसाहेबांनीं पूर्वी कधीं काळ चालविलीं होती, व ‘दिग्दर्शन’ आणि ‘उपदेशचंद्रिका’ हीं त्यांच्याच हातचीं रोपें होती; किंबहुना मराठीमध्ये नियतकालिकांचा प्रयोग प्रथमतः त्यांनींच केला होता ” (पृ. १८७. स्पृ. आ.)

आतां ह्या मजकुरात किती विलक्षण चुका लेंवकाने वेत्या आहोत त्या पाहो. (१) त्याच्या मतें रा. भाऊ महाजन हेच “मराठीतील आद्य नियतकालिककार होत,” आणि “मराठीमध्ये नियतकालिकांचा प्रयोग प्रथमतः त्यांनींच केला. परंतु हें त्याचें मुख्य विधानच सर्वांशीं वस्तुस्थितीसोद्देष्टे आहे, हें आपण पाहिलेच आहे. (२) रा. महाजनाच्या ह्या कैद्याच्या त्याचें नांवमुद्दां बरोबर माहीत नाहीं. नें “रा. विठ्ठल गोविंद” नसून “रा. गोविंद विठ्ठल” असलें पाहिजे. (३) ह्यापेक्षा वेगळें चूक हे नागपुरस्थ मराठी भाषेचे विद्वान् ‘संशोधक’ व ‘प्राध्यापक’ सगळींच पुढच्या नावात करितात, स्वतः त्यास अभिप्रेत असलेले “छत्रे” “काशिनाथ बापूसाहेब” हे नसून प्रसिद्ध ‘बाळमित्र’-केंतें “सदाशिव काशिनाथ” हे होत; आणि ह्या सदाशिवपंत छत्र्यांना “बापू” छत्रे म्हणत असत, पण प्राध्यापक बापूसाहेब भवाळकर यांनीं सदाशिवपंथाच्या वडिलांना “बापूसाहेब” बनविलें आहे! बाकी त्याच्या मतें “काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे” ह्या नावांतहि “बापूसाहेब” हें नांव काशिनाथाच्या वडिलांचेहि त्यांनीं कल्पिलेच नसेल, असें सांगवत नाही! (४) पुनः ह्याच “बापूसाहेब” छत्र्यांना रा. भवाळकर हे भाऊ महाजनाचे “मित्र” कल्पितात! पण येथें वेगळी चोडचूक होत आहे ह्याची ह्या संशोधकांना कल्पनाच दिसत नाहीं. बापू छत्रे यांस भाऊंची वडील बहीण दिलेकरी होती; आणि भाऊ मुमारे भाऊ वर्षांचा अगतां त्याच त्याच्या शिक्षणासाठीं त्यांना मुंबईस आणिले, तेव्हां त्यांचे स्वतःचे वय पसतिशीच्या पुढे असून ते मुंबई नॉटिंग्ज एज्युकेशन सोसायटीचे, दरमहा १०० रु. वेतन मिळविणारे एतद्देशीय सेक्रेटरी होते! (५) भाऊ महाजनाचे दुसरे मित्र बाळशास्त्री जांभेकर यांना त्यांना “मुप्रसिद्द वे. शा. सं.” बनविले आहे. ह्यामध्ये अ-प्रवास्त असें कांहीं नाहीं, परंतु हे उपपद रा. भवाळकरांनीं येथें लाविले अगत्यानें बाळशास्त्री हे केवळ ‘शास्त्री’ नसून पंडित्य प्रदीपे ऑफरदिसाविपूजित महाविद्यालयीन अध्यापक म्हणजे ‘प्रोफेसर’ होते, ह्याचे ज्ञान त्यांस कितीतून आहे ह्याचे मोठे शंका येते! (६) परंतु खरा मौज अद्यापि पुढेच आहे, तो ही की, भाऊंनीं बापू छत्रे व बाळशास्त्री जांभेकर “यांच्या सहाय्यानें मुंबईस स्वतःचा छापखाना काढून पहिलें वर्तमानपत्र ‘दर्पण’

य पहिलें मासिक 'दिग्दर्शन' सुरू केलें." अर्थात् वाचकांनी हा कार्यकारणभाव नीट लक्षात घ्यावा : भाऊंनी प्रथम छापखाना सुरून मग 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' ही नियतकालिकें सुरू केली, आतां वस्तुस्थिति अशी की, 'दर्पण' निघतें १८३२ मध्ये, 'दिग्दर्शन' १८४० मध्ये, आणि भाऊ महाजनाचा प्रसिद्ध 'प्रभाकर छापखाना' उभारला गेला १८४२ सालीं। (७) आणि वाचकांनी हें विसरूं नये की, रा. भवाळकरांच्या मतें हा छापखाना व ही नियतकालिकें "भाऊसाहेब महाजन यांनी आपले मित्र रा. काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे ... यांच्या स[मा]हाय्यानें" सुरू केली, परंतु त्यांचें दुर्दैव असें की, खरे "बापूसाहेब छत्रे" ही सर्व सृष्टि निर्माण होण्यापूर्वीच कित्येक वर्षे-सन १८३० मध्ये-परलोकवासी झाले होते ! मग ते बिचारे 'प्रभाकर छापखाना' काढणें दूरच (१८४२), पण १८३२ चे 'दर्पण' काढण्यास तरी भाऊंना कसे साहाय्य करणार ? (८) आणि ह्याच घटना जर अवघटित होत, तर रा. छत्रे हे भाऊंचे मित्र पूर्वीक नियतकालिकात "अनेक विषयांवर भारदस्त व ज्ञानवर्धक लेख" - कदाचित् त्याच्या अगुी तितकी स्पष्टता होती अशी घटकाभर कल्पना केली तरी-स्वर्गांतून कोठे लिहिणार ! सारांश, 'संशोधक' - 'प्राध्यापक' बापूसाहेब भवाळकर यांनी परील पत्ता-पत्रांत जो एकादर प्रतिभाविलास प्रकट केल्याबद्दल त्यांना 'नवलकथाकार' म्हणणें अधिक यथार्थ नव्हे काय ? किंवा एका चार ओटीच्या वाक्यात आपेक्षां अधिक हेत्वाभास द्यावीहि अन्य प्रतिभावान् कथा वादबरीकार तरी निर्गुण केले काय ? (९) बरे, हा प्रतिभाविलास येथेच राबें संपला नाही रा. भवाळकर पुढें सांगतात की, भाऊ महाजन यांनी 'दर्पण' काढले इतकेंच नव्हे, तर " 'दिग्दर्शन' आणि 'उपदेशसंग्रह' ही त्यांच्या हातचीं रोपें होती ; परंतु ह्या सर्व प्रकरणी वस्तुस्थिति काय होती हें मागे नुकतेच विशद केलेलें असल्यामुळे त्याची पुनराप्ति करण्याचें कारण नाही; आणि बरोल अत्य विवेचनावाक्य नहि " कैलासवासी भाऊ महाजन " ह्या पूर्वीक मृत्युदेखांतील चुकीचीं विधानेंच रा. भवाळकरांनी अपूर्व कल्पनेनें येथे पुनः केली आहेत, असे वाचकांस आढळून येईल !

ह्यानंतर सुमारे गेल्या वीसपंचवीस वर्षांत मराठी भाषा-वाङ्मयेतिहासादिविषयक अनेक लहानमोठे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत त्याच्यामधून कै. बाळशास्त्री जोभेकर याच्याविषयी कोणी कितपत विश्वसनीय व यथार्थ माहिती दिलेली आहे तिचें शक्य तें कालानुक्रमानें थोडक्यांत निरीक्षण करूं.

रा. रा. भि. जोशी यांची 'मराठी भाषेची घटना'

रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी हे केल्या पिढीतील एक प्रसिद्ध मराठी व्याकरणकार व वाङ्मयसंशोधक होते. त्यांचे 'मराठी भाषेची घटना' (१९२३) ह्या त्यांच्या मोठ्या ग्रंथांत पुढील बाई उद्देश्य वाढवतून होणेंच त्यांचें कै. बाळशास्त्रीयांविषयी प्रायः अज्ञानच दिसून येतें, ते लिहितातः—

" त्यावेळच्या ग्रंथकारांमध्ये बाळशास्त्री जोभेकर, सदाशिव काशिनाथ छत्रे, हरि चैतवजी, गोविंद नारायण माढगांवकर, रावसाहेब मंडळीक, दादोबा पांडुरंग हे मुख्य होते." (पृ. ३५४)

“या मुंबईच्या मंडळीने ज्ञानप्रसारक, ज्ञानदर्शन, दिग्दर्शन, चंद्रिका इत्यादि मासिक पुस्तकें चाङ्गळीली अगून त्यामध्यें इंग्रजी पुस्तकें वाचून त्यावर लिहिलेले मराठी रच्येचेत.”* (पृ. ३५५)

वरील प्रथकाराच्या नामावळीत वाङ्मयेतिहासकारांने काण्ठनिर्देश जमने कमसाः करणे अवसर आहे तमगे ते केन्हेले नाहीत. स्वामीय वाङ्मयाथ छत्रे याचे नांव पहिले आणि दादोबा पांडुरंग यांचे हरि केदारजी व बाळशास्त्री यांच्या माणोमाण यावयाम हवें होतें. प्रथकाराच्या संबंधात हा कालानुक्रम जमा चुकलेल्या आहे. तथा तो मासिक पुस्तकाच्या निर्देशांतहि चुकल्या आहे ह्या वर्णाने ' दिग्दर्शना 'चे नाव प्रथम यावयास पाहिजे. पण ते कधी निघले अथवा जमने होतें ह्याचें ज्ञान प्रथकर्त्यास मुळावें नसल्याने त्याने त्याचा ह्या सुमारास कोंढें तरी उठेख केला इत्येव ' हेंच पहिलें मराठी मासिक पुस्तक असून त्याचे प्रवर्तक बाळशास्त्री जांभेकर होते, एवढें तरी बिनचूक माहिती बी. ए. च्या परीक्षेस नेमिल्या जाणाऱ्या १९२३ च्या पुस्तकांत अवाक्यात नको काय ?

पुनः पुढील वाक्य पाहाः— “ मुंबईस प्रभाकर, इन्द्रकाश, नेटिव ओपीनियन्, हिंदू रिफॉर्मर, मिश्रोदय, सुबोधयात्रिका ही पत्रे निघून त्यामध्यें विष्णुशास्त्री पंडीत, मंडळीक, देशमुख, मोडक, भाडारकर, रानडे, परमानंद हे लेख लिहीत. ” (पृ. ३६१) ह्या वर्तमानपत्रांच्या उल्लेखावरून ' प्रभाकर ' हे मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र म्हणून प्रथकार सनजतात हे उघड आहे तो मान के. बाळशास्त्री जांभेकर ह्याच्या ' दर्पणा 'कडे जातो, हें त्यांच्या गोडीहि नाही ! आणि ' प्रभाकरा 'चे केंते म्हणून भाऊ महाजनाचें नाव त्या काळी इतके प्रसिद्ध अथवा त्याचाहि निर्देश जोर्यायुवाच्या ग्रंथान नाही ! एव्हान वाङ्मयेतिहास लिहिणाऱ्या अशा जुन्या प्रथकारावहि संशोधनाची आवश्यकता वाटत नाही हे तर झालेंच, पण एतद्विपर्यय जुने विधुमनीय उठेख ' काव्यचरित्र ', ' मुंबईचें घर्षण ', ' अरुणोदय ' इत्यादि प्रसिद्ध मराठी ग्रंथांतहि त्यास संक्षिप्त करतो आले नाहीत ह्याचें नवल वाटतें !

रा. ग. रं. दंडवते यांचें ' संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय '

' संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय ' (१८२०) ह्या संदर्भग्रंथाचि प्रस्तुत रिपान्ता अर्वाच शोचनीय स्थिति आढळते. प्रत्येपादक रा. गणेश रंगनाथ दंडवते यांनी बडोद्याच्या सुप्रसिद्ध मुख्य ग्रंथालयांत ' ल्यब्रेरियन् ' म्हणून पुष्कळ वर्षे काम केले आहे, तरीहि आपल्या ह्या पुस्तकांत बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर (१८१०-४६) यांच्यालग्नांची पुढील अपूर्व माहिती ते देणान :-

* हे वाक्य म्हणजे ' निबंधमालें 'तोन पुढील वाक्याचा स्थूल अनुवाद दितलो. " ते [मंड. बाळशास्त्री जांभेकर] ' वैमलसिक ज्ञानदर्शन ' वाक्याचे एक पुस्तक काढीत होतें. तरीच त्यावेळेस ' दिग्दर्शन, ' ' चंद्रिका, ' ' ज्ञानप्रसारक, ' ' होरी मासिक पुस्तकें निघून असत. या सर्वावरून त्यावेळेस इंग्रजी भाषेच्या द्वारे जें ज्ञान आपणायम मुकतें होऊ लागलें होतें तें आपल्या मागेच्या द्वारे प्रगट करण्याची पुष्कळीय होय होती असे दिसतें. " (व १, अं. २, पृ. २८७४)

“पुराणेतिहाससंशोधक. यांचा जन्म दक्षिण कोंकणांत राजापुराजवळ पोंगुरलें (!). म्हणून गांव आहे तेथे झाला. हे सन १८२९ त एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूटचे शिक्षक झाले. शालोपयोगी पुस्तकें तयार करण्याचें काम आरंभां त्यांनींच बेल. यांनी ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्शन’ या नांवाचीं नियतकालिकेंहि कांहीं दिवस चालविलीं होती.” (चरित्र खंड पृ. ४)

आता बाळशास्त्री यांचा जन्म ‘पोंगुरलें’ येथें झाला नाहीं, तर ‘पोंगुरलें’ येथें झाला. तसेंच सन १८२९ त ते शिक्षक झाले ती संस्था एल्फिन्स्टन् ‘इन्स्टिट्यूट’ नसून ‘स्कूल’ म्हणजे इंग्रजी शाला होती, लेखकाच्या ‘एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन’ म्हणावयाचें कदाचित् अमत्यास पुढे कांहीं वर्षांना ते नांव त्या संस्थेस मिळालें. बरे, १८२९ पासून १८४६ पर्यंत त्यांच्या चरित्रात सांगण्यासारखे अधिक वाहींच नव्हतीं कीं काय ? लेखकाच्या मतें ‘पुराणेतिहाससंशोधक’ हीच त्याची विशेष उल्लेखनीय कामगिरी दिसते. वारण, तेवढाच निर्देश त्यांना वारसी केल्या आहे. आणि तोहि आपल्या पुढीनें नव्हे, तर इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या एका लेखाच्या भरभरून आधार - अर्थात् तो सर्वथा प्रमाणभूत मानिला पाहिजे ! परंतु त्यांनीं हें पुराणेतिहाससंशोधन कोठें कितीसें घेतलें, हें तरी सांगवयास नको काय ? वस्तुस्थिति अशी दिसते की, प्रस्तुत लेखकास ग्रंथाच्यात वर्षानुवर्षे शेकडों पुस्तकें व नियतकालिकें चालूनहि कै. बाळशास्त्र्याविषयी त्या चार ओळींपेक्षा वाही विरोध सांगण्यासारखें आहे आणि ते गणितलें पाहिजे त्या गोष्टीचेंच सुडीं ज्ञान नाहीं ! पण त्याचा हा बहुमोल ग्रंथ थीमत सयाजी-साहित्य-मालेंतून १९२९ मध्ये बाहेर पडण्यापूर्वी त्या महा-पुराणाविषयी मद्रवाची माहिती अगदीं शक्ती का अप्य होती ? उपलब्ध साधनावहनहि त्यास चार पाने उत्तम संकलन करता आले नसतें का ? बरे, हिंदी वरणाची पात्रता आपल्या अंगीं नसेल तर बर उद्भूत केलेल्या चार गजळ ओळी स्वतः त्रिदृष्यापेक्षा इतर अनेक लघु चरित्रांची भरती जशी उगमवारीनेच त्यांनीं केली आहे तशी तरी ही करावयास हरकत कोणती ! परंतु हे निदान ग्रंथाला व संपादक स्वतः म थोडेसे संशोधकहि समजत असावे. वारण, बाळशास्त्री “यांनां ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्शन’ या नांवाचीं नियत-कालिकेंहि कांहीं दिवस चालविलीं होती.” असें ते सांगतात ! ‘दिग्दर्शन’ हें मासिक आपल्याच्या विदित आहे, परंतु ‘दर्शन’ असेंहि कुणें एक नियतकालिक ते चालवीत होते, हा सर्वस्वी त्यांचाच अपूर्व शोध संघ ! तो त्यांनीं सप्रमाण कोठें मिळवेल अगत्यास नकळें ! तुम हा त्यांच्या ‘दर्शना’चे प्रयत्न दर्शन आपणांस घडपयें मात्र हें नियतकालिक, लेखक अजानानें समजतात त्याप्रमाणें ‘दर्शन’ हें नसून, तें ‘दर्पण’ हें मासिकहिच अगले पाहिजे, असें जागृती घालून चालवें.

२१. देवने यांचा मादळगण त्यांच्या पुस्तकांत ठिकठिकांनीं आढळतो, पृ. २८ परा परिशिष्ट १ मधील लक्ष्मण नियतकालिकांच्या यादींत अनेक चुका आहेत. ‘दिग्दर्शन’ चे वर्ष १८३० हें नसून १८६० पाहिजे; आणि ‘प्रमाकर’ चे १८४० च्या खंजी १८४१ पाहिजे. शिवाय हाच लहानशा यादीत ‘त्रैमासिक पत्र’ व ‘ज्ञानदर्शन’ हीं भाऊ महाजनोच्या पद्धत नियतकालिकांची दोन भिन्न नावे देऊन शिवाय १८५५ व १८५१

अशा दोन निष्ठ कोंढि ते अनुक्रमे नमूद करितात, हें आश्चर्य होय ! 'ज्ञानदर्शन' हेच 'शैक्षणिक' शब्द ने १८५४ मध्ये निघालें ह्याचें ज्ञान न्याय नाही ! पुनः पृ. १२९ वर 'प्रभाकरा' चे १८८० हें सुर्वेचें वर्ष त्यांनी दिलें आढे इतकेंच नव्हे, तर "हें पल फर-दिस चाल्लें नाही," अगोढि ते स्पष्ट सांगनात. परंतु हेहि मोठेंच अज्ञान होय. कारण, हें लोकप्रसिद्ध वय पुर्वें निदान वीस वर्षे चाल्लें होतें.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णीकृत 'मराठी भाषा-उद्गम व विकास'

'मराठी भाषा-उद्गम व विकास' (१९३३) हा भाषाशास्त्रीय ग्रंथ रा. कृष्णजी पांडुरंग कुलकर्णी, एम.ए., बी.टी., "संशोधक, पेशवे दमर," यांनी रचिला आहे. ग्रंथकर्त्यांनी मुख्यत्वे ह्याच ग्रंथात प्रवृत्त केलेल्या भाषाशास्त्रीय संशोधनाच्या व पांडित्याच्या बळावर मुंबईच्या एन्क्लिनरून कॉलेजिनील मराठी भाषेचें 'प्राध्यापकत्व' पुर्वें स्वरूपच पटकाविलें, आणि त्या विषयात पीएच्.टी. ची पदवी संपादनाच्या विद्याभ्यास त्यांच्या अग्रगण्य-संशोधनांत मार्गदर्शक होण्याच्या विधाविद्यालयीन अत्युच्च मानदि अलोकडे मिळविल्ले आहे. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथाची व ग्रंथकर्त्यांची प्रतिष्ठा इतकी मोठी गणिली होण्यानंतर त्यांच्या कृतीत प्रस्तुतकारस्या गद्विषयात अतःभूत व अनविकारी ऐतकानें दोषस्थळे, दोषां हें परम साहज होय ! आणि तसे पाहिल्यास ह्या मध्यातील ह्या भाषा-शास्त्रीय संशोधनाशी आपणाला बांही कनेत्याहि नाही. तथापि कै. धाट्याप्री जागेकराच्या संशोधनेचे मराठी वाङ्मयातील निरंकुश उद्देश दृष्टीसादून पालण्याचें पायें अंगारर केन्त्या-नंतर अशा प्रमाणभूत व विधाविद्यालयीन उच्च पदव्याध्यायीत अक्षितीय वाङ्मयग्रंथ म्हणून उपयुक्त ठरलेल्या ग्रंथांत प्रवृत्त मर्यादेत विद्यापुरते ग्रंथकर्त्यांनी वाचकांग जें काहीं ज्ञानदान केलें असेल त्याचें सम्पूर्णप्रदण करणें अपरिहार्य होय. त्यातून ह्याच विद्वान् ग्रंथकर्त्यांनी मराठी भाषेचे दुसरे एक प्रगिद 'प्राध्यापक' रा. श्री. रा. पारसनीस, एम.ए. याच्या सहयोगानें 'अद्याचीन मराठी' (१९३६) हें दुसरें एक पुस्तक प्रवेश-परिधेच्या विद्याध्यायीत उपयुक्त वाङ्मयग्रंथ म्हणून लिहून प्रगिद केळें अमून त्यांनील विषयाची मोठणीहि वरील ग्रंथाच्या आधारे केलेली आहे. तेव्हा ह्या दोनहि ग्रंथांतून आपल्याला काय ज्ञानसंग्रह होतो तो एकत्रच पाहणे बरें.

ग्रंथकर्त्यांनी पूर्वीक पहिल्या ग्रंथात 'मराठीचे कालिक भेद' म्हणून एक मोठें स्वतंत्र प्रकरण (प्र. ४, पृ. १७७-२६९) घाल्ले अमून मराठी भाषेचे "१ यादवकालीन, २ बहामनीकालीन, ३ शिवकालीन, ४ पेशवेकालीन, ५ आंग्रेजकालीन", असे वेगवेगळे पांच कालखंड काढिले आहेत, म्हणून काहीं उद्देश्य केले आहे-
ग्रंथाच्या दृष्टीने अर्थान छुट—
आहे. एषा दृष्टीने उडत उडत पाहूं जाताहि ह्या ग्रंथातील संशोधन किंवा संशोधकदृष्टि किती स्थूल, शिथिल व भ्रामक आहे, हें ग्यलाल उदाहरणावरून दिमून येईल.

"पुर्वें शिवशाही सुरू शाही. ह्या काळातील विचारपरि[ग्रंथ]कर्ते कवि रामदास-नुसारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्यांची अमदांनी आली. नेह्यांगरेज, नामन-

पंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले.” (पृ. १७८). हाच प्रकरणांत पुढे ‘शिव-
कालीन मराठी’—इ. स. १६००-१७०० व ‘पेशवेकालीन मराठी भाषा’—
इ. स. १७००-१८५०, अशा कालमर्यादा निश्चित केल्या आहेत. अर्थात् “मोरोपंत,
वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले” इ. स. १७०० ते १८५० ह्या काळांत!
आता त्या प्रकारचा काय म्हणवें? हें इतिहासज्ञान, की इतिहाससंशोधन, की दोहोंचीहि
यंत्रणा! केवळ ‘नवनीत’ हा जुना शान्तेपथोभी ग्रंथ असा हे ‘संशोधक’ पाहते, तरी मोरो-
पंताव्यतिरिक्त इतर सुप्रसिद्ध मराठी कवि पेशवेकालीन म्हणण्यापेक्षा तत्पूर्वीच आहेत, हें
त्यांस दिसून आलें नसतें काय? किंचित्ना ह्या कविवर्यांपैकी मुक्तेश्वर हा शिवकालीन तरी
समजणें उचित होईल काय? बरें, कवींच्या भाषेचा जेथें कालदृष्ट्या विचार कर्तव्य आहे तेथें
“मोरोपंत, वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर”, असा ऐतिहासिक क्रम लावण्याची ही पद्धति
कोट्याला? “संशोधक”च्या “पेशवे दसरा”तहि ती लागू असेल असें वाटत नाहीं।

मंत्रकेंतें पुढे एके ठिकाणी छिटितातः—“भाषिक उल्लासाल व पाश्चात्त्यीन पद्यरचने
द्वारा शिवकाल हा कसा निरस्मरणीय कालखंड आहे हे पुढे दिलेल्या कवींच्या नांवांचून
बळून येईल. मुक्तेश्वर....शारदाजी. ...नुसराम....वामनपंडित, नागेश इत्यादि.” (पृ. २१८).
आतां येथें गारुडेल्या इतर कवींची विचारपूस न करता ह्या नांवांकडे पाहिलें, तरी आपणांस
‘अगं दिसून येतें की, बरीच अवतरणांत जे वामनपंडित व मुक्तेश्वर ‘पेशवेकालीन’
म्हणून मागितले त्यांनी आता ‘शिवकालीन’मध्ये प्रवेश केला आहे। मग मुक्तेश्वर हा
कवि एकच प्रसिद्ध असला तरी वामनपंडित अनेक आहेत ह्यामुळे तर असा प्रकार झाला
नसेल ना! मात्र ह्या यादींत शारदाजी व नागेश हे दुसरे दोन कवि पेशवधर्मींनी
‘शिवकालीन’ ठरविले आहेत हे क्षणभर लक्षांत ठेवावे.

पुनः हे भाषाशास्त्र भाषाज्ञातः—“पेशवाईच्या काळांत ‘वामनपंडित,
मुक्तेश्वर. ...निरंजनमाधव, कविमणीदरणाचा कर्ता शारदाजी ...पाण्डवप्रतापचा कर्ता श्रीधर,
मधुमुनि....इत्यादि कवींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली.” (पृ. २१९). ह्या नामावळीवरून
हे गिळ आहे की, वामनपंडित व श्रीधर ह्या कवींचा येथे पुनरुच्चार केल्या अमन्यामुळें से
‘पेशवेकालीन’ न होत त्यांपैकी ‘संशोधका’ना तितक्याच शंका नाही. तथापि वर
नुसतच ‘श्रीधर’ मागितला होता, आणि येथें ‘पाण्डवप्रतापकर्ता श्रीधर’ मागितला आहे,
हे विचरता कामा नये. कारण, यदाकिं हे दोघे भिन्न अशीतहि! दुसरी महत्त्वाची गोष्ट
म्हणजे, बरीच अवतरणांत नुसतच (पृ. २१८) वर ‘शारदाजी’ हा कवि ग्रंथकर्त्यांनी
‘शिवकालीन’ म्हणून बरी नोंदिली होत, तरी पुढील संशोधनांत तो आतां
‘पेशवेकालीन’ समजला पाहिजे। परंतु मग ज्यांच्या शारदाजी हा नागेशचा
समकालीन समजला जातो, त्याअर्थां नागेश कवीतःहि ‘शिवकालीन’तून टाळून
‘पेशवेकालीन’ बनविणें भय्य आहे। आपण मराठी मात्र मराठी करून घेतली पाहिजे
की, मराठीचा ‘श्रीधरजीदरणाचा कर्ता शारदाजी’ हा कवि प्रो. पंथु-मुद्रमुद्रका
‘कविमणीदरणाचा कर्ता शारदाजी’ हाच होय.

मग पुनः प्रत्ये स्वतंत्र भाष्याला ‘शिवकाल’ व ‘पेशवेकाल’ ह्यासंबंधी

संशोधन पाहण्याचा जरूर काय धर्मा आदोष कोणी घेईल. तथापि ग्रंथकर्त्यांची संशोधक दृष्टि प्रभुत प्रकरणीच नव्हे, तर पण्ढरीनेच कशी प्रमोत्सादक आहे, आणि तोच गोंधळ तिने 'पेशवेकाला'नेतरच्या 'आंग्लकालीन मराठी' ह्या कालखंडातहि शेवटीं कसा घडला आहे, हे समजण्याच्या स्थाने हे दिग्दर्शन करणे अवश्य होई.

'आंग्लकालीन मराठी' हा कालखंड ग्रंथकर्त्यांनी इ. स. १८५० पासून आजपर्यंतचा घेतला आहे. परंतु 'पेशवेकालीन मराठी' (१७००-१८५०) व 'आंग्लकालीन मराठी' (१८५० ते आजपर्यंत) हे कालखंड आम्हणुद्धे कसे तेच आम्हाला समजत नाही. 'पेशवेकाल' व 'आंग्लकाल' म्हणल्यानंतर ते इ. स. १७१४-१८१८ व १८१८ ते अद्ययावत् असे अनुक्रमे धरण्यास प्रत्येकाय कोणता? त्यामुळे भाषिकदृष्ट्या कोणते गण्डान्तर आले अमते? उलटपक्षी, 'आंग्लकाला'तच अर्वाचीन मराठी गद्याचा मुख्यतः पणा घातला गेला हे जर खरे तर 'पेशवेकाल' १८५० पर्यंत पुढे कोटण्यात अर्थ काय? पेशवेकालीन गद्यलेखक म्हणत, पृ. २२५ वर प्रतिनिधि, सुमंत, सचिव, मुतालिक प्रभृति जी प्रदीर्घ नामावळी दिली आहे ती सर्व मंडळी चांगली "प्रबुद्ध, सुसंस्कृत" असली, आणि त्यांनी नित्याच्या राजकीय व्यवहारात शेंकडी चांगली पत्रे लिहिली असली, तरी त्यांना काय "गद्य साहित्यकार" म्हणता येईल? किंबहुना ह्या मादींतील बहुतेक सर्वजण पेशवाई बुडल्यानंतर टिहून तरी होते काय? किंवा १८१८ पासून १८५० पर्यंतचा जो कालावधि 'पेशवेकालीन मराठी'त ग्रंथकर्त्यांनी निष्कारण समाविष्ट केला आहे, त्यामध्ये ज्याचा शिष्टगणसंस्कार केवळ पेशवेकालीन होता व ज्याचा इंग्रजीचा संघर्ष महत्ता असे सामान्य चार "गद्यकार" तरा त्यांनी दाखवावयाय नको होते काय? शिवाय ह्या त्यांच्या अशास्त्रीय कालखंड-योजनेमुळे फार मोठी आपत्ति अशी येतेकी, सदाशिव काशीनाथ छले, बाळदासी जामेकर, हरी केशवजी, गोविंद नारायण माडगावकर ह्या प्रख्यात आद्य अर्वाचीन गद्यकारांना, ती मर्यादा 'आंग्लकालीन' असता, 'पेशवेकालीन' गणात समाविष्ट! ह्यासंबंधी दुसरेहि पांढी महत्त्वाचे मुद्दे विचारणीय आहेत. परंतु स्वल्पकालाच्या अभावी पुढील काही महत्त्वकाय विधानांकडे लक्ष वेधून 'मराठी भाषा'-कर्त्यांचा निरोप घेऊ.

ते लिहितातः—“आंग्लकालीन मराठी भाषेत जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीने दोन तीन खंड पडतात. एक इ. स. १८१० पासून ते इ. स. १८३९ पर्यंत. ह्याच काळांत विद्यानाथ ह्या देशी पंडिताच्या साक्षण्याने इंग्रजी पंडितांनी कोश छापला. तेव्हाच सदाशिव काशीनाथ कर्क बापू छत्रे त्यांनी जर्मिडसच्या मदतीने कथा, गोष्टी, कोश, व्याकरणे इत्यादि नवीन पुस्तके मराठीत लिहिली. कंजी सरकारने ह्याच काळात विद्यान कोट्याच्या मत्स्थाने साध्या अर्थास ४०० पर्यंत व प्रौढ अर्थास ५००० पर्यंत वार्तते (कां. रूपये) देऊन यत्न मराठीत याक्रमानेपत्तीस फार मदत केली. हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग वगैरे ह्या मंडळीत होते. ह्याच्यापुढे म्हणजे आपण १८५० पर्यंत येतो. ह्या काळात हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जामेकर, मोरोना काटोबा, जबादन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. माऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळात निघाला. निमरा भाग १८७४ पर्यंत येतो.” (पृ. २४०)

ह्या दहावारा ओळी म्हणजे प्रस्तुत भाषापंडित ठिकाणिकांनी किती भ्रामक, अशास्त्रीय व चुकीची विधाने करू शकतात ह्याचा एक मुखेल नमुनाच होय. “आंग्लकालीन मराठी भाषेने जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीने दोन तीन एंड पडतात,” असे प्रथमतः अनिश्चितपणे सांगून इ. स. १८१० ते १८३६, १८३७ ते १८५७ व १८५८ ते १८७४, असे इ. स. १८७४ पर्यंत तीन खंड त्यांनी पाटिले आहेत ! पण प्रस्तुत प्रकरणाच्या आरंभा सांगितल्याप्रमाणे, ‘आंग्लकालीन मराठी’ चा काल जर १८५० पासून सुरू होतो, तर त्या आरंभकालापूर्वीच पहिले दोन खंड त्यांनी कसे केलिले ? बरें, हे तरी दोन कळाकरिता ? १८५८ पर्यंत एकच धरल्य असता तर ते अधिक उचित झालें नसतें काय ? १८१० पासून १८३६ पर्यंत असे कोण विख्यात ग्रंथकार झाले की ज्यांच्यासाठी एक स्वतंत्र कालखंड पाडावा ? १८१० मध्ये डॉ. सुदल्यम् बेरी ह्या मिशनरी पांडिताने धीरामपूर येथे मराठी-इंग्रजी कोश छापून काढला म्हणून जर तेथून आरंभकाल धरावयाचा, तर त्याच पाझ्याने १८०५ मध्ये A Grammar of the Maharatta Language छापलें म्हणून तेथून तो कां धरूं नये ? बरें, हे प्रथम तेव्हां बंगाल प्रांतात निघाले; त्यांची त्याकाळी मुंबई-पुण्याकडील महाराष्ट्रियात वाट तरी होती काय ? ह्या अनेक उद्योगांत त्यांनी ज्या एका देशी पंडिताचें साहाय्य घेतलें तो ‘विद्यानाथ’ नसून महाराष्ट्रीय ‘वैजनाथशास्त्री’ होय. त्यांनी स्वतः केलेली ‘मिहामसूनयत्तिशी’ १८१४ मध्ये धीरामपुरासच छापिली; आणि ह्या छापिले संपूर्ण मराठी ग्रंथाला जर पहिल्य मराठी ग्रंथग्रंथ म्हणावयाचें असेल तर वाटल्यास म्हणावें; परंतु महाराष्ट्रातील अशाचीन मराठी ग्रंथ-वाङ्मयाच्या दृष्टीने कालखंड पाडावयाचे तर त्याचा पहिला कालखंड पेशवाईच्या परिसमाप्तीपासून धरलेला एवढीही मर्यादा काय ? वस्तुतः पाहतां, १८२२ मध्ये मुंबईस ‘दि मेडिकल स्कूल अँड स्कूल युनियन’ स्थापिली जाऊन १८२३ पासून कॅप्टन जॉर्ज जर्जिन्स हे वर्तमान व उत्साही एंजिनियर गृहस्थ त्या संस्थेचे युरोपियन सेंप्रेटरी व एदाशिव काशिनाथ छत्रे हे विश्वभिलषा शोधकत्वानेच्छु सदगृहस्थ नेटिव मेकेटरी झाले, आणि प्रथमतः ‘एंजिनियरिंग स्कूल’ व पुढील वर्षे त्यागलीच ‘मिलिश स्कूल’ सुरू झाल्यापासून मराठी भाषेने कोश, व्याकरण व शालोपयोगी ग्रंथ निर्माण करण्याचा ‘कारखाना’ मुंबईस जोरात चालू झाला, आणि ह्या कामी जगन्नाथशास्त्री प्रभवंत, रामचंद्रशास्त्री जान्हवेकर, बाळशास्त्री धम्ये व गंगाधर शास्त्री फडके ह्या शास्त्रीमेढीचें त्यांना मुख्य साहाय्य झाले. ह्या कारखान्याचे पुरस्कर्ते गव्हर्नर मॅट स्टुअर्ट एफिन्स्टन व मुख्य मॅण्टनाबर कॅप्टन जर्जिन्स हे होते. अशी एवढी वस्तुस्थिति अगता प्रां. कुरकणा गणनात की, “छत्रे ह्यांनी जर्जिन्सचा मदतीने कथा, गोष्टी, बोध, व्याकरण इत्यादि नवीन पुस्तके मराठीत लिहिलीं” : म्हणजे त्यांच्या मते, सर्व वर्तमान छत्र्याचें व जर्जिन्सचें बंधू साहाय्य : पण जर्जिन्सचा मदतीने कां होईना, ही सर्व पुस्तके “यापू छत्रे ह्यांनी लिहिलीं”, असे तरी म्हणून येईल काय ? त्यांनी स्वतः ‘बोधकथा’, ‘वाङ्मय’, ‘द्वापनीति’ ह्या कथा गोष्टी लिहिल्या हे बरें; पण शास्त्री मेढीने तयार केलेला महाराष्ट्र भाषेचा कोश व व्याकरण, जगन्नाथ शास्त्री प्रभवंत यांच्या साहाय्याने जर्जिन्सने मराठीत केलेले अनेक ग्रंथ-ग्रंथ, वेपन-स्ताने कृष्ण मॅट कॅप्टनी मराठ्यांची बघार

इत्यादि नांना नवोन पुस्तकें हीं काय स्वतः "बापू छत्रे ह्यांनीं लिहिलीं"? मराठी भाषाशास्त्रज्ञांनीं निदानपरी 'लिहिलीं' व 'लिहिल्यां' एखा तरी अर्थभेद व्यक्त करावयास नको काय ? पुनः ते सांगतात कीं, " ह्याच काळांत विज्ञान लोकांच्या सन्मानाने " जी वाङ्मयनिष्पात्ति करण्यांत आली त्या मंडळींत हरि केदावजी व दादोबा पांडुरंग हे होते. परंतु दादोबा पांडुरंगहि त्या मंडळींत होते हा केवळ कल्पनावित्याम होय ! ह्या काळांत म्हणजे १८३६ पर्यंत दादोबांना एखादी चोपडहि लिहिलेलें नव्हतें किंवा ते विद्वत्तेविषयां विंशत्य प्रमिद्धहि नव्हते मग विंशत्याच्या आतले हे होतकरू व्याकरणकार 'सद्भागार' कसे होणार ? त्याच्याऐवजी त्याच्यापेशीं थोडेमे वयातें मोठे व पुष्कळच अधिक कर्तृत्ववान् बाळशास्त्री जामेवर ह्याचा नामनिर्देश ग्रंथकारांनीं केला अमता तर तो सार्थ तरी होता पण बाळशास्त्र्यांचिं खरे कर्तृत्व व योग्यताच जेथे अवघट नाही, तेथे तो निर्देश कसा करणार ? ह्या अज्ञानामुळेच ह्यापुढील १८५७ पर्यंतच्या कालखंडांत त्यांनी बाळशास्त्र्यांना लोटल आहे ! " ह्या काळांत हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जामेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. भाळ मराजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळांत निघला. ' ही पद्धतीला माहिती ते आपणाम या जागी करून देतात. ह्यावेळीं सामान्य मुशिक्षिताना बाळशास्त्री कांहीं थोडे माहीन असून 'पुर्षाराम कोतवाल'-कने मोरोबा कान्होबाहि क्वचित् त्याच्या कानावरून गेले अन्मनील, पण लोकप्रसिद्ध म्हणून नमूद केलेल्या ह्या विद्वत्पुण्यापैकीं हरि शंकर व जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ यांचा याग संशोधकावृत्तीरेक कोणास कसा लागणार ? विशेषतः 'हरि शंकर' ही व्यक्ति अगदींच काव्यनिक दिसते ' तरी तिची माहिती प्रो. कुलकर्णी कल्पन देतील काय ? समेंच ते व जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ यांनी ह्या काळांत कोणतें सरणीय कार्य केलें तेंहि त्यांनीं कृपा करून सांगव. कारण, कोठली तरी माहिती किंवा कोठली तरी चार नांवे कोठेंतरी मध्येच घुमटून देऊन वाचकांची परीक्षा पाहावयाची, आणि त्यास चकित करून टाकावयाचें, हे एक संशोधकाचें कामच आहे, अशी कांहींची कल्पना आहे ! आमच्या अल्पमनीप्रमाणें, आम्हाला दल शंका येने कीं, हीं पूर्वींच चार नांवे ग्रंथकर्त्यांनीं दादोबांच्या 'आत्मचरित्रां'तून उचललीं असावी. कारण, तेथें तीं ह्याच क्रमानें एकत्र आलीं आहेत ! आपण १८२८ चें सुमारास सोमनाथटीच्या इंग्रजी शाळेंत जात असता वरच्या वर्गांत कोण मुळीं शिक्षित होते हें मागतांना ते लिहितात.— " पहिल्या वर्गांत हरिश्चंद्र हरिदाकर याचा नवर पहिला अमे, दुसरा नंबर चाळ गंगाधर शास्त्री, तिसरा मोरोबा कान्होबा, चौथा जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ याचा नंबर अमे. " (आत्मच.पृ. १९). आता येथे 'संशोधका'ंनी लहानशां वृत्त एखादीच केले कीं, 'हरिश्चंद्र' ह्या मुलाच्या ऐवजी " पहिल्या वर्गांत " त्याचा बाप 'हरिश्चंद्र' याम दखत बेलें ! आणि ह्याचि सृष्ट अचलोवन आंने कीं, 'हरिश्चंद्र' हें एकच अखंड नांव असता त्याचा त्यांनीं दोन नांवें केळी आहेत ! कारण, शाळ्याळेंतून त्या काळीं पुष्कळ वेळां आडनांवें देण्याचो जरी प्रवृत्ति नव्हती, तरी विद्यार्थ्याला बापाचें नांव यावेच लागे. तेव्हा साहजिकच 'हरि' हा मुला व 'शंकर' हा त्याचा बाप कल्पित अपरिहार्य नव्हे काय ? तथापि भाषाशास्त्राबरोबर संशोधकाला समाजशास्त्राचाहि अभ्यास अवश्य असून त्या दोहोंनहि प्रभूत लेखक अत असल्यामुळे,

कदाचिन् अमेहि अमण्यान्वा संघर्ष खरा की 'हरि शंकर' हे नांव प्रमुनदळीत असून तो मुलगा ब्राह्मणच होत। हिंसा अमल्या पाहिजे असा सुनिश्चित, शोध कामग्याकारणाने 'हरि शंकर' असेच शान्तबुद्ध लिहिणे पाहिजे। परं, " ह्या काळांतह हरि शंकर, बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर, मोरोबा धन्दोबा, जनार्दन आप्पाजी याउगीळ हे होऊन गेले, " हसे दुसरोही शेंकडे विचार्यो एलिफण्टा एल्फन्सून ह्या काळां होऊन गेले नाहीत काय ? मग ह्या काळांत 'हरि शंकर' प्रचुन चौधेच जय होऊन गेले, हें सांगण्यांत विशेष स्वारस्य कोणें ? ह्या काळांत बाळ गंगाधरसाह्यासारखे अष्टपैल बुद्धिमत्तेचे व असाधारण कर्तृत्वाचे पुरुष हे आळ गंगाधरसाखी हेच एक होऊन गेले अगता, त्याच्याबरोबर त्याच ह्या इतर नावाचा उच्चार ह्या समयी वक्षारवितां ! केवळ मराठी प्रचरिप्पतीपरजच येथे स्थान दाखवाचे असेल तर मोरोबा धन्दोबा यांनी 'घशोराम कोतवाल' हिजसारखी एक फदधरी तरां लिहिली, पण 'हरि शंकर' व 'जनार्दन आप्पाजी' ह्यांनी लिहिलेली एसादी अगदी सामान्य मुद्रित साहित्यकृति तरां प्रो. कुलकर्णी दाखवूं शकतील काय ! शिवाय हे चौधेक्षण ह्या काळांत " होते " नव्हे, तर " होऊन गेले ", असे निघात विधान ह्यांनी केले आहे. परंतु बाळशास्त्राव्यतिरिक्त इतर तिचे पुढील काळांत नव्हते, असे ते सप्रमाण म्हणू शकतात काय ? प्रस्तुत लेखकाच्या अन्य अवलोकनाप्रमाणे, हरिश्चंद्र हरिश्चंकर व जनार्दन आप्पाजी हेहि १८५७ च्या पुढील काळांत इयात असून मोरोबा धन्दोबा यांनी १८७० साली पुनर्विवाह केल्यानंतर त्यांचा मोठा शौचनीय अंत झाला ! पुनः ह्या मोरोबांनी 'घासीराम कोतवाल' होय एक फदधरी जर १८६३ मध्ये लिहून प्रसिद्ध केली आहे, तर त्यांना १८५७ नंतरच्या काळांतच याकाळाचा की तसूतरेया ? " भाऊ महाजनाचा 'प्रभावकर' ह्याच काळांत निघाला, " हो एक जणू कथ्य 'अद्वितीय' गोष्ट ह्या काळांत घडली असे समजून केवळ त्याच एका वर्तमानपत्राचा निर्देश ग्रंथकारांनी केला आहे. पण एका छोट्या वक्तृमतेतिहासांत जर फरावयाचा तर तो मराठीतील आद्य गातादिक 'दर्पण' व साध मासिक पुस्तक 'दिग्दर्शन' काढ्याच्या ह्या शाभेनच निवतकलिख्यछटीच्या जनकाचा—मृणजेच बाळशास्त्री जामेकर यांचा—निर्देश घरावयाचा, की पुढे दहा वर्षांनी निघरेल्या भाऊ महाजनाच्या 'प्रभावकर' चा ? 'मराठी भाषा'—जर ह्याच प्रकाशी पुढे लिहितात :— " निघरा भाग १८७६ पर्यंत मध्ये... यशोदा-पांडुरंगी, केसदश याच काळांत लिहिली गेली. " आशी 'यशोदा-पांडुरंगी' ही मोरोबांच्या 'बंकादश' वरील पहिली नामांकित टीका दारोबा पांडुरंग यांनी १८६५ मध्ये प्रसिद्ध केली; आणि १८३६ मध्ये त्यांचे 'मराठी भाषेचे व्याकरण' प्रथम प्रसिद्ध झाल्यानंतरचा त्यांचा मोठ्या व माननीय आण प्रच हान होय. त्यांचा दुसरा मद्रव्यासा मराठी भाषेतील भर म्हणजे १८८१ मध्ये प्रसिद्ध झालेले त्यांच्या व्याकरणाची 'पूरणिफा' हिंया पूरवणी. म्हणजे मृत्युः पाहता दारोबा पांडुरंगांचे मुख्य मंधावृत्त्य १८५७ च्या पुढील काळातच पडून नाही पडत ! अर्थात् प्रो. कुलकर्णी यांनी त्यांचा मुख्य नामनिर्देश १८१० ते १८३६ ह्या काळांत निघारत केला, असेच नव्हे काय ? १८७४ नंतर १९३३ पर्यंत त्यांनी पुढील काळाचा एकाच संघ मासिकेतय दितो; आणि व्यापिक्या

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी' ९३

ते मोठ्या अभिनेत्याने मांगलात की, "परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथमप्रथमच्या दिवसांत जो झाले त्याला धर्म दिव्य विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनी. सर्व इंग्रजी अमदानीत ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली " (पृ. २४०). परंतु ऐतिहासिकपणे निर्भिकारपणे विचार केव्हास हे विधान बरोबर आहे काय ? इंग्रजी अमदानी १८१८ मध्ये सुरू झाले, आणि 'निबंधमाला' -वर विष्णुशास्त्र्याचे अतारकार्य झाले १८७४ ते १८८१ ह्या काळात. तेव्हा इंग्रजी अमदानीच्या पहिल्या ५६ वर्षांत "ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली." हे म्हणजे वस्तुस्थितीत धम्म आहे काय ? त्याच्यापूर्वी बाळगांधी जामेवर, भाऊ महाजन व 'लोकहितवादी' यांनी १८३२ ते १८६२ पर्यंतच्या तीन वर्षांत—म्हणजेच "परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथम-प्रथमच्या दिवसांत जो झाला" त्या काळात—महाराष्ट्रीय "विचारास चालना" देण्याचे च कार्य प्रामुख्याने केले नाही काय ? विष्णुशास्त्र्यासारखी त्या पूर्वतैत्तिकानां गुणगुणाने मराठी भाषा स्थितीत नाही, व्युत्पत्ति म्हाकात्री मी लिहिणेहि शक्य नव्हते, ही गोष्ट खरी. तथापि त्या वाङ्मयतेहासकाराच्या ह्याच पाहिल्या आत्मदर्शित लेखकांनी स्वपर-विचार लोकांपुढे मजत मांडून विचारजागृती अधिक पोषण करी, जसे म्हणावे लागेल ना ? पुनः त्याच संदर्भाने ग्रंथकार सांगतात की, "लोकहितवादी, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक, हे त्याच काळातील उत्तरकाळीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही " (पृ. २४१). परंतु "चिपळोणकर, आगरकर, टिळक" जरी "त्याच काळातील उत्तरकाळीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही," तरी 'लोकहितवादी'चा त्या उत्तरकाळात समावेश करणे युक्त वरी ? 'लोकहितवादी'चे विचारजागृतीचे कार्य प्रो. कुलकर्णी यांनी वल्गिलेल्या दुसऱ्या काळखंडांत सुरू होऊन तिसऱ्या काळखंडांतच प्रायः संपून गेले होते ! त्यांचा मुख्य 'नियंत्रणग्रह' हि १८६६ मध्येच छापिला गेला नव्हता काय ? अर्थात् विष्णुशास्त्र्याचा 'लोकहितवादी'-वरील गाजलेला निबंध १८८०च्या सुमारास प्रसिद्ध झाला, हेच त्यांच्या काळाशी त्यांची चुकीची सांगड घालून देण्याचे कारण अगळे पाहिजे ! शेवटी, "शिष्ट अभिजात मराठी तयार करण्याचे श्रेय ह्यांनाच आहे," हे ग्रंथकार्याचे विधानहि प्रायः अनैतिहासिक व अशास्त्रीयच समजले पाहिजे.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी'

'मराठी भाषा—उद्गम व विकास' ह्या सुप्रसिद्ध मोठ्या ग्रंथातील 'मराठीचे कालिक भेद' नामक प्रकरणही इतके विवेचन केव्हानंतर त्याच्याच आधारें रचिलेल्या 'अर्वाचीन मराठी' (१९३६) ह्या पुस्तकांत प्रायः त्याच विषयाची जी संक्षिप्त व विवृत माहिती दिली आहे तिचा वेगळ्या विचार करण्याचे वस्तुतः प्रयोजन नाही. तथापि अशा नांवाजलेल्या शालेयपद्धती ग्रंथांत प्रो. कुलकर्णी व प्रो. पारसनीस यांच्या-सारख्या मराठी मांगल्या विद्वान व आत्मविवेक गणिलेल्या अध्यापकांकडूनहि के. बाळगांधी जामेवर व त्यांचा काळ ह्यासंबंधी कमी हेळमंड केळी जाते हे त्यांतील पुढे दिलेल्या ऐतिहासिक वृत्तान्तावरून पाहण्यासारखे आहे. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा परिचय करून देतांना ते लिहिताना (पृ. २९६) :—

“ १८२० मध्ये मुंबई इलाखा इंग्रजांच्या सर्वेस्ती अमलाखाली आला आणि मॅट स्टुअर्ट एन्क्विन्स्टन यांची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली, नवीन तन्हेचें शिक्षण देण्यास देशी भाषेत भरपूर ग्रंथ नव्हित असें दिसून येताच त्यांनीं ग्रंथोत्पत्तींम उत्तेजन देण्या-करिता एक संस्था स्थापिली. या संस्थेमध्ये काम करणाऱ्या मंडळीत मोल्स्वर्थ, केंडी, जव्हांस इत्यादि युरोपियन व जगन्नाथ शंकरशेट, सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळी होती. .. यावेळीं जे प्रयत्न झाले त्यात नमूद करण्या-जोगे म्हणजे मोल्स्वर्थचा कोश व दादोबा पांडुरंग यांचें व्याकरण हे होत. मोल्स्वर्थ-चा कोश अनेक पंडितमंडळींच्या मदतीने तयार झाला आहे.”

“ ... १८५६ मध्ये मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना हांशपर्यंतचा फल म्हणजे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील अणोदय म्हणता येईल.” इ.

“(१) सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे:—याचा जन्म १७८८ त मुंबईस झाला. हे प्रथम ईर्जनिअर स्तराचे नोकर होते. यांनीं बाळमित्र, दमापनीति हीं पुस्तकें इंग्रजीवरून लिहिली. यांची भाषा सोपी व रसाळ आहे. हे इ. स. १८३० मध्ये निवृत्तले.

“(२) बाळशास्त्री जांभेकर:—(जन्म १८१०) बाळशास्त्री हे छत्रे याचे सहाय्यकारी होते. बाळशास्त्री हे विद्वान आणि बुद्धिमान होते. गणित, व्याकरण, रसायन-शास्त्र इत्यादि विविध विषयांत त्यांची गति अकुंठित चालत असे. बाळशास्त्री यांनीं निर-निराळ्या विषयावर सुमारे १५ पुस्तकें लिहिली आहेत त्यावरून त्यांच्या बौरस बुद्धिमत्तेची कल्पना येईल.

“(३) हरि केशवजी (ज. १८०४, मृ. १८५८)—

“(४) दादोबा पांडुरंग (ज. १८०४; मृ. १८८२)— दादोबा पांडुरंग यांनीं आपलें आत्मचरित्र लिहून ठेविलें आहे; व त्यांतील कांहीं भाग थी. पांवारकर यांनी प्रसिद्ध केला आहे. त्यांचें शिक्षण काही परीं व फाळी खाजगी शाळेंत झालें. शिक्षण संपल्यावर मुंबईम एन्क्विन्स्टन विद्यालयांत शिक्षकत्वे कानावर त्याची नेमणूक झाली, व पुढें जांभेकर-शास्त्री कारत्यानंतर त्यांना शाळेंत मुख्यध्यापक नेमले. त्यांनी मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिलें (१८३९). त्याची मुद्राकन घाटविलेली दुपरी आवृत्ति १८५० मध्ये प्रसिद्ध केली. मोरोपंत्याच्या केकावली या केकाव्यावर यशोदापांडुरंग नावाचा एक विस्तृत टीका त्यांनी लिहिली आहे. एतद्वा त्याची ग्रंथानेष्पत्ति. ... मराठीतील पहिले स्वतंत्र ग्रंथकार म्हणून त्यांचा निर्देश करता येण्याजोगा आहे.

“(५) परशुरामपंत तात्या गोडघोले (ज. १७९९; मृ. १८७४):— मराठे कोश तयार करण्यावरिता ज्या गव्हर्नरमंडळीने गव्हर्नर देण्यांत आलें त्यात परशुरामपंत तात्या हे प्रमुखा होते. त्यांची सर्व नोकरी सरकारी शिक्षणखात्यांत झाली. इ.”

आतां प्रस्तुत पुस्तक हे दादुस्कुर्तानीस विद्याभ्यासासाठीं मुद्या लिहिलें आहे, त्या-अर्थां अशा शाळेपर्यंतची ग्रंथांतून माहिती त्या त्या यथायथा विद्याभ्यास पूर्वाग्रह, आवृत्ति-याफे, विषयचें महत्त्व व अंग्रेजीभाषेतील सास्तस्य स्थितांत राखून पाळणून जगां दिली पाहिजे, तशी ती माहिती किन्तू आणि पुस्तकाची भाषाहि चांगली शुद्ध अगली पाहिजे.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारमनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी' ९५

हे उघड आहे. ह्या दृष्टीने वसंत अल्पवृत्तान्न कम काय उतरला आहे ते पाहू.

‘अर्वाचीन मराठी वाङ्मया’चा पहिला खंड म्हणजे “१८१८ पासून मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेपर्यंत”चा काल, असे प्रथवार आरंभाचे नमूद करितान. परंतु विद्याप्यांच्या दृष्टीने “मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेपर्यंत” म्हणजे निश्चित कोणत्या वर्षापर्यंत, हे मागणे अगम्यच नव्हते काय ? वस्तुतः. “१८१८ ते १८५७” असा हा कालखंड आहे. पण मौज अशा की, मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ह्या विद्वान् “प्राध्यापक”-द्वयालाच त्या घटनेचे गम्यकू ज्ञान नाही ! त्याच्या ममजुर्गीप्रमाणे “१८५६ मध्ये मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना” झालेली आहे (पृ. २९६ पाहा), तर त्या घटनेचा खरा मिति आहे १८ जुलै १८५७ !

“१८२० मध्ये मुंबई राज्याच्या सर्वस्वी अमलाखाली आला आणि मोंट स्टुअर्ट एल्फी [“ लि ” शुद्ध] म्हातयाची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली”, हे विधान चुकीचे आहे. “ मुंबई इलाक्यात ” मिथ प्राताचाटि समावेश परवापरवापर्यंत होत असे, आणि तो प्रांत पुढे मुमारे रीम बघेनी इंग्रजांच्या अमलाखाली आला. पेशवाईचा ‘त १८१८ मध्ये झाल्यावर एम्पिस्टन् यास प्रथम डेप्युटी कमिशनर नेमिले आणि, नो व्हॅर १९१९ मध्ये ह्या प्रांताचे ते गव्हर्नर झाले. “ नवीन तऱ्हेचे शिक्षण देण्यास देशी भाषेला मर्यादा ” नव्हे, तर प्रायः मुठीच “ प्रथम नाहीत असे दिसून येताच त्यांनी प्रथोत्पत्ती उनेत्रन देण्याकरिता एका गस्या स्थापिली”, अशी ह्या वस्तुस्थिति नमून “ दि. नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल शुक्र गोमायटी ” ह्या शिक्षणसंस्थेच्या विद्यमाने ग्यानी शिक्षणोपयोगी प्रयत्नांचे उल्लेख दिले. “ या संस्थेमध्ये काम करणाऱ्या मंडळीत मोल्स्वर्थ, कॅड्री, जव्हारी [‘ लि ’ शुद्ध] या इत्यादि युरोपियन व जगन्नाथ शेंकराव, मदाशिव काशिनाथ वर्क बापू छत्रे, बाळशास्त्री इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळी होती, ” हे म्हणजेहि परोक्ष नाही. पूर्वाक्त गोमायटी सन १८२२ मध्ये स्वतंत्रपणे आपला कारभार करून आगल्यावर १८२३ ते १८३० पर्यंत जव्हार्याहोय त्या राखणेचे (हिलाच १८२७ पासून “ बॉनेनेटिव्ह एज्युकेशन गोमायटी ” हे नाव दिले गेले) युरोपियन सेक्रेटरी असून बापू छत्रे नेटिव्ह सेक्रेटरी होते, आणि इतर अनेक मंडळीपरोक्ष जगन्नाथ शेंकराव यांच्या केवळ कारभारांमंडळीत समावेश झाला होता. मोल्स्वर्थ व कॅड्री हे ह्या काळांत स्वतंत्रपणे, पण सरकारच्या साहाय्याने मराठ्यां-इंग्रजी कोशाचे काम करीत. बाळशास्त्री जमिंदार हे तर ह्या कालावधीत केवळ शाळेत जाणारे विद्यार्थी असून पुढ १८३० मध्ये डेप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी नेमिले गेले । अर्थात् त्यांची प्रयत्ना ह्यांतच होती आहे. “ यावेळी जे प्रयत्न झाले त्यांत नमूद करण्याजोगे म्हणजे म्हणजे मोल्स्वर्थचा कोश व दादोबा पांडुरंग यांचे व्याख्यान हे होत, ” असे प्रयत्ना सांगत; परंतु ‘ अर्वाचीन मराठी ’ हे पुस्तक १९३६ मधील हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांसाठी लिहिलेले आहे, ह्या दृष्टीने पाहता त्यांना मोल्स्वर्थ व दादोबा जर ऐकूनहि माहीत नाहीत तर त्यांचे कोश व व्याख्यान कोणत्या भाषेचे हे कसे समजणार ? तसेच ‘ मोल्स्वर्थचा कोश ’ कोणत्या भाषेचा व कोणत्या भाषेन आहे, हे स्पष्ट न सांगता आजकालच्या विज्ञाना पदार्थांसाठी तरी बिनचूक सांगता येईल ? किंचिदुना प्रस्तुत विद्वान् प्रयत्नांनाहि

येथें संभ्रम झालेला दिसतो! “मोत्स्वर्थचा कोश अनेक पंडितमंडळींच्या स [‘सा’ हें शुद्ध] हास्यानें तयार झाल्य, ” ही गोष्ट सरी; पण तो कोश पूर्ण ‘मराठी’ नसून ‘मराठी-इंग्रजी’ आहे, आणि १८३१ मध्ये तो प्रसिद्ध झाल्य; तर ग्रंथकर्त्यांना अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें जो कोश अभिप्रेत दिसतो तो दादोबा पांडुरंग यांनी “वद्भुत कृत्य” म्हटलेला ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ होय त्याच “पंडितमंडळींनी” पूर्ण मराठीनें मोत्स्वर्थच्या मार्गदर्शिलाने तो केला असला तरी शास्त्रीमंडळींचा कोश म्हणून तो प्रसिद्ध असून तत्पूर्वी दोन वर्षे छापिल्या गेला! अर्थात् हे दोन अगदीं भिन्न ग्रंथ होत, परंतु असा निःसंदिग्ध बोध ग्रंथकर्त्यांच्या वाक्यावरून होतो काय? तसेंच दादोबा पांडुरंग यांचें १८३६ मध्ये प्रसिद्ध झालें तें ‘मराठी भाषेचें व्याकरण’ असून ‘महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण’ हें नांव त्याच वर्षी, पण त्याच्यापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या गंगाधरशास्त्री फडके यांच्या पुस्तकाचें आहे.

वरें, प्रो. कुलकर्णी हे पेशवेदप्तरातील जुने ‘संशोधक’ आणि प्रो. पारसमीस हे त्यांच्याप्रमाणे स्वतःस लगे म्हणवीत नमले तरी प्रसिद्ध ‘इतिहाससंशोधक’ पारसमिसांचे पुतणे व चरित्रकार. ह्या इथीनें ह्या उभय ग्रंथकारांनी ऐतिहासिक काळानुक्रम व सन इत्यादि महत्त्वाच्या गोष्टींत माहाळरणा दाखविणें क्षम्य कर्तें? “अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांतलं अदणोदय”-कालात त्यांनी एकूण पाच प्रधकार प्रविष्ट केले आहेत; ते म्हणजे अनुक्रमे छत्रे, जामेकर, हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग व परशुरामपंत गोडबोले हे होत. परंतु येथें भौज अशी दी, काळ्ढण. गोडबोल्याचें स्थान दुसरें असतां त्यात शेवटीं घातलें आहे; तर हरि केशवजींचें दुसरें स्थान बाळशास्त्र्यांना दिलें आहे। त्याचप्रमाणे प्रत्येक ग्रंथकाराची पांचवार वाक्यात जर कोळवण करावयाची तर त्याच्यासंबंधीचे महत्त्वाचे ठळक तपशील दावयाचे कीं किंकोळ? ह्या दृष्टीनें बापू छत्रे “हे प्रथम इंग्रजीनिबर खात्यात नोकरी होते,” ह्या निरपयोगी तपशील सुलभ सांभण्यापेक्षा “हे इंग्रजी शिक्षणाचे एक आद्य पुरस्कर्ते असून, दादोबा पांडुरंग यांनीं त्यांत गद्यात्मक ग्रंथांचे जनक म्हणून गौरविलें आहे,” हें नागणें अधिक आगत्याचें नव्हतें काय? “परशुरामपंत तात्या गोडबोले” हें नांव अशा रीतीनें लिहिलें आहे की, लेखकांच्या मतें “तात्या” हे परशुरामपंतांच्या बडित्यांचे नांव असावें। पण त्यांचे सर नांव “परशुराम बळाल.गोडबोले” असें देणें जरूर होतें. हे गृहस्थ ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ तयार करणाऱ्या मंडळींत “प्रमुख” होते, हें विधानहि चुकीचें आहे. पाच- गत मंडळींपैकी ते एक असून बाळशास्त्री फातें प्रभृति विद्वान् त्या रचनेंत प्रमुख होत. लोंच परशुरामपंताची “मंत्र नोकरी सरकारां शिक्षण खात्यांत शाली,” ही गोष्टहि सरी नाही. वयान्तां पणान्ती उलटवून ते पुणें संसृन पाठशाळेंत मेजर केंडी यांचे छाहा- यक व पंडित म्हणून वाम बसूं लागले. अगो.

“बाळशास्त्री जांभेकर—(जन्म १८१०-),” ही ह्या स्थळीं कलेचे पांचवडा ओढींचो नोद प्रस्तुत गमयीं विशेष पाहण्यासारखा आहे. “बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर” असें त्याचें तीर्ण नांव प्रसिद्ध अशतां, जुनी दाव्यांमंडळी आपल्या बडित्यांचे नांव प्रायः लिहोत नगनं, ह्या मंत्रदाय जणूं काय रपट करण्याकरितां येथें त्याचा केवळ

'बाळशास्त्री' म्हणून निर्देश करण्यांत आला आहे की काय नवळे। शिवाय ह्या विद्वान् साहित्य-संशोधकाचा फक्त त्यांच्या जन्माचे वर्ष कोठे तरी महत्प्रयासाने उपलब्ध झालेले दिसते, म्हणूनच त्यांनी " (जन्म १८१०) " एवढीच महत्त्वाची नोंद घेतली असावी. बाळशास्त्री १८४६ मध्ये मृत्यु पावले हे मराठी वाङ्मयाने सतरा ठिकाणी नमूद असलेले ताल त्यांस शोधूनहि कोठे सापडले नाही काय? परंतु ह्या अनिर्देशावरून काही सामान्य विद्यार्थ्यांची प्रथम-दर्शनी तरी अशी यास समजूत व्हावयाची की, बाळशास्त्री 'अद्यापि जिवंत असल्यामुळेच त्याच्या मृत्यूचा खान इतरांच्याप्रमाणे पुस्तकांत दिला नसावा! त्याच्यापैकी प्रथकारांनी सांगितलेल्या अत्यल्प वृत्तान्तांहि मोठा वेंचक व उद्बोधक आहे " बाळशास्त्री हे छत्रे यांचे माहात्म्यकारी होते, " असे पदिल्याच वाक्यात ते सांगतात, आणि त्याच्या विद्यार्थिदशेचीहि ठिकाणच माहिती न देता प्रथकारांनी त्यास एकदम " छत्रे यांचे साहाय्यकारी " बनविले आहे. पण हा मात्र त्याचा खरा शोध होय! कारण, आतापर्यंत आपणाम एवढेच विदित होते की, गंगाधरशास्त्री यांनी अपुला मुलगा बापू छत्रे याजकडे इंग्रजी शिकव्याकरिता ठेविल्या, आणि त्यांनी रंगला सोसायटीच्या शाळेत घालून त्याजवढून चांगला अभ्यास करविला इतकेंच नव्हे, तर त्याची असामान्य बुद्धि व वर्तुष्य पाहून १८३० मध्ये सोसायटीच्या नेटिव्ह सेक्रेटरीचा स्वतः राजेंनामा देऊन त्या जागी बाळशास्त्र्याची शिखारम केली, आणि सधनुसार त्यास ' डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी ' म्हणून सोसायटीने नेमून घेतले. बरे, बापू छत्रे हे बाळशास्त्र्यापेक्षा अवघे दोन तरांनीच वडील होते। मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर " बाळशास्त्री हे छत्रे यांचे साहाय्यकारी होते, " ह्या प्रो. कुलकर्णी-पारसनीस यांच्या अर्ध शोधबद्दल त्यांचे कीतुक करावयास नको काय! " बाळशास्त्री हे विद्वान् आणि बुद्धिमान् होते, " असेहि प्रथकार स्वगर्बीच सांगतात! परंतु शैक्षणिक मानमशाखाशी अपरिचित असणाऱ्या प्राकृत जनांना येथे जे कोडे पडते की, बाळशास्त्री हे प्रथमतः " विद्वान् " होते म्हणून ते " बुद्धिमान् " ठरले, की खरोखर " बुद्धिमान् " होते म्हणून " विद्वान् " झाले? शिवाय " हे विद्वान् आणि बुद्धिमान् होते " ह्यात तरी अगमन्य असे काय सांगितले? अशी मंडळी नेहमीच थोडीबहुत आढळतात. " गणित, व्यंकरण, रसायन इत्यादि विविध विषयांत त्यांची गति अकुटिल चालत असे, " ही माहिती थोडीशी बरी दिली; पण मापदंडांनी " गति....चालत असे " असे न म्हणता " गति असे " हेंच म्हणणे शुद्ध नव्हे काय! तथापि ह्या वाक्यावरूनहि ते थेट कोटीचे गणिती, ज्योतिषी, भाषाशास्त्रज्ञ, शास्त्रवेत्ते, इतिहासशास्त्रज्ञ इत्यादि होते, असा असाधारण शोध वाचकास होतो काय? बरे, " यांनी निरनिराळ्या विषयांवर सुमारे १० पुस्तके लिहिली आहेत, " इतके खरेपणाने सांगितल्यानंतर त्यांनील मुख्य दोनचार तरी पुस्तके त्यांनी भाषाव्यास नवी होती काय? किंवा ह्या १५ पुस्तके निश्चित कोणती हे स्वतः प्रथकार तरी सर्वां सांगू शकतील काय? प्रो. पोतदारानी आपल्या ' अग्रजानां ' त ५. ३५ वर नेमक्या १५ तप-शिलांची जी यादी दिली आहे तिजवरूनच ह्या आंकड्या प्रथकारांनी उत्पन्न केलेला १९४ दिवतो! परंतु मुळातच ह्या यादी वरी संपोष आहे, हे मागे ' अवतार-परिक्षणां 'त द्याविलेच आहे. तथापि पुढील खेळक आघड्यांना कोटून तरी मार्गोल माहिती स्वतः

धेताना तीत नवीन चुकाची भर कशी घालतात हे प्रयत्नांच्या प्रस्तुत नोंदीवरूनहि दृष्टे-
स्पत्तीस येते कारण, 'अवतारां'तील पंधरा तपशील "वाळशास्त्री यांचे लेख व
ग्रंथ" ह्या सदरपत्राली दिलेले असून त्यात वर्तमानपत्रे व मासिके ह्यातील इंग्रजी लेखांची
मुद्रा गणना केलेली असता, 'अर्वाचीन मराठी'-कडे सांगतात की, "वाळशास्त्री
यांनी निरनिराळ्या विषयावर सुमारे १५ पुस्तके लिहिली।" आणि ज्याअर्थी अथवा तेथे
मराठी वाङ्मयासंबंधी विद्यार्थ्यांस संपुष्क माहिती करून देत आहेत त्याअर्थी वाळशास्त्री
यांनी १५ पुस्तके लिहिली, एवढीच घोषटपची ते करणार हे उघड आहे। तथापि अर्वा-
चीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास समजावून देताना निदानपत्री, वाळशास्त्री जमिणर हे एक
प्रसिद्ध आद्य मराठी गद्यप्रणेतार व 'दर्पण'-'दिग्दर्शन'-कडे ह्या नात्याने आद्य मराठी
नियतकालिककार होत, एवढेहि सांगण्याची तारतम्यबुद्धि प्रपञ्चार्थ्यांनी रंथ दाखवावयास नको
होती वाय ? आणि ह्या अल्प कृतान्तरात "वाळशास्त्री जमिणर हे अगाधारण बुद्धिमान
पुरुष नामांकित भावपंडित, गवितार व गद्यकार असून मराठ्यात इंग्रजी शिक्षणाचा पाया
चालणारे होते, आणि 'दर्पण' साप्ताहिक व 'दिग्दर्शन' मासिक यांचे कते ह्या नात्याने
हे मराठी नियतकालिकांचे जनक होत," अशासारखे एवादुसरे व कथ हे प्रथकार लिहिते
तर ते अधिप दार्थ व समुचित झाले नसले नाय ? परंतु कोटली तरी चार बायथे व सव-
शील मागणुने एकत्र कळजिह जर आजकाल विद्वान 'प्राध्यापक' व प्रथकार म्हणविला
येते तर अधिप से उग्न जाण्याच प्रयत्नच कथ ?

दादोबा पांडुरंग यांचा अल्प कृतान्तरिधो होतात पाहण्यासारखा आहे त्यांनी
हुमनाच नव्हे, तर "आपले आत्मचरित्र लिहून ठरिजे आहे, व त्यातील काही भाग
आ पांगारवर यांनी प्रसिद्ध केले आहे," कसे प्रयत्नतं मागतात परंतु जी, पांगारवशांनी त्या
'आत्मचरित्रा'च तत्तल एमदा भाग प्रसिद्ध केलेला नसून 'चि ह्या. विस्तारां'तील
आपल्या लेखान अर्वाचीन मराठी गद्याचा उदय या दृष्टीने त्यातील काही निवडक तपशील
एवत्र कडे आहेत पण प्रयत्नांचे तारतम्य व दत्ता ही कशी वा, आपला प्रस्तुत ग्रंथ
१९३१ मध्ये प्रसिद्ध करतवयाहि 'विस्तारां'तून १९२७-२८ मध्ये दादोबांचे उपरम्य
'आत्मचरित्र' संपूर्ण प्रसिद्ध झालेले असता, ती महत्त्वाची गोष्ट सांगण्याऐवजी १९१५ साली
प्रसिद्ध झालेल्या पांगारकरांच्या एका प्रॉटक लेखाच ते उल्लेख करितात। ह्यावरून वदाचित्
अथ गभवते की, 'अर्वाचीन मराठी'ची प्रथरचना स्वतःच्या एम् गु सार्ली तयार केलेल्या
प्राचीन टिपणाच्या आधारेच कोठ कांठे झालेली असावी। ते पुढ दादोबांच्या शिक्षणाविषयी
जी एकाच काक्यांत अतिशय उपयुक्त माहिती दतात ती विद्यार्थ्यांना सहजमाहजी लक्षांत
लेवता याची म्हणूनच तशी दिलेली दिसते। ते लिहितात, "रयांचे शिक्षण वांढी फरी व
इंग्रजी ह्याकरी झालेले झाले" पण मग पुन्हा काळी मुदुलकांचे मासिक दिवाण अत्यंत होय
नसते वाय ? शिवाय 'दादोबांचे आत्मचरित्र' मुळातून दसतेने न वाक्यांच जर
त्यांच्याकड 'चार शब्द लिहावयाचे तर कमी वाढी तरी घेतलाच मागले प्राप्त नाही वाय ?
तथापि दादोबांनी आपल्या प्रयात वितरी तरी कमीक माहिती स्वतःच्या शिक्षणाविषयी दिली
आहे. ते लिहितात, "मी नव्हे बरेंच अजून Mr Watkin च्या नाट्येन जात होता"

(पृ. १२). ग्रंथकर्ते जी सांगतात ती 'राजगी शाळा' हीच दादोबांचा शेवटची छानंतर दादोबा म्हणतात. "मी सोसायटीच्या मराठी शाळेत सन १८२० त गेलो तेव्हा मला थोडे थोडे इंग्लिश वाचावयास व मोठ्या अधरांनी बोंबी लिहवयाम येत असे." (पृ. १३). अर्थात् हावेळी त्यांचे वय अवघे अकरा वर्षांचे असून फार तर इंग्रजी पहिलीदुसरीची त्याची तयारी होती। पण प्रो. कुलकर्णी-पारसनीस यांनी लक्षात घेतले आहे. "शिक्षण संपल्यावर मुंबईस एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिक्षकाचे कामावर त्याची नेमणूक" केली आहे। परंतु वस्तुस्थिति अशी की, दादोबा १८२८ मध्ये सोसायटीच्या इंग्लिश स्कुलत दाखत झाले आणि तेच सांगतात की, "पुढे सन १८३५ सांन आमची West Scholarship ची तीन वर्षांची मुदत संपल्यावर मला Assistant मास्तरची वीस रुपयांची असावी मिळाली." (पृ. ३०). म्हणजे ग्रंथकर्ते अज्ञानाने सांगतात त्याप्रमाणे, राजगी शाळेतील शिक्षण संपल्यावर दादोबांना बाराव्या वर्षी ही "असिस्टंट मास्तरची वीस रुपयांची असावी" मिळालेली नसून पुढे दहा वर्षांचा काळ लोटला आहे, आणि तेव्हा ते चांगले २१ वर्षांचे तरी आहेत। कदाचित् ग्रंथकर्त्यांची अशीही समजूत असेल की, त्या बाळांमधील इंग्रजी इतका शिक्षणहि मोठी नोकरी मिळे अस जर आपण पेरतो, तर दादोबांनाहि तशी मस्तरची मिळाली असेल। पण त्याच्याच पुढील वाक्यांत त्यांनी यापेक्षा अधिक प्रतिभाविषय प्रसूत केले आहे ते एकाच वाक्यात विद्यार्थ्यांस सांगतात, "व पुढे जेजेवर शास्त्र वारल्यानंतर त्यांना (म्ह. असिस्टंट मास्तर दादोबांना) शाळेंचे मुख्याध्यापक नेमले." येथे ह्या कालमधेपक्षतु महाविद्यालयीन अध्यापकांनी अपरा त्यांना धरत प्रिय झालेल्या संक्षेपप्रमाणे म्हणजे 'प्राध्यापकांनी' एकदम पुनः सुमारे धावारा वर्षांची मंदूक्युति घेतली आहे, हे दायक्युतीत विद्यार्थ्यांच्या नव्हे, तर इतर 'प्राध्यापकांच्या' तरी तसे स्पष्ट न करता सहज ध्यानी घेईल वाय? परंतु बालशास्त्री जेजेवर वारले १८४६ मध्ये, आणि त्यानंतर ग्रंथकर्त्यांच्या प्रतिभामंजूर लेखनप्रमाणे झाले वाय, तर असिस्टंट मास्तर दादोबा यांना त्याच एल्फिन्स्टन विद्यालयाचे "मुख्याध्यापक नेमले" तथापि एवढेर वस्तुस्थिति अत्यंत भिन्न आहे. दादोबांनी ही एल्फिन्स्टन विद्यालयातील "असावी" वर्षांच्या आतबाहेर सोडून दिली, आणि १८६५ ते १८७५ पर्यंत जावनाच्या नवावाडेत शिक्षक म्हणून ते माळव्यांत जाऊन राहिले. तेथून परत आल्यावर पुनः ते एल्फिन्स्टन विद्यालयांत एवढेच वर्षे असिस्टंट राहून १८४१ चे सुमारास मुरतेच्या इंग्रजी शाळेत जे फर्स्ट असिस्टंट म्हणून गेले. तेथेच १८४६ पर्यंत होते; आणि ते १८४६ मध्ये बालशास्त्री वारल्यानंतर त्याच्या जागी ते मुंबईला नेमले गेले। म्हणजे, येथे ग्रंथकर्ते अशी घोडचूक करितात की, "एल्फिन्स्टन विद्यालयात शिक्षकाचे कामावर त्यांची [म्ह. दादोबांची] नेमणूक" १८३५ मध्ये जी एवढा करितात ती १८४६ पर्यंत त्याच वारशी, त्याच विद्यालयात, व त्याच जागी वायमची! इतकेंच वाय, पण च शास्त्री हे एल्फिन्स्टन विद्यालयाचे मुख्याध्यापक नवतर्हि ते दादोबांना त्याच्या जागी त्या शाळेंचे मुख्याध्यापक नेमून टाकतात। येथे वस्तुस्थिति अशी की, बालशास्त्री वारले तत्प्रीं नुक्ताच सरकारने मराठी पंतोची तयार करण्यासाठी एक 'सेमिनर हास' वाढून त्यांग त्याचे 'डिरेक्टर' नेमले होते, आणि ह्या जागवर दादोबांची नेमणूक करण्यांत आली।

वर्थात हें सारं लेखन-यानुर्थ विद्याध्यांच्या ध्यानात कसे यावयाचें ? आणि जर हा वास्तव बोध होणारच नाही तर असेचुकीचें तपशील प्रधात दावेचकशाळा ? ध्यानेतर ग्रंथकर्ते, दादोबांनी "मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिले (१८३६)" एवढेंच न सांगतां "त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये प्रसिद्ध झेली" अशीहि विद्याध्यांच्या ज्ञानात भर दाखतात. मात्र विद्यार्थ्यांनी हें वाक्य "वेगळ्या" ह्याऐवजी "सली" असा प्रथम शोध घालून तें पाठ करावयाचें आढे, हें विसरूं नये ! पण दादोबांनी आपल्या व्याकरणाची "सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति" हीच काही शेवटची नव्हें. त्यांनी आपल्या मूळग्रंथात एकूण सात आवृत्त्या सुधारून वाढविल्या, आणि शेवटच्या सातव्या आवृत्तीत वाढ करणें अशक्य दाटल्यामुळे 'पूरणिष्ठा' नामक स्वतंत्र ग्रंथ १८८१ मध्ये प्रसिद्ध केला ! नेह्या १८५० ची आवृत्ति सागणाऐवजी ग्रंथसंस्पर्शांनी ह्या 'पूरणिके'ची नोंद जर केली असती-अर्थात् ह्या ग्रंथ अख्येकाल अगल्या-तार ही खचित अधिक उपयुक्त झाली अगली, मात्र मग पुढील वाक्यात फक्त 'यशोदापांडुरंगी'चा नामनिर्देश करून "एवढीच त्याची ग्रंथसंपत्ति," असें त्यांत कमें म्हणता आले असतें ? ग्रंथसंस्पर्शांची ह्यापुढील वाक्यांहि मननीय आहेत, ते म्हणतात, "ही [ग्रंथसंपत्ति] फार अल्प असत्ये तरी त्या-वेळच्या इतर लेखकाप्रमाणें मर्यादित नसून स्वतंत्र आहे. मराठीतील पहिले स्वतंत्र ग्रंथकार म्हणून त्याचा निर्देश करता येण्याजोगा आहे." परंतु हा त्याचा अभिप्रायहि स्वतःचा नसून प्रो. पोतदारच्या पुढील वाक्याचा तो केवळ अनुवाद होय, असें कोणीहि चाणाक्ष नाचक सांगेल ! ते लिहितात — "दादोबांनी जरी फार लिहिले नाही तरी लिहिले ते सर्व स्वतंत्रपणें लिहिले. हरि केशवजीप्रमाणें किंवा बाळशास्त्र्याप्रमाणें मापांतररूप लिहिले नाही." (म. ग. अखतार, पृ. ४७, ४८ आ).

तथापि प्रो. पोतदार-कुलकर्णी-पारंगनीस ह्या चालू पिढीतील तीनहि विद्वान्-प्राध्यापकांचा दादोबांच्या मराठी ग्रंथसंपत्तीविषयी असा अभिप्राय असत्य तरी स्वतः दादोबांच्या व त्यांच्या निवृत्त्या पुढील पिढीत तो वेगळा होता, हें खालील वाक्यावरून दिसून येतें. "सदाशिव कशिनाथ छत्रे, बाळ गंगाधर चाव्री, हरि केशवजी, गोविंदजी नारायण, हे आमच्या मराठी भाषेचे हुकर, दुस्यडन, टेंपल, आदिपणच दोन एकदममध्ये या नमोवित ग्रंथकारांनी गद्याची प्रगति पाहून स्वभाषेची सुधारणा वेगळी त्याप्रमाणेंच आमच्यादिपूर्वोक्त गृहस्थानी नानाप्रकारच्या विपरीत लढामोठे निबंध लिहून तिच्या ठिकाणी सरपत्र, मनोरंजक आणि मार्गदर्शक इत्यादि गुण उत्पन्न केले. हा महारंजक आम्हाला कळून दिल्या-बद्दल ते शिरसाप होत." (वि. ज्ञ. विश्वर, १८७८). अर्थात् प्रस्तुत "शिरसाप" वाच्य ग्रंथकार-चतुष्टयाने दादोबांच्या अंतर्भाव झालेला नाही, हें लक्षात घेण्यासारखे आहे परंतु त्यावरून आपणच दुसराहि एक महारंजक बोध होतो तो हा की. ग्रामीरी सहज-मोठ्या मोठ्या-मठरा मराठी पुस्तकांचे व विशेषतः 'सुवर्णचें वर्णन' ह्या मोठ्या ग्रंथाचे कमें म्हणून मानल्या जाऊनले जे गोविंद नारायण माधोगावर त्यांचे अख्यया परिवर्तित प्रस्तुत कलमसंगत कल्प देवाचो 'अर्थाचीन मराठी' - वर्णना वाचकावरून भासलेली नाही !

रा. वि. पां. नेने यांचे 'अर्वाचीन मराठी साहित्य'

(१) प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांचा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास'

मराठी भाषा व वाङ्मय ह्या विषयाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने छाननेच्या महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे यडोद्याचे एक उत्तमही साहित्यगोष्ठी रां वि. पां नेने यांना प्रकाशन केलेला 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' (१९३५) हा होय. ह्यातलं समालोचन मग १८७५ ते १९३५ ह्या साठ वर्षांतलं ग्रंथतत्त्वांचेच मुख्यतः आहे. तथापि त्या त्या विषयाची मूळ पौष्टिक कथन वरतींना पूर्वसूरीच्या ग्रंथापेक्षाहि जे कांही अंतर साहित्यिक आदरतात त्यांत 'मराठी इतिहास व इतिहाससंगोचन', 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' व 'मराठी नियतकालिक' ह्या स्वतंत्र प्रकरणातून जे वाङ्मयाची जाभेतर याच्यांतबंधी कांही निर्देश त्या त्या निबंधाचे वरते प्रो. द. वा. पोतदार, रा. कृ. पां कुलकर्णी, व रा. रा. गो. फानडे यांनी अनुक्रमे केले आहेत. पैकीं मागील सदमागचा दृष्टीने प्रस्तुत प्रयातील 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' ह्या लेखाचें निरीक्षण प्रथमतः करणें हट होय.

ह्या निबंधाचे लेखक प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांची महाराष्ट्रातील एक विद्वान् मराठी भाषाशास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्धि आहे. तथापि जे. वाङ्मयाची जाभेतर ह्याच्यापेक्षांची ह्याचें ह्या क्षेत्रातील अनेक दृष्टीत मागेगर्ने केलेले दिसत नाहीत. ते लिहितातः— "मराठीचे आद्य व्याकरणकार म्हणून मान दादोबास याचा किंवा नाही, ह्याविषयी मतभेद आहे. मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फटके हे होत, अगें म्हणतात. १८३८ मध्ये ह्याच्या 'मराठी भाषेच्या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ति छापिली. ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील पहिले व्याकरण अर्मां परंतु त्यात मान्यता न मिळाल्यामुळे तें मागे पडले अर्मां दुसरा असाहि एक आश्रय पुद् दादोबांच्या हयातीत होत की, दादोबांनी आपले व्याकरण वाङ्मयाशी जाभेतर ह्यांनी जें व्याकरणविषयक साहित्य गोळा केलें होतें त्याच्या आधारवर राखिलें ... ह्या वादाला निराकरण करणें कठीणच आहे. व्याकरणाची जो एक प्रथा पाहिली ती दादोबांनीच पाहिली व त्या अर्थानें त्यांना 'मराठी भाषेचा पाणिनी' म्हणून मान देतात तो यथार्थच आहे, अर्वाच कोणीहि म्हणेल." (पृ. ३९८). पुनः ते म्हणतातः— "वाङ्मयाशी जाभेतर ह्यांनी आरले संवादना व्याकरण ह्याच सुमारास काढिले. फटके, दादोबा जाभेतर, टिळक, कृष्णशास्त्री गोडबोले व चिमणकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढीतील म्हणण्यास हरकत नाही. ह्यांचा काल आम्ही माधारणपणें १८३० पासून १८५० पर्यंत समजतां." (पृ. ३९९)

वरील सर्व वृत्तान्त वाचूनहि वाङ्मयाशी जाभेतर याचें मराठी व्याकरण-क्षेत्रांतलं निश्चित स्थान कोणतें ह्याचे वाचकांस मध्ये, तर स्वतः लेखकामहि स्पष्ट ज्ञान झालें आहे की नाही ह्याची शंका वाटते! "मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण." हें त्यांचे वस्तुतः सांगण्याचें आहे; आणि ह्यापेक्षां मतभेद आहे अर्वां ते म्हणतात. पुनः त्यांत असा एक श्रेय ते पाहून दाखवितात की, "आद्य व्याकरणकार म्हणून मान कोणास" पावयाचा? आणि हें कथन करीत धमती त्यांनी अनेक शिथिल व भ्रामक विधाने केली.

आहेत. ह्या सर्व गोंधळाचें मूळ हें की, जांभेकर, फडके व दादोबा यांची व्याकरणे प्रथमा-
रमीं कधीं छापून प्रसिद्ध झालीं ह्याचा बोध ह्या विद्वानांनीं कधीं घेतलेला नाही. पूर्वीं त्यास
हें कीडें इतकें पडतें ना !

गुडील विधानें ते चालपडतच वरितात — “मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री
फडके हे होत, असें म्हणतात. १८३८ मध्ये ह्याच्या ‘मराठी भाषेच्या व्याकरणा’ची दुसरी
आगति छापिली. ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील पहिलें व्याकरण असावें,” येथें
“मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण ?” असा मूलमूल प्रश्न असतानाहि ते “गंगाधरशास्त्री
फडके हे होत, असें म्हणतात.” एवढ्या लोकवातेवरच लेखक ममाधान मानतात पण जे
“असें म्हणतात” त कोण, कोठें व कशाच्या आधारे, हें त्यांनीं मागणें अवश्य नव्हतें
काय ? “१८३८ मध्ये ह्याच्या ‘मराठी भाषेच्या व्याकरणा’ची दुसरी आगति
छापिली,” असें ते सागत आहेत परंतु हां आवृत्तीहि त्यांनीं स्वतः पाहिली आहे कीं नाही
ह्याची शंकाच आहे. कारण, प्रस्तुत पुस्तकाचें नांव ‘मराठी भाषेचें व्याकरण’ असें
नसून ‘महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण’ असें आहे. पुस्तक पाहूनहि घरीलप्रमाणें नांव
दिलें असलें तर तीहि चूचक समजच पाहिजे. मग निदान अवतरणाचिह्ने घालून त्यांनीं तसा
आनास उत्पन्न करायला क्यो होता. “ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील
पहिलें व्याकरण असावें,” असें ते शेवटीं अनुमान करितात, परंतु त्याला तरी आधार
काय ? तथापि ह्या रसाच्या म्हणण्याचा अर्थच सुट्टी करत नाही ! “ह्या व्याकरणाची
पहिली प्रत” म्हणजे काय ? “ह्या व्याकरणाची” जी “दुसरी आगति” १८३८ मध्ये
छापिली गेली तिच्या जर १००० प्रती छापिल्या असतील तर त्यातील “पहिली प्रत”
य इतर ९९९ पैकी कोणतीहि दुसरी प्रत ह्या स्वरूप असणार नाहीत काय ? मग “ह्या
व्याकरणाची “पहिली प्रत” हें “मराठीतील पहिलें व्याकरण” कसे काय बनणार ? पण
ह्या विद्वान् लेखकाच्या मनात “पहिली प्रत” म्हणण्याऐवजीं “पहिली आगति”
म्हणावयाचें कदाचित् अगेलें ! तथापि तीहि त्यांनीं पाहिलेली नसता किंवा ती कधीं छापिली
गेली ह्याचें शीर्ष ज्ञान नसता, ते आपणें पूर्वीं अनुमान साधार कसे काढ करत !
बदाचिर् बाळशास्त्री जांभेकर यांच ‘वाल्म्यव्याकरण’ मराठीतील पहिलें व्याकरण नुमेत्यच
कशाकम्पन ? ते सुद्धा दादोबाचें ‘मराठी भाषेचें व्याकरण’ १८३९ मध्ये प्रथमतः
छापिले जाण्यापूर्वीं निघालें होतें, हें प्रस्तुत भाषाशास्त्रज्ञांना विदित आहे काय ? तथापि हीहि
गोष्ट त्याच माहीत आहे असें दिवत नाही ते मोक्षरीतीनेच लिहितात कीं, “बाळशास्त्री
जांभेकर ह्यांनी आपलें गदाकर्म व्याकरण ह्याच सुमारास छापिलें.” पण “हा सुमार”
तरी निश्चिंत कोणता ? मंगलपुढाल खर्चाकम्पन १८३९ ते १८४० असा नेमजत असावे
परंतु हा त्यांचा समजहि गर्वया घुशीचाच होय ! शेवटीं श्री कुलकर्णी सांगतात कीं, “फडके
दादोबा, जांभेकर, टिळक, कृष्णशास्त्री गोडघोले व गिरधरकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी
व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढीतील म्हणवपास हरबत नाही. त्यांचा काल आम्ही साधारण-
पणें १८३० पासून १८७० पर्यंत समजतो.” पुनः येथें “फडके, दादोबा, जांभेकर”
असा जो क्रम त्यांनीं घरींग आहे ह्याकम्पजि फडके पहिले, दादोबा दुसरे, व जांभेकर तिसरे

व्याकरणकार ते समजतात, हे अगदी स्पष्ट आहे. परंतु ही त्याची समजूतहि सर्वथा चुकीचीच होय. ह्या त्यांच्या विधानावरून निःसंदिग्धपणे म्हणता येते की, त्यांनी फडके यांच्या व्याकरणाची पहिली व बहुधा दुमरीहि आश्रुति जशी प्रत्यक्ष पाहिलेली नाही, तशीच दादो-कृत व्याकरणाची पहिली आश्रुतीहि त्यांम अदृष्टच आहे. "दादोबांनी आपले पहिले व्याकरण १८३६ साली लिहिले." (पृ. ३१८), असे ते सांगतात. पण हे त्यांचे केवळ भ्रुतिप्रामाण्यच होय ! कारण, दादोबांच्या व्याकरणाची पहिली आश्रुति पाहण्याचे जर त्यांना भ्रम केले असते तर त्यांच्या मुखपृष्ठावरच "इस्वी सन १८३६ माहे डिसेंबर," अशी त्या प्रयाच्या छपाईची नोंद त्यांना आढळली असती. आणि मुखपृष्ठ उलटल्यानंतर त्या प्रयाचे "प्रस्तावना" वाचण्याची थोडी समर्था त्यांनी केवली असती तर पृ ५ वर खालील लहानशी, पण अत्यंत उद्बोधक लहटीप त्याम दिलेली असतीः— "ही प्रस्तावना लिहितानावर व हे व्याकरण छापण्याचे अगोदर दोन लहानसी व्याकरणे छापली गेली." येथे हा मोथम उल्लेख करणाऱ्या ऐवजी ती "दोन लहानसी व्याकरणे" कारणे कोण आणि तीं मुद्रित कैत्याच्या तारखा कोणत्या एवढे जर दादोबा कृपा करून मागने, तर "मराठीचा आद्य व्याकरणकार कोण ?" ह्या आजकालच्या बोव्याचा आपोआप निर्णय झाला असता, परंतु हे गूढ पुनः त्यांनी का ठेविले न केले ! तथापि ह्या दोन लहानश्या व्याकरणापैकी निदान गंगाधरशास्त्री फडकेकृत 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' ह्याची पहिली आश्रुति आज उपलब्ध असून त्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "सन १८३६ जानेवारी तारीख १" अशी छपाईची नोंद दिलेली आहे. अर्थात् हेहि व्याकरण १८३६ मध्येच छापिलेले असले तरी दादोकृत व्याकरणापेक्षा सुमारे वर्षभर ते छापले गेले होते हे निश्चि आहे. आणि ह्यावरून के. बाळशास्त्री जामेकरांचा विचार पळभर बाजूस ठेविला तरी "मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, असे म्हणतात," हे श्लोकवार्ता नसून ती गोष्ट निश्चि आहे, असे मानाव्याम नको काय ? मग प्रश्न राहिल्या जामेकरांचा, आणि त्याच्याहि 'यालव्याकरणा'चे पहिल्या आश्रुतीचे पुस्तक जर उपलब्ध असते तर तोहि उत्साहा सहज साळ्य असता. परंतु आज आपल्याला त्या लहानसर पुस्तकाची "सन १८३८" ची आश्रुति जुन्यांत जुनी उपलब्ध असून दुर्दैवाने त्याच्या मुखपृष्ठावर ही आश्रुति कितीही जसे निदर्शितिलेली नाही, तसे त्यावर प्रथकस्यांचे जाहीर छापिलेले नाही !

तथापि ही आश्रुति पहिली नव्हे हे निश्चित. कारण, स्वतः दादोबांचे सांगतात की, त्यांचे स्वतःचे व्याकरण "इस्वी सन १८३६ माहे डिसेंबर" मध्ये छापण्याचे अगोदर "दोन लहानसी व्याकरणे छापली गेली" होती; आणि ज्याअर्थी पूर्वे व्याकरणकार म्हणून फडके—जामेकर यांचाच नामनिर्देश सर्वत्र केलेल्या आढळतो, आणि फडकेयांच्या व्याकरणाची पक्की नोंद आढळणाने उपलब्ध आहे, त्याअर्थी हे दुसरे लहान व्याकरण म्हणजे जामेकरांचे 'यालव्याकरण'च असले पाहिजे हे उघड आहे. अर्थात् रा. कुलकर्णी यांनी जुन्या 'व्याकरणकारांचा म्हणून दिलेल्या क्रमादे नियित चुकीचा होय. त्यातील पहिली तीन नावे फडके, दादोबा, जामेकर" अशी न लिहता निदानपरी "फडके, जामेकर, दादोबा," अशी ती नमूद केली पाहिजेत.

क्षेत्रस्यादि गोष्टीचा ऐतिहासिक दृष्टीने शास्त्रमुद्र विचार करायच्या तर त्या त्या घटनाचा कालानुक्रम व तत्कालीन परिस्थिती हीं सूक्ष्मनेने लक्षात घेणें अवश्य आहे. परंतु श्री. कुलकर्णी यांचे वस्तुस्थितीसंबंधीच अज्ञान असल्यामुळे ते गोळाबरेजी पद्धतीने कोही तसे सांगत सुटतात । “ १८३८ मध्ये ह्याच्या [म्ह. फडक्याच्या] ‘मराठी मापेच्या व्याकरणा’ची दुसरी आवृत्ति छापिली, ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठ्यांतील पहिलें व्याकरण असावें.” ह्या ह्यांच्या निघानाचें परीक्षण कर केलें पुढे लागलीच ते पुनः दुसरे अनुमान वाढतात की, “ परंतु ह्याच [म्ह. फडक्याच्या व्याकरणाचा] वाच्यता न मिळाल्यामुळे तें मागे पडलें असावें.” परंतु हादि कोळ निराधार तर्कच होय । त्यांना हें माहीत नाहीं की, दादोबांनी व्याकरण सन १८३६ मध्ये जरी निघालें तरी त्याची दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये छापिली जाईपर्यंत फडके यांच्या व्याकरणाचा बरीच सरकारी मान्यता मिळून त्याच्या तीन व जामेकरांच्या ‘वाल्द्व्याकरणा’ च्या ‘पापे’नादि ‘अधिक आवृत्त्या निघालेल्या असून फडक्यांच्या व्याकरणाची १८५० मध्ये चौथी आवृत्ति निघाली होती । मग “त्याला मान्यता न मिळाल्यामुळे ते मागे पडलें असावें,” हें त्यांचे अनुमान भिन्नपत नपार्थ आहे ? त्याचप्रमाणें “ दादोबांनी आपलें व्याकरण बाळशाजी जामेकर ह्यांनी जें व्याकरणविषयक साहित्य गोळा केलें होतें त्याच्या आधारेवर रचिलें ” इत्यादि मजकूर श्री. कुलकर्णी यांनी येथे जो दिलेला आहे तो अगदीच अप्रस्तुत होय. घटनांचा कालानुक्रम लक्षात न आल्यामुळे, किंवा तुना ह्यासंबंधीच्या अज्ञानामुळे, ते हा विषय उमाच येथे चर्चानें आहेत, दादोबांच्या व्याकरणाची प्रथम आवृत्ति १८३६ मध्येच निघून गेली होती. त्याची सुधारून वाढविल्ली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये त्यांनी कढिली, आणि सप्टेंरी १८५६ मध्ये बाळशाजी जामेकर निघत पावलांच ‘वॉर्मिल क्लॉप’चे ‘डिरेक्टर’ ह्या त्याच्या जुवावर दादोबांची नेमणूक झाल्यामुळे, आणि स्वतः बाळशाजींनी कोही व्याकरणविषयक माहिती आल्या प्रयत्नानेनाही जुळविले होते अशी समजूत असल्यामुळे तणाप्रकारचा जर प्रशस्ती या काळीं नसत ह्याला अवस्थान मकळ नाही. तथापि तो कथा निर्मूल होता हें दादोबांनीच मानितल आहे. साराश, रा. कुलकर्णी दुसऱ्या आवृत्तीची ही कथा पहिल्या आवृत्तीशीं मेलत करित असल्यामुळे हा संशय निवारण निर्माण झाला अहे । अशाशीच काळगगनेन दुसरेहे एक उदाहरण त्याच्या पुष्तांक लेखनांत दृष्टीस पडतें. तें लिहितान, “ फडके, दादोबा, जामेकर, ठिकक, कृष्णशास्त्री गोडबोले व चिपळूणकर हे सर्व विद्वन् लव मराठी व्याकरणकर्त्यांच्या पहिल्या पिढीतल म्हणावयाग हरकत नाही, ह्याचा काल अंश १८३० पासून १८७० पर्यंत समजतो. ” असा हा १८३० ते ७० चा काळ शास्त्रांक कथा ? क्षेत्रस्या दृष्टीने तो निश्चित पेत्र हें कथे काहीच सांगितलें नाहीं. वास्तविक वरतल विद्वानांच्या प्रसिद्ध व्याकरणांपैकी पहिले व शेवटचे व्याकरण प्रथमतः क्षेत्रस्या वरीं प्रसिद्ध झाले तें लक्ष्मीन पेऊन हा काळ ठरविण्याग प्रस्ताव नाहीं, आणि ह्या दृष्टीने फडके, दादोबा आणि बहुधा जामेकर यांची व्याकरणे १८३६ मध्ये व कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचे ‘मराठी मापेचें नवीन व्याकरण’ १८६७ मध्ये असा प्रथमतः छापिली गेल्या करणानें प्रस्तुत काल १८३६ ते १८६७ असा साळ धरता येईल; किंवा तुना दादोबा ‘व्याकरण’ (१८३६) व त्यांचे महत्वाचे ‘पूरणीका’ (१८८१) ह्यांचीच

पुढील महाराष्ट्रीय व्याकरणविचारांवर दीर्घकालपर्यंत छाप टाकिली होती, आणि स्वतः दादोबा हेडि १८८२ मध्ये मरण पावले, ह्या दृष्टीने पाहिल्या व्याकरणकारांची पिढी १८३९ ते १८८२ पर्यंत घरणे शास्त्रोक्त नव्हे काय ?

शेतटी आगमनी पृथ्वी मुद्दामाची गोष्ट सांगून रा. कुलकर्णी यांचा हा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' संपूर्ण हा मुद्दा म्हणजे " मराठ्यांचे आय व्याकरणकार कोण ? " हा प्रश्न अशा स्वरूपात बरण्यापेक्षा " मराठ्यांच्या आय टापील व्याकरणाचा वर्ता कोण ? " असा तो मांडणे युक्त होईल, आणि त्यांचे उत्तर, जोंपयेंत के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या 'बाल-व्याकरणा' ची प्रथमावृत्ति कोणत्या वर्षी व तारखेस छापली गेली हे आपणांस निश्चित समजणार नाही तोपर्यंत, गंगाधरशास्त्री फडके हेच " मराठ्यांच्या आय टापील व्याकरणाचे स्रोत होत," असं दिले पाहिजे, तथापि के. बाळशास्त्री जांभेकर हे बरोल वर्ताने " मराठ्यांचे आय व्याकरणकार " यदाकदाचित् नसलेच तर ते कमरा. दुमरे इत्यांत इतकेंच वाय ते ! तथापि बाळशास्त्री यांची अठपैठू विद्वत्ता किती सर्वमान्य होती, आणि मराठी व्याकरण-विषयांतहि त्यांचा आधिपत्य किती भेद्य समजला जात असे, हे पुढील दोन गोष्टींकडून कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. गंगाधरशास्त्री फडके हे बाळशास्त्र्यापेक्षा वयाने सुमार दोन वर्षांनी बघील होते ! बांवे नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल्युक गोगायथीच्या शाळेत ' बाळ ' १८२९ च्या सुमारास जेव्हा प्रथम प्रसिद्ध झाला त्याच्याहि पूर्वी दोन वर्षे त्यांचो नेमणूक ' महाराष्ट्र भाषेचा कोरा ' सिद्ध करणाऱ्या शास्त्रांमंडळीस झाली होती. किंबहुना जगन्नाथशास्त्री कमवंत व बाळशास्त्री यांचे ह्यांच्यामवेत त्यांनी ' महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ' हि लिहून मिद्ध केले होते, आणि त्याच व्याकरणाचा व रामचंद्रशास्त्री जानवेकरकृत त्याच्या संक्षेपाच्या हस्तलिखित प्रतोंवरून बारा वर्षे तो विषय निरविविधानंतर त्यांनी आपले पूर्वोक्त ' महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ' १८३९ मध्ये प्रथम टापील झाल्यादि इतिहास त्यांच्याच प्रस्तावनेवरून आपणाने करून घेतो. ह्या प्रस्तावनेत ते बाळशास्त्र्याच्या साक्षा-य्याचा कगा उद्देश करितात तो पाह्याः— " मग मी ह्या सर्व विषयाचे आवलन करून हा नवांन मध्ये फार सांक्षिप्त केव. यांत कुशाग्रबुद्धि असे जे बाळशास्त्री जांभेकर यांसही जा पतनुपयोगी युक्ति मुचल्या त्यांच्या संग्रह करून व मी जो निरव सिद्ध केला तो त्यांना दाखवून हा ग्रंथ छापिला. हा छापण्याचा तंस्कार प्रथमच आहे. ' दुमरी सप्तत टैवण्यामारखां मंग्र म्हणजे दत्तेचा पांडुरंग यांच्या व्याकरणाच्या पाहिल्या आवृत्तीची पुष्कळशी पुस्तके जेव्हा त्यांचा अंणवर पडून राहिली, तेव्हा त्यांनी सरकाराकडे मदत मागितली. मग सरकाराने त्या ग्रंथाचे योग्य ते परीक्षण बरव्यासाठी तो बाळशास्त्र्याकडे पाठविला, आणि त्यांनी आपला अनुकूल अभिप्राय प्रकट वंग्रयानंतर दादो-बांना साहाय्य केली. बाळशास्त्री यांनी केलेले हे माय इंग्रजी परीक्षण आमक्या ह्या ग्रंथात बुध्दाध्वलेकराचे नांविले असून (पृ १८५-१८२) त्यांनील केलेले पहिलाच परिच्छेद चाली उद्घत केला आहेः—

" I think this Grammar tolerably well executed. It is much superior in point of arrangement to another work that has

been published by Gungadhar Shastree, on Marathee Grammar; and its definitions are much more clear and precise. As a first attempt we must make allowance for its few imperfections; which, however, it will be seen from the following particular examination of its various sections, are far from being such as to outweigh its merits. It seems in many points to enter into the philosophy of Grammar, which has not yet been done in any grammatical treatise in Marathee, and the notes in smaller letters contain a great mass of useful information and instructive discussions, 1) illustration of the obscure parts, or in support of the preference which the author has given to particular opinions. The work must, therefore, prove a valuable sequel to the study of the smaller grammars now in use in the Schools of Government." (पृ. १५५. स. भा.)

“ही मरकाते शास्त्रात मृगत चालू असयारी ‘Smaller Grammars’ ”—
दादीश्रीचा शब्दान “लहानची व्याकरणे” म्हणजे एक गणधरशास्त्री फडके यांचे ‘महा-
राष्ट्र भाषेचे व्याकरण’ व दुसरे स्वतः बाळशास्त्री यांचे ‘पालव्याकरण’ हीच
असणार, पैकी पहिल्याचा स्वतः उल्लेख घात केलेल्या असून आपल्या कुलीच्या स्वतः नामनिर्देश
मान त्यांनी शास्त्रीनतेने दाखलेच दिसते !

(२) प्रो. द. वा. पोतदार यांचे ‘मराठीइतिहाससंशोधन’

प्रस्तुत ग्रंथातील दुसरा विचारणीय लेख म्हणजे प्रो. द. वा. पोतदार यांचा, ‘मराठी
इतिहास व इतिहाससंशोधन’ या आपल्या ग्रंथात ते लिहितात—“इ.स. एल्फि-
न्स्टन् किंवा मालकन यांनी आपले इतिहासग्रंथ इंग्रजीमध्ये लिहिले, पंतु आपल्याकडील विद्वा-
नांनी शास्त्रापाठी त्यांची तुमची भाषांतरी केली. यापलीकडे त्यांनी पारसे धरू केले नाहीत.
प्राचीन इतिहासाचे किंचित् संशोधन बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ दाजी
यांनी केले परंतु विशिष्टांत किंवा पेशवाईकडून याकडे कोणी लक्ष दिले नाही.” (पृ.
३२१). पुनः एकदा ते सांगतात—“अखिल इंग्रजीत झालेले प्रौढ इफ्ते मराठी भाषांतर
सोडून दिले तरी बाळशास्त्री जांभेकर आणि रावसाहेब मंडलिक यांच्या-
सारख्या पट्टीच्या बुद्धिया[मा]न् माणसांनी एन्ड्रिन्स्टन् साहेबांच्या
पुस्तकावरून शालोपयोगी इतिहास रचण्याचेच कार्य केले.” (पृ. ३६५)

प्रो. पोतदारांची ही विधाने वस्तुस्थितीस सर्वोत्ती धावून नाहीत इतकंच नव्हे, तर
ती काहीशी अतुल्यशीची व अतुल्यशरणाची होत. प्रौढ इफ्ते, एल्फिन्स्टन् व मालकन् यांचे
इतिहासग्रंथ हे वस्तुतः “शालोपयोगी” आहेत काय ? त्यांचे कोणते प्रसिद्ध लक्षणे अधि-
कारी व राजकारणी पुरव असून त्यांनी आपले मध्य शक्यतितक्या कसोशीने मूळ ऐति-
हासिक साधने मिळवून स्वदेशकथनांत त्या त्या विषयांचा साद व इत्यंभूत परिचय कळव

देव्यासाठी लिहिलेले असून आताही १-० वर्षांनंतर इतिहासाभ्यासकाय ते अवश्य वाचनीय आहेत ना? मग अशा शरणागती वर कमीतकित प्रमाणभूत व संशोधन समजल्या जाणाऱ्या प्रभावी मराठी भाषांतर होणे हे तेव्हा अगत्याचे नव्हते काय ? आणि त्या काळाच्या सामान्य आंगभंगभाषापरिचितकडून ते काम इतकत तरी उरफेले गेले असे काय ? तरच तो काळ व परिस्थिती लक्षात घेता, अशा प्रकारचे मोठे इतिहासप्रय तेव्हा स्वातंत्र्यपणे सिद्ध करणे त्या मंडळीस शक्य तरी होणे काय ? शिवाय काळशास्त्री जसेवर काय किंवा रावगाईस मंड-
लिक काय, हे त्याच एका विद्वानाकडिलेले-किंवा त्या एका विद्वानाचे तरी महाविद्याल-
यीन अध्यापक या संशोधक होते काय ? त्या विद्याभ्यासी आपल्या कंथळ उलटत शनार लपवने व लोकांहितपुढीने, इतर नाना उपयोगामागून आणि वेळाने वेळ काढून, आधुनिक महाराष्ट्रीय विद्याप्रचाराच्या व मराठी साहित्याच्या त्या वास्तवस्थेने, तसेच आपल्यादि अपवधान, वगैरे महाविद्यालयां जे क्रान्तिरेत व त्या काळीं उपरुक्त प्रयत्नित होते त्याविषयी त्यांना, पोथी तें थोड्या वाचनाचे, की माल्या त्या ज्ञानप्रचाराक प्रथमाय नाक मुरवून उणे लेखावयाचे ? काळशास्त्री यांनी हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची जो दोन पुस्तके लिहिली ती एकीकडे गणित-
विज्ञानाच्या महाविद्यालयीन अध्यापन, दुसरीकडे आपल्या शिक्षणविभागातील शास्त्राचे निरीक्षण-परिचय, निरीक्षण-व्याख्या व सूचनेनुसार मुक्त्याय मुक्त केलेल्या अध्यापकांकरिता मार्गदर्शक व शालांपयोगी प्रयत्नान, तसेच प्राचीन इतिहासप्रशोधन व माना सामाजिक चळवळींचे चालन करीत असता-बुद्ध्या "मालांपयोगी" म्हणूनच एका पक्षीत लिहिलेले आहेत; आणि तेव्हा त्यांच्या वयाची बत्तीची मुकलीच कोठे उलटली होती ? मंडळीनिहित पारिवर्-
त्तनाच्या इतिहासाचे विस्तृत रूपान एका पंचविशी उलटल्यावेळी वेळ, आणि पुढे भरभराटीची बहिरी व मार्वाजनेक काम यांना नित्य व्यग्र असता वेळही होतोच संशोधन म्हणून प्राचीन धर्मशास्त्रादि विषयाकडे ते वळले की भाऊ दाजी तर पांडित्याकडून पाठ्यारथ वेगळी व शाल्यात त्यामध्ये पूर्ण शिक्षणान्त असून व्यावसायिक व स्वकीय शास्त्रातील संशोधक, त्यांनी मराठीय पुरातत्त्वसंशोधनविषयी इतकी चळवळ काढून व साह्याबोधे रुपये खर्चून नाना छिन्नांहीन तांत्रिक, शिलालेख, पोथ्या, पुस्तके, श्यादि दुर्मिळ व बहुमोल साहित्य जमविले हेच विषय त्यातूनहि वेळ काढून अनेक प्राचीन संस्कृत विषयांत लक्ष घालून व स्वतः लिहिलेले विषयक शांफनेबंध पुढे राखून एशियाटिक सोसायटीस वेळेवेळी मादर करून त्या विद्वानांय मध्येच पडिलेले एतद्देशीय उपाध्यक्ष होण्याचा अपूर्व बहुमान त्यांनी मिळविला; आणि अशा थोर गृहस्थाविषयी प्रो. पोतदार म्हणतात की, त्यांनी "प्राचीन इतिहासाचे किंवा संशोधन केले." क. काळशास्त्री यांची मोठ्ठि असाच प्रकारही, किंवा आंध्र उरकोधक होय, भाऊ दाजी व मंडलिक हे विश्वविद्या-
लयीन पदवीयुगाच्या पूर्वीचे पदवी विद्वान निदानपरी नामांकित महाविद्यालयीन अध्याप-
कांच्या हाताखाली किंवा कसे अभ्यसित करून तयार झाले होते, तर काळशास्त्रींची सर्व शिक्षारी स्वतःची - बहुविध विषयांचा हव्यास काढून त्यांनील प्रवेश व तसे ज्ञानसंग्रह स्वकीय प्रत्येका व परिधर्माच्या बळावर संशोधिलेला ! वास्तविक ते स्वतः गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांचे नामांकित प्रोफेसर, व दक्षिण विभागाचे 'युनिव्हर्सिटी' (गव्याचे एज्युकेशनल इन्स्पे-

फटर, ह्या नात्याने भरपूर व्याप मार्गे अखणारे तरुण गृहस्थ. हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास, व सस्कृतातील प्राचीन साम्रपद शिलालेखादि वाचन हासारख्या इतर वपराष्य व कालहरण करणाऱ्या गोष्टी त्यांनी हानी घेण्याचे प्रयोजनच काय ? त्याच्या मागून येत्या प्रतर्कित आपल्यामध्यें किती तरी गणित विज्ञानादि विषयाचे प्रोफेसर व एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर होऊन गेले व आजमितीसहि आहेत परंतु त्यांच्यामधून प्राचीनेतिहास व पुरातत्त्वतशोधन ह्या विषयाकडे स्वयंप्रेरणेनें वळले अस किती दाखविता येतील ? अर्थात् केवळ आपल्या उत्कट ज्ञानलालसेनें व देशाभिमानानें प्रेरित होऊन ह्याहि क्षेत्रात अगदी अल्पावधीत प्रो. चान्दशास्त्री जांभेकर यांनीं मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या नियतराखिात अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध करून भारतेतिहास-सशोधनाचा महाराष्ट्रांत पाया घातला, ही गोष्ट इतकी अपूर्व, अभिमानास्पद व अवश्य जल्लोनीय अमता, प्रो. पोतदार त्याच्याविषयीहि काहीसें लघुस्वपूर्वक म्हणतात की. त्यांनीं “प्राचीन इतिहासाचें किंचित् सशोधन केलें” ! तथापि त्याची एकाद्विषयक खरी दस्तख कोणती ते त्यांच्या पुढील वाक्यावरून दिसून येते “ शिवमल विंवा पेशवाईकाल मांकडे कोणी लक्ष दिलें नाही, ” हें त्याचें खरें गाढाणें ! परंतु तो काळ साहजिकच पुढें याबयाचा होता, आणि काळशास्त्री माळदजी प्रभूतीच्या प्राचीनेतिहास संशोधन-कार्यामुळेच त्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे, हें वदार्पि विसरून चालणार नाही.

तथापि ह्या निव्वह्यांनीहि जें ‘ प्राचीन इतिहासाचें किंचित् सशोधन केलें, ’ तेंहि बरोखर निश्चित कोणतें त्याची असल माहिती प्रो. पोतदारानीं स्वतः ते लेख वाचून कधीं करून घेतली असेल असें आम्हांस वाटत नाही बहुतेकरून त्याचे सद्वृत्त ‘ इतिहासाचार्य ’ राज-वाड यांनीं ‘ लोकशिक्षण ’ मासिकातील आपल्या एका जुन्या प्रसिद्ध लेखात (भाद्रपद शके १८३५) माळशास्त्र्याच्या नावावर “ सामान्य पुराणेतिहासमशोधक ” म्हणून जो बराखाटा घेरा मारिला आहे तेंच बह्वशीं त्याचे प्रस्तुत विषयातील आसवाक्य असावें ! कारण, हे प्राचीन पुरातत्त्वमशोधक लेख इतके दुर्मिळ व नामशेष झाले आहेत की, प्राचीन भारताय इतिहासाच्या अधिकाऱा ‘ प्राध्यापना ’च्याहि ने क्वचित् अवलोकनात येात, हे आम्हांस माहीत आहे मग प्रो. पोतदारामार्फत मुख्यतः मराठा इतिहासाच व दातारखान्याचे अभिमानांनी निरीक्षक ते आपल्या दृष्ट्यालून काढून घालणार ? किंबहुना ‘ बाळशास्त्री जांभेकर आणि रावमाहेच मंडलिक यांच्यासारख्या पट्टाच्या सुद्धा [मा] न् माणसांनीं एफिन्स्टन् साहेबांच्या पुस्तकावरून शालीययोगी इतिहास रचण्याचेंच कार्य केलें ! ” हे असमाधानाचे सद्गारहि त्यांनीं हे मूळ ग्रंथ व रवार्सेनें न पाहतांच काढल्याचें स्पष्ट दिसून येतें कारण, राव-साहेब मंडलिककृत ‘ हिंदुस्थानाचा इतिहास ’ हा ग्रंथ जरी एफिन्स्टन्च्या इमजी इति-हासावरून उत्तरलेख्य असून तरी बाळशास्त्री जांभेकर याच दोन वे पिंगळे ‘ शाल्ययोगी ’ इतिहास असून, त्यापैकी ‘ हिंदुस्थानाचा इतिहास ’ (भुवनेश्वरी अमल) हाच नांव तो “ एफिन्स्टन् साहेब यांच्या ग्रंथाच्या संक्षेप करून ’ लिहिलेला आहे, आणि ‘ हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचा इतिहास ’ हा त्याचा पुढील व अधिक विस्तृत ग्रंथ अनेक “ इंग्रजी भाषेतील मूळग्रंथांवरून संक्षेपरूपानें ... मराठी भाषेत केला

आहे, " असे त्या प्रथाच्या मुक्कटप्राप्त्याने वाचकाला आढळून येईल, परंतु, प्रो. पोतदार स्वतःच बर संमतात की, " असे शास्त्रेप्रयोगी प्रथम व्याख्यांनी नवीन पद्धतीचे शिक्षण सुरू झाले होते त्यासाठी अवसर होते, " तर ह्या मर्यादित उद्दिष्टांचे संचितलेल्या पुढील संशोधन-प्रयोगांच्या करतां बोल बघत म्हणून लावण्याचा परंतु स्वतःचा त्या अभिप्राय येथे पार्श्वीत आहे म्हणून इतके सांगिते त्याला.

(३) रा. रा. गो. कानडे यांची 'मराठी नियतकालिके'

'अद्याचीन मराठी साहित्य' ह्या प्रकाशित निराला उल्लेखनीय लेख म्हणजे 'मराठी नियतकालिके' हा लेख. रा. रा. गो. कानडे यांनी ह्या विस्तृत विषयात "१८७८-१९३५ ह्याच काळातील नियतकालिकांचा संक्षेप इतिहास" विवेचिला असल्यामुळे हे बाळशास्त्री जांभेकरांच्या नियतकालिकांचा प्रपंच त्यांना करण्याचे कारण नव्हते, तथापि 'दर्पण' हे मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र आपल्याने त्याचा थोडासा उल्लेख त्यांनी त्या अंगणाचा विचार करतांना केला आहे " त्याचा आधार डेमी आठवेजी असून त्यात ईशान्त व मराठी मजकूर येत असे, बाळशास्त्री जांभेकर हे त्याचे संपादक होते, असे व्याकरणकार दादोबा आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात, .. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ माऊ महाजन हे या पत्राचे व्यवस्थापक होते. जांभेकरशास्त्राच्या मदतीने त्यांनी 'प्रभाकर' नावाचे साप्ताहिक व 'प्रेमात्मिक ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचंद्रिका' ही मासिके पुढे काढली " (पृ. ५४३), ही बहुमोल माहिती ते देतात. परंतु रा. कानडे हे पुष्कळ वेळ वृत्तपत्रव्यवसायात वावरले असले तरी कागदाच्या आकारांचे ज्ञान त्यास झालेले दिसत नाही, 'दर्पण' चा आकार काही तरी दिला पाहिजे एतत्याच करिता तो " डेमी आठवेजी " होता असे त्यांनी सांगितले आहे! 'बाळशास्त्री जांभेकर हे त्याचे संपादक होते, " ही माहिती केवळ दादोबांच्या आत्मचरित्रातील उद्देशावरून ते भीत भीत करून देत आहेत; त्यांना इतर महत्त्वाची प्रमाणे अजूनत आदेश असे दिसत नाही. तथापि बाळशास्त्राच्या संपादकत्वाविषयी त्यांचे स्वतःची खात्री नसली, तरी " माऊ महाजन हे या पत्राचे व्यवस्थापक होते, " असे-तसे म्हणण्यात काही आधार नसतानाहि-ते खात्रीप्रसक्त सांगू शकतात! जांभेकर शास्त्रांच्या मदतीने त्यांनी (म्ह. महाजनांनी) 'प्रभाकर' नावाचे साप्ताहिक काढिले, येथवर लेखकाचे म्हणजे टीका आहे, परंतु 'उपदेशचंद्रिका' मुदा त्यांनीच काढिली, ही माहिती सुद्धीची होय, ते मासिक ६ मोरमठ दांडेकर यांनी काढिले होते, तथापि "जांभेकर शास्त्रांच्याच्या मदतीने त्यांनी ... 'प्रेमात्मिक ज्ञानदर्शन' हि काढिले, " ह्या विधानांत रा. कानडे यांचे बुद्धिचाप्य विशेष प्रकट झाले आहे कारण, बाळशास्त्री १८४९ मध्ये परलोकवासी झाले, आणि 'प्रेमात्मिक ज्ञानदर्शन' महाजनांनी काढिले १८५४ साली! पांचगान ओळी मजकुरांत याहून अधिक चुकत तरी किती करावयाच्या! परंतु प्रस्तुत लेखात अशा प्रकारचे आपल्या बुद्धीचे चमत्कार किती मोठ्या प्रमाणावर प्रकट करू शकतात हे वाहणं अगत्यास ह्याच लेखाची सुधारून वाढविलेली आहूति पुढे तीन वर्षांनी "मराठी नियतकालिकांचा इतिहास" नामक ग्रंथाच्या रूपाने त्यांनी काढलेली असून ती कृति याचकांनी अवश्य पाहवी.

रा. वि. सी. सरवटे यांचे 'मराठी साहित्यसमालोचन'.

ह्यानंतरचा महत्त्वाचा वाङ्मयेतिहासपर ग्रंथ म्हणजे 'मराठी साहित्यसमालोचन' (१९३७) हा होय. इंदूर येथील महाराष्ट्र-साहित्य-सभेचे विद्वान् अभ्यक्ष रा. वि. सी. सरवटे यांनी त्याच सभेचे वसतीही सदस्य रा. सी. ना. गवारीकर यांच्या साहाय्याने तो रचिला असून १८१८ ते १९३४ ह्या कालखंडावर परिश्रमपूर्वक लिहिलेला इतका विस्तृत ग्रंथ हाच होय, असे म्हणता येईल. त्यातून इंदूरसारख्या दूरच्या महाराष्ट्रीय पत्रात वास्तव्यकरणाच्या लेखकांनी इतके जुने व नवे मराठी साहित्य पाहून त्यांचे इतके चांगले समालोचन करावे हे विशेष कौतुकास्पद होय. तथापि हे वाङ्मयाची याचा वाङ्म हा आधुनिक मराठी मद्याचा प्रारंभकाल असल्याने प्रस्तुत ग्रंथकर्ताकडूनही त्याच्या सबंधात काही चुकीची विधाने करण्यांत आली असल्यास त्यात नवल नाही. परित्या प्रकरणात इंग्रज सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण सांगताना ते लिहितात. — "सन १८१८ नंतर जेव्हा मुंबई प्रांताचा राज्यभार त्याच्याकडे [म्ह. एल्फिन्स्टनमार्हेबाई] आला तेव्हा त्यांनी एक एजिनियरिंगचे व एक वैद्यकीचे अशी दोन कॉलेजे सुवर्द्धित आणि पुण्याला एक हिंदू कॉलेज सरकारी खर्चाने खोले. सोबाना शिक्षण देशी भाषांच्या द्वारानेच दिले जावे, पण पाश्चात्य ज्ञानाचा इकडे प्रसार करण्यासाठी सरकारने इंग्रजीतील उत्तम उत्तम ग्रंथांची देशी भाषेत रचवून छापवावीत, या दुसऱ्या कामासाठी त्यांनी सरकारी भाषांतर खाते स्थापन केले, व त्यात गोडबोले, जांभेकर, हरि केशवजी इत्यादि विद्वान् गाळी मंडळी नेमली." (पृ. ३९)

हा वृत्तान्त वस्तुस्थितीस नितकाला धरून नाही. एल्फिन्स्टन महर्गाराची मुंबईतील कारकिर्द १८१९ अखेर सुरू झाली, त्यानंतर 'एजिनियरिंग स्कूल' व 'मेडिकल स्कूल' ह्या संस्था निघाल्या, पण ती 'कॉलेजे' नव्हती. ह्या संस्थाही १८२३च्या सुमारास चालू झाल्या. पुण्याला 'खोले' ते 'हिंदू कॉलेज' नव्हे-त्यास 'पूना मसूत कॉलेज' म्हणत, ते १८२१ मध्ये निघाले, परंतु सरकारी खर्चाने चालत नसे. ती खरे गेशव्याच्या 'दक्षिणा'-निधीतून होई. त्यांनी 'बॉने नेटिव्ह स्कूल' रॉड स्कूल धुक सोपायटी च्या विद्यार्थी इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतर करविण्याचा नवीन उपक्रम केला तेव्हा माघांतर-कथांना व ग्रंथकारांना उत्तेजनार्थ मोठ-मोठे पारितोषिके देऊ गेली, पण त्या प्रकाशना मर्यादे नोकरीचे 'भाषांतरखाते' म्हणता येणार नाही. भग "त्या" गोडबोले, जांभेकर, हरि केशवजी इत्यादि विद्वान् शास्त्री मंडळी नेमली" कशी जाणार? शिवाय हे शंकटचे विधान तर खगर्दाचे चमत्कारिक व वस्तुस्थितीस सोडून आहे. परंतुरामपंत गोडबोले हे त्या वेळेस भाषांतराच्या कामात गुढाच नव्हत. 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' रचण्यास साहाय्य करणाऱ्या मंडळ पैकी ते एक होत, पण ते शास्त्रीवर्गात मोडत नसत. वाङ्मयाची जांभेकर १८३० मध्ये मोसायद्याचे प्रथमतः 'डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी' व १८३२ पासून 'नेटिव्ह सेक्रेटरी' नेमिले गेले, 'भाषांतरखातांत' म्हणून नव्हे. हरि केशवजी यांनी स्वतः स सवी रानीने केलेली भाषांतरे सोमायटीस सादर करून मोठमोठी बक्षीस मिळविली. येथे ग्रंथकर्त्यांनी "शास्त्रीमंडळी"त त्यांची गणना केली हे केवळ चुकीचे होय. कारण, ते स्वतः जे ज्ञातीचे ब्रह्मण नव्हते तसे पंडित मसूतनाहि नव्हते!

पुढे पृ. ११८ वर अशाच प्रकारचें विधान पुनः आढळतें: "हरि केशवजी, बाळशास्त्री जांभेकर, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, चिपळूणकर व साठवडेकर कृष्णशास्त्रीद्वय, ही मंडळी सरकारच्या भाषातरखात्यात किंवा ट्रेडल बुकडेपॉत नोकर होती." परंतु पहिल्या दोघांमधेही तरी हे म्हणणे बरोबर कसे नाही, हे वर दाखविलेंच आहे. इतर विद्वानांचा काळ हा वीसपंचवीस वर्षांनंतरचा आहे. सानध्या प्रकरणात 'शास्त्रीय वाङ्मय'-विषयक चर्चा करताना बरोल वाक्य आले आहे. त्या दृष्टीने महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे नाव चुकीचें दिसते. 'भूगोल-खगोल' ह्या पुस्तकाचे कर्ते 'महादेवशास्त्री' हे कोल्हटकर नसून पुराणिक होत.

पृ. १६५ वर "बाळशास्त्री जांभेकर यांनीही विद्यार्थ्यांच्या उपयोगासाठी 'वाङ्मय-करण' म्हणून संवादरूप व्याकरण छापिलें होतें," एवढेंच प्रथमतः सांगतात. तें कोणत्या वर्षी छापिलें किंवा मराठेचे आद्य व्याकरण भर कोण हे सांगण्याच्या मानगडीतच ते पडले नाहीत!

पृ. १६७ वर "इ. स. १८५९ त 'शब्दसिद्धिनिबंध' हे लहानमें पुस्तक विनायक-शास्त्री दिवेकर व गोविंद विठ्ठल महाजन यांनी बाळशास्त्री जांभेकराच्या साहाय्याने लिहिलें," असे म्हटलें आहे. परंतु बाळशास्त्री १८८६ मध्येच परलोकवासी झाले! वस्तुस्थिति अशी की, ह्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति ते विद्यमान असता १८६३ मध्ये निघाली. अर्थात् ही त्याचे दुसरी आवृत्ति होय.

प्रस्तुत ग्रंथाचें नववें प्रकरण 'नियतकालिकें' (१८१८-८५) हे अमून त्यांत साहित्यिकच कै. बाळशास्त्र्याच्या नियतकालिकांसंबंधी काही माहिती आली आहे. ग्रंथकर्ते सांगतात:- "सन १८२३ मध्ये या उभयतांनी (केरी व मार्शमन) 'समाजदर्पण' या नावाचें बंगाली वर्तमानपत्र सुरू केलें. याच वर्षी गुजराथी पहिलें वर्तमानपत्र-दर्पण निघूं लागलें. या गुजराथी उदाहरणाच्या परिणाम शेजारच्या महाराष्ट्रावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. गोविंद विठ्ठल कुंटे कर्क भाऊ महाजन व प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर या उभयतांनी निघून 'दर्पण' हे इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक सन १८३२ त काढलें. ... 'दर्पण' त इंग्रजी बाजू बाळशास्त्री व मराठी बाजू भाऊ महाजन लिहीत. बाळशास्त्र्याची विद्वता व मार्मिकपणा आणि महाजनाची निः[निः]स्पृहता व निर्भिडपणा, यामुळे हे पत्र सरकार आणि जनता या दोघांच्याही मान्यतेच पात्र झाले होते. मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर सर कार्लोस यांनी बाळशास्त्र्या-विषयीचा आपला आदर त्यास J.E. म्हणून व्यक्त केला होता. भाऊ महाजन हे मात्र अत्यंत स्वतंत्र हूनच आणि निः[निः]स्पृहपणाचे अवलंबीं त्यास अशा राजगौरवाचा लाभ होणे शक्य नव्हतें." (पृ. १७६)

हे मुंबईलेखन बरेच प्रमादयुक्त व भ्रामक आहे. उक्त बंगाली वर्तमानपत्राचें 'समाजदर्पण' हे नांव चुकीचें असून 'समाचारदर्पण' असे तें पाहिजे तें सुरू करण्यात पुढाकार घेणारा रे. मार्शमन हा होता; केरीचा ह्या उद्योगाला थोडाबहुन विरोधच: हे पत्र सन १८२३ मध्ये निघालेलें नसून १८१८, मे २३ रोजी त्याच पहिली अंक निघाला. "गुजराथी पहिलें वर्तमानपत्र दर्पण" हेतें, हीहि चूकच. 'मुंबई समाचार' हे नांवें गुजराथी वर्तमानपत्र होत;

जाणि तेंहि प्रथमर सांगत त्याप्रमाणें १८२३ मध्ये नव्हे, तर १८२२ मध्ये निघाले. हें गुजराती पत्र महाराष्ट्रान्तर्गत मुरारेंतच निघलेलें अमरां "या गुजराथी उदाहरणाचा परिणाम राजारच्या महाराष्ट्र तर शास्त्राशिवाय राहिला नाही," हें म्हणणें युक्त वरें ? हें गुजराती पत्र मर्मज्ञान नांवान्ना पारसी गृहस्थानें वाढि-शमुळें "या पारसी उदाहरणाचा परिणाम शेजारच्या महाराष्ट्रीय मंडळीवर शास्त्राशिवाय राहिला नाही," असें वाटल्यात म्हणावे येथपर्यंतच प्रथमाराचें लग्न प्रमदयुक्तच होतें, परंतु ह्यापुढील विधानें अत्यंत धामबहिः साहेत नी सरत मूळसाधने पाहून तपासून फेर्यो नमुन प्राय 'विस्तारां' तील पूर्वीक लेखावरून फेर्यो दिसतात. 'दर्पण' वाटल्यात व चालविण्यात महाजनांचें अंग मुळात बाह्यीक नगता 'समालोचन' करादि बेरदव सांगतातच की, 'भाऊ महाजन व प्रसिद्ध बाळशास्त्री जामेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' वाटलें'. शिवाय 'दर्पण'चा "मराठी बाजू" ही बाळशास्त्र्यांचा 'रमजी बाजू' ची केवळ छमा किंवा भाषांतरात्मक होती, ही वस्तुस्थिति त्याम १९३३ मध्येहि अविरितच दियते। लघुपण त्यांची छम समजून अशी की, 'दर्पण'तील "बाळशास्त्र्याची विद्वत्ता व मार्मिकपणा" पाहून "मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर सर [जेम्स] पर्नेक यांनी आपला आदर त्यां J P करून व्यक्त केला," "जाणि महाजनाची निस्पृहता व निर्भिडपणा" यामुळें "त्याम अशा राजगौरवाचा स्मरण होणें शक्य नव्हतें," परें, महाजन व जामेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' चालविलें होतें असें बादासाठे क्षणभर गृहीत केले, तरी एका संपादकाच्या रमजी लेखांतील "विद्वत्ता व मार्मिकपणा" ह्याविषयी आदर उत्पन्न होऊन गव्हर्नरसाहेबांनी त्यास जे पी करून गौरविणें आणि दुसऱ्या संपादकाच्या मराठी लेखातील 'निस्पृहता व निर्भिडपणा' लक्षात घेऊन त्याम वाकल्ले, ही भोष्ट तरा विनयत समजनीय आहे ह्याचा विचार फणी फोणी केल्य आहे काय ? की ना गव्हर्नरसाहेबांना त्या काळत फक्त रमजी लेखाचेंच धोरण समजत असे, आणि मराठी बाजूत कितीहि जडाल लेख लिहिल तरी तें त्यास पळणेंच शक्य नव्हतें ?

"माऊचा 'प्रमाकर' १८४० त उदयाम आला" (पृ १७७), हें अप्रमाण विधानहि पूर्वीच्या कोठ्यातरी लेखातून उचलून घेतलें स्पष्ट दिसतें। हें पत्र १८४१ त निघालें

मासिक पुस्तकप्रबंधी निवेदन परताना प्रथमर लिहितात — "मराठीतील हादिले मासिक 'दिग्दर्शन' हें बाळशास्त्री जामेकर यांनी सन १८३७ त काढलें व क्षाज सोमून बरीच वर्षे चालविलें" (पृ १८३) परंतु हें विधानहि ह्याच्या आवाकाक्यावरूनच केलें आहे १८३७ हें प्रारम्भवर्षक अथें चुकतच तेथ हें मासिक 'बराच' म्हणजे किती वर्षे चालविलें हात हें फेरून समजणार ? ह्याच परिच्छेदांत पुढ ते सांगतात की, "ज्ञानदर्शन" नावाचें १०० पृष्ठांचे त्रैमासिक बाळशास्त्र्यांना भाऊ महाजनाच्या साहाय्यानें एकदोन वर्षे चालविलें होत " पण हें त्रैमासिक बाळशास्त्र्याच्या मृत्यूनंतर सातआठ वर्षांनीं जर निघालें तर त तें सरत कमें चालवणार ? महाजनाचीच तें १८५४ मध्ये काढून सुनार तान वर्षे चालविलें 'उपदेशचंद्रिका' नावाचें मासिक भाऊ महाजन काढीत असत, " हा चूक पुन येथहि आहव। वस्तुतः पाहतां 'ज्ञानदर्शन' नें वर्तुल जमे बाळशास्त्र्यांकडे नव्हतें, तसें 'उपदेशचंद्रिके'चें महाजनांकडे नव्हतें तें वर्तुल मारमट दांडेकराच

रा. गं. वा. सरदार, एम्. ए., यांचे दोन ग्रंथ

• 'मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' (१९३७)

(२) ' महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी ' (१९४१)

रा. सरदार यांनी ' अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका ' हा पूर्वोक्त ग्रंथ १९३७ मध्ये प्रसिद्ध केल्यानंतर चार वर्षांनी प्रस्तुत नवीन ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. त्या मध्ये त्यांनी भाऊ महाजन, ' लोकहितवादी, ' विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, जौनीराव फुले, व विष्णुशास्त्री पंडित, अशा पांच नामांकित समाजसुधारकावर इतरत्र लिहिलेले आपले निबंध संग्रहित केले असून त्यांना ' महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी ' असे संबोधिले आहे. वस्तुतः पाहता प्रस्तुत सुधारक-नेचकांपैकी भाऊ महाजन हेच एक खरे ' उपेक्षित मानकरी ' होते. कारण, एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकाळात मुमारे दोन तसे अनेक वृत्तपत्रे व नियत-कालिके सतत चालवून ज्ञानप्रसाराचे व लोकजागृतीचे बहुमोल कार्य निःस्पृहतेने साधलेल्या ह्या कर्तव्यगार पुरपाचे एखादे लघुचरित्रहि कधी लिहिले न गेल्यामुळे ' निबंधमाला ' वर विष्णुशास्त्र्यानामुद्धा त्याचे नांव ऐवून मर्हात नव्हते, इतका त्याचा १८८० च्या सुमारासच सुशिक्षित महाराष्ट्रियानाहि विमर पडला ! आणि भाऊपुत्रां या जगूतवाचून १८९० मध्ये ते परणोकवारी शास्त्रावेळी ' विविधज्ञानविस्तराग ' च्या लक्षाधीन अकांत स्थावर जो एक लहानसा कृत्येष्ट प्रसिद्ध झाला त्याव्यतिरिक्त त्याच्यासंबंधा कोठे काही लिहिले गेल्याचे आढळत नाही ' त्याच्या कर्तव्यज्ञाना मानाने इतर चौघांची कामगिरी अधिक वर्णनीय व मोलाची होती असाहि निश्चित म्हणवत नाही, तरीमुद्धा त्या त्या गृहस्थाची एक वा अनेक चरित्रे मराठीत लिहिली गेली आहेत अर्थात् त्या दृष्टीने विचार करत रा. सरदार यांनी ' भाऊ महाजन ' यांना आपल्या पुस्तकात प्रथमस्थान देऊन त्यांचा थोडामा परिचय करून दिला हें योग्यच झाले परंतु त्याचबरोबर, ह्या मर्वाहून कालानुक्रमे, कर्तृत्वाने व नावलीविकाने उद्येष्ठ व श्रेष्ठ असे जे वै. बाळशास्त्री जामेकर त्याच्यावरहि (रा. या. ना. देवदूत एक जुने व दुर्मिळ लघुचरित्र पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिले गेले असेल तरी) आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य सुधारक व अस्मरणीय चोर पुरा ह्या नात्याने रा. सरदार यांनी प्रस्तुत पुस्तकाच्या आरंभीच एक निबंध प्रयत्न करणे विशेष उचित व अगत्याचे नव्हते काय ? तथापि कोणत्याहि कारणास्तव वां होईना, त्यांनी त्या महापुरुषाचा समावेश येथे केलेला नाही, ह्यावद्दनिहि कै बाळशास्त्री जामेकर हे आजमितीत मुद्दा महाराष्ट्राचे ' आद्य "उपेक्षित मानकरी" ' कसे आहेत ते स्पष्ट दिसून येते !

रा. सरदारांच्या ह्या पुस्तकात दुसरा एक चमत्कारिक विशेष हा आढळतो की, त्यांनी बाळशास्त्री जामेकर याच्यासंबंध टिळकाना प्रमंगलशान् जा विधान करत आहेत ती ' मराठी गद्याची पूर्वपीठिका ' ह्या त्याच्या पूर्वग्रंथातील विधानापेक्षा पुढील संशोधनाने अधिक निर्दोष व शास्त्र होण्याऐवजी अधिक लक्ष्य व आलेखाई झाली आहेत ! कोणाहि लेखकाने अधिक विध्वननीय पुरावा मिळाल्यास आपले जुने विशिष्ट मत बदलण्यास काही प्रयत्न नाही. परंतु तसा प्रकरणी कोणतेहि नवीन प्रमाण पुढे न आणतच त्याने आपले मतान्तर कैत्यास ते सम्य कसे मानावयाचे ? निखिन्नक वारक त्याच्या नवीन प्रमाणेस मतेच अधिक प्राथम्यकार नाही काय ?

‘भाऊ महाजन’ ह्या पवित्र्यनि निबंधांत रा. सरदार यांनी वेगळी स्वातंत्र्य विधाने ह्या दृष्टीने पाहण्यासारखी आदेशे :—

(१) “अशा वेळीं भाऊ महाजन यांनी आपल्या चार दोन समानधर्मीयांच्या सहकार्याने ‘दर्पण-प्रभाकर’ दिव्यप्रकाश ह्या इंग्रजी राज्यांचे सत्य स्वरूप उघड करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला.” (पृ. ४)

(२) “भौतिक शास्त्राच्या बाबतीत आपणाय पाश्चात्यांचे ऋण घेतले पाहिजे, अशी त्यांनी आपल्या मनाशी सुरुवात केली, आणि ‘दिग्दर्शन’ व ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ ही नियतकालिके काढून, इंग्रजी भाषेतील ज्ञानाचा प्रवाहाची भाषान्तर करण्याचा प्रारंभ केला.” (पृ. ५)

(३) “भाऊ महाजन यांनीदे सरदार यांनी आपला मिशनक्रम संपवून, जमिंदारांच्या सहकार्याने ‘दर्पण’ पत्र सुरू केले.” (पृ. ५)

(४) “बाळशास्त्री जामेकर व भाऊ महाजन यांनी दोघांनी मिळून मुंबईस इ. स. १८३२ त ‘दर्पण’ या नावाचे इंग्रजी-मराठी पक्षिक काढले त्याचप्रमाणे शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रचारासाठी त्यांनी इ. स. १८४० साली ‘दिग्दर्शन’ मासिक सुरू केले.” (पृ. १०)

(५) “भाऊ महाजन यांनी त्यांच्या एकदमाली व इतरांच्या सहकार्याने पुढील नियतकालिके काढली होती—(१) दर्पण-पक्षिक इ. स. १८३३, (२) दिग्दर्शन-मासिक इ. स. १८४०, (३) प्रभाकर-मासिक इ. स. १८४१, (४) धर्मरेतु-साप्ताहिक इ. स. १८५३, (५) ज्ञानदर्शन-त्रैमासिक इ. स. १८५४.” (पृ. १०)

(६) “या [‘दर्पण’] पत्रांतील इंग्रजी भाषा बाळशास्त्री जामेकर लिखित व त्याचे मराठी भाषान्तर भाऊ महाजन यांच्या हातचे असे. .. जामेकर व महाजन यांनी मुंबईतील धर्मिकांच्या साहाय्याने ‘दर्पण’ पत्र काढले.” (पृ. १३)

(७) “बाळशास्त्री जामेकर व भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८४० मध्ये ‘दिग्दर्शन’ या नावाचे मासिक सुरू केले.” (पृ. १६)

ह्या सर्व विधानांवरून ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट पाहिली, रा. सरदार यांच्या मत ‘दर्पण’ प्रकाश व ‘दिग्दर्शन’ मासिक ह्या मराठी भाषेतील आद्य नियतकालिकांचे सारे उत्पादक भाऊ महाजन हे समूह बाळशास्त्री जामेकर यांनी ते नालविण्याने त्यांना हातभार नव्हता ! अर्थात ‘मराठी गद्याची पूर्वपीठिका’ ह्या आपल्याच पूर्व ग्रंथाने लेखकाने अंदातः तसे वास्तविक असे जे विधान केले होते त्याच्या अगदी उलट असा हा त्याचा निर्देश नव्हे काय ? आणि ज्याज्यांनी असे परिवर्तन घटण्यास बाह्यीक गवळ कारण रा. सरदार यांनी दाखविले नाही, त्याज्यांनी “गंगा मये गंगादास, जंग मये जंगदास,” अशीच ही त्यांची लेखनशैली होती नाही काय ? परंतु त्यांचा हा केवळ भ्रम असून आपल्या ह्या निराधार व निपयस्त विधानांनी के. बाळशास्त्री जामेकर यांचे ह्या क्षेत्रातील वाद्यप्रवर्तकाचे सारे धैर्य दिशवत घेऊन आपण त्यांच्यावर मोठ्या अन्याय करित आहोत, हे ग्रंथकर्त्याने लक्षांत घेतले पाहिजे. प्रस्तुत प्रकरणी गूढभूत महत्त्वाचे असे सर्व कागदपत्र

शेवटी परिशिष्टा दिलेले असून त्याच्या अन्वये कर्नात तरी रा सरदाराचा भ्रमनिरास होऊन आपल्या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीत अन्वय नी सुधारणे ते करतील असा वाढीव आशा बाळगारी काय ?

प्रो. जं. गो. तुळपुळे यांचे 'मराठी निबंधकार'

आचार्यराजा 'प्राध्यापकाय' शास्त्रियांची व तशी घनाची दुतरेदि एकाच एतद्विषयक उदाहरणे ज्ञाता जाता पाहण्यामरुता आहेत 'मराठी निबंधकार' हा सुबंद विष-
विषयकाच्या इतर-आर्द्र परीक्षेच्या मराठी अभ्यासक्रमात गेली तेन तेने नेमिलेला विषयमग प्रो. जं. गो. तुळपुळे एस ए, पीएच डी, यांनी काही मराठीय टीपा देऊन प्रगिद्ध केला आहे त्यातील वाक्यसाध्या जामेकर व भाऊ महाजन आणि त्यांची नियत-
कालिके याच्यानवधाच अनेक उदाहरण प्रो. तुळपुळे यांना त्या वाक्यांचे यथार्थ आकलन झालेले नाही, हे स्पष्ट दिसून येत प्रस्तुत निबंधग्रंथातल 'निबंधमालेचा उद्देश' ह्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकराच्या प्रगिद्ध लेखावरील एक मराठीय टीपा (पृ २) पुढे दिल्याप्रमाणे आहे — "या १२ मासिक पुस्तकाचा इतिहास—मराठीत प्रथम वाक्यशास्त्री जामेकर यांनी 'दिग्दर्शन' हे मासिक व 'दर्पण' हे साप्ताहिक १८३७ त काढले भाऊ महाजनांचा 'प्रमाद' १८४० त निघाला —" या वर्तमानपत्रांनी वाक-
शास्त्राची मोठी कीर्ति वाढविली व त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांनी त्यास गूण होऊन जस्टिस ऑफ दि पीग ही पदवी दिली' (दादोनाचे आत्मचरित्र)

आता ह्या लहानशा गीत दहून घेतले पिएच डी चे महापंडित्य ह्या पाचचार बीड्याचे सुदमावलेकन केव्हाशिवाय वाक्याप प्रगीत हाणार नाही हें तुळपुळ्यांचे पहिलेच बाध्य अर्थ आहे — 'मराठीत प्रथम वाक्यशास्त्री जामेकर यांनी 'दिग्दर्शन' हे मासिक व 'दर्पण' हे साप्ताहिक १८३७ त काढले' ह्या विधानावरून आपणाग अरु स्वतःच काय होती की, वाक्यशास्त्र यांनी 'दिग्दर्शन' व 'दर्पण' ही दोन नियतमासिके एकाच वर्षी काढिली होती परंतु वस्तुस्थिति असा आहे काय ? नाही. दुसरा प्रश्न 'दिग्दर्शन' हे मासिक प्रथम निर्दिष्ट अथवा शान ते प्रथम काढन मग 'दर्पण' साप्ताहिक वाढले काय ? तर नाही दामदि एकाच वर्षी १८३७ मध्ये काढला काय ? तसे नाही मग ह्या दाहोपेकी एकाच तर १८३७ त काढला काय ? तगहि नाही. बर, शेवटी मासिक व साप्ताहिक ही दानहि मराठीत काढिली काय ? तर तहि घुतराम नाही ! असे हे गीतगात हें तुळपुळे यांनी एका वाक्यान रचिले आहे ! मग प्रश्न असा की, वस्तुस्थिति होती तर काय ? आणि त्या स्थान हें विधान बसे पाहिजे ? त्याचें उत्तर ह जसे — "वाक्यशास्त्रा जामेकर यांनी 'दर्पण' हे पाहिले इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक १८३० मध्ये व 'दिग्दर्शन' हे पाहिले मराठी मासिक १८४० मध्ये काढिले" ह्या या वाक्यात प्रो. तुळपुळे सांगतात की, "भाऊ महाजनांचा 'प्रमाद' १८४० त निघाला परंतु त्या त्याचा मग चुकीचा आहे 'प्रमाद' ऑक्टोबर १८४१ मध्ये निघाला पण खरी मौज आहे ती याच्यादि पुढे. ह्या वाक्यानवर ते शेवटी दादोबाच्या 'आत्मचरित्रां व' एक अवतरण उद्धृत करितात, आणि त्याचा सदर्भ साहित्यिक ह्याच मासाल वाक्याशी

असल्याने विद्यार्थां किंवा वाचक अनेक समजणार की, "या वर्तमानपत्रात" म्हणजे 'प्रभाकरा'त "बाळशास्त्र्याची मोठी कीर्ति वाढविली व त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक ह्यांनी त्यास खूब झोळन जस्टिस ऑफ दि पीस ही पदवी दिली." परंतु हा समज सर्वथा चुकीचा नव्हे काय? कारण, दादोबांचे ह वाचक बाळशास्त्र्याच्या 'दर्पणा'स अनुस्यूत आहे-भाऊ महात्मांच्या 'प्रभाकरा'स नव्हे! अर्थात् ह्या दृष्टीने प्रस्तुत अवतरण शेवटी न देता पहिल्या वाक्यानेतर वाक्याम पाहिजे होतं. बरं, हें अवतरण तरी सुळाम तंतोत धरून आवां, तर तेंहि नाहीं. दादोबांचे मूळ शब्द आहेत ते हे.-"त्या वर्तमान-पत्रात त्याची मोठी कीर्ति वाढविली आणि त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांनी त्यांच्या लिहिण्यावरून खूप झोळन त्यास एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस-Justice of the Peace ही पदवी दिली."

याच लेखांतले दुसरी एक टीप दखेखनीय आहे. "पान १७ 'इंग्रजांनी केलेले मराठीचे कोश'. १८३१ त म. मोस्वर्थ-कंडी जल्दबाई याच्या हातापाशी परशुराम-पंत सात्या गोडबोले, बाळशास्त्री यांनी यातारली विद्वान मंडळी काम करीत होती." येथे थोडा सूक्ष्म विचार असा की, 'इंग्रजांनी केलेले मराठीचे कोश' = १८३१ चे एक नव्हे, तर दो अनेक होत. मग "१८३१ त [हापेक्षा 'नव्वट' व 'मोस्वर्थ-कंडी' यांचा, "हा' एक शब्द. इतरांची वाट माथ? त्याच हा कोश 'मराठा-इंग्रजी' होता, हे विद्यार्थ्यां आपोआप व मे समजणार? दुसरा 'इंग्रजी-मराठी' कोश मुळावे केंडीचा असून तो १८४७ मध्ये प्रसिद्ध झाला, हे येथे मनात अविहाय नव्हतं वा? कारण, "इंग्रजांनी केलेला मराठीचा कोश" असे ते शब्द नाहींत गोडबोले हे शास्त्री म्हणून जसे प्रसिद्ध नव्हते तसे कोशकारताई प्राप्त यांचे नव्हते ह्या स्थाने, जनपायसाची कळवंत, बाळशास्त्री यांचे प्रभुत्वाचे उदेंत प्रथम पुराव्याम हवा होत. त्याचप्रमाणे शास्त्रीमंडळाचा 'महागण्ड भाषेचा कोश' (१८२९), "हें अद्भुत वृत्त" बहुधा विष्णुशास्त्रदीनादि त्यांच्या ह्या सल्लेखावरून अपरिचित दिसते, असे की, तुळपुळे यांनी विवाद करायचा पाहिजे होतं. परंतु पुढेच इंग्रजांनी केलेला दोन मराठीचा कोशाचाहि उदा 'भाष्यापक्षा'ना यथार्थ महिती देता आली नाही. ते हा तिसरा कोश काढून सांगणार?

"हे बाळशास्त्री जांभर यांच्या बाळानील एका घटनेवरून आपली एका टोपेकडे एका नवून ह्या पुस्तकाची एका वेळ 'जेव्हा हेतवरी'चा 'इंग्रजी विद्या' हा निबंध अगदी प्रथमही चर्चा असून त्यानेल पहिल्या च व कथार मत्तलील टोप दिली आहे:-"पान १ पुणे शहरांत प्रथम १८३२ साली इंग्रजी शाळा....हे बहुधा पुणे पाठशाळा समानी. ती पुढात २ स. १८३१ त मूळ झाली, व बायबलाने वेदशास्त्रा मोडून तिचे शास्त्राळित रचले. शाळे, इंग्रजी भाषेचे वर्ग या पाठशाळेला १८३२ त जोडले, व १८३३ त गेजर कर्नाट, माहेबाची मुस्ला म्हणून नेमणूक झाली. 'प्राध्यापक' तुळपुळे यांचे हें पत्र 'प्राध्यापक' 'महापात्रित' अगदीच वाया गेले आहे! कारण, "पुणे शहरात प्रथम १८३२ साली इंग्रजी शाळा निघाली." हे 'लेखादी'चे विषय सर्वथा बरोबर आहे, मग "हा बहुधा पुणे पाठशाळा समानी," हे चुकीचे अनुमान की, तुळपुळे यांनी कोणत्या अर्थाने केले?

“बहुधा थरावी” ससें जपून जरी त्यांनी सांगितलें आहे, तरी ह्याच अनुमानाचा विस्तार त्यांनी पुढें केला आहे. पण “पुण्यास इ. स. १८२१ त सुरू झाली” ती “पुणें पाठशाळा” नसून “पूना संस्कृत कॉलेज,” असें त्या संस्थेचें नांव होतें. “काळांतरानें वेदशाळा मोडून तिचें शास्त्रशाळेंत रूपांतर झालें,” हेंहि एक अर्थयत्यच होय. कारण, ‘पूना संस्कृत कॉलेज’ ही प्रथमतः केवळ ‘वेदशाळा’ नव्हती. तेव्हाहि इतर शास्त्रांचें अध्यापन तेथें चालू असून पुढें ‘वेदशाळा’ म्हणजे वेदाध्ययनाची शाखा बंद झाली इतकेंच. “इंग्रजी भाषेचे वर्ग या पाठशाळेत १८३२ त जोडले,” ही एक घोडचूक होय. ही गोष्ट पुढें दहाअवरा वर्षांनीं घडली। वस्तुस्थिति अशी बी, ‘ल्येकहितवादी’ सांगतात त्याप्रमाणें एक स्वतंत्र ‘इंग्रजी शाळा’ घरदारानें १८३२अखेर स्थापण्याचें ठरविलें, आणि तदनुसार ‘पूना इंग्लिश स्कूल’ जागेवासी १८३३ पासून प्रत्यक्ष सुरू झालें. ह्या इंग्रजी शाळेचे पहिले हेडमास्तर मि. एंजेल हे होते, आणि त्यांनीच ती शाळा पुढें निदान बारा वर्षे चालविली. “१८३७त मेजर फ्यारिंग साहेबांची मुख्य म्हणून नेमणूक झाली,” ती प्रो. तुळसुळे समजतात त्या प्रमाणें इंग्रजी सर्व्वर झालेली नसून-हा वर्ग तेव्हा अस्तित्वांत नव्हता- ही ‘पूना संस्कृत कॉलेज’चे ‘मुपरिटेंडेंट’ म्हणून झाली. नारायण, ही टीप अयपामून इतिपर्यंत पुढीची, भ्रमोत्पादक व अनेकविध आहें। ‘मराठी नियंघकार’ ह्या पुस्तकाच्या शेवटी ज्या घोष्याच टीपा दिल्या आहेत त्यांन कोठें अर्थाचील महाराष्ट्राच्या आपल्या स्वतः संशोधनात्मक जुना इतिहास सांगण्याची स्थळें अमनील तर प्रायः हीच चारदोन होत आहून आज-काळची ‘प्राध्यापकीय’ विद्वत्ता, संगोष्ठीचिचिक्ता व परिभ्रमशीलता कशाप्रकारची आहे तें दिसून येईल, आणि असलें हें महजमुल्लभ व स्वयंमन्य ‘प्राध्यापकत्व’ फुलत चालल्यामुळे मराठी वाङ्मयाच्या बीजादि दितचितकथा किंवा वाङ्मयाचाचून कधी राईल! विशेषतः हा टीपा-सारखी गोष्ट म्हणजे, डॉ. तुळसुळेंकरांचें हे पुस्तक गंती तीन वर्षे मुंबई विश्वविद्यालयाच्या अध्यापकमंडळांत नव्हे, तर ‘भारतीय महिषा विद्यापीठ’च्या ‘गृहीतागम’खाळा व ‘महाराष्ट्र-साहित्यपरिषदे’च्या ‘प्राज्ञ’खाळाहि नेमिले गेले आहे, असें समजतें। आणि त्यामुळेच मराठीवर बरीच परीक्षण बीट्रीमें मर्वादेबाहेर जाळें देणे माग पडलें.

हा गर्व इतिहास ‘बोर्ड ऑफ एज्युकेशन’च्या १८४० ते १८४३ पर्यंतच्या वार्षिक इतिहासांत उजळून आहें. शिक्षण ‘दर्शन’की जोरा सांगणा २१ सेप्टेंबर १८३२ च्या ‘Government English School at Poona’ हा मराठीची स्कुलच्या प्रस्तुत मंडळांत वृ. ६२ वर दिल्या आहे तेंहि दाखवणी पाहारा.

प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचें ‘अर्थाचीन गद्य’

प्रो. डॉ. तुळसुळे यांनी संवर्दिष्टा ‘मराठी नियंघकार’ ह्या विश्वविद्यालयीन पाठ्य-संघाची शिक्षण आधुनिकता संव-मानेवर “प्रो. श्री. रा. पारसनीस, एम. ए., मराठीने प्राध्यापक, फर्मान कोल, पुणे” यांनी मंगादिते ‘अर्थाचीन गद्य’ हे निरादक मराठी गद्य वेळानि तुल्य मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ‘इंटर-आर्ट्स’ परीक्षेस सांगत काढ हलें आहे. परंतु पाठ्य-न्याय एवढी जीनेवर जाणत सांगतां गेली. पुन-विषयनेवर (१९४९) प्रथिज साजेज ह्या पाठ्यवेळीने महिषा विद्यापीठाच्या एत ये

जनकाविषयी विद्वान् 'प्राध्यापक' नव्यातहि किती घोर अज्ञान रुजलेले आहे हे त्या प्रयाच्या मंपादकीय, उपोद्घातांतील पुढील शब्दांवरून चिन्तक अजमावता येते :— "वाळशाही जांभेकर यांनी प्रथम 'दर्पण' या नावाचे साप्ताहिक इ. स. १८३२ मध्ये काढले आणि 'दर्पण' बंद पडल्यावर 'दिग्दर्शन' या नावाने त्रैमासिक सुरू केले. मराठीतील पहिले नियतकालिके ती हीच." (पृ. २). ह्या वाक्यांत वस्तुस्थितीसंबंधी अज्ञानतः किती विपर्यास झाला आहे तो पाहा. प्रथमतः 'दर्पण' हे केवळ मराठी साप्ताहिक नसून अथवा पुढे इतिपर्यंत इंग्रजी-मराठी वृत्तपत्र होते, आणि आरंभी किथेक दिवस ते पाश्चिमे स्वरूपात निघाले, बरे, " 'दर्पण' बंद पडल्यावर 'दिग्दर्शन' सुरू केले, " ही गोष्ट खोटी 'दर्पण'चा शेवटचा अंक ता. २६ जून १८४० रोजी निघाला, तर 'दिग्दर्शन'चा पहिला अंक मे १९४० च्या आरंभीच प्रसिद्ध झाला. त्यांत विशेष अज्ञान म्हणजे, 'दिग्दर्शन' हे नियतकालिक प्रो. पारसनीस सांगतात ते 'त्रैमासिक' नसून 'मासिक'च होते ! अर्थात् 'प्राध्यापक' महाशयानी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' यांचे प्रत्यक्ष दर्शन लवमात्र न घेताच आपल्या उपोद्घातांतील कर्पटपंजरी केली आहे, हे उघड आहे ! आता 'प्राध्यापक' नवाची कड घेऊन कोणी कदाचित् म्हणेल की, ती मराठीतील वाद्य जुनी-पुराणी नियतकालिके आजकाल प्रसिद्ध प्रमाणातूनहि जर दृष्टिपातात येणे प्रायः अशक्य आहे, तर त्यांना असे यादुरमादुर लेखन करण्याशिवाय गम्यतर कोणते ? परंतु ही गोष्ट क्षणभर मान्य केली तरी अर्वाचीन मराठी वाङ्मयातील नामांकित प्रभात जी माहिती चिकित्सक लेखकास उपलब्ध आहे ती तरी जागरूकपणे पाहणे त्याचे अवश्य कर्तव्य नव्हे काय ! उदाहरणार्थ, जनार्दन रामचंद्रजी आपल्या 'कविचारित्र' ग्रंथात (१८९०) पुढील निष्ठांदेश वाक्ये लिहिले— "त्याने दर्पण नांम एक भाव्यव्यास निघणारे वर्तमानपत्र किथेक घेणे चालविले, ते मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होते. पुढे दिग्दर्शन नांवाचे एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आग्रहाने काढी वेंच निघून होते." (पृ. १९९). तथापि हा जुना प्रसंग तरी ह्या गोष्टीगाथे कसाय धुंडाळा ? मग मराठी 'प्राध्यापक'च्या एतद्विषयक अत्यावुच्या माहितीचा मूलधार ग्रंथ असा प्रो. द. वा. पोतदार यांचा जो 'मराठी गद्याचा इंग्रजी ग्रंथानार' त्यांतुस "दिग्दर्शन नावाचे एक भारदस्त व प्रौढ मासिकहि वाळशाही यांनी चालविले होते," (पृ. ३४) असे स्पष्ट म्हटले आहे.

प्रि. गो. रा. परांजपे यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास'

मासिक येथील मावैजनिंक वाचनालयाचा शतमानवत्सरिक स्मारकग्रंथ 'प्रदक्षिणा' ह्या नावाने १९४१ मध्ये प्रकाशित झाला असून त्यांत गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी वाङ्मयाचे ममीक्षण करणारे विविध लेख सुद्धा केले आहेत. त्यामध्ये मुंबईतील 'रोयल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स' ह्या विख्यात शिक्षणसंस्थेचे विद्वान् प्रिन्सिपल गो. रा. परांजपे, आय. ई. एस्., यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास' नामक एक निबंध आढळतो. प्रि. परांजपे यांना शास्त्रीय शब्दाचा मराठी भाषेतून प्रसार करण्याची होय अगत्यासुद्धे 'नृषिप्रान' नाविक परीन कों चालवून त्यांनी ह्या दिशेने उपयुक्त कार्य केले

आहे. परंतु अशा शास्त्रसंशोधकांचा माहिती मुद्दा के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या एका द्विपत्रक प्रस्तावसंबंधी किती सत्यत्व व भ्रामक असे शक्य आहे त्याच्या पूर्वीच स्नेहभावाने दिसून येते.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या ६१ व्या पृष्ठावर १८०५ ते १८५७ पर्यंत मराठीत किती ग्रंथ प्रसिद्ध झाले ह्याविषयी प्रि. परांजपे यांनी काही आकडेवार माहिती दिली आहे. ही त्यांनी कोणत्या लेखांच्या आधारे दिली ते निदर्शित करावयास पाहिजे होते, परंतु यांनी तसे केलेले नाही. त्याच्यासारख्या शास्त्रज्ञांनी अशी अज्ञातार्थ पद्धति ह्या प्रकाराचे ह्याचे थोडे नवल वाटते ! त्यांनी दिलेले पुस्तकांचे बरेच आंकडे चिंत्य आहेत. " १८१८ ते १८२७ या दहा वर्षांच्या अवधीत प्रसिद्ध झालेली तीनहि पुस्तके गणितविषयावर आणून कर्तव्य जाहिरात यांनी...ही भाषांतररूपाने लिहिली होती," असे ते मागतात. परंतु त्यांच्याचिरे निदान-पक्षी 'विदुरनीति,' 'शिवायनवसिशी,' अर्थाः दुसरी काही पुस्तके प्रसिद्ध झाली होती, ते पुढे स्थिततात — " १८२७ ते १८३६ या काळात एकर दहा पुस्तके मराठीत तयार झाली. यादोषा पांडुरंगाने व्याकरण व मोल्हर्षरुत दर्पण—मराठी कोश हे ग्रंथ घडविले तर बाकीचे सर्व शास्त्रीय विषयावरचे होते. डॉक्टर मॅडामन यांचा वैद्यकावरील दोन पुस्तके, 'वाळशास्त्री जांभेकर यांची भूमिति, भूगोल विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तके, आणि हरो केशवजी पायरे यांचे 'सुरिज्ञान' नावाचे एक पुस्तक ही त्याच काळात प्रसिद्ध झाली." (स्थ. भा.) प्रि. परांजपे यांनी ह्यातान ल्हानशा वाक्यातील संशोधनात बरीच मौज उत्पन्न केली आहे ! पहिल्या वाक्यात ते सांगतात की, " १८२७ ते १८३६ या काळात एकंदर दहा पुस्तके मराठीत तयार झाली " परंतु हा त्यांचा आंकडा मिथित बुद्बुद आहे, खरी संख्या त्याच्या एकर तिप्पट आहे, असे दाखविता येईल परंतु प्रश्नमनः ह्या तीन वाक्यातील आवृत्त्यांचे गणितच नसे काय प्रश्नमन, हे ते स्वतः अज्ञानमत्तया गळी उतरून देतील काय ? त्यांनी नमूद केलेले पुस्तकांचे आंकडे असे—१ दादोबांनी व्याकरण, १ मोल्हर्षरुत कोश, २ डॉ. मॅडामन यांचे वैद्यकग्रंथ, ६ बाळशास्त्री जांभेकर यांची पुस्तके, व १ हरी केशवजींचे 'सुरिज्ञान.' परंतु आमच्या अल्पमतीप्रमाण ह्या आंकड्याची वेरीज ११ होते—दहा नव्हे ! मोल्हर्षरुत कोश हा 'इमजा-मराठी', नमून 'मराठी-इमजा' आहे; इतकेच नव्हे तर परांजपे यांना अभिप्रेत अवलेला पंडित दुसराच अमून तो दादोबांमंडळींनी रचिलेल्या 'महाराष्ट्र मातेचा कोश' हाच ! तसेच २ वैद्यक ग्रंथांचे कीर्त डॉ. 'मॅडामन' हे नमून डॉ. मॅडामन हे वादेन नव प्रत्यक्षा डॉक्टरांचे नांव घेऊन, तर पुढे हरी केशवजी यांच्या संशोधनात पुस्तक घरे ते नांव 'सुरिज्ञान' हा नमून 'विज्ञानदार्थप्रिलविषयक संवाद' असा आहे तथापि प्रि. परांजपे यांनी यां गीं मौलिक कोडे उत्पन्न केले आहे ते बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या प्रस्तावामा, ते निष्कर्षावरून गणिताने की, " यांची भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तके " —मार्च १८२७ ते १८३६ या दहाताने प्रसिद्ध झालेल्या आहेत ! परंतु प्रि. परांजपे यांनी " भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषय " च फक्त गणित, आणि शब्दशास्त्राच्या मर्यादेने एकाच पुस्तकाचा नामनिर्देश केला नाही हे कसे ?

त्यांच्यामदरम्या शास्त्रोक्तपद्धती विद्वानांनी वाङ्मयाशी जागेकरांनी एका दशकांत व इतक्या अल्पमर्यादा (ह्या दशकांत त्यांचे वय अवघे १५ ते २४ या सुमाराचे होते,) जर खरोखर एका पुस्तकाले लिहिलेलीं अमली-आणि तोहि सर्व शास्त्रोक्त विषयावर—तर त्याचा स्पष्ट नामनिर्देश करावयास नये! होतो काय? परंतु त्यांचे विधान अगदीच गोलमोल आहे! त्यात ना सर्व विषय, ना सर्व पुस्तकाची नांवे! मग हे कोडे कसे उलगडावयाचे?

तथापि ज्याअर्थी आपल्याला के. बाळशास्त्रीयांच्यासंबंधी मिळतील तितके ज्ञानाचे कसबेचावयाचे आहेत, त्याअर्थी प्रि. पराजपे यांच्या बाळशास्त्रीयकृत सहा पुस्तकांची ही संख्या आपल्याला निदित समजल्या समजेली वगैरे काय जुळते ते पाहिले बाराव्याईने अवश्य पाहिले पाहिजे, १८२७ ते १८३६ ह्या दशकांत बाळशास्त्रीयांनी पुढील पुस्तके लिहिल्याची आपणांस आज माहीत आहे:—(१) नीतिकथा, (२) वाचव्याकरण, (३) सारसप्रज्ञ, (४) भूगोलवेदा, (५) भूगोलशास्त्र-नामकभाग, (६) ईश्वर देशाची वस्तर, भाग १ व २, परंतु ध्यानाभे भूमिनि-विज्ञान या विषयावर एकही ग्रंथ नाही! केवळ भूगोलवर एक आर्त; आणि भूगोलशास्त्र हां कायान् त्याच विषयावरील दुसरा, किंवा भूगोलिक गणिताचा प्रथम म्युल्ला देखील. पर, प्रि. पराजपे पुनः अमाहत्यागनालया, १८५७ ते १८३६ या मर्यादा पर्यंत दहा पुस्तके ह्या शास्त्रांत " बाळशास्त्रीयांच्या व्याकरण व नीतिकथा-कृत ईश्वरी—मराठी बोला हे प्रथम पुस्तक तर याकांज सर्व शास्त्रीय विषयावरच होते, " म्हणजे त्याच्या मत, व्याकरण व काय हे शास्त्र प्रथम नव्हत, ते स्पष्ट आहे. ह्या इष्टीत पाहून आता, बाळशास्त्री जांभेकरांनी पुस्तकाच्या बरीच यादीतून ह्याच 'वाचव्याकरण' पर्यंतले पाहिजे, इतकंच नव्हे तर संथ 'व्याकरण' मुला प्रि. पराजपे यांच्या पुस्तक गणायला तयार नाहीत, नेथे त्याची 'नीतिकथा', 'सारसप्रज्ञ' व 'ईश्वर देशाची वस्तर,' ही पुस्तकेहि त्याच्या मर्यादांत गाळलीच पाहिजेत. अर्थात् आपण विशद केलेल्या सहा पुस्तकांमधील फार तर एक किंवा दोन भूगोलविषयक पुस्तके तेवढीच त्यांनी मागितलेल्या सहा शास्त्रीय पुस्तकांत मांडली! परंतु मग आपल्याला पुनः अगें कोडे पडते की, प्रि. पराजपेयांसारख्या पुरधर शास्त्रगंधोषधने निश्चित केलेल्या ६ ह्या प्रथमसंख्येत निदान ४ पुस्तकांची वूट येणे किंवा वूट असणे म्हणजे त्यांच्या शास्त्रीय विधानांत शंका १९६८ ई. वूट आढळणे वसे शक्य आहे! अर्थात् हे कोडे बाळशास्त्री जांभेकरांच्या सहा पुस्तकांचे प्रसिद्धिकायना स्पष्ट नामनिर्देश कथ्यच गाढावेच दक्ष्य असण्यामुळे प्रि. पराजपे यांना स्वातंत्र्य ते मोडून द्यायचे पाहिजे, हे उघड आहे.

मराठीतील शास्त्रीयप्रज्ञासंनिर्मासबंधा विन्यास नेत्यानेतर प्रि. पराजपे यांच्या निदानावरीलकधी नव्हे करतांना मागिताना—“ इ. म. १८०८ ते १८५७ मर्यादयंत जी एकंदर तेरा नांवांचे ग्रंथ प्राप्त त्यातून केवळ शास्त्रीय विधान नाहिलेले होतं ह्या-वेला 'ज्ञानप्रस्नान' नावाचे एक मानिक एककमट्ट कल्लिजालील मराठाशास्त्री विद्वानांनी चालविलेले होते, दुसरे 'दिग्दर्शन' नावाचे मानिक बाळशास्त्री जांभेकर यांनी चालविलेले होते. " (पृ. ६६). परंतु ह्याहि आपल्या निधानात ते यादीच आधार देत नाहीत! येथे मागिल्याक्या काळापयंत १८०८ पासून आरंभ की केला दांण जाणें ' १८५७ पर्यंतच

ब्रह्मचर्याधि म्हणजे पहिले ज्ञतार्थ होते म्हणून कदाचित् असेल ! परंतु त्याचीच मागे सांगितल्याप्रमाणे १८४७ पर्यंत एकंदर छापील मराठी मंत्रांची मर्यादा जेथे फक्त ४३ मरते, तेथे ह्याच माल्यापर्यंत निदान पाचचार नवी मासिके छद्म निघाली होती की काय, आणि ह्या सर्वात पहिले कोणते, हे मागणे अधिक महत्वाचे व उद्बोधक शक्य नसते काय ? परंतु प्रि. पराजप्यानाच ही निश्चित माहिती जर नसेल तर ती ते कोठून देणार ? त्यांनी आपल्या तेरा मासिकापैकी “ केवळ शास्त्रीय विषयांचे वाढिलेली ” तीन मासिके होती, असे सांगून त्यांत ‘ज्ञानप्रसारका’चा उल्लेख प्रथम केल्या आहे, आणि “दुसरे ‘दिग्दर्शन’ नावाचे मासिके बाळशास्त्री जामेकर यांनी चालविले होते,” असे म्हटले आहे. अर्थात् ‘दिग्दर्शन’ हेच पहिले मराठी मासिके असून ते ‘ज्ञानप्रसारका’च्या पूर्वी दहा वर्षे, म्हणजे १८६० मध्ये बाळशास्त्रींनी चालू केले, हे सम्पन्न ज्ञान त्यांस नाही, हे उघड आहे ! शिवाय एकंदर तीनच जर शास्त्रीय मासिके उक्त काळांत त्यांस आढळली, तर त्या तिसऱ्याचाहि नामनिर्देश का नाही ? आम्ह्या मते, आज महाजनांचे त्रैमासिक ‘ज्ञानदर्शन’ (१८५४) हे ते असले पाहिजे, आणि शास्त्रीय नियतकालिक म्हणून त्याचाहि स्पष्ट नामनिर्देश अवश्य करावयास हवा होता, परंतु ‘दिग्दर्शन’, ‘ज्ञानदर्शन’ ह्यांसारखी जुनी मासिके व विशेषतः ‘दिग्दर्शन’ हे आय मराठी शास्त्रीय मासिके म्हणून ते शोधून काढण्याचा प्रयत्न प्रि. पराजप्यासारख्या ‘सृष्टिज्ञान’ बऱ्या उत्साहाने संपादकापहूनमुद्दा जेथे वर्षाशेवट होऊ शकत नाही, तेथे सामान्य वित्तिताची काय फला !

रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी केलेले कै. बाळशास्त्रीविषयक उल्लेख

ह्याच सुमारास मराठी भाषा व वाङ्मय यांचे आजकालचे एक प्रसिद्ध चिकित्सक रा. अ. का. प्रियोळकर, बी. ए., यांच्या साहाय्याने जुन्या पिढीतील एक नामांकित लेखक ‘कै. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलित लेख’ (१९४२) प्रसिद्ध करण्यांत आले. ह्या ग्रंथात त्यांनी सुमारे साठ पृष्ठांची महत्त्वाची ‘चरित्रात्मक प्रस्तावना’ लिहिली असून तिजमध्यें बाळशास्त्री जामेकर यांच्यासंबंधी केलेले काही उल्लेख विचारणीय आहेत “ ‘विस्तार’पूर्व नियतकालिके ” ह्या मधल्यापैकी ते पुढील माहिती देतातः—

“मराठीतील पहिले मासिके दिग्दर्शन हे १८३७ साली बाळशास्त्री जामेकर यांनी सुरू केले. याद्वारे १८३२ साली दर्पण नावाचे एक पत्रही त्यांच्याच संपादकाद्वारे निघू लागले होते. या पत्रातील लेखावर रूप होऊन त्यावेळेचे गवर्नर सर जेम्स कर्नाक यांनी त्यांना ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ ही पदवी बहाल केली असे दादोबा पांडुरंग यांनी आत्मचरित्रांत लिहिले आहे. (मूळ हस्तलिखित पृ. २९१). यावरून या पत्राचे घेरण राजकारणाच्या प्रवृत्तीला मानवणारे होते, असे सिद्ध होते. पुढे त्याचेच एक सहकारी आज महाजन यांनी प्रभाकर नावाचे छात्रादिक चालू केले. त्यांत इंग्रजी राजवटी व युरोपियन लोक यांच्यावर खरमरीत टीका प्रसिद्ध होत असे.” पुनः थोडेसे पुढे ते लिहितात, “जामेकरांच्या दिग्दर्शनांत किंवा महाजनांच्या ज्ञानदर्शनांत ऐतिहासिक व शास्त्रीय विषय प्रसिद्ध होऊ लागले. ... त्यांनी [म्हणजे सिस्ती मित्रवण्यांनी] आपल्या धर्म-

प्रकाशने मुळात म्हणून ज्ञानोदय नावाचे पाक्षिक (१८४१) व सत्यदीपिका नावाचे मासिक (१८६१) सुरू केले. त्याच्यामध्यें हिंदु धर्मावर व हिंदु आचारविचारावर दोगांच्या हल्ल्यांना तोंड देण्याकरितां उपदेशवद्विका (१८४४), विचारलहरी (१८५३), सद्धर्मदीपिका (१८५५) अशा पत्रे निघाली. याशिवाय स्वतंत्र आत्म-संशोधन करून आपल्यामते दोष दाखून टाकणे व समाजामध्ये जागृति करण याकरितां ज्ञानप्रकाश (१८६१), वर्तमानदीपिका (१८५४), प्रमोदय (१८६१), सत्यदीपिका (१८६३), चमकेंतु (१८६३), इन्द्रकाश (१८६३) अशीं पत्रे किंवा विविध विषयांला माहितीची अशी सर्वसंग्रह (१८६०), न्यायाश्रम (१८६६) अशी मासिके निघाली " इ. च प्र. पृ. १५ ।

परंतु रा. प्रियोजनारानीं संकलित केलेला हा गुणांत बराच चुकीचा आहे " दिग्दर्शन हे १८३७ सालीं ... सुरू केले, " असे तेहि सांगताना त्यावरून त्यांनीं हा आय मराठी मासिकाचे आरंभाचे वर्षे कोठल्या तरी चुकीच्या लेखनानेच उद्भूत केले आहे—त्याचा प्रत्यक्ष एकहि स्थंठ त्यांनीं पत्पक्ष दाखिलेला नाही—हे उघड आहे। कारण, ' दिग्दर्शन 'चा पहिला अंक वस्तुतः मे १८४० मध्ये निघाला, ही गोष्ट प्रस्तुत मंडालीत त्याच्या छाया-विचारांमध्यें निर्दिष्ट मिळ आहे ' ज्ञानोदय 'चा जन्म १८४२ मध्ये झाला ही गोष्ट खरी; पण ते म्हणतात त्याप्रमाणें, तें नियतकालिक आरंभो " पाक्षिक " म्हणून " मासिक " होई त्याचा शोध त्याच सालीला दिवत नाही. " जें एका वरमहिम्यांत एकवार छापणें जाईल, एकेक पत्र या साध्याची श्रेष्ठ १९ असें होईल " असेक पत्राला दोन बाणे मिळत पोले. ' जेनें पहिल्या वर्षाच्या पहिल्याच अंकांत ' ज्ञानोदय ' वर्सांनीं प्रथमांरंभी स्पष्ट निघिलें आहे; त्याचें ते " पाक्षिक " झाले ते पुढे सुमारे तीन वर्षांनीं । येथें रा. प्रियोजनार " पत्र " व " मासिक " ह्या मंडा सख्या रुढार्थाने वागरीत आहेत, हें लक्षांत घेतां त्यांच्या-मार्फतां चिन्तितानां त्यामधेंची केलेले कर्तवी घेताले पाहून यांमधें नवन नाहीं । " सत्य-दीपिका नावाचे मासिक (१८६१) सुरू केले " (पृ. १६), असें प्रथमतः मणिल-त्यावर आतांरंभ पांच ओळी उद्भूत पुनः ' सत्यदीपिके ' पत्र (१८६१) त्यांनीं ' पत्र ' म्हटलें आहे. आणि सोबत अशी की, दोनहि ठिकाणीं वर्षांत १८६१ हाच मन दिवत आहे । " उपदेशवद्विका (१८४४), विचारलहरी (१८५३), सद्धर्मदीपिका (१८५५) अशा पत्रे निघाली. " असें ते लिहितात, परंतु त्या प्रकार अशा की, त्यापैकी पहिलेच एक " मासिक " असे, दुसरी दोन " पाक्षिके " आहेत । हापुडाच त्यांचे वाक्य असें —

* We have received the first two numbers of the *Vivakar Lahari* (Wave of Inquiry), a small fortnightly Marathi publication of eight pages, which is issued from the Dayanprakash press, Poona; price two annas monthly, or Rs. 1. 4 As a year. " (ज्ञानोदय, भा. १ सॉप्ट १८५२)

† " सद्धर्मदीपिका व नांवाचे एक वद्वान पुस्तक जाहत्या माहितीपाहून निघूं लागले, हे महिन्यांत दोन वेळ काढताचें ठरविले आहे. " (ज्ञानोदय, २५ सॉप्ट १८५१)

“याशिवाय स्वतंत्र आत्मसंशोधन करून आपल्यातील दोष बाहेरून टाकणे व समाजामध्ये वास्तुि करणे याप्रतिज्ञा ज्ञानप्रकाश (१८८९), वर्तमानदीपिका (१८५४), प्रभोदय (१८९१), सत्यदीपिका (१८९१), धूमकेतु (!), इंदुप्रकाश (१८९३) अशी पत्रे; किंवा विशिष्ट विषयांसाठी शाहिलेती अशा सर्वसंग्रह (१८९०), न्यायाश्रम (१८९६) अशी [ही द्विरुक्ति कराला ?] मागिने निघाली. ” ह्यातहि पुन. घोटाळा आहेच ! ‘प्रभोदय’ व ‘सत्यदीपिका’ ही वस्तुतः “भाषिक” पुस्तके असता त्यांस रा. प्रियोळकर “पत्रे” म्हणतात, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या लिहिण्यावरून पाहता, ही दोनहि विस्तीर्ण धर्मप्रचारार्थच होती, हे त्यांना अवगत आहेच दिवत नाही;—ज्ञानप्रकाश, वर्तमानदीपिका इत्यादि हिंदु बांधवांनी स्वमतप्रचारार्थ चालविलेल्या पत्रांतच त्यांनी वरील दोन विस्तीर्ण मासिकास गोमिलें आहे ! शिवाय त्यांनी येथे दिग्देष्टे विलेक सनहि चुभीने साहेत, ‘वर्तमानदीपिका’ व ‘धूमकेतु’ ही दोन शिखर मागाहिचें प्रायः एकामागून एक १८५३ मध्ये निघालेलीं असतां रा. प्रियोळकर पांश्ल्याच्या सन १८५४ देतात, तर दुसऱ्याचा मुळाच देत नाहीत ! ‘प्रभोदय’ व ‘इंदुप्रकाश’ यांचेहि सन त्यांनी दिल्या-प्रमाणे १८९१ व १८९३ हे नसत ते अनुक्रमे १८५९ व १८६२ शके आहेत ! तसेच ‘न्यायाश्रम’ हे नाव चुकलें आहे. ते ‘न्यायाश्रय’ असे पाहिजे.

तथापि रा. प्रियोळकरांनी दिलेलें हे कियेक. चुर्चाचे तऱ्हेतील म्यादावरून पाहण्यावेळीं बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या ‘दर्पणा’च्या उपादयत्ताविषयी त्यांनी जो काहीसा चमत्कारिक अभिप्राय देणें जाता जाता व्यक्त केला आहे त्याचें गद्यार्थच पारस्परि प्रस्तुत प्रयोग अधिक महत्त्वाचे होय. ह्याप्रबंधी ते लिहिलेलाः—“१८३२ सालीं दर्पण नावाचें एक पत्रही त्यांच्याच उपादयत्तावालांनीं निघू लागलें होतें. या पत्रातील लेखापर गूण होऊन त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नार यांनी त्यास ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ ही पदवी बहाल केली असें दादोबा पाडुरंग यांनी आत्मचरित्राने लिहिलें आहे. याचकरून या पत्राचें धोरण राजकृत्यांच्या [‘राज्यधर्मांच्या’ हें शुद्ध] प्रकृतीला मानवणारें होतें असें सिद्ध होतें. इ० ” [स्थू. आ.] परंतु दादोबा पाडुरंगचारा केवळ एसा प्रासंगिक विधानाचा मजला अर्थ करून असा प्रत्यक्ष बाळशास्त्र्यांना नसला कदापि आगणारा निदान्त प्रस्थापित करणे साहसानें व वासमंजमण्याचेंच नव्हे काय ? किंवा ह्या संदर्भातील दादोबाच्या शब्दयोजनेवरूनहि त्यांना स्वतःच असा काहीसा निंदागर्भ आशय अभिप्रेत होता, असें अतिचिन्तुरां कोणास दिसतें काय ? त्याचें मुळांतलें समग्र वाक्य पुढीलप्रमाणे वाटवले.—“त्या वर्तमानपत्रात त्यांची मोठी कीर्ति वाढविली आणि त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नार यांनी त्यांच्या लिहिण्यावरून गूण होऊन त्यांना एवढा जमिस्त बॉफ दि पीस—Justice of the Peace ही पदवी दिली. ” [स्थू. आ.] अर्थात् “त्या वर्तमानपत्रात [म्हणजे ‘दर्पणा’त] त्यांची मोठी कीर्ति वाढविली, ” हा प्रस्तुत वाक्यार्थात आंय महत्त्वाचा पूर्वार्थ मुळांच स्पष्टात न घेता, रा. प्रियोळकरांनी त्यांच्या उत्तरार्धावरून आपला सुतराची उभारण केली आहे, असे स्पष्ट दिवतें ! परंतु ‘दर्पणा’ची सनम घटना व तत्संबंधीन एकदूर परिचयानें नांद स्पष्टात घेतल्याशिवाय एतत्संयम्ये

समर्थ अनुमान काटणं कोणाच्याहि वरमे शक्य आहे ? वस्तुतः विचार करता, 'दर्पण' हे पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले व त्याकाळात द्वितीय असे अंग्रेज-हर्नाकुलर "वर्तमानपत्र" अगम्याने सरकार व लोक यांच्या दृष्टीने त्यांना असाधारण महत्त्व होते; त्यातून बाळशास्त्र्यांसारख्या एकादश्यात नऊ दिवसाने नेण्याच्या उच्च गतीने चालविले होते. त्यावेळी इंग्रजांभाय प्रभुत्व पाहून सोटमंडी पुरोसपनाह चकित होत. अशा स्थितीत अखिल इंग्रजांपदा त्या काळात इंग्रजांभायाने पुष्पाच्या एकादश्यात दिवले जाणारे असामान्य महत्त्व दाखवत होते, त्या दादोबांच्या जे. पी. मन्ना-दानप्रदर्शना वरानगरात समजून होणे शक्य असावा असे नव्हते, परंतु वस्तुस्थिती वेगळी होती 'दर्पण' हा ३ जानेवारी १८३२ रोजी प्रथम निर्घाल, आणि त्या पत्राचे शेवटचा एक २६ जून १८६० रोजी प्रसिद्ध झाला, असे प्रस्तुत प्रथमान्त उपायाने एका 'दसून देदल' नमोच ता. २८ सप्टेंबर १८४० च्या नवीन पीम कमिशनमध्ये, बळगणेश गान्धी यांच्या मुवईतीत इतर नऊ महापनाबरोबर अंतर्भाव करण्यात आल्यामुळे 'जस्टिस ऑफ दि पीस' म्हणून त्याची प्रसिद्धि झाली, असे प्रस्तुत प्रथाच्या दुसऱ्या परिशिष्टातील नऊ सरकारी कागदपत्रांविषय आढळून येईल. म्हणजे, 'दर्पण' पत्राची परिसमाप्ति होऊन गेल्यानंतर तीन महिन्यांनी बाळशास्त्र्यांना "त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स बार्नाक यांना त्यांच्या लिहिण्यावरून खुप होऊन त्यांस एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस...ही पदवी दिली" (एच. आ.) होती, अशा दादोबांच्या लिहिण्याचा अर्थ झाला ! बरे, सर जेम्स बार्नाक यांनी तरी 'दर्पण' किती महत्त्वाचे पाहिले ? त्याची सध्या कायदीद ता. ३१ मे १८३९ ते २७ एप्रिल १८४१ पर्यंत—म्हणजे, अवघ्या दोन वर्षांचा मुदत नव्हती, आणि त्याच्या प्रकाशनागमनानंतर एकच वर्षांनी 'दर्पण' बंद पडले. अर्थात दादोबा यातून त्याप्रमाणे सरो-सरचे प्रचार पडला असे अगम्य म्हणत येणे, तर त्या पत्राचे गुणारे वर्षभर जे काही अंक गव्हर्नर बार्नाक यांच्या काळाने अस्तित्वात आले असतील यातील "लिहिण्यावरून खुप होऊन त्यांस [म्ह. बाळशास्त्र्यांस] एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस... ही पदवी दिली," असे होते; आणि याच "खुप होऊन—एकदम...दिली," असे ते म्हणतात ! परंतु दादोबांचा प्रत्येक प्रचार किंवा शब्द नकोतून बरोबर असेलच, असे तथा प्रकारचा स्पष्ट आधार दाखविण्याशिवाय, माग्याचे कारण नाही आणि जे. पी. मन्ना यांनी त्याचे पूर्वेक पाहून तर मुख्यत्वे प्रमाणात म्हणून लिहिले गेले आहे, वस्तुस्थिती अशी की, स्वतः दादोबा म्हणतात (प्रमाणे), "ही पदवी पूर्वी पैसेवाले अगदी थोडे नेटिवीत कनिष्ठ मिळत असे. या पदवीवरून आता बाळशास्त्र्या यांची मुदत बडे लोकांत व मानवरी सेवात गणना झाली." आणि बाळशास्त्री हे तर मोठे "पैसेवाले" किंवा धनिक नव्हते. त्यांचे विद्याधन व चारित्र्यधन मात्र फार मोठे ! त्यावेळी 'दर्पण' पत्राचे संपादक म्हणून जशी त्याची चांगली प्रसिद्धि होती, तशीच गव्हर्नरने कांतेजांनील आद्य एकादशीय प्रोफेसर व लोकोत्तर बुद्धिमान पांडित म्हणून त्यांची ग्याती अमूल्य बरे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी 'चे ते कित्येक वर्षे "ऑनररी मेकेटरी" होणे, आणि ह्या नात्याने त्यांनी केलेले शिक्षणकार्य व सार्व-जनिक सेवा ही सर जेम्स बार्नाकसारख्या उदारमतवादी व गुणी गव्हर्नराच्या सहज

शोळ्यांत मरण्यासारखी होती; अर्थात् त्यासुद्धेंच बाळशास्त्र्यांच्यासारख्या धनिक वर्गांत न मोडणाऱ्या, पण विद्वान् व बहुगुणी पुरुषास त्या काळीं दुष्प्राप्य गणिलेला 'जे. पी.' चा सन्मान त्याजकडून अर्पण करण्यांत आला असला पाहिजे. ह्या नामांकित गव्हर्नराविषयी 'यॉर्क गॅझेट' नामक वजनदार पत्रांतील पुढील अभिप्राय मननीय आहे :—

" Sir James Carnac was kind, he was liberal in the full sense of the word, he was just; he was a true British Governor who knew and treated the people of India as they deserved; he was a friend to education and advancement; he encouraged the arts and sciences; and during his short government strove to effect improvements as far as his limited powers allowed. This is the testimony borne to his memory by all impartial persons in Bombay. " (Bombay Gazette, May 28, 1841)

अर्थात् बाळशास्त्री जे. पी. होण्याची त्याच्या 'दर्पणा'तील राजकीय मतप्रदर्शनाचा कांही संबंध होता असें दूरान्वयानेहि म्हणता येत नाही. परें, 'दर्पणा'ने म्हणजेच बाळशास्त्र्यांचे राजकीय धोरण परकीय जगा द्वारे " राजकार्याच्या प्रकृतीला मानवणारे," म्हणजे त्यास पोषक होते असा जो रा. प्रियोळकराचा येथील सिद्धान्त, तो सरोवर शिंदे ह्यावयाचा असेल तर दादोबांच्या मराल एका वाक्यावरून तो न पाहता, त्याला त्यांनी ईश्वर सरकाराचें त्या काळतडाहील धोरण व प्रत्यक्ष कृति ही कोणत्या प्रकारची होती, आणि 'दर्पण'—कारांनी आपल्या कोपत्या लेखांनी सरकारात कसा पाठिंबा दिल्या होता, हे विवाद करणें अत्यंत मूर्खतेचें काय ? विवादा सरकारी मानमहात्म्य घडाल यत्न घुसपळकारानें कसा करून घेण्याला हा कर सरोवरच प्रकार असला तर, 'दर्पण' प्रत्यक्ष चालू असतांना गव्हर्नरसाहेब अगा प्रयोग करतील, परें ते पल निजधामास येवचानंतर ते नि महि न्यानीं करतील, हा साधा विचार रा. प्रियोळकरांना सुचण्यास द्या होता । परंतु 'दर्पणा'तील लेख व त्यांचे धोरण प्रत्यक्ष न पाहतांच दादोबांच्या एखाद्या प्रासंगिक उद्गारावरून एकदम एखादा महाविद्वान उताविल्ल्यानें प्रस्थापित करावयाचा तर असाच प्रकार घटने साहित्यिक मध्ये काय ?

रा. प्रियोळकर काय, किंवा 'दर्पणा'तील एकाच टीकात्मक लेख प्रत्यक्ष कधी न पाहतां त्याच्या धोरणासंबंधीं अर्कवितर्क करणारे इतर लेखाक काय, त्यांनी आपली अशी टाक समजून करून घेऊनले टिपने की, जे. पी. ही पदवी ज्याकाचों सरकारावरून मिळत असे, त्याकाचों कांतांबरी संतपूजेपणा बेव्याधियास ही बाळशास्त्र्यांना मिळीं तत्त्व नव्हते, आणि त्यांचेच एक महारतें झाले महाजन हे 'प्रभावकर' पण निर्मांष्ट्यां चालवत अस-
 न्नामुळेच ह्यांना ती पदवी प्राप्त झाली नाहीं ' परंतु हे त्यांचे अनुमान वस्तुविषयीच धरून नाही. 'दर्पण'—कर बाळशास्त्र्यांचा काळ व 'प्रभावकर'—क्यां झाले महाजनांचा पाळ हे एक नव्हत, हे ते विचारताना. बाळशास्त्र्यांच्या ह्या उक्तें भाऊंना ह्यांतलें कांतांबरी महाने. ते मोठेदेवतांचा चालण्या हींनीं कायवळ पुढे आणतो पंधरावीम वर्षे लागत, म्हणजे मग

१८९० चे सुमारास जे. पी. पद मिळण्यायोग्य असे त्यांचे वय व सेवा ही झाली होती, असे म्हणून वेईल. परंतु ह्या काळी इंग्रजी राज्यनांतीचे स्वरूप बरेच भिन्न झालेले असून त्यांच्यासारख्या स्वाभिनाती व केवळ मराठीवृत्तचक्रवर्त्याची विद्वानास तथा प्रकारचा मान मिळणे कठीण होते. दिवाय सौ. भाऊ दाजी प्रभुति आत्मभाषा-पंडिताप्रमाणे भाऊ महाजनर्ची विद्वत्ता इंग्रजीतून मुद्दयांचे प्रकट होत नमल्याने सरकारदरबारी व तत्कालीन सार्वजनिक कामकाजात त्यांच्याप्रमाणे त्यांना तितकेंच महत्त्वहि कधी प्राप्त झालेलें दिसत नाही. तसेच भाऊंचे 'प्रमाकरा'ंतोळ लेख पुढील काळांत अधिक मढेतोड होत जाणें साहजिक होते. परंतु 'दर्पण' निफोवेळीं सुदणारील सरकारी निर्बंध गितके कटफ होते तितके ते नंतरच्या काळांत राहिले नाहींत, आणि वर्तमानपत्रांची संख्या जयजयी वाढून गेली तदुत्तरे 'प्रमाकर'कर्णप्रमाणे इतर मराठी वृत्तपत्रकारहि कमीअधिक धितार्जने निष्ठे त्यागले होते, हेहि विसरनां कामा नये, परंतु मौजेचा मोठ अशो बी. भाऊ महाजनर्ची स्वतंत्र भाष्यावद्दल प्रशंसा करणाऱ्या ह्या लेखकांनी जसे 'दर्पण' मुद्दयांचे पाहिलेले नसतें, तसे 'प्रमा-करा'ंतोळ काही तुरळक लेखांवरच त्यांच्या ह्या गर प्रभुतेचीहि उभारणी झालेली असते' किंवाहना सन १८४८-४९ मध्ये 'प्रमाकरा'तून प्रसिद्ध झालेल्या 'लोकहितवादी'च्या 'शतपत्रा'कणा त्यांनी आपली कल्पना सुरक्षेनें कवचित्त्व असते, असें आपणान् आपणून येईल. 'दिवाय पुढील काळांत भाऊंची लागली बाळशास्त्राच्यापेक्षा अधिक निष्ठ होतों हे जरा मान्य येते, तरी त्यादरून बाळशास्त्राचा 'दर्पण'ंतोळ इंग्रजी लेख अधिक बहुभुत-पणाचे, उद्वाधक व समतोलवृत्तीचे असून त्या काळी इष्ट व शक्य तो नि.सृष्टपणाहि त्यांत आढळून येई, आणि राज्यकर्त्यांच्या तें उपजपणापासून ते अलित होते, असें त्यांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनानें वाचकांस दिसून येईल.

ह्यानंतर रा. प्रियोत्तकर यांनी बाळशास्त्री जगिंदर बाबांच्या बंगाली-भाषा-वेदविद्वत्त्वविषयां जी एक संज्ञा व्यक्त केली आहे तिचेहि निरसन करणे अवश्य आहे रा. नि. गुंजीकरांना यांना " बंगाली भाषेचे पहिले सखोल अभ्यासक " उपातिताना पृष्ठ १० वर ते लिहि-तात.— " बंगाली ही कलकत्त्याची देशभाषा व तें शहर हिंदुस्थानची त्या वेळी राजधानी असल्यामुळे त्या भाषेकडे सर्व प्रांतांचे लक्ष टांगले असल्यास नवल नाही. बाळ गंगाधर-शास्त्री जगिंदर यांना बंगाली भाषा अवगत होती असे म्हणतात (हेमंत व्याख्यानमालेतील बा. ना. देव यांचे व्याख्यान, १८९२). पण यो. ना. मांडगांवकरांनी आत्मकथा [नव्हे, "आत्म्या"] मुंबई-वर्णनांत [ह्या पुस्तकाचे सार नांव मुळांत 'मुंबईचे वर्णन' असें आहे] (१८९३) ' ते संस्कृत मराठी व इंग्रजी भाषेत निपुण होते, व आशिवाय त्यांस बरे कानडी, गुजराती या भाषा येत होत्या, ' असे म्हणले आहे. (पृ. २१९). " परंतु बंगाली भाषेकडे मुंबईवर बाळशास्त्राचे लक्षपणीच १८३० च्या सुमारास जें लक्ष वेधले त्याचे, मुख्य कारण म्हणजे, मुंबईत एवढेहीच लोकांच्या शिक्षणासाठीं सन १८२२ मध्ये 'दि. नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल युन सोसायटी' जसी स्थापण्यांत आली, तसाच प्रकारची 'दि कलकत्ता स्कूल युन सोसायटी' नांवाची एक शिक्षकसंस्था त्याच्याहि पूर्वी (सन १८१७) कलकत्त्यांत स्थापिली गेली असून तिच्या नियमान् व थीरामपूरच्या मिशनर्यांच्यावद्दन

हे विद्यमान चालणार नाही. किंबहुना मन १८३१ च्या सुमारास बाळशास्त्री यांनी लिहून प्रसिद्ध केलेल्या 'नीतिनिकाशा' या विमुक्त्या शालोपयोगी पुस्तकातील वन्याच गोष्टी त्यांनी मूळ दंगाली प्रभावान्न भयानर वरून दिव्या होत्या, असे त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेवरून मिळू आहे. (उ. प्र. पृ. २५६ पाहा)

रा. न. चि. केळकरकृत 'लो. टिळक यांचे चरित्र'

मराठी भाषा-वाङ्मयेतिहासादि विषयाचे काही प्रसिद्ध लेखक, अध्यापक व संशोधक यांनी के. बाळशास्त्री, जांभेकर यांच्या संश्र्धात आपल्या लिखाणातून प्रसंगोपसत् केलेल्या डांगेसांचे येथवर थोडेवहुत पर्यालोचन केल्यानंतर अन्य वाङ्मयक्षेत्रातील काही नाणावलेल्या लेखकांनी व पृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानांनी त्यांच्याविषयी केलेले निर्देश लक्षांत घेऊन पाहिले, आणि ह्या हद्दीने पाहू जाता साहजिकच महाराष्ट्रात आजकाल केवळ 'साहित्यसम्राट' म्हणूनच नव्हे, तर 'शीघ्रसाहित्यसम्राट' म्हणूनही गणिले जाणारे मेवानिहून 'केसरी'-कले २६ नरसिंह चितामण केळकर यांच्या अफाट साहित्य-सृष्टीतून बाळशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र व काय त्यासंबंधी आपणास कितपत उपयुक्त साहिती मिळते ते अवश्य पाहिले पाहिजे. कारण, त्यांच्यासारखे जुन्या पिढीतील बहुभूत व बहुविध साहित्यकार असे प्रायः तेच सांप्रत विद्यमान असून आजपर्यंत उपायी. सफाई-दार लेखणी शेंकडीं विषयावर अत्रितित्त चालत आली त्यांच्या वरून आपला प्रस्तुत विषय अगदीच सुटला असेल हे समजूनच नाही. शिकव त्यांच्या लिखाणातून उपलब्ध होणारी साहिती म्हणजे एक प्रकारे मेळ्या पिढीतील बहुभूत विद्वानांच्या एतद्विषयक ज्ञानाची परिमीमा मानण्यास वित्त नाही. तथापि प्रस्तुत लेखास येथे हे प्राजलपूर्ण मागितले पाहिजे की, साहित्यक्षेत्रातील त्यांच्या स्वतःच्या अनभिज्ञतेमुळे व अन्यकार्य-व्यापृतत्वामुळे 'समग्र केळकर वाङ्मय'-एथीच्या द्वादश खंडांचे सामप्रदाने आ-लोडन करणे त्यास आजपावेतो कधी शकले नाही आणि पुढे जमण्याची आशा नाही ! अर्थात् रा. न. चि. केळकर यांनी रचिलेले 'लो. टिळक यांचे चरित्र' आणि त्यांच्याच संपादकवाखाली १९३१ मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'केसरी ज्युविली थंका' त्यांमधून जे काही ज्ञानाचे कण उपलब्ध होतील त्यावरच वाचकांना आपली तहान साजत भागवून घेणे भाग आहे.

आधुनिक धोर महाराष्ट्रियांची जी. थोडी निस्तृत व वाचनीय चरित्रे मराठीत प्रसिद्ध झाली आहेत त्यात पूर्वीक टिळक-चरित्राची कोणीही गणना करील, ह्या प्रधाच्या पहिल्या खंडाचा तिसरा भाग, 'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र' धित्रित करण्यासाठी अधकथ्यांनी बुद्धा योजिलेला असून त्या निघाला जवळ जवळ पन्नास पृष्ठे त्यांनी रचली घातली आहेत (टि. च. पृ. ५१-५६). साहजिकच धिप्रितक वाचक अशी अपेक्षा बाळगितो की, ह्या दीर्घ प्रबंधामध्ये एकोणिसाव्या शतकातील द्वितीय पादांत ज्या महा-भागाने अन्यवर्धात आधुनिक महाराष्ट्राच्या उजनीचा आपल्या लोकीतर कर्तृत्वाने प्रथमतः पाया घातला त्या के. बाळशास्त्री जांभेकराच्यासंबंधी काही उद्बोधक घृतांत आपणाम

अनैतिहासिक समजून तिजपासून स्वतः तेहि वळिसें नसल्यामुळे त्यांनीं चितारलेला ' टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र ' म्हणजे प्रायः पुण्याच्या परिसरांतील महाराष्ट्र, अर्धे संकुचित स्वरूप त्याच्या ह्या लेखाने प्राप्त झाले आहे ' ह्यातील सुमारे सातव्यांश भाग पुणे, तेथील परिस्थिति व लोकप्रसिद्ध व्यक्ति ह्यांच्याच वर्णनानें व्यापिला असून मुंबई व मुंबईकर ह्यांच्या वाढ्यास एकवटमात्र भागहि क्वचितच आला असेल ' मात्र ऐतिहासिक वस्तुस्थिति अशी की, टिळकांच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमाने प्रारंभ होईपर्यंतच नव्हे, तर त्यापुढेहि किज्येक वर्षे-म्हणजे सुमारे सन १८८५ पर्यंत तरी-राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, साहित्यिक इत्यादि अनेक गोष्टींत मुंबईकरच पुणेकरांच्या पुढे होते ! अर्थात् ह्या दृष्टीने ' टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र ' वर्णनयाचा तर प्रस्तुत प्रकरणातील अपेक्षेकडे विवेचन व चरंचसे श्रेयहि मुंबईकरांच्या वाढ्यास यावयास हवे होते. परंतु ही कसमिरी तशा स्वरूपात पार पाडण्यास नतीत्यर्थ इतस्तुत विगुरलेली दुर्मिळ साधनसामग्री परिभ्रमूर्वक शोधाची लापती हें उघड आहे. तथापि इतिहास-संशोधनाचा हा सदादोष न करताच ऐतिहासिक घटनावर झटपट पुंचला-नव्हे, मोठा फिरवूहि जर पुष्कळशा कमी धनाने सर्वसामान्य रमिक वर्गाकडून 'साहित्यसम्राट' म्हणून अपूर्व मान्यता लाभू शकते, तर सोच राजमार्ग अनुसरणे अधिक श्रेयस्कर नव्हे काय ? एरवी ह्या प्रकरणाचा उपन्यास करताना प्रत्येक स्वतः बसिलेल्या १८२२ ते १८७२ पर्यंतच्या अर्धशतकातील महाराष्ट्राची वास्तविक पार्श्वभूमी न रंगविताच पुणेकराभोंवती आपली गर्व आरती ओवाळतेना ! मात्र त्यांनी एक हुकमी पळवाव देवून आपले जे लेखन-रहस्य पुढील शब्दांनी सूचित केले आहे ते लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. ते म्हणतात.-

" पहिल्या पन्नास वर्षांतवधाने एकंदर महाराष्ट्राविषयी ... विचार करावयाचा आहे. ... पण त्या काळाविरयी माहितीमहि इतकी तुटपुंजीच आहे की, ... संशेपाचा आश्रय केल्याशिवाय गत्यंतरहि नाही. " (पृ ५१. सू. आ.) शिवाय पुनः पुढे त्यांनीच सांगितल्याप्रमाणे या काळातील माहितीची साधनेंहि संकीर्ण स्वरूपाची असल्यामुळे, " अधिक शोध व अधिक परिश्रम घेव्याविना के. बाळशास्त्र्याच्या काळाचा व वर्तुळाचा उलगडा त्यांच्यानें कसा व्हावयाचा ? तथापि चरित्रलेखन किंवा इतिहासलेखन सत्यापलाय होऊ न देतां योग्य रीतीनें करण्याची जबाबदारी पत्करल्यानंतर लेखकाने तद्विषयक पुरेसे परिश्रम न करणे म्हणजे स्वकर्तव्यच्युत होणेच नव्हे काय ? तसेच निदानपक्षी नवीन संशोधन राहिले, पण सहज उपलब्ध होणाऱ्या साधनग्रंथाचा थोड्याशा दस्तऐवज उपयोग करूनहि जे तपशील विनचूक देणे शक्य आहे तेहि देण्यात रा. फेळकरा-सारख्या श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या प्रयत्नकाराने कुचकार्य करणे क्षम्य कसे ! परंतु अशाप्रकारचे अनेक महत्त्वाचे तपशील प्रस्तुत प्रकरणात चुकीचे दिले आहेत हें आश्चर्य होय ! स्थलाभतामुळे ह्यांरवी कांही मोडी उदाहरणे देऊनच आपल्याला पुढील मार्गक्रमण केले पाहिजे.

प्रस्तुत प्रकरणाच्या शेवटी रा. फेळकरांनी " टिळकांपूर्वीचा दोन तीन पिढ्यांत झालेल्या पुण्यामुंबईतील पाचचार प्रमुख महाराष्ट्राची अन्य चरित्रे रचली देत आहो. "

(पृ. ८३), असा संकल्प सोडून डॉ. भाऊ दाजी लाड, महादेवशास्त्री कोरटकर, गोपाळराव हरि देशमुख, वृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, महादेव गोविंद रामडे व गणेश बासुदेव जोशी यांची एकूण सहा चरित्रे “त्या काळाचे एक प्रकारचे मासले” म्हणून थोडक्यांत ग्रंथित केले जावेत परंतु त्यांतही मौज अशी की, त्यांपैकी फक्त डॉ. भाऊ दाजी हेच एक मुंबईकर प्रथकर्यास उल्लेखनीय वाटले ! वस्तुतः पाहता त्यांनी डॉ. भाऊ दाजीच्या व्यतिरिक्त त्यांच्याहि पूर्वीचे व त्याचेच अधिक विख्यात गुरुवर्य प्रो. बाळदासजी जांभेकर यांचे अल्प चरित्र येथे अवश्य सादर करावयास हवे होते; आणि त्यांच्या चरित्राचे सार अधिक संशोधन करण्याच्या भरीत न पडताहि एकदोन पृष्ठांत चांगल्या रीतीने देण्याइतकी विश्वसनीय साधने तेव्हा त्यास याचित उपलब्ध होती. परंतु एवढेहि सारतम्य व दक्षता बाळगण्याची आवश्यकता त्याच्या एतद्विषयक अज्ञानामुळे त्यास भासली नाही हेच खरे !

वर, डॉ. भाऊदाजींच्या चरित्रातील अल्प माहिती तरी कितीशी विनचूक आहे ! ती पाह्याः “हे डिक्शनरीच्या पिढीतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले” (पृ. ८४), असे प्रथम सांगून मुद्दा रा. रेडकर “त्याचा जन्म १८१८ सालचा” देतात ! परंतु हा अपूर्व शोध त्यांना कोठे कसा लागला नव्हे ! वस्तुतः ते साल १८१८ नसून १८२२ सर्वत्र नमूद आहे ! त्यांचे पुढील वाक्य “लहानपणी घरच्या गरिबांमुळे ते मुंबईस आले तेव्हा मातीची सुंदर चित्रे करून पोट भरीत.” जसे आहे, परंतु ‘सारस्वतरत्नमाला’-कार हे डॉ. भाऊदाजींच्या आपल्या प्रसिद्ध लघुचरित्रात १९१० मध्येच तत्संबंधी घुसान्त देतात ती येणेप्रमाणे—

“ते [म्हणजे भाऊंचे वडील विठ्ठलराव] इ. स. १८१२ च्या सुमारास सहकुटुंब मुंबईस गेले आणि मातीचा नवनारीकुंजर करून एका एका पैशावर तो लोकांस दाखवून त्यावर निर्बाध करू लागले.” (पृ. २१२). म्हणजे, भाऊ हा आटवट्टा वर्षांचा मुलगा गरिबांमुळे एकट्याच मुंबईस आला, आणि तो मातीची सुंदर चित्रे करून पोट भरून लागला, हे साहित्याचार्यांचे अद्भुतरम्य वाक्य झाले, इतिहासकथन नव्हे ! “असा बुद्धिवान [‘बुद्धिमान’ हे रूप शुद्ध] मुलगा निष्ठणाविषे फुकट दवडला जाऊं नये म्हणून त्यांना [म्ह. शुद्ध गव्हर्नरवाहेबानी] केवळ भाऊंकरितां शाळा स्थापन केली तीच पहिली सरकारी मराठी शाळा होय,” हे विधानाहे केवळ काल्पनिकच आहे ! कारण त्यांच्याहि पूर्वी आठवदा वर्षे येथे नेटव्ह एज्युकेशन सोसायटीची प्रसिद्ध मराठी व इंग्रजी शाळा मुंबईत प्रत्यक्ष सुरू होती ! “या [ग्रॅंट मेडिकल] कॉलेजांतील पहिले G. G. M. C. भाऊ दाजीच होत,” हीहि वस्तुस्थिति नसून सन १८५१ मध्ये त्या कॉलेजातून प्रथमतः जे एकूण आठ वैद्यकीय पदवीधर बाहेर पडले त्यांपैकी डॉ. भाऊदाजी हे एक होते; किंवा अन्यजातीय पदवीधर वगळूनहि डॉ. आमाराम पांडुरंग व डॉ. अनंत चंदोबा हे दुपरे दोन प्रसिद्ध हिंदु पदवीधर त्यांच्याच समवेत उत्तीर्ण झालेले असून प्रस्तुत प्रसंगां विरोध सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजात प्रविष्ट होण्यापूर्वी हे तिचेहि नामाभिन्न मुंबईकर व प्रो. बाळदासजींचेच शिष्य होते. “वृत्तस्पतींवर त्यांनी काही

पुस्तक लिहिली, "हादि रा. केळकरांचा खाम सोध अमून ह्या अनेक प्रंपांची नांव कळल्याम जिजामु शास्त्रज्ञावर उफार होतिल ह्यात संता नाही. कारण, डॉ. भाऊदाजी यांनी अशाप्रकारे एकहि पुस्तक कधी लिहिल्याची नांद कोठे उपलब्ध नाही ! भाऊंच्या ह्या एकमात्र लघुतम चरित्रात रा. केळकरांमारख्या विख्यात प्रंपकारांनी आपली चुका त्यां चित्री करावयाच्या ! परंतु सरनेशेवटी "भाऊ दाजी १८७३ त निवर्तले," हे पूर्णपणे अगम्य विधान करून 'साहित्यमात्रा'नी अक्षरान अक्षरी मारिली आहे ! कारण, सा. ३१ मे १८७४ रोजी त्यांचे देहावसान झाले, ही वस्तुस्थिति सर्वत्र प्रसिद्ध आहे ! तथापि "टिळकापूर्वीच्या विधीतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ" असे जे डॉ. भाऊदाजी त्यांना अपर्दी अलीकडच्या काळात सुमारे एक वर्ष अगोदर 'देवाज्ञा' देवविष्यात 'साहित्य-समादा'नी आपला विशिष्टाधिकार धोडावहुन प्रकट केला अगला तरी, त्याच्याहि नंतर पाच वर्षांनीं वामुदेव बळवंत फडकेमारख्या देशभक्त्यम दयाळु ईमज सरकारांनीं जन्मठेपेची शिक्षा देऊन एडन येथे हद्दार कोठे अमता, म्याला आपल्या अधिकारात देशान्तशासन करण्यांत त्यांनीं आपले खरे असाधारण प्रभुत्व गाजविले ह्यात संता नाही ! कारण, "मांगरामांशांनी फडके यांचे उख थेंब पुड्यावून लावून दरोडेखोरीचा मुत्ता धडाच फेलावला, व या फांदीं तारेच्या चात्र्यात गुंतेले अगळे अंग फडके याम काढून घेतां न आल्यामुळे तेहि नियळ चंडखोर ठरून अनेक फांशी गेले." (स्थ. आ.पृ ८३), अना निःसंदिग्ध दृष्टान्त एडन येथे गेल्यावर किन्त्येक वर्षांनीं हालअपेष्टांत मरण पावलेल्या (सा. १७।३।१८८३) त्या सुप्रसिद्ध पुराविषयी प्रथकत्वांनीं नमूद केला आहे, हे केवढे आश्चर्य !

परंतु अशा अनेक ग्रंथक्ष बुकीच्या तपशिलापेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉ. भाऊदाजी "हे टिळकापूर्वीच्या विधीतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले." हे खर खरे, तर "डॉक्टरांचा पदा माभाटून म्यानी रतर विद्याजेन व वाङ्मय-येवा पुण्ळ केली," एवढें मुख्यतें सामून कसे भागणार ! कै. बाळशास्त्री जामेकर याच्या-नंतरच्या विधीत मुंबईकडील सर्व सार्वजनिक चळवळींत त्यांचेंच प्रामुख्याने कसे अंग अने, हे चरित्रकारांनीं विशद करावयास नको होतें काय ! त्या काळांत डॉ. भाऊदाजीची शैक्षणिक कामगिरी असाधारण होती. अवघ्या तिशींत मुंबईप्रांतीय 'बोर्ड ऑफ एज्यु-केशन' च्या वजनदार कारभारी मंडळाचे ते सदस्य निवडले गेले होते; 'बीवे लिटररि अँड सायंटिफिक सोसायटी' चे विरुध्द वषे ते अध्यक्ष असून श्रीशिक्षणाचे एक आद्य पुरस्कर्ते ह्या नात्यांनीं सुशीलार्थी सासणी बाळा चालविण्यात त्यांना पुण्ळच घम घेतली होती, आणि मुंबई विधविद्यालयाच्या प्रस्थापनेबरोबरच 'आर्ट्स' व 'सायन्स' शाखांचे सदस्य निवडिले जाऊन पुढे 'सिडिक' ह्या नात्यांनीं त्यांनीं केलेली शैक्षणिक कामगिरी त्या काळीं बहुमोल यथिली गेली होती. सधेच "शिक्षणें व शासनपट ... या विषयावर त्यांनीं कांही निरंधहि लिहिले आहेत." एवढेंच न म्हणता, त्यांचे हे महत्त्वाचे शोधनिबंध मुंबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झाले अमून त्यांच्या ह्या चित्रतेमुळे त्या काळीं एतद्देशियाम दुर्लभ असलेले प्रस्तुत सोसायटीचें उपाध्यायपदहि

त्यानाथ प्रथमतः लाभले, हें कथन करणें श्रेयस्कर होतें. त्याचप्रमाणें “रा. सा. मंडलिकाचे ते मोठे स्नेही होते,” असें सांगण्यापेक्षां रा. सा. मंडलिक यांचे सार्वजनिक कामांतील ते दीक्षागुरु व मार्गदर्शक होते, असें विधानच अधिक वस्तुस्थितिनिदर्शक झालें नसतें काय ? फार काय, हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय समेचे एक विख्यात प्रवर्तक दादाभाई नौरोजी यानीहि प्रथमारंभी डॉ. भाऊदाजींचे मुंबईतील सार्वजनिक कार्यांतील धुरीणत्व मान्य केलेंलें असून ह्या दहाख्यातील पहिली राजकीय संस्था म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ‘बॉर्ने रिफॉर्म असोसिएशन’ च्या आद्य प्रस्थापकांपैकीं ते असून तिचे पहिले सान्मान्य कार्यवाहहि तेच होते. किंवाह्या डॉ. भाऊंचे विविध सार्वजनिक हाज्यालींतील अप्रमेयत्व त्या काळीं इतकें सर्वभूत होतें की, न्या. रानडे “याच्या मनाची सार्वजनिक चळवळीकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे शोर गृहस्थाचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें वरेंच कारणीभूत झालीं असावी,” असें उद्गार टिळकानी ‘केसर’ीं त लिहि-
लेल्या कै. रानडे याच्यावरील मृत्युलेखातहि काढलेले वृत्तळात, अर्थात् ह्या अनेक गोष्टी लक्षात घेतां, डॉ. भाऊदाजींच्या अल्प चरित्रातहि त्याचा रा. फेडकरानीं निर्देश न करणें म्हणजे पर्यायानें टिळकाजींच्या महापुरूषांतील त्या “आति सुप्रसिद्ध” पुरुषाचें वास्तविक स्वरूप प्रकट न करणेंच होय, असें म्हणावयास नको काय ?

टिळक-चरित्रकाराना डॉ. भाऊदाजींच्या नंतर महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांचा चरित्ररुमान्त अर्थात् पानात सादर केला असून त्यातच कै. बाळशास्त्री यांचा एक ओसरला ठळक आढळतो. ते लिहितातः—“हेहि एक त्याकाळचे विद्वान व रसिक गृहस्थ होते ... पुणें येथील पाठशाळेंतील ज्योतिष व व्याकरण या शाखांचा अभ्यास केल्यावर, स्कॉलरशिप देऊन पाच वर्षे इंग्रजी शिक्षण्याकरिता ज्या विद्वान तरुण शास्त्री लोकांना सरकारनें केंडीसाहेबांच्या हाताखाली प्रथम दिलें, त्यात कोल्हटकर प्रमुख होते. मुंबईस त्यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर यांचे हाताखालीं अध्ययन केल्यावर, १८५१ सालीं पुण्याची संस्कृत पाठशाळा आणि इंग्रजी शाळा एक होऊन पुना कॉलेज बनलें त्यात महादेवशास्त्री यांना मराठीचे प्रोफेसर नेमण्यात आले. (रघू. आ.). नंतर सेंट्रल युनिव्हर्सिटीचे क्युटोर असतांच ते १८६५ सालीं वयाच्या त्रेचाळिसावे वर्षी वारले. ... कोल्हटाचें चरित्र, अर्थशास्त्र, अथेन्नो नाटकचर्चे भाषांतर वगैरे पुस्तकें व काहीं कविताहि त्यांना केल्या आहेत. त्याचें इंग्रजी शिक्षण एवढरीनें सोडेंच ज्ञान्यानें ते विद्यासाक्षांत चढावे तितके घटले नाहींत ” (पृ. ८४)

आतां रा. फेडकरानीं संकलित केलेला हा अल्प वृत्तान्त भिन्नपत विनचूक आहे तो पाहा. “पुणें येथील पाठशाळेंतील ज्योतिष व व्याकरण या शाखांचा अभ्यास केल्यावर, स्कॉलरशिप देऊन पाच वर्षे इंग्रजी शिक्षण्याकरिता ज्या विद्वान तरुण शास्त्री लोकांना सरकारनें केंडीसाहेबांच्या हाताखाली प्रथम दिलें, त्यात कोल्हटकर प्रमुख होते.”, ह्या वाक्यातील शब्दचें चार शब्द तेवढेच यथार्थ असून बाकीची घटना केवळ अनुमूलक आहे ! वस्तुस्थिति अशी थी, पुणें संस्कृत पाठशाळेंत सन १८४२ पर्यंत केवळ संस्कृत शाखाचेंच अध्ययन होत असे; आणि व्याकरण, न्याय, ज्योतिष, धर्मशास्त्र इत्यादि

अन्यदशांगारंही एव शास्त्राचा अभ्यासक्रम पाच वर्षांचा असून सचिन् धोटे विद्यार्थीन दुर्गरे शास्त्र म्हणत. परंतु जून १८८२ पासून प्रस्तुत पाठशाळेंत इंग्रजी शिक्षविद्यागारी एक नवीन वर्ग प्रथमच पाहू करण्यात आला, आणि त्यात जे आठ विद्यार्थी प्रविष्ट करण्यांत आले त्यांच्यामध्ये "महादेव बोरकर" याचा नंबर पहिला असून त्यांचे जेणे करून ज्योतिषशास्त्राचे अध्ययन पूर्ण झालेले होते, तसे इतरांनाहि व्याकरण, धर्मशास्त्रादि कोणत्या तरी एका शास्त्राचे अध्ययन पूर्ण केले होते, अर्थात् "ज्योतिष व व्याकरण या शास्त्रांचा अभ्यास केल्यावर" हे विधान पुरीचे होय. दुसरी गोष्ट म्हणजे, "स्कॉलरशिप [हे 'स्लॉड' होते] देऊन पांच वर्षे इंग्रजी शिक्षण्याकरिता"चे वेळ बरीच विद्यार्थ्यांना घेतलेले नसून त्यांनी त्या पाच वर्षांत पूर्वी न घेतलेले दुर्गरे एक शास्त्र अध्ययनार्थ घेऊन त्याबरोबर श्रमालाहि काही वेळ यावयाचा, अशी ही योजना होती. "मरकटाने कंडीमाहेराच्या हातागाली... दिन्ने," असे म्हणण्याने तणू याय कंडी नावाचा कोणी एक बाहेरचा ताहेय फक्त इंग्रजी पदविन्याकरिता अगिस्त होता, अशी ती समजून होते तोहि बरोबर नाही. कारण, कॅ. कंडी हे १८१७ पासूनच पुणे संस्कृत पाठशाळेंत 'मॅस्ट्रिट' म्हणून काम करीत असून हा नवीन इंग्रजी समजुदा ने स्वतः घेत नसत; तर हे सर्व विद्यार्थी पुढारीतील नि, पेउटेल व याच्या गुरुकरी इंग्रजी शाळेंत त्या विषयाच्या अभ्यासासुद्धे जात.

एतानंतर रा. बोरकर म्हणतात की, "सुपरिन्स त्यांनी पाठशाळी जांभेकर यांचे हातागाली अध्ययन केले." (सं. बा.). परंतु हा त्यांच्या विधानात काही आधार नसून मुळांत ही घटना प्रत्यय कधी होती ते नकळे कारण, जून १८८२ पासून पांच वर्षे 'स्कॉलरशिप' मिळत जर पुणे संस्कृत पाठशाळेंतील इंग्रजी वर्गांत महादेवशास्त्री प्रविष्ट झाले होते, तर त्यांचे वास्तव्य व अध्ययन मे १८४७ पर्यंत त्याच ठिकाणी झाले अगळे पाहिजे; आणि पाठशाळी जांभेकर हे तर स्यापूरचे एक वर्षे (१७ मे १८४६) परलोकावासी झाले होते! बहुतेक पुण्यातील अभ्यासक्रम पांच

* प्रस्तुत प्रकरणें मज १८४३ च्या 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' च्या वार्षिक रिपोर्टांत कॅ. कंडी यांचे शब्द पुरीकरणार्थ आहेंतः—

"My last report stated that a class for the study of English was about to be formed, which was accordingly done in the month of June. It consists of eight students who attend the Government English School in the Boodhwarree in the morning and pursue their Sanskrit studies in the college in the afternoon. ...

"The students composing this class ... have all passed their final examination in one shastru and are now studying a second." (p. 16)

इंग्रजी शाळेचे हेतुमात्र मि. पेन्डेव म्हणतातः—Of the 8 students, the most talented is No. 1 (i.e. Mahadeo Kolutkar) and of his future progress very favourable expectations may justly be entertained." (p. 18)

वर्षे रीतसर संपंविन्यानंतर मात्र त्यांची नेमणूक मुंबईच्या एन्फिनरन्ड इन्स्टिट्यूशनमध्ये शिक्षक म्हणून झाली असावी; कारण, तेथे फांही घोटी वी काम केव्हांतून त्यांना पुण्याच्या नवीन कॉलेजांत मराठी भाषेचे अध्यापक (प्रोफेसर) नेमण्यात आले, असे वन १८५०-५१ च्या ' बोर्ड ऑफ एज्युकेशन ' च्या वार्षिक इतिवृत्तावरून स्पष्ट पडून येते. * अर्थात् रा. केळकरांनी पूर्वीच विधान प्रायः अनुमानेथपक्याचेंच असावे; अथवा वदार्थित सन १८४१-४२ मध्ये पूर्ण संस्कृत पाठशाळांतील ज्योतिषशास्त्राचे नियुक्त अध्यापक विष्णु नरसिंह जोशी हे मुंबईत बाळशास्त्र्याच्या हाताखाली शिक्षून तयार होऊन गेले होते, त्या वृत्तान्तार्था रा. केळकरांनी खुद्दीने महादेवशास्त्र्यांचा संबंध जोडला असावा । तथापि इतपत सर्वशक्ति चालविण्यासमुद्धा बाळशास्त्री जमिकर हे केवळ एक विद्वान संस्कृत शास्त्री नसून मुंबईच्या एन्फिनरन्ड कॉलेजांत त्या पुरातनकालीं गणित व ज्योतिष शास्त्राचे विख्यात प्रोफेसर होते, एवढे तरी ज्ञान असणें अवश्य आहे; आणि तेहि रा. केळकरांना होते, असे त्यांनी आपल्या वरील भाषवात " बाळशास्त्री जमिकर " असा जो अगदी ओझरता व विशिष्टपरिचयपूर्ण असा त्याचा सामान्य उल्लेख केला आहे त्यावरून दिसत नाही !

बरे, महादेवशास्त्री पोन्ढकर हे ' पूना कॉलेज ' मध्ये लुमारे वर्गसर अध्यापक असतांना नसतांना इतक्यांत त्यांना पहिल्या रिभागातील मराठी शाळाचे सुपीटेंडेंट नेमून कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांना त्याच्या जागी हंगामी उपाध्यापक (Acting Assistant Professor) नेमण्यात आले व आणि आजकाल आपण ज्याला असिस्टंट किंवा डेप्युटि एज्युकेशनल् इन्स्पेक्टर म्हणून संबोधितो त्याच हुंयावर महादेवशास्त्री यांनी सुमारे दहा वर्षे मुख्यत्वे काम केले, परंतु त्या दोघे शाळावर्षातील मोक्षरीना काई उद्देग न धरता, रा. केळकरांनी त्यांना एकदा " सेंट्रल लुकडेपोचे क्लरेर " बनवून " ते १८६५ साली वारले, " अशी त्यांच्या चरित्राची समाप्ति केली आहे । " त्यांचे श्रमजी शिक्षण एकंदरीने थोडेच ज्ञात्वाने ते विद्यास्वात्वात चढावे शिके चढले नाहीत, " या म्हणण्यांतहि विशेष तथ्यास नाही. कारण, त्याचेच प्रायः समवयस्क असे शिक्षण-काम्यातील दुसरे दोन तत्कालीन प्रसिद्ध विद्वान-रा. कैरो लक्ष्मण छत्रे व रा. कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांच्यापेक्षा त्याकाळी त्यांची वढती पाऊलसर अधिकच झालेली होती, ते दुर्दैवाने त्या उभयतांपेक्षा बरेच अल्पवयी अवता वारले त्यामुळे त्यांचे कर्तृत्व अधिक दृष्टीस पडले नाही इतकेंच, तरी सुद्धा शिक्षकव्यावृत्तीत एक उत्साही व कर्तव्यगार अधिकारी असा त्यांचा लौकिक जमून मृत्युपूर्वी ते ' रावबाहेय ' हि झालेले होते, * हे

* " The professorship in the vernacular will be held by Mahadeo Govind Shastri, an able and energetic man, who was educated in the Poona Sanskrit College, and who for the last few years has been employed in the Elphinstone Institution "

पिनरतां नये. महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी केलेले 'धोंधेलो' नाटकाचे मराठी भाषांतर पाणले पुनर्मुद्रित अमून त्याचा 'कोल्हटकरांच्या वृत्तांत' हे मराठीतील अगदी जुन्यापैकी एक वाचनीय पुस्तक गणिले गेले आहे. आधुनिक पद्धतीची कविता त्यांनीच प्रथमतः रचण्यास प्रारंभ केला असे म्हटले तरी चालेल; आणि व्याप्यतिरिक्त त्याची अन्य प्रयत्नां अमन्याचे आढळत नाही. परंतु रा. केळकरांनी मात्र त्याच्या पुस्तकात एक 'अर्थशास्त्र' नमूद केले अमून त्याचा शोध त्यास कोठे लागला नव्हते! महादेवशास्त्राचे समकालीन व सनव्यवसायी विद्वान कृष्णशास्त्री चिपळोजकर यांनी रचिलेले 'अर्थशास्त्रपरिभाषा' हे पुस्तक त्यांना बहुशः विस्मरणाने अभिप्रेत असावे!

रा. न. चि. केळकर हे महाराष्ट्राने 'साहित्यसम्राट' म्हणून आजकाल त्यांच्या भक्ताकटून गौरिले जात असले तरी कृत्तव्यव्यवसायात ते लहानाचे मोठे झाले असल्याने त्यांच्यामागून 'केसरी' - पीठावर आम्ह झालेले रा. वा. कृ. भावे यांनी आपल्या कृत्तव्यव्यवसायावरील पुस्तकात जोडिलेल्या परिभाषानुसार 'संप्रसाहित्य-सम्राट' म्हणविण्यास ते निःसंशय अधिक पात्र आहेत. परंतु आश्चर्य हे की, टिळकपूर्व महाराष्ट्रातील वृत्तग्राचा इतिहासहि त्यांना चांगलाच अवगत नाही! उदाहरणार्थ, 'इंदुप्रकाश' ह्या नामांकित जुन्या पत्रामधर्फी ते लिहिताना: - "हे १८९४ साली रा. विष्णू परगुराम पंडित यांनी सुरू केले." (पृ. ७४). परंतु ह्या दोनही मोठी चुकीच्या आहेत. 'इंदुप्रकाश' निघाला १८९२ साली, आणि तो सुरू केला दुसऱ्याच मंडळींनी! अर्थात् "१८९४ साली त्यांनी नोकरीचा राजीनामा देऊन इंदुप्रकाश काढला," अशी वस्तुस्थिति नमून ते पत्र सुमारे दोन वर्षे चालल्यानंतर विष्णूशास्त्री आपल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन भुवर्षन आले, आणि त्यांनी मुख्यत्वे मराठी वाङ्मयासंबंधी पुरा आपल्या अंगावर घेतली, असा हा सरा इतिहास आहे.

ह्याच प्रकरणात पृ. ७२ वरील नवीन परिच्छेदाच्या आरंभी दुसऱ्याच वाक्यात "त्या सालच्या सरकारी रिपोर्टाने एकंदर मुंबई स्वातंत्र्य छाफनाम्याची व अंधादिकाची संख्या सालीलप्रमाणे आढळते. -" असे सांगून रा. केळकरांनी तत्संबंधी काही तपशील दिले आहेत. परंतु नीज अजी की, हा सर्व वृत्तान्त कोणत्या सालचा ह्याचाच मुळी फोटो पत्ता नाही! पुनः शेवटचे वाक्य असे. - "त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांपैकी काही नावे, लोकांच्या अद्यापि लक्षांत अमून काही तर अद्यापिहि चालू आहेत. ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, सुबोधपत्रिका, ज्ञानोदय, वर्तमानदीपिका, शुभसूचक, पूर्णचंद्रोदय, वैष्णवपंच, धूमकेतु, जगन्निभ (रत्नागिरी), वेळगावसनाचार, वृत्तविभव, नेटिव ओपीनियन, नागूर कॉन्सिडर, मिथियन, प्रभाकर, दर्पण इ." परंतु येथेहि "त्या वेळच्या" म्हणजे कोणत्या वेळच्या ह्याचा शोध होत नाही तो नाहीच! शिवाय हे एकंदर नामावळी वस्तुतः महाराष्ट्रातील वृत्तग्राची असतां तिजमध्ये 'नागूर कॉन्सिडर' व 'मिथियन' हीं कधी कोणी न ऐकलेली इंग्रजी नामाभिधानांचीं अल्पजीवीं पत्रे केव्हा कोठे निघत असत, आणि तीं कोणत्या "लोकांच्या अद्यापि लक्षांत" आहेत कोण जाणे! तसेच 'वैष्णवपंच' ह्या नावाचे मराठी पत्र कधी काळी चालू होते कीं काय ह्याची मोठीच शंका आहे -

‘विष्णुपंच’ म्हणून एक गुजराती पत्र होतं, असा माझ शोध लागतो ! प्रस्तुत नामावळीत अगदी शेवटी “ प्रभाकर, दर्पण ” यांचा नामनिर्देश मंत्रकर्त्यांनी केला आहे तो मात्र मोठा मार्मिक पार ! कारण, ह्या दोन गृन्थग्रंथांचा घालानुक्रम-उलट दिशेने वां होईना, पण त्यांनी सदग्रंथर ग्राहला आहे ! ‘दर्पण’ व ‘प्रभाकर’ ह्या अगदी प्रां-रर्भोच्या मराठी गृन्थग्रंथांचा हा मुळी नवळत उद्धार झाला ! बाकी “ टिळकांच्या पूर्वाच्या महाराष्ट्र ” चितारताना के. बाळसाहेबी जांभेकर ह्या मराठी गृन्थग्रंथीच्या जनकाचा व भाऊ महाजन ह्या दुसऱ्या थोर गंगादत्ता नामनिर्देश करण्याची मुद्रा ‘ श्रीमहादित्य-सत्तादीना बुद्धि होऊ नये, हें पत्राचें खोतक समजावयाचें !

असो, अशाप्रकारचे दुसरेही अनेक शोध व चुकीचे तपशील प्रस्तुत प्रकरणांत दाखविता येतील, परंतु साहित्याचार्थे केळकरांचे ह्या जुन्या पाठासंबंधीचे सर्वगाधारण अज्ञान व त्याच्या लेखनशैलीचे प्रामाण्य सऱ्यात येण्यात आले एवढे अन्य दिग्दर्शन पुरेसे आहे. शिवाय त्यांच्या ह्या प्रकरणाचे साम परोक्ष करण्याचा सांप्रत उद्देश नाहीं, आणि तमें करण्याला येथे अवकाशहि नाही.

‘ केसरीचा ज्युविली अंक ’ (१९३१)

हा ‘ ज्युविली अंक ’ काढला त्यावेळी रा. न. नि. केळकर हे ‘ केसरी ’च्या सिंहासनावर अद्यापि अस्त अस्त त्या संस्थेतील अंगाने त्यांनी निर्माण केलेले “ श्रीमहादित्य ” त्यांच्या प्रतिभेचा कमक स्पष्ट दाखवीत आहे. त्यामध्ये हिंदुस्थानीतील वर्तमानपत्राचा इतिहास थोडक्यात सांगला आकर्षक नेमा असून ‘ महाराष्ट्रांतील पुस्तकपत्र ’ ह्या मंत्रव्यापारी त्यांनी आपल्या धातल्या लेखनाने के. बाळसाहेबी जांभेकर व भाऊ महाजन यांचा अगदी जसा जसा एका सहजशब्दाचा वाक्यांत निर्देश केला आहे. परंतु त्यांच्यासारख्या अखिलभारतीय कर्तोच्या महाराष्ट्रीय वृत्तपत्र-पीडितानें ह्या परित्या पिढीतील अमण्य संपादकदयाचा जो पक्षी असा प्रसंगाने त्रोटक उल्लेख केला त्याप्रति साहित्यिकच असाधारण म्हणूच आहे ते लिहितातः—“ आता आपण महाराष्ट्राकडे वळू ! १८१० साली निमनरी लोकानी मराठी पुस्तके छापण्याला या इलाख्यात सुखात केली. त्यांचे पहिले पुस्तक ‘ मिहासनपतिशी ’ हे होय. अर्थात् मराठ्यांचें सिंहासन ईश्वराच्या हातीं आगण्यापूर्वीच त्यांच्या सुदनकलेने मराठी ‘ सिंहासन-पतिशी ’ हस्तगत केली ! † १८२१ साली पुण्यात विभ्रानबागेत संस्कृत पाठशाळा सुरू झाली. १८२२ मध्ये मुंबईत ‘ बोय नॅटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ’ स्थापन झाली, व तिच्या मिळालेल्या रु. ५०,००० तुल ग्रंथप्रतिष्ठापने काम सुरू झालें. १८३७ त

† हें ठपकेदार माहितीक, पण अनतिहासिक विधान स्वतः रा. केळकरांना इतकें आश्चर्येने दिसतें की, तें त्यांनी ‘ टिळकांच्या महाराष्ट्र ’ ह्या आपल्या पूर्वोक्त प्रकरणांतून येथें तेंतोतें उल्लेख घेतलें आहे ! (प. रा.-दि. च. पृ. ६२). ह्या व अशाच दुसऱ्या काहीं अंतःप्रमार्गावरून ‘ केसरी ’च्या ज्युविली अंकांतील महाराष्ट्रीय व हिंदी वृत्तपत्रांचे समालोचन रा. केळकरांच्याच लेखनान्तून उतरलें आहे असे निर्विवाद सिद्ध होतें.

ये. शा. मं. घाल्हाशास्त्री जांभेकर यांनी ‘ दिग्दर्शन ’ व १८४० त रा. भाऊ महाजन यांनी साप्ताहिक ‘ प्रभाकर ’ वर्तमानपत्र सुरू केलें. १८४२ त पुण्यास इंग्रजी शाळा सुरू झाली. इ. ” (पृ. ८८. स्मृ. आ.)

रा. केळकराचा ऐतिहासिक व्यासंगहि कसा असाधारण आहे तें ह्या माहितीवरून दिसून येतें. मात्र ह्या वर्णनातील कांहीं थोडे तपशील चुकचि व भ्रामक आहेत, हें नम्रपणें नमूद येलें पाहिजे. महाराष्ट्रकडे वळल्यानंतर ते पहिल्याच वाक्यात मांगतात की, “ १८१० सालीं मिशनरी लोकार्ना मराठी पुस्तकें छापण्याला या इलाख्यात सुरुवात केली. ” परंतु न्याचें हें विधान ऐतिहासिक व भौगोलिक अशा दोनहि दृष्टींनी चुकलें आहे ! १८१० सालीं महाराष्ट्रास पेथवाई जर अद्यापि तगून होती, तर तेव्हा ‘ मुंबई इलाखा, ’ कोट्टन बेगार ‘ बरें, खुद्द इंग्रजांच्या मुंबई बेझतमुद्दा ही गोष्ट तेव्हां घडलेली नाहीं ! १८१० साली उगा मिशनरी लोकार्ना मराठी पुस्तकें छापण्याला सुरुवात केली ते बंगाल इलाख्यातील श्रीरामपूरचे मिशनरी होत. शिवाय त्यांनीहि पहिलें मराठी पुस्तक छापिलें तें १८०५ मध्ये, आणि तें ‘ शीघ्रमाहित्याचार्य ’ सांगतात त्याप्रमाणें ‘ सिंहासनवत्तिरी ’ हें नव्वत सेंट मॅथ्यू इत ‘ शुभवर्तमान ’ होतें ! परंतु ही सर्व ऐतिहासिक माहिती बारकाईने पाहून नमूद करण्यास अवसर कोणाला ! ‘ शीघ्रमाहित्य ’-काराचे मुख्य कामच इतकडे रंगल्याचें ! “ अर्वात्त मराठ्यांचें सिंहासन इंग्रजांच्या हाती लागण्यापूर्वीच त्यांच्या सुरुवातने मराठी ‘ सिंहासनवत्तिरी ’ हस्तगत केली, ” असें सुरसबुद्धर विधान ‘ केसरी ’-कारांना झोकून दिलें, आणि वाचक दोळूं लागले ! बरें, ‘ सिंहासनवत्तिरी ’ हें पुस्तक म्हणजे केवळ दाशरथी नव्हतें ! श्रीरामपूरवर मिशनर्यांनी इ. स. १८१४ मध्ये ने सरोवरच छापिलें होतें. तसेंच त्याचें अनुकरण करून मुंबईत १८१४ मध्ये अमेरिकन मिशनरी आल्यानंतर त्यांनी शुभवर्तमानादि मराठी पुस्तकें छापण्यालाहि सुरुवात केली, ही गोष्टहि काही गोंदी नव्हे. विवडुना मुंबईतहि १८२४ मध्ये ‘ कौरियर ’ छापण्यांतुं दुसऱ्या कोणी ‘ सिंहासनवत्तिरी ’ मुद्दा छापिली होती ! मग बंगाल व मुंबई ह्या दोन इलाख्यातील ह्या वाट्मयफटनात इतकें सुंदर साम्य असल्यानंतर स्थलचाल-विपर्यास करूनिहि, ‘ शीघ्रमाहित्य ’-कारांनं जर इतकत सन्यसौंदर्य साधलें तर त्यास हरकत काय ? दोकमपियरच्या ऐतिहासिक नाटकांनामुद्दा छापिल्या वास्तवनेचा आधार फारसा अधिक नगणो असें म्हणतात ! ‘ केसरी ’-कार पुढें सांगतात, “ १८२२ मध्ये मुंबईस ‘ बाबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ’ स्थापन झाली. ” पण ह्या साली स्थापन झाली ती मस्य्या ‘ नेटिव्ह स्कूल ऑन्ड स्कूल फुल सोसायटी ’ ही होतो, आणि पुढें पाच वर्षांनी (१८२७) तिलाच ‘ बाबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ’ हें नाममाभिधान प्राप्त झालें ! “ १८४२ त पुण्यास इंग्रजी शाळा सुरू झाली, ” ही माहितीहि वस्तुस्थितीस धरून नाहो, आणि थोडी भ्रामकच होय. वारण, पुण्यास स्वतंत्र गरकारी इंग्रजी शाळा सुरू झाली ती त्यापूर्वी मुमारे दहा वर्षे (१८३३), आणि तिचे हेडमास्तर होते मि. ऐज्जेल ! तथापि मेजर कयाडी यांनी आपल्या पुणें संस्कृत पाठशाळेंत तेथील कांही विद्यार्थ्यांसाठी इंग्रजीचा एक वर्ग काढिला होता, ही गोष्ट कांही अगदीच फाल्गानेक नव्हे. मात्र ह्या

वर्गातील विद्यार्थी इंग्रजी शिकत ते नि. ऐज्डेल यांच्या छात्र !

परंतु याप्रमाणे सुचरे इत्याख्यांतील मराठी प्रवक्ताशन व शिक्षण ह्याचा 'उपक्रम' कसा झाला ते दर्शवून 'शीघ्रसाहित्याचा'नी आपल्या ग्रंथन विषयार्थबंधा एकाच वाक्यांत जी बहुमोल माहिती दिली आहे तीच मुख्यतः आपणांमं संग्रहणीय होय. ते यागतात, " १८३७ त जे. शा. सं. गळसाखी जांभेकर यांनी 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. नाऊ महाजन यांनी साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरू केले. " आता ह्या एका विधानात अजानाशिवाय दुर्गे काय आहे ! पण 'शीघ्र-साहित्य'-काराच विचार करण्यास शक्य आहे जेथे मंडळ नये तेथे तो संशोधन कसे करणार ! यासाठीच तर 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'सारख्या संदर्भग्रंथाची गितान्त आव-शकता, तथापि ह्या 'ज्ञानकोशा'तील एतद्विपदक ज्ञानाची परीक्षण मागे होऊन पुढीलच आहे ! शिवाय तो अवजड मंडळ उघडून पाहण्यापेक्षा रा. दंडवते यांचे 'संक्षिप्त अर्थकोश' मराठी साहित्य' ह्यासारख्या पुण्या अलीकडेच अभिप्रायार्थ आलेल्या व हाताजो असलेल्या जंजीवजा पुस्तकावरून दोन तपशील कमेचे उतहून घेऊन आता प्रसंग साजरा करणे यांपेक्षा थंडवाक वर्तमानपत्रधारने अधिक ते काय करावयाचे ? आणि अशा प्रकारच्या पुस्तकात किंवा संदर्भग्रंथात काही वाजान शिल्ले असल्यास त्याची जबाबदारी 'शीघ्रसाहित्य'-कारावर कशी ! अर्थात् 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' ह्या मंडळावर कधी तर जे. शा. माहिती वाक्यान्वी म्हटल्यानंतर " १८३७ त जे. शा. सं. गळसाखी जांभेकर यांनी 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. नाऊ महाजन यांनी साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरू केले. " असे काहामें संक्षिप्त व बोहिरी अर्धवट विधान करण्याशिवाय गत्यंतर कोणते ? 'केसरी'-कारांनी येथे केवळ 'दिग्दर्शन' म्हणून ह्या नियतकालिकाचा नामनिर्देश करण्यात खरोखर कितीतरी दूरदृष्टि दाखविली आहे ! त्याच्यामुळे अथवा मागे 'मासिक' किंवा 'साप्ताहिक' शब्द न घालण्यात मुळी हेतुच हा की, मग कालिकांचा तारतम्यानुसार, म्हटल्यास ते 'साप्ताहिक' ठरेल, म्हटल्यास 'मासिक' ठरेल ! किंबहुना ह्या ठिकाणी वर्तमानपत्रे व वर्तमानपत्रांसार ह्याचच वर्णन सुलभतेने कोठे अस्तित्वासुळे इतक्या बहुसंख्य वर्तमानपत्रांच्या नामनिर्देशात 'दिग्दर्शन' हे वस्तुतः मासिक असले तरी वर्तमानपत्र म्हणून सद्दज खरून जाईल ! आणि ते १८४० मध्ये जरी खरोखर निघालेले असले, तरी ठीकेकर महाराष्ट्र-सारस्वत-मंडळक ज्ञान्यकराच भाव्यापासून सर्वांनी जर १८३७ सालच सर्वत्र चालू केले आहे, तर तो चूक तरी कोण म्हणणार ! आणि तीच गोष्ट 'प्रभाकर' नामादिकाची. इतिहाससंशोधक व साहित्याध्ययक प्रो. द. वा. पोतदार यांनी आपल्या 'अवतारा'त सुद्धा त्याचे वर्ष १८४० च दिले आहे ! बरे, ह्या सार्या जुन्या-पुराणा गोष्टी सांगण्यात एतादुसरे कां मागेपुढे झाले म्हणून तरी त्यांत काय विषयले ? शिवाय 'दिग्दर्शन' काय किंवा 'प्रभाकर' काय, आजकाल त्यांचे खरे साल ती दुर्मिळ नियतकालिके प्रत्यक्ष मिळवून पाहणे कोण, आणि इतक्या अनेक लेखकांनीहि त्याचंर्थां लिहिलेला ती कथा प्रत्यक्ष पाहिली होती ? हा एतद्वर विचार पोचण्याचाच

आहे ह्यात शंका नाही. परंतु येथे ‘ साहित्याचार्य ’ केळकरांनी दुसरीहि एक व्यावहारिक दृष्टि ठेविलेली दिसते. ती अशी की, ‘ प्रभाकर ’—कतें भाऊ महाजन याच्या नावामागे त्यांनी “ रा. ” हें पद घातलें आहे, तर वाळशास्त्री जांभेकर हे खरोखरच क्रांती केवळ वेदाभ्यासजड, आत्ममायाभक्त गृहस्थ असले पाहिजेत अशी कल्पना मनात वागवून, त्याच्या नावाचा “ वे. शा. सं ” अशा सनातनी गौरवपदाने निदर्श देला आहे। कारण, ‘ दिग्दर्शन ’ ह्या अभिधानावरून पाहता न साप्ताहिक वृत्तपत्राचें नाव असण्यापेक्षा बहुतकरून रा. कुंटपाच्या ‘ पद्मदर्शनचिन्तनिक ’सारखें संस्कृतातील पत्रदर्शनाचें मराठी भाषांतर देणारें एखादें दार्शनिक नियतकालिक नमेलच कशावरून ! सारांश, ‘ दर्पण ’ नावाचें प्रभो—मराठो साप्ताहिक हेंच मराष्ट्रांतलें पहिलें वृत्तपत्र असून वाळशास्त्री जांभेकर याच्या संपादकत्वाखाली ते निष्पाल्याकारणानें तेच मराठी नियतकालिकाचे आय जनक होत, ह्या गोष्टीचें ज्ञान ‘ शांभवादित्याचार्यांनाहि नाहीच ! शिवाय तें जर त्यास खरोखर अमने तर “ इकडील वर्तमानपत्र ” ह्या मथळ्याखाली लिहिलाना त्यांनी “ अलिप्त हिंदुस्थानात वर्तमानपत्र हा स्वतःचा धंदा करून किंवा मतप्रसाराच्या हौसेनें ज्यांनी आजवर वर्तमानपत्रात लेख लिहून, आपल्या चुडीचा किंवा भावनेचा फायदा राहूला दिला अशापैकी बाह्य प्रसूय लोकांची नावें ” (पृ. ५४) जी दिली आहेत त्यातील “ दादाभाई नौरोजी, महादेव गोविंद रानडे, विधनाथ नारायण मंगलिक ” प्रभृति सुप्रसिद्ध लोकांप्रणीच्या शिरोभागी वाळशास्त्र्याचेंच नाव त्याम देणें प्राप्त होतें; इतकेंच नव्हे, तर त्याच लेखमालेत एके ठिकाणी ब्रिख्यात बंगाली पत्रकार राजा राममोहन राय याच्याशी ‘ प्रभाकर ’—कतें भाऊ महाजनाची तुलना न करता ‘ दर्पण ’—कार वाळशास्त्री जांभेकरांचाच त्यांनी ती बेली असतो, आणि अनेकदृष्ट्या ती अधिक दयार्थहि झाली असता ह्यात शंका नाही.

‘ प्रस्तुत ज्युविली अकांतच ‘केसरी’-चारांनी ‘ हिंदी पक्षाचें समालोचन ’ (पृ. ४४) करताना प्रथमतः बंगाल्यातील वर्तमानपत्राचा परिचय करून दिला आहे. ह्या प्रकरणी ते सांगतात —“ हिंदुस्थानात ज्या लोकांनी वर्तमानपत्राच्या धंद्याला प्रथमच हात घातला त्यांतले अमेसर राममोहन रॉय यासारख्या गृहस्थ होता. ... त्याची विद्वत्ता, त्याचा दर्जा ही लक्षांत घेतां बंगालमार्गच्या जमीनदारांच्या संपन्न देशात त्यांना इतर रीतीनें उदरनिर्वाहाचा धंदा करता आला नसता अगें नाही. विषयाना त्यांनी वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यांत पैसा मिळविलाहि नाही. परंतु धंद्यावरून मनुष्याचें नांव पडत असतें त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां ‘ संपादक ’ या शब्दापेक्षा इतर कोणत्याहि शब्दानें राममोहन रॉय यांचें वर्णन यथार्थतेनें होऊं शकत नाही. ” (उ. म्.) आपल्या ह्या ‘ शास्त्र-साहित्यिक ’ लिखाणाच्या ‘ केसरी ’-चारांनी कांही आधार दिलेला नसण्यामुळे त्यांनी ही काहीशी आरुर्ध्व ऐतिहासिक माहिती बांटे वेदा केटी हें सामान्य जनांम कळणें कठीण आहे. तथापि आमच्या अल्पमतोम अगें वाटतें की, ह्या विधानात वास्तवतेपेक्षां प्रतिभा-विलासाचा भागच अधिक असावा ! कारण, “ धंद्यावरून मनुष्याचें नांव पडत असतें त्या दृष्टीनें... ‘ संपादक ’ या शब्दापेक्षा इतर कोणत्याहि शब्दानें राममोहन रॉय यांचे

वर्णन यथार्थतेनें होऊं शकत नाही, " असें म्हणण्यांत महाराष्ट्रीय 'केसरी' -काराची राममोहन रॉय ह्या थोर बंगाली वृत्तपत्र-पुरस्कर्त्यांसंबंधी विशेष आपुलकी दिसत असली, तरी त्यांची जी असाधारण स्वाति आहे ती ते ब्राह्मणमाजाचे थोर संस्थापक व समाज-सुधारक म्हणून असून 'संपादक' म्हणून खचित नव्हे. गृहदीन वर्तमानपत्रें हाताशी धरून त्यांनीं मुख्यत्वे धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचा बराच खल केला हें खरें. पण ह्याचा अर्थ ते स्वतः 'केसरी' -कारांप्रमाणें धर्मेवार्धिक वर्तमानपत्रकार होते असा फसा होतो ? " बंगालपारख्या जमीनदारांच्या संपन्न देशात त्यांना इतर रीतीनें उदरनिर्वाहाचा धंदा करता आला नसता असें नाही, " ह्या वाक्यावरून तर त्यांनीं जीं वर्तमानपत्रें कोणीं काळ थोडीबहुत चालविली ती उदरनिर्वाहासाठीं काढिलेलीं होती, अशी त्यांची स्पष्ट समजूत दिसते. परंतु ती सर्वथा चुकीची होय, किंबहुना राममोहनाच्या चरित्रातील कालानुक्रमा-संबंधी 'केसरी' -काराची कल्पना एकंदरीनें बरीच भ्रामक आहे ! त्याचा जन्म १७७४ मध्ये झाला, आणि १८१४ मध्ये बंगालच्या प्लाटिसावर्य वधीं सरकारी नौकरीत बंगरे पुष्कळशा कमाई करून ते अल्पकालात सुखवस्तु उद्भवून म्हणून नवीन घरदार करून राहिले; आणि त्यानंतर त्यांनीं आपल्या सार्वजनिक चळवळी सुरू केल्या. दिसती निशान्मयाच्या हिंदुधर्मावरील व लोकावरील हल्ल्यांना तोंड देण्यासाठी त्यांना एका वृत्तपत्राची आवश्यकता भासू लागली. म्हणून त्यांनीं डिसेंबर १८२१ मध्ये दुसऱ्या एका उद्भव्यानें सुरू करून व्यवसाय आलेले 'संवत्सकौमुदी' नावाचें एक बंगाली साप्ताहिक मे १८२२ मध्ये आपल्या हातीं घेतले. परंतु त्यालाहि अवघ्या महा महिन्यात आपला गाथा गुंडाळाया लागला ! त्यानंतर लवकरच राममोहन रॉय यांनी 'भारतुल-अखबार' नावाचें एक फार्सी साप्ताहिक स्वतःच्या संपादकत्वाखाली चालू केले. * पण तेहि दुर्दैवानें एप्रिल १८२३ मध्येच तत्कालीन कडक सरकारी निर्बंधाच्या निषेधार्थ त्यांनीं धंद केलें ! पुढें 'बंगाल हेरल्ड' ह्या नावाचें जें एक इंग्रजी साप्ताहिक १८२९ मध्ये काढण्यात आलें त्याच्या पुरस्कर्त्यांमध्ये राममोहन हेहि एक होते. सारांश, राममोहन रॉय यांनी अनेक वृत्तपत्रांतून प्रसंगवशात् लिहिले असले तरी सर्व संपादकीय जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन कोणताहि वर्तमानपत्र त्यांनी वर्षभर तरी चालविलें असें दिसत नाही. अर्थात् ही सर्व धडपड त्यांनी केवळ सार्वजनिकहितवृद्धीनें केलेली असल्यामुळे उदरनिर्वाहार्थ पेसा मिळविण्याची त्यास जकी इच्छा नव्हती तशी आवश्यकताहि नव्हती. शिवाय त्या काळी सुशिक्षित मनुष्याहि पक्षाशान्ति गेल्यानंतर वर्तमानपत्राच्या अनुत्पादक व साहसी धंद्यात नव्यानें पडेलच कशाला ?

तथापि 'केसरी' -काराच्या लिखाणातील भ्रामकपणाचा भाग येथेंच संपला नाही. पुनः महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांसंबंधींच त्याचा अभिमान जागृत होऊन ते 'प्रभाकर' -कार भाऊ महाजनाची राजा राममोहन रॉयांची तुलना करून जाता

जातां त्यांच्यामध्ये जे तारतम्य दर्शवितात तो त्याचा ‘ शांप्रमाहित्यिक ’ कल्पनाविलास जिनका रम्य तितक्याच अद्भुत आहे ! ते म्हणतात — “ बंगाल्यांत राजा राममोहन रॉय यांनी ज्या कारणाने वर्तमानपत्र मुहूर्त केले त्याच कारणानीं इकडे मुंबईम भाऊ महाजन यांनी ‘ प्रभाकर ’ वर्तमानपत्र मुहूर्त केले. तथापि राममोहन रॉय यांनी ईंग्रजी भाषेचा स्वीकार केल्यामुळे व ते विलायतेंतहि जाऊन आल्यामुळे व वर्तमानपत्रकार या नात्याने त्यांना जी प्रसिद्धी मिळाली ती एका प्राक्तिक भाषेत, म्हणजे मराठी वर्तमानपत्र चालविणाऱ्या भाऊ महाजन यांना मिळाली नाही. पण हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राचा इतिहास लिहिणाऱ्याला सभकालीन अशा या दोन म्हादकाचा उल्लेख बरोबरच करावा लागेल. ” (पृ. ४४)

सरोवर ‘ साहित्यमळाटा ’ची मदासज व फुगफुगारी लेखणी काय लिहील आणि काय न लिहील ह्याचें हें एक रमणीय उदाहरण होय. तथापि ह्या अवघ्या तीन वाक्यांत त्यांनी जो रहस्यपूर्ण आशय झटकट गोविला आहे त्यातलि सत्यसौंदर्य किंचित् पृथक्करण केल्याशिवाय वाचकाच्या ध्यानात येणें कठीण आहे. त्यास्तव तणा धोडाता प्रयत्न करूं. त्यांना येथें मुख्यत्वे राममोहन राय व भाऊ महाजन यांची परस्पर तुलना अभिप्रेत आहे. ही कोणत्या दृष्टीने ? तर एक बंगाली संपादक व दुसरे महाराष्ट्रीय संपादक ह्या दृष्टीने. ही तुलना हे दोन म्हादक ‘ समकालीन ’ होते, आणि ह्या दोघांनी एकाच काळांत, एकाच प्रकारचे मतप्रचाराचें कार्य केले, ह्या कल्पनेवर त्यांनी आधारलेली आहे. परंतु ‘ रॉय ’ व महाजन हे सरोवर ‘ समकालीन ’ तरी होणे काय ? पहिल्याचा जन्म सन १७७४ मध्ये, तर दुसऱ्याचा १८१५ मध्ये—म्हणजे, महाजन हें “ रॉय ” याच्यापेक्षा केवळ ४१ वर्षांनीच लहान आहेत ! बरे, “ रॉय १८३३ मध्ये तर महाजन १८९० मध्ये वारलेले अमल्याने ते अंतरहि अवघें ५७ वर्षांचे पडतें ! त्याचा स्पष्ट अर्थ असा की, राममोहन राय यांचें सुमारे ६० वर्षांचे बहुविध उज्ज्वल जीवनचरित्र जेव्हा समाप्त झालें तेव्हा बोटें भाऊ महाजन हा १८ वर्षांचा तरुण अशापि एल्फिन्स्टन कॉलेजात विद्यार्थी म्हणून प्रविष्ट ब्हावयाचा होता ! बरे, भाऊ महाजन यांनी आपलें ‘ प्रभाकर ’ पत्र कधीं सुरू केले ? तर १८४१ मध्ये; आणि श्याची ‘ संवादकौमुदी ’ प्रकट होऊन दुसऱ्हि क्षणी त्यापूर्वी सुमारे २० वर्षे ! तेव्हां ‘ शांप्रमाहित्याचार्यांनी कल्पिलेले ह्या संपादकद्वयातलि ‘ समकालीनत्व ’ हें सरोवर अद्भुत नव्हे काय ! आतां राजाजींच्या असाधारण प्रसिद्धीसंबंधी दुसऱ्या वाक्यात दर्शविलेले कार्यकारणभाव तरी वस्तुस्थितीस कितपत धरून आहेत ? “ राममोहन रॉय यांनी ईंग्रजी भाषेचा स्वीकार केल्यामुळे... वर्तमानपत्रकार या नात्याने त्यांना विशेष प्रसिद्धी मिळाली, ” अगें ‘ केसरी ’—कार म्हणतात, त्याअर्थी त्याची वर्तमानपत्री ईंग्रजी भाषेत चालत होती अगें ते निश्चित समजतात. हें उघड आहे. परंतु ‘ संवादकौमुदी ’ प्रकट होत अगें बंगालीत, तर ‘ मीरतुल्-अखबार ’ हें त्यांचे पत्र निघे फार्मा भाषेत ! तेव्हा ‘ केसरी ’—याराचें हें अपूर्व विधान म्हणजे एक गोंडबंगालच नव्हे काय ? त्याच वाक्यांत दुसरा एक कार्यकारणभाव रा. के.करांनी दर्शविला आहे

तो असा:— “ ते [म्हणजे राममोहन राय] विद्यायतेति हि जाकून आल्यामुळे ... त्याचा प्रसिद्धी मिळाली.” परंतु हे कारण वाचून तर राजाजींच्या चरित्राशी परिचित असलेल्या वाचक स्तमितच होऊन जाईल ! कारण, राजाजींना संबंध जग्मांत जी एकत्र एक विद्यायतची यात्रा घडली ती १८३० च्या शेवटी, आणि तिबडे असताच ते दुर्दैवाने निजधामास गेल्यामुळे तीच त्याची शेवटची यात्रा ठरली असे तो सनजतो; तर ‘ शांप्र-साहित्याचार्य ’ त्यांना आपल्या संजीवनीविद्येने हिंदुस्थानात परत आणत असून त्याच्या ह्या विद्यायती यात्रेमुळे त्यात प्रसिद्धी मिळाली, असे निःसंदिग्धपणे सांगत आहोत ! अर्थात् “ हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राचा इतिहास लिहिणाऱ्याला समकालीन असा या दोन संपादकांचा उघेड बरोबरच करावा लागेल,” हो त्याचा घोर प्रतिज्ञा रारी म्हावयाची असल्यास तो त्यांनीच ह्या विषयावर स्वतः इतिहासग्रंथ लिहिण्याने पूर्ण होणे शक्य आहे, असे म्हणामात्र नको काय !

रा. न. र. फाटककृत ‘ न्या. मू. रानडे यांचे चरित्र ’

आधुनिक थोर महाराष्ट्रियांच्या निरनृत व वाचनीय चरित्रांमध्ये त्याचि ग्रंथांची गणना असून के. बाळसाहेबी जमिंदारानंतरचे जगाधारण थोर पुरुष व सर्वांगीण सुधारक असे जगात वधार्यतेने म्हणता येते त्या न्या. मू. रानडेचे हे चरित्र होय. शिवाय महा-देवराव रानडेची पिढी ही बाळसाहेबांच्या मागूनची असल्याने तिची पूर्वपटिका पाहण्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा समजला पाहिजे. परंतु प्रस्तुत चरित्रलेखन रा. फाटक यांनी सुमारे बीसशेस वर्षांपूर्वी फेले अताच्याने त्यामध्ये काही महत्त्वाच्या न्यूनता व चुका आढळल्यास त्यात नवल नाही. वास्तविक ह्या उपयुक्त ग्रंथाची सुधारण बाबविषयी आहोती दहावारा वर्षांपूर्वीच निष्पत्ती अवसर होते, आणि तशी ती निष्पत्ती तर लेखकाच्या गुदमत व्यासंगामुळे हा चरित्रमेव खचित अधिक निक्षेप व आकर्षक झाला असता. तथापि तरी न घटत्याकारणाने पुढील अनेक लेखकांनी त्यातील कितीक इतान्त व मते सर्वथा प्रमाणभूत मानून त्याचा संग्रह व अनुवाद छिटकितांनी केलेला आढळतो. त्यास्तव प्रस्तुत ग्रंथात बाळसाहेबी जमिंदार यांचा काळ व वर्तुष्व ह्यासंबंधी प्रयोगबद्धाने जे काही अल्पस्वल्प म्हटले गेले आहे ते लक्षात घेणे अपरिहार्य होय.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या ‘ समाजसेवेच्या प्रारंभकाळ ’ नामक पाचव्या प्रकरणाला (पृ. ८१-११०) रा. फाटकांनी एकविंगण्या शतकाच्या मध्याकालापर्यंतची घरीच उपयुक्त माहिती संकलित केली आहे. परंतु बाळसाहेबी जमिंदार यांचे अवतारकार्य हे त्याच्याहि पूर्वशतातील असून कदाचित् परिस्थिति विस्तार करणारी गूढ साधने अनिरास्य सर्वदिन व दुर्लभ जगज्जने सन १८३० ते १८४९ मधील गृहयुद्धाविषयी ‘ त्यांनी बहुतांशी सुगंधाच स्वीकारिली आहे. तरी पण सर्वगामान्त रीत्या महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा प्रारंभ १८४० पासून झाला, अशाप्रकारचा सिद्धांत प्रत्यक्षांत येण्याचे ठिकठिकाणी दिसत असून रा. न. रानडे या बाबुरंग यांच्या ‘ धर्माभि-निष्ठापन चरित्राच्या ओपनिंग बाळसाहेबांच्या जीवनाकडे झेपे घेऊन त्याने शक्या दहावारा ओपनिंग यांचे चरित्रावरच व्यक्त केले आहे ! रा. फाटक सांगतात —

“यांनी (म्हणजे दादोबा पांडुरंग) व यांचे नामांकित सहाय्यायी पाळताछरी यांनी समाजसुधारणेचा उपक्रम केला. जांभेरानी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' अशीं दोन नियतकालिके काढून ज्ञानाच्या प्रसाराला आणि विचारजागृतीला मदत केली. एका बाटलेच्या हिंदू गृहस्थांना पुनः स्वर्णमात घेण्याचा यज्ञस्वी प्रयत्न त्यांनी केल्यामुळे आजच्या शुद्धिकार्याच्या अगर परिवर्तनार्थनाच्या चळवळीचे आय प्रवर्तक जर कोणाला म्हणावयाचे समेल तर त्या पदाचा मान महाराष्ट्रांत किंबहुना हिंदु-स्थानांत जांभेरानाच दिला पाहिजे. या कामाने त्यांचा व जुन्या धर्मशास्त्राच्या ज्ञानाचा गर्व वहाणाऱ्या शास्त्रीपंडितांचा छटाका उडाला. नाना शंकरशेट या उदारमनस्क पुरोधाचा जांभेराना सदर झगड्यात फार उपयोग झाला. जांभेकर अल्पायुषी नसले तर त्यांनी अधिक चळवळी केल्या असल्या, यात संशय नाही. पण त्यांचे निशाण दादोबा पांडुरंगांनी खाली पडू दिले नाही. दादोबांनी १८४० मध्ये मुंबईस एक परमहंस तांबाची सभा काढली. ६.” (पृ. १२१. पृ. आ.)

वस्तुस्थिती अशी होती, जे. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा काळ, चरित्र व योग्यता यासंबंधी प्रायः सर्वच मराठी लेखकांचे ज्ञान अत्यंत मर्यादित आहे, आणि त्यामुळे त्या पुढाकाराची स्थूल मानाने विदित झालेल्या चार गोष्टी गृहीत करून तो तो संक्षेप बघा. मति असली अनुमाने किंवा निष्कर्ष काढीत असतो. हाच नकार रा. फाटकांनीही बरील परिच्छेदात केला आहे. “जांभेरानी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' अशीं दोन नियतकालिके काढून ज्ञानाच्या प्रसाराला आणि विचारजागृतीला मदत केली,” हे मध्यम विधान तीं आय नियतकालिके कधी निघाली, किती वर्षे चालली, आणि त्यांचे अंतःस्वरूप व धोरण काय होते यासंबंधी प्रायः तितक्याच याहिती नसता त्यांनी केले असले पाहिजे. एखाद्या प्रकरणात “महाराष्ट्रपुरते बोलावयाचे झाल्यात असे म्हणता येईल की नांद येण्याजोगी मराठी भाषेतले वर्तमानपत्र प्रथम मिशनर्यांनीच फाटले.” (पृ. १०५), असे ते लिहिते ना! बाळशास्त्र्यांचे 'दर्पण' हे मिशनर्यांच्या 'ज्ञानोदया' पूर्वी दहा वर्षे निघालेले मराठी भाषेतले आय वर्तमानपत्र “नाव घेण्याजोगे” नव्हते, असाच त्यांचा अर्थ नव्हे काय ! तसेच बाळशास्त्र्यांच्याच प्रोत्साहनाने व सहकार्याने रा. भाळ महाजन बानी चालविलेले, मुद्रसिद्ध 'प्रभाकर' नासादिक छद्दि 'ज्ञानोदया' पूर्वी निघालेले असून त्यापेक्षा अधिक “नाव घेण्याजोगे” नव्हते काय ? “किंबहुना दादोबा पांडुरंग बांन्यामुद्दा आपल्या गोष्ट्या व्याकरणाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत (१८५०) 'दर्पण' व 'प्रभाकर' ह्याच दोन वर्तमानपत्रांचा उल्लेख करून त्यांनी महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास वाचनाची प्रथम गोडी लाविली आणि मराठी पत्ररचनेस बरेच साहाय्य केले अशा अर्थाचे स्पष्ट उद्गार काढिले आहेत, हे रा. फाटकांना विदित आहे काय ? “एवा बाटलेया हिंदू गृहस्थांना पुनः स्वर्णमात घेण्याचा यज्ञस्वी प्रयत्न त्यांनी केला,” असे रा. फाटक म्हणतात, पण त्या वाक्यरचनेवरून प्रस्तुत छद्दिप्रकरणाचे बघार्थ स्वरूप त्यांना जकात आहे असे दिसत नाही. कारण, हा “हिंदू गृहस्थ” कोणता धर्म स्वीकारून बाटला, हे मुद्दा ते स्पष्ट सांगत नाहीत ! अर्थात त्यांच्या

ह्या मोघम शब्दयोजनेवरून तो किंस्तळलेला होता हाहि बोध जेथे होत नाही, तेथे तो " हिंदू गृहस्थ " नसून श्रोत शेषादि नामक एक अल्पवयी " ब्राह्मणयु " होता, हे वाचकास कसे उमगणार ? विशेष मौज ही की, बाळशास्त्री जांभेकर हेच आद्य समाज-सुधारकहि असता ह्या कार्यातील अप्रसन्नत्व रा. फाटकांनी दादोबा पांडुरंग याजकडे दिले आहे ! " यांनी (म्ह. दादोबा) व याचे नामांकित महाध्यायी बाळशास्त्री जांभेकर यांनी समाजसुधारणेचा उपक्रम केला, " असे ते सांगतात. परंतु असे म्हणण्याला आधार काय ? आमच्या समजुतीप्रमाणे, बाळशास्त्र्याच्या समाजसुधारणेच्या उद्योगांत दादोबाचा संबंध कोठेहि नव्हता; आणि लोकसुधारणेतबंधीच्या उभयपक्षांच्या कल्पना, धोरण व प्रयत्न ह्यांतहि साम्य नव्हते. शिवाय दादोबाची महाराष्ट्रातील विशिष्ट सामाजिक कामगिरी ही बाळशास्त्री जांभेकराच्या मृत्यूनंतरची आहे, हे विस्तरता नये, वस्तुस्थिति अशी की, बाळशास्त्री दादोबापेक्षा सुमारे तीन वर्षांनी वडील होते इतकेच नव्हे, तर उपजत बुद्धिमत्ता, नानाविध विद्याव्यासंग, ध्येयदृष्टि, देशाभिमान व व्यावहारिक कर्तृत्व ह्या सर्वच दृष्टींनी ते त्यांच्यापेक्षा बरचड होते. दादोबा अद्यापि विद्यार्थिदशेत व प्रारंभिक सरकारी सेवायाफरी करीत असतानाच बाळशास्त्र्याच्या ' दर्पणा ' ची माडेआठ वर्षांची लोक-जागृतीची उज्ज्वल करवीर समाप्त होऊन ' दिग्दर्शन ' - ' प्रभाकरा ' चा जन्म झाला होता ! सर्वेक १८३९ ते १८४६ ह्या दशकात दादोबांचे वास्तव्य नोकरीनिमित्त पुष्कळीं सुर्वेदेशांवर होते. मग ह्या कालावधीत त्यांचे साहाय्य बाळशास्त्र्यांना कोठून व कितीतें होणार ? एवढी गोष्ट मात्र सरी की, दादोबांचे लक्ष लोकोत्थान विधवाविवाहादि विषयाकडे ह्या काळात वळलेले असून हरि केशवजी, गणपत लक्ष्मण प्रगृहीत सत्तालीन आंगलसुधारणा-प्रिय तत्त्व ऐक्यग्रमाणे डॉ. वुड्सवॉर यांच्या ' ओरिजेंटल् प्रिन्सिपल्स एफेक्टिव्हर ' मध्ये तत्तम विषयावर इंग्रजी निबंध लिहून बरिसे निवडविण्यात त्यांना कमीपणा वाटत नसे.

परंतु ही सर्व परिस्थिति रा. फाटकांच्या लक्षांत आलेली नसल्यामुळे त्यांनी बाळशास्त्र्याच्या समाजसुधारणेच्या उपक्रमात दादोबांची प्रथमपासून सांगड घालून दिली आहे ! त्यांची समजूत अशी दिमते की, ज्याअर्वा प्रार्थनासमाजाच्या प्रस्थापनेपूर्वी बरीच वर्षे त्यांच्या आज्ञा संस्थापनापेक्षां काहीजण परमहंससभेचे सरस्व होते, आणि ज्याअर्फी परमहंससभेचे सूत्रचालकत्व दादोबा पांडुरंग याजकडे होतें, त्याअर्फी त्यांनीच मुख्यत्वे महाराष्ट्रांत समाजसुधारणेचा उपक्रम केला. " ते स्पष्टच सांगतात की, " दादोबांनी १८४० मध्ये मुंबईस एक परमहंस नांवाची सभा काढली. ही सभा गुप्त होती. जातिभेदाचा विचार हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता. इ. " परंतु ही समजूत चुकीची आहे. दादोबांनी परमहंससभा १८४० मध्ये मुंबईत काढून चालविणे प्रायः अशक्य होते. तन १८४१ च्या शेवटीच त्यांची नेमणूक सुरतेच्या इंग्रजी शाळेवर ' कर्टे असिस्टंट ' म्हणून करण्यांत आली; आणि तेथे गेल्यानंतर काही दिवसांनी तेथील प्रगतिशुद्धता मेहताजी व समाजसुधारक दुर्गाराम मंज्याराम यांच्या सहकार्याने मानवधर्मसभेच्या द्वारे त्यांनी आपल्या सामाजिक चळवळीम हळूहळू आरंभ केला. पुढे सा. १७ मे १८४६ रोजी प्रो. बाळशास्त्री वांकसिकार्षी, मृत्यु पावल्यानंतर त्यांच्या जागी अध्यापनशेखरे

चाळक म्हणून दादोबा पाटुरंग यांची सुरतेहून मुंबईस मदली हाली, आणि त्यानंतर साहजिकच मानवधर्मसभेच्या धोरणावर आपल्या विशारदिवर्नात मतप्रचार चालू करून व मुंबापुरस्य आंग्लशिक्षित तरुण मंडळींना हाताशी घेऊन त्यांनी परमहंससभेची स्थापना केली असे स्पष्ट दिसते. अर्थात् १८२६ च्या पूर्वी ती सभा मुंबईत अस्तित्वात आली नव्हती, असे मनबळ पाहिजे. शिवाय बाळशास्त्र्यांच्या सामाजिक व धार्मिक मते आणि कार्यपद्धति ही दादोबांच्या परमहंससभेच्या अद्वैतदृष्टी व स्वधर्माच्छेदक कार्यक्रमाहून फार वेगळी होती. शास्त्रीबाबा हे युरोपीय वाङ्मय व शास्त्रज्ञान यांचे चांगले पुरस्कर्ते असले तरी क्रिस्तीधर्म व त्याचे प्रचारक यांच्या मतलबी शिक्षणीच्या आहारी जाणारे कसे विचारवंत नव्हते; इतकंच नव्हे तर स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा व स्वसंस्कृति यांचे ते पूर्ण अभिमानी होते. हिंदु समाजाने चालू असणाऱ्या अनेक अनिष्ट चालीरीति बदलल्या पाहिजेत आणि आपली सामाजिक व धार्मिक दृष्टि अधिक शास्त्रपूत व व्यापक केली पाहिजेत असे जरी त्यांचे निश्चित मत होते, तरी ही सामाजिक व धार्मिक सुधारणा व्यक्तिस्वातंत्र्याचे नवीन बंड उभावरून आणि जुनी सामाजिक व धार्मिक परंपरा उधळून टाकून सडकाफडकी माधावयाची नवून, आपल्या शास्त्रपूत विचाराने व सदाचरणांनी ही सद्गुण सभाजाने हट्टहट्ट पटवून देऊन साधली पाहिजे, असे त्यांचे धोरण होते. अर्थात् बाळशास्त्र्यांच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा उपक्रम हा दादोबांच्या विशिष्ट उपक्रमाने जुना व त्याहून भिन्न असून अत्यंत प्रशमनीय व समाजहितवर्धक होता, दुर्दैव महाराष्ट्राचे की, बाळशास्त्री अल्पायुषी शास्त्रामुळे त्यांची उत्कृष्ट प्रगमनशील शिक्षण व

॥ रे. जॉन मरे मिनेन् नावाचे एक प्रसिद्ध इंग्लिश मिशनरी मुंबई-पुणे रेषे किस्ती पत्रप्रचारक म्हणून पुष्कळ वर्षे काम करीत होते. रे. मिनेन् व रे. सुस्सम यांच्यामागून १८३८ मध्ये ते मुंबईस आले, आणि त्यामुळे परमहंससभेच्या वगैरे सर्व सामाजिक घटामोडी लक्षात घ्याव्या पाहिजेत्या असून विजयपोल प्रमुख व्यक्ति त्यांच्या कमीभक्ति परिवर्णाच्या होत्या, हिंदुस्थानात त्यांनी पटवून घेतकाबाहेरून अधिक काळ घालविल्या कारणाने 'In Western India' नामक पुस्तक १८९९ मध्ये प्रसिद्ध केलेला त्यांचा आत्मचरित्रपर स्मृतिव्यव नावनीय झाला आहे. परमहंससभेच्या स्थापनेसंबंधी रे. नावा पदमनर्जा यांच्या 'अर्हणोदय' नामक आत्मचरित्रात कांहीं सभामार्शनी आपल्या तत्का- रीन स्मृति प्रथित केल्या आहेत त्यावरून सन १८५० च्या सुमारास ती सभा निघाली, असे स्थूल मानाने म्हणता येते. परंतु रे. मिनेन् रे. परमहंससभेचा जन्म व अंत कधी झाला ते पुढील शब्दांत अधिक निश्चितपणे नमूद करिताना. — "It was in or about the year 1846 that Dadoba Pandurang, Superintendent of the Government Normal School, formed the Paramahansa Sabha in Bombay. He had been brought much in contact with missionaries, and was on very friendly terms with them. — The Sabha was lively for several years, but became extinct by 1860. It was succeeded in 1867 by the Prarthana Samaj, a Society of similar character." (p. 398) बाबुरून परमहंससभा सन १८४६ मध्ये दादोबांनी सुरू केली आणि १८६०चे सुमारास ती लुप्त गेली, असे स्पष्ट दिसते. — पादक

परंपरा लोकमत दृढमूल होण्यास पुरेसा अवधि मिळाल्या नाही ! आणि अशी जर एकदर वस्तुस्थिति आहे तर, “ त्यांचे (म्ह. बाळशास्त्र्यांचे) निशाण दादोबा पांडुरंगांनीं खाळी पडें दिलें नाही, ” हें रा. फाटकानें म्हणणें यथार्थ वसें, आणि त्यांत स्वारस्य तें कोणतें ?

ह्याच प्रकरणातलि चर्चेत प्रथमार्थानें दिलेले कांही तपशील चुकीचे आहेत. परम-हंससभेची माहिती देताना रा. फाटक लिहितात, “ भाऊ दाजी व दादोबा पांडुरंग यांचा सभेशी संबंध होता, पण वागणूक फरी तुटफण्याची होती हें पुढें दिलेल्या उताऱ्यावरून ... समजेल ” (पृ. १२५). परंतु खातोल मूलशब्द आहेत ते असे:— “ रा. च. दादोबा पांडुरंग व रा. रा. भाऊ महाजन हे जरी मंडळीच्या मताचे व मंडळीचे पुरस्कर्ते होते तरी ते कधीं सभेत येत नव्हत. आलेच तर दुसऱ्या खोलीत बसत. व सभा विसर्जन झाल्यावर अव्यशाची व काही निवडकमंडळीची भेट घेत ” (अ. पृ. ९७). अर्थात् वरील तपशील लेखकाला “ भाऊ दाजी ” नव्हेत, तर “ भाऊ महाजन ” अभिप्रेत आहेत, हें उघड आहे ! रा. फाटकाच्या मते महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा उपक्रम १८४० मध्ये झाला हें वर सांगितलेंच. त्या विधानाच्या पुष्टार्थ त्याचे पुढील उल्लेख पाहण्यासारखे आहेत:— “ १८४० पासून १८६० पर्यंतच्या बीस वर्षांत किती तरी वाढणुळें इंग्रज राज्यकर्त्यांनी छाटून काढला ” (पृ. १०२). “ ख्रिस्ती उपदेशकांनी १८४०-१८६० चे दरम्यान त्यांच्या देशभर आपली वसतिस्थाने उभीं करून हिंदूमुसलमानांच्या धर्मावर आपल्या व्याख्यानेलेखनादि तोफांचा अतिशय निकारानें मारा चालविला होता. इ. ” (पृ. १०५). वास्तविक ह्या प्रवृत्तीचा आरंभ रे. मॅस्मिड-बुइल्लन् प्रभृति विद्वान् निशान्याकडून तरतूबां सुमारे दहा वर्षे झाला होता, आणि वे. झा. सं. मोरभट दाडेकर हे त्यांचे हिंदु प्रतिस्पर्धी होते. बालशास्त्र्याच्या १२ एप्रिल १८३२ च्या ‘ दर्पणां ’तील लेखातच पुढील वाक्य आढळतें:— “ बाळशास्त्र्याने हिंदु धर्म स्थापायाकरितां पुढें येऊन आणि त्यासंबंधीं ग्रंथ छापून वादाचा आरंभ केला, अशी ही चोटी प्रथम मोरभटानेंच केली असें आम्हांस वाटतें. ” (प्रकृत प्र. ३, पृ. ३९). ह्याच मोरभटानीं हा उद्योग पुढें ‘ उपदेश-चंद्रिका ’ नावाचें मासिक पुस्तक १८४४ मध्ये काढून चालविला होता. म्हणजे, मोरभट हे हिंदुधर्माश्रय सुमारे पंधरा वर्षे तरी किस्ती निशान्याशीं झुंज घेत होते; आणि त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनीं-प्रायः पुढील पिढीत, कृष्णशास्त्री साठे व विष्णुबाबा ब्रह्मचारी यांनी ह्या प्रकरणीं वादविवाद केले. परंतु मोरभटानीं केलेली ही जुनी चळवळ रा. फाटक यास विदित असल्याचें दिमत नाही ! त्यांनी केवळ कृष्णशास्त्री व विष्णुबाबा यांच्या पुढील उद्योगाचा उल्लेख केला आहे (पृ. १०६). रा. फाटक पुनः सांगतात:— “ पुण्यापुरती सुधारणा झगडी, क्रियाची फाट काय, हा प्रश्न १८४० ते १८६० या बीस वर्षांतले समाज-धुरीण विसरले नव्हते ” (पृ. ११५). परंतु श्रीशिशग, बालविधवापुनर्विवाह इत्यादि सामाजिक सुधारणांचा खल त्यांच्याहि पूर्वीच बालशास्त्र्याच्या ‘ दर्पणां ’त चालू झाला होता, हो मोठ्या तयास अवगत नाही. “ महाराष्ट्रांत विधवाविवाहासंबंधी विचारजागृतीचा उगम शोधूं लागल्यास तो १८४० सालांत सापडतो. विधवाविवाहाला शास्त्राधार आहेत, असा निर्णय या सालच्या एका पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला. ” (पृ. ११६), असें रा.

फाटक लिहितात. परंतु हें मोघम विषय 'लोकहितवादी'च्या 'स्वाध्यायां'तील एका काव्याच्या आधारे—स्वतः बहुधा मूळ ग्रंथ न पाहतांच—कोणें असावें, व कारण, त्यांनीं

• 'स्वाध्याय' ग्रंथातील एतद्विषयक अवतरण पुढीलप्रमाणें आहे:—

तेंच जावोनं चित्यांस पुनर्विवाहाचो बंदी आहे, त्याशिवाय इकडे मूळ माझी विष्णुशास्त्री बापट घानी १८४० न विचार काढ्या. त्यांचा पुनर्विवाहप्रकरण नांमक एक ग्रंथ पुण्याम छापला गेला. त्यावर बाबू रंधराचंद्र विद्यासागर वीरठ याणीं कळकळास त्याच विषयावर १८५० सालीं एक ग्रंथ लिहून पुनर्विवाहाचा प्रसंग केला. आणि त्यामुळे कै. बा. वे. शा. सं. विष्णु परशुरामशास्त्री वंदिनि यांच्या तर १८७० पासून एकनिष्ठें त्या कामां मेहनत करून ते शास्त्रमंथन केलें, तें त्यांचे ग्रंथान मासंड शालेंच आहे. (सन १८८०. पृ. २०२)

रा. बापटशास्त्रीकृत पुढेंच पंच माघत कोठें दिसत नाहीं, तसा त्याचा उल्लेखहि बाळशास्त्रयाच्या लेखान आढळत नाहीं. तथापि 'लोकहितवादी'च्या प्रभु उल्लेखावरून पुनर्विवाहप्रकरणीं बाबुनिक महाराष्ट्रान भाव चालवत देण्याचा भाग 'दुर्पण'—कार बाळशास्त्रयाकडे जातो, ही गोष्ट त्यामहि दिदिन अमक्याचें दिसत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे नाच ! परंतु आश्चर्य तरी कसलें ! त्यांना 'दुर्पण' एक पुण्यानारण्या ईश्वरी शिक्षणालय मानत. लेश्वा ठिकाणीं त्या काळां वाढावयाच तरी कोटून मिळणार ! आणि तें घडवि हाचिद मिळतें तरी तें बंद पक्ष्यावेळीं (सन १८५० मध्ये) ईश्वरी लिपिशारेन मुद्रणाच कोठें प्रवेश देणान्यु "शोबाळराव हरी" त तें चित्तिवें नमवणार !

'लोकहितवादी'सारख्या बहुधन गृहस्थांमहि बाळशास्त्री जांभेकराचें असाधारण चरित्र व कर्तुत्व किती थोडे दिदिन अमक्याचें पाहिजे काची कल्पना 'स्वाध्याया'तील स्वाध्या पुढील उदाहरावरूनहि करता येते. ईश्वर राज्यकारणीनारले छापय रत्नधारिणी "परमेश्वरी आपल्या देशात मोठी आणि अतुल्य कृपा झाली" "श्रावण लागले असे सांगतात, त्या निवारणाच्या पुढवर्ष १. ११२ बरील तळीरेंच ते लिहितात:— "ह्या मंदीर उल्लेखीन कै. बा. वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री विश्वनाथ, व रा. परशुरामराते त्यांचा गोडवांचे कोरे, आणि प्रभुतत्वे रा. व. राशेरा पातुरेन तराळत, व रा. व. नेरोपेननातां छेने बरीं दिवदले हीं दोच रत्नधारिणी सरकाराकडून उमेडात आणि जातिताबस्वें आलों हें सर्व्वच जारेच. ठगेंच कै. बा. सं. भाऊ दाजी व नारायण दाजी यांमारे छेने जेतलो याच दनतु ईश्वर सरकारचे आज्ञावालां वाडते व. " येथें हें अत्यंत स्पष्ट आहे कीं, प्रो. बाळ शास्त्री यांचा शास्त्री जांभेकर ह्या शक्ति भवनवादींमहि आप मंडाचीन विद्वत्कुटुंबाच्या संवेचीच्या केवळ आपल्या अद्यानामुळेच 'लोकहितवादी' नां त्यांचा नामनिर्देश केलेला नाहीं ! ह्या नामावळीतुमारां दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट आपल्या लक्षांत घेते ती ही कीं, 'लोकहितवादी' हे पूर्वीं एकदां सभितल्याप्रमाणें जातिवैरा पुणेंकर असल्यांनीं त्यांनीं वै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व परशुरामरातेतांच्या गोडवांचे ह्या आपल्या श्रिय प्रामत्तवाचाच प्रथम निर्देश केला अखून इतर चौथी सुर्वकररत्ना मानावून नेला आहे ! बरें, ही चार मसिद विद्वानांची नांवि जाति भादरानें घेतलीं, त्यांनींच त्या मंडीमध्यें अग्रगण्य विश्वमय असे जे कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर त्यांचें नांव प्रथमतः घेण्याचा वेध प्रसंग कलगां तें कां कळलें ! तर ह्या चार सुर्वकरांची मोठवी वस्तः 'लोकहितवादी' १८६१ च्या सुमारास सुर्वरेन मोठरींवर अजनी थोडीबहुत प्रत्यक्ष जाणूं शकने, आणि बाळशास्त्री जांभेकर हे मात्र त्यांच्याहि पूर्वीं पंथामात्रा वें केलांमवाडी होऊन गेल्यामुळे त्यांची असाधारण पोष्यता त्यांना त्या प्रमाणांत वळून आली नाहीं ! परतों भद्रा गहराच्या सदमोत त्यांचा हा अनुसृत शिष्यच कसा आहे !

—संपादक

१८४० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्या पुस्तकाचे किंवा त्याच्या कर्त्याचे नांव दिलेले नाही. तथापि हे पुस्तक, म्हणजे ज्याची 'प्रस्तावना' प्रस्तुत ग्रंथांत पृ. २९३ वर प्रामाण्य दाखिली आहे ते सहजाने पोपेवडा 'पुनर्विवाहप्रकरण' व जर अरोल, तर त्याच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी "सारीस १२ माहे मार्चसन १८४१ इसवी," असो स्पष्ट नोंद आहे, इतकेच नव्हे, तर प्रस्तुत लेखावरून "महाराष्ट्रांत विधवाविवाहासंबंधी विचार-जागृतीचा उगम गांधी सांगण्यात" तो बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' साप्ताहिकांत निदान १८३७ सालांत मांडतो (प्र. प्र. पृ. १३०-१३५), ही गोष्ट गिद्द आहे ! पुनर्विवाहाच्या चळवळीचे महाराष्ट्रांतले कट्टे प्रवर्तक ये. शा. सं. विष्णुशास्त्री पोंडित यांच्या 'इंद्रप्रकाश'च्या संपादकत्वाविषयीहि रा. फाटक यांची धुकधुकी झाली आहे. "१८६१ साली लोकहितवादींची स्वारी मुंबईस आली. ... त्यांच्या सटपटला मूर्त स्वप्न देशास एक खदा समाजमुधारक [म्हणजे विष्णुशास्त्री पोंडित] तेव्हा मुंबईस होता," आणि "१८६२ मध्ये 'इंद्रप्रकाश' हे पुनः प्रकाशित" (पृ. १२८), असे ते म्हणतात, परंतु यस्तुस्थिति अशी की, १८६१ साली विष्णुशास्त्री अद्यापि मुंबईबाहेरील एका सरकारी इंग्रजी शाळेत शिक्षकाची नोकरी करीत होते, आणि सन १८६४ मध्ये आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन मुंबईस आल्यानंतर त्यांनी त्या पत्राची पुरा आपल्या खाद्यावर घेतली, सारास, रा. फाटकाच्या लेखनाचे प्रामाण्य अशात्रकार टिकठेकरांनी दृष्टि झालेले असल्याने ते पारखून घेणे अपेक्ष्य आहे, आणि एवढे दाखविण्यात बरीच विवेचन पुरेसे होईल.

‘विविधवृत्त’ व ‘मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास’

वृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानांनी के. बाळशास्त्री जांभेकर यांची नियतकालिक व तद्वारा त्यांनी साधिलेली लोकशिक्षण व मतप्रवर्तन खावरच बंदीअधिक भर धावा, हे साहित्यिक आहे, परंतु एतद्विषयक खरी स्थिति मात्र अशी की, 'दर्पण' साप्ताहिक व 'इंद्रप्रकाश' मासिक ही नियतकालिके बंद पडल्यानंतर सुमारे दशाकगणों वयांत ती पुनः कोणीहि प्रयत्न पाहिलेली दिसत नाहीत ! विमोहना १९२८मध्ये पण अन्वयास वृत्तपत्रलेखकांनी 'विविधवृत्तांत' 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' हा नावाने काही चोटक लेख प्रसिद्ध केले त्यावेळी सुद्धा त्याला 'दर्पणा'चे प्रत्यक्ष दर्शन घडलेले नव्हते, असे त्याच्याच शब्दांवरून स्पष्ट दिसून येते. ता. ४ मार्च १९२८ च्या अंकाने 'प्रभाकर' वर्तमानपत्राचा परिचय करून देताना तो लिहितो :—

"मुंबईच्या एलियन्स्टन शाळेंतील पहिले हिंदी अध्यापक बाळशास्त्री जांभेकर यांनी प्रथम 'दर्पण' नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले. त्याचे अंगलेमराठी असे दुहेरी स्वरूप होते. त्यातले इंग्रजी लेख जांभेकरांच्या लिहिले व गोविंद लक्ष्मण ऊर्फ भाऊ महाजन यांच्या लेखनीतून मराठीचे लेख छतरत. हे वृत्तपत्र फार दिवस चालले नाही. त्याच्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुराचा तपशील सांगण्याला साधन उपलब्ध नाही. 'दर्पणा'च्या जोडीला 'अखबार' नावाचे वृत्तपत्र असल्याचे

शोध लागतो. ही दोन्ही वृत्तपत्रे स्वकरच नामशेष होऊन १८४१ च्या अक्टोबरात ‘प्रभाकर’ हे वृत्तपत्र अस्तित्वात आले. ” (स्व. आ.)

तथापि हा लघु वृत्तान्तमुद्रा बराच प्रमादयुक्त आहे. “ वाङ्मयाची जाभेकर यांनी प्रथम ‘दर्पण’ नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले, ” ही गोष्ट खरी. परंतु ते कोणत्या वर्षी सुरू केले याचे ज्ञान लेखकाला नाही. ते सुरू केलें तेव्हा—म्हणजे, मग १८३२ च्या आरंभी—ते “ मुंबईच्या एन्क्विअर शालेत पाहिले हिंदी अध्यापक नव्हते, ” तर मुंबई मेडिकल एज्युकेशन सोसायटीचे डेप्युटी मेडिकल सेक्रेटरी होते, आणि त्यावेळी त्यांना कदाचित् एन्क्विअर शालेत थोडे अध्यापन करावे लागलें असलें, तरी त्यांच्याबरोबर व त्यांच्या पूर्वी दुसरे अनेक तरण शिक्षकांचें काम करीत होते. अर्थात् “ पहिले हिंदी अध्यापक ” म्हणून त्याचा जो अगाधारण नाकसंबंध झाला आहे तो ते “ एन्क्विअर शालेंत ... अध्यापक ” होणे म्हणून नव्हे, तर “ एन्क्विअर ” वाङ्मयात पहिले हिंदी अध्यापक ” म्हणजे “ प्रोफेसर ” नेमिले गेले म्हणून होय. आणि ही गोष्ट ‘दर्पण’ सुरू केल्यानंतर तीन वर्षांनी घडलेली आहे !

‘दर्पण’ यासंदर्भात “ गोविंद लक्ष्मण ऊर्फ भाऊ महाजन यांच्या लेखांतून मराठीचे लेख उतरत, ” हे विधान हि यस्तुस्वर्गीय सर्वथा सोडून आहे. बरे, त्यात विशेष स्पष्टताही नाही. कारण, एक तर ‘दर्पण’च्या संपादनात भाऊ महाजनानें काही अंग होतें, बरें उपलब्ध असलेल्या प्रकाश पुराव्यावरून कोठेहि दिसत नाही; आणि “ याच्या लेखांतून मराठीचे लेख उतरत, ” हे मागण्यात ते लेख महाजनानी स्वतःप्रमाणें लिहिलेले असत, अशी जी लेखकाची समजूत आहे ती अगदीच चुकीची होय. ‘दर्पण’तील एकूण एक मराठी शीळ हें टंपरी मनजुराचे केवळ स्फातर असें, आणि मूळ इंग्रजी मनजुराचें संपादन वाङ्मयाशी करीत, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. प्रस्तुत विधानात त्या अभ्यासू संशोधकानें दुसरी एक मान्यता चुक केली आहे. भाऊ महाजन हे नामनिधे व अधिक लोकप्रसिद्ध असले तरी त्यांचें मूळ नांव गोविंद विठ्ठल असता त्या लेखकांनं त्यांना ‘गोविंद लक्ष्मण’ घनितले आहे ! ही चूकमूल कशी झाली त्याचाहि शोध अगो लागतो की, ‘प्रभाकर’ वृत्तपत्राचें केवळ पहिल्या वर्षाचें एकच पुस्तक आज तें उपलब्ध आहे त्याच्या ११ व्या अंकाच्या शेवटी (ता. १६ जानेवारी १८४१) हें पत्र “ गणपत कृष्णाजी याचे छापाखान्यात छापून गोविंद लक्ष्मण यांनी प्रसिध्द केले असें, ” असें नमूद केले आहे; आणि हे पत्र-प्रकाशक “ गोविंद लक्ष्मण ” म्हणजेच भाऊ महाजन, अशी त्या धावण्याशी प्रमादित “ संशोधकानें आपली समजूत घटकून करून घेतली असल्यास नवल नाही ! “ दर्पण ”च्या जोडीला ‘अखबार’ नावाचें वृत्तपत्र अमल्याचा शोध लागतो. ” तो कोठें, हे येथें लेखकानें गुप्त ठेविलें असलें तरी त्यालाहि आधार पुरेक ‘प्रभाकर’-वर्षप्रकाशनात असणार ! ता. २१ नोव्हेंबर १८४१ च्या ‘प्रभाकर’त एक पत्रकेलक म्हणतो :—

“ अहो, तुमचे स्नेही दर्पण व अखबार कोणी थोडे वर्षे या भरतगोष्टीत जगमूत आपले तीन थोडा वेळ या पृथीवर पाहून स्वकरच वासाप्रत पावले ” इत्यादि. “ ही दोन्ही वृत्तपत्रे स्वकरच नामशेष झाली, ” हेहि येथें स्पष्ट सांगितलेच आहे; इतकेंच नव्हे, तर

‘मुंबई अखबार’ असे संपूर्ण नांव असता वरिल दोनही ठिकाणी ‘अखबार’ हेच नाव आले आहे हे विशेष. शिवाय ‘अखबार’ व ‘दर्पण’ ही वृत्तपत्रे केवळ निघाली आणि पुढाली ह्यांचे ज्ञान प्रस्तुत लेखकाने नाही हेही स्पष्ट आहे. प्रस्तुत दोन पत्रांचा ‘प्रभाकरा’-तील लेखकाने एकमतभावाने वर उल्लेख केला आहे, एवढ्याबद्दलच “दर्पणा”च्या जोडीला ‘अखबार’ नावाचे वृत्तपत्र असल्याचा शोध,” त्याने लाविला आहे. परंतु ही त्याची मोठीच चूक होय. ‘दर्पण’ राठोडांक बरेच चालून बंद पडल्यानंतर ह्या ‘अखबार’चा जन्म झाला, आणि पहिल्याच वर्षाच्या आठवड्यांवर त्याचा अवतारही संपला ! “त्याच्यात [म्हणजे ‘दर्पणात’] प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुराचा तपशील सांगण्याला साधन उपलब्ध नाही,” असे लेखकाने स्पष्ट म्हटलेच आहे. अर्थात् ह्या अख्यासू लेखकाला १९२८मध्ये ‘दर्पण’ वर्तमानपत्राची ‘फाईल’ सरकारी दस्तऐवजांतली एक कोपण्यांत घेऊन असल्याचा सुवाचा सुळीच लागलेला नव्हता, हे उघड आहे.

रा. मो. दा. पाणसरे यांचा ‘दर्पण’ परिचय

तथापि ह्यानंतर चारपाच वर्षांनी मुंबई मरकराच्या दस्तऐवजांतले एक लेखक रा. मो. दा. पाणसरे यांचे लक्ष वरिल ‘दर्पण’ - वर्षभरहाकडे प्रसंगवशात् नेधले गेल्याने त्यांनी ‘विनिधिवृत्ता’च्या द्वारे ह्या आठ मराठी वृत्तपत्रांतील काही सतार देऊन आजकालच्या मराठी वाचकास त्याचा प्रयत्नच अल्प परिचय करून देण्याचे श्रेय निळविले- (ता. २९ ऑक्टोबर १९३३). ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’मधील पत्रांतले अनुकरण करून “शंभर वर्षांपूर्वी” नामक मधल्याखाली प्रस्तावनाह्मने ने लिहितात:- “रा. दंडवते यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ‘अर्वाचीन मराठी वाङ्मय’ या अंभोवणा पुस्तकातसुद्धा ... ‘मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र आत्त महाजन यांचे अल्पजीवी प्रभाकर हे होय’, अशी माहिती आढळते, पण ही माहिती चूक आहे. ‘प्रभाकर’ पत्र सन १८४० साली सुरू करण्यांत आले; पण तत्पूर्वी सन १८३२ साली ‘दर्पण’ नावाचे नियतकालिक निघत असे. अर्थात् हा अग्रजचा मान तुम्हा तरी ‘दर्पणा’कडे जातो.” येथे मौज अशी की, १८३२मध्ये निघालेले ‘दर्पण’ हे मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र असे युषार्थ

* हे निगावी लेखक कोण, हे आम्हास माहीत नव्हते. तथापि ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते आपल्या ‘आत्मनिवेदना’त डॅल न्हिसदिग्ध विधान करितात त्याबद्दल त्यांचा आभाराने शोध लावतो:- “मुंबईतील एक वृत्तपत्र. व्यवसायपट्टी. (आतां प्रो.) न. र. फाटक, बी. ए., यांनी प्राचीन (म्ह. जुन्या) मराठी वृत्तपत्राची माहिती देणारे काही लेख विनिधिवृत्तात प्रसिद्ध केले आहेत.” (पृ. ३). शिवाय ह्या ग्रंथाचे “प्रस्तावनालेखक प्रो. फाटक यांचे प्रस्तुत ग्रंथरचनेशी साक्षात् प्रयत्नपातून साहचर्य आहे. त्याच्या साहचर्याचा श्रेयलेखनाच्या कर्त्री फार उपयोग झाला आहे.” हा रा. कानडे याचा हार्दिक निर्वाळाही फार महत्त्वाचा होय. कारण, त्यांचे हे अधिकारी “साहचर्य” नमते तर त्यांनी ह्या बाह्यांगसुंदर ग्रंथांत आणखी किती गोष्ट पातला असता ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे !

—संपादक

विधान करतांना 'प्रभाकर' पत्र सन १८४० मध्ये सुरू करण्यात आले," अस मागून स्वतः पाणसरे यांनी त्याच दृष्टीने-जर्नीच्या आधारे दुसरी महत्त्वाची चूक केली आहे ! कारण, तें पत्र सन १८४१ मध्ये निघालें हे त्यांना स्वतःच्या अवगत नाही ! शिवाय रा. दंडवते यांनी अज्ञानानें काहीहि म्हाटें अगळें तरी 'दर्पण' हेंच मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र असल्याचें अनेक मराठी लेखांतहि तत्पूर्वीच मागितलेलें आढळतें. अर्थात् 'दर्पणा' कडे अप्रभूतेचा मान देतांना त्यांनी "तुलें तरी" अमें चाचरत विधान करण्याचें मुळीच कारण नव्हतें. त्यांची "इंग्रजी भाषा सफाईदार वाटते; इतकी की, त्या बाजूचा लेखक इंग्रजी भिन्नरी अभावा अगें वाटतें. सर्वें नगल्यास त्या काळी एतद्देशीयाचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व चकित करण्यासारखें वाटतें," इत्यादि लेखांची 'वाटतें'ची दोघे संवेदना कांदीदी हा स्वास्तदच होय. कारण, "इंग्रजी भाषा सफाईदार" लिहिण्यास "लेखक इंग्रजी भिन्नरी अभावा" लागतो, हा रा. पाणसरे यांचा एक शोध म्हाटला पाहिजे. "एतद्देशीयांचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व" जरी मोडून दिलें, तरी बिगर-भिन्नरी इंग्रजमुदां तशी सफाईदार भाषा लिहू शकणार नाही काय ? शिवाय वाळशास्त्री हे त्या काळी एक उत्तम आत्मभाराप्रवीण लेखक गणिले जात, असें 'घोडे ऑफ पञ्जुकेडान्'च्या वार्षिक इतिहासमुद्रा नमूद केलेलें आहे. ^{३५} रा. पाणसरे पुढें सांगतात की, "तत्कालीन वर्तमानपत्रें अँग्लो-इंडीयन भाषेत निघत हें प्रसिद्धच आहे." परंतु हें त्याचें विधानहि प्रायः अज्ञाननूळकच होय ! त्यांना हें माहीत नाही की, 'दर्पण' हेंच पश्चिम भरतखंडातील पहिलें 'अँग्लो-इंडीयन' पत्र अमून तत्पूर्वी 'मुंबई समाचार' यासारखें जें एवाद्दुसरेच पारसाचें पत्र निघे तेंमुद्रा तेव्हां केवळ गुजराती भाषेच चालत असे, आणि 'ज्ञानोदय' हे तदनंतरचें एक अँग्लो-मराठी नियतकालिक वगळल्याम 'प्रभाकर', 'ज्ञानसिंधु', 'मुंबई अखबार', 'धूमकेतु', 'वर्तमानदीपिका', ही पुढील वसि कर्पातील वृत्तपत्रें काय अँग्लो-मराठी होती ? पुन. "दादोबाच्या आत्म-चरित्रांत वाळशास्त्री जांभेकरांचा दर्पणाचे संपादक म्हणून उल्लेख आढळतो," हें जर त्यांचे म्हणणें खरें, आणि "त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक याही याच्या लिहिण्यावरून गुप्त होऊन त्यास एकरूम जस्टिस ऑफ दी पीप...ही पदवी दिली", असेहि त्याच ठिकाणी त्याचें इंग्रजी भाषाप्रभुत्व ते जर निःसंदिग्धपणें वर्णिततात, तर रा. पाणसरेच्यांना "त्या बाजूचा लेखक इंग्रजी भिन्नरी असावा," इत्यादि मळमळकाय म्हणून ? तमेंच "वर्तमान-पत्रावर त्यांचें नांव कोठें आढळत नाही," अमें ते सांगतात. परंतु त्या काळी वर्तमान-पत्रावर संपादकाचें नांव घालण्याची वहिवाटच नव्हती, हें त्यास माहीत नसावें ! बरें, 'दर्पणा'चा जो एक वर्षसंग्रह त्याच्या हाती काकताळीयन्यायान लागला त्यातील आरंभी-च्याच कांदी, अंकावर 'Published at ... by Ball G. Shastree, Editor,' अशी

^{३५} "His conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition enabled him to take a high place among the best scholars of the day."

— Report of the Board of Education for 1846 (p 3)

बाळशास्त्र्यांची स्वताच्या हातची नोंद आहे सीऱ्यांच्या अवलोकनांत पन्नी वाली नाही ? असो. हा वृत्तान्त झाला रा. रा. पाषाणरे यांचा. पण प्रस्तुत लेखाच्या आरंभी कौमांत 'विविधवृत्ता'च्या विद्वान् संपादकांनी ('सं. वि. घु.') स्वतः तरी अधिक वृत्तपत्रीय ज्ञान व 'दर्पण'—परिचय फाय दाखविला आहे 'ते लिहितात: " मराठी चत्तपत्रांचा इतिहास' या सदराखाली यापूर्वी विविधवृत्तातून सन १८४० साली निघालेल्या जुन्या 'प्रभाकर' पत्रांतील व १८४१ साली निघालेल्या 'ज्ञानोदय' पत्रांतले उतारे आलेले होते. परंतु सन १८३२ साली निघालेल्या मराठीतील 'दर्पण' वर्तमान-पत्राचा उल्लेख रा. दादोबा पांडुरंगांच्या आत्मचरित्राखेरीज इतरत्र कोठेही आढळत नाही. " (सू. आ.). परंतु ह्या दोन वाक्यांत त्यांनी तीन ठळक चुक फेऱ्या आहेत ! 'प्रभाकर' हे पत्र सन १८४० मध्ये निघालेले नसून ता. २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजी निघाले, आणि 'ज्ञानोदय' पत्र [हें नसत: आरंभी साप्ताहिक किंवा पक्षिकमुद्रा नवून मासिकू होई !] सन १८४१ साली निघालेले नसून त्याचा आरंभ "जून सन १८४२" मध्ये झालेला आहे !—मग "मराठी चत्तपत्रांचा इतिहास' या सदराखाली यापूर्वी विविधवृत्तांतून" हि बरोल चुकीचेच सन दिले गेले असल्यास नवळे ... ! 'दर्पण' वर्तमानपत्राचा उल्लेख रा. दादोबा पांडुरंगांच्या आत्मचरित्राखेरीज इतरत्र कोठेही आढळत नाही, " हेहि वेगळी शपादकीय अज्ञानच होय ! कारण, अनेक इंग्रजी संदर्भ सोडून दिले तरी 'ज्ञानोदय', 'विविचरित्र', 'सुंदरि' वर्णन', 'सरस्वतीमंडळ', 'विविधज्ञानविस्तार' इत्यादि अनेक ठिकाणी या-संबंधी पूर्वी जे स्पष्ट निर्देश केलेले आढळतात ते संपादकाच्या अवलोकनांत असते तर असे चुकीचे विधान करण्याचें साहस ते करत ना ! इतकेंच काय, पण स्वतः रा. दादोबा पांडुरंग यांनीहि 'महापद्म भाषेचें व्याकरण' (आवृत्ति २ री, सन १८५०) ह्या आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत "आलीकडेस दर्पण च तदनंतर प्रभाकर ही वर्तमानपत्रे निघाल्यापासून मोठा लाभ झाला की त्याच्या द्वारे लोकांस ज्ञान होऊन, एथील लोकांत मराठीमध्ये गद्यरूपाने लिहिण्याचा प्रकार चांगला वाढत चालला आहे." (सू. आ.), असा 'दर्पणा'संबंधी दुसरा एक स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे.

प्रो. ज्य. शं. शेजवलकर यांचा 'किर्लोस्कर' मासिकांतील लेख

ह्यानंतर 'किर्लोस्कर' मासिकाच्या नोव्हेंबर १९३७ च्या अंकात "एक शतकापूर्वीची मराठी चत्तपत्रे" ह्या नावाचा एक उद्बोधक लेख 'प्रगति'-कार रा. ज्य. शं. शेजवलकर यांनी लिहिलेला असून त्यामध्ये साहित्यिक 'दर्पणा' संबंधी काही गोडे उल्लेख आढळतात. ते लिहितात:—"मराठी वर्तमानपत्राचा उगम सुंदरि शतकामार्गे झाला व तो मुख्यतः इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपाचा होता. पहिले वर्तमानपत्र 'दर्पण' इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषांत निघत असे व त्याचे संपादक विल्यात बाळशास्त्री जामेकर होते. हे सन १८४० पूर्वी निदान तीनचार वर्षे चालून बंद झाले व त्याची जागा 'सुंदरि अखबार' या हिंदी (नागरी) उद्बोधने घ्यालेल्या नव्या वर्तमानपत्राने घेतली. ... दर्पण पत्र इंग्रजी-मराठी दोन्ही भाषांत निघत असे, त्याऐवजी

आतां ' युनैटेड सरविग ग्याझेट ' हें इंग्रजी व ' मुंबई अखबार ' हें मराठी अशीं दोन पत्रे निघाली. " (पृ. ३०५)

रा. प्र्यं. शं. शेजवलकर हे एक बहुश्रुत विद्वान व संशोधक म्हणून महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहेत, ही गोष्ट मान्य करूनाहि बेब असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, त्याचीं बरील काही विधाने वस्तुस्थितीशीं विरुद्ध आहेत. " मराठी वर्तमानपत्राचा उगम ... मुख्यतः इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपाचा होता, " हें म्हणणें ' दर्पणा 'स तरी लागू पडत नाही. मराठीतील इतर जुन्या वृत्तपत्रांच्या अंकावरून त्यांनीं हें अनुमान काढलेलें असावें, परंतु ' दर्पणा 'चा पहिला वर्षभर मुंबई सरकारच्या दप्तरगान्यात उपलब्ध असल्याची वार्ता रा. पाणसेरे यांनीं त्याचीं चार वर्षे महाराष्ट्रीय माचकाच्या कानीं घातलेली होती, आणि रा. शेजवलकरांनीं ' दर्पण ' पत्राचे अंक प्रत्यक्ष वाचून जर पाहिले असते, तर त्यांनीं असें साहसी विधान केले असतें असें वाटत नाही. कारण, ' दर्पणा 'त वार्तानिर्देशांपेक्षा निवारविलासच अधिक आढळत असून त्याला वृत्तपत्रापेक्षा मतपत्र म्हणणेच अधिक शोभेल. कारण, मतादर्काय विचाराचे लहानमोठे स्वतंत्र लेख, शास्त्रीय विषयांच्या लेखनाला, नावा मामाजिक व धार्मिक प्रभासंबंधी असलेल्या प्रत्येक प्रकारांत ' दर्पण ' पत्राचे सुमारे तीनचतुर्थांश अंक प्राय भरलेले असून बाकीच्या भागांत काही दुर्नशील उतारे व विविध वर्तमाने आढळतात " ' दर्पण ' इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषात निघत असे, " ह्या वाक्यावरून त्यांचे वास्तविक स्वरूप समजण्यासारखें नाही. एकाच पत्रात दोन भाषात वेगवेगळे लेख व माहिती देत, अथवा एक इंग्रजी व एक मराठी अशा त्यांच्या दोन स्वतंत्र आवृत्ति करीत, असाहि त्याचा अर्थ कोणी करतील, अर्थात् ' दर्पणा ' ताल मराठी वाचका मजबूर म्हणजे त्याच्या समोरिल इंग्रजी मजबूरपेच वेगळें भाषांतर असे, ही गोष्ट तसें स्पष्ट सांगितल्याशिवाय कोणाला कशी घटणार ? " स्वभेदजी आता ' युनैटेड मरविग ग्याझेट ' हें इंग्रजी व ' मुंबई अखबार ' हें मराठी अशीं दोन पत्रे निघाली, " ह्या विधानावरून मुझा ही दोन पत्रे ' दर्पणा ' प्रमाणेच दोनहि भाषात, परंतु मराठी ' अखबार ' म्हणजे इंग्रजी ' ग्याझेट ' ची तंतोतंत प्रतितृति अशा स्वरूपात निघाली, असें मुझा त्या दोनहि पत्रांचे अंक प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय सांगणें शक्य नाही; किंबहुना एकाच चालकवाखाळीं निघणारी, पण दोन भाषात पुष्कळसा वेगवेगळा मजबूर देणारी ही पत्रे होती, अशी आमची समजूत आहे. रा. शेजवलकरांना मुझा ' मुंबई अखबार ' चे दोनचार तुरळक अंक जरी उपलब्ध झाले असले, तरी ' यु. स. ग्याझेट ' चा एखादा तरी अंक त्यास पाह्यावयास मिळाला अथवा, कसें याचा वाचवाच आहे. " हे [म्ह. ' दर्पण '] सन १८४० पूर्वी निदान तीन चार वर्षे चालून धेद झालें, " असें ते कोणत्या आधारे म्हणूं शकतात ते त्यांनीं सांगितलेलें नाही. ह्याचा अर्थ असा होतो की, निदान १८३१-३७ सालीं ते निघाले असतों, असा त्याचा तर्क आहे. परंतु ' दर्पणा 'च्या उपक्रमाचे वर्ष १९३७ सालीं तर्कशक्तीवर अकल्पून ठेवण्याचे कारण नव्हतें. ' दर्पण ' १८३१ मध्ये निघाले, हें १९३३ मध्येच ' विधिध्वस्ता 'त स्पष्ट

झाले होते। तसेंच प्रस्तुत नवीन उपक्रम “ इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपांची होता, ” ह्या त्याच्या विधानांतील पोळळण्या ‘ दर्पणा ’च्या अगदी आरंभ दिलेल्या ‘ प्रस्तावा ’तील पहिल्याच वाक्यावरून दिसून येतो. ते वाक्य असे:— “ स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेंतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशाची समृद्धि व एथील लोकांचें कल्याण यांविषयी स्वतंत्रतेनें व उघड रीतीनें विचार करायला स्थल व्हावें, या इष्टेनें कित्येक मुंबईत रहाणारे लोकांचें मनांत आहे कीं दर्पण या नावाचें एक न्यूमपेर म्हणजे वर्तमान पत्र छापून प्रसिद्ध करावें. ” (स्यू. आ.) येथें नवीन उपक्रमाचा उद्देश जसा स्पष्ट केला आहे, तसाच प्रकारचे शब्द त्याच्या उपसंहारात्मक लेखान अथवा शेवटच्या निरोपातहि आढळतात. ‘ दर्पण-’ कार सांगतात:— “ At the commencement of our incubations, newspapers in Marathee were unknown to the Hindoo Community. To encourage a taste for them and spread liberal sentiments in matters of religion and politics, that might promote the improvement of our countrymen, were the causes which led to the publication of this paper. ” (June 26, 1840)

रा. शं. द. जावडेकर यांचें ‘ आधुनिक भारत ’

‘ आधुनिक भारत ’ (१९२८) ह्या विख्यात ग्रंथाचे कर्ते रा. शं. द. जावडेकर महाराष्ट्रातील आज सुधारकाच्या निचाराशी वाचकाचा परिचय करून देताना प्रथमांर्भीच लिहितात:— “ महाराष्ट्रांत सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म मुंबईस १८४० च्या सुमारास झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुंबईत प्रथमतः श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी इ. स. १८३३ च्या सुमारास ‘ दर्पण ’ या नावाचें मासिक आणि ‘ दिग्दर्शन ’ या नावाचें मासिक सुरू केलें. मराठींतले पहिले नियतकालिक हेंच होत. बाळशास्त्री यांनी इ. स. १८४० मध्ये गंगाधरशास्त्री फडके याच्याकडून विधवाविवाहाम अनकूल असें एक पुस्तक लिहिलें आणि विधवाविवाहाच्या चळवळीस प्रोत्साहन दिलें. त्यांनी धीपाद शेपादि या नांवाच्या खिस्ती झालेल्या गृहस्थास पिरून हिंदुधर्मांत घेऊन पतितपरावर्तनाच्या चळवळीचा आधुनिक काळातील पहिल्या उपक्रम केला आणि आपल्या नियतकालिकांतून, हिंदु लोकांत पाश्चात्य विद्याचा प्रसार झाल्याखेरीज त्याचा उदार होणार नाही अशी जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १८४२ मध्ये ते एल्फिन्स्टन कॉलेजांत अध्यापक झाले. या गृहस्थांचा जन्म १८१० मधील असून १८४६ साली ते वारले. छत्तीस वर्षांच्या आपल्या अल्प आयुष्यात त्यांनी पाश्चात्य विद्याचा प्रसार, नियतकालिकाचा उपक्रम, विधवाविवाहास उत्तेजन आणि पतितपरावर्तनास सक्रिय साहाय्य केलें. यावरून त्यांची सुक्ष्मता, उदार विचार, धर्मनिष्ठ सुधारणाटुनि, आणि सार्वजनिक हितबुद्धि इत्यादि गुणांची कल्पना येते. पण ते अस्मादुद्दी झाल्यानि ह्याच्या या गुणाचा फारसा लाभ महाराष्ट्राला झाला नाही. ” (पृ. १०१). ते पुढें म्हणतात:— “ श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांना यावेळीं मराठीचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पांडुरंग तर्बड यांचें साहाय्य असून त्यावेळचे मुंबईचे नगरशेड जमजायनाना शंकरशेड यांनीहि धीपाद शेपादि यास

मिस्त्री धर्मातून हिंदु धर्मात घेण्याच्या कार्यातूनच वादळ श्री. बाळशास्त्री यांच्यावर दळलें होतें त्यातून त्यांचा जबाब करव्याज बरेंच साहाय्य केलें. " (पृ. १०२). आणि शेवटीं सिद्धान्तरूपानें रा. जावडेकर सांगतात तें असें :— " वर लिहिल्याप्रमाणें १८४० मध्ये हें मुधारणें कार्य बाळशास्त्री जामेकर, दादोबा पाटुरंग, डॉ. भाऊ दाजी लाड वगैरेनीं सुरू केलें अगळे तरी या कार्याला सगळें जेर लावण्याचें व सर्वांगीण सुधारणेंच सर्वव्यापक आणि सर्वस्पर्शी विचार लोकापुढें मांडून त्यांना आपल्या राजकीय व आर्थिक अवघतांतून वर दांके काढण्याचा नसा मार्ग दाखवून देण्याचें कार्य या पिढीपैकी जर कोणी खरोखर केलें अगेलें, तर तें कै मरदार गोपाळराव हरि देशमुख कर्क ' लोकहितवादी ' यानांचे होय. जामेकर किंवा दादोबा अथवा भाऊ दाजी यांना खऱ्या अर्थानें सर्वांगीण सुधारक म्हणतां येणार नाही. कारण, त्यांनीं आपल्या देशाच्या आर्थिक व राजकीय परिस्थितीकडे लक्ष्य पुरविल्लें दिसत नाहीं. तो मान पहिल्या पिढीत ' लोकहितवादी ' यानांचे द्यावा लागतो. " (पृ. १०५)

परंतु 'आधुनिक भारता'चे बाळशास्त्री जामेकर यांच्यामधवीं प्रथित केंद्रला हा अल्प वृत्तान्त व अभिप्राय जसा म्हणण्यामारखा नवीन नाही, नसा तो रीतकासा वयार्थे आहे असेंहि म्हणवत नाही. रा. काटकृत ' ग्या. मू. रानडे यांचें चरित्र ' (१९०४) व रा. गायी - टिकेकरकृत ' आजकालचा महाराष्ट्र ' (१९१५) ह्या पूर्वग्रंथातील वृत्तान्त व निष्कर्ष प्रायः अशाच प्रकारचे आहेत, असें स्वाभ्यामधून मागे उभत केलेले उतारे व विवेचन झांवरून दिसून येईल. " महाराष्ट्रातील सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म सुवर्षम १८४० च्या सुमारास झाला, " हा मिज्ञान्त रा. फारकानीच प्रथमतः मांडला; परंतु तो कसा चुकोचा आहे हें मागे स्पष्ट दर्शविलेंच आहे. " श्री. बाळशास्त्री जामेकर यांनी इ. स. १८३२ च्या सुमारास ' दर्पण ' या नावाचे साप्ताहिक आणि ' दिग्दर्शन ' या नावाचे मासिक सुरू केलें, " ह्या वाक्ययोजनेवरून ती दोन्ही नियतकालिके एकचच वेळीं — इ. स. १८३२ च्या सुमारास निघालीं, असा जो प्रश्न होतो तो बरोबर नाही. शिवाय ' दर्पण ' पत्र १८३२ च्या सुमारास नव्हें, तर निघित जानेवारी १८३१ पासूनच निघू लागलें, आणि त्यानंतर साठ वर्षांनीं ' दिग्दर्शन ' मासिकाचा जन्म झाला. " बाळशास्त्री यांनी इ. स. १८४० मध्ये श्री. गंगाधरशास्त्री फडके यांच्याकडून विधवाविवाहात अनुस्त्व असें एक पुस्तक लिहविलें, " ही गोष्ट एके ठिकाणीं नमूद असली तरी ती अद्यापि कोणी साधार पुढें मांडलेली नाही. तयाचि पूर्वोक्त ' पुनर्विधवाहप्रकरण ' हें पोथीवशा छापिल्लें ज्हानसर पुस्तकच जर तें अगेलें, तर मग तें १८४० मधील नमून १८४१ मध्ये प्रसिद्ध झालें हें सिद्ध आहे. तसेंच श्रीपाद गोपादि हा " हिंदु गृहस्थ " नमून एक अल्पवयी, " ब्राह्मणवदु " होता, आणि तो मिशनर्याच्या ताबडीत जरी रावडलेला होता, तरी त्याला मिस्त्री धर्माची रीतसर दीक्षा मिळालेली नव्हती ह्याविद वस्तुस्थिति ग्रंथरत्यांम निदिन असल्याचें दिसत नाही. " इ. स. १८४२ मध्ये ते (म. बाळशास्त्री) एन्क्विस्टर कॉलेजात अध्यापक झाले, " हीहि चूकच होय. तेथे त्यांची नेमणूक " अतिस्तर प्रोफेसर " म्हणून १८३४ च्या शेवटीच झाली होती, आणि १८४२ पासून,

१८४४ पर्यंत दोन वर्षे त्यांनी प्रो. ऑलिव्हर शान्या अनुपस्थितता " डॅक्टिंग प्रोफेसर " ह्या नात्याने काम केले. इनकेच. वाळशास्त्राचा जन्म १८१० मध्ये झाला, असे इतर लेखकांप्रमाणेच चुकने गृहीत केल्यानंतरहि त्यांची आयुर्भर्यादा त्याजकडून पयतीत वर्षांचीच गणिली गेली आहे, " छत्तीस " नव्हे, हे सध्यात घेतले पाहिजे. " श्री. वाळशास्त्री जांभेकर यांना यावेळी मराठीचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पाडुरंग तर्खडे [नव्हे, " तर्खडकर "] यांचे साहाय्य होते, " आणि पुनः " वर लिहिल्याप्रमाणे १८४४ मध्ये हे सुधारणेचे कार्य वाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पाडुरंग, डॉ. भाऊदाजी लाड यांकरिता मुरू केले, " ही विधानेहि रा. फाटकच्या लेखनावहनच अनुवादिलेली स्पष्ट दिसतात, आणि ती त्याच्या लेखाचे परीक्षण करतांना मागे दाखविल्याप्रमाणे वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहिले. ह्यापैकी डॉ. भाऊ दाजींचा उल्लेख तर वाळशास्त्राच्या काळी केवळ अप्रयोजकच समजता पाहिजे, कारण, १८४० मध्ये भाऊ दाजी हे केवळ सतराआठ्या वर्षांचे पाठशालीन तरुण असून त्या काळी त्यांचा सार्वजनिक कार्याशी काहीएक संबंध आला नव्हता. सारास, ' आधुनिक भारत ' - याराचे वाळशास्त्री जांभेकरावश्यक विवेचन हे इतर लेखकांनी दिलेल्या अपूर्वकच्या माहितीवरच आधारलेले असल्याने त्यांनी फाटिलेला निष्कर्षहि साहजिकच निरपवाद नाही, अर्थात् " जांभेकर विषया दादोबा अथवा भाऊ दाजी यांना त्यांच्या अर्थाने सर्वोत्तम सुधारक म्हणता येणार नाही, " हे त्यांचे उपोद्घात दुसऱ्या दोषाच्या संवेधाने कमीअधिक खरे असले, तरी वाळशास्त्री जांभेकराच्या विषयी ते केवळ निराधार व अवास्तव होत. इतकेच पाय, एण वाळशास्त्राचे चरित्र व कार्य यांचा प्रत्यक्ष तत्कालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन सारासाराविचार केल्यास ' लोकहितदादी ' ना नव्हे, तर त्यागाथ महाराष्ट्राचे आम सर्वोत्तम सुधारक म्हणून अमपूजेचा मान देणे अवश्य आहे, असे आढळून येईल.

रा. रा. गो. कानडे यांचा ' मराठी नियतकालिकांचा इतिहास '

१९३८ मध्ये रा. रामचंद्र गोविंद कानडे, " वाङ्मयविचारद, उपसंवादक ' ज्ञान-प्रकाश ' दैनिक पुणे, " याचा ' मराठी नियतकालिकांचा इतिहास ' (१८३२ ते १९३७) हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. वास्तविक अशा महत्त्वाच्या विषयावरील एक नवीन संदर्भपथ म्हणून त्यातील गुणदोषांचे विम्वृत परीक्षण निदान ' महाराष्ट्र साहित्य-पात्रिके ' सारख्या अधिकारी नियतकालिकातून अवश्य व्हावयास पाहिजे होते. परंतु तेथे किंवा इतरत्र तसे कोणी केव्हाचे आढळत नाही. तथापि ग्रंथकर्त्याने ' आत्मनिवेदना ' त सांगितल्याप्रमाणे, पंधरा वर्षे वृत्तप्रव्यवसायात सतत रमत असता अशा ग्रंथरचनेचा संकल्प प्रथमपासून मनांत बाळगून केलेल्या संशोधनाचा व परिभ्रमाचा परिपाक ह्या ग्रंथात उतरलेला असून, त्याला ' नया काळ ' पन्नाचे एक जुने व प्रसिद्ध आधारस्तंभ प्रो. न. र. फाटक यांच्यासारख्या विविक्तक विद्वानाची ' प्रस्तावना ' व ' धन्यवाद ' साभरयामुळे त्यांतील नानाविध दोषाकडे सुशिक्षित वाचकांचेहि दुर्लक्ष होऊन ग्रंथग्राम्यांच्या बावीस लागण्याची कृतिरि भीति आहे ! ह्यास्तव प्रस्तुत ग्रंथाचे कर्ते सुदैवाने अलीकडे निवडलेले अगतांही केवळ लोकहितदृष्ट्या त्यांचे शोचकपात मृत्युमापन करून आपल्या

ग्रंथ विषयासंबंधी त्यानं उपलब्ध होणाऱ्या माहितीचें परीक्षण बरें प्राप्त आहे.

त्या ग्रंथावर प्रोजेक्टपत्रें व निःपक्षपात दृष्टीने अभिप्राय द्यावयाचा तर तो थोडासा कटु देणें अपरिहार्य होय ! अशा प्रकारचा ग्रंथ पूर्वी मराठींत झालेला नाही त्या अर्थानें त्याला 'अपूर्व,' व तो प. ४. विमनीचा आह म्हणून त्याला 'बहुमेल' म्हणावयास पाहिजे. तसेच मुंबईच्या 'कनाटक पब्लिशिंग हाऊस' वरून प्रसिद्धी पावण्याचें भाग्य त्याला लाभलें असल्याने त्याची उंची कागदावरील छपाई मुरेख झाली असून गुळगुळीत आर्ट पेपर वरील ५६ पृष्ठांच्या सवित्र भाषासुळेंच तो विरोध 'आकर्षक' झाला आहे एका नित्योपयोगी विषयावरील ग्रंथ म्हणून त्याला 'महत्त्वाचा व लोकोपयोगी' म्हणण्यास हि प्रत्यवास नाही. परंतु ग्रंथाची योग्यता ही त्याच्या अंतरंगावहन मुख्यतः ठरविली पाहिजे, हें मान्य केल्यास त्यात एवढीं गुणापेक्षा दोषांचेंच प्रमाण अधिक असल्याचें दिसून येईल. त्यांनीत विषयाचें वर्गीकरण व्याप्ति, अग्राप्ति, अनिव्याप्ति या दोषांनी युक्त असून ठिकठिकाणची माहिती व आकडे हे बुध्दीची आहेत. 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' विश्वसनीय व प्रमाणबद्ध रचणपणाचा तर विविध नियतवारिकांचे व त्यांचे कर्ते यांचे वृत्तान्त व चित्र देताना लेखकांनं बराच सारासाराविचार व समोरी करणें जबर आहे; आणि विरोधकून अशा ग्रंथांत जुन्या माहितीचा संग्रह दक्षतेने झाला पाहिजे. परंतु अशा प्रकारचा सारासाराविचार, ऐतिहासिक सारसम्य व सूक्ष्म दृष्टि यांचा प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याच्या ठिकाणी अत्यंत अभाव आढळतो ! त्यामुळे चित्रें व चरित्रें देताना किम्वेक स्मरणीय व महत्त्वाच्या व्यक्ति वगळलेल्या आहेत, तर केवळ लोकाराधन करणाऱ्या दृष्टीने आत्मस्वकीय व्यवसायवर्षांची निष्कारण खोशीरनरती त्याने केली आहे, इतर लेखकांची उत्तनवारीहि किंचित सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास प्रयात विविधिकाणी सापडेल; आणि ही उत्तनवार माहिती, अभिप्राय व शब्दयोजना अभिदेशपूर्वक, अवतरणचिन्दाभित्त व भरती संश्लिष्ट केल्यामुळे एखाद्या बठारे टीकावाराहून ग्रंथकर्त्यावर 'बाह्यमयचौर्या'चाहि आरोप होणें अशक्य नाही ! नरें, हो अस्तरणें तरी चित्तचूक दावी तर तेंहि नाही; — पुष्कळ ठिकाणी त्यात तत्कायत आढळते ! तसेच विषयनिवेदनात अवास्तव व परस्पर विरंगत अशी विधानेहि दुर्मिळ नाहीत. अर्थातू त्या व अशा शब्दरच्य्या अन्य दोषांनी हा ग्रंथ व्याप्त असल्यामुळे 'इतिहास' चा संज्ञेत तो बऱ्हा अपात्र होय, आणि म्हणून स्वतः ग्रंथकर्त्याने त्याचा नम्रतेने म्हटलेले असो वा नमो, "मराठी वृत्तान्तव्यवसायाच्या भावी ग्रंथाचा हा एक प्रकारचा कच्चा (नव्हे 'अर्धकच्चा' म्हटले तरी चालेल) आराखडाच प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे," हेंच प्रस्तुत ग्रंथाचें यथार्थ वर्णन असल्यामुळे तसें स्पष्ट समजूनच वाचकांनी त्याकडे पाहिलें पाहिजे.

अशा चमत्कारिक वनावाच्या हा मराठीग्रंथी इतिहासकेंबलून के. बाळशास्त्री जांभेकर व त्याची नियतकालिके त्याच्यासंबंधी काही नवीन, विश्वमनीय व उपयुक्त माहिती मिळेल अशी आशा बाळगणेच व्यर्थ होय. तथापि ग्रंथकर्त्याने संकलित केलेले एतद्विषयक काही वृत्तान्त प्रमाणभूत म्हणून नव्हे, तर अत्यंत भ्रामक व परस्परविरंगत कमे आहेत, हें केवळ दर्शविण्याकरिता आणि त्यामुळे होणारे वाचकांचे गैरसमज दूर करण्याकरिता,

माठी एकत्र फळे आहेत. 'नियतकालिकांचा इतिहास' या भागात रा. कानडे लिहितात:—

(१) "मराठीतील पहिले वृत्तपत्र काढण्याचा मान ज्याप्रमाणे श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणे मराठीतील पहिले नियतकालिक 'दिग्दर्शन' १८३७ त सुरू करण्याचा मानहि त्यांच्याकडेच जातो." (पृ. ८)

(२) " 'नियतकालिकांचे' आराजनक ' या नावाने प्रसिद्ध असलेले श्री. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचे नावहि लोक विसरून गेले आहेत. याशिवाय नियतकालिकांच्या प्रारंभिक काळात ज्यांनी बाळशास्त्री यांच्या साहाय्याने मराठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके स्थापिली ते भाऊ महाजन इ. " (पृ. ११)

पुढे 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' या भागात ग्रंथकार सांगतात:—

(३) "दर्पणाचे संपादक श्री. बाळशास्त्री जांभेकर (१८१०-१८४६) हे होते. ... या दर्पणावर बाळशास्त्रींचा उत्प्रेष संपादक म्हणून आढळत नाही. पण दादोबांच्या आत्मचरित्रात तो जवळ आला आहे. (पृ. ३१)

(४) "मुंबईतील 'दर्पण' या प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचे जनक व व्यवस्थापक सुप्रसिद्ध विद्वान गृहस्थ श्री. गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ महाजन (१८१५-९०) हे होते. त्यांनी श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या साहाय्याने 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र व 'प्रभासिक' 'ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचंद्रिका' ही मासिके चालविली." (पृ. ३३)

पुनः 'परिशिष्ट १- दिवंगत संपादक' हात बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचे अल्प वृत्तान्त दिले आहेत त्यात रा. कानडे पुढील नोंद करितात:—

(५) "जांभेकर, बाळगंगाधर शास्त्री (१८१०-१८४६) ... आज मराठी वृत्तपत्रकार, ... संपादक- 'दर्पण' (सा.). प्रभाकरकर्ते महाजन यांच्या साहाय्याने 'दिग्दर्शन' मासिके चालविले होते. ... "

(६) "महाजन, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ (१८१५-१८९०). मराठीतील पहिल्या नियतकालिकाचे संस्थापक व संपादक; ... यांनीच 'दर्पण' हे मराठी भाषेतील पहिले नियतकालिक चालविण्यास बाळशास्त्री जांभेकर यांना मदत केली. "

आता रा. कानडे यांनी आपल्या ह्याच एका ग्रंथात बरीच सहा ठिकाणी जांभे ह्या वेगवेगळी विधाने केली आहेत ती एकत्र करून बघ्यात घेतली असता सुबुद्ध वाचकाला निःसंदिग्ध अशी काही माहिती मिळते, की त्यांचा बुद्धिमेद व गोंधळच अधिक होतो ! किंबहुना त्यांत सांगितलेल्या वृत्तान्तसंबंधी ग्रंथकारांचे स्वतःचे सुद्धा अमुक एक निश्चित मत होते, असे स्पष्ट सांगणे शक्य आहे काय ? वस्तुतः ग्रंथकारांच्या दोनच महत्त्वाच्या गोष्टी येथे सांगण्याच्या आहेत. (१) मराठीतील पहिले वृत्तपत्र कोणते व त्याचे जनक कोण ? आणि (२) मराठीतील पहिले मासिके कोणते व त्याचे जनक कोण ? परंतु वस्तुरिपतीसंबंधी स्वतःच गोड अज्ञान असल्यानंतर कांही तरी थातुरमातुर करण्या-शिवाय गत्यंतर काय ? आपल्या सुदैवाने 'दर्पण' मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र आणि 'दिग्दर्शन' हे पहिले मासिके होते, हे ग्रंथकारांस मान्य आहे. मग प्रश्न इतकाच, की

त्याचे जनक कोण ? आणि त्या दोन नियतकालिकाग्रामबंधी तरी जो ' जनक ' तोच ' संपादक ' अमन्याने निष्कारण खेप काढण्याचे कारण नाही. तसेच जो ' जनक ' तोच त्याचा ' कर्ता, ' ' काढणारा ' व ' संस्थापक ' होय, हे काय वेगळे सांगितले पाहिजे ? ' दर्पण ' व ' दिग्दर्शन ' ह्या दोनही आय नियतकालिकांचे जनक व संपादक अर्थात् वाळशास्त्री जांभेकर हेच एकटे होत-त्याच्या जनकत्वाशी व संपादकत्वाशी भाऊ महाजनांचा काहीएक संबंध नाही-अशी वस्तुस्थिति आहे. तथापि प्रयत्नाने वरील बहुरूपी विधानं कम्पन आपली जी "नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा " म्हणजेच प्रतिभा प्रकट केलेली आहे तिचे सौंदर्य खालीलप्रमाणे त्या सर्व विधानांचे विलेपन केल्याने विशेष खुलून दिसणार आहे:—

' दर्पण '	— काढण्याचा मान	जांभेकर	— महाजन	(वि. १)
	— आय जनक	"	X	(वि. २)
	— जनक	X	महाजन	(वि. ४)
	— संस्थापक	X	"	(वि. ६)
	— संपादक	जांभेकर	X	(वि. ३, ५)
	— साहाय्यक	"	महाजन	(वि. २, ६)
	— व्यवस्थापक	X	"	(वि. ४)
' दिग्दर्शन '	— सुरू करण्याचा मान	जांभेकर	महाजन	(वि. १)
	— आय जनक	"	X	(वि. २)
	— संस्थापक	X	महाजन	(वि. २, ६)
	— चालक	जांभेकर	X	(वि. ५)
	— संपादक	X	महाजन	(वि. ६)
	— साहाय्यक	जांभेकर	"	(वि. २, ५)
	— व्यवस्थापक	X	X	X

तथापि हे विलेपन वस्तुतः कसे जातां तें खरोखर आमच्या अवाक्याबाहेरच आहे असे आम्ही प्राजलपर्यं कबूल करितों, आणि आमच्या धर्म्यमतीप्रमाणे केलेल्या ह्या सूक्ष्म विलेपणांतूनहि प्रयत्नार्थाचे काही प्रसोन्नेष अनिर्दिष्ट राहिलेच नसतील किंवा ह्या प्रयत्नापासूनहि वाचकाल काही अधिक बोध झाल्य असेल, असें आमचेंच मन स्वतःस खात्री देत नाही ! किंबहुना ह्या ' काह्मवविशारद ' ' श्रीप्रमोदितिकां ' नी "काढणारे सुरू करणारे, जनक-आय जनक, संस्थापक-चालक, साहाय्यक-व्यवस्थापक " इत्यादि मानविध नमते भेदभेद प्रस्तुत प्रकरणं यथेच्छ कल्पून जो सांवळागंधळ घातला आहे त्यामधून वाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्या ' दर्पण '- ' दिग्दर्शनां ' च्या जनकत्व-संपादकत्वाविषयी करणारा विचार कोणी मुसुड मुसुड काढे शक्य असें म्हणजे माहुराच होईल ! तथापि ह्याप्रमाणे त्या उभयतांमध्ये थोराकी काही जरी वाढणी होत असली तरी हे विद्वान ' इतिहास '-कार पुनः सांगतातच की, ' दर्पण ' व ' दिग्दर्शन ' ही नियतकालिके काढण्याचा मान " श्री. वाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ

साली एकत्र बसे आहेत. 'नियतकालिकांचा इतिहास' या भागांत रा. कानडे लिहितात:-

(१) "मराठीतील पहिले वृत्तपत्र वाळुजाच्या मान ज्याप्रमाणे थी. वाळुजाच्या जागेकर व भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणे मराठीतील पहिले नियतकालिक 'दिग्दर्शन' १८३७ त सुरू करण्याचा मानहि त्यांच्याकडेच जातो." (पृ ८)

(२) " 'नियतकालिकांचे' वाचक जनक ' या नांवाने प्रसिद्ध असलेले थी. वाळुजाच्या जागेकर यांचे. नावहि लोक विमरून गेले आहेत. याशिवाय नियतकालिकांच्या प्रारंभिक कालांत ज्यांनी वाळुजाच्या यांच्या साहाय्याने मराठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके स्थापिली ते भाऊ महाजन ६." (पृ. १३)

पुढे 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' या भागांत ग्रंथकार सांगतात :-

(३) " 'दर्पणाचे संपादक थी. वाळुजाजी जागेकर (१८१०-१८४६) हे होते ... या दर्पणावर वाळुजाजींचा उल्लेख संपादक म्हणून आढळत नाही. पण दादोबाच्या आत्मचरित्रात तो उल्लेख आला आहे. (पृ ३२)

(४) " मुंबईतील 'दर्पण' या प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचे जनक व व्यवस्थापक मुप्रसिद्ध विद्वान रहस्य थी. गोविंद विठ्ठल पुंडे ऊर्फ भाऊ महाजन (१८१५-९०) हे होते. त्यांनी थी. वाळुजाजी जागेकर यांच्या साहाय्याने 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र व ग्रंथमार्शिक 'ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचक्रिका' ही मासिके चालविली." (पृ. ३३)

पुनः 'परिशिष्ट १- दिवंगत संपादक' ह्यात वाळुजाजी जागेकर व भाऊ महाजन यांचे अल्प वृत्तान्त दिले आहेत त्यात रा. कानडे पुढील नोंद करितात:-

(५) " जागेकर, वाळुजापर शास्त्री (१८१०-१८६९) ... आपण मराठी वृत्तपत्रकार, ... संपादक- 'दर्पण' (सा.), प्रभाकराकडे महाजन यांच्या साहाय्याने 'दिग्दर्शन' मासिक चालविले होते. ... "

(६) " महाजन, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ (१८१५-१८९०). मराठीतील पहिल्या नियतकालिकांचे संपादक व संपादक, ... यांनीच 'दर्पण' हे मराठी मासिले पहिले नियतकालिक चालविण्यास वाळुजाजी जागेकर यांना मदत केली. "

आता रा. कानडे यांनी आपल्या ह्याच एका ग्रंथात बरील सहा ठिकाणी जी ही वेगवेगळी विधाने केला आहेत ती एकत्र बसून लक्षात घेतली असता सुबुद्ध वाचकाला नि मद्दिग्य अशी काही माहिती मिळते, की त्याचा बुद्धिमेद व गोंधळच अधिक होतो ? किंवा त्यात यागितलेल्या वृत्तान्तासंबंधी अंधकर्त्याचे स्वतःचे बुद्धा अमुक एक निश्चित मत होतं, असे स्पष्ट सांगणे शक्य आहे काय ? वस्तुतः अंधकर्त्याला दोनच महत्त्वाच्या गोष्टी येथे सांगायच्या आहेत: (१) मराठीतील पहिले वृत्तपत्र कोणते व त्याचे जनक कोण ? आणि (२) मराठीतील पहिले मासिक कोणते व त्याचे जनक कोण ? परंतु वस्तुस्थितोसंबंधी स्वतःचच गोड अज्ञान असल्यानंतर काही तरी यातुरमातुर करण्याशिवाय गत्यंतर काय ? आपल्या सुदैवाने 'दर्पण' मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र आणि 'दिग्दर्शन' हे पहिले मासिक होय, हे अंधकर्त्यास मान्य आहे. मग प्रश्न इतकाच, की

‘जामे जमोटे’ व ‘दि भावे मनाचार’ ही पत्रे वाटण्यात आली, ” असा कार्य-
करणभाव ज्याअर्थी त्यांनी दर्शविला आहे, त्याअर्थी ही दोन पत्रे ईश्वरीतत्त्व निघाली
असे ते निश्चित समजत असले पाहिजेत. परंतु ही धोडचूक होय ! ती दोनहि शुद्ध गुज-
राती पत्रे होती. तसेच प्रथमतः ‘मुंबई मनाचार’ (१८२२) व तदनंतर ‘दहा वर्षांनी’
‘जामे जमोटे’ निघाले, अशी वस्तुस्थिति अगता रा. भाव्यांनी हा वम उलट्या धरला
आहे ! “ मुंबईत पाशी वगैरे जमातीच्या प्रथमाने ही काढण्यात आली, ” असे
रा. भावे सांगताना, पण पाशा लोकाव्यतिरिक्त “ वगैरे जमाती ” त्यात कोणत्या होत्या ?
दोनहि पत्रे पाशी गृहस्थांनाच वाटिली परंतु पाशा लोकांच्या त्या गुजराती वर्तमान-
पत्रांतर्गत प्रथमत्यांना जरी वगैरे माहिती नगली, तरी महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांच्या अभिनव
उपक्रमार्थ ‘केमरी’-संपादकार्थे ज्ञान त्यावेळा विस्तृत व चित्तचूक अवावयाग नको
काय ? “ वाटणात्री याच्या संपादकत्वातून मग १८३२ मध्ये ‘दर्पण’ नामक पाक्षिक
सुरू झाले, ” एवढ्या एका वाक्यानेच त्यांनी तो आद्य महत्त्वाचा वृत्तान्त गपविला आहे ।
‘दर्पण’ हि फक्त पहिल्या दिनांकीतच पाक्षिक असून त्यानंतर दोषट्पर्यंत मासिक
होते, तेहि केवळ ईश्वरीतत्त्व निघे, अशी प्रत्यक्षांची समजूत दिसते ! कारण, त्याचे
स्वरूप ईश्वरी-मराठी होते एवढेहि त्यांनी मागितलेले नाही ! मग तें किती वर्षे चालले,
कशा प्रकारचे स्वरूप त्यात येत इत्यादि माहिती जर त्याच स्वतःलाच नमेल तर ती ते
कोटून देणार ! तरीपण त्याच्या “रमिक शीघ्रगाहिणिक ” प्रवृत्तीत अनुसरून “ ‘दर्पण’त
महाराष्ट्राचे हृषीकेश प्रतिष्ठित उमटले, ” “ दर्पणा’ में ईश्वरी नयलाईचा आरंभ महाराष्ट्र-
वाचकांमुळे धरला, ” अशाप्रकारे आणखी एकादें तरी वाक्य त्यांनी घालावयास हवे होते.
कारण, “ त्याच्यामागून ... ‘प्रभाकर’ आपले किरण फेकू लागला, ” असे सुरू
वर्णन त्यांनी केले आहे. आता माक महानवाचा हा ‘प्रभाकर’ ‘दर्पणा’मागून
“ आठ वर्षांनी ” निघाला, हे संकल्पित वर्ष-दीडवर्षांचेच चुकले असल्यास शंभर
वर्षांपूर्वीच्या तपशिलात ही चूक अगदीच धम्य समजली पाहिजे । वस्तुस्थिति मात्र
अशी की, ‘दर्पणा’ चा जन्म जानेवारी १८३२ त झाला, आणि ऑक्टोबर १८४१
मध्ये “ ‘प्रभाकर’ आपले किरण फेकू लागला, ” तीच गोष्ट ‘ज्ञानोदया’ वी. ते
पत्र “ ‘प्रभाकर’ नंतर एकाच वर्षांनी सुरू झाले, ” असा त्याचा खुबीदार उल्लेख
केला आहे. ते “ एकाच वर्षांनी ” नव्हे, तर ‘प्रभाकर’ नंतर एका नवमासानेच
उदय पावले; परंतु ‘प्रभाकर’ चा जन्म रा. भावे सांगताना त्याप्रमाणे ‘दर्पणा’ नंतर
“ आठ वर्षांनी ” भरल्यास ही तीन महिन्यांची चूक पावणेनीन वर्षांची होते ! शिवाय
रा. भावे समजताना त्याप्रमाणे ‘ज्ञानोदय’ हे आरंभी कित्येक वर्षे मासिक नसून
नगोत्तर मासिकच होते ! परंतु ही चूक त्याच्यापूर्वीपासून सर्वच लेखकांनी केलेली आहे,
असे त्यांचे खचित समझाने मानता येईल ! ‘इंदुप्रकाश’चा शीतल प्रकाश मुंबईत
फांकला, ” ते वर्षांहि ते लिहिताना त्याप्रमाणे १८६४ नसून १८६२ आहे ! शिवाय
“ ‘इंदुप्रकाश’चे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित ”, हीहि चूक ! विष्णुशास्त्री
पंडे दोन वर्षांनी त्या पत्राचे संपादक झाले, आणि त्यांना “ पहिले संपादक ” रा. भावे

महाजन यांच्याकडे जातो" (वि. १), आणि तेच "मराठी गृन्नाग्रसंस्थेचे आय संस्थापन." होत (पृ. ७१). बरे, इतके परस्परविरोधी तर्कवितर्क करून असा अनेकसाहित्य सिद्धान्त ठोकून देताना कोठेहि काजमात्र विद्यमान आधार दाखविण्याची प्रवृत्ति 'इतिहास'—कर्त्यास आवश्यकता भासलेली नाही! मग ह्या ग्रंथातील एवंगुणविशिष्ट इतर काल्पनिक, भ्रामक व निर्गल वृत्तान्तांचे अधिक परीक्षण करण्याचे व्यर्थ परिश्रम कसाता? तरीपण सरतेशेवटीं अल्पवर्त्याच्या अज्ञापारण संशोधनपद्धतीचें व साधोपाधेचें एक अपूर्व उदाहरण जाता जातां नवूद फेव्याशिवाय राहवत नाही. ते हें कीं, ज्या लेखकाच्या परिचयामुळे त्यास 'दर्पण'संबंधी इतकी बहुमोल माहिती देतां आली ते गृहस्थ दहाबारा वर्षांपूर्वीं मुंबई सरकारच्या दफ्तराच्यांत ज्या ठिकाणां विराजमान होते तेथेंच आजमितीसहि पूर्ववत् काम करीत अगता, अंथर्गत रा. कानडे यानी १९३८ सालाच त्यांची परलोकवासी रवानगी केली आहे! त्यांचा 'अगनिर्देश' प. चा. मो. दा. पाणसरे," असा ते 'आत्मनिवेदनां' त (पृ. २) स्पष्टपणें करितात !

'केसरी'—कार रा. चा. कृ. भावे यांचा 'शीघ्रसाहित्यादर्श'

'मराठी नियतकालिकांच्या इतिहास' ह्या ग्रंथांत रा. रा. गो. कानडे यांनीं त्या विषयाचा इतिहास सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे, तर 'शीघ्रसाहित्यादर्श' (१९३९) ह्या पुस्तकामध्यें 'केसरी'चे तत्कालीन संपादक रा. बाबुदेव फुग नावे, बी. ए., यांनीं नियतकालिक किंवा इतरत्र—व्यवसायाचा परिचय करून दिला आहे. त्याचें पाचवें प्रकरण 'महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रे' ह्या विषयावर असून त्यात पुढील तमुनेदार माहिती आढळते:—

"इंग्रजी पत्रातल्या इंग्रज लोकांच्या टीकेला हिंदी लोकपक्षाच्या बाजूने दिल्लें उत्तर इंग्रज लोकांना समजावयास पाहिजे असेल तर हिंदी लोकांचीहि इंग्रजी पत्रेंच आवश्यक होत असूं वाटून मुंबईत पाशां बगेरे जमातीच्या प्रयत्नांनीं 'जामे उम-शेट' व 'दि चौथे समाचार' हीं पत्रें काढण्यांत आलीं. पाशां लोकांप्रमाणेंच बा. कर्णिकडे महाराष्ट्राचें गद गेल्यापर मुंबईत बालशाही जामेकर यांच्या संपादकत्वानें सन १८३२ मध्यें 'दर्पण' नामक पात्रिक सुरू झालें. त्याच्यामागून आठ वर्षांनां भाऊ महाजन यांचा 'प्रभाकर' किरण फेकूं लागला. दिसती मिशनच्याचें प्रतिद्व 'ज्ञानोदय' पत्र 'प्रभाकर'नेतर एकच वर्णनें सुरू झालें. या दोन पत्रांना बराच वर्षें झाल्यावर सन १८६४ साली 'इंदुप्रकाश'चा शीतल प्रकाश मुंबईत फाकला. इंदुप्रकाशाने पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित. मुंबईच्या पाटोपाट पुणेंह जाणें होऊन तेथें सन १८४९ त 'ज्ञानप्रकाश'ची प्रणयतिष्ठा झाली." (पृ. ७१, स्थ. आ.)

ह्या उताऱ्यावरून 'केसरी'—कार भव्यांनीं दोन तपांच्या अखंड तपस्येनेंंतरहि आपल्याच प्रातातील चुन्या वृत्तपत्रासंबंधीची माहिती किती साधोपाधेनें मिळविली आहे ते स्पष्ट दिसून येतें. "इंग्रजी पत्रांतल्या इंग्रज लोकांच्या टीकेला हिंदी लोकपक्षाच्या बाजूने उत्तर" देण्यासाठीं "हिंदी लोकांचीहि इंग्रजी पत्रेंच आवश्यक होत असूं वाटून ...

‘ जामे जमशेट ’ व ‘ दि बाँधे समाचार ’ ही पत्रे काढण्यात आली, ” असा कार्य-
 करणमाग ज्याअर्थी त्यांनी दर्शविला आहे, त्याअर्थी ही दोन पत्रे इंग्रजीतच निघाली
 असे ते निश्चित समजत असले पाहिजेत. परंतु ही चोटचूक होय ! ती दोनही शुद्ध गुज-
 राती पत्रे होती. तसेंच प्रथमतः ‘ मुंबई समाचार ’ (१८३२) व तदनंतर दहा वर्षांनी
 ‘ जामे जमशेट ’ निघाले, अशी वस्तुस्थिति अगता रा. भाव्यांनी हा क्रम उलटा धरला
 आहे ! “ मुंबईत पार्शी वगैरे जमातीच्या प्रयत्नांने . ही काढण्यात आली, ” असे
 रा. भावे सांगतात. पण पार्शी लोकाव्यतिरिक्त “ वगैरे जमाती ” त्यात कोणत्या होत्या ?
 दोनही पत्रे पार्शी गृहस्थानीच वाढिली. परंतु पार्शी लोकांच्या ह्या गुजराती वर्तमान-
 पत्रांमधेच ग्रंथकर्त्यांना तरी बरोबर माहिती नमली, तरी महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांच्या अभिनव
 उपक्रमाचें ‘ केसरी ’-संपादकाचें ज्ञान ह्यापेक्षा विस्तृत व विनचूक असावयास नको
 काय ? “ बाळशास्त्री याच्या संपादकत्वांने सन १८३२ मध्ये ‘ दर्पण ’ नामक पाक्षिक
 सुरू झाले, ” एवढ्या एका वाक्यामध्य त्यांनी तो आद्य महाराष्ट्राचा वृत्तान्त संपविला आहे !
 ‘ दर्पण ’ हि फक्त पहिल्या निमाहीतच पाक्षिक असून त्यानंतर शेवटपर्यंत साप्ताहिक
 होते. तेंहि केवळ इंग्रजीतच निघे, अशी ग्रंथकर्त्यांची समजूत दिसते ! कारण, त्याचें
 स्वप्न इंग्रजी-मराठी होते एवढेहि त्यांनी सांगितलेले नाही ! मग त किती वर्षे चालले,
 कशा प्रयत्नांचे क्षेत्र त्यात येत इत्यादि माहिती जर त्याम स्वतःलाच नमेल तर ती ते
 कोठून देणार ? तरीपण त्याच्या “ रसिक शास्त्रमाहितीक ” प्रकृतीस अनुसरून “ ‘ दर्पण ’
 महाराष्ट्राचें हुषेद्वय प्रतिबिंब उमटलें, ” “ दर्पण ” ने इंग्रजी नवलाईचा आरसा महाराष्ट्र-
 वाचकापुढे धरला, ” अशासारखें आणखी एखादे तरी वाक्य त्यांनी घालावयास हवे होते.
 कारण, “ त्याच्यामागून . . ‘ प्रभाकर ’ आपले चिरण फेकूं लागला, ” असें सुरत
 वर्गाने त्यांनी केले आहे. आता भाऊ महाजनाचा हा ‘ प्रभाकर ’ ‘ दर्पण ’ मागून
 “ आठ वर्षांनी ” निघाला, हे अंकाभित वर्ष-दीडवर्षांचेच चुकलें असल्यास शंभर
 वर्षांपूर्वीच्या तपशिलांत ही चूक अगदीच क्षम्य समजली पाहिजे ! वस्तुस्थिति मात्र
 अशी की, ‘ दर्पण ’ चा जन्म जानेवारी १८३२ त झाला, आणि ऑक्टोबर १८४१
 मध्ये “ ‘ प्रभाकर ’ आपले चिरण फेकूं लागला, ” तीच मोठ ‘ ज्ञानोदया ’ची. ते
 पत्र “ ‘ प्रभाकर ’ नंतर एकाच वर्षांने सुरू झाले, ” असा त्याचा खुर्चीदार उल्लेख
 केला आहे. तें “ एकाच वर्षांने ” नव्हे, तर ‘ प्रभाकर ’ नंतर एका नवमामासानेच
 उदय पावले; परंतु ‘ प्रभाकर ’ चा जन्म रा. भावे सांगतात त्याप्रमाणें ‘ दर्पण ’ नंतर
 “ आठ वर्षांनी ” धरल्यास ही तीन महिन्यांची चूक पावपेनीन वर्षांची होते ! शिवाय
 रा. भावे समजतात त्याप्रमाणें ‘ ज्ञानोदय ’ हे आरंभी कित्येक वर्षे साप्ताहिक असून
 खरोखर मासिकच होतें ! परंतु ही चूक त्याच्यापूर्वीपासून सर्वच लेखकांनी केलेली आहे,
 असें त्यांम सचित्त समानाधान मानता येईल ! ‘ इंदुप्रकाश ’चा शीतल प्रकाश मुंबईत
 प्रकाशित, ” तें वर्षहि ते लिहितात त्याप्रमाणें १८६४ नसून १८६२ आहे ! शिवाय
 “ ‘ इंदुप्रकाश ’चे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित ”, हीहि चूकच ! विष्णुशास्त्री
 पुढे दोन वर्षांनी त्या पत्राचे संपादक झाले, आणि त्यांना “ पहिले संपादक ” रा. भावे

बांनी बनकिल्यामुळे 'इंदुप्रकाश'ला जन्म १८६४ मध्ये घावा लागला आहे। मुंबईत पहिले महाराष्ट्रीय इत्तफ १८३६ मध्ये निघाल्यावर चांगली सतरा वर्षे उलटल्यानंतर "सन १८४९ त 'ज्ञानप्रकाश'ची प्राणप्रतिष्ठा" झालेली अमल्यामुळे "मुंबईच्या पाठोपाठ पुणेहि जावे" झाले, असे केवळ 'श्रीग्रामादित्यिक' गतीनेच म्हणता येते! एरवी त्या काळांत पुणेकरांचे शोष बरीच गाढ होती, असे इतिहासज्ञ मांगतात।

ह्यानंतर पुढे रा. भावे महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांच्या इतिहासाचे कालखंड पाडतांना लिहितात :— "सन १८४९ साली ज्ञानप्रकाश निघाले तेव्हापासून १८८१ साली 'केसरी' पर्यंत सुरु झाले तोपर्यंत ३२ वर्षे लोटली. हा ३२ वर्षांचा पहिला कालखंड होय." (पृ. ८९). म्हणजे, त्यांच्या मते महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांचे 'ज्ञानप्रकाशापूर्व युग' हे 'इतिहासपूर्व युग' व म्हणूनच विस्मरणयोग्य समजले पाहिजे; किंवा रा. भावांच्या महाराष्ट्रीय नियतकालिकांचे क्षेत्र हे मुळांमुळेच्या खोल्याने मर्यादित आहे, असे तरी म्हटले पाहिजे। कारण, त्यांनीच पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे पुणे जर मुंबईच्या पाठोपाठ सतरा वर्षांनी जागे झाले तर "दर्पण ते ज्ञानप्रकाश" असा पहिला कालखंड कल्पित्यास नवी होते काय? किंबहुना 'केसरी' मिधेसमंत तरी (१८३२ ते १८८१) पहिल्या अर्धशतकात मुंबईच्या 'दर्पण', 'प्रभाकर', 'धूमकेतु', 'इंदुप्रकाश' व 'नॅटिव ओपीनियम' ह्या प्रमुख वृत्तपत्रांनीच महाराष्ट्रीय लोकजागृतीची धुरा वाहिलेली अमृता केवळ 'केसरी' म केवळती कळून महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांचे कालखंड ठरवू पाहणाऱ्या ऐतिहासिक बुद्धीला अशास्त्रीयच गणाक्यास नको काय?

रा. बा. कृ. भावे बांनी 'श्रीग्रामादित्यादेशी'च्या महाब्बा प्रकरणांत 'महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादक' वर्णिले आहेत. त्यात ते लिहितात :— "कै. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर हे महाराष्ट्रातील आधुनिक द्रष्टे होत. ... विष्णुशास्त्र्यांचा काळ हा पेशवाईच्या अस्तमानाचा काळ. ... असा विद्वान, गुणी, रसिक, देशभक्त, स्वाभंम्यागी व बुरदष्ट्याचा पुरव महाराष्ट्रास १८७४ सालाच्या सुमारास भेटला हे महाराष्ट्राचे सुदैवच समजले पाहिजे. विष्णुशास्त्र्यांनी स्वतः संपादक होऊन वर्तमानपत्र असं चालूकितं न हो. खरे पाहता ते वर्तमानपत्रे वाचीतहि नसत ... केसरी व मराठा या दोन प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांची त्यांनी स्थापना केली. तीं पूर्वे रा. आगटकर व ठिलक या त्यांच्या निघ्यानी चालविलीं. ते 'स्वत' या दोन पत्रांच्या गुरुस्थानी राहिले." (पृ. ९९)

'केसरी'—पठित्य रा. भावे बांनी आपल्या मूळ पुरपाळा "महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे" म्हणून मनोभावे स्मरण व गौरवाचे, हे माहजिकच नव्हे तर कांहींत अपरिहार्यहि नव्हे काय? परंतु "विष्णुशास्त्र्यांचा काळ हा पेशवाईच्या अस्तमानाचा काळ," असा अपूर्व व विलक्षण ऐतिहासिक शोध 'पेशवेकालीन महाराष्ट्रा'चे फांतच लावू शकतील! त्यांच्याच झळपणनेप्रमाणे, त्या महापुरुषाचा अवतार १८७४ मध्ये 'जेव्हा झाला, तेव्हा त्यांच्या परमप्रिय पुष्पनवरीत पेशवाईचा अस्त होऊन व शनिवारवाड्यावर 'युनियन बँक' फाटकुं लागून अजराराः छप्पन वर्षे लोटली नव्हती काय? आणि त्या पेशवाईच्या घोरजिरेतून महाराष्ट्रीय प्रथमतःच जागे करू

पाहणाऱ्या मुंबापुरस्थ महाविख्यात वाळशास्त्री जामेकरांना विद्या— ‘केसरी’-कार भाव्यांचे त्या महाराष्ट्रांतील वृत्तराज्याच्या आद्य चालखंडाविषयी गाढ अज्ञान असल्यामुळे— निदान पुण्यपत्तनस्थ ‘लोकहितवादी’ना “महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे” म्हणावयाचें की विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना ? पण हे त्याचें ‘द्रष्टेपण’ त्यांनी त्यांच्या ‘निबंधमाले’तील विद्वत्तेवर व समवेतेवरच अवलंबून ठेविलें हें बरें केले. ‘शीघ्रसाहित्य’-कार स्पष्टच सांगतात की, “विष्णुशास्त्र्यांनी स्वतः संपादक होऊन वर्तमानपत्र असें चालविलें नाहीं.” इतकेंच काय, पण “वरें पाहता ते वर्तमानपत्रें वाचीतहि नसत !” तरीपण ‘केसरी’- ‘मराठा’ पत्राची स्थापना करून ती त्यांनी आगारकर-टिळक ह्या शिष्यद्वयाच्या स्वाधीन केली, आणि “ते स्वतः या दोन पत्रांच्या गुप्तस्थानां राहिले.” दुर्दैवानें हे ‘गुप्तस्थान’ हि त्यांना केवळ वर्ष-मनावर्षच लाभलें हेहि विस्मय नये. तथापि वस्तुस्थिति अशी जरी असली, तरी जेंपर्यंत के. वाळ-शास्त्री जामेकर यांची खोबोतर विद्वत्ता, भाषापांडित्य, असाधारण दूरदृष्टि, देशभक्ति, ‘दर्पण’- ‘दिग्दर्शन’द्वारा त्यांना केलेली लोकजागृति व मराठी भाषेची सेवा, आणि त्यांच्या सार्वजनिक जीवचरित्रातून प्रकट झालेला स्वार्थत्याग ह्या प्रायः विष्णुशास्त्र्याच्या बरोमसोदेंतच इष्टीय पडलेल्या श्रेष्ठगुणसंपत्तीचा शोध ‘केसरी’-कार भाव्यांना लागलेला नाहीं, तोंपर्यंत त्यांनी आपल्या योगश्रेमकारक आराध्य कुलदेवतेचें भक्तिभावानें स्तोम माजवाचें घ्याल आश्चर्य काय ? शिवाय त्यांनी ‘महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादक’ मंडळीमध्ये रा.अच्युतराव कोंढरकर ह्या एकाच पुण्यावाहेरील संपादकाचा समावेश करावा यावरूनहि त्यांचें स्वतःचें कृपमद्भक्त स्पष्टपणें निदर्शनास येत नाहीं काय ? अर्थात् निदान-पक्षी ‘दर्पण’-‘दिग्दर्शन’ ह्या आय “मराठी नियतकालिकाचे जनक” गणिले गेलेल्या वाळशास्त्री जामेकरांची व विख्यात ‘प्रभाकर’-‘धूमकेतु’द्वारा सुमारे वीस वर्षे महा-राष्ट्रांतील लोकमत जागृत करणाऱ्या सुप्रसिद्ध भाऊ महाजनाची ‘महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादकां’मध्ये गणना न करणाऱ्या ‘शीघ्रसाहित्यादर्श’-कारांनी आपल्या चातुर्वेद पुणेंरी बाणा चालला राखला, असेंच म्हणावयास नको काय ?

‘शीघ्रसाहित्यादर्श’-कर्त्यांनी आपली विद्वत्ता पुढील सान्या प्रकरणातहि चांगली सिद्ध केली आहे. मराठी नियतकालिकाचें वर्णन करताना ते लिहितात.— “मराठींतील पहिलें मासिक सन १८४४ साली निघाल्याचा माग लागतो. त्याचें नांव ‘उपदेशचंद्रिका.’ नावावरून संपादकाचें उदात्त ध्येय समजून येतें. हें मासिक थोडी मनल चालूच विराम पावळें असतें त्यानंतर संपादकाच्या लैकिकारुपांतर उभाचा उद्वेग करावासा वाटतो असें मासिक ‘विचारलहरी.’ त्याचे संपादक पुण्यांतील प्रख्यात पंडित व रसिक ग्रंथकार कृष्णशास्त्री चिपळूणकर. विचारलहरी १८५२ मध्ये पुण्यास उघडूं लागल्या व थोड्याच काळांत उसळामुखाच्या भांबल्या. ज्यांच्या कर्त्याची कीर्ति मोठी व कामगिरी अलौकिक असें मासिक ‘निबंधमाला’ व त्याचे संपादक कृष्णशास्त्रीचे पुत्र विष्णुशास्त्री” (पृ. १०३). पुढें पृ. १०५ वर ते सांगतात.— “मासिकांना मुरुन महाराष्ट्रात ‘उपदेशचंद्रिका’ हिनें सन १८४४ सालीं केली, त्यास ९५ वर्षे झाली. या

काळांत १९२० सालपर्यंतचे टप्पे विविधज्ञानविस्तार (१८६८), निबंधमाला (१८७४), ग्रंथमाला (१८९४), मासिक मनोरंजन (१८९५) ते चित्रमयजगत् (१९११), असे प्रसिद्ध मासिकांच्या नांवावरून पडतात. ”

आतां ‘उपदेशचंद्रिका’ हे “मराठीतील पहिलें मासिक सन १८४४ साली निघाल्याचा माग लागतो, ” हा आरंभ शोध ‘शीघ्रसाहित्यादर्श’-कारांनी आपल्या प्रस्तुत ग्रंथासाठी खास लावलेला दिसतो ! हा “माग” त्यांना कोठे वसा लागला, हे ते साधार सांगते तर इतर अज शोधकांना मार्गदर्शन घेतल्याचे श्रेय तरी त्यास लाभलें असतें ! परंतु लो, टिळकांच्या पन्थान् ‘केसरी’च्या संपादकामध्ये विद्वत्ता व शास्त्रीय लेखन ह्या गुणापेक्षां रसिकता व साहित्यिक लेखन ह्या गुणांचें मोल व साहचर्य पुणळव वाढल्यामुळे, मराठीतील पहिलें मासिक कोणते आणि नें केव्हा निघालें ह्याचा सरा शोध घेण्याचे परिश्रम करण्यापेक्षा ‘उपदेशचंद्रिका’ ह्या “नावावरूनच संपादकाचें उदात्त ध्येय समजून येतें,” अशी त्या मासिकाची एकीकड अंक न पाहताच झुरस ‘शीघ्रसाहित्य’-निर्मिती परणें केव्हांहि सुलभ होय. कारण, हे “उदात्त ध्येय” काळण्याच्या आद्य मराठी मासिककाराचा नामनिर्देशहि केलाच पहिले जसें नाहीं ! तसेंच हे मासिक किती वर्षे चाललें ह्याची तिळमात्र माहिती नसताहि बहुतेक मराठी मासिके अल्पजीवीच असतात हे लक्षांत घेऊन, “हे (‘उपदेशचंद्रिका’) मासिक थोडी मजल चालूनच विराम पावले असावे,” असें सुलभ साहित्यिक अनुमान निर्धारपणें काढण्यास अडचण पडत नाहीं ! आजकालच्या ‘केसरी’-काराच्या लिखाणात साहित्यभंगाराला महत्त्व कसे आहे ते रा. भावे याच्या पुढील वाक्यावरूनहि चटकन घ्यानात येतें. ‘विचारलहरी’ हे कालवृष्ट्या मराठीतील दुसरे मासिक कल्पून ते आपली रसिकता पुढीलप्रमाणे प्रकट करितातः-“विचारलहरी १८५२ मध्ये उसळें लागल्या व पं.पे.च्याच काळात उसळायच्या थांबल्या. ” येथेहि पुन तोच प्रकार ! विष्णु-शास्त्र्यांचे वडील कृष्णशास्त्री ह्या “इतिक” प्रथकारानें काढल्यामुळेच “संपादकाच्या लांफि-कामानर” त्याचा उल्लेख करावयाचा. माग ते वस्तुतः मासिकांपेक्षा पक्षिक असले तरी चालेल, आणि दीडशेन वर्षेहि न टिकण्याइतकें ते दुर्बल असले तरी त्या प्रचंड ‘विचारलहरी’ एकदम पुण्यास “उसळूं लागल्या व थोड्याच काळात उसळायच्या थांबल्या. ” असें कल्पाद्भुत वर्णन रसिकतेनें केले म्हणजे झालें ! तथापि रा. भावे याची चालवाल छात्री असल्यामुळे ते पुनः सांगतातच की, “मासिकांना सुरुवात महाराष्ट्रात ‘उपदेशचंद्रिका’ हिनें सन १८४४ सालीं केली, ” इतकेंच नव्हे तर “त्यास ९५ वर्षे झाली ! ” पण ‘उपदेशचंद्रिका’ १८४४ मध्ये निघाल्यापासून ‘शीघ्रसाहित्यादर्श’त १९३९ साली ती शिरपर्यंत ९५ वर्षे झाली, हा बाळगर्मातील तोंडचा हिशोब म्हणजे संशोधन नव्हे ! वस्तुरिपति अशी की, ‘दिग्दर्शन’ हे मराठीतील पहिलें मासिक १८४० मध्ये निघालेलें असतां ते १८३७ मध्ये निघाले, एवढीच चूक आजपर्यंत पुणळानीं केली, पण १८४४ मध्ये निघालेली ‘उपदेशचंद्रिका’ हेच मराठीतील पहिलें मासिक होय, हा अतिदीय शोध फक्त रा. भावे यांचाच आहे ! तसेंच प्रसिद्ध मासिकांच्या नावावरून ठरविलेले टप्पेहि जुन्या नियतकालिकापेक्षा त्यांचें गाढ अज्ञान दर्शवितात. कारण, अल्पजीवी ‘उपदेशचंद्रिके’-

पासून 'विविधज्ञानविस्तार' जन्माला येईपर्यंतच्या काळात 'मराठी ज्ञानप्रसारक' नावांचें एक प्रसिद्ध मासिक १८५० पासून पुढें सुरू चाललें हांतें, ह्या गोष्टीची त्यांच्या हादहि नाही ! मग कै. बाळराष्ट्री जागेकर यांनी १८४० मध्य काढिल्लें 'दिग्दर्शन' हे मराठीतील पहिलें मासिक त्यास कोंठून विदित अगणार ? 'विविधज्ञानविस्तार' १८६७ मध्य निघालेले अमतां 'सुखभसाहित्यादर्श' - निर्माणे न्याचा जन्म १८६८ साली झाला 'अमं समजतात, हादि त्याचा एक लहानसा शोधच होय, तथापि ह्या ठिकाणी ग्रंथकर्त्याकडून एक मोठा प्रमाद कंसा घडला न कळे ' ' ' 'चित्रमयजगत्'चा 'टप्पा' दोन तपें दिवल्यानंतर १९३५ साली 'केसरी' - चाराली 'सह्याद्रि' मासिकाचा अपूर्व उपक्रम करून राजकारणाप्रमाणें साहित्यकारणातहि आपलें पुरीणत्व प्रस्थापित केलें, आणि त्यामुळे 'मराठी नियतकालिकांच्या इतिहासांत' ह्या पुढील बालखंडास म्हटलें तर 'सह्याद्रिखंड' असें सार्थ नामाभिधान देता येईल, 'अशी नोंद 'शीघ्र साहित्यदर्श'त त्यांनीं करणें अवश्य नव्हतें वागु ?

‘ इतिहासाचार्य ’ वि. का. राजवाडे यांचें कै. नाळशास्त्री

जांभेकर यांच्याविषयी ऐतिहासिक ज्ञान

आतांपर्यंत के काळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्र व कार्य ज्ञातेबंधी गेल्या शीमर वर्षांत ज्यांनी ज्यांनी धोंडबहुत लेखन केले आहे असें मुमारे पाचपन्नास प्रसिद्ध लेखक वापरण इष्टीवाचून घातले, त्यांच्याव्यतिरिक्तहि रे. बाबा पद्मनजी, वि. मो. महाजनि, चि. वि. वैद्य, श्री. कृ. फोन्टकर प्रभुनि कितीतरी लहानमोठ्या लेखकांनी प्रसंगवशान् त्या थोर पुरुषांचा नामोधार केलेला आढळतो. परंतु हे असंख्य निर्देश एकत्र करण्याप्राप्त झाली त्यापैकी अधिक किंवा वेगळी अशी कांही फळनिष्पत्ति होण्यासारखी नाही. अर्थात् हे प्रदीर्घ मिहावसोकन आता संपविले पाहिजे. परंतु तसें करण्यापूर्वी सरतेशेवटीं अखिल महाराष्ट्रांत 'पुरातत्त्वभूषण' - 'इतिहासाचार्य' म्हणून ज्यांचें नांव अगंड गाजत आहे, आणि ज्यांच्या लेखांतले नूतनसाधनावहन आपल्यातील प्रसिद्ध पुरुषांची योग्यता बरेच मुशिक्षित लोक आजकाल अज्ञानीत असतात, त्या रा. वि. का. राजवाल्पांना तरी काळशास्त्री जामेकर यांच्याविषयी वितपत यथार्थ ज्ञान होतें, आणि त्यांनी त्यांच्यासंबंधी फोड काय अभिप्राय व्यक्त केला आहे त्याचें परीक्षण करणें अत्यंत अवश्य आहे. कारण, - तसें केव्हाशिवाय प्रस्तुत उपोद्घातनाची फलश्रुति पूर्ण झाली असें म्हणता येणार नाही.

तथापि 'इतिहासकार्य' राजवाडे यांच्यामार्फतून गेल्या पिढीतील असामान्य बहुश्रुत विद्वानास व संशोधकामुद्धा के. बाळशास्त्री यांचे चरित्र व आधुनिक महाराष्ट्रातील थोर पुराणमीधील त्यांचे वास्तविक स्थान व्याख्येय याचार्थ बलपना होनी, असे त्यांच्या लेखना-
वरून दिसत नाहीं. 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने-खंड १' (१८९८) ह्या ग्रंथाला त्यांनी जी मार्मिक प्रस्तावना लिहून इतिहासक्षेत्रातील आपल्या अपूर्व अधिकार प्रथमतःच प्रस्थापित केला तिचा आरंभ पुढीलप्रमाणे आहे:—

‘राजस्थानाचा इतिहास’, ‘गुजरात देशाच्या इतिहास’, ‘गानिपतची लढाई’ इत्यादि उद्बोधक मराठी ग्रंथांनी महाराष्ट्रिय वाचकवर्गात पूर्वजांच्या इतिहास-विषयी आदर उत्पन्न करण्याच्या ह्या लेखहितेच्छे पुरायची “इतिहासाची आस्था” त्याचा नामनिर्देशहि टाळण्याइतकी शुद्ध समजावयाची काय ?

परंतु ‘इतिहासाचा’ राजवाड्याचो ऐतिहासिक दृष्टि विकारवस्तुमुळे कोठे कोठे किती विकृत व दूषित होते हे त्याच्या सहाच्या खडाच्या प्रस्तावनेतील पुढील जळ-जळीत उद्गारांवरून दिसून येईल. १८५७ मधील ऐतिहासिक घटनेस उद्देशून ते म्हणतात:— “जुन्याच्या अभिमानाने व स्मरणाने येणारा खटव त्वेवहि ह्या सुखहीन, राष्ट्रहीन, व समाजहीन लोकांच्या शयीं नव्हता. भाऊ दाजी, विनायकराव वासुदेवजी, नाना मोरोजी, दादोबा पाटुरंग, कृष्णशास्त्री त्रिपटोषकर, बेरो लक्ष्मण छत्रे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दिनकरराव रामडे [नव्हे- राजवडे] सत्यव्रत, टी. माधवराव, विधनाथ नारायण मंडलिक, विधाम रामजी घोले, बोरें कारकुना पेशाची राष्ट्रहीन आत्मशिक्षित शेंकडो मंडळी ह्याच युगातील होते. तरुण दादाभाई मोरोजी ह्या राष्ट्रीय आणीबाणीच्या प्रसंगी स्वदेशीय स्वदेशीयाकरिता गोक्या मगण्याच्या अर्जदारीत गुंतले होते. असल्या मंडळी सा स्वदेश, समाज व स्वैतिह्यन त्यांनी, नातकरी काय होय ! स्वदेशाच्या इतिहासाचा नाव घेण्यासारखा एकहि श्रेय ह्या बाळगेत वर्णाने झाला नाही मौरिमृत ऐतिहासाचो निदा व डफ्फूत ऐतिहासविकृति ह्या काळत सर्वमान्य झालेलो होता ! ” अर्थात् डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. दादाभाई मोरोजी, प्रो. केशुनाथ छत्रे, रावसाहेब मंडलिक प्रभृति तत्कालीन प्रधान श्रेणीतील विद्वान, शास्त्रज्ञ, लेखक व स्वाभिमानी सार्वजनिक मते म्हणून गणिले गेलेल्या महाजनांना “कारकुनी पेशाची,” “सुखहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन” मंडळी म्हणून संबोधणाऱ्या ह्या पाटशी, स्वयंमन्य प्रतिभेचे खरोखर चौतुकण करायसार नवो काय ? प्रो. बाळशास्त्री जामेकर हे आपल्या शुद्धानें १८५७ पूर्वी अकरा वर्षे परलोका-यासी झाले म्हणूनच केवळ इतिहासाचाऱ्यांच्या पूर्वोक्त “सुखहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन” कारकुनांच्या सुडीतून सुटले म्हणायचे ! परंतु राजवाड्याच्या ह्या खेलकया नामावळीतून ‘लेखहितवादी’ गोपाळराव देशमुख वने काय निसटले कोण जाणे ! वेद्दि डॉ. भाऊ दाजींच्याइतकेच जुने आणि त्याचे पराक्रमी शुर्वर्ध ‘माला’-धर विष्णुशास्त्री बांजकट्टन पूर्वोक्त चांगले झोडपले गेले होते !

ह्याच प्रस्तावनेत रा. राजवाडे पुढे दोन पृष्ठे टाहून लिहितात:— “इतिहासाच्या उपांगांपैकी पौराणिक म्हणून जो भाग आहे, त्यावर भाऊ दाजी, भगवानलाल इंद्राजी [नव्हे-इंद्रजी], राजेंद्रलाल मित्र, डॉ. भांडारकर, रा. रा. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर, तेलंग, मंडरीक, प्रो. पाटक, व लेखमान्य टिळक यांनी आंखो-इंदियन व युरोपियन विद्वानांच्या अनुपंगानी मिथित-व्यासंग नेल्का रेजी वर्णित केला आहे. परंतु हा, गर्व-जामग परभाषाझरी झालेला आहे. पुराणेतिहासाचो गाभन व त्यांच्यावर टीका आद्य.पि भरार्थत प्रविष्ट होऊ लागल्या नाहीत, श्रेयमत्तेच्या द्वारांकोडी सटीक मराठी दिलावेत व हावसट भो मराठीतून प्रतिद करण्याचा उपयम केला आहे. ” पुनः त्यादि स्पष्टी फे.

बाळशास्त्री जांभेकरांचा आद्य नामोच्चार करण्याचा अपरिहार्य प्रसंग असता तो राजवाडे यांनी केलेला नाही, त्याअर्था हा प्रकरादि अज्ञानतःच घडला आहे, असें म्हणावयास नको काय ? कारण, त्यांनी जर बाळशास्त्र्याचे तत्पूर्वी पन्नास वर्षे मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख मुळात पाहिलेले असते, किंवा पुढील मराठी शिलालेखमुद्रा त्यांनीच आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकांत १८४० मध्ये नमुन्यामाठी छापिलेला होता हें जर त्याम प्रत्यक्ष अवगत असतें, तर अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याच्या नावाचा अनुप्रेम ठिकठिकाणीं गंभवता ना !

रा. राजवाड्याच्याकडून चुकीचें चिंता निराधार विधान होणें अशक्य आहे, अशी प्रामाणिक समजूत असणाऱ्यांनी त्याचें साठील विधानहि नोंद नव्हावून पाहावें. टाणें मराठी ग्रंथप्रवाहत्याच्या नवव्या वार्षिक समारंभाचे मुख्य वक्तें म्हणून ता. २३ जुलै १९०९ रोजी केलेल्या भाषणान ते गागतान — “ शास्त्रीबोवाशिवाय [म्हणजे विष्णु-शास्त्री चिपळोणकर] डॉ. भाऊ दाजी, जांभेकरशास्त्री, ह्या गृहस्थानी मराठींत प्रथ लिहिले ह्. ” येथें आद्य मराठी ग्रंथकाराचा निर्देश करित असतां, इतिहासतशोधक रामवाड्यांनी डॉ. भाऊ दाजींचा उच्चार बाळशास्त्र्याच्या पूर्वी करावा, हें एक माथर्थ्य अनान तर ठरेंच, परंतु डॉक्टरमहाशयानी एवाह मराठी ग्रंथ लिहून ठाविलेला कधी कोणाकडे विदित नगता “ ह्या गृहस्थानी मराठींत प्रथ लिहिले, ” असें निराधार व असत्य विधान त्यांनीं केले आहे, हा त्याचा केवळ मत्वापल्लव व दडपेगिरी नव्हे काय ?

‘ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें, खंड ८ ’ (१९०३) च्या प्रस्तावनेंत, आपल्यातील पढिल्या प्रतीचे विद्वान भाषणात व लेखनात ईंग्रजी भाषेचा प्रामुख्याने आश्रय करीत असल्यामुळे स्वभाषेची हानि कशी होते ह्या मुद्याचे विवेचन करित असता रा. राजवाडे यांनी एक नामावळी दिली आहे तींत मात्र के. बाळशास्त्री जांभेकर याचा नामनिर्देश त्यांनीं काळज्जमानुसार बिनचूक केला आहे. ते लिहितातः— “ भाषा विचाराचें साधन आहे तेव्हां स्वभाषा स्वदेशातील विचारी पुण्याच्या विचाराचें साधन असावें हें उचित होय. हे विचारी लोक परमार्थेंत आपले विचार प्रकट करूं लागले तर त्यांनी स्वभाषेचा मोठा अक्षय्य अन्याय केला असें होतें. ... असे गृहस्थ आपल्या देशात गेल्या पंचावशी वर्षांत बरेच झाले. पैकीं बिल्लेकांची नावनिशी त्यांनी केलेल्या वाडों ग्रंथ व निबंध यांमह पुढील पिढ्यांच्या स्मरणार्थ येथें देतांः—

नांव	ईंग्रजी ग्रंथ व लेख	मराठी ग्रंथ व लेख
१ बाळशास्त्री जांभेकर	दोनतीन तात्पर्यावर निबंध	सहानमराठी व्याकरण, इतिहासाचें भाषातर, वगैरे.
२ दाक्षीबा पांडुरंग	स्वीडनजुर्गच्या मतांवर विचार	मोठें व्याकरण व त्याची पूरणिका इत्यादि. ”

* प्रस्तुत यादींत ह्या दोन नावांनंतर क्रमशः ३ विश्वनाथ नारायण मंडलिक, ४ महादेव मोरेश्वर कुंटे, ५ शंकर पांडुरंग पंडित, ६ काशिनाथ त्रिविक्रम तेलंग, ७ महादेव गोविंद रानडे, ८ डॉ. भाऊरकर प्रभृति चौदाव्यांनी नोंद केलेली आहे; परंतु डॉ. भाऊ

“पूर्वजांच्या इतिहासाची आस्था महाराष्ट्रांत अलीकडील तीसपस्तीस वर्षांत नव्याने झाली आहे.

(अ) युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी दादोबा पांडुरंगादि जी मंडळी झाली त्यांचा काल शालोपयोगी लहानमोठी पुस्तके रचण्यात गेला. इतिहासाची साधने शोधून काढण्याच्या कामी हळूहळू दाखविण्यापलीकडे त्यांच्याहातून विशेष कांही झाले नाही. तरी पूर्वजांचा खरा इतिहास असावा अशी इच्छा त्यावेळीं त्या लोकांना झाली हे त्या हळूहळूवरून अनुमानता येते.

(ब) डॉक्टर भाऊ दाजी, विद्वनाथ नारायण मंडळीक, उमियागंकर याज्ञिक, कृष्णशास्त्री गोडबोले इत्यादि मंडळींनी त्या काळी हिंदुस्थानाच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाविषयी खरेच लिहिले आहे; परंतु महाराष्ट्राच्या अलीकडील इतिहासाकडे, फातर राहू याच पण थोडे देखील, लक्ष देण्यास त्या मंडळीला फुरसत झाली नाही.

(क) युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर, यूरोपधंदीतील देशांचे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास वाचून इतिहासविषयी स्पष्ट व उदात्त फलका नव्या विद्वानांना याच्या हे साक्षिक होते. ”

‘इतिहासकार्ये’ राजवाण्यांचे लेखन म्हणजे अत्यंत शास्त्रमुक्त व केवळ पैदावाक्य अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु हे त्यांचे लिखाण कितीक ठिकाणी कडच्या माहितीवर आधारलेले, एकांगी, स्वयंमन्य दडपेगिरीचे, विचहुना सत्यापलाय करणारे मुद्दा असते, हे विसरून चालणार नाही. वर पहिल्याच मुद्याचे तीन पोटविभाग करून (अ) व (ब) मधील स्थिति “युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी”ची आणि (क) मधील स्थिति “युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर”ची म्हणून त्यांनी वर्णिली आहे. परंतु सुदैव युनिव्हर्सिटीची स्थापना १८५७ मध्ये झाली, आणि (ब) मध्ये उल्लेखिलेले “उमियागंकर याज्ञिक” हे डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे सहाध्यायी असून त्यांच्याच वसोवर आद्य दक्षिण फेलो मंडळीपैकी एक नेमिले गेले होते, असे अभ्यासकाम आतळून येईल. शिवाय राजवाण्यांना येथे “जव्हेरलाल याज्ञिक” हे अभिप्रेत असता त्यांनी त्यांच्या बडिलांचे “उमियागंकर” हे नांव चुकीने घेतले आहे ! बरे, “युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी दादोबा पांडुरंगादि जी मंडळी झाली” त्यांच्यामध्ये दादोबांच्या व्यतिरिक्त दुसरी कोण कोण प्रसिद्ध मंडळी समानिष्ठ समजावयाची ? त्या सत्रात वाळशास्त्री जामेकर हेच सर्वांजुने अत्यंत प्रख्यात व अग्रगण्य नव्हते काय ? मग त्याचा नामनिर्देश टाळून दादोबा पांडुरंगांच्या त्यांनी येथे नामोघार केला आहे ह्यावरून काय अनुमान होत ? पुनः (ब) मध्ये “डॉक्टर भाऊ दाजी” याचा निर्देश त्यांनी प्रथमतः केला आहे. येथेच वाळशास्त्रांचे स्मरण राजवाण्यांना झालेले नाही ! तेव्हा “इतिहासकार्या”च्या समजुताप्रमाणे ते पूर्वीक मंडळीच्या मानाने छुट व अनुपेक्षणीय होत, अर्गेच म्हणावयास नको काय ? तथापि हे त्यांचे अमान सत्य बरे ? प्रसुत ऐतिहासिक प्रस्तावना १८५८ मध्ये प्रिंटिलेली असून तेव्हा कांही नाही तरी रा. बा. ना. देवकृत महत्त्वाचे ‘फे. वाळ शास्त्राध्यक्ष याज्ञिक यांचे चरित्र’ प्रसिद्ध होऊन चारपाच वर्षे झाली होती, आणि

स्वतः विघनाथपंत राजवाडे हे पत्रातिश्यांतील असाधारण बहुश्रुत पदवीधर आणि चरित्र-
तिहासादि ग्रंथाकडे पट्याभानें पाहणारे 'भाषांतर' भाषिकाचे विद्वान् संपादक म्हणून
प्रसिद्धीस आले होते. वरें, तमें बारकाईने पाहिल्यास इतिहास व ऐतिहासिक संशोधन ह्या
क्षेत्रांत दादोबा पांडुरंगाचें नांव त्यांनी घेण्याचेंच प्रयोजन काय ? दादोबांनी 'मराठी
भाषेचें व्याकरण' (आणि त्याच्याच पोटी त्यांचें 'लघुव्याकरण' व 'पूरणिका'
हो पुस्तकें मोडताना) ह्याव्यतिरिक्त दुसरी प्रसिद्ध "शालोपयोगी पुस्तके" तरी कोणती
रहिली ? किंबहुना केवळ शालोपयोगी पुस्तकांकर ह्या संरुचित दृष्टीने व कालानुक्रमे पाहू
गेलें तरीहि 'शालव्याकरण', 'शब्दासिद्धिनिबंध', 'भूगोलशास्त्र', 'इंग्लंड
देशाची वखर', 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' इत्यादि अनेक अभ्यसनीय विषयावर
प्रथमतःच मराठी ग्रंथरचना करणारे बाळशास्त्री हे अग्रगण्य व अधिक महत्त्वाचे ग्रंथकार
ठरत नाहीत काय ? आणि जुन्या विद्वन्मंडळीनें त्यास तसें मानिलेले नाही काय ? त्यातून
प्रसून स्थळीं रा. राजवाड्यांना "पूर्वजांच्या इतिहासाची आस्था महाराष्ट्रात" प्रथमतः
कोणी दाखविली हा शोध प्रामुख्याने कर्तव्य असता, त्यांनी ह्या प्रसंगी बाळशास्त्री जांभेकर
यांच्या नामोचार प्रथमतः करणें अपरिहार्य होय, इतकी त्यांची ह्या क्षेत्रातील कामगिरी
संस्मरणीय झालेली नाही काय ? त्यांनी रचिलेल्या 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' व
'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास' ह्या मराठीतील आद्य पाठ्य
पुस्तकावस्थेचें मंडलिक, मांडारकर, रानडे, तेलंग हेच काय, पण स्वतः रा. राजवाड्यांचें
पूज्यपाद विष्णुशास्त्री चिपळोणकर यांचाहि स्वदेनेतिहासाचा प्रथम परिचय झाला होता,
हें त्यांम विदित नाही काय ? तमेंच बाळशास्त्री जांभेकर हे सुप्रसिद्ध डॉ. भाऊ दाजी बांचे
महाविद्यालयीन गुरू असून त्यांच्यापामूनच त्यांना प्राचीनेतिहासाचें संशोधन करण्याची
सूक्ति मिळालेली नव्हती काय ? अर्थात् बाळशास्त्री हे केवळ महाराष्ट्रांतलेच नव्हे, तर
अपिल भारतातील आद्य एतद्देशीय पुरातत्त्वमशोधक म्हणून पूर्वीच गणिले गेलेले अमतां,
* त्यांच्या नामनिर्देश पूर्वीक महत्त्वाच्या स्थळी न करणें हें इतिहासाचार्यांना कम काय
शोमलें हें मुजानीच पाह्यावें!

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा वरील संदर्भात उल्लेख अनिर्देश हा जसा अज्ञान-
मूलक किंवा अमर्मवमपणाचा समजला पाहिजे, तसा इतिहाससंशोधक राजवाड्यांनी
'लोकहितवादी'चा ह्या प्रमेगानें उच्चार न करणें हेंहि काहीमें चमत्कारिक नव्हे काय ?
कारण, तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्याच वयाचे असून त्यांच्याप्रमाणें युनिव्हर्सिटीपूर्व
शिक्षणक्रमातील एक विख्यात इतिहासज्ञ नव्हते काय ? आणि 'ऐतिहासिक गोष्टी',

* "रंगारंगान् एतद्देशीयानां शिखलेषु काय मे एकते बाबू रार्थलाल मित्र.
आपल्या देशांत शिलालेख घाबून रंगांच्यावर तर्कधूर बांधण्यास पाहिल्याने बाळ
गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांनी छुरेघात केली. ते काम पुढें त्यांच्यापाठीं डॉ. भाऊ दाजी,
रावसाहेब मंडलिक, रामकृष्णपंत मांडारकर, काशिनाथपंत नेरग व रंकरराव पंडित यांनी
तमेंच वस्तुचिद्री कमी न पडूं देता चालविलें."

रा. रा. भागवत- 'मराठावंशवर्षी चार उड्डाण' (१८८७), पृ. १९७

‘राजस्थानाच्या इतिहास’, ‘गुजरात देशाच्या इतिहास’, ‘पानिपतची लढाई’ इत्यादि उद्बोधक मराठी ग्रंथांनी महाराष्ट्रिय वाचकवर्गात पूर्वजांच्या इतिहास-विषयी आदर उत्पन्न करण्याच्या ह्या लोबहितेच्छु पुराणाची “इतिहासाची आस्था” त्यांचा गामनिर्देशादि टाळण्याइतकी सुद्ध समजावयाची काय ?

परंतु ‘इतिहासाचार्य’ राजवाड्याची ऐतिहासिक दृष्टि विचारवशातमुळे कोठे कोठे किती विवृत व दूषित होते हे त्यांच्या सहजाच्या खंडाच्या प्रस्तावनेतील पुढील जळ-जळीत उद्गारावरून दिसून येईल. १८५७ मधील ऐतिहासिक घटनेस उद्देशून ते म्हणतात:— “जुन्याच्या अभिमानाने व स्मरणाने येणारा सहज त्वेगहि ह्या पुढहीन, राष्ट्रहीन, व समाजहीन लोकांच्या ठायी मद्धता, भाऊ दाजी, विनायकराव बासुदेवजी, नाना मोरोजी, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केसे लक्ष्मण छत्रे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दिनकरराव रानडे [नव्हे— राजवाडे] सालरजेय, टी. माधवराव, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, विश्राम रामजी घोले, बरेरे पारव्ही पेशाची राष्ट्रहीन आत्मशिक्षित शेंकडी मंडळी ह्याच युगांतोष होते. तद्वच दादाभाई नौरोजी ह्या राष्ट्रीय आर्णावाणेच्या प्रसंगी लढनांत स्वदेशीयावरिता नोक्या सांगण्याच्या अर्जदारांत गुंनले होते. अतस्त्या मंडळी त्या स्वदेशी, समाज व स्वैतिहास ह्यांची मातवरी काय होय ! स्वदेशाच्या इतिहासाचा नाव घेण्यासारखा एकहि प्रघ ह्या चळीस वर्गात झाला नाही. भारिसंपूर्ण स्वैतिहासाची निंदा व उफूटत स्वैतिहासविवृति ह्या कालात सर्वमान्य झालेली होती ! ” अर्थात् डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. दादाभाई नौरोजी, प्रो. बेरुनाना छत्रे, रावराहेच मंडलिक प्रभृति तत्कालीन प्रथम श्रेणीतील विद्वान, शास्त्रज्ञ, सेतोपेय व स्वाभिमानी सार्वजनिक नेते म्हणून गणिले गेलेल्या महानवना “ कारकुनी पेशाची, ” “ पुढहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन ” मंडळी म्हणून सर्वोपधान्या ह्या धाडशी, स्वयमन्य प्रतिभेचे खरोखर भौतुकच करावयास नको काय ? प्रो. पळिशास्त्री जांभेकर हे आपल्या सुदेशाने १८५७ पूर्वी जकरा पयें परलोका-वासी झाले म्हणूनच केवळ इतिहासाचार्यांच्या पूर्वोक्त “ पुढहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन ” कारकुन्यांच्या क्षुब्धतून सुटले म्हणावचे ! परंतु राजवाड्याच्या ह्या शेंकड्या नामावळीतून ‘लोकहितवादी’ गोपाळराव देशमुख वने काय निघटले बोन जाणे ! तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्यादस्तकेच जुने आणि त्यांचे पराजमी सुरवडे ‘महा’—कार विष्णुशास्त्री बाजकंदन पूर्वीच चागले झोडपले गेले होते !

ह्याच प्रस्तावनेत ए. राजवाडे पुढे दोन पृष्ठी टावून लिहितात:— “इतिहासाच्या सर्वांगपेवी पौराणिक म्हणून जो माम आहे, त्यावर भाऊ दाजी, भगवानलाल देशाजी [नव्हे—देशजी], राजेंद्रलाल मिश्र, डॉ. माडगकर, रा. रा. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर, सेलंग, मंडलिक, प्रो. पाटक, व लोबमान्य टिळक यांनी आंग्लो—इंडियन व युरोपियन विद्वानांच्या अनुपगमने विचित्र व्यागंग गेल्या ऐदी यथांत येता आहे. परंतु हा. सर्व व्यस्तांग परमापेक्षार झालेला आहे. पुराणेतिहासाची साधने व त्यांच्यावर टीका अद्यापि मराठीत प्रसिद्ध होऊं लागल्या नाहीत. प्रथमानेच्या द्वारा काही सदीक मराठी शिलालेख व तात्काट भी मराठीतून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम येता आहे. ” पुनः ह्याहि स्पष्टी के.

बाळशास्त्री जांभेकरांचा आद्य नामोच्चार करण्याचा अपरिहार्य प्रसंग अमतां तो राजवाडे यांनीं वेळेला नाही, त्याअर्थी हा प्रकारहि अज्ञानतःच घडला आहे, असें म्हणावयास नको काय ! कारण, त्यांनीं जर बाळशास्त्र्याचे तत्पूर्वीं पन्नास वर्षे मुबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख मुळान पाहिलेले असते, किं-
वहुना पहिला मराठी शिखललेखमुद्रा त्यांनींच आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकात १८४० मध्ये नमुन्यामाठी छापिलेला होता हें जर त्यास प्रत्यक्ष अवगत असतें, तर अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याच्या नावाचा अनुद्देश ठिकठिकाणीं सम्भवता ना !

रा. राजवाड्याच्याकडून जुकोवें किंवा निराधार विधान होणें अशक्य आहे, अशी प्रामाणिक समजून असणाऱ्यांनीं त्याचें खालील विधानहि नोंद न्य हाडून पाहवें. ठाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या नवव्या वार्षिक समारंभाचे मुख्य वक्ते म्हणून ता. २३ जुलै १९०२ रोजीं वेळेच्या भाषणात ते माननातः— “ शास्त्रीबोवाशिवाय [म्हणजे विष्णु-
शास्त्री चिपळोणकर] डॉ. भाऊ दाजी, जांभेकरशास्त्री, ह्या गृहस्थानीं मराठीत ग्रंथ लिहिले हे. ” येथें आद्य मराठी ग्रंथकाराचा निर्देश करित असता, इतिहाससद्योध्यक राजवाड्यानीं डॉ. भाऊ दाजीचा उच्चार बाळशास्त्र्याच्या पूर्वीं कराना, हें एक साधर्य अज्ञान तर खरेंच, परंतु डॉक्टरमहाशयांनीं एकाह मराठी ग्रंथ लिहून छापिलेला कधीं कोणाला विदित नमता “ ह्या गृहस्थानीं मराठीत ग्रंथ लिहिले, ” असें निराधार व अमत्य विधान त्यांनीं केलें आहे, हा त्याचा केवळ सत्यापलाप व दुरुवेगिरी नव्हे काय !

‘ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ८ ’ (१९०३) च्या प्रस्ताव-
नेत, आपल्यानींल पहिल्या प्रतीचे विद्वान भाषणात व लेखनांत ईंग्रजी भाषेचा प्रामुख्याने आश्रय करित असल्यामुळे स्वभाषेची हानि कशी होते ह्या मुद्याचें विवेचन करित अमता रा. राजवाडे यांनीं एक नामावळी दिली आहे तींन मात्र कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा नामनिर्देश त्यांनीं काळक्रमानुसार बिनचूक केला आहे ते लिहितातः— “ भाषा विचाराचें साधन आहे तेव्हा स्वभाषा स्वदेशातील विचारी पुण्याच्या विचाराचें साधन असावे हें उचित होय. हे विचारी लोक परभाषेंत आपले विचार प्रकट करूं लागले तर त्यांनीं स्वभाषेचा मोठा अक्षम्य अन्याय केला असे होतें. ... असे गृहस्थ आपल्या देशात गेल्या पंच्यासदी वर्षांत बरेच झाले. पैकीं बिलेकाची नांवनिशी त्यांनीं केलेल्या कांहीं ग्रंथ व निबंध यामह पुढील पिढ्याच्या स्मरणार्थ येथे देतों.—

नांव	ईंग्रजी ग्रंथ व लेख	मराठी ग्रंथ व लेख
१ बाळशास्त्री जांभेकर	दोनतीन तात्पर्यदाकर निबंध	खंडानमराठी व्याकरण, इति- हासाचें भाषांतर, बौरे.
२ दादोबा पाडुरंग	स्वीडनबुर्गच्या मतावर विचार	मोठे व्याकरण व त्याची पूरणिका इत्यादि. ”

प्रस्तुत यादीत ह्या दोन नावांनंतर श्रमशः ३ विषनाथ नारायण भेंडलिक, ४ महादेव मोरेधर कृते, ५ शंकर पाडुरंग पंडित, ६ काशिनाथ त्रिधक तेलंग, ७ महादेव गोविंद रानडे, ८ डॉ. भांडारकर प्रभृति चौदाव्याची नोंद केलेली आहे, परंतु डॉ. भाऊ

दाजीचा ठिकठिकाणी प्रामुख्यानं उद्देख करणाऱ्या राजवाड्यांनी त्या नामावळीत मात्र त्या महत्त्वाच्या नांवाला पूर्ण फटा दिला आहे, हे महदाध्य नव्हे काय ? वस्तुविक-
दृष्ट्या मंडलिकांना दिलेलें तिसरें स्थान कालानुक्रमें डॉ. भाऊचें होतें, आणि प्रस्तुत स्थली
त्यांचा निर्देश अपरिहार्य होता. कारण, त्याचे अनेक इंग्रजी शोधनिबंध मुंबई रॉयल
एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकतून प्रसिद्ध झालेले आहेत. शिवाय ही नोंद
राजवाड्यांनी रीतसर केली असती म्हणजे डॉ. भाऊ दाजीच्या नांवावर एकहि “मराठी ग्रंथ
व लेख” घालतां येण्यासारखा नाही, हेहि त्याम चांगलें उमगलें असतें, तसेंच मंडलिक-
कुटे याचा कालानुक्रम बरोबर दर्शविला आहे; पण ५ ते ८ ह्या नांवाच्या कालानुक्रमात
जी अगदीच उलथापालथ झाली आहे ती ऐतिहासिक कालगणनेच्या दृष्टीनें मर्याद नव्हे
करय ? “पंडित, तेलंग, रानडे, भांडारकर” याचा कालानुक्रमानें यथार्थ निर्देश कराव-
याचा तर “भांडारकर, पंडित, रानडे, तेलंग” असा तो वर्ण अवश्य होतें. तथापि
त्या पुढील तपशिलपेक्षा के. बाळशास्त्री जामेकर यांच्यासंबंधी इतिहासाचार्यांचें ऐतिहासिक
ज्ञान किती अपुरें व कच्चे होतें हे नमजण्याच्या दृष्टीनें त्यांची व दादोबा पाडुरंगाची नोंद
बोल्याशा बरकाईनें पाहण्यासारखी आहे. दादोबाच्या इंग्रजी रचनेंत ‘स्वीडनबुर्गच्या
मतांचा विचार’ ह्या एकाच प्रबंधाचा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे. ह्यावरून त्या काळीं
चांगलें प्रसिद्ध असलेलें ‘ओरियंटल् फिशन्स क्पेक्टेटर’ नामक डॉ. जॉन डुल्सन
यांचे डॉ. इंग्रजी मासिक पुस्तक म्यातून दादोबाचे व्हई. इंग्रजी निबंध प्रसिद्ध झाले होते
ह्याची राजवाड्यांना वार्ताहि दिसत नाही ! त्याचप्रमाणें दादोबाच्या मराठी लिखाणातील
दुसरीं लहानसान पुस्तकें राहिली, पण त्यांच्या ‘यशोदापांडुरंगी’ नामक महाराष्ट्रमयूर-
केकावलीवरील बाय विख्यातटीकेवाहि त्यांनी उल्लेख केला नाही, हे एक नवलच नव्हे काय ?

बाळशास्त्री जामेकर यांच्या नावावरील तपशील तर अगदीच थोडक व अनुमान
भक्क्याचा आहे ! हात वाढल्यास थोडे समाधान इतकेंच मानावें की, पहिल्या ऐतिहासिक
साधनेखंडाच्या प्रस्तावनेंत ग्रंथकारांनी जो अपरिहार्य नामनिर्देश करण्याबद्दि इतिहासा-
चार्यांना मुचलें नव्हतें, तो आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत करण्यास्तकी त्यांच्या बाळशास्त्रि-
विषयक ज्ञानात पुढील पाच वर्षांत काहीं भर पडली ! तथापि “दोनतीन सात्रपटावरील
निबंध” ही त्यांच्या इंग्रजी लिखाणासंबंधीनी नोंदहि मुं. रॉ. ए. सो. च्या नियतकालिकचे
सन १८४२ ते १८४७ पर्यंतचे जुने वर्षसंग्रह ग्रंथसंग्रहातून जर त्यांनी केलेली जमती तर
ह्या निबंधांची सख्या द्विगुणित झालेली त्यांना आठवली अमती ! शिवाय महादेव मोरेवर
कुटे याच्या नावावर एक अगदीच अप्रसिद्ध व असलेच तर क्षणजीवी इंग्रजी वर्तमानपत्र,
त्याचें नाव व देतांच नमूद करण्यास व निरखणाऱ्या संशोधकांमै मतत आठ वर्षे मुंबईस
चाळलेले ‘दर्पण’ हे पश्चिम हिंदुस्थानातील सुप्रसिद्ध आद्य इंग्रजी-मराठी मासादिक
बाळशास्त्र्यांच्या नांवावर नोंदलें नाही, ह्यावरून त्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनेचा शोध
ह्या थोर संशोधकास लागलेल्या नव्हता, हे स्पष्ट होत नाही काय ? हीच गोष्ट बाळ-
शास्त्र्याच्या मराठी लिखाणाची, त्यांच्या विविध ग्रंथरचनेची “लहान मराठी व्याकरण,
इतिहासाचें मग्यानर, वगैरे” एवढीच अत्यंत अपुरी, संदिग्ध व धुम्रतानिदर्शक नोंद रा.

राजवाडे करितात, परंतु हें “ लहान मराठी व्याकरण ” म्हणजेच १८३६ पामून मुमारे ३० वें ज्येष्ठ आद्य लहानदा पुस्तकावरून महाराष्ट्रातील साक्षर वर्गाला व्याकरण-शिक्षा लाभली आणि ज्याच्या पुढे लहानदा आदल्या दादोडेंत ‘ लघुव्याकरणा ’ पूर्वीच छापल्या गेल्या होत्या, ते तत्कालीन आवाळट्टात विद्रिप्त असलेलें ‘ घालव्याकरण ’ होय. “ इतिहासाचें भाषांतर ” ह्या बोंदीवरून तर इतिहासाचाचें एतद्विषयक अज्ञान चांगलेंच प्रगट होतें. भाषांतर कोणत्या देशाच्या इतिहासाचें आर्थी हे प्रथ एक कीं अनेक हें मुद्दा ते सांगत नाहींत ! वस्तुतः ‘ इंग्लंड देशाची वखर, ’ भाग १ व २, होंच वाळ-शास्त्र्यांनी अवघ्या विचोत लिहिलेलीं दोन मोठी पुस्तकें केवळ भाषांतरात्मक होत; आणि गोन्डस्मिथच्या मूळ इतिहासग्रंथाचें भाषांतर करावें वशीच लेखकाने आज्ञा झाली अथवा अथवा हों पुस्तकें तेव्हा निर्माण झालीं. ‘ हिंदुस्थानाचा इतिहास ’ हें त्याच वेळीं प्रथमतः प्रसिद्ध झालेल्या एलिफिन्स्टनच्या मुद्रासिद्ध ग्रंथाचें अनिमिश्रित रूप असून त्याला त्यांनी निवळ ‘ भाषांतर ’ म्हणवें युक्त होणार नाहीं. आणि ‘ हिंदुस्थानांतील इंग्लिशशांच्या राज्याचा इतिहास ’ हें ह्या सर्वांत विदेश प्रसिद्ध असलेलें पुस्तक तर अनेक प्रसिद्ध ग्रंथाच्या आधारें तयार केलेलें असून तें ‘ भाषांतर ’ नव्हेच परंतु मूळ ग्रंथ न पाहताच अथवा बहुधा आपले पूज्यपाद ‘माला’-कार दिपट्टोजकर यांच्या अभि-प्रायाच्या तंत्रानेंच जर या पुस्तकाचा अनादर करावयाचा, तर तो उल्लेख अधिक दक्षतेनें करण्याचें प्रयोजन काय ? तथापि “ लहान मराठी व्याकरण ” उल्लेखान्या भाषाशास्त्रज्ञ राजवाड्यांनी बाळशास्त्र्याच्या मराठीतील आय ‘ शब्दसिद्धिनिघंठ ’ नामक पुस्तकाची तरी मोंद करावयास नको होनी काय ? पण ते अवलोकनातच जर कधीं आलें नसेल तर त्याची मोंद ते कशी करणार ? तमेंच इतिहासशास्त्रावरून भूगोलशास्त्राचेंहि अभ्ययन करणें अवश्य आहे हें मर्म जाणण्याच्या चिकित्सकानें बाळशास्त्र्याच्या आय ‘ भूगोल-शास्त्र ’-रचनेचाहि उल्लेख करणें उचित नव्हतें काय ? बरें, त्याची इतर लहानसाण पुस्तकें वाचून राहिली, पण आपल्या देशवाचकांच्या भागसलेल्या शास्त्रज्ञानामुळे राष्ट्राचा घात झाला असें अनेकदा घोषित करणाऱ्या शास्त्राभिमानी विद्वानां गेल्या शंबर वर्गांत मराठी भाषेंत कोणोहि न राविलेले ‘ शून्यस्थिगणित ’ प्रथमच निर्माण करणाऱ्या प्रसिद्ध गणितीचार्य बाळशास्त्र्याचें कौतुक राहिलें, पण निदान त्या पुस्तकाचा नामनिर्देश तरी अवश्य करावयास नको काय ? तथापि प्रस्तुत अपूर्वग्रंथाचा रा. राजवाड्याना कधीं शोधच लागला नसल्यास ते विचारे काय करणार ? अर्थात् ही मोठ त्यांच्या पिढीतील चांगल्या गणितज्ञांसहि अवगत नसल्यामुळे आपण बाळश्यास क्षम्य मानूं, परंतु त्यांच्यासारख्या नामांकित ‘ज्ञानेश्वरी’-संशोधकास बाळशास्त्र्याच्या पुरस्काराने प्रथमतःच सन १८४१ मध्ये शिलेवर छापून प्रसिद्ध झालेली ‘ ज्ञानेश्वरीची ’ पाठभेदयुक्त सुरेख फोटोपिछि सर्वथा अनिदित असावी, हें केवळ महत्कार्य ! असो. हें झालें बाळशास्त्री जांभेकराच्या मराठी ग्रंथरचनेविषयी. तथापि रा. राजवाड्याच्या प्रदीर्घ संशोधनकालात शास्त्रीवाचकांच्या ‘ दिग्दर्शन ’ मासिकाचाहि त्यांना मुळींच कोठें आडळ होऊं नये, आणि ह्या नांवाचें आय मराठी मासिक पुस्तक ते चालवीत, ही मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना

पुरातन काळापासून अनेक मैपाम्तरांनी विदित असलेली मोठे संख्यांत घेऊन “ दिग्दर्शन मासिकातील लेख ” अशी साधी नोंददि बाळशास्त्र्यांच्या नावावर त्यांनी देऊ नये त्याला काय म्हणावं ! तात्पर्य, परीक्षे सर्व नोंदिरूप, अर्धवट व तुटपुंज्या निर्देशावरून पाहता ‘ इतिहासाचार्य ’ राजवाड्यांनामुद्रा के. बाळशास्त्री जमिंदार यांचे परिश्रमरहस्य प्रायः अवगत नव्हते, हे अत्यंत स्पष्ट होत नाही काय ? परंतु हे त्यांचे प्रच्छन्न अज्ञान आजपर्यंत कोणी उघडणीत न आणित्यामुळे ” महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान, प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची भोजवाद ” ह्या त्यांच्या जुन्या ‘ लोकशिक्षण ’ मासिकातून (भाद्रपद शके १८१५) गाजलेल्या लेखाच्या आधारेच के. बाळशास्त्री जमिंदार प्रभृति विख्यात पुरुषांच्या योग्यतेसंबंधी वाकपाटित्य करणाऱ्या आजकालच्या पुणेरी विद्वानांना त्या महापुरुषांचे लेकांसारखे कळेलनासे झाले आहे ! ह्यास्तव प्रस्तुत लेखांतील मूल्यमापनाचे किंविन्न परीक्षण करून ‘ इतिहासाचार्या ’चा निरोप घेऊं.

रा. राजवाड्याचा प्रस्तुत समाजसमीक्षणपर निबंध खोखर मोठा उद्बोधक व मार्मिक असून त्याच्या उत्कृष्ट लेखात त्याची गणना फेरी पाहिजे. इतकेंच नव्हे, तर त्यातील मूल्यमापन व दोष दूर करून त्याच दिशेने साग्र पुनः एका तसाप्रकारचा सामाजिक आढावा घेण्यासारखा आहे. परंतु ह्या लेखाचे संगोपन परीक्षण करण्यात येथे अवकाश नसल्याने त्यांतील मुख्य मुद्द्यानिबंधांचे वार शब्द लिहिले पाहिजेत. ते म्हणतातः—
“ नामान्य बुद्धीची बहुतेक सर्वेच माणसे असतात. हजारान एकादा असामान्य बुद्धीचा ऊर्फ प्रतिभावान् माणूस निपजतो. त्यांतहि एकादाच विचारानें, आचारानें किंवा कर्तृत्वानें समाजाला मार्गदर्शक होतो. असे मार्गदर्शक ज्ञापक गेल्या शंभर वर्षांत मराठा समाजांत किती झाले व कोणत्या प्रमाणात झाले ते शोधावयाचे आहे. ” तसेच “ कर्तृत्व आणि प्रसिद्धि ही समानाधिकरण आहेत. तेव्हा ... प्रसिद्ध अशी माणसे गेल्या शंभर वर्षांत ... जेवढी झाली तेवढ्याची मारी दिली म्हणजे प्रतिभावार व कर्तृत्ववान् माणसे त्यांतून निवडून काढण्यास सोंपे जाईल. ” असें सांगून रा. राजवाड्यांनी “ थोडाफार प्रसिद्ध ” अशा १५० माणसांची एक यादी करून त्यापैकी “ प्रत्येकाने सामाजिक हित काय केले ते त्याच्या नांवापुढे थोडक्यांत दर्शविले आहे. ” ह्या नामावळीत स्थूल मानां २० संस्थानिक, गुस्ताही व फौजबंदी, १५ साधुमत, १० घाखी, पंडित, हरिदास ६; १० गायक, नट, नाटककार ६; १० समाजसंघक; १० वैद्य, डॉक्टर, ज्योतिषी, रूपति, कलाभिरु इत्यादि मिळून सुमारे ७५ लोक असून बाकीच्या ७५ मध्ये पुराणेतिहाससंशोधक, प्रयत्नकार, शिक्षक, वर्तमानपत्रकार, सार्वजनिककार्यकर्ते ६. प्रामुख्याने आढळतात.

“ ह्या थोड्याफार प्रसिद्ध अशा हीडिसें माणसांतून ज्याची कामगिरी उल्लेख, ठिकाळ व परिणामकारक झालीशी म्हणता येईल, त्या कर्तृत्ववान् लोकांची निवड ” करून रा. राजवाडे यांनी जीं ४३ नांवे काढली आहेत ती येणें प्रमाणेंः—
१५ श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, २ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर, ३ महादेव गोविंद
५ अशा खूण केलेल्या स्वप्ति शके १८३५ मध्ये विद्यमान असून बाकीच्या मृत होला.

रानडे, ४ शंकर पांडुरंग पंडित, ५५ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, ६५ शांताराम अनेत देसाई, ७ काशीनाथ त्रिभूक्त तेलंग, ८ भाऊ दाजी खाड, ९५ बाल गंगाधर टिळक, १० कावा [मार्जनीक] जोशी, ११५ हरि नारायण आपटे, १२५ रघुनाथ पुण्योत्तम पराजपे, १३ गोपाळ गणेश आमकर, १४५ कृष्णाजी प्रभाकर सांडिलकर, १५५ काशीनाथ नारायण माने, १६ विठोबाभणा दफ्तरदार, १७ अण्णा किल्लेस्कर, १८५ गोपाळराव गोखले, १९ विष्णूबा बाळचारी, २० सर टी. माधवराव, २१ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, २२ जावजी दादाजी, २३५ विनायक कोंडदेव ओक, २४ महादेव मोरेधर कुंटे, २५ गणपतराव जोशी, २६५ बागुदेवशास्त्री खरं, २७५ दत्तात्रय बळकेंत पारमनीस, २८५ धोंडोपंत कवं, २९५ रमाबाई रानडे, ३०५ विठ्ठल रामजी शिंदे, ३१५ रघुनाथशास्त्री गोडबोले, ३२५ शंकर तुकाराम शास्त्रिमाण, ३३ भिकाजीपंत इर्कोकर, ३४ शिवराम हरि राठे, ३५ महादेव चिमणाजी आपटे, ३६५ गोपाळराव देवधर, ३७५ शिवराम महादेव पराजपे, ३८५ नरमिह बिनामग केळकर, ३९५ विष्णु गोविंद दिनापुरकर, ४० कृष्णशास्त्री थिपळोणकर, ४१५ पैमाफंड फाळे, ४२५ नटेश अण्णाजी दरीड, ४३५ शंकर धीरूष्ण देव.

“ वर दिलेल्या गृहस्थाच्या चिरस्थायी व भरीव कामगिरीबद्दल कोणाच्या मतभेद अक्षम्याची कारण नाही. सबब, चिरस्थायी व भरीव कामगिरी करणाऱ्या पुत्रि-मानांच्या व कर्तृत्व्यानांच्या ४९ हा आंकडा [अर्थात दोन भरतीस घाकत] मुक्तर करून त्यांतून प्रतिभाशाली व्यक्तींची निवड करतो, ” अशा प्रतिज्ञेने रा. राजवाडे सेव्ही पुढील खात नोंद देतातः— १५ सणाजीराव गायकवाड, २ विष्णुशास्त्री थिपळोणकर, ३ महादेव गोविंद रानडे, ४५ बाळ गंगाधर टिळक, ५ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, ६ अण्णा किल्लेस्कर, ७५ गोपाळराव गोखले. ” (१४, आ.)

‘ इतिहासाचार्य ’ राजवाड्यानी केलेली ही “ महापुण्याना बुद्धिमान, प्रतिभावान व कर्मा सोळांची मोडदद ” त्यानी आपल्या परीने वऱ्याच कमोशीने केलेली अगली तशी ती सर्वांना सातवीच संमत होईल असे नाही. त्यानी “ प्राके १७३९ पासून प्राके १८३९ पर्यंतची ” (इ. स. १८१० ते १९१३) कालमर्यादा बाबिलेले असता, त्याच काळातील काही नामांकित ऐतिहासिक व्यक्तीपुढा ह्या परिगणनेत आदळू नयेत हे आश्चर्य नव्हे काय ? उदाहरणार्थ झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह महाराज, रंगो बापुजी, बागुदेव बळवंत फडके इत्यादि. कदाचित् ह्या प्रसिद्ध बंडखोर मंडळीच्या नामनिर्देश वरून त्या काळी राजवाड्याना भोक्त्याचे वाटने असेल, म्हणून ही गोष्ट क्षम्य मानतां येईल. परंतु पढिल्या दीडशें खेळांच्या यादीत दुसरी निदान पंधर नावे घालणें अगदी शक्य आहे; इतकेंच नव्हे, तर त्यांची तशी परिगणना न करणें अन्वयावधान होईल “ ह्या यादीस आणिकहि पाचवीचवीस नावे जोडतां येतील, ” अशी येथें केवळ समजूत काढून भागणार नाही. कारण, त्यांचा समावेश ह्या प्राथमिक यादीन शास्त्राधिकार राजवाड्यांच्या पुढील निवडक ४३ मंडळीत त्यांना शिरकाव कसा काय व्हावयाचा ? किंवा ह्या वगण्या ना कोणत्या मदरात यथार्थतेनें बसू शकतील असें ‘ इति-

हासाचार्यांनीं बगळलेले कांहीं लोक पुढीलप्रमाणे मांगता येतील. हीं नांवें शके १८३१ पूर्वी "थोर्डाफाट ग्रामिण" होती किंवा नाहीं हें जाणत्यांनीं पाह्यावे. तोंच रा. राजवाड्यांच्या शके १८३५ पर्यंतच्या १५० मंडळींत त्या वर्षी विद्यमान असलेल्या व्यक्तींचें जें सुमारे शेंकडा ४० प्रमाण आढळतें तितकेंच प्रायः प्रस्तुत नामावळीतहि आढळून येईल अशी अपेक्षा आहे.

इ. स. १८१८ पर्यंत जन्मलेले

१ मदासिब काशिनाथ छत्रे (आय आंग्लशिक्षापुरस्कर्त, बालबोध गद्यमंथकार); २ जगन्नाथशास्त्री कमवंत (महाराष्ट्रभाषा-बोशकार, आंग्लगणितमंथ-भाषांतरकार); ३ रामचंद्रशास्त्री जानवेकर (म. भा. बोशकार, मराठी शाल्यपरीक्षक, दक्षिणामरपंच); ४ गंगाधर शास्त्री फडके (म. भा. बोशकार, व्याकरणकार); ५ बाळशास्त्री घावे (म. भा. बोशकार, संस्कृत पंडित); ६ मोरभट दांडेकर (हिंदुनवरक्षक क्रिस्तमतक्षण्डनकार); ७ रघुनाथ हरिश्चंद्रजी ('दर्पण'-वृत्तपत्रचालक), ८ रा. व. जनार्दन वासुदेवजी (मुंबई हायकोर्टातील आय एतद्देशीय न्यायमूर्ति); ९ रा. व. मोरोबा कन्होबा विजयकर ('घाशीराम कोतवाल'-कवी), १० गोविंद नारायण गायगावकर (गद्यमंथकार); ११ म. म. गोपाळफार्म कन्हाडकर (संस्कृत पंडित, विद्यवापुनर्विवाह-वादातील सरपंच), १२ विष्णुदास भावे (पौराणिक नाटकाचे उत्पादक); १३ गणपत कृष्णाजी (आय मराठी मुद्राकार व प्रकाशक).

इ. स. १८१९ ते १८३८

१४ 'सरदार' विनायक वासुदेवजी (वजनदार राजसैवक); १५ रघुनाथ नारायण छोटे, सी. आय्. ई. (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते); १६ जनार्दन रामचंद्रजी ('कविचरित्र'-कार); १७ रा. व. जाना मोरोजी (प्रिंसिडेन्सी मेजिस्ट्रेट, दिवाण, इंदूर); १८ डॉ. आत्माराम पांडुरंग, जी. जी. एम्. सी. (प्रार्थनासमाज-अध्यक्ष); १९ महादेव शास्त्री कोल्हटकर (कवी, कवि, भाषांतरकार); २० माधव चंद्रोबा ('सर्वसंग्रह'-काव्य-मासिकचालक); २१ गणेशशास्त्री केळे (कवि, भाषांतरकार); २२ सरदार रामचंद्रराव रोशिमवाले (इंदूरकर मुत्सद्दी); २३ कृष्णशास्त्री लठ्ठेकर (बोशकार, संस्कृत व्याकरणकार); २४ जोतीराव पुजे (सत्यशोधक समाज-संस्थापक); २५ डॉ. नारायण दाजी, जी. जी. एम्. सी. (वनस्पतिशोधक, शास्त्रीय लेखक); २६ म. म. गोपाळशास्त्री पाध्ये-गुर्जर (संस्कृत पंडित); २७ म. म. राजारामशास्त्री बोडस (संस्कृत पंडित); २८ ना. रा. व. कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, सी. आय्. ई. (न्हाडसरॉय-कौन्सिल-सदस्य, 'पुणे सार्वजनिक सभा'-अध्यक्ष); २९ कृष्णशास्त्री गोडबोले (मराठी व सिंधी व्याकरणकार); ३० ना. नारायण वासुदेव दाभोळकर (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते); ३१ बळवंतराव धनंत देव (बडोद्याचे नायबदिवाण व इतिहासलेखक); ३२ प्रि. धानम आवाजी मोडक, बी. ए., सी. आय्. ई. (शिक्षक, समाजमुधारक); ३३ रा. व. लक्ष्मण अगजाय वैद्य (दिवाण, बडोदे); ३४ तुळाराम तात्या पडवल ('तत्त्वविवेचक सुप्रणालय'-प्रस्थापक, प्रकाशक); ३५ सोकर वापूजी त्रिलोकेकर (संगीत नाटककार),

३६ रा. व. श्रीराम भिवाजी जदार, बी. ए., सी. आय्. ई. (विदर्भ-विद्याधिकारी) ;
३७ नारायण महादेव परमानंद (इंग्रजी वृत्तपत्रकार व समाजसुधारक).

इ. स. १८३९ ते १८५८

३८ डॉ. सखाराम अर्जुन, एल. एम्. (चिकित्सक व ग्रंथकार) ; ३९ प्रो. बाळाजी बापूजी साने, बी. ए. (गणिताध्यापक, स्वायत्त-मासिकचालक) ; ४० स्वामी 'अच्युतानंद' मोघे (मंडविद्यात्रवारक) ; ४१ मन्हारशास्त्री यत्ते (लक्ष्मभेदतंत्रादिशोधक), ४२ रा. व. विनायक जनार्दन कीर्तने (आद्य मराठी गद्यनाटककार, नायबदिवाण-बडोदे, दिवाण-इंदूर) ; ४३ रा. व. खंडेराव विमणराव बेदरकर, बी. ए., एलएल. बी. (दिवाण, इंदूर) ; ४४ रा. व. जनार्दन सखाराम गाडगीळ, बी. ए., एलएल. बी. ('इंदुप्रकाश'-संपादक, न्यायाधीश, -बडोदे) ; ४५ रामचंद्र भिकाजी मुन्नीकर ('वि. ज्ञा. विस्तार'-संपादक व ग्रंथकार) ; ४६ रा. व. नीलकण्ठ जनार्दन कीर्तने, बी. ए. (दिवाण-देवास, इतिहाससंग्रहक व लेखक) ; ४७ डॉ. अण्णा मोरेधर कुटे, एम्.डी. (चिकित्सक व शानेग्रंथ-प्रकाशक) ; ४८ पुढेशोत्तम गोविंद नाडकर्णी ('वि. ज्ञा. विस्तार'-न्यातक) ; ४९ रा. व. धोंडो शामराव गरड (सन्यायाधीश, इंदूर), ५० दामन हाजी ओक ('काव्यसंग्रह'-मासिककार, कवि व लेखक), ५१ बाळकृष्ण मन्हार हंस (महाराष्ट्रकवि-निबंधकार) ; ५२ म. व. भट्टजीशास्त्री घाटे (संस्कृत पंडित) ; ५३ प्रो. आबाजी विष्णु कथबदे, बी. ए. (संस्कृताध्यापक), ५४ श्रीपाद बाबाजी टाडुर, बी. ए. (बहुभाषा-कोविद आद्य आय्. सी. एम्.) ; ५५ खंडो कृष्ण उर्फ बाबा गर्दे (वेदान्ती व कवि) ; ५६ बाळकृष्णबोवा इचलकरंजीकर (गायनाचार्य) ; ५७ नागेश विनायक बापट (ग्रंथकार) ; ५८ शंकर मोरो रानडे, बी.ए. ('नाट्यकथारण्य'-मासिककार) ; ५९ रा. व. यशवंत बासुदेव आश्रये, एम्. ए., एलएल. बी. (संस्कृतज्ञ, नायबदिवाण, बडोदे) ; ६० बाळकृष्ण आत्माराम गुमे (संशोधक व लेखक) ; ६१ डॉ. सर भाटवंद कृष्ण भाटवडेकर, एल. एम्. अँड. एस्. (चिकित्सक व सार्वजनिक कार्यकर्ते) ; ६२ रा. व. गणेश जनार्दन आमाशे, बी. ए. (लेखक व कवि) ; ६३ कृष्णाजी नारायण आश्रये ('केरळकोकिल'-मासिककार, कवि व ग्रंथकार) ; ६४ व्यंकटेश बापुजी शेतकर (ज्योतिषी) ; ६५ 'श्रीबामुदेवानंदसरस्वती' (टेंवे स्वामी) ; ६६ रा. व. कृष्णराव बामुदेव मुळये, बी. ए. (स्थानीय कारभारी, देवास इ.) ६७ प्रो. चित्तामण गंगाधर भातु, बी. ए. (लेखक व वेदान्तग्रंथविवरणकार) ; ६८ डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे, एल. एम्. अँड. एस्. (चिकित्सक व साहित्यमेवक) ; ६९ नारायण भवानराव पावगी ('भारतीय साम्राज्य'-कते) ; ७० विष्णु कृष्ण भाटवडेकर, बी. ए., एलएल. बी. (इंग्रजी वृत्तपत्र-लेखक, 'हिंदु धर्मशास्त्र'कार) ; ७१ बाळकृष्ण नारायण देव (चरित्र-निबंधकार) ; ७२ प्रो. हरि महादेव मडकमकर, बी. ए. (संस्कृताध्यापक).

इ. स. १८५९ ते १८७८

७३ प्रो. बामुदेव बाळकृष्ण केळकर, बी. ए. (नाट्यमर्मज्ञ शिक्षक, 'प्रादिक' -वर्ते व वृत्तपत्रलेखक) ; ७४ मणाराम गणेश देळकर (प्रसिद्ध बंगाली वृत्तपत्रकार व लेखक) ;

७५ नारायण वामन टिळक (कवि); ७६ रामचंद्र विनायक टिळकर (लेखक—‘धनु-
धारी ’); ७७ पंडित अप्पाशास्त्री राशिबडेकर (संस्कृत नियतकालिकार); ७८ प्रि.
दामोदर गणेश पाध्ये, एम्. ए. (‘इंदुप्रकाश’—कार, साहित्यसेवक व सार्वजनिक कार्यकर्ते);
७९ सर गंगाधरराव माधवराव चिटणवीस (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते); ८० विष्णु कृष्ण
पुराणिक, ‘ धूतपापेधर ’ आर्योपपिशात्त—संस्थापक); ८१ कृष्णाजी वेशव दामले (कवि);
८२ गजानन भास्कर वैद्य, बी. ए. (हिंदुधर्मप्रचारक, लेखक व वक्ते); ८३ प्रो. शंकर
आवाजी भिसे (ग्रंथशोधक); ८४ गोविंद काशिनाथ चांदोरकर, बी. ए., एल्.एम्. बी.
(महाराष्ट्र-काव्येतिहाससंशोधक); ८५ प्रो. शंकर लक्ष्मण गोखले, एम्. ए.
(भौतिक शास्त्रज्ञ व संगोष्ठक); ८६ लक्ष्मण काशिनाथ विलोस्कर (‘ विलोस्करवाडी ’—
संस्थापक व चरखानदार); ८७ गंगाधर बाळकृष्ण देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी.
(टिळकप्रदायी—वर्नाटक—कार्यकर्ते); ८८ भास्करबोपा मखते (गायनाचार्य); ८९ श्रीपाद
कृष्ण कोल्हटकर, बी. ए., एल्.एल्. बी. (संगीत नाट्यकार, टीकाकार व लेखक); ९०
विनायक लक्ष्मण भावे, बी. एम्.सी. (महाराष्ट्र-काव्येतिहाससंशोधक व प्रथकार); ९१
वासुदेव गोविंद आपटे, पी. ए. (‘ आनंद ’—मासिककार व लेखक); ९२ पंडित
श्रीपाद दामोदर सातवडेकर (आर्यधर्मप्रचारक मराठी-हिंदी लेखक, वक्ते व चित्रकार);
९३ जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, पी. ए., एल्.एल्. बी. (‘ हिंदु धर्मशास्त्रग्रंथमाला ’—
संपादक); ९४ मुंडेर रामराव जयकर, एम्. ए., एल्.एल्. बी., कार अर्द्धली (उत्पादक,
आर्यन एज्युकेशन सोसायटी व ईम्रती वक्ते); ९५ डॉ. बाळकृष्ण शिवराम मुंजे, एल्.
एम्. डॉ. एल्. (हिंदुधर्माभिमान, टिळकप्रदायी नागपूरकर कार्यकर्ते); ९६ भास्कर
रामचंद्र तांबे (कवि); ९७ शाळकृष्ण अनंत भिडे, पी. ए. (कवि, काव्यसंशोधक व
लेखक); ९८ वासुदेव दामोदर मुंडले (निदर्शकालिकार व लेखक); ९९ माधवराव
सप्रे, बी. ए. (हिंदी वृत्तप्रकार व लेखक); १०० सरदार माधवराव विनायक बिबे,
एम्. ए. (साहित्यसेवक व संस्थानी कारभारी); १०१ प्रो. अनंत श्रीधर कौटिभास्कर,
एम्. ए. (भौतिक रसायनशास्त्रज्ञ); १०२ सीताराम वेशव दामले, बी. ए., एल्.एल्. बी.
(वृत्तप्रकार व लेखक); १०३-१०४ ‘ भाला ’—कार भोपटकर, भास्कर वल्लवंत, बी. ए.,
एल्.एल्. बी. व लक्ष्मण वल्लवंत, एम्. ए., एल्.एल्. बी. (टिळकप्रदायी कार्यकर्ते);
१०५ माधव श्रीहरि अगे, पी. ए., पी. एल्. (टिळकप्रदायी विदर्भ-कार्यकर्ते),
इत्यादि.

ही नामावली शक्यता कालानुक्रमे दिलेली अवून सीत (शेवटच्या दोन १८८०
मधील नावांव्यतिरिक्त) सन १८७८ पर्यंतच जन्म पावलेली व रा. राजवाडे यांनी
मृतः मर्यादित फेदाप्रमाणे सन १९१३ पूर्वी “थेडीफार प्रसिद्ध” म्हणून गाजिली
गेलेली अशीच माणसे समाविष्ट करण्यांत आली आहेत, हे येथे अवश्य
गोमतेडे पाहिजे. कारण, तत्कालीन फांदी व्यापक गज १९१३ मंतर प्रसिद्धीन आल्याचे
आपणांस दिसून येई. तथापि प्रस्तुत १०५ नावांमध्ये हि ‘ रनिहामानार्थ ’ राजवाड्यांच्या
निषट्क ४३ ध्यानीन— त्या त्या वाळची विशिष्ट संकस्थिति लक्षांत घेता—वगण्याग पात्र

अशी सुमारे १/३ तरी मंडळां आटळताल, आणि अर्थांत त्यांपैकीं काही थोड्यांची गणना त्यांनीं सुरतेशेवटीं निवडिलेल्या सातावरोरहि बरावी खगोल हें उघड आहे.

परंतु थोडाबहुन मतभेद वस्तुतः ' इतिहासाचार्यांच्या निवडींतील तारतम्यविषयी आहे. उदाहरणार्थ, त्यांनींच निदेशिलेल्या प्राथमिक दीडशें मंडळांपैकीं काही नाही तरी खालील नांविं त्यांच्या दुसऱ्या (४३ च्या) निवडींत येऊं शकतील :— १ बाळशास्त्री जामेकर, २ दादोबा पाडुरण तर्खडकर, ३ भाऊ महाजन, ४ गोपाळराव हरि देशमुख, ५ केरो लक्ष्मण छत्रे, ६ बापू देवशास्त्री, ७ विद्यनाथ नारायण मंडलिक, ८ मोरशास्त्री साठे, ९ विष्णुशास्त्री पंडित, १० परशुरामपंत गोडबोले, ११ बापू मेंहेंदळे, १२ ले. कर्नेल कर्तीकर, १३ बाळाजी प्रभाकर मोडक, १४ राजाराम रामकृष्ण भागवत, १५ विष्णु मोरेधर महाजनि, १६ नारायण गणेश चदावरकर, आणि १७ चिंतामण विनायक वैद्य. किंबहुना ह्यांपैकीं बाळशास्त्री जामेकर व दुसरे एकदोन पुरुष तरी राजवाड्याच्या शेवटच्या मान पुरवधेपेक्षा नि मंशय कमी सोळाचे भरणार नाहीत.

रा. राजवाडे यांनीं घ्यावींचें मूल्यमापन करण्याच्या जो एकेदर प्रकार ठरविला आहे तोच काहीसा विवाध व घोंटाळ्याचा आहे. त्यामुळे खुद्दिना, प्रतिभा व कर्तृत्व ह्या गुण-प्रयत्नांतील तारतम्य, विशिष्ट व्यक्तींचें प्रत्यक्ष गुणनिर्दर्शन करताना त्याचें त्यासच चांगलेंचें राखताआलेलें नाही, असें त्यांनीं त्या त्या व्यक्तींच्या नावापुढें केलेल्या गुणनिर्देशावरून दिसून येतें. त्यांचें हें गुणवर्णन विशिष्ट व्यक्तींसेवर्धा स्वतःचें न्यूनाधिक ज्ञान, अनुकूल-प्रतिकूल संवेदना व तारतम्यघाट हावर आधारलेलें असून तें त्या त्या ठिकाणीं प्रकृतिभेदातुसार भिन्नप्रकारचें व कमीअधिक झालेलें आटळतें ; इतकेच नव्हे, तर अनेक ठिकाणीं तें त्यांच्या नवनवोन्मेपावर किंवा लहरीवरहि अवलंबून असल्याचें प्रसंगानें येतें ! पुढील काही उदाहरणांवरून हें स्पष्ट होईल.

“ समाजसुधारणा ”—प्रकरणी इतिहासाचार्यांनीं केलेली नोंद अशी :—“ २३ गोपाळराव हरि देशमुख (सुधारक), २८ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर (समाजसुधारक), ६ विष्णुशास्त्री पंडित (पुनर्विवाहक), २६ महादेव गोविंद रानडे (समाजशास्त्रज्ञ), ३१ गोपाळ गणेश आगरकर (सुधारक वर्तमानपत्रकार), २० धोंडोपंत कर्वे (समाजसुधारक व संस्थास्थापक). ” वस्तुतः पाहतां हे सर्वच पुरव महाराष्ट्रातील प्रख्यात “ सुधारक ” होत. अर्थांत त्यांच्या नांवापुढें “ सुधारक ” किंवा “ प्रख्यात सुधारक ”, असा गुणनिर्देश पुरेसा होता. पण ‘ इतिहासाचार्यांच्या शास्त्रीय दृष्टीला ही सर्वसामान्य संज्ञा कशी रुचणार ? तथापि पूर्वीक भिन्न भिन्न अभिधानें देऊन तरी अधिक दगधं बोध तो काय झाला ? देशमुख व रानडे हे दोघेहि कमीअधिक “ सर्वांगीण सुधारक ” असल्यामुळे त्यांचा निर्देश तसा तरी बरोबराचा, परंतु रा. राजवाड्यांच्या मतें, पहिले “ सुधारक ” व दुसरे “ समाजशास्त्रज्ञ ” ठरले आहेत ! पण जो “ समाजसुधारक ” हि नव्हे, तो कसला “ सुधारक ” समाजवादाचा ? बरें, विष्णुशास्त्री पंडित व धोंडोपंत कर्वे हे त्या दोघांप्रमाणें पुनर्विवाह-यज्ञाचे वेळळ बोलके सुधारक नसून फक्त सुधारक असल्यामुळे त्या उभयतांमहि “ पुनर्विवाहक ” किंवा “ कर्ते सुधारक ” म्हणणें योग्य झालें नमणें काय ?

परंतु ही जोडी केवळ " अवलोकदारक " म्हणविण्यास पात्र असतां पंडितांनाच तेवढी " पुनर्विवाहक " ही संज्ञा दिलेली असून कल्याणा त्यापेक्षां पुष्कळच अधिक व्यापक अशी " समाजसुधारका " ची पदवी त्यांनीं दिली आहे ! आणि विचान्या तत्त्वनिष्ठ अगरकरांनीं सुधारणापक्ष यशस्वी करण्यासाठीं कायावाचामनें इतका अट्टहास केला तरी रा. राजवाडे त्या सुधारकाप्रणीता केवळ " सुधारक वर्तमानपत्रकार " म्हणून संबोधितात !

" गणित व ज्योतिष " ह्या शास्त्रेतील कांही गुणनिर्देश पाहाः— " २५ केरो लक्ष्मण छत्रे (गणितज्ञ व ज्योतिषी), २४ दिनानाथ आत्माराम दळवी (गणितज्ञ), ३६ रंगर परांजपे (गणितमासिकचालक), ४५ बापू देव शास्त्री (ज्योतिषी), ७२ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (ज्योतिष-इतिहासकार). " वास्तविक प्रो. केरोपंत छत्रे हे जसे उत्कृष्ट गणिती व ज्योतिषी म्हणून महाराष्ट्रांत विख्यात होते, त्याचप्रमाणें किंवा काहीं वंशी अधिक, ह्याच दोन विषयातील श्रेष्ठ पंडित म्हणून संयुक्त प्रांतांच नव्हे, तर बंगाल-बिहारकरे, किंवा मुना भारतखंडात बापू देवशास्त्री यांची अतिशय प्रसिद्धि होती. प्रो. छत्रे हे युनिव्हर्सिटीपूर्व काळातील फे. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर व प्रो. ऑलेंगार यांचे एक सख्खि असून शेवटीं देहान् बोल्लेजातील गणिताध्यापक व ऑक्टिंग प्रिन्सिपल् होऊन ' रावबहादुर ' पदवीनें भूषविले गेले, तर बापू देव शास्त्री यांनींही तत्पूर्वीच स्वपराक्रमानें काशीच्या संस्कृत महाविद्यालयांत आचार्यत्व संपादून गणित व ज्योतिष ह्या विषयातील अनेक संस्कृत शोधप्रबंधद्वारा स्वतःच इतके महत्त्व प्राप्त करून घेतलें होतें की, त्यांना अल्हाबाद व पल्लकता येथील विद्यापीठांनी, तसेंच बंगालच्या व बिलायतेच्या रॉयल् एगिग्याटिक सोसायट्यांनी आपले " सन्मान्य सदस्य " निवडिले, आणि हिंदुस्थान-सरकारानें ' महामहोपाध्याय ' व ' सी. आर्. ई. ' ह्या बहुमानांनी त्यांच गौरविले ! अशी वस्तुस्थिति असता, ' इतिहासकार्य ' हे प्रो. केरोपंत छत्र्यांचा " गणितज्ञ व ज्योतिषी " असा निर्देश करितात, तर म. म. बापू देवशास्त्र्यांना केवळ " ज्योतिषी " ही संज्ञा देतात;— असा असाधारण विद्वानासहि " प्रख्यात " किंवा " प्रतिभावान् " मानण्यास रा. राजवाडे राजी नाहीत ! रा. दळवी यांचा आपल्या काळातील नामांकित गणितज्ञ म्हणून कांही लौकिक श्रुत आहे; परंतु त्यांतील असामान्यत्व प्रत्यक्ष कृतिरूपानें लोकांनिदर्शनां आलेलें विदित नाही. त्या दृष्टीनें रा. परांजपे आपल्या पदवी-दानपर्यांतील व देशातील पहिले " सीनियर रॅक्टर " म्हणून असाधारणत्व लाभलेले, परंतु राजवाड्यांच्या मूल्यमापनांत उच्चग्रेषोपनामाधी ते केवळ " गणितमासिकचालक " म्हणून निर्देशिले गेले ! ' इतिहासकार्या 'च्या अनवृत्त-प्रतिकूल संवेदनेवर आधारलेल्या मूल्यमापनाचें हें एक उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. कारण, रा. परांजपे हिंदुस्थानांत " सीनियर रॅक्टर " म्हणून जमे प्रथम प्रगिद्धि पावले, तसेच आपल्या तत्त्वांतील योग्य-तेच्या मानानें अन्य नेतानवर देहान् एज्युकेशन सोसायटीला आजीव ' सदस्य ' म्हणून बाहून घेतल्यामुळें फर्ग्युसन बोल्लेजाचे स्थायी प्रिन्सिपल् म्हणूनहि त्यांना महत्त्व लाभलें; आणि ह्या नात्यानें त्यांनी गणनीय गमाजगता केलेली अगतां रा. राजवाड्यांना ह्या गोष्टीची कांहीच किंमत वाटत नाही ! दुसऱ्यास सामान्यतः छुद्र लेखण्याची ही " विधनायी "

प्रसिद्ध अमृत न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज ह्या संस्थांचे आय मुख्याधिकारी प्रि. वामन शिवराम आपटे यांच्याहि गुणनिर्देशात ती प्रगट झाली आहे, हे ह्याच प्रसंगाने सांगणें यरें. त्यांच्या नांवानुद् “शिक्षक व शालोपयोगी पुस्तककार”, अर्था नोंद आटळते. विद्यार्थांना संस्कृत शिष्यविषयांत हालखंडा म्हणून त्यांची ख्याति असतां, आणि दोन लहानमोठे अत्युपयोगी ‘संस्कृत-इंग्रजी कोश’ व एक ‘इंग्रजी संस्कृत कोश’ अल्प काळांत रचण्याच्या दगदगीने प्राय. ते व्याप्त्यागुणी झालेले असता, हे विधिकृत्यक विद्वान् त्यांचा “प्रसिद्ध शिक्षक व संस्कृत कोशकार” म्हणूनमुद्दा उल्लेख करूं इच्छीत नाहींत ! मग प्रि. पराजपे यांचा गुणनिर्देश “गणितीय रंजक व त्यागी शिक्षक” असा तरी रा. राजवाडे कोटून करणार ? “गणितमामिकचालक” हेंच जणूं काय त्याचें सर्व कर्तृत्व आणि त्यानी साधलेलें “सामाजिक हित” ! लहरीनं केलेल्या मूल्य-मापनाचें दुसरें एक उदाहरण म्हणजे रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षिताचें. केवळ मराठी ट्रेनिंग कॉलेजांतील तिच्या वर्गाचें उत्तम प्रशस्तिपत्र मिळवून मॅट्रिक झालेल्या मराठी पंतोजीनं आपल्या बुद्धिमत्तेनं व दीर्घधैर्याने ‘भारतीय ज्योतिःशास्त्रा’सारका महत्त्वाचा इतिहासग्रंथ मराठींत लिहावा, ही गोष्ट अनिश्चय प्रशमनीय व फौतुकास्पद तरीच. परंतु एवढ्यामुळें प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे व म. म. बापू देवशास्त्री यांच्यासारख्या नामांकित गणितज्ञांची व ज्योतिर्विदांची गणना आपल्या ४३ बुद्धिमान व कर्तृत्ववान् पुरपातहि न करता, गेल्या शंभर वर्गांतल अकप्या सात प्रतिभावंतांत रा. दीक्षिताची स्थापना करणें किमपत सशुचीक होईल तें तज्ज्ञांनीच ठरवावें !

परंतु रा. राजवाड्याच्या यादीची ही पाहणी आपुडें अधिक न बाळवितां “पुराणेतिहाससंशोधन-” प्रकरणो त्यांनी प्रकट केलेलें तारतम्य प्रस्तुत समयी शोधणें अधिक इष्ट व महत्त्वाचें होईल. त्यांनी दिलेली ह्या वर्गांतल अधिक नामांकित नांविं म्हणजे पुढील होत —

१९ बाळशास्त्री जांभेकर (सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक)

२० भाऊ दाजी लाड (पुराणेतिहाससंशोधक)

२८ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर (पुराणेतिहाससंशोधक व समाज-सुधारक)

२९ काशीनाथ त्र्यंबक तेलंग (पुराणेतिहाससंशोधक)

३२ बाळ गंगाधर टिळक (प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक, संस्था-स्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ) ”

आता रा. राजवाडे यांची विविध मनःप्रवृत्ति व तारतम्यबुद्धि येथे कशी प्रकट झाली आहे ती पाहा. ह्या विद्वत्पंचकाची गणना “प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक” म्हणून कोणाहि विनविद्वत् करील-नव्हे, अनेक नामांकित विद्वानांनी ती तशी केलेली आहे. परंतु ‘इतिहासकार्या’च्या “प्रतिभक्ता” ह्या जें प्रतीत होईल तेंच तेवढें खरें ! अर्थात् स्वशास्त्रीयदृष्ट्या त्यांनी ह्या प्रकरणी तीन वर्गें कल्पिलेले दिसतात. बाळशास्त्री जांभेकरांना ते “सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक” म्हणून लेखतात, तर टिळकांविषयीच्या असाधारण

जिव्हाळ्यामुळे त्यांस ते " प्रतिभावान् " वर्गात मोजतात; आणि भाऊ दाजी, भांडारकर व तेलंग यांना काहीच विशेषण न लावता केवळ " पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणतात ! तथापि ह्या विद्वत्पंचबाच्या सापेक्ष योग्यतेचा विचार क्षणभर एकीकडे ठेविला तरी हें वर्गविवरण मूलतःच अशालोभ्य नव्हे काय ? " पुराणेतिहाससंशोधन "; ही विशेषी एक विशिष्ट शाखा ठरल्यानंतर तीत जो कोणी कमीअधिक, बरेंवाईट मंशोधन करील तो प्रत्येकजण " पुराणेतिहाससंशोधक " ह्या सामान्य संज्ञेत प्राप्त झाला नाहीं काय ? अर्थात् येथें वस्तुतः दोनच वर्ग संभवतात— एक " सामान्य " व दुसरा " असामान्य " आणि ह्या दुसऱ्या वर्गालाच वाटण्यास " प्रतिभावान् " म्हणावें, पण मग हे ' इतिहासकार्य ' भाऊ दाजी, भांडारकर व तेलंग यांना समजतात तरी काय ? त्यांच्याविषयी ते आपले मूल्यमापन किंवा तारतम्य कांहीच दर्शवीत नाहीत हें कमें ? म्हणजे, हे तिचे टिळकासारखे " प्रतिभावान् " तर नाहीतच, पण जांभेकराच्यासारखे " सामान्य " हि नाहीत ! तेव्हा राजवाल्याच्या ह्या शास्त्रीय वर्गीकरणातून स्वयंप्रामाण्याच्या दृष्टीने जर काही अर्थ काढावयाचा तर तो असा असू शकत असे, भाऊ दाजी, भांडारकर व तेलंग यांना " किंचित् " बरें मंशोधन केलेले असल्याने " पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणून संबोधिले जाण्यास ते पात्र आहेत - ते टिळकाच्यासारखे " प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक नाहीतच—आणि यादस्तास्त्याने फार पुरातनकाळी " दोनतीन साप्पटावर निबंध " वाचले असे, सांगतात म्हणूनच केवळ त्याला उपचारार्थ - by courtesy - " छुद्र " न म्हणता " सामान्य " हें विशेषण लावून तो मानून घेतुत. तज्ज्ञातीय नव्हेच हें दर्शवावयाचें ! बरें, डॉ. भांडारकरांना सुदीर्घ आयुष्य व उत्कृष्ट स्वास्थ्य लाभल्यामुळे भारतीय पुराणेतिहासाच्या व उत्कृष्ट वाङ्मयाच्या विविध शाखांमधून अवकाहन करण्याची भरपूर संधि मिळून त्यांचें एकंदर संशोधनकार्य साहजिकच मर्यादित झाले ; तरी पण ह्या अखिलभारतीय, चिंत्यहुता सार्वराष्ट्रीय स्यानि फावलेल्या संशोधकांच्या नांवामार्गेमुद्दा कोणतेहि विशेषण जे राजवाडे लावू इच्छीत नाहीत, ते टिळकानाच तेवढे " प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणून संबोधितात, हें कशाचें निदर्शक म्हणावयाचें ? त्यातून तेलंगाचीमुद्दा गणना " प्रतिभावान् " वर्गात ते करीत नाहीत, हें आश्चर्य नव्हे काय ? टिळकाची ह्या क्षेत्रातील कीर्ति त्यांच्या ' The Orion ' व ' The Arctic Home in the Vedas ' ह्या दोन ग्रंथातील वैदिकमंशोधनापर अवलंबून असून हे बहुमोल ग्रंथ त्यांनी चाळीस-पंचेचाळीस वर्षांचे आयतनात सामाजिक व राजकीय घराघषी बाधे टेवून लिहिले, ही गोष्ट त्यांस भ्रूणवाहू आहे ह्यांत संशय नाही. परंतु तेलंगांनी आपली अगामान्य मंशोधक बुद्धि प्रथमतः ज्यात प्रकट केली, ते त्यांचे ' रानायण ', ' भगवद्गीता ', ' धी संकटाचार्यचरित्र ' इत्यादि विषयांतील उत्कृष्ट ग्रंथ व यांच्या विविधपत्रिकांत लिहिले गेले होते, हें आपण लक्षांत घ्यावयास नको काय ? आणि त्यांनिहि विशेष हें बी, अकल्या दिगाय्या बर्षी सन्मानपूर्वक एम्. ए., एल्.एल. बी. होऊन त्या यादवी रेसिडेंसीचा दर्जा प्राप्त करून देणारी अनिराव कठीण अशी ' ऑर्ग्होपेट 'ची परीक्षा ते यादिगाय्या बर्षी उत्तीर्ण झाले, आणि त्यांचे तदनेदरचे पुराणेतिहासमंशोधन हें भरनरात्रीची हादबोट-बकिनी, आर्यन कुडालने

भूगोलेंतल्यान्यायमूर्तिपद, आणि मुंबईतील विविध प्रकारची राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील श्वार्जजिनिक कायें साभाळून वेतेळें अमून अवध्या श्रेयाद्धिमाव्या वर्षी त्याचा इहलोकींचा सर्वत्र ग्रंथ आटपलेला आहे ! नेह्या अशा अगमन्या कोटीतील बुद्धिमान व कर्तृत्ववान् पुण्यालामुद्धा 'इतिहासाचार्या' राजवाडे " प्रतिभावान् " नव्हे, तर अन्य कोणतेंहि विशेषण लावण्यास तयार नाहीत ह्याला काय म्हणावें ! मग असे हे स्वयंमन्य पंडितप्रवर ज्या आय आधुनिक महाभारताच्या चरित्राचें व कर्तृत्वाचें स्तत ला सम्यक ज्ञानच नाही त्या वाळसाख्याचें व भाऊ दाजीचें यथार्थ दर्शन काय घडविणार ?

परंतु रा. राजवाड्याची गुणवर्णनाची तऱ्हा एवढीच न वशी राहोय व विचित्र आहे हें समजण्यास थोडेंसे अधिक खोलात गेलें पाहिजे. १५० लोकांची प्राथमिक पाटी देताना ते स्पष्ट मागतात की, " प्रत्येकानें सामाजिक हित काय केलें तें त्याच्या नांवापुढें घोडण्यांत दर्शविलें आहे. " आता ह्या प्रतिज्ञेप्रमाणें पारिण्यास " पुराणेतिहाससंशोधना " व्यतिरिक्त वाळसाख्या, भाऊ दाजी व तेलंग यांनी काहीच केलें नाही, डॉ. भांडारकरांनी " समाजसुधारक " म्हणून काही केलें, आणि टिळकांनी मात्र " संस्थास्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ " म्हणून सर्वोपेक्षा अधिक " सामाजिक हित " केलें ! परंतु हें त्याचें म्हणणें वस्तुस्थितीत धरून आहे काय ! डॉ. भांडारकर हे जसे विख्यात " पुराणेतिहाससंशोधक व समाजसुधारक " होते तसे ते नामांकित " अस्थापक " हि नव्हते काय ! जन्मभर त्यांनी दुसरा उद्योग काय केला ! तेलंगानी तर आपला असाधारण योग्यता अनेक दृष्टींनी सिद्ध केली होती, ते सुप्रसिद्ध " पुराणेतिहाससंशोधक " तर होतेच, पण शिवाय त्याच्यापारले निष्ठात कायदेपंडित, हिंदु-धर्मशास्त्रज्ञ व कर्तृत्ववान् हायकॉर्टे जज्ज किती जाले ! तसेंच त्याचें अस्पष्टित, मोहक इंग्रजी व मराठी वक्तृत्व किती जगाला साध्य जालें ! त्याची शिक्षणविषयक कामगिरीहि सानान्य होती काय ! न्या. राजडे यांनीमुद्धा त्याच्याविरवीर्या पुढील उद्गार काढलेले आहेत:— " We can not cite a better authority in educational matters than the late Mr. Justice Telang in this presidency. " तसेंच ' इतिहासाचार्या 'ंनी आपली पहिली ऐतिहासिक प्रस्तावना लिहिण्यापूर्वीच कित्येक वर्षे, मराठ्यांच्या इतिहासाचा मार्मिक अभ्यास करून लिहिलेला " Gleanings from Maratha Chronicles " हा त्याचा उद्बोधक इंग्रजी निबंध न्या. राजडे यांनी आपल्या विख्यात ' Rise of the Maratha Power ' ह्या ग्रंथाचें शेवटचें प्रकरण म्हणून परिशिष्टरुपानें जोडला आहे; ही गोष्ट काय दर्शविते ! शिवाय यांचे प्रेसिडेन्सी अयोगिनिशान, युनिव्हर्सिटी, कायदेकौन्सिल, म्युनिसिपॅलिटी, रोयल् एशियाटिक सोसायटी, हिंदू यूनियन् फ्रं इत्यादि संस्थांच्या द्वारे त्यांनी केलेली बहुमोल कामगिरी केवळ उपेक्षणीय नमजावयाची काय ! आणि ह्या दृष्टीने पाहता त्याच्या नावापुढें निदान-पक्षां " प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक, हिंदुधर्मशास्त्रज्ञ, इंग्रजी-मराठी वक्ता, व मार्जजिनिक कार्यकर्ता " अशी नोंद केली अगती तर तो चुकीचो किंवा अप्रशस्त ठरला अगती काय ! तथापि डॉ. भांडारकर व न्या. तेलंग यांचा प्रथमपासून संसृष्ट वाङ्मयेतिहासादि

विषयांचा उत्तम व्यासंग असून त्यांचे आधुन्यांतील मुख्य व्यवसाय पुराणेतिहाससंशोधनास विशेष अनुकूल तरी होते. पण डॉ. भाऊ दाजी लाड हे बोलूनचालून पाश्चात्य वैद्यकाचे अभ्यासक व व्यावसायिक, रसायनविद्या, वनस्पतिशास्त्र, शारीर, इंद्रियविज्ञान, ध्वनित्वा, सत्यतंत्र इत्यादि विषय हे त्यांच्या अभ्यासाचे मुख्य क्षेत्र. त्यांच्याच निवार्यदर्शक ग्रंथ मॅट्रिकल कॉलेजाची स्थापना झाली, आणि त्यातून जे अगदी पहिले तीन हिंदु प्रसिद्ध पदवीधर बाहेर पडले त्यांपैकी ते एक असून त्यांची असाधारण बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व व परोपकारबुद्धि त्यांमुळे मुंबईस्थलाख्यांत त्यांनी आपल्या व्यवसायांत लवकरच अत्युच्च स्थान पटकाविले. इतकंच बरं, तर त्यांनी श्रेष्ठप्रकारचे वैद्यकीय संशोधन करून महत्प्रयासाने रक्तपित्तसारख्या भयंकर रोगावर उत्तम उपाय शोधून काढिल्यामुळे त्यांच्या कामगिरीची विलासतेतील 'Lancet' सारख्या प्रमुख शास्त्रीय नियतकालिकातूनहि त्याकाळी अतिशय प्रशंसा झाली होती. अर्थात् 'इतिहासाचार्य' राजवाण्यांनी त्यांची गणना प्रथमतः " सुप्रसिद्ध डॉक्टर व वैद्यशास्त्रसंशोधक " म्हणून करणे अवश्य नव्हते काय ? परंतु तसे न करता केवळ " पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणून त्यांचा ते निर्देश करित'त । वास्तविक संसृष्ट साहित्य, प्राचीन भारतेतिहास, तौषष्ट, शिलालेख इत्यादि विषयांत लक्ष घालण्याचे त्यांस प्रयोजनच काय होते ? परंतु त्यांची बुद्धिमत्ता असामान्य कोटीतील असून शुद्धतया बाळशास्त्री जांभेकर यांचा आदर्श त्यांच्यापुढे प्रत्यक्ष असल्यामुळे त्यांनाहि ह्या विषयाची गोडी लागली, आणि बौद्धे रोपल् एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकात अनेक महत्त्वाचे संशोधनपर लेख प्रसिद्ध केल्यामुळे त्या काळातील प्रमुख पुराणेतिहाससंशोधकांत त्यांची गणना झाली, परंतु त्या काळी बंगाल्यातील डॉ. राजेंद्रलाल मित्र प्रभृतींच्या बरोबरीने प्रसिद्ध पावलेल्या ह्या निदान संशोधकांचीहि " प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणून निर्देश करण्याची रा. राजवाण्यांना आवश्यकता घाटत नाही । परं, डॉ. भाऊ दाजींची लोकवेदा बरील दोन क्षेत्रातच झालेली नसून तत्कालीन सामाजिक, दैक्षणिक व राजकीय चळवळीतून ते प्रामुल्याने वगळले होते, आणि परिणामकारक इमजी घेते म्हणूनहि त्यांचा लैफिक होता. अर्थात् त्यांनी केलेले एवढे सार्वजनिक कार्य व " सामाजिक हित " लक्षांत घेऊन त्यांचा शुभनिर्देश करावयाचा तर त्यांच्या नावापुढे " प्रसिद्ध डॉक्टर, वैद्यशास्त्र-पुराणेतिहास-संशोधक, वक्ते व साधेजनिक कार्यकर्ते " अशा तो रा. राजवाण्यांनी करावयास नको होता काय ?

१. बाळशास्त्री जांभेकरांचा काळ हा तर त्यांच्याहि पत्तोकड्या । डॉ. भाऊ दाजी निघून पावल्यावेळी रा. राजवाडे इत्यांचा कार्ये असून त्यांचा लैफिक त्यांच्या स्वःच्या निवार्यदर्शक बराचसा बर्न तरी पटणे शक्य होते. परंतु ' इतिहासाचार्य ' जन्मास येण्यापूर्वीच सुमारे अठरा वर्षे बाळशास्त्री परलोकवागी झालेले असल्यामुळे त्यांना आपल्या पूर्ववर्तमान बाळशास्त्राच्या निषेध नामोघारापेक्षा फारशी अधिक माहिती नव्हती, आणि 'मालाकार' भिळगेकर हीच त्यांची आज शुभ्राउली अवस्थाने निषयासून त्यांना आपली कार्येही जशी भिळविली तसेच निचे शमरेहि उचलले ह्यात शंका नाही. एवढी बाळशास्त्राच्या जांभेकर व गोसावरेकर हे दोघांमुळे उरून ' लोकहितवादी ' यांची

गंगना आपल्या ४३ कन्या महाराष्ट्रियांतमुद्रां ते कां न करणे ? किंवा जेतावा. फुळे बोना १५० लेळांच्या प्राथमिक यादीतूनहि ते कां वगळने ? शिवाय बाळशास्त्री हे ऐतारुण्यात अकस्मात् दिवंगत झाल्यामुळे, आणि मागे दाखविण्याप्रमाणें त्याच्याविषयीच्या पुणेकराच्या विरोध व प्रदीर्घ अजलासुळे, रा. राजवाड्यांसारख्या बहुभुत संशोधकांला मुद्रां त्या महा-पुराणें खरें चरित्ररहस्य समजू नये, हे कांहीं साहजिक नव्हे काय ? अर्थात् त्यांना हे मध्यमजान नमल्यानंच त्यांना बाळशास्त्री जामेकराची गंगना केवळ एक “ सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक ” म्हणून केली हे स्पष्ट आहे.

तथापि ‘ इतिहासाचार्यांनीं आपल्या परिणत प्रजेनें अंतिम निष्कर्ष म्हणून महा-राष्ट्रातील येत्या शंभर वर्षांतील सान “ प्रतिभावान् ” पुराणांची जी नावें निवटून काढलीं आहेत त्यासंबंधी दोन अधिक शब्द लिहिल्याशिवाय ही गुणसमीक्षा पूर्ण होणार नाही, हे सात सर्वश्रेष्ठ पुरुष व त्यांचे गुणविदेश पुढीलप्रमाणें आढळतात —

१ सयाजीराय गायकवाड (प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् संस्थानिक)

२ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर (प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् निबंधकार व संस्थास्थापक)

३ महादेव गोविंद रानडे (बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् संस्थासमायक, इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारकार)

४ बाळ गंगाधर टिळक (प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक, संस्थास्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ)

५ शंकर बाळारुण दीक्षित (ज्योतिष-इतिहासकार)

६ अण्णा किलोस्कर (प्रतिभावान् सं. नाटककार)

७ गोपाळराय गोखले (संस्थास्थापक, शिक्षक व मुत्सदी)

वरील सात नावांपुढील रा. राजवाड्याचे गुणनिर्देश न्याहाळून पाहिले घरेच उद्-बोधक होणार आहे. कारण, ह्या गुणवर्णनात त्यांनी स्वतःची “ नवनवोन्मेषशास्त्रिणी भ्रष्टा ” म्हणजेच “ प्रतिभा ” (तथा भाषायाम् “ नहर ”) उत्तमप्रकारें निदर्शनास येते. येथें मुख्य मौजे अशी आहे की, ह्या सप्त विचारान्तीं निश्चिन केलेल्या “ प्रतिभावान् ” सत्कामधर्मे केवळ चौघांनाच त्यांनी हे असामान्य विशेषण स्पष्टपणें लाविलें आहे ! पैकी सयाजीराय गायकवाड हे संस्थानिक म्हणून व अण्णा किलोस्कर संशोधन नाट्याचार्य म्हणून त्यांचा विचार मान्य ठेवूं. म्हणजे, ‘ इतिहासाचार्य ’ जवानी “ प्रतिभावान् ” हे विशेषण साम्प्रदाय योजितात असे दोनच महापुरुष खरोखर ह्या सप्तवांन वरले : एक, विष्णुशास्त्री चिपळोणकर व दुसरे, बाळ गंगाधर टिळक. परंतु आधुनिक महाराष्ट्राचे मूर्धोभिविक गणिले गेलेले महा-पुराण महादेव गोविंद रानडे यांची गंगना, प्रस्तुत स्वकीं अंतिम निवडीतील सात “ प्रति-भावान् ” पुराणांत कसनमुद्रा रा. राजवाडे त्यांना “ प्रतिभावान् ” विष्णुशास्त्र्यांच्या खालचे स्थान देऊन आपल्या अभिप्रायांत केवळ “ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् ” होंच तेवकी विशेषणें लावतात, हे लक्षांत घेण्यासारखें आहे ! आणी गोपाळराय गोखले व शंकर बाळारुण दीक्षित यांना तर माझे “ बुद्धिमान् ” किंवा “ कर्तृत्ववान् ” असे विशेषणहि येथें लावूं न शिष्टपारे

राजवाडे "प्रतिभावान्" पुरातन प्रत्यक्ष मोजतात, त्यावरून त्यांची ऐतिहासिक व तौल-
निक शास्त्रीय पद्धति जशी मौजेची तशीच केवळ स्वयंप्रमाण व अद्वितीय म्हणावयाची नको
काय ? वर, त्यांच्याच गुणनिर्देशाप्रमाणे पाहिले तरी विष्णुशास्त्री चिपळोणकर हे केवळ
"कर्तृत्ववान् निबंधकार व संस्थास्थापक" असून महादेव गोविंद रानडे "बुद्धिमान् व
कर्तृत्ववान् संस्थास्थापक, इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारकार"
म्हणून त्यांस मान्य आहेत. मग अशा स्थितीत अवघी सात वर्षे 'निरंधमाला' गुफणाच्या
रसिक सौलीकाराला "प्रतिभावान्" हे श्रेष्ठपद देणे योग्य होईल, की दीर्घकालपर्यंत थंड
गोळा होऊन पडलेल्या मंदारगुट्ट देशात सतत पंचचैतन्यीय वर्षे आमरण झालून सर्वांगीण
चैतन्य निर्माण करणाऱ्या थोर "बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् विचारकाराला" व सार्वजनिक
नेत्याला तें देणे अधिक उचित व सार्थ होईल ह्याचा विचार सुज्ञानीय करावा ! अर्थात्
ह्यावरून ही गोष्ट सिद्ध आहे की, शास्त्राभिमाना राजवाडेगुट्टां विकारवश व गुरुभाष-
परायण असल्यामुळे ह्यातील वास्तविक भारतम्हण विसरतात इतकेंच नव्हे, तर आठ वर्षांनी
कनिष्ठ असणाऱ्या गुरुमाउलीची गणना व स्थापना न्या. म. रानड्याच्याहि वर विमदिकृत
करितात !

'इतिहासार्था'च्या प्रतिभावितामानुसार-म्हणजेच योज्यवस्तुत लहरीप्रमाणे-
विशिष्ट गणनें त्यांचे मूल्यमापन व स्थान कसे विचलित होतें ह्याचे दुसरे एक उदा-
हरण देऊन पुढें कळें. ह्याच्या ह्या सुप्रसिद्ध लेखातील पुढील विवेचनांत रा. राजवाडे
यांनी पूर्वोक्त ४३ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांपैकी २३ निम्नमागचे (१) मुत्सद्दी व
समाजकारणकुसारा, (२) गणितो, (३) कादंबरीकार, (४) काव्येतिहाससंशोधक,
(५) समाजसेवक, (६) प्रेषकार, (७) वेदान्तशास्त्रज्ञ, (८) वर्तमानपत्रकार,
व (९) नाटककार, असे एकूण नऊ वर्ग पाडिले आहेत. येथे पुनः मौज अशी की, ज्या
राजवाड्यांनी टिकाकाचा "प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून व डॉ. भांडार-
करांचा केवळ "पुराणेतिहाससंशोधक". म्हणून पूर्वा गुणनिर्देश केला आहे, त्यांनाच
आतां अनुक्रमे "मुत्सद्दी" व "काव्येतिहाससंशोधक" त्यांनी बनविले आहे; तर ज्या
शिबिरामपंत पराजप्याचा "वर्तमानपत्रकार व दमोक्तिशुशल वक्ता," व प्रो. विज्ञापूर-
वरांचा "गणित, संस्थास्थापक व मासिककार" म्हणून निर्देश करण्यात आला आहे,
त्या उभयतःनाहि त्यांनी आता "प्रेषकार-" बरीच प्रविष्ट केले आहे ! वास्तविक मूळ
गुणनिर्देश जर शास्त्रोक्त अगदील तर ह्या दोघांचा समावेश "वर्तमानपत्रकार-" वर्गांतच
व्हावयास नको होता काय ? असो. प्रस्तुत एवंदर विवेचनाचा निष्कर्ष हा की, 'इतिहास-
ार्था'नी केलेली ही "भट्टाराप्रीतील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् व कर्त्या
लोकांची मोजदाद" यरीच नदबोधक व मननीय झाली, तरी ही पांढीशी
अशास्त्रीय, एकांगी, कच्च्या माहितीवर आधारलेली, व पूर्वग्रहदूषित अगत्यामुळे ह्या परि-
गणनेतील विशिष्ट व्यक्तीविषयीच्या-विशेषतः पुरातन व पुण्याबाहेरील पुरातनबंधीच्या
राजवाडी कांठ्यास मुळीच प्रमाणभूत मानतां येत नाहीं. अर्थात् के. बाळ-
शास्त्री जोगेकर यांच्यासारख्या स्वेच्छेवर बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांची केवळ "सामान्य

पुराणेतिहासशास्त्र” म्हणून गणना करण्यात ‘इतिहासाचार्या’ंचे त्या आय आधुनिक महामाणांवेधार्थीचे अवगणन्य अज्ञानच अधिक प्रगट झाले आहे, असे म्हणण्याबाबतून गर्वितर कोणते ?

‘धन्वंतरी’ची ‘वाङ्मयसमीक्षा’ व कै. वाळशास्त्री जांभेकर

जथे गेल्या पिढीतील भाषा-शास्त्रेतिहास-ग्रंथ ‘इतिहासाचार्या’ राजवाडे यांची हो अशी कहा, तेथे स्वतःला त्याचे निप मूणविषारे आणि त्याच निविध क्षेत्रातील अन्यायक व संशोधक म्हणून आजकाल महाराष्ट्र-गारम्वर-गणमान बरेच मरमावलेले ‘वाङ्मयसमीक्षा’-कार ‘धन्वंतरी’ याचा प्रस्तुत प्रकरणे किंवा पाठ लागणार ! तथापि साहित्याचार्य प्र. के. अत्रे यांनी ‘समीक्षक’ मासिकाची भुरा आपल्या लावाकर भेन्यापासून गेली दोनअडीच बरी महाराष्ट्र-वाङ्मयसमीक्षेचा मळा त्यांनी आपले जीवश-र्यथ्य स्नेहो-सहकारी ‘धन्वंतरी’ याचा दिलेला वाचकाग स्पष्ट दिमत असल्यामुळे त्याच्या विशाल समीक्षणमूर्तीतून कै. वाळशास्त्री जांभेकर वाङ्मयसमीक्षेचे काही बहुमोल ज्ञानाचे कण इनस्ततः विस्तुरलेखे आढळतात त्यांनी अगदीच इपेक्षा करणे कम शक्य आहे ! त्यातून ‘धन्वंतरी’ची विद्वत्ता, त्याचा प्रदीर्घ व्यासग व साहित्यक्षेत्रातील उच्चधिकार ही जशी लोकप्रसिद्ध आहेत, तसे त्याचे वाङ्मयसमीक्षेचे क्षेत्रहि अछाट आहे ! आणि त्यावरून हे मद्गुह्य गजदे धंदेवाईक वृत्तचवनाची लेखक मजून ते वस्तुतः कोणी तरी निधविचालवीन “महाप्रज्ञित-प्राप्तायक” अमळे पाहिजेत हाविचची तिष्ठमात्र शंका राहत नाही. गेल्या दोनतोन वर्षांचे ‘धन्वंतरी’च्या लया लेखकांनी आक्रमिलेले विविध वाङ्मयविषय पाहिले तरी त्याच्या वैविध्याने सानान्य वाचक स्तिमित होऊन जातो ! त्यामध्ये शक्यतो विमलापासून डॉ. भांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन वेधपर्यंतची ऐतिहासिक विनिश्चिन्ता, मराठी नाटकाच्या शताब्दीपासून शशियर वाङ्मय व युद्धोत्तर वाङ्मयीन संयोजन वेधपर्यंतची वाङ्मयसमीक्षा, मराठी पत्रकारसंमेलनापासून प्रिंटिंग शास्त्रज्ञ व हिंदी स्वातंत्र्य वेधपर्यंतची प्रचलित राजकारणचर्चा इत्यादि कितीतरी विपन्न अधिकारवाणीने सामोवाग निवडिलेले आढळतात ! अर्थात् अशा महान् अधिकारी लेखकांनी कै. वाळशास्त्रीविषयक लिखाण हे मद्गवर्ण व अर्थपूर्ण अमळे पाहिजे, अशीच कोणतंही अपेक्षा करील. तथापि ‘धन्वंतरी’च्या संचाराची साहित्यभूमे जरी विशाल अमळे, आणि आपले लिखाण चिन्ताकार्य करण्याचा जरी त्याचा बराच प्रयत्न असला, तरी त्याची स्थिति थोडीशी “उद्वाहु वामना-”प्रमाणे ठिकठिकाणी हाताचांचे प्रत्ययास येते ! कारण, त्या विस्तीर्ण क्षेत्राबरोबर आवश्यक अगलेला त्या त्या विषयाचा संप्ले

* साहित्याचार्य अत्रे हे ‘समीक्षक’चे निजान् संपादक आणि रयाचे सावाशाश्व श्वेदी ‘धन्वंतरी’ हे त्यांनील मुख्य ‘वाङ्मयसमीक्षा’-कार असता, त्यांनी आपल्या मामिकान् अनुदलेखनाचा हा कर सतत चालू ठेवावा, हे आश्चर्य नमरे वाय ! त्यांच्या विषयाने शुद्धलेखना अद्याप्रकारे विरंबत होत असल्यामुळे मराठी ‘वाङ्मय’चा अथ.पात होत होत देवडीत ‘वाङ्मय’ होत चालले आहे, हा गोडीकडे ते लघु देतले काय ! —संपादक

मर्मग्राही अन्याय, निवचक ऐतिहासिक ज्ञान व शास्त्रगुद्द प्रतिपादन ही त्याच्याठावीं तिनक्याद्या प्रमाणात नमत्यामुळे त्याची ही 'बाळमयसमीक्षा' थोडीबहुत कचनीय अगली तरी ती अनेकवेळा अर्थावच्छेद्या पायावर उभारलेली, वाहीशी उपक, भ्रमोत्पादक व निराधार ठरते, असें बऱ्यांचे म्हणावे लागते. गात्रत आल्याला 'धन्वंतरी'चे बाळ-शास्त्रविषयक उत्तरेख मुख्यत्वेन मधुणीय अमल्याने त्याचा प्रपंच त्यानीं कसा काय केला आहे ते थोडक्यात पाहू.

जुलै १९४४ च्या 'समीक्षकांत' मराठी वृत्तपत्राचे ऐतिहासिक समालोचन करीत असतां 'धन्वंतरी' म्हणतातः—

“पहिले वर्तमानपत्र होतें तरी कसें ? मराठी वर्तमानपत्र २. ६. १८३२ सालीं प्रथम कापलें, वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जामेकर व भाऊ महाजन हे होते. त्यानीं कल्पना जी उपलब्धी ती अर्थाद परक्याची—इंग्रज राजकर्त्यांची असत. बाबे कुरियर किंवा तमलॅच काही तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र पाहून, त्यासारखें आपल्या मराठीतहि एक असावे असें त्यांना वाटल्यावरून त्यांनी हा उपक्रम केला. बाळशास्त्री जामेकर व महाजन हे दोघेहि त्या काळातील मोठे बुद्धिमान, विद्वान असून पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते. ह्या पत्रांत दोन विभाग असत. एक इंग्रजी व दुसरा मराठी. इंग्रजी विभाग बाळशास्त्री लिहीत व मराठी विभाग भाऊ महाजन लिहीत. भाऊ महाजन हे बाळमित्रांसें सदाशिव काशिनाथ कर्त वारू छत्रे ह्यांचे मेहुणे होते. मराठीची आवड त्यानीं बघाचिन् वारू छत्र्याच्यामुळे उत्पन्न झाली असली. 'ह्या दर्पण वर्तमानपत्रां' ह्यांची मोठी कीर्ति पाहिली, ६०' (पादोपा-आत्मचरित्र).

मराठीतील पहिल्या 'दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार असे खंडे सेसक होंगे. तेव्हा नव्वट नाही कीं, ह्या पत्रांचे लोकांची मनें आवर्णून घेतलीं हें पत्र पाचमहा वर्षेच चाललें असावे, ६.”

अशा प्रकारे अमर वर्षापूर्वी 'दर्पण'च्या रूपानें पहिले मराठी वृत्तपत्र निघाल्याचा वृत्तान्त सांगत त्यानंतर 'सुवई अवधार', 'प्रभाकर', 'ज्ञानप्रकाश', ह्या पहिल्या पिढीतील वर्तमानपत्रांचा अल्प परिचय 'धन्वंतरी' यांनीं वाचकास करून दिला आहे. परंतु हा सर्व वृत्तान्त बारकाईनें पाहिल्यास तो बहुतांशी रा. अं. झ. शेजवलकर यांनीं 'किल्लोस्कर' मासिकाच्या १९३७ च्या दिवाळी-अंकात “एक दानकापूर्वीचीं मराठी वृत्तपत्रे” नावाचा तो एक उद्घोषक लेख लिहिलेला आहे त्याचाच मागेपुढे करून दिलेल्या कमी-अधिक अनुवाद अमल्याचे स्पष्ट दिसून येतें ! तथापि 'धन्वंतरी' नें आपलें हें वदमय-रगायन दुसऱ्याच्या मधीतून उचलून घेतल्याचा मुत्ताबी मोठे लागू दिलेला असला तरी रा. शेजवलकराच्या व त्याच्या लेखातील पुढील काही वचनानुगुण अवतरणावरून ही गोष्ट राहज सिद्ध होतेः—

‘ धन्यंतरी ’ची ‘ घाटमयसमीक्षा ’ व के. वाळुशास्त्री जांभेकर १८९.

रा. शेजवलकर (१९३७)

“ मुंबई अक्षराचे पहिले दोन अक्ष
१३ × १० इंच आकाराचे दुकळमी
छापले. निमच्या अक्षरामून आकार वाढून
१७ × १३ इंची शाला व मजकूर तीन
कॅलमान छापला जाऊं लागला. ”

“ मुंबई अक्षर पत्र फार दिवस
चाललेले दिसत नाही. ”

“ मग १८४१ च्या दम्याच्या सुमा-
राम हें [प्रभाकर] निघले. याचा आकार
लहान ११ × ९ इंची, बऱ्याच, साधे, ...
अने. ”

“ इंग्रजी राज्यपद्धतीवर यात प्रथमच
टीका मुरवान शाली. ”

“ लोकहितवादींच्या प्रतापाने छाप
लेले निबंध आपणाम उपलब्ध आहेत,
त्यांमधून या पत्राचा दर्जा म्खित होतो.
त्याकाळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान मुख्यत्वे
यात लिहीत असत. ”

“ यातील लेखांची भाषांतरं टाइम्स
या इंग्रजी पत्रांतहि टिकेमाठी देत. ”

“ तें पुरोगामी महाराष्ट्रीयीचें तत्त्वलीन
मुखपत्र होतें. ”

“ वर्तमानपत्राची प्रथा मुंबईत बसवून
शास्त्रानंतर पुण्यास हें नवें वारें आले. ”

“ ज्ञानप्रकाशाच्या पहिल्या पानावर
आठवड्याचें पंचांग, पुण्याच्या बाजाराचे
निरख ऊर्फ बाजारभाव, हवेचें उष्णतामान,
व सरकारी जाहीरनामे देण्याचा प्रघात
आरंभी होता. सरकारी कामदारांच्या नेम-
णुकीनी अर्धे पान अडे. ६० ”

‘ धन्यंतरी ’ (१९४४)

“ हें ‘ मुंबई अक्षर ’ पत्र ग्रंथम
१३ × १० इंच आकाराचे दुकळमी अने.
पुढे १७ × १३ इंचातका [“ इंचा-
तका ” हें शुद्ध] त्याचा आकार शाला
व मजकूर तीन कॅलमान छापला जाऊं
लागला. ”

“ मुंबई अक्षर काही फार दिवस
चालले नाही. ”

“ त्यानी १८४१ च्या सुमारास
‘ प्रभाकर ’ हें पत्र काढलें. त्याचा आकार
११ × ९ इंचाचा [“ इंचाचा ” हें शुद्ध]
होता. त्याचें शाय स्वस्थ साधे होतें. ”

“ रमजी राज्यपद्धतीवर टीका त्यांतच
प्रथम मुद्र शाली. ”

“ त्याकाळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान
मुख्यत्वे कम्म त्या पत्रात लिहिते.
[“ लिहित ” हें शुद्ध]. लोकहितवादींची
शतपत्रे त्याच वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध शाली.
त्यांमधून ‘ प्रभाकर ’ पत्राचा दर्जा लक्षत
येतो. ”

“ त्यातील लेखांची भाषांतरं टिकेमाठी
टाइम्समध्ये येत. ”

“ त्या काळातील पुरोगामी
विचाराचें हें पत्र होतें. ”

“ वर्तमानपत्र काढण्याचें वारें मुंबईतून
पुण्यास आले. ”

“ आठवड्याचें पंचांग, पुण्याचे बाजार-
निरख, हवेचें उष्णतामान, सरकारी जाहीर-
नामे हे आरंभी असत. नंतर नेमणुकीत
अर्धे पान जाई. ६० ”

येणेंप्रमाणें ‘ धन्यंतरी ’ नी रा. शेजवलकराच्या लेखांतून शब्द, वाक्यांश व -

विधानं ततोतंत उचललेली असता ती कोठेहि अवतरणचिन्हाकित केलेली नाहीत अथवा त्याचा सर्वसामान्य ऋणनिर्देशहि केलेला नाही, हा ग्रामणिकपणा म्हणता येईल काय ? *

तथापि प्रस्तुत विद्वान् समीक्षाकार मूळ ऐतिहासिक साहित्य पाहण्याच्या भरीस गुढीस न पडता आपले तर्कवितर्क कसे रचतात हे त्याच्या 'दर्पण'विषयक अल्प वृत्तान्ताने वरूनहि दिसून येते. "मराठी वर्तमानपत्र इ. स. १८३२ साली प्रथम काढले." [हा वाक्यप्रयोग 'धन्वंतरी' सारखे भाषाशास्त्रज्ञ योजितात म्हणूनच तो शुद्ध व आभिजात समजावा काय ?], आणि "वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते." असे ते नि.संदिग्धपणे सांगतात. परंतु ह्या महत्त्वाच्या विधानाला 'धन्वंतरी' काही निश्चित पुरावा देऊ शकतील काय ? त्याचें हें विधान सर्वथा मिथ्या व काल्पनिक आहे. ह्यासंबंधी प्रस्तुत ग्रंथाच्या दुसऱ्या परिशिष्टात सरकारी दप्तरस्थान्यातून उद्धृत केलेले मूळ निघसनीय कागदपत्र वाचून राहिलें, पण निदानपक्षी मराठी वाङ्मयाच्या ह्या प्रसिद्धतज्ज्ञानी 'ज्ञानोदय'—चार, 'कविचरित्र'—चार, 'सुंदर'—वर्णन—चार, 'सरस्वतीमंडल'—चार, दादोजी पांडुरंग प्रभुतीच्या अनेक जुन्या लेखातून 'दर्पण'—वर्तें म्हणून केरळ एकट्या बाळशास्त्री जांभेकराचाच स्पष्ट नामनिर्देश केलेला आढळतो, हें तरी लक्षात घ्यावयास नवी होतें काय ? भाऊ महाजनासंबंधीचा हा भ्रम १८९० नंतरच्या काही अतृप्त व गहाळ मराठी साहित्यिकांनीच निर्माण केला आहे ! बरे, १९३३ मध्ये रा. पाणसरे यांनी 'निनिघटना'तून 'दर्पणा'चा थोडासा परिचय करून दिल्यानंतर तरी 'धन्वंतरी' सारख्या सशोधकांनी, त्या पत्राचे एकदोन वर्षसंग्रह स्वतःला सरकारी दप्तरस्थान्यात अवलोकनार्थ सहज उपलब्ध असता, सन १९४४ सालीमुद्दा केवळ आपल्या प्रतिमाविलासावरच अवलंबून काहीतरी सिद्धान्त ठोकून द्यावा, हे क्षम्य आहे काय ?

"वाजे दूरियर जिवा तसलेच काही तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र पाहून त्यासारखें थापल्या मराठीतहि एक अशीचें असे त्यांना वाटल्यावरून त्यांनी हा उपक्रम केला," असे 'धन्वंतरी' पुढें सांगतात. परंतु 'दर्पण'—चार बाळशास्त्री जांभेकर "वाजे दूरियर जिवा तसलेच काही तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र" पाहून धातुरमातुर चालूं फरपारे आजकालचे साहित्यिक नव्हते ! त्यांना देशोजतीची, तळमळ होती ; स्वजनार्थे अज्ञान दूर करून इंग्रजी भाषा, युरोपीय वाङ्मय व शास्त्रज्ञान याचा त्यास परिचय करून देण्याचा त्यांनी संकल्प केला होता, आणि त्यास खेकमुषारेणेचें नांव मार्ग त्यांना दाखवून यावयाचे होतें. अर्थात् 'धन्वंतरी' कल्पितात त्याप्रमाणें 'दर्पण' हो 'दूरियर'—सारख्या इंग्रजी वर्तमानपत्राची नकळ न घेऊन देश-काल-वर्तमान पाहून स्वदेशाधवना मार्गदर्शन करण्याचें आणि प्रजेचीं मात्हाणीं सरकारापुढें योग्य रीतीनें मांडण्याचें महत्त्वाचें

* प्रस्तुत प्रकरणी अज्ञाप्रकारची ठिकठिकाणी हातचलाखी करण्याचा पद्धत आन 'मराठी निघतकालिकांचा इतिहास' ह्या मराळग्रंथाच्या कलौकडे आतो. त्या सद्गुण्यांना आपल्यावरील हस्तक्षेपाच्या दोषारोपाचें सेवटो बसे परिभागेन वराबें लागले नें रा. शेजवलकर मणि शस्त्रीनी ! —संपादक

मधन म्हणून त्यांनी त्या घटनांचा उपक्रम केला होता; आणि शास्त्रा-बोलिले व वृत्तग्रंथ ही पाश्चात्य सुधारणेची बहुतेक साधने येथाला प्रान्तात मराठाशास्त्रासि पूर्वोक्तियेन सर्वोत्तम आत्मामुळे ‘ समानाचारदर्पण ’, ‘ संवादकौमुदी ’ त्यागारम्या आद्य भगवती घटनांचे उदाहरण त्यांनी आपल्या मधोर काहीन ठेविले होते असे दिसते, तथापि ‘ दर्पणा ’चे उत्पत्त्य अथवा काळजीरवेंच पाहियान असे दिसून येत की, त्याची रचना यथोक्त ही पुष्कळशी १८१३ व आपल्या परिस्थितीत अनुक्रम अशीच संपादकांनी घेतली होती. प्रस्तुत प्रयत्न प्रथमतःमिथि उभय केलेला ‘ दर्पणा ’चा “ प्रस्ताव ” व “ नियतकालिक लेखांपासून जे स्वार्थ होतात त्याविषयी, ” हे दोन लेख पाहिले असता त्याचे अत्यंतारहम्य स्पष्टपणे दिसून येतले. “ वाङ्मयशास्त्री जांभेकर व मऊ महाजन हे दोघेहि [येथे अनुस्वार कजाला ?] त्या काळातील मोठे बुद्धिमान, विद्वान [अशा शब्दांनील अन्य ‘ न ’ चा पाय मोडणे हे अशुद्ध होय, असा आधुनिक मराठी भाषाशास्त्रज्ञांचा दण्डक टिंगलो !] अन्व पद्धत्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते ” , असे ‘ धन्वंतरी ’ येथे सांगतात, परंतु भाऊ महाजनाचा बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता वन्यापेक्षी अगदी तरी ती वाङ्मयशास्त्राच्या विद्वानेकर्याच आधाधार होती, हे म्हणजे वस्तुस्थिति-निदर्शक नवून त्यास तत्कालीन लोकमताचा किंवा लेखाचा मुळीच आधार आदरित नाही. ‘ धन्वंतरी ’-सारख्या अ. वुनिक माहिण्याचाच हा एक रम्य कल्पनाविलास होय ! ते दोघे त्याकाळचे “ पद्धत्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते, ” असे क्षणभर गृहीत केले, तरी ‘ दर्पणा ’ नील “ मराठी निमाय भाऊ महाजन लिहीत, ” हे विधान जिनकें अगम्य निश्चयेच निरपेक्षिद आहे. कारण, एक तर ‘ दर्पणा ’च्या संपादक्या लेख-मात त्याचा मुळीच संशेद नव्हता, आणि दुसरे, त्याची मराठी बाजू भाषाशास्त्र्यांत अगदी श्रेष्ठच्या काळांत स्वार्थ बदलित् काही अंत अवलंब [हेहि श्रेणी आद्यपर्यंत साधार सिद्ध केलेले नाही !], तरी त्याचमन त्याची तरी योग्यता व्यक्त होत नाही; कारण, ‘ दर्पणा ’ची मराठी बाजू ही केवळ वाङ्मयशास्त्राच्या श्रेणी लेखाची छाया असे. “ मराठीची आवड त्यांना [म्हणजे भाऊ महाजनाचा] बदलित् बाजू छत्र्याच्यामुळे उत्पन्न झाली असावी, ” असे ‘ धन्वंतरी ’ म्हणताना; पण बाजू छत्रे परलोकवासी झाल्या-वेळी भाऊचे वय सुमारे चौदा वर्षांचे अगून अद्यापि त्याचा पाठशास्त्रीन अभ्यासक्रमहि पूर्ण झालेला नव्हता, हे त्यांस माहोन नसावे ! परंतु येथे मोड अशी आहे की, त्याच वाक्याची - “ त्या दर्पण वर्तमानपत्रांत त्याची मोठी घीर्ति वाढविली ६. ” पुढील वाक्याचा अन्वय होत असण्याने हा वस्तुनः वाङ्मयशास्त्राचा कीर्तिलास ‘ धन्वंतरी ’ नी भाऊ महाजनांचा महजमुलम कल्प दिला आहे !

‘ धन्वंतरी ’ पुढे लिहितात.— “ मराठीनील पद्धत्या ‘ दर्पण ’ त्या घटनांचे संपादक हे असे एक पद्धत्या प्रतीचे श्रेणी लिहिणार व दुसरा पद्धत्या प्रतीचा मराठी लिहिणार असे संशेद लेखक होते. नेटदा नकळ नाही की, त्या पत्रांचे लेखांची गने आकर्षून घेतली. ” आतां येथे तरी मोष्ट एवढी मात्र दिसते की, “ त्या पत्रांचे लेखांचीं गने आकर्षून घेतली ” अगदी किंवा तिनघीचीं बदलित् नमर्थ, तरी ‘ धन्वंतरी ’चे हे काल्पनिक

विधान त्यांच्या वाक्याचे मन आकर्षून घेते त्यापेक्षा त्याची ही प्रस्ताविक वाक्यरचना वाचकाच्या चांगली अडसळावयास लावते ! कारण, " मराठीतील पहिल्या 'दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक " ह्या शब्दयोजनेकडून मराठीत 'दर्पण' नामक वृत्तपत्र एकाहून अधिक निघाली की काय, म्हणून तो थोडासा बुचकळ्यात पडतो ! ह्याच्याऐवजी 'दर्पण' ह्या मराठीतील पहिल्या वृत्तपत्राचे, " अशी ही मराठी रचना असती म्हणजे त्याचा हा गोंधळ होता ना ! त्यानंतर वाचवाला दुमराहि एक उलमडा चटकन होत नाही तो हा की, 'दर्पण' हे जर " मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र " असे येथे सांगितले आहे, तर " ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे " दोघे काय म्हणून ?— " एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार. " म्हणजे, ह्या शुद्ध मराठी पत्राला एक इंग्रजी लिहिणारा संपादकहि लागत असे की काय, अशी शंका त्याच्या मनात बोकवते ! मग ह्यापेक्षा हे वर्तमानपत्र इंग्रजी-मराठी स्वरूपाचे होते, असे स्पष्ट फा सांगू नये ? परंतु इतकेच नव्हे, तर 'धन्यंतरी' च्या ह्या वाक्यरचनेत दुसरेहि अर्थ-गोभीर्य अथवा अर्थसौंदर्य घाटविलेले असलेले वाटते. ह्या शब्दयोजनेने त्याचवळी मराठी-पेक्षा इंग्रजीची प्रतिष्ठा कशी अधिक होतो, हेहि त्याने नाभिषयने थोडक्यात व्यक्त केले असावे ! कारण, " वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते ", असा भारती अपभ्रान्त केव्हायतर " एक [म्ह० बाळशास्त्री] पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार " असा इंग्रजी संपादकाचा बहुमानार्थी अनेकवचनी प्रयोग त्यांनी केला आहे, तर " दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार " असा एव-कचनी प्रयोग करून मराठी संपादकाचे लघुत्व त्यांनी दर्शविले आहे ! शिवाय ह्याच एका वाक्यात पुनरुक्तीचा दोष पत्करूनहि ते दोघे " असे खेदे लेखक होते " म्हणून त्यांनी सांगितले आहे ! घरोघरच " तेव्हा नवल नाही की, ह्या " त्याच्या वाक्याने " लोकांची मने आकर्षून घेतली " जातत ! बरे, 'दर्पण' " हे पत्र पावतहा बरेच चालले असले, " असे जे शास्त्रीय अनुमान 'धन्यंतरी' यानी केले आहे त्याला तरी आधार काय ! हे " संदेहपद " त्यांनी केवळ आपल्या " अंत करणप्रवृत्ती "ने उलमडले असले, असे आम्हास प्रथमार्थी वाटले. परंतु वोटें तर बाळीमात्र आधार असल्याशिवाय त्यांनी सर्वस्वी कल्पनिक विधान वारंवार करणे शक्य नाही असा विचार करता, रा. शेजवलकरांनी आपल्या पूर्वोक्त लेखात, " हे [म्ह० 'दर्पण'] सन १८४० पूर्वी निदान तीन-चार वर्षे चालून बंद झाले, " असे जे चुकीनेच म्हटले आहे, त्याच विधानाचा हा सुखीदार अनुवाद असल्याचे दिमून येते ! कारण, 'दर्पण' १८३२ साली सुरू झाले, ही गोष्ट सर्वमान्य असल्यामुळे " १८४० पूर्वी ... तीनचार वर्षे " म्हटले काय, किंवा १८३२ नंतर " पाचवहा वर्षे " म्हटले काय ह्या गूढ ऐतिहासिक घटनेत विशेष अंतर ते काय पडणार, आणि बोणाचा घतयात तो काय होणार ! कमुस्विनि मात्र अशी की, ते सुमारे साडेआठ वर्षे चालून १८४० जूनच्या शेवटी बंद पडले !

'धन्यंतरी' नी प्रसंगस्थान् बाळशास्त्री जांभेकराचा नामनिर्देश इतरत्रहि केलेला आहे. सप्टेंबर १९४४ च्या 'समीक्षका' व " अव्यय इंग्रजीतील [लेखन -]

शैली-” मंत्रांची विवेचन करतांना [“ अव्यक्त ” हा शब्द जोरदार वाटत असला तरी [“ अव्यक्त ” हे त्याचें शुद्ध रूप होय.] ते लिहिलेले:— “ केळकर व आपटे ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत कोणी झाले असतील तर लोकहितवादी, चिपळूणकर, टिळक, गोळे हे लेखक होते [“ होत ” असे म्हणावे]. लोकहितवादी ह्याचें वळण पुण्याचें आहे. त्याहून मित्र असे वळण मुंबईचें होतें व त्यामध्यें शुद्ध, भक्ती, फडके, दादोबा पांडुरंग, जांभेकर, भाऊ महाजन वगैरे मंडळी स्थापना करीत असत, पोरने चिपळूणकर, राजवाडेशास्त्री, गोडबोले वगैरे पुणे-मुंबईच्या मित्र वळणात लिहितांना आडळतात. पुण्याचें वळण जर गृहस्थी असें मानिले तर मुंबईचें वळण शास्त्री होरेस एक देशावरील व दुसरे संस्थांतील असेंहि त्यांना मानण्यात येतें, ... अव्यक्त इमर्जान मराठी लेखनशैली प्राथमिक, शालेय [‘ शालेय ’ हे शुद्ध] स्वस्थान होनी विख्यात प्रौढता नव्हती, अभिजातता तर नव्हतीच नव्हती.”

‘ धन्वंतरी ’ची स्वतःची लेखनशैली टिळकाची सरी लेखनीय असे ह्याचें प्रथमतः परोक्ष परिच्छेदातहि धोडकडुत आढळते. “ केळकर [न वि.] व आपटे [इ. ना.] ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत कोणी झाले असतील तर लोकहितवादी, चिपळूणकर टिळक, गोळे हे लेखक होते, ” हे विधान संपूर्ण आहे काय ? चिपळूणकर व टिळक ह्यांचा निर्देश ठीक आहे, परंतु ‘ लोकहितवादी ’च्या लेखाचा परिणाम त्यांच्यावर “ प्रत्यक्षरीत्या ” झाला होता, हे कसाबहान ? त्यांचा ‘ निबंधसंग्रह ’ केळकर-आपट्यांच्या विद्याविद्वत्तेत तरी कितपत बाधिला जाई ? ‘ ऐतिहासिक गोष्टी ’ व ‘ राजस्थानाच्या इतिहास ’ ही त्यांची पुस्तके त्या काळी अप्रसक्त बाधिली जायत्याचीं, अर्थात् ‘ निबंधमाला ’ व ‘ केसरी ’ ह्यांवरून मुख्यतः त्या पिढीतील लेखकांवर संस्कार झाल्याचा, परंतु येथें मुळावे वळ टिळकाचाच नामोसार त्या काळी पक्क झालेला काय ? १८८० ते १८९० ह्या काळावर्षांत तरी “ केळकर व आपटे ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत ” झालेले असे स्वतः टिळकाचे म्हणून कोणते मराठी लेख प्रसिद्ध होते ? उत्पत्ती, १८८१ ते १८८७ पर्यंत आगरकर हेच ‘ केसरी ’चे मुख्य संपादक व लेखक होते, आणि त्यानंतर ‘ सुधारक ’ पत्राचे संपादक म्हणुन ह्यांच्याच लेखांची छाप दत्तालीन सरण मंडळीवर अधिक पडत असे, हे ‘ धन्वंतरी ’ना विदित आहे काय ? आणि ह्या टोपीने प्रकृत स्थली टिळकाच्या परोक्ष, विमल अगोदर, आगरकरांचा नामनिर्देश करणें अवश्य नव्हतें काय ? परंतु तसें न करता ‘ धन्वंतरी ’नी गोळे याचें नांव घेतलें आहे, ते सधुनिक कर्म ? गोळे यांच्या लेखनशैलीची प्रसिद्धि मुख्यतः त्यांच्या दोन ग्रंथांवर आहे — एक ‘ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या ’ व दुसरा ‘ हिंदुधर्म आणि सुधारणा. ’ परंतु हे दोनहि ग्रंथ केळकर-आपट्यांच्या विद्याविद्वत्तेनंतर कित्येक वर्षांनी प्रसिद्ध झालेले नाहीत काय ? ‘ धन्वंतरी ’च्या लेखनशैलीची अशी एक सक्कल आहे की, उदाहरण साधण्याचें झालें की, चार प्रसिद्ध नावांपरोबर अधिक बुद्धानुक्त विचार न करता चारदोन अप्रसक्त नावे सहज घुमवून साधण्याची ! कारण, त्यावरून अतर्क्य बाचकाना असें वाटतें

धो, पारोपरच लेख मोठ बोलवळ न पडुधुन आहे । ही चातुर्वर्ण्या त्यांनी नगलाच पुढे पुन प्रवृत्त केली अ हे ते मांगतात — “लेखितपाटी घाचे वळण पुण्यात आहे त्याहून भिन्न अरी वळण मुंबईचे होते व त्यामध्ये शुक्र, यत्ते, फडके, दादोरा पांडुरंग, जामेवर, भाऊ महाजन वीरे मटवळी लिखाण करीत अथवा ” अर्था “अवल इमर्णातील शैलीकार ” म्हणून दादोरा पांडुरंग, जामेवर, भाऊ महाजन यांचे नामनिर्देश ठीक आहेत, आणि त्याची नावे कमीअधिक प्रमाणात आहेत परंतु “शुक्र, यत्ते, फडके ” हे लेखक कोण, कधीचे आणि त्याची लेखनशैली कोठे प्रवृत्त झाली, हे आपणाल्हे माहित नसेल तरी त्यातून शक्यतेत काय ? निवडून त्याचा नामोघार येथे करण्याचे प्रयोजनच काय ? ह्यापैकी फडके म्हणजे ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण’ ह्या एका लहानशा आय व्याकरणप्रणाचे वर्त गवाधरशाही हे दिसतात परंतु व्याकरण, गणित ह्यासारख्या विषयावर अतृप्तस्वर रचना करणारा ‘शैलीकार’ होऊ शकतो कींकाय ते ‘धन्यतरंगी’नीच सांगितले पाहिजे ‘हिंदुधर्मतत्त्व’ ह्या नावाचे त्यांनी पुढे एक लहानसे पुस्तक १८५२ मध्ये लिहिले आहे, परंतु ‘धन्यतरंगी’सारख्या विद्वान् तशोधकांनामुखा त्याचा कथितच वाग लागलेला असतो ’ आणि “शुक्र, यत्ते ” याची पोड तर स्वतः त्यांनीच बरून दिल्याविना अज्ञानाना होणे अशक्य । वरी, खरा मार्मिक वाक्प्रयोगशील असा आपल्या लेखनात स्थूल, पाल व व्यक्ति ह्यांच्यासमर्थाने निवेदन करताना योग्य तो अनुक्रम वा तारतम्य दर्शविण्यास चुरत न हो । परंतु ‘धन्यतरंगी’ची तद्वा फाही बेगळेच कशी असते हे त्यांनी तत्कालीन मराठी लेखकात जे पारोपर अप्रगण्य त्या जामेवराना जवळ जवळ शेवटी टपलून दर्शविले आहे । इतकेच नव्हे, ज्या “अवल इमर्णा”काल-धन्यतरंगी ते येथे विवेचन करीत आहेत त्यामध्ये “शुक्र, यत्ते, फडके ” यांच्यावेळात हुमरे जे खनेच बरवड व प्रसिद्ध लेखक होऊन गेले त्याचा नामनिर्देश त्यांच्या जागी प्रथमतः त्यांनी कधी अगत्याचे नव्हते काय ? आणि ‘धन्यतरंगी’ना अप्रगण्य वाटत असलेल्या ह्या वर्गाचा उल्लेख स्वतः त्यांच्याव्यतिरिक्त अन्य कोणा शुन्यान्वश विद्वानांनी तशाप्रकारे केल्याचे ते दाखवू शकतील काय ? उलटपक्षी, ज्या ‘मुंबई वळण’चा शोध ‘मराठी वाङ्मयविवेचन-’कार रा. गि. जोशी यांनी प्रथम लाविला त्यांनीच ह्या सधर्मात “शुक्र, यत्ते, फडके ” ह्या त्रिकर्मास सर्वथा वगळून पुढील नावाचा अधिक यथार्थतेने उल्लेख केलेला आहे ! ते लिहितात — “त्यावेळच्या प्रथकारामध्ये वाळशाही जामेवर, सदाशिव काशिनाथ छत्रे हरी पेशवजी, गो. ना. माडगावकर, रावसाहेब मंगलिक, दादोरा पांडुरंग हे मुख्य होते ” (११८) वरचे रा. जोशीच्याहि पुढीं सुमारे चाळीस वर्षे ‘विविधजनविवेचन’ (मार्च १८७८) ह्या प्रसिद्ध मासिकात ‘महाराष्ट्रयोत्तेजन’ नामक महत्त्वकांक्षी निष्ठावा लेखक, “सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाल गवाधरशाही, हरी पेशवजी, भोविक नारायण हे आमच्या मराठी भाषेचे हृषीक, डायन, टोप, अडिसनच होत, ” असे ह्या “अवल इमर्णातील शैलीकारा-”मधील लिहितो, हे ‘धन्यतरंगी’च्या कधी अवलोकनात आले आहे काय ? जर आलेले असते तर “शुक्र, यत्ते, फडके ” ह्या अप्रसिद्ध वर्गाचा उल्लेख करण्या-

ऐवजी त्यांना वदाचित् ह्या मंदर्भात “ छत्रे, हरी भेरावरी, भाटणाकर, ” यांचा नाम-
निर्देश करणे योग्य होय, असे पटले येते. ‘धन्वंतर्या’च्या बोंगळण्याचा दुसरा एक
विशेष म्हणजे, एखाद्या दुन्या लेखकाचे मने पूर्वीच कोणी सप्रमाण मंडित केलेले असले
ती ते पुनः आपला सारामार विचार काही एक न दर्शविताच त्या विषयात हट्टच
सोडून द्यावाचें ! मराठी लेखनदौलीतील “ मुक्तेचे वटण ”, व “ पुण्याचे वटण ” असा
काहीसा अशास्त्रीय भेद पूर्वीक ‘ मराठी भाषेची घटना ’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते रा. जोशी
याना कल्पिला, परंतु तो बसत. कदा पुढेचा आहे हे प्रो. द. बा. पोतदार याना ‘ मराठी
गद्याचा इंप्रजी अवतार ’ ह्या आपल्या पुस्तकान १९२२ मध्येच चापल्या रीतीने
विवाद केलेले आहे (उपोद्घात, पृ. १२-१५) तरीमुळा ह्या चर्चेत कोणतीहि भर
स्तनः घालण्याच्या भरास न पडता ‘ धन्वंतर्या’नी जोशीबाबांचा नामोभार टाळून
त्याचा रंडित मुद्दा पुनः येथे उपस्थित केलाच आहे असो.

आता हे विद्वान भाषा-या भयममीलक स्वतः लक्ष इतिहाससंशोधकहि समजतात,
त्याअर्भा त्यांना वाळुशास्त्री जांभेकराच्या ह्या क्षेत्रातील कामगिरीचा कितपत शोध
दगला आहे हेदे अवश्य पाहिले पाहिजे ह्या दृष्टीने म्याचे ‘ समीक्षका ’तील दोनतोन
लेख वाचनीय आहेत. ‘ राष्ट्रोत्थापनी लेखक व संशोधक लोकमान्य टिळक ’
(ऑगस्ट १९४५) ह्या टीकासंग्रहात ते लिहितात — “ पुरातत्त्वाच्या संशोधनात हुंटे,
भांडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे ही मंडळी होती. परंतु अध्वल दर्जाचे राजकारण
बळून पुनः पुरातत्त्वविषय तत्त्वाच्या बरोबरीचे कार्य टिळकांनी बळून दाखविले. ” (पृ. ८).
पुनः ‘ डॉ. भांडारकर व महाप्राचीन संशोधन ’ (ऑक्टोबर १९४५) ह्या
लेखात त्यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत. — “ ह्या सर्व पाश्चात्य संशोधकात बरोबरीचे
स्वाम पटकाविण्याच्या योग्यतेचे आपल्या सादारांतील पंडितांमधे केवळ नव्हे, तर सर्व
भारतवर्षातील पंडितांत अप्रगल्भ असे पांडित म्हणजे डॉ. रामट्टणपंत भांडारकर हे होत.
महादेव मोरेवर हुंटे, बक्षिनाथ शंकर [स्वतः बक्षिनाथपंत आपल्या बडिलाचे नाव
‘ निरंक ’ असे लिहीत असयाचे आढळते] तेलंग, बक्षिनाथ बापूजी पाठक, ही
आपल्याकडील आगरी ज्येष्ठनीस नावे होत. न्यायभूति रानडे ह्यांचेहि नाव आवायत
निर्देशाव्यासारांले आहे. परंतु त्यांना सर्वोपेय सामुदायिक उत्कर्षाची पूर्ण कल्पना व त्याच
अनली तरी संशोधनाच्या एखाद्या शाखेत सूक्ष्मता व पारंगतता त्यांच्याल नव्हती हे बखूब
करणे भाग आहे. इ. ”

वरील दोन उद्गारांचा अवतरणावद्दने ‘ धन्वंतर्या ’ चा इतिहाससंशोधन-क्षेत्रातील
आधिकार कितीसा आहे हे थोडेबहुत दिसून येते. पहिली महत्त्वाची गोष्ट, त्याचे ह्या क्षेत्राचे
ज्ञान उथळ व मर्यादित आहे; आणि दुसरी म्हणजे, प्रसंगाप्रमाणे किंवा लहरीप्रमाणे
ही त्याची सारामारसमीक्षा बदलत येते ! पहिल्या लेखात ‘ राष्ट्रोत्थापनी ’ टिळकांचे
स्तोम असल्याने “ पुरातत्त्वाच्या संशोधनात हुंटे, भांडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे ’
यांच्या “ बरोबरीचे कार्य टिळकांनी बळून दाखविले, ” असा गिहान्त ते सांगतात; परंतु येथे
मौज असो की, ‘ डॉ. भांडारकर व महाप्राचीन संशोधन ’ ही कथिपंचमीची

पोथी हाती घेताच जुन्याकल टिळकाना सर्वस्वी वमल देऊन “ आपल्या महाराष्ट्रातील पंडितातच वेचळ नव्हे, तर सर्व भारतवर्षातील पंडितात अभ्रगण्य असं पंडित म्हणजे डॉ. रामचृणपंत भांडारकर हे हेत, ” असं त्याचं स्तुतिस्तोत्र ते गानात ! बरं, “ सर्व भारतवर्षातील पंडितांचा ” शोध ‘ धन्यतरंगी ’ ना कितपत असेल त्याची कल्पना ह्या क्षेत्रातील “ आपल्या महाराष्ट्रातील पंडितांचा ” शोध त्यांना नितपत लागला आहे त्यावरूनच सहज परत येईल त्याच्या मतं “ कुटे, भांडारकर, रेलग, पैय, राजवाडे ” त्यांमतिरिच टिळक व पाळक हींच वाय ती महाराष्ट्रीय पंडितांची गणनीय नावं होत, आणि ह्यातहि जुन्यातल्या जुन्या बुढ्यांनीच न्याना कुटित वेळं आहे,—वारण, त्याच्या काळापलीकडे त्याची मनलच जात नाही ! ‘ धन्यतरंगी ’ हे स्वतःला मराठीप्रमाणे भस्वृत भापेचेहि तज्ञ म्हणवितात परंतु आश्चर्य हे की, कुटे-रेलगावरोवर इकर पाडुरंग पंडित ह्या सुप्रसिद्ध भत्पावादमयपंडिताचा उल्लेख करण्याची त्यास येथे आवश्यकता वाटत नाही ! इतकंच नव्हे, तर डॉ. भांडारकराच्या पूर्वी ह्या क्षेत्रात ज्यांनी पुराणेतिहासलेशोधक म्हणून मोठी ख्याती मिळविली त्या डॉ. भाऊ दाजी हाडपेहि त्यास दोनहि छेवान स्मरण होत नाही ! गग त्याच्याहि पलीकडचे, आद्य एतद्देशीय पुराणेतिहासलेशोधक म्हणून ज्याचा अनेक विद्वानांनी गौरव वेरेला आटवतो त्या बाळशास्त्री जांभेकराचा नामोच्चार ते कोट्टन करणार ? तरीपण “ न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव ह्याचावत निर्देशिण्यासारखं आहे, ’ असं ते बोलून जातातच ! वारण, सर्वस्पर्शी बुद्धिमत्तेचं प्रतीक म्हणजे न्या. रानडे, हे एकदा उन्न मेल्यानेतर त्याच्या अंगी असलेल्या अनेक वर्गनीय गुणाबरोबर नसलेले काही गुणविशेषहि त्यांस वेळोवेळी विषयविषय अपरिहार्य नव्हे वाय ? बरं, ह्या पूर्वांक विज्ञान पुरात्त्वगशोधकाच्या मतिवेंत न्यायमूर्तीना वस्तुतः स्थान नाही, हे लक्षात घेताच पुढल्याच वाक्यात ‘ धन्यतरंगी ’ स्वतः म्हणतात की, “ त्यांना सर्वांगीण सांस्कृतिक उत्कर्षाची पूर्ण कल्पना व आच असली तरी सशोधनाच्या एकाचा शारंगेंत सूक्ष्मता व पारंगता त्यांच्यात नव्हती हे वबुल करणें भाग आहे ” मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर प्रथमतः “ न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव ह्याचावत निर्देशिण्यासारखे आहे ” असे सांगितलेंच कशाळा ?

तथापि ह्याप्रमाणे ‘ धन्यतरंगी ’नी आपल्या ‘ वाङ्मयस्तमीक्षित ’त “ मराठीतील पहिल्या ‘ दर्पण ’ ह्या वृत्तपत्राचे संपादक ” आणि “ अजबल १३-रीत प्राथमिक, शालेय स्वरूपात लिखाण करीत ” असलेले एक गृहस्थ, ह्या नेचळ द्विविध दृष्टानी बाळशास्त्री जांभेकर याच्याबधी जें काही बरेंवाईट लिहिले आहे तें लक्षात घेतल्यानंतर, सरलेशेवटी त्या पुराणाच्या एकदर योग्यतेचंयथा जो मत्त्वपूर्ण व श्रुतिस्मरण सिद्धान्त काढला आहे तो अवश्य पाहिला पाहिजे हा सिद्धान्त त्यांना जून १९४५ च्या ‘ समीक्षका ’ मध्ये गोपाळ गणेश आगरकर यांच्यावरील वर्षशतसावत्सरिक पुण्यस्मरणपर लेखात जातू जाता दोनवीन वाक्यात प्रकट केला आहे “ आगरकराचें स्थान ” निश्चित करताना ते लिहितात — “ अजबल इंग्रजीपासून ना थट आतापर्यंतच्या काळाच्या मध्याच्या सुमारास आगरकर होऊन गेले त्याच्यापूर्वीच्या तीन पिढ्यांपैकी पहिली पिढी कापू

साथी शुद्ध, यत्ने, जाभेकर त्याची होय. ही पिढी जरी बुद्धिमान व कर्तृत्ववान होती, तरी ईशूजो सुधारणा, ईशूजी साधोय ज्ञान ह्याच्या श्रेष्ठत्वातून भारती गेल्यामुळे हीन-गडामध्येच गुस्फटली गेली. तिच्या हानून गेल्या कामगिरीशिवाय इतर भरीव अशी कामगिरी झाली नाही. ह्या पिढीच्या धांड्याच्या पुढच्या काळात मात्र एक खोबेतर व्यक्ति होऊन गेली. मरकारी नोकरी व मरदाखी साम्यवादी यथार्थ अमूनमुद्रा तिने महाराष्ट्रीयी-मध्ये स्वभावी जाणीव निर्माण केली. ही व्यक्ति म्हणजे लोकहितवादी देशमुक्त हो होय. हीनगंड व पराभूत वृत्तीची प्रापण आलेल्या नाश्वरी कर्मण दृष्टि साक करून तिच्या आपले खरे स्वरूप दर्शविल्याच्या त्यानी प्रयत्न केले. ... त्याच्यानेतरची दुसरी पिढी रानडे, भांडारकर, तेलंग ह्यांची. ह्यात तेलंग अत्यंत बुद्धिमान, रानडे हे चौफेर दृष्टीचे व भांडारकर हे संशोधक असले तरी रानडे ह्यांनी राष्ट्राच्या प्रगतीचा सर्वांगीण विचार करून महाराष्ट्रानध्येच वेगळ नव्हे, तर सर्व हिंदुस्थानात एक प्रवासा “ नेमस्त सर्वांगीण सुधारणावाद ” निर्माण करून पुढील तरुण बुद्धिमान महाराष्ट्रीयाना स्फूर्ति दिली. ह्या-नेतरची तिसरी पिढी म्हणजे चिपळूणकर, टिळक, आगरकर ह्यांची. ... तिघांनी तीन वेगवेगळे आते विचारप्रवाह राष्ट्रात निर्माण केले. त्यांनी महाराष्ट्रात वैतन्य निर्माण केले, स्वाभिमान व राष्ट्राभिमान उत्पन्न केले. लोकाना जगे केले ... चिपळूणकर-टिळकांनी आरुच्या जहाल वृत्तीच्या प्रसारला राजकारण हे क्षेत्र सुकर केले, तर आगरकर ह्यांनी आपल्या जहाल वृत्तीच्या प्रसारला सर्वोपयोगी सुधारणेचे क्षेत्र सुकर केले. इ. ”

‘ धर्म्यंतरी ’ ची ही पिढ्यांमधील ऐतिहासिक वाङ्मयसमीक्षा जिल्ह्या अज्ञान-मूलक व भ्रामक, तितकीच ती मौजेची आहे ह्यात शंका नाही. त्यांनी “ अत्यंत ईशूजी-वास्तव ” टिळक-काळारपूर्वतच्या उदा. पिढ्या समित्या आहेत त्यावरूनच त्यांची ऐति-हासिक सूक्ष्मता व्यक्त होते. “ अत्यंत ईशूजीवास्तव सौं येत आतापर्यंतच्या काळाच्या मध्याच्या सुमारास आगरकर होऊन गेले, असा विचार “ च्या च्या ” करीत “ सुमार ” देण्याने तरी त्याचा कालनिर्णय कितीचन समाधानकारक झाला ? सन १८१८ ते १९४५ चा मध्य घेतला तर तो १८८१ येईल, आणि त्या समयी आगरकराची विद्यार्थिदशा सुकतीच कोठे संपली होती ! ह्यापेक्षा “ आगरकराच्या काळ सन १८१८ ते १८९५ चा ” अथवा “ धर्म्यंतरी ” स्पष्ट म्हणजे तर ? परंतु मग त्या विचाराचे “ साहित्यिक मूल्य ” कमी झाले जगने काय ? त्याचे ह्यापुढील वाक्य फार बद्दलचे. “ त्याच्या [म्ह. आगर-कराच्या] पूर्वीच्या तीन पिढ्यांपैकी पहिली पिढी आरुआरु शुद्ध, यत्ने, जाभेकर ह्यांची होय. ” ही पहिली पिढी कोटून कोटपर्यंत निश्चित धरावयाची हे हि त्यांनी पोसण्याचे वाचकापरच सोंपविले आहे ! आतां एक पिढी म्हणजे अमुक एक वर्षांची हें जरी संतो-तेत खरेच नसले तरी ती सामान्यतः बीसवर्षात वर्षांची धरतात. ह्या दृष्टीने प्रत्येक पिढी बीस वर्षांची धरूनहि सन १८५६ पूर्वीच्या तीन पिढ्या पुढीलपैकी धरतील : सन १७९५-१८१५, १८१५-१८३५ व १८३५-१८५५, आणि ह्या “ तीन पिढ्यांपैकी पहिली पिढी आरुआरु शुद्ध, यत्ने, जाभेकर ह्यांची होय, ” असे ‘ धर्म्यंतरी ’ सांगतात, त्याअर्थी काळशास्त्री जांभेकर यांची पिढी १७९५ ते १८१५ ही निश्चित झाली.

हितवादी देशमुग ही” जी “एक लोकोत्तर व्यक्ति होऊन गेली,” ती तरी त्यांच्या हीनगंडधनपामून खोखर कितपत मुक्त होती ? “इंग्रजी सुधारणा, इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्यांच्या श्रेष्ठत्वातून” ती कमी भारती गेली होती काय ? आणि जर ‘लोकहितवादी’ नी “सरकारी नोकरी व सरदारकी ह्यासंबंधी बघनें असूनमुद्दां महाराष्ट्रियामध्ये स्वत्वाची जाणीव निर्माण केली,” आणि “हीनगंड व पराभूतहूनानी द्रापड आलेली नाहींशी करून दृष्टि साफ करून निला बागले परें स्वरूप दाखविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला,” तर ‘धन्वंतर्य’चे परमप्रिय “चैतन्य-स्वाभिमान-राष्ट्राभिमान-”भूति विष्णुशास्त्री विपदूषकर ह्यांनी आपल्या ‘निबंधमाले’मध्ये ‘लोकहितवादी’ देशमुखावर इतका विलक्षण भडिमार करून तोंडमुळ घेतले, तो त्याचा केवळ दुष्टपणा व अपयोजकपणाच होता, असें सिद्ध होत नाही काय ? की ‘लोकहितवादी’ची बुद्धिमत्ता, चरित्र्य, स्वाभिमान, देशाभिमान व राष्ट्रोद्धारक कर्तृत्व याची नाहिती त्याचे चरित्र प्रत्यक्ष पाहत असलेल्या ‘मालाकारा’च्यापेक्षा ‘धन्वंतर्य’ना आत अधिक आहे असे समजावयाचें ? तसाच एतद्विषयक दुसराहि एक मुद्दा विचार करण्यासारखा आहे. तो म्हणजे, ते स्वतः व त्यांच्यासारखे दुसरे ‘लोकहितवादी’चे आजकालचे पक्षपात साहित्यिक ही गोष्ट प्रायः लक्षात घेत नाहीत की, त्यांच्या ज्या ‘शतपथ’तील विचारार्थपत्तीवर व विचारसरणीवर ते त्यांच्यासंबंधीच्या आपल्या कल्पनेची इमारत बहबशी रचतात, ती ‘शतपथ’ त्यांनी ऐनपंचविदीत सुमारे दीडदोन वर्षांत-सन १८४८-१८५० मध्येच क्रमशः मुंबईतील ‘प्रभाकर’ पत्रात लिहून प्रसिद्ध केलेली आहेत, आणि ह्यांतरेच प्रभू सरकाराची अडीचतीन वर्षे सेवा इमाने इतवारे करून त्यांनी रामबहादुरी इत्यादि सन्मान व वृत्तवैतन संपादिले, अर्थात् विष्णुशास्त्र्यांना त्यांच्यावर ह्या बघविताना त्यांच्यामोर केवळ पूर्वीच ‘शतपथ’ नमून त्याचे समग्र चरित्र व चरित्र्य जमैं प्रत्यक्ष होतें, तसें सुधारणा-विपदूषक मते प्रत्यक्ष वृत्तीत सत्तरविष्वाचे प्रभू आर्यावेळी त्यांनी अवश्य हें नीतिधर्म दाखविलें नाहीं, असा तत्कालीन प्रामाणिक वर्तुष सुधारणाचाहि त्याजवर आरोप होता, हें धन्वंतर्य ना गिहित आहे काय ? तिवाय ते सांगतात त्याप्रमाणें, जर “हीनगंड व पराभूतहूनानी द्रापड आलेली नाहींशी करणारे” ‘लोकहितवादी’ वस्तुतः होते, तर कमीअधिक तशाच प्रकारची सुधारणावादी मते ‘प्रभाकरा’दि आपल्या निष्कलितकामधून त्यांच्याच पिढीतील ज्या भाळ महाजन प्रभृति विद्वानांनी राबत नीतिपंचवीस वर्षे प्रतिपादिली, ती पिढी “हीनगंडामध्ये गुरफटली गेली” होती, हा त्याचा महासिद्धान्त अनेतिहासिक व आमक नव्हे काय ? त्यातून बाळसाप्री जागेवर हे तर कितीतरी गोष्टी आपल्या पाळाच्या पुढे होते ! अर्थात् “अव्यक्त इंग्रजीतील” सर्व समकालीन शास्त्र्यांना व त्यानंतरच्या दोनतीन पिढ्यांनी बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, चरित्र्य व कर्तृत्व ह्या सर्वच हद्दींनी लोकोत्तर मानिलेल्या पुरावाला (परिशिष्ट १ पाहा) “हीनगंडामध्ये गुरफटलेला” मानणाऱ्या ‘धन्वंतर्य’चें तो महापुरुष व त्याचा फळ ह्यांसंबंधीचें ज्ञान केवळ अगाध असलें पाहिजे, अमें म्हणण्याशिवाय गत्यन्तर कोणतें ?

रा. पु. पां. गोखले यांची 'आगरकरांशी ओळख'

पं. बाळशास्त्रीविषयक चरित्रसाहित्याची ही प्रदीर्घ समीक्षा आता वस्तुतः धर्मशास्त्रातील असून अन्तःपर तोंड नवीन महत्त्वाचा मुद्दा निघतो पावः अन्तःपर होय. तथापि कदाच येथील एक प्रसिद्ध गोष्टिपत्र व समाजसेवक रा. पु. पां. गोखले, बी. ए., यांनी 'आगरकरांशी ओळख' ह्या नावाचा एक वांचक ग्रंथ छिन्नोत्थाना प्रसू के. आगरकरांनी ५० बी पुष्पनिधि साधून "दिनांक १९-१-४५" रोजी प्रसिद्ध केला असून विषयमाहात्म्य, विविष्ट लेखनशैली व आकर्षक बाह्योप बांधुळे त्याचा प्रसार बऱ्यापैकी होणे संभवनीय असेल्यमुळे, त्यामध्ये बाळशास्त्री जमिंदारांचे जे अगदी ओझारले दर्शन प्रेषित्याने एके ठिकाणी पडविले आहे ते उद्भासित येणे शक्य आहे. हे पुस्तक दरवर्षी अलीपाळून पाहिले तरी सेवकाचा ओढा निव्वळ भिन्नचकारांपैकी भावेचला सत्रावरील अतिशय अमर्यादने हट्टोत्पत्तीस येतो. त्यातून प्रेषित्यांची पदोपरी अनुप्रास साधण्याची हीम तर विलक्षण आहे। उदा० 'ओळखीचा नमस्कार' ह्या प्रस्तावातील पुढील वाक्येच पाह्याः—

"सांप्रदायिक समाजसेवकांच्या नि रसुतिस्वीक्रांच्या एतद्दृष्टीने ही सामरी वरगळीला कुलीच्या इजाजतीने, वृत्तत कार्यवृत्तीने केलेल्या आगरकरांच्या शास्त्रात आणि आगरकरांच्या अभिमानास अधिक मान्यते." [येथे "मान्यते" ह्या शब्दाचा "मान्यते" असे लिहिण्यास प्रेषित्यांनी कशा विमर्शात कोण जाणो!]

"साध्यामुद्या गोष्टीपासून सर्वत्र गुण, सौंदर्य, वीर्य, साधना, आणि साधिकाता साधकच सर्वथेय स्वतंत्रता" २.

ह्या दृष्टिने मान्यतेतील मान्यतेचे अनुसंधान आढळतात. उदा० 'प्रकरण १-विद्यार्थी आगरकर' ह्यावाक्या "विद्यार्थिः कुतः सुखम्" असे अवतरण घेऊन पुनः लोच "विद्यार्थिः कुतः सुखम्" असे ते अपिष्ट्य पुढीचे दिने गेले आहे। वास्तविक "कुतः विद्यार्थिः सुखम्" असा तो मुळातील लोचपाद आहे.

पुस्तकातील चित्रे चांगली आहेत, परंतु पु. १८४ च्या एकोर छापिलेले चित्र 'लोकहितवादी' चे असून त्याचा एका चित्रित्रांचे आहे।

अन्यो, बाळशास्त्री जमिंदार यांच्यासंबंधी जो काही मजकूर प्रस्तुत प्रकाशनात आहे तो 'प्रकरण ७' 'ब्रॅडलॉ, मिल, वाळशास्त्री, कैरिलन आणि आगरकर' ह्या समन्यावाक्या पु. २११ वर पुढीलप्रमाणे आढळतोः—

"या वाक्यावरून समजावलीत पाहिले विलेले पुढारक व लेखक बाळशास्त्री जमिंदार यांची आढरण साम्यापेरीत शक्य नाही. बाळशास्त्री जमिंदार आणि गोपाळराव आगरकर हे दोघेही गरिबीतूनच वर आले आणि दोघांही लोकापवाद व लोकछळ सहन करावा लागला. छळाच्या कायतीत व हतवजाच्या बाबतीत बाळशास्त्रीविषयी आगरकरांची कधी एखादी आस्तीच होती म्हणायची। म्हणजे

पण वस्तुस्थिती काय वाढळते ? वाळशास्त्री याचा जन्म १८१० चा आहे [वास्तविक तो १८१२ चा समजला पाहिजे], ही गोष्ट स्पष्टातुंघना त्याची पिढी बरील गणनेप्रमाणेच निदान दुसरी धरणे अधिक संयुक्तिक नव्हे काय ? परंतु ‘ धन्वतरी ’चा गोंधळ येथेच संपला नाही. “ ह्या पिढीच्या भोक्तांसाठी पुढच्या वाळात [म्ह. सन १८२३ मध्ये] ... लोबधितवादी देशमुख ” झाले, आणि “ ह्याच्यानंतरची दुसरी पिढी रानडे, भांडारकर, तेलंग ह्यांची, ” असे ‘ धन्वतरी ’ म्हणतात ! मग येथे प्रश्न असा उरला होतो की, “ ह्याच्या ” म्हणजे देशमुखाच्यानंतरची पहिली पिढी ती कोणती ? आणि ‘ धन्वतरी ’ हे विभागेवर्गीय दहादहा वर्षांचीच एक पिढी समजतात की काय ? परंतु ह्या दृष्टीने रानडे, भांडारकर, तेलंग ह्यांची तरी दुसरी पिढी कशी ? विंगडुना ते निघेहि एकाच पिढीतून होत, असे तर म्हणता येईल काय ? कारण, भांडारकर हे तेलंगपेक्षा तेरा वर्षांनी वडील होते ‘ धन्वतरी ’ पुढे सांगतात की, “ तिसरी पिढी म्हटली म्हणजे चिपळूणकर, दिळक, अयकर ह्यांची ” आता ह्या तिघांची एक पिढी जरी मान्य येथी, तरी सन १८५० मध्ये जन्म पावलेले तेलंग हे दुसऱ्या पिढीत वा मोडतात, आणि त्याच साली जन्मात आलेले चिपळूणकर तिसऱ्या पिढीत वा जातात, हा प्रश्न राहतोच ! अर्थात् ही ‘ धन्वतरी ’ची खंडी ऐतिहासिक ‘ वाङ्मयसमीक्षा ’ आहे, हेच एक झाला उत्तर समजावयास नको काय ?

परंतु पिढ्यांच्या गार्गीय परिघणनेचा हा प्रश्न वागून साहज ‘ धन्वतरी ’नी येथे आपल्या मतानुसार पहिल्या पिढीतून लोकांच्या कर्तृत्वासरणी जी महान् ऐतिहासिक सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे तो पारलून येथेच अप्रिक्त महत्त्वापे होय “ वापूशास्त्री शुद्ध, यत्ते, जामेकर ह्यांची ” ही पहिली पिढी म्हणजे “ हनिगडाग्रमध्येच गुरफटली गेलेली पिढी ” होय, असा त्याचा स्पष्ट निर्णय आहे ! आता ह्या पिढीत ‘ वाङ्मयसमीक्षा ’-कारणा प्रथमतःच हे विचारले पाहिजे की, त्यांनी जामेकराच्या पिढीत अग्रगण्य मानिलेले हे वापूशास्त्री शुद्ध व यत्ते फोळे कोण ? ते जन्मले कधी आणि मरे कधी ? त्यांचे शालीय अभ्ययन किती, कोणापाशी व कोणत्या प्रकारने ? ते इमजी नितपत जाणत होते ? त्याचा व्यवसाय व कर्तृत्व काय ? त्यांचे प्रथम कोणते ? योडेवहुत नाव घेव्या सारखीतरी लेखनेवा त्यांनी काय केले ? त्यांच्यासंबंधीचे लेख-उल्लेख आजपर्यंत फोड्याप वाढळतात ? पार जशाला ? स्वतः ‘ धन्वतरी ’ नाही ह्या उभयता ‘ उपेक्षित मानव ’ाची खोरी कोणती व कधी फुटून आली ? आमची अजो जाय खानी आहे की, दादोबाचे ‘ आत्मचरित्र ’ प्रसिद्ध होईपर्यंत चांगल्या ज्ञात्यान, व सशोधकानामुद्धा व पृशास्त्री शुद्ध यांचे नावहि ऐकून माहीत नव्हते ! आणि आजकालहि दादोबाना मराठी शाळेत व्याकरणाची गोडी उत्पन्न करणारे सोसायटीच्या शाळेतून एक चांगले पितोजी व त्याच कालात लहानग्या वाळशास्थाना कौमुदीची पोथी सांगणारे एक सत्कृत शाली, ह्या-पलीकडे त्यांच्यामधील सशोधकहि क्वचित् काही मागू शकतील आणि ‘ धन्वतरी ’ नी ह्या पहिल्या पिढीत गोविलेले दुसरे अग्रगण्य “ बुद्धिमान व कर्तृत्ववान ” [“ बुद्धिमान ” व “ कर्तृत्ववान ” ही रूपां अतः पर त्यांच्या समजली पाहिजेत !] पुरुष कोण आणि ते

बाळशास्त्री जामेकर यांच्याबरोबर गणनाय करी, हे कामच्याहि तितकेंच लक्ष्यांत घेऊ
गाही, हें आम्हां प्राजापराय मान्य करितां, आणि म्हणूनच ‘ धन्वंतरी ’ व हें वज्रात
संशोधन क्षणभर प्रमाण मानून घुरू-यत्ने ह्या विद्वद्यांनीं जोडीं कदाचित् “ हीनगंडा-
मध्ये गुरफटली ” गोली असेल, असें आम्ही वाटण्यास मान्य करू.

तथापि ‘ धन्वंतरी ’ ना आम्हांला ह्यापुढे असे विचारावयाचे आहे की, त्याच्या
ह्या पहिल्या पिढीत जामेकरांच्या समवेत प्रमुखांनीं निर्देशण्यासारखे हे दोघेच “ बुद्धि-
वान व कर्तृत्ववान ” पुरुष त्यांना आढळले काय ? यास ‘ महाराष्ट्र भाषेचा कोश ’
रचकाच्यापैकी प्रसुत संस्कृत पंडित बाळसास्त्री यांचे ‘ महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ’-कार
केमधरनाली फडके, प्रसिद्ध इंग्रजी भाषान्तरकार हरी केमवजी प्रमूनींचीं सवें
त्यांच्यापैकीं तरी निमित्त अधिक सोळाचीं मन्त्रां काय ? शिवाय त्यांच्याऐवजीं बाळ
शास्त्र्यांचेच श्रावः समवयस्क स्नेही-सहकारी दादोबा पांडुरंग व भाऊ महाजन
ह्या दोघां सुप्रसिद्ध “ बुद्धिवान व कर्तृत्ववान ” पुरुषांच्या नामोनेईस प्रस्तुत प्रयोगी
अधिक यथार्थनेतें व औचित्यानें त्यांना दस्त आला नसता काय ? कीं बाळशास्त्र्यांचे
हे दोघे मयकाळीन विद्वान् अल्पवयसुद्ध दोन फिडा पाहण्याइतके दीर्घायुची क्षान्दमुळे
‘ धन्वंतरी ’च्या मते त्यांनीं गणना परिण्या पिढीत होऊंय शकत नाहीं ? बरे, ह्या
पोंढ्या विद्वानांत सगंच विद्वान् “ हीनगंडामध्ये गुरफटले ” गेले होते, हें तरी खरें काय ?
रतः बाळशास्त्री जामेकर राहोत, पण त्यांचे लक्षण स्नेही-सहकारी भाऊ महाजन
यांचाहि समावेश “ हीनगंडामध्ये ” व करता येईल काय ? त्या “ अचल इमर्जीत ”
मुद्रा मुळावी सरकारी नोकरी करणें सटव साध्य अवता, ऐव पंचविशीत उषा पुरयाने
सर्वत्र दृष्टगन्धर्वकलाय पनवून - प्रभाकर, ‘ धूमकेतु ’, ‘ क्षान्ददर्शन ’ ह्यासारखीं
प्रसिद्ध मराठी नियतकालिकें वाटली, आणि तद्वारा सुपारे दोन तपें स्वदेशवापडाना
सजान व स्वाभिमानी बनविण्याचा अभ्याहन रस्त्याव केला त्याचहि ‘ धन्वंतरी ’
“ हीनगंडामध्ये ” व टकलवार काय ? ते म्हणतात कीं, “ हो पिढी जरी बुद्धिवान व
कर्तृत्ववान होती, तरी इंग्रजी सुधारणा, इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्यांच्या भेष्टवानें भारती
गेल्यामुळे हीनगंडामध्येच गुरफटली गेली. ” अर्थात् इंग्रजी सुधारणा व इंग्रजी शास्त्रीय
ज्ञान ह्यांच्या भेष्टवानें जें भारले गेले ते सर्व पुढे ‘ धन्वंतरी ’च्या मते हीनगंडा-
मध्ये गुरफटले, मने हे एतद्विषयक लक्षण त्यांना वांछितें आहे, हें स्पष्ट होय. तथापि
प्रस्तुत लक्षण त्यांचे पहिल्या पिढीचे प्रमुन प्रतिनिविधुल “ घुरू-यत्ने ” ह्यांना कदाचित्
लघु पत्र अगतीं, तरी बाळशास्त्री जामेकरांना तें सुतरांम लागू पडत नमत्यामुळे ही
गोंड ग्रामाज मित्र उरण्याची जबाबदारी आम्ही ‘ धन्वंतरी ’वरच टाकतो. “ तिच्या
[म्हणजे, ह्या पहिल्या पिढीच्या] हातून आलेय कामगिरीशिवाय इतर भरोव अशी
कामगिरी ह्याची नाही, ” अर्थात् ते साधनात. हावळन आपलें हेंहि विधान सोबोनेत्र
बुद्धिवान व अष्टपैव कर्तृत्ववां बाळशास्त्री जामेकरांच्यामधीं तरी सर्वथा अवश्य होय
ह्याची जाणीव ‘ धन्वंतरी ’ना झालेली नाही. असे स्पष्ट म्हणावयास नको काय ?
बरे, “ ह्या पिढीच्या ओल्हाद्या पुढच्या बाळात मात्र ” ‘ धन्वंतरी ’च्या मते “ लेख-

स्वतःच्या डोक्यांनी आपली प्रेतयात्रा पाहण्याचा सोहळा बाळशास्त्र्यांच्या लक्षा-
[ला]यी नव्हता आणि भाऊ महाजनींच्या दर्पणपत्रातून लेख लिहिता लिहिता
शास्त्रीबुवांनी स्वतःचें दिग्दर्शन सुरू केलें तें मासिकरूपानें । आगरकरांनी साप्ताहिकांतून
साप्ताहिकांतच उडी घेतली । या शास्त्र्या साम्याच्या गोष्टी । याशिवायच्या सर्व
बाबतींत आगरकरांपेक्षा शास्त्रीबुवा सर्वे तऱ्हांनीं येवूच होते. एटिक्स्टर इस्टि-
ट्यूटमध्ये चार वर्षेच अभ्यास करून शास्त्रीबुवांनी अशी ज्ञानाची पैदास केली होती
की, इंग्रजी शब्दांच्या अर्थाचा गंध नसताना, रस्त्यावर झालेल्या दोन 'सोजिरा'च्या
वाचावाचीतील शब्दन्शब्द त्यांनीं कोर्टांत सांगितला तात्पर्य, असल्या एकपाठी
बुद्धिमत्तेमुळे त्यांना कोणताहि विषय अवघड जात नसे आणि म्हणूनच त्यांना
रगतिन, इंग्रजी, फ्रेंच, संस्कृत इत्यादि आठ भाषा चांगल्या अवगत होत्या. शिवाय
इतक्या सगळ्या ज्ञानाच्या मानानें त्यांनी इतिहास, ज्योतिष वगैरे निरनिराळ्या
विषयांवर पुस्तकेहि त्यावेळीं लिहिलेली आहेत. आंग्लार्थ्या आरंभकालातील हा
बहुश्रुतपणा आणि त्याला साजेसे कार्य ही पाहिलीं म्हणजे शास्त्रीबुवांस आदरानें
कोण नमस्कार करणार नाही ?

आतां ह्या एका परिच्छेदातील बाळशास्त्र्यांच्या गुणगारांवात प्रयत्नानें
सन १९४५ मध्यें सुद्धां खालील धामक विधानें केलां आहेत —

(१) "भाऊ महाजनींच्या दर्पण पत्रातून लेख लिहिता लिहिता शास्त्री-
बुवांनी स्वतःचें दिग्दर्शन सुरू केलें तें मासिकरूपानें ।" येथें 'दर्पण' पत्र बाळ-
शास्त्र्याचें असतां भाऊचें म्हणून सांगितलें, ही एक सर्वसाधारण मोठा चूक तर
सारीच, पण प्रयत्नकार्यानें कोंकणस्थ भाऊना वऱ्हाटे 'महाजनी' धनदत्त एक आग्दी
अपूर्व चूक करण्याचा मान मिळविला आहे ।

(२) "त्यांना [म्ह. बाळशास्त्र्यांना] रगतिन, इंग्रजी, फ्रेंच, संस्कृत
इत्यादि आठ भाषा चांगल्या अवगत होत्या." परंतु खऱ्याच म्हणून कोणों
सांगितलें ? चांगल्या दहाभारा भाषा त्यांस अवगत होत्या

(३) "एटिक्स्टर इस्टिट्यूटमध्ये चार वर्षेच अभ्यास करून शास्त्री-
बुवांनी अशी ज्ञानाची पैदास केली होती की, इंग्रजी शब्दांच्या अर्थाचा गंध
नसताना, रस्त्यावर झालेल्या दोन 'सोजिरा'च्या वाचावाचीतील शब्दन्शब्द
त्यांनीं कोर्टांत सांगितला." १

ह्या एकेंदर याक्याची रचनाच चमत्कारिक आहे । त्यानं दर्शविलेला विविध
कार्यकारणभाव केवळ दास्यास्पद नव्हे काय ? या दंतस्थेचा प्रकार वता समजला
जातो की, बायलां भारातेराख्या वर्षांपर्यंत इंग्रजांचा शिकवात्र गंध नसताना त्यानें
एके दिवशी रस्त्यावरील दोन सोजिरांची मारायारी पाहिली, आणि त्या प्रकारांनी
त्याला साजीदार म्हणून न्यायालनासमोर उभें जेव्हावेळीं त्यानें त्यांच्या
"वाचावाचीतील शब्दन्शब्द कोर्टांत सांगितला." अशी त्या मुलाची विलक्षण
धारणागति पाहून न्यायाल्लांनीं थरिष्ठ शिक्षणापिकांच्याकडे त्याची चांगली शिफारस

केली, आणि त्यामुळे त्याच्या इंग्रजी शिक्षणाची प्रथम सुरुवात लागली. शिवाय बाळ-
शास्त्राचा अभ्यास 'बॉय मेट्रिक एज्युकेशन सोसायटी'च्या 'सेंट्रल इंग्लिश
स्कूल'मध्ये झाला,— 'एलिफन्टन् इस्टिब्लिशन्'मध्ये नव्हे. ती सुरुवात पुढे
दहावारा वर्षांनी अस्तित्वात आली. अर्थात तेथे ग्रंथकार्याकडून नकळत स्थलकालाचा
विपर्यास घडला आहे।

प्रो. म. वि. फाटककृत 'मराठी निबंध'

ह्या का. १६ पत्री दीडशें पृष्ठांच्या पुस्तकात मराठी भाषेतील निबंध ह्या
विशिष्ट बाळमयप्रकाराचा इतिहास व त्याचे तंत्र याचे विवेचन केलेले असून तदनुषंगाने
साहित्यिक केंद्र बाळशास्त्री जांभेकरांचा उच्चार ठिकठिकाणी करण्यात आला आहे.
पण ससे करतांना प्रो. म. वि. फाटक, एम्. ए., यांनीही थोडाबहुत गोंधळ घातलाच
आहे। मस्तुत पुस्तक मराठी घेऊन 'बी. ए.' किंवा 'विस्तारद' ह्या पदवी-
परीक्षांस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मुद्दामने लिहिलेले असल्याने त्यातील एतद्विषयक
चुका दाखवून देणे अवश्य आहे. कारण, आजमितीस बाळशास्त्री व त्यांचा काळ
ह्याविषयी महाविद्यालयीन अध्यापक म्हणून भिरविणाऱ्यांकडूनहि कसे भ्रमोत्सादक
लेखन होत असते ते ह्यावरून कळून येईल.

'बाळमयप्रकाराचा इतिहास' म्हणून तरी लेखकाला त्या त्या व्यक्तीचे बिनचूक
कालज्ञान प्रथमतः असले पाहिजे. पण प्रो. फाटक यांना ह्या जुन्या काळाची माहिती
असावी तरी नाही असे उपपन्न दिमने. याचे एकच ठळक उदाहरण पुढे आहे.

ते लिहितात :— "..... मराठी बघाऱ्या जनकाचा मान कै. विष्णु-
शास्त्री विप्लवकरांना देण्यात येत असला तरी त्यांच्याहि पूर्वी पाळीस बरे
निःस्वार्थपणाने, इंग्रजी विद्येने पगारदार नोकरी मिळणे शक्य असूनहि ती न
स्वीकारता, लोककल्याण साधण्यासाठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांना जन्म देणाऱ्या
स. का. छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचे कार्य विसरून भागणार
नाही. जांभेकर व महाजन यांनी बघाऱ्या विशीच्या आत शिक्षणक्रम संपादन वृत्त-
पत्रीय जीवनास आरंभ केला. १८३२ मध्ये जांभेकर व महाजन यांनी मिळून
'दर्पण' हे पाक्षिक काढले. त्यांत मराठी विभाग प्रामुख्याने भाऊ महाजनच
लिहीत असत. 'दर्पण' हे पाक्षिक सुरू करतांना भाऊ महाजन पहिल्या
वर्गात लिहितात :— आद्य-वृत्तपत्रकार या नात्याने भाऊ महाजन यांनी
केलेली ही घोषणा दर्पण व इतर नियतकालिके यांच्या संपादनातून सार्थ करून
दाखवली गेली आहे." (पृ. ४२).

जेथे पहिली हास्यास्पद म्हणण्यास्तरी ठळक चूक ही की, मराठी वृत्तपत्रे व
नियतकालिके यांना जन्म देणाऱ्या मंडळीत स. का. छत्रे यांचाहि निर्देश प्रो.
फाटकाने केला आहे। पण आद्य मराठी वृत्तपत्र 'दर्पण' व आद्य मराठी नियत-
कालिक 'दिग्दर्शन' ही निघाली अनुक्रमे सन १८३२ व १८४० मध्ये, आणि

स. का. छत्रे इहलोक सोडून गेले सन १८३० साली । दुसरी चूक, “जामेकर व महाजन यांनी बघाच्या विशीच्या आंत शिक्षणक्रम संवादून [“संपन्न” हें म्हणजे शुद्ध] वृत्तपत्रीय जीवनास भारंम केला” ही. हें विधान केवळ बाळशास्त्रपांच्या-संबंधीच खरें आहे;—भाऊ महाजनांचें शिक्षण सन १८४० पर्यंत चालून होतें । अर्थात् एवढा ते “विज्ञान” नसून पंचविशीत होते. “१८३२ मध्ये जामेकर व महाजन यांनी मिळून ‘दर्शन’ हें पाक्षिक काढलें,” ही तिसरी चूक. कारण, ह्या वृत्तपत्राच्या चालकांत बाळशास्त्री जामेकरांच्या नांवाबरोबर रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व जनार्दन घासुदेवजी ह्याच दोघांची नांवे असून महाजनांचा त्यांत संबंध नाही, हें तद्विषयांच्या अवल कागदपत्रावरून सिद्ध आहे. चौथी चूक म्हणजे, “त्यांत [दर्पणांत] मराठी विभाग प्रामुख्याने भाऊ महाजनन लिहीत असेत.” हें विधान पूर्णपणे निराधार आहे. शिवाय “मराठी विभाग प्रामुख्याने भाऊ महाजन लिहीत,” असे सांगतांना त्या लेखकाकडे स्वतंत्र संपादकीय लेखनाचें जें ध्येय दिलें आतें तें अगदीच भ्रममूलक होय. कारण, बाळशास्त्री हे इंग्रजीत लेख लिहीत, आणि त्यांचें केवळ मराठी भाषांतर इतर कोणीतरी करतात. अर्थात् “‘दर्पण’ हें पाक्षिक सुरू करताना भाऊ महाजन पहिल्या अंकांत लिहितातः—” हें म्हणजे केवळ वस्तुस्थितीस सोडून व मिथ्या होय. तसेंच “आद्य वृत्तपत्रकार” म्हणविण्याचा मान बाळशास्त्रपाचा आहे, भाऊ महाजनांचा न०हे, हेहि वेगळें सांगायला नको.

“‘दर्पण’ पाक्षिक बंद पडलें तेव्हां जामेकर यांच्या सहकार्याने १८४० मध्ये भाऊ महाजन यांनी ‘दिग्दर्शन’ हें मासिक सुरू केलें.” (पृ. ४३) ह्या विधानांत दोन चुका झाल्या आहेत. ‘दर्पण’ हें पत्र पत्र पहिल्या चार महिन्यांतच ‘पाक्षिक’ असून घट पडेपर्यंत पुढे आठ वर्षे तें ‘साप्ताहिक’ म्हणूनच चाललें होतें; आणि वरील वाक्याच्या द्वितीयांशहि खरा नाही. कारण, १८४० मध्ये स्वतः बाळशास्त्री यांनीच ‘दिग्दर्शन’ सुरू केलें, आणि तेव्हां तरी भाऊचें “सहकार्य” त्यांस लाभलेलें नव्हतें.

मो. फाटक यांनी शनवधानांहेहि काढीं निर्देश चुकीचे केले आहेत. उदा० पृ. ४३ वर ‘प्रभाकरा’ची माहिती देताना ते स्पष्ट सांगतात की, “१८४१ मध्ये भाऊ महाजन यांनी प्रभाकर हे दर रविवारी निघणारे साप्ताहिक सुरू केलें”, आणि पृ. १३६ वर पुन तेच म्हणताना की, “‘प्रभाकर’ या मासिकातून लिहिलेली ‘शतपत्रे’ या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत.” (स्थ. त्या). तसेंच इतिहासलेखकांने कोणताहि निर्देश करताना शक्यतो कोठेहि कालानुक्रम नुसतू नये. परंतु असे अनैतिहासिक निर्देश लेखकांने अनेक ठिकाणी केलेले आढळतात. ह्याच पृष्ठावर पूर्वीचें वाक्य असे आहे :—“या भाषेला शुद्ध स्वरूप आणून देण्याचा सहिला-प्रयत्न भाऊ महाजन, जामेकर, छत्रे यांना केला.” वास्तविक ही नांवे अगदी उलटपा क्रमानें सांगितली पाहिजेत ।

ह्यापेक्षा अधिक विवेचन प्रस्तुत पुस्तकासंबंधीं करणें नलगे.

समारोप

असु. मयमारीची संकल्प सोडल्याप्रमाणे, क० आचार्य बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीच्या गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचे सिद्धावलोकन येथे समाप्त झाले. प्रस्तुत 'उपोद्घात' काहीसा कल्पनेबाहेर वाढला यांत शंका नाही. तथापि एक शतकाचा प्रदीर्घ काळावधि आणि महाराष्ट्रवाङ्मयात ठिकठिकाणी विस्तारलेले वाङ्मयान्निविष्टक अक्षर्य उद्देस नव्यात घेऊन त्याचे तारतम्यपूर्वक यथारिपत समीक्षण करावयाचे तर हा मबंध ह्यापेक्षा फारसा कमी मर्यादित आढरणे कसे शक्य आहे ! आम्हांचे काही नाही तरी गेल्या शंभर वर्षांतील पाचपन्नास कमी-अधिक प्रसिद्ध साहित्यिकांचे लिलाण परीक्षिले गेले आहे; आणि ह्या माळिकेंत महाराष्ट्र-वाङ्मयपत्रिकांतील अनेक धुरंधर ग्रंथकार-चरित्रकार, इतिहासकार, कोश-कार, सशोषनकार, निबन्धकार, टीकाकार व वृत्तपत्रकार यांचा समावेश झाला असून त्यांपैकी द्वित्येकजण सांप्रत विद्यमानहि आहेत; इतकेच नव्हे तर आम्हांच्या कमीअधिक परिचयाचे व स्नेहीकणानुबंधी आहेत. साहित्यिक वानुजें हें आम्हें समालोचनार्थ बरेच अवघड व नाजूक झालेले असून सर्वांवरच कमीअधिक लिहिण्याचा प्रसंग असल्यामुळे ही आम्ही भावती वाङ्मयसमीक्षा ह्या विद्वग्मंडळीस कितवत मानवेल ह्याविषयी आम्हें मन थोडेचहुत सातंरक आहे । परंतु ह्या सर्वांना व आम्हांच्या वाचकांना आम्ही प्रार्थिल्याने इतकेच आश्वासन देतो की, ह्या यथामति केलेल्या एकंदर टीकालेखनांत आम्ही शक्यतो कोणाचाहि रागद्वेष मनात बाळगून त्यावर महार केलेला नाही, किंवा जाणूनबुजून अभ्याय केलेला नाही. त्याचप्रमाणे आम्हांला वाङ्मयान्निविष्टक सुम्यज्ञान करून देण्याच्या दृष्टीने त्या त्या लिखाणा-संबंधी जें जें सुप्रमाण म्हणजे इष्ट व अवश्य वाटले तेंहि म्हणण्यास आम्ही कमी केले नाही. कारण, आम्हांच्या मते ही एक शाखसेवा आहे, आणि ती करताना सत्वसंशोधन हें व्यक्तिस्वभावापेक्षा अधिक महत्त्वाचे होय.

प्रस्तुत 'उपोद्घात' अशाप्रकारे लिहिण्यांत आम्हांचा उद्देश काय हें सरते-शेवटीं थोडक्यांत सांगून आम्ही हें प्रकरण आटवतो. पहिली मोठ अशी की, क० आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे जर अवस्था शंभर वर्षांपूर्वी आपल्या ह्या महाराष्ट्र देशात एवढे लोकोत्तर महापुरुष होऊन गेले, तर आजकाल लोकांना त्यांचे इतके घोर विस्मरण कसे झाले ! ते ज्याअर्थी झाले आहे हें अमोघ स्पष्ट आहे, त्याअर्थी एकतर खरोतर सतें लोकोत्तरत्व त्यांच्या अंगी नव्हतें पाहिजे, असे कोणी म्हणेल; किंवा लोकांकडून काही ना काही कारणास्तव त्या घोर पुरुषानी उपेक्षा झाली असून ह्या चट्टेलाहि चट्टातील विविध लोकोत्तरिच्छा कारणीभूत पडली पाहिजे, असे म्हणावे लागेल. अर्थात् ह्या एकंदर निबन्धाची मीमांसा करणे हा प्रस्तुत 'उपोद्घात' लिहिण्याचा प्रधान उद्देश आहे. आम्हांच्या मते हा प्रकार पडून येण्यास इतर अनेक कारणे असलीं, तरी गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी लेखकांनी

निर्माण केलेले अज्ञानमूलक व अव्यवस्थित साहित्य हे मुख्य कारण आहे. कां की, ऐतिहासिक स्मृति योग्य रीतीने समाजात दीर्घकालपर्यंत जागृत ठेवण्याचे कार्य त्या त्या मापेतील वास्तव्यच प्रधानतः करित असते. आजकाल आपण कसे स्पष्ट पाहतो की, चार पिढीतील सुबुद्ध वाचकांलाहि कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्राची तिळमात्र माहिती नाही. फारतर हे नांव क्वचित त्यांच्या कानावरून गेलें असेल, नसेल इतकेंच. गेल्या पिढीतील सुशिक्षित वाचकांला बाळशास्त्रपांचे नांव फांदीस अधिक परिचित असे; तथापि 'घालव्याकरणा'दि फांदीं शालोपयोगी पुस्तकें लिहिणारे एक चांगले शास्त्री व मराठीतील आद्य बालबोध प्रवक्तार ह्या पत्नीकडे त्यालाहि कांही वस्पर्ना नसे. त्यांच्याहि पूर्वीच्या पिढीतील जाणत्या लोकांस शास्त्रीबाबा हे एक महाविख्यात पंडित, प्रवक्तार व शिक्षणाधिकारी होऊन गेले, आणि त्यांनी वर्तमानपत्र वर्गरे चालविण्याचा कांही उपयोग केला होता, इतपत स्थूल माहिती असे; कारण, त्यांच्याच अनेक शालोपयोगी पुस्तकांवरून त्या पिढीचे भारमांचे शिक्षण झालेले असून शास्त्रीबाबांच्या समकालीन शास्त्रांकडून त्यांचा गौरवपूर्वक निर्देश झालेला लोकांच्या ऐक्यांत असे. तथापि ह्या पिढीतीलच नव्हे, तर मत्स्य बाळशास्त्रपांच्या पिढीतील इंग्रजी व शिकलेल्या जाह्या शास्त्रीपंडितांनासुद्धा त्यांची अष्टपैलू बुद्धिमत्ता, पांडित्य, कर्तृत्व व देशहिताविषयीची तळमळ इत्यादि गोष्टींचे असावे तसे गुणतः प्रसंग्य ज्ञान फार थोडे ! कारण, विशेषतः वाक्षार्य भाषा व शास्त्रविद्या यात निष्णात असणाऱ्या आणि देशोन्नतीसंबंधी नानादिशानी करावयाच्या प्रयत्नांची महती ओळखणाऱ्या थोरथोर आत्म व कांही थोड्या भारतमायाभिज्ञ एनरेशीय विद्वज्जनांमध्येच तेव्हा ते ज्ञान साठके. परंतु अशा जाणत्या एतदेशियांपैकीसुद्धा कोणी शास्त्रीबाबांचे चरित्र किंवा त्याची योग्यता ह्यासंबंधी मराठीत कांहीच लेखन केलेले नसल्यामुळे—आणि हा मराठी मद्याचा अगदी आरंभकाल होता, हे स्पष्टात ठेविले पाहिजे—शास्त्रीबाबांच्या तेजस्वी जीवनचरित्राचे व असाधारण योरावीचे यथार्थ प्रतिबिंब मराठी वास्तव्यात मायः मुळांच पडलेले नाही ! तसेच मराठी गद्यरचनेच्या बाब्यावस्थेतील जनार्दन रामचंद्रजी, गोविंद नारायण यांच्यासारख्या दुप्यम दर्जाच्या लेखकांनीच बाळशास्त्रपांच्या पथात् पथरावीस वर्षांनी त्यांचे अत्यंत त्रोटक किंवा ठिपणवजा वृत्तान्त प्रसंगवशात् ग्रंथनिविष्ट करण्यास प्रारंभ केल्याकारणाने, त्यांचे लोकोत्तर कर्तृत्व व महत्त्व 'निबंधमाला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या सुशिक्षित पिढीतसुद्धा बरेच अज्ञात राहिले; आणि सन १८९२ च्या पुढे तर रा. बा. ना. देवकृत जांभेकर-चरित्रावरून यथामति कमी-अधिक उचलेगिरी करून आला प्रसंग साजरा करण्यापत्नीकडे कोणाहि साहित्यिकाने अधिक कांही केलेले नाही; इतकेंच नव्हे, तर असे करित असता त्या साहित्यात कमीअधिक चुकांचीच भर त्याजकडून पातळी गेली आहे ! अर्थात् अशा ह्या अवैध संवेष्टेमुळे व हलगर्जीपणांमुळे ज्यांच्या लोकोत्तर बुद्धिबापत्वाची, चारित्र्याची व कर्तृत्वाची थोर थोर समकालीन शास्त्रांनी मुक्त कंठाने प्रशंसा केलेली आढळून येते

-एका पुण्यवतनस्य पंडिताने तर " आज्ञावेतो असा पुद्गल प्रायः जाहला नसेल ", असे सन १८४१ मध्येच म्हुटले आरे [१]-च्या महापुद्गलाचे सम्यग्दर्शन मराठी वाङ्मयात प्रायः कसे लुप्त होत गेले हे कमला दासवून देणे अत्यंत महत्त्वाचे होय, अशी आमची समजूत आहे. आणि हा सर्व प्रकार जर व्यवस्थितपणे साधार सिद्ध करून दाखवाचा तर ठिकठिकाणी झालेली अपरिहार्य पुनरुक्ति पतकरूनहि इतका विस्तार होऊ देणे आम्हास भाग पडेल.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, कै. बाळशास्त्री जमिंदार यांच्या चरित्रमंशोधनाच्या अनुपगाने गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी गवकारांच्या लेखनातील ऐतिहासिक चित्रितेचे व भाषिक सूक्ष्मतेचे परीक्षण करण्याची एक उत्तम संधि असल्यामुळे, ती साधून आपल्यातील चांगले प्रसिद्ध गणिले गेलेले विद्वान् लेखकहि प्रस्तुत प्रकरणी नानाविध भ्रामक विधाने व चुका कशा करितात ते आम्ही ह्या 'उपोद्घाता'त सप्रमाण विशद केले आहे. किंबहुना ह्या दृष्टीने ही एक विस्तृत वाङ्मयसंशोधिनी टीकाच अमूल्य तिलाहि बरेच महत्त्व आहे, हे साहित्यिकांना तरी मान्य होईल असे वाटते.

तिसरी गोष्ट ही की, अशा प्रकारे प्रस्तुत विषयनायकासंबंधी लोकांत रूढ झालेले अनेक गैरसमज माझून दूर केल्याकारणाने, त्याच्या वास्तविक चरित्राची याया-शुद्ध समीक्षणी करणे अतःपर सुलभ होणार आहे. कारण, अमुक जुना लेखक असे म्हणतो, आणि तमुक तसे म्हणतो झाला आता विशेष महत्त्व उरले नाही. त्या त्या गोष्टीचा मुळापर्यंत छटा लाडून त्या निधित केल्यानंतर त्याच माध्यमाने भाग आहे. अर्थात् ही टीका केवळ विदारक नसून एक प्रकारे विधायकहि आहे, असे म्हणावे लागेल.

तथापि प्रस्तुत 'उपोद्घाता'वर असा एक आशेर घेतला जाणे शक्य आहे की, ही समग्र टीका इतक्या विस्ताराने करावयास नको होती, आणि ज्या अर्थी अनेक लेखकांनी स्थलकालासंबंधी वर्गरे दहावीस गोष्टीत त्याच त्या चुका पुनः पुनः केल्या आहेत, त्या अर्थी त्यांचे एक कोष्टक तयार करून अमक्याने अमुक चूक केली आहे, असे निर्देश करून त्या त्या ठिकाणचे आधार दिले असते म्हणजे झाले. तसेच या मार्गाचा अवलंब केल्याने लेखनाचा पाहदाळ कमी होऊन शिवाय कितीक स्थळी आलेली व्यक्तिविषयक न्यूनाधिक टीकाहि टळती. परंतु हे म्हणणे आम्हांला तितकेच संयुक्तिक वाटत नाही. कारण, अशा प्रकारे चुकांची कोष्टके किंवा आंकडे-यार जंभ्या करून दिल्या तरी सर्वसाधारण सुशिक्षित वाचक परिधर्मशील नसल्याने त्यांच्याकडे बहुतांशी दुर्लक्षच करितो, आणि त्यामुळे साहित्यिक दार्पकाळ रूढ झालेले गैरसमज कमी न दोतां दिवसानुदिवस अधिकच बळकट होत जातात । त्याच-प्रमाणे, अशा वाचकाला तीच गोष्ट वेगवेगळ्या अनुसंधानाने काहीशा आकर्षक रीतीने समजावून दिली म्हणजे त्याच्या मनांत ती अधिक चांगली ठसते, हे अनुभवसिद्ध आहे. यास्तव प्रस्तुत विवेचन पुनरुक्तिदोष पतकरूनहि शुद्धता तसे केले आहे, आणि ह्या विस्तारामुळे ते नीरस किंवा त्याज्य झाले आहे, असे आम्हांस तरी वाटत नाही.

भरें, असें करतांना ज्या साहित्यिकांनी आपल्या लब्धप्रतिष्ठित लेखनाने हे गौरवमज्ज लोकांत कमीअधिक रुढ केले त्यांचाहि योग्य परामर्श घेणें लोकशिक्षणदृष्ट्या असें इष्ट तसें अपरिहार्यहि नव्हे काय ? किन्हुना ज्या लोकोत्तर महाभागाची शानतः वा अपानत विद्ववान् विद्वद्या उपेक्षा झालेली स्पष्ट दिसते, त्याला त्याचें महनीय पद प्राप्त करून देण्यासाठीं केलेलें हें एकंदर निर्मांड प्रतिपादन अंती उपकारच ठरेल अशी आमची नम्र समजूत आहे. तथापि वशी जरी वस्तुस्थिति आहे तरी आमच्या-कडून कोणासध्नी कचित् अवास्ताव या कमीअधिक उद्गार निघाले अमतील तर त्याबद्दल त्यांनीं आमचा सदेतु लज्यात घेऊन क्षमा करावी, अशी सुरतेशेवटीं प्रार्थना करून आम्ही हें बरेंच लाबलेलें प्रकरण संपवितों.

१९४६ च्या शताब्दीनंतर

‘दर्पण संग्रह’

हे लहानसे पुस्तक रा. विनायक कृष्ण जोशी व रा. श्री. म. सहस्रबुद्धे यांनी संपादन के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या शतसंवित्तिक पुण्यतिथीस ता. १७ मे १९४६ रोजी—“मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन : १” म्हणून प्रसिद्ध केले आहे. त्यातून त्यांचे प्रकाशन शिक्षणमंत्री ना. बाळ गंगाधर खेर यांच्या हस्ते दोऊन मराठी वृत्तपत्रसंघाच्या भाष्य जनकाचे हे एकप्रकारे स्मारकच होय ह्या दृष्टीने महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांनी त्याचे बरेच कोठकोठक केल्यामुळे, त्यास अवास्तव महत्त्व दिले जाऊन वाचकवर्गाची काहीशी दिशाभूल होत आहे. यास्तव ह्या पुस्तकातील संशोधनव्यक्तित्वेचे बंधार्थ स्वरूप प्रकट करणे अवश्य झाले आहे.

ह्या मौल १६ पत्रां आकाराच्या पुस्तकात “कै.० बाळशास्त्री जांभेकर” हा ३२ पानी चरित्रलेख प्रथम देऊन पुढील १२० पृष्ठात ‘दर्पण’ ह्या भाष्य मराठी साप्ताहिकातील काही लेख सगृहीत केले गेले आहेत. हे प्रथम-प्रकाशनाचे काम संपादकांनी होसेने हातो घेतलेले असले तरी अशा प्रकारच्या संशोधन-कार्यास लागणारी एकंदर पात्रता त्यांच्या अंगी प्रायः नसल्यामुळे ते मुळीच समाधानकारक झालेले नाही, असे स्पष्टपणे सांगणे प्राप्त आहे.

‘दर्पण संग्रह’तील दुसऱ्या मागाचा विचार प्रथम करू. येथे पहिली गोष्ट अशा की, प्रस्तुत ग्रंथाची रचना कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे बाळमयीन स्मारक म्हणून जर मुळात हाती घेतली, तर ज्या स्वरूपात ‘दर्पण’ हे वृत्तपत्र प्रत्यक्ष निघत असे त्याच स्वरूपात ह्यातील लेख छापवावयास हवे होते. ह्या पत्राची “ते [म्ह. बाळशास्त्री] इंग्रजी बाजू संपादित करित व त्याचा मराठी तर्जुमा इतर कोणी व्यक्ति करात असली पाहिजे” (संपादकीय ‘प्रस्ताव’, पृ. २), हे म्हणणे सामान्यतः खरे असले, तरी ह्या पत्राची मराठी बाजू ही इंग्रजी बाजूची सर्वस्वी प्रतिकृति किंवा छाया असल्यामुळे, आणि मराठी बाजूमध्ये बाळशास्त्र्यांचे विचारवैभव व लेखनचातुर्य व्हावे तसे प्रकट न झाल्यामुळे, मराठीच्याबरोबर मूळ इंग्रजी फेखद सिमोरासमोर छापणे अत्यंत इष्ट होते. त्यावरून बाळशास्त्र्यांची खरी योग्यता जशी अजमावता आली असती, तशीच मराठी गद्याच्या त्या बाळावस्थेत

भाषांतराची अवपढ कामगिरी कधी काय उरकली जाई, आणि भाषांतरातील विशिष्ट अदृश्यीमुळेच 'दर्पणां'तील मराठी लेख अनेक ठिकाणी बसे दुर्बोध किंवा बेगळ झाले आहेत याची आजच्या अभ्यासकांना मर्याद कल्पना करता आली असती. अशाप्रकारे दोनहि याजू छागण्याने पुस्तकाची छपाई दुप्पट वाढली असती हे खरे. पण मर्याद दर्शनाच्या दृष्टीने पाहता, तो विचार केव्हाहि गौणच असून फारशी अधिक पृष्ठे देणे शक्य नसल्यास यथाशक्ति पृष्ठयोजना करून हा व्यवहार उरकता आला असता, आणि तोच अधिक शास्त्रोक्त व श्रेयस्कर गणिला गेला असता.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, हे मराठी लेख निवडतांना संपादकांनी पुरेसे तारतम्य दाखविलेले नाही. १४० पृष्ठांत जे मराठी लेख छापिले आहेत त्यांपैकी फक्त सुमारे एक चतुर्थांश भागांत 'दर्पणां'तील संपादकीय स्फुट लेख दिले असून तीन चतुर्थांश भाग मुख्यत्वे मिशनरी वगैरे गोण्या लोकांनी हिंदुधर्म व चालीरीति ह्यांसंबंधी केलेल्या इंग्रजी पत्रव्यवहाराच्या भाषांतराने व्यापिले आहे. ह्याचा अर्थ, प्रस्तुत 'दर्पणसंग्रह'त बाळशाळपाचे मराठी प्रतिष्ठेतील व्यक्ती झालेले विचारहि फार मोठे आढळतात। अर्थात् त्यांचे खरे व्यक्तिमत्त्व येथे प्रकट झालेले नाही.

तिसरी गोष्ट, संपादकांना शास्त्रीय संशोधनपद्धतीचा व लेखनाचा प्रविः गंध नसल्यामुळे एकंदर मपादन व सुदन अतिशय मर्यादलेपणाचे झाले आहे. निवडलेले उतारे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे नाहीत, आणि त्यांचे सुदन तर अपिकच सद्बोध झाले आहे. " 'दर्पण'मधील लेख मपादित करतांना त्यावेळची भाषा जशीच्या तशी ठेवली आहे ", असा निर्वाळा संपादक देतात; पण वस्तुरिचिती तशी नाही. प्रत्येक पानांत मुळाविरुद्ध असे अनेक फेरफार व अशुद्धे आढळतात। 'दर्पणसंग्रह'तील 'प्रस्ताव'नामक लेखाचे पहिलेच पान आमच्या प्रस्तुत ग्रंथांत छापिलेल्या 'प्रस्तावा'शी नीट ताडून पाहिले, म्हणजे ह्या विधानाची सत्यता निदर्शनास येईल. लेखाची योग्य नियड केलेली नाही, हे वर सांगितलेच. शिवाय त्यावर स्वतःची अशी एकहि संपादकीय टीप नाही. त्याची फक्त केले काय, तर " या मद्राहातील लेखाची शीर्षक बी मुळावून घेतली ती * या खुणेने दाखविली आहेत. बाकीची मजकुराला योग्य अशी संपादकांनी निवडली आहेत ". (स. 'प्रस्ताव', पृ. २). परंतु ही साधी गोष्टहि साक्षेपाने झालेली नाही. तीत दिशाभूल बरीच आहे. उदा० पहिल्याच लेखाचे 'प्रस्ताव' हे शीर्षक (पृ. १) मुळांतील असता आपल्या प्रतिशेप्रमाणे ते * या खुणेने का दाखविले नाही ? शिवाय कोणता मजकूर केव्हा अवतरणविह्वलित करावयाचा बाल सुमारच नाही, किंवा त्याची एक विशिष्ट व्यवस्था दिसत नाही. उदा० पृ. ५८ वरील शीर्षकास मुळांत अवतरणचिह्ने नसताहि ती निष्कारण घातली आहेत; तर ठिकठिकाणी स्वतः दिलेल्या शीर्षकांना ती घातलेली नसता मध्येच एखाद्या ठिकाणी ती झालेली आहेत। उदा० पृ. ३

बरील शीर्षक. तसेच पृ. ५६ बरील “मनुष्य जातीचे भेद” व पृ. १०८ बरील “राम मोहन राय” ही शीर्षके मुळांत दिलेली असून त्यांना तारकाचिह्ने का नाहींत ? बरे, त्यांच्या लेखाखाली मूळ पद्धतीस किंवा एका विशिष्ट पद्धतीस अनुसरून वार व तारीख पालावी, तर तसेंहि काचितच आढळेल; आणि कांहीं ठिकाणी तर हादि मजकूर चुकला आहे ! उदा० पृ. ५६ वर छापिलेलें मूळ शीर्षक तारकाद्वित नाहीं ही एक चूक; त्यापुढें मुळांत नसलेला आंकडा कौशांत घातला, ही दुसरी चूक; मुळांतील मजकूर “गेले कागदांतून पुढें चालविलें” हा गाळला, ही तिसरी चूक; आणि शेवटी शीर्षकाखाली वास्तविक मुळावरून “शुक्रवार तारीख ७ माहे सप्तेंबर सन १८३२” असा नोंद करणे अवश्य असता, फक्त “ता. ७ सप्तेंबर सन १८३१” असा अशुद्ध व चुकीची नोंद करून जी चौथी चूक केली आहे तो तर फडेलोटच होय ! अशा प्रकारची दुसरी उदाहरणेहि उपलब्ध आहेत. तसे पाहिल्यास येथे मुळांतील मजकूर तत्तोतंत छापण्यापलीकडे अधिक शाह्याणवण तें कोणतें हवें आहे ? परंतु बाराबारा वें सरकारी दस्तऐवजांत कारकुनी करून ज्यांना मुळावरहुकूम नकळ करण्याचीहि पात्रता आलेली नाहीं त्यांच्याकडून यापेक्षा वेगळा प्रकार तो काय होणार !

साराद्वीय कुशलतेची चौथी गोष्ट म्हणजे, जे लेख निवडले ते सरळ कालानुक्रमानें छपावे; किंवा राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अश्यांमार्फते विषयविभाग पाहून मग ते त्या त्या ठिकाणी कालानुक्रमें छापवे. परंतु संपादकांना याचीहि चाड नाहीं. वस्तुतः पाहतां मुंबई सरकारच्या दस्तऐवजांत सन १८३२ च्या ‘दर्पणा’ची एक फाईल व सन १८३४ चे कांहीं जीर्ण अंक एवढेच उपलब्ध असल्याने, प्रथम १८३२ मधील निवडक लेख देऊन मग १८३४ मधील लेख कालानुक्रमें छापयास हवे होते. परंतु विशिष्ट विषयव्यवस्था पत्करलेली नसतानासुद्धा अत्यंत अजयवस्थितपणें दोन वर्षांतील लेख आग्नेमार्गे छापिले आहेत ! ह्याचाच आणखी एक प्रकार सामान्यासारखा आहे. तो म्हणजे, रा. जोशी यांना रा. शं. ग. दाते यांकडून उपलब्ध झालेल्या ‘दर्पणा’तील ‘पुनर्घिवाह प्रकरणा’चा. हें प्रकरण जर सन १८३७ मधील म्हणून बरील तारखेवरून अत्यंत स्पष्ट आहे, तर तें कालानुक्रमें पुस्तकाच्या शेवटी छापण्यास नको होतें काय ? पण ‘संग्रह’-कारांनी तें पृ. ३२ ते ५० पर्यंत मध्येच कोठे तरी घुसवून दिलें आहे ! आणि त्यांत विशेष हें की, हा लेख छापून संपादकांनी आपल्याला संस्कृत मापेचे काढीचेहि ज्ञान नाहीं, हें निःसादिगधर्मे सिद्ध केले आहे. प्रस्तुत प्रकरण-लेखकांनी आपल्या विषयाच्या प्रतिपादनांत जी पांचपक्षास शास्त्राचरने प्रथित केली आहेत, त्यांपैकी चारदोनहि विनचूक आढळतील तर शक्य ! पण ह्या विषयासंबंधी आपलें ज्ञान जर इतकें अग्राध आहे तर निदानपशी एखाद्या संस्कृतशाकडून ह्या लेखाची मुद्रितें तपासून घेणे अवश्य नव्हतें काय ? पण इतकें तारतम्य बाळगिल्यावर आपण स्वतः संशोधक-चिकित्सक ते कसले ? त्या लेखातील ही अवतरणे इतक्या बाळिश व हास्यास्पद रीतीने छापिली

आहेत की त्यावरून संपादकांचे शरम वाटली पाहिजे। उदा० पुढील चार श्लोकांचे छापीले आहेत ते पाहा :—

यथाहः

‘ गता गतं कुतूहलं नयनयोर पोषा बाधिसिद्धं कुलन तथुवाम धर एव
विधाम्यति ॥ वचः प्रियतम धुतेरति मिरय कोपयमः वदाचिद हंपिदेत्त
दामनसि वेवलं मज्जति ॥ (पृ. ३५)

इत्थं स्वजिह्वये वाक्चं सुरये वो शितं पयः ॥

तपं गुष्टक जे वेदपं कुलं निर्दति कु श्रियः ॥ (पृ. ३४)

संपादकांचा गीतापरिचय सालील श्लोकांत व्यक्त झाला आहे :—

यः शास्त्रविधिं सुस्मृज्य वर्तते काम कारतः ।

नससिद्धिं वापनोति नगुरां परांगति ॥ १ ॥ (पृ. ४१)

किंबहुना त्यांचे धार्मिक सुभाषितज्ञानहि पाहण्यासारखे आहे :—

कन्या वर यते रूपं मातावितं पिताभुतं ॥ बाध वाः कुलमिच्छति मिष्टात्र
मितरजनाः ॥ १ ॥ (पृ. ४३)

तथापि आपल्या प्रस्तुत उपक्रमान्या रीतीने संपादकांनी ‘ दर्पणसंप्रदां ’त स्वतः लिहून आरंभो जोडलेला “ कै० बाळशास्त्री जांभेकर ” हा चरित्रात्मक प्रबंध अधिक विचारणीय असल्याने त्याकडे आता वळू. आपल्या ‘ प्रस्ताव ’-लेखांत “ कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र शक्यतोवर सविस्तर व साधार लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे”, अशी ते म्हाई देतात. परंतु ह्या लेखाचे थोडेसे सूत्रमाध-लोकन करता, संपादकांनी शास्त्रीक संशोधनचिकित्सेचा जो ठिकठिकाणी भाव आणिला आहे तो अगदीच थोडक व कित्येक स्थळी हास्यास्पदहि असल्याचे दिसून येते। वास्तविक शास्त्रीयावागा नांवलौकिक गेली पचाससाठ वर्षे महाराष्ट्रांत जो थोडा-बहुत टिकून आहे त्याचे मुख्य धेय त्यांचे आद्य चरित्रकार रा. बा. ना. देव यांसच दिले पाहिजे; आणि त्यांनी सन १८९२ मध्ये लिहून प्रसिद्ध केलेला चरित्रात्मक प्रबंध आजहि दुष्टन्या कोणत्याहि तद्विषयक लेखापेक्षा अधिक वाचनीय व उद्बोधक आहे. विशेष हें की, त्या काळी रा. देवांना सरकारी दफतराच्यातील माहिती घेणे प्रायः असाध्य वाटले असले, तरी आपल्या लेखांतील पुष्कळशी माहिती त्यांनी बाळ-शास्त्रीयांच्या आप्तवर्गातील व समकालीनांतील जाणत्या मंडळीकडून मिळविलेली असल्याने ती बरीच विश्वसनीय आहे यांत शंका नाही. प्रस्तुत चरित्रांतील काही तपशील पुढीचे असतील किंवा आहेत, असेंदि आजकाल उपलब्ध झालेल्या कागद-पत्रांवरून म्हणता येईल. पण म्हणून “ रा. देव यांनी लिहिलेलें चरित्र अगदी त्रोटक अमून त्यावर किती विस्वासे हा प्रश्न आहे ” (‘ प्रस्ताव ’, पृ. २), अशी शंका प्रदर्शित करून संपादकांनी त्यास डावलें किंवा त्या सन्मान्य लेखकाची

अवहेलना करणें, हें जितकें अप्रसस्त तितकेंच कृतप्रपणाचेंहि होय. बरें, ‘दर्पण संग्रह’-कारांनी तरी सरकारी दसखान्यांतून उपलब्ध झालेल्या पांचचार कागदांपेक्षा शपुत्रीबावांच्या एर्कंदर जीवनचरित्रांतील घडामोडींत अगदीं अपूर्व व मोठे असे शोध कोणते लाविले आहेत ? किंवा “रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनी के. बाळसाखी जाभेकर यांचे एक छोटेसे सत्तावीस पानी (रॉयल अष्टपत्री) चरित्र लिहिलें आहे” (पृ. १), असे जे काहींशा तुच्छतेने ते सांगतात त्याच्या मानानें आपला हा झीन पोडशपत्री ३२ पृष्ठांचा चरित्रलेख कदाचित् अर्धाअधिकहि भरणार नाही हें खास अवगत आहे काय ? बरें, रा. देवकृत मूळ चरित्र त्याच्या मतानें जर इतकें छुद्र व अविश्वसनीय आहे, तर त्याचा सर्वत्र कमीअधिक अनुवाद संपादकांनी आपल्या लेखांत केलाच कसाला ? त्याच्या चरित्रलेखाचा सुमारे दोन तृतीयांश माग तरी अशाच स्वरूपाचा आहे; इतकेंच नव्हे, तर मूळ प्रबंधाचा इतका भरपूर उपयोग करून पुनः आपली उसनवारी किंवा उचलेगिरी दडविण्याकरितां त्यांनी अनेक ठिकाणी मूळ शब्द, वाक्यांश वा वाक्ये अवतरणचिह्नांकितहि केल्ली नाहीत ! चारदोन ठिकाणी रा. देवांचा उच्चार नांवाला झाला आहे; परंतु अनुचारित अथवा अवतरणचिह्नविरहित अशी स्पळें किती तरी अधिक दाखवितां येतील !

संपादकांची संशोधन-चिकित्सेची प्रौढी कशी स्वर्ग आहे याची काही उदाहरणे देऊं. रा. देवकृत “हें चरित्र रा. राजाराम बाळकृष्ण भागवत यांच्या सद्दीनें प्रसिद्ध झालें आहे; पण खरोखरी तें रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनी लिहिलें असें आतां सिद्ध झालें आहे. साधनसामुग्रीचा अभाव त्यावेळीहि होता, हें तो छोटा निबंध वाचतांना दर पृष्ठावर अनुभवास येतें ” (पृ. २), असें ते दिमाखानें सांगतात. पण हें सांगतांनामुद्धा राजारामशाखी भागवत यांच्या बढिलांचें नांव ‘रामकृष्ण’ असें स्वष्ट छापलेलें असतां, ‘बाळकृष्ण’ असें ते देतात ! बरें, हा पूर्वोक्त महान् शोध आतां ओ त्यांस लागला त्यांत तरी स्वारस्य कोणतें ? जाभेकर-चरित्राच्या ज्या शेवटच्या पृष्ठावर रा. भागवत यांची शेवटी छापिल सद्दी आहे त्याच्याच आरंभी, व्याख्यानकार “माझे स्नेही रा. बाळकृष्णदेव देव यांस इंदुराहून येण्यास सबड नसल्यामुळे ... हें चरित्र वाचण्याचा सुप्रसंग मजवर आला”, असें निःसंदिग्ध वाक्य आहे ! पण त्याकडे पूर्वी एका प्रसिद्ध साहित्यिकाचें पूर्ण दुर्लक्ष होऊन त्यानें आपल्या ग्रंथांत देवांच्या जागी भागवतशास्त्री यांस कल्पित्यामुळे “गतानुगतिकी लोकः” ह्या न्यायानें जो एक नैरसमज दड झाला होता, तो आम्हांच काहीं वर्षांपूर्वी प्रथमतः दूर केला एवढेंच खातील खरें रहस्य होय !

पृ. २ वर ‘संशोधन व सामु[म]प्री’ ह्या सदराखाली संपादकांनी जी अनेक अवतरणे घेतली आहेत ती मुळाशी ताहून पाहिल्यास कित्येक ठिकाणी ती मुळास धरून नाहीत आणि शुद्धहि नाहीत, असें दिसून येईल. इतकेंच नव्हे, तर कोणता मजकूर अवतरणचिह्नांनी दर्शवावा, आणि तो कोणत्या प्रकारें दर्शवावा ह्या-

संबंधांचे संपादकीय अज्ञानादि येथे बांगलेच प्रकट झाले आहे। “कै० माऊ महाजन यांचे त्यांना ‘दर्पण’ पत्राचे बाबतीत सदकार्य होतं”, हें वाक्य दुसऱ्या कोणाचे नसून स्वतः संपादकांचेच विधान असता, त्याला अवतरणाने कशाकरिता? हाच प्रकार इतरत्रहि कमीअधिक आढळतो. अवतरणस्थले गूळातील पृष्ठसंख्येने दर्शविण्याच्या पद्धतीकडेहि संपादकांचे दुर्लभ झाले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात अनेक ठिकाणी अनिर्दिष्ट उसनवारी उर्फ उचलेगिरी केलेली आढळते असे जे यर म्हटले त्याचे एक ठळक उदाहरण (पृ. ४) पाहा :—

दर्पण संग्रह

यांची जन्मभूमि ... राजापूर तालुक्यांतील पोंभुलें हें गांव होय.

तेथे जभिकरांचे घराणे मोठें मान्य, सभावित व विद्याचारसंपन्न होतें.

शास्त्रीबोवांचे वडिल गंगाधरशास्त्री यांस भुवईतील शंकरसेट या नामांकित घराण्याच्या पाठिंबा होता असे म्हणतात.

जभिकरांच्या घराण्यांत कित्येक खियाडी पुराण सांगणाऱ्या शास्त्र्या असे ऐकिवात आहे.

शास्त्रीबोवांना नारायणशास्त्री नांवाचा माऊ व चिमाबाई आणि लाडकीबाई अशा दोन बहिणी होत्या.

चिमाबाई मालवजला योगी यांच्या घरी व लाडकीबाई पुण्यांत जभिकेकरांकडे दिली होती.

शास्त्रीबोवांच्या कुळासंबंधानें यापेक्षा जास्त माहिती मिळू शकत नाही.

अशी दुमरीहि बरीच उदाहरणे ठिकठिकाणी दाखवितां येतील. येणेंप्रमाणें रा. देवकृत चरित्रातून बरीच उसनवारी करून आपला लेख सजविणाऱ्यांनी त्या जुन्या लेखकाचा रीतसर ऋणनिर्देश तरी करावना? परंतु ते तर नाहींच; उलट, “रा. देव यांनी लिहिलेले चरित्र अगदी त्रोटक असून त्यावर किती यिमाबांचे हा प्रश्न आहे” (पृ. २), अशी वे त्याची सभावना करितात !

देवकृत जभिकर-चरित्र

राजापूर तालुक्यांत पोंभुलें नांवाचें गांव आहे तें त्यांची जन्मभूमि.

तेथे जभिकरांचे घराणें मोठें मान्य, सभावित व विद्याचारसंपन्न होतें, असे वृद्ध लोक भांगतात.

शास्त्रीबोवांचे तार्थिकरूप गंगाधरशास्त्री यांस शंकरसेटच्या नामांकित घराण्याचा आश्रय होता, असे म्हणतात. *

जभिकरांच्या घराण्यांत कित्येक खियाडी पुराण सांगणाऱ्या शास्त्र्या, असे ऐकिवात आहे.

शास्त्रीबोवांस नारायणशास्त्री नांवाचा एक बंधु होता. चिमाबाई व लाडकीबाई या नांवाच्या दोन बहिणी शास्त्रीबोवांस होत्या.

त्यांपैकी चिमाबाई मालवज मुक्तामी योग्यांचे घरी दिलेली असून दुसरी बहिण लाडकीबाई पुणें मुक्तामी जानवेकरींकडे दिली होती.

शास्त्रीबोवांच्या कुळाच्यासंबंधानें याहून जास्त माहिती मिळालेली नाही.

शास्त्रोक्त संशोधनाला निदानपक्षी मूळ लेख बारकाईने वाचून समजून घेणे, तो तंतोतंत नकलून घेणे, जरूर तो मजकूर योग्य रीतीने अवतरणविद्वांकित करणे, स्थलकालनिर्देश बिनचूक उतरणे इत्यादि गोष्टींचे तरी सामान्य ज्ञान असले पाहिजे. ह्यानंतर विविध साधनांचे व प्रमाणांचे तात्पर्यज्ञान असून शिवाय सयुक्तिक अनुमाने व निष्कर्ष काढतां आले पाहिजेत. परंतु प्रस्तुत संपादकाना ह्यांपैकी कशाचीच प्रायः माहिती दिसत नाही; आणि संशोधक-चिकित्सक म्हणून पुढे येण्याची हीस मात्र भरपूर दिसते ! मो. ग. बा. सरदार यांच्या एका पुस्तकावर टीका करतांना त्यांनी “ अमल्या भोंगळ लिखाणाने ‘अभ्यासू लोकांची फसगत होते व जनतेची दिशाभूल होते ” (पृ. २२), असे कडक उद्गार काढले आहेत; पण स्वतः त्यांनी अशाच प्रकारची ग्रामरु विधाने अनेक ठिकाणी केलेली नाहीत काय ? ह्यांपैकी काहींचे दिग्दर्शन येथे अवश्य केले पाहिजे.

पहिल्याच पृष्ठावर लेखक सांगतात :—“ दादोबा पांडुरंग, भाऊ महाजन, नारायण कृष्ण लाड इत्यादि ह्या काळातील घोर पुण्याच्या घरोघरीने कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी मराठी बाह्मण्यात नानातःदेवी भर घातली ”. परंतु येथे पहिल्या दोघांचा निर्देश ठीक असला तरी तिसऱ्या गृहस्थांची घोरवी ती कोणती, आणि ज्यांनी नानातःदेवी नव्हे, तर कोणत्या एखाद्या तःदेवी तरी मराठी बाह्मण्यात भर घातली, असे ते दाखवून देतील काय ? हा मात्र सास त्यांचाच शोध म्हणावा लागेल !

“ कै. भाऊ महाजन यांचे त्यांना [म्ह. बाळशास्त्री जांभेकर यांना] ‘ दर्पण ’ पत्राचे बाबतीत सहकार्य होते ” (पृ. २१), ही लोकांची समजूत चुकीची आहे, असे प्रतिपादिताना “ शास्त्रीमुर्वाच्या ‘ दर्पण ’ पत्राशी त्यांचा [म्ह. महाजनांचा] संबंध होता असे त्यांनी [म्ह. रा. देवानी] म्हटलेले नाही”, ह्या गोष्टीवर त्यांनी अनेक ठिकाणी भर दिला आहे. परंतु हे त्यांचे विधानच चुकीचे आहे. आपल्या जांभेकर-चरित्राच्या १० व्या पृष्ठावर रा. देव स्पष्ट लिहितात :— “ ‘ दर्पण ’ नावाचे दर आठवड्यास निघणारे पत्र त्यांच्या [म्ह. बाळशास्त्रीयांच्या] मदतीने भाऊ महाजन यांना सुरू केले. या दोघांनी मिळून हे पत्र कित्येक वर्षे चालविले. इ. ” तसेच पृ. १८ वर लायलीच ते सांगतात की, “ या पत्रातील इंग्रजी मजकूर खुद्द शास्त्रीबोवा लिहीत आणि मराठीतील मजकूर त्यांचे मुख्यधु व मित्र भाऊ महाजन हे लिहीत. ” आणि ह्याच आधारें पृ. २ वरील श्री. वि. सी. सरवटे यांचे विधान केलेले अमतां ही मोठ संपादकांच्या लक्षांत आलेली नाही.

ह्याच अनुसंधानांत, रा. देव म्हणतात त्याप्रमाणें बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे मुख्यधु नव्हत, हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न ‘ दर्पण संग्रह ’-कर्त्यांनी सरकारी दस्तऐवजांतील एका जुन्या यादीवरून केला आहे. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांतील गुंतागुंते सोडविण्यास लागणारा बहुयुतपणा व चिकित्सकपणा त्यांच्या केवळ

घारखी आहेत. "दर्पणाचा पहिला अंक ता. ६ जानेवारी १८३२ रोजी प्रसिद्ध झाला. तो 'मैसेंजर प्रेस नंबर १, काळ्या देवी रोड, येथे कावसजी करसेटजी नावाच्या पारशी गृहस्थांनी खुनाथ हरिधंजरी या नावाच्या गृहस्थाकरिता छापून प्रसिद्ध केला', " असे ते सांगतात. येथे दुसऱ्या वाक्यांत त्यांनी एक एक अन्तरण-विह घालून जो वाक्यांश मुळातून उद्धृत केल्याचा आमास उत्पन्न केला आहे तो कशाकरिता? हा संवादकाचा प्रतिभा-विलास की अप्रसुद्धपणा? बरील मराठी मजकूर 'दर्पणा' खाली छापिलेला आमच्या तरी पाहण्यांत नाही। 'दर्पणा'चा हा पहिला अंक आम्ही आपल्या प्रस्तुत प्रयांत जो छापिला आहे त्याच्या शेवटी (पृ. १४-१५) "Printed and Published for the Proprietors, at the Messenger Press, by Cawasjee Burjorjee, No. 1, Kalbadevi Street." असा निःसंदिग्ध मजकूर आढळतो. मग मुख्य विद्वान् संपादक रा. वि. क. जोशी यांनी मुंबईसरकारच्या दप्तरखान्यातील छुर्चीवर असून तेथील आनुभविक मुख्याधिकार्याच्या (Keeper of Records) मार्गदर्शित्वाने हा अपूर्व शोध कसा लाविला हे त्यांनीच विशद केल्याशिवाय बाह्य जगाला कळणे कसे शक्य आहे!

बरील वाक्याच्या पूर्वी संपादक लिहितात :— "१८३२ मध्ये त्यांनी [म्ह. बाळशास्त्रीप्रांगी] दर्पण (Darpun) नावाचे साप्ताहिक सुरू केले, ते जवळजवळ आठ वर्षे चालले." परंतु जर "त्यासाठी खर्ची पडणाऱ्या पैशांची नोंद सरकारदपरी आढळते," आणि "शेवटची नोंद १८४० ची आहे", तर "वावरून 'दर्पण' हे पत्र त्या सुमारासच बंद पडले असावे असे अनुमान करता येते" (स्थ. आ.), हा संदिग्धपणा कशाळा? ही नोंद प्रस्तुत प्रयांत पृ. ३९२ वर आम्ही छापिलेली असून तीत "1st October 1839 to 30th June 1840", असे स्पष्ट शब्द आहेत. मग ६ जानेवारी १८३२ पासून ३० जून १८४० पर्यंत पूर्ण ८४० वर्षे 'दर्पण' चालल्याचा जर असल पुरावा त्यास उपलब्ध आहे, तर "ते जवळजवळ आठ वर्षे चालले," असे म्हणण्यांत स्वारस्य कोणते? शिवाय पुढल्याच वाक्यांत म्हटल्याप्रमाणे, 'मुंबई जलदार' पत्राच्या 'प्रस्तावा'वरूनहि हीच गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होत नाही काय? यातील तात्पर्य असे की, ह्या गवाळ्या संपादकांना प्रत्यक्ष असल कागदपत्रे उपलब्ध करून दिली तरी ऐतिहासिक सत्याचा शोधच नीट घेता येत नाही!

ह्याच संदर्भात "श्री. भाऊ महाजन यांच्या 'प्रभाकर', 'धूमकेतू' व 'ज्ञानसिंधू' या नियतकालिकांशीहि त्यांचा [म्ह. बाळशास्त्री जमिंदारांचा] संबंध होता." (पृ. १६) अशी अद्भुत व बहुमोल माहिती हे संपादक वाचकांत करून देत आहेत! ह्या गोष्टीविषयी ते इतके निश्चिंक आहेत की, पृ. १९ वर "प्रभाकर", 'धूमकेतू' व 'दिग्दर्शन' या नियतकालिकांचे वेळीं बाळशास्त्री व भाऊ महाजन यांचे सहकार्य होते", असे ते पुनः एकदा सांगतात. परंतु ह्या मूर्खपणाला काय म्हणायें!

आतांपर्यंत जाणवत्या मंडळीची समजूत, ‘प्रभाकर’ पत्राचे कर्ते माऊ महाजन यांनी पुढे ‘धूमकेतु’ नावाचेहि दुसरे एक पत्र काढले, आणि ‘प्रभाकरा’चे सम-कालीन पत्र ‘ज्ञानसिंधु’ ह्याचे जनक विरेसर सदाशिव छत्रे हे होत, अशी होती; पण हे अमिनव संशोधकद्रुव संपादक ह्या तीनहि पत्रांचे जनकाव माऊ महाजनांकडेच देत आहेत। हा त्यांचा शोध जबरदस्त तर खराच; पण बरील बाबगांत त्या तीनहि नियतकालिकांशी बाळशास्त्रीयांचा संबंध होता म्हणून छातीठोकपणे जो सिद्धान्त ते जगापुढे प्रथमच मांडीत आहेत तो इतका अपूर्व व अद्भुत आहे की, त्यांचे खरे स्थान मुंबईच्या सरकारी दप्तरखान्यांत नसून ठाण्यास आहे, हेच खरोखर सिद्ध होतं. कारण, ‘प्रभाकर’ व ‘ज्ञानसिंधु’ ह्या पत्रांशी बाळशास्त्रीयांचा संबंध रा. जोशी म्हणतात त्याप्रमाणे कदाचित् असो किंवा नसो, पण बाळशास्त्रीयांच्या मृत्यूनंतर सहासात वर्षांनी-१८५३मध्ये-जे ‘धूमकेतु’ साप्ताहिक निघाले त्याच्याशी त्यांचा इहलोकी संबंध जोडण्याची करामत केवळ तेच करू शकतात।

संपादकांच्या ह्या प्रतिभाविलासाची उदाहरणे आणखी कोठवर दावीं? बाळशास्त्री व माऊ महाजन यांच्यातील संबंध विशद करताना ते एकाच घटनेचा कालनिर्देश भिन्न ठिकाणी भिन्न रीतीने करतात। “रा. माऊ महाजन यांचे नांव १८४१ च्या यादीत सांपडते”, असें लागोपाठ दोन वेळीं एकाच ठिकाणी (पृ. ३) सांगितल्यानंतर पुनः पृ. १८ वर ते म्हणतात की, “रा. माऊ महाजन (गोविंद विठ्ठल कुंटे) यांचा शिक्षणक्रमच मुळी १८४० मध्ये संपूर्ण झाला.”

श्री. गं. बा. सरदार यांना सैलभोंगळ म्हणणाऱ्या ह्या संपादकांनी त्यांच्याहि वर ताण कोठे कोठे केली आहे। उदा. “माऊ महाजन यांच्या साहाय्याने बाळशास्त्री यांनी ... ‘दिग्दर्शन’ नावाचे एक मासिक चालविले होते” (पृ. २१), असें श्री. सरदार त्या नियतकालिकाचे ‘मासिक’ हे वास्तविक स्वरूप मकट करीत असता, श्री. जोशी पृ. २५ वर सांगतात की, “शास्त्रीधुवांनी ‘दिग्दर्शन’ नावाचे ... वैमासिक बरोच वर्षे चालविले.” शिवाय सरदारांनी सरकारी दप्तर-खान्यांतील कागदपत्रावरून संशोधन केलेले नसल्याने त्यांच्या चुका निदान कमी दोषाई गणित्या जातील. पण लिहीत असलेल्या अनेक गोष्टींची निःसंदिग्ध शहानिशा करण्याची साधनसामग्री श्री. जोशांना हाताशी सदैव उपलब्ध असता, त्यांनी ठिकठिकाणी अवास्तव माहितीच संगृहीत करून आपल्या जातिवंत “भोंगळ लिखाणाने अभ्यास लोकांची फसगत व जनतेची दिशाभूल” करावी, हे क्षम्य कसे! ह्याची आणखी दोन खास उदाहरणे देण्यासारखी आहेत. सरकारी दप्तर-खान्यांतील सुर्चीवर विराजमान होऊन कोणताहि थाप दिली तरी ती सहज पध्द शकते, असें ह्या संपादकास वाटत असावे। ‘दर्पणा’च्या पहिल्या अंकावरील कल्पित मुद्रणनिर्देशाचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. तसाच आणखी एक प्रकार म्हणजे, ‘दर्पणा’च्या “प्रत्येक अंकावर दर्शनी पृष्ठाच्या माध्यावर उजव्या किंवा

आवाक्याबाहेरचा असून त्यांनी केलेली अनुमाने सरोप असल्याचे आढळून येईल. किंबहुना बाळशास्त्रीयांच्या चरित्रांतील अनेक घटना त्यांस बिनचूक सांगता आलेल्या नाहींत. उदा० " त्यावेळी मातृभाषेचा शिक्षणक्रम व नंतर लोअर आणि अपर डिविजन असा ईंग्रजी शिक्षणक्रम होता " (पृ. ५), असे जें संपादक सांगतात तें अवघी चुकीचे आहे. कारण, बाळशास्त्रीयांच्या विद्यार्थिदंडेत अशी व्यवस्था नव्हती. सुमारे पुढे दहा वर्षांनी ती अस्तित्वांत आली ! पृ. ४ वर ते सांगतात की, " बाळशास्त्री यांचे शिक्षण संपताच १८३० मध्ये नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे नेटिव्ह सेक्रेटरी म्हणून त्यांची नेमणूक झाली, असा उल्लेख आढळतो "; तर लोच पृ. ६ वर " १८३० मध्ये त्यांची नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे ' डेप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी ' म्हणून नेमणूक झाली ", असे ते लिहितात; आणि विशेष हे की, दोनही विधानास त्यांनी स्पष्ट आधार दिलेला नाहीं ! मग ह्यापैकी खरें कोणतें समजावयाचें ! ह्याच्याच पुढे ते म्हणतात की, " १८३२ च्या नोव्हेंबरमध्ये त्यांची अझलकोटन्ना युवराजांना शिक्षक म्हणून दरमहा रु. १२५ पगारावर सातान्यास नेमणूक झाली." पण ह्या विधानात दोन चुका आहेत. त्यांची नेमणूक सातान्यास झालेली नसून अझलकोटासच झाली, आणि ती दरमहा रु. १२० वर झाली ! झानंतर एक वाक्य टाकून, " १८४२ मध्ये एलिफन्स्टन कॉलेजांतील गणित विषयाचे व्यापापक ऑर्लीबार (Prof. Orlebar) हे राजा पेऊन ईंग्लंडला गेले अमता त्यांची व्यापापक म्हणून नेमणूक झाली ", असे ते सांगतात; परंतु बरदस्विति अशी की, त्यांस ' हंगामी व्यापापक ' (Acting Professor) म्हणून नेमिले होते. ह्याचा अर्थ असा की, ' मेकेटरी ' व ' डेप्युटी सेक्रेटरी ' आणि ' प्रोफेसर ' व ' ऑर्किटिंग प्रोफेसर ' यांतील अधिकारपेढी त्यांस अवगत नाहीं !

' दर्पणा 'तील मराठी बाजू कोण सांभाळीत असेल याविषयीच अनुमान काढतांना ते म्हणतात, " बाळशास्त्रींना त्यावेळी शिक्षणसंस्थांचे दौऱ्याचे काम पाडावे लागत असे, तेव्हा ईंग्रजीबरोबर मराठी लिहिण्याचे कामहि तेच करीत अशातील अनेक घाट नाहीं " (पृ. २०). परंतु येथेहि ते अपघोष घसरले आहेत ! कारण, ' दर्पण ' साडेगाठ वर्षे चालून वेद पडले १८४० मध्ये, आणि बाळशास्त्रीयांकडे " शिक्षणसंस्थांचे दौऱ्याचे काम " गालें पुढे दोन वर्षांनी ! येथे आश्चर्य असे की, मरुत पुस्तकाचे मुख्य संपादक रा. वि. क. जोशी हे बरोल गर्व माहिती मुंबई सरकारच्या दत्तारखान्याचे मुख्य अधिकारी (' फोअर ऑफ रेकॉर्ड्स ') यांनी त्यांस उपलब्ध करून दिलेला असल कागदपत्रांच्या आधारें आपणांस ठिकठिकाणी करून देत आहेत ! परंतु हे असल कागद आम्हांही स्वतः प्रस्तुत ग्रंथांत छापिले आहेत, त्यावरून वाढिव्यास सरकारी दत्तारखान्यांत ददावीस वर्षे कारकुनी करणारा एखादा ' मनुष्य आपला भंडा सोडून गंतोपतंत्रात नव्हती उदबुध करूं लागला म्हणजे कशा अर्थ उद्भवून देतो याचा निःगदिग्ध पुरावा गर्मश बाचकांस सद्व उपलब्ध होईल.

संपादकीय अज्ञानाचे व अपात्रतेचे दुसरे कांही नमुने पाहण्यासारखे आहेत. संपादकांचे इंग्रजी भाषेचे ज्ञान शालान्त परीक्षेपर्यंत तरी गेले आहे को नाही असे अनेक ठिकाणी दिसून येते. उदा० पृ. १५ वरील इंग्रजी अवतरण व पृ. १७ वरील इंग्रजी लिपीतील नावे ही मुळाबऱ्हुकम त्यांस छापतां हि आलेली नाहीत। “रघुनाथ हरिश्चंद्रजी” सारखी नावे सरकारी कागदपत्रात अमुक रीतीने लिहिलेली आढळतात म्हणूनच जर ती लागलीच कांसात पुनः इंग्रजी अवतरात दिली आहेत, तर मग ती तंतोतंत तशीच उतरावयास नकोत काय ? पण ती तशी नाहीत. ‘देहावसान व योग्यता’ ह्या सदरांत पृ. २९ वर त्यांनी मूळ इंग्रजी लेखाची जी भाषांतरें करून दिली आहेत तीं हि कितपत मुळास धरून आहेत तें पाहण्यासारखें आहे. ही इंग्रजी गुणवर्णने आम्ही परिशिष्ट १ मध्ये अनुक्रमे पृ. ३१३ व पृ. ३१० वर छापिलेली आढळतील. यांपैकी ‘दि घॉय टाइम्स अँड जर्नल् ऑफ् कॉमर्स’ मधील मृत्सुलेसात आलेल्या एका वाक्याचें भाषांतर संपादकांनी पुढीलप्रमाणें मीजेचें केलें आहे :—“ते कांही दिवस ‘गणिताचे अध्यापक होते, आणि मि. ऑलेंबार हे राजा घेऊन इंग्लंडला गेले अमुता, ते १८४२ ते मार्च १८४३ पर्यंत मि. ऑलेंबार यांच्याच खोलींत खगोलविद्येचीहि काम वहात असत” (पृ. २९). मूळ इंग्रजी वाक्य असें आहे :—“He was for some time Professor of Mathematics, and from May 1842 to March 1843 along with the Mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor in room of Mr. Orlebar then absent in England.” येथें “in room of Mr. Orlebar” याचें भाषांतर “मि. ऑलेंबार यांच्याच खोलींत” असें जें केलें आहे तें केवळ हास्यास्पद होव ।—“मि. ऑलेंबार यांच्या जागी ” असा त्याचा सरा अर्थ आहे. ह्याच लेखात पुढें (पृ. ३०) मानसशास्त्रावर ग्रंथरचना करताना “मि. अंबर कॉंबी यांच्या पुस्तकाची मदत घेतली,” असें जें म्हटलें आहे तो नामांकित ग्रंथकार “Dr. Abercrombie” हा आहे, हेहि सांगितल्या-शिवाय कसें समजणार ? तसेंच “‘हायस्कूलांतील’ विद्यार्थ्यांसाठीं कनिष्ठ पुस्तकें म्हणून ती लिहिली होती”, हें “Both were intended as class books for the instruction of the more advanced pupils under his charge,” ह्या इंग्रजी वाक्याचें भाषांतर वस्तुस्थितीचा विपर्यय करणारें आहे. कारण, बाळशास्त्रपांनी लिहावयास घेतलेला हिंदुस्थानाचा इतिहास व मानसशास्त्रा-वरील ग्रंथ हे “हायस्कूलांतील” नव्हे (त्या काळी ‘हायस्कूल’चा रीतसर अवतारच झालेला नव्हता), तर “त्यांच्या हाताखालील (म्ह० अध्यापक-शाळेंतील) प्रौढ विद्यार्थ्यांकरिता ” योजिले गेले होते.

‘ दर्पण साप्ताहिकाची हकीकत ’ (पृ. १९) म्हणून संपादकांनी जो खाद्य सशोधनपर भाग लिहिला आहे त्यातील सूझमता व कांही विधानें पाहण्या-

डाव्या हाताच्या कोपऱ्यात बाळशाखी यांची सही आढळते " (पृ. २०), ही त्यांनी दिलेली माहिती होय. प्रत्येक अंकावर अशी सही आढळत नाही, हे एक; आणि " सध्याप्रमाणे हजारों प्रतींची छपाई त्या काळांत मांडीत नव्हती " आणि म्हणून " प्रत्येक अंकावर संपादकाची सही घालण्याचा प्रघात होता ", ही त्यांची दुसरी संशोधकीय प्रतिभा ! मुद्रणविद्येचा सर्गिकचित् गंध नसतां मुद्रणवेपक ह्या नात्याने हि रा. जोशी यांनी एक नवा शोध जाहीर केला आहे. हे मोजेचें संशोधन त्यांच्याच चिकित्सक लेखनपद्धतीनें समजून घेजे चांगलें. " 'दर्पण' पत्र कशा पद्धतीनें छापलें जाई हा एक प्रश्न आहे. त्याबद्दल इतकें साधार म्हणतां येतें की, 'दर्पण' पत्राचा पहिला अंक शिळा-प्रेसवर छापिलेला नाही, टाईपांत छापलेला आहे. परंतु दर्पणाचे इतर अंक चालत असतां त्यांतील काही अंक शिळा-प्रेसवर छापलेले आढळतात. यावरून हें पत्र शिळाप्रेसवर व टाईपांत अशा दोन्ही पद्धतीनें छापलें जाई " (पृ. २२). आम्ही ह्या संशोधनचिकित्सेच्या नवावतारास इतकेंच सुचवितों की, त्यांना हा आपला अजब शोध मुद्रणव्यवसायांतील तज्ज्ञांपुढे मांडावा, म्हणजे ते त्याचें यथायोग्य कीतुक करतील ।

'दर्पण संग्रह' कारांच्या संशोधनसामर्थ्याचे दुसरे एकदोन गंमतीचे पुरावे सादर करूं. " त्याला (म्ह० 'दर्पणा'ला) स्वसमाजात व परकी समाजांत प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती असें म्हणायला हरकत नाही " (पृ. २४). याचें उदाहरण म्हणून " त्या वेळी बॉम्बे नेटिव्ह ऑथॅरिटीवर नांवाचें नियतकालिक होतें. त्याच्या १४ मार्च १८३३ च्या अंकांत " जें काही म्हटलें आहे तें उद्धृत करून शेवटीं संपादक उद्गारतात की, "एका समकालीन] व परभाषीय मिशनरी लोकांच्या नियतकालिकांनें ह्या अभिप्राय दिला असल्याकारणाने तो निःपक्षपाती व निःस्पृह ['मिःस्पृह' हें रूप शुद्ध] आहे यांत शंका नाही. " परंतु 'घाँये नेटिव्ह ऑथॅरिटीवर' हे नियतकालिक 'मिशनरी लोकांचें होतें, हें ह्या विद्वान् संशोधकांनीं कसे ठाविलें ? हे पत्र एंग्लेसीय मंडळीनें चालविलेले नसतें तर त्यांच्या नांवांत "नेटिव्ह" हें पद आलें नसतें, एवढाहि चिकित्सक सुद्धि ह्या संपादकाय मेदंत नाही ! वास्तविक हा उतारा त्या वर्तमानपत्रानें 'Oriental Christian Spectator' नामक मासिक पुस्तकांतून उद्धृत केलेला आहे, असें आम्ही पृ. ५८५ वर दिलेल्या गूळ इंग्रजी अभिप्रायावरून दिसून येईल.

पृ. २१ वर श्री. सादर यांच्यावर टीका करतांना श्री. जोशी म्हणतात की, " प्रमाकर पत्र १८४० च्या सुमारास प्रसिद्ध झाले असें रा. सरदार यांनी म्हटलें असल्याकारणानें त्यांना आणखी एक चूक माफ केली पाहिजे. [कारण] वास्तविक 'प्रमाकर' १८४१ च्या सप्टेंबरमध्ये सुरू झालें. रा. सरदार यांनी संपादन करतांना जर अधिक दक्षता घेतली असती तर हे दोष टळू शकते.... असल्या मोंगळ लिखाणानें अभ्यासू लोकांची कथगत होते व जनतेची दिशाभूल होते ". पण श्री. जोशी इतकें

“यरोपदेशे पांडित्य” करून प्रत्यक्ष द्या उदाहरणांत मुद्दा तेंच कार्य स्वतः करीत आहेत। कारण, “‘प्रभाकर’ १८४१ च्या सेप्टेंबरमध्ये सुरू झाले”, ही मिथ्या गोष्ट सांगिताना ते आधारदेखील देत नाहीत। वस्तुस्थिति अशी की, ‘प्रभाकर’ हे पत्र सा. २४ ऑक्टोबर सन १८४१ रोजी निघाले। (प्र. प्रं. परि. २, पृ. ७३)

असो. ‘दर्पण संग्रह’-कारांचा हा कोळसा आणखी उगाळावयाचा तरी कोठवर? वास्तविक द्या पुस्तकाचा इतकाहि दीर्घ समाचार घेण्याचे कारण नव्हते असेहि एखाद्यास वाटेल; आणि आम्हांहि त्याच्याशी सहमत झालो असतो. परंतु प्रस्तुत पुस्तक कै. बाळशास्त्रयांच्या शतसावत्सरिक पुण्यतिथीस ‘मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन : १’ म्हणून शिष्यमंथी ना. बाळासाहेब खेर यांच्या हस्ते मोठ्या समारंभाने महाराष्ट्राव्यवस्थास सादर केलेले असल्यामुळे, आणि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांनीहि त्याचे हार्दिक स्वागत केले असल्यामुळे, त्याचे यथार्थ स्वरूप इतक्या विस्ताराने प्रकट करणे अवश्य वाटले. शिवाय कोणाहि लुंभ्यालुंभ्या साक्षर व कारकुनी पेशाच्या मनुष्याने अभ्यापार केल्याने त्याची कृति कशी निरर्थक अथवा अनर्थकारक होते हे सावधानतेच्या दृष्टीने जगाला कळणे हितार्थ होईल, अशी धामची समजूत आहे.

‘दर्पणसंग्रह’वर सवादक म्हणून विनायक कृष्ण जोशी व श्री. म. सहय्युदे या दोघांची नावे असली तरी रा. जोशी यांच्याकडेच प्रस्तुत ग्रंथाच्या खंडाटोपाचे मुख्य श्रेय जाते ही गोष्ट लोकविश्रुत तर आहेच; पण त्याचा अपल पुरावा ही आद्य साहित्यकृति आपल्या पिय पत्नीच्या “स्मृतीस सादर समर्पण” करूनहि त्यांनी जगापुढे मांडला आहे. स्वकीय प्रयत्नाबद्दल थोडीबहुत धन्यता वाटावी हे स्वामाविक आहे. परंतु रा. जोशी यांच्या प्रस्तुत प्रयत्नाचे जे कोड-कांतुक करण्यांत आले त्यामुळे आपण खरोखरच एक मोठे संशोधक आहोत अशा अहंकाराने ते अलीकडे समासमेदनांत घुसून आपल्या उद्योगाचे प्रदर्शन करू लागले आहेत; इतकेच नव्हे, तर एक प्रबंध असा ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ रचून प्रसिद्ध करण्याच्या उपघ्रापांत ते समित्त गुंतलेले आहेत, अशी दाट लोकावार्ता आहे. यामुळे मात्र आम्हांला थोडेसे भय वाटू लागले आहे। कारण, त्यांचा हा अदम्य संशोधकीय उत्साह कोणकोणती नवीन कथापुराणे निर्माण करील ते सांगणे कठीण। खरोखर मुंबई सरकारच्या दख्खान्यातील रिकाम्या कारकून मंडळीकडून कितीतरी दुसरी उपयुक्त कामे करून घेण्यासारखी आहेत. पण हे सर्व तेथील वरिष्ठ अधिकार्यांच्या ध्वन्यांत येईल तर। एरवी “रिकामा न्हावी, आणि कुडाला तुंबव्या लावी,” असाच अनुभव पुनः यावयाचा।

‘भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश’ (इ. स. १८१८-१९४५)

हा बहुमोल संदर्भग्रंथ विद्वानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी कित्येक वर्षे परिश्रम करून ऑक्टोबर १९४६ मध्ये प्रसिद्ध केला. अशा ग्रंथांत कै० प्रो. बाळ-
शास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या आधुनिक महाराष्ट्रातील अग्रगण्य महापुरुषांचे
कांहीसे सविस्तर चरित्र वाचकांस हवे होते, असे कोणीहि सुज्ञ मनुष्य म्हणेल. पण
तसें तें आलेलें नाहीं. पुढारें सत्तर वर्षांपूर्वी रा. खुनाय भास्कर गोडबोले यांनी
अशा प्रकारच्या ‘अर्वाचीन चरित्रकोशा’चा मराठी भाषेत प्रथमतः पाया घातला;
परंतु त्यांनी बाळशास्त्र्यांसारखा विख्यात लोकोत्तर पुरुष तेव्हां अवघ्या तीस-
पन्तीस वर्षांपूर्वीच आपल्यांत होऊन गेलेला अवसात त्यांचे चरित्र त्यांत कसे प्रथित
झालें माहीत याचे थोडेसे दिग्दर्शन आम्हां प्रस्तुत ग्रंथान्या ‘उपोद्घात’-प्रकरणी
केलेच आहे (पृ. १७). त्यानंतर पुढारें पन्नास वर्षांनी डॉ. श्री. व्यं. केतकर,
एम. ए., पीएच्. डी., यांच्या प्रचंड ‘ज्ञानकोशा’त त्या थोर पुरुषांचे संपूर्ण
उच्चाटन झालेले नसले तरी केवळ एका ‘फविचरित्र’ ग्रंथावरून दहापंधरा
ओळीत त्यांची थोडकण कशी केली आहे ह्याचेंहि विवेचन पूर्वोक्त ‘उपोद्घात’त
(पृ. १८) आम्हां केले आहे. वस्तुतः विचार करता त्या महान् संदर्भग्रंथांत
निदानपत्री एकदोनवानी चरित्रलेख तत्कालीन उपलब्ध वाङ्मयाच्या आधारें त्यांनी
अंतर्भूत करणे जरूर होतें; परंतु तेव्हांहि कै० बाळशास्त्र्यांची उपेक्षाच झाली !
अर्थात् आतां त्याच्याहि नंतर पावशतकानें श्री. चित्रावशास्त्र्यांचा हा ‘चरित्र-
कोश’ प्रसिद्ध होत असल्यानें, त्यांनीहि पुनः शास्त्रीबाबांची निरवानिरव जेमतेम
अर्ध्या पानांत अत्यंत छुट्टित व अशुभाधानकारक रीतीनें करावी, हें विशेष आश्चर्य नव्हे
काय ? वास्तविक ‘ज्ञानकोशा’ंतल अल्प निर्देशानंतर मराठी साहित्यिकांचें लक्ष
आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या प्रभातकालाकडे बरेच वळलेलें आहे, आणि आजकाल
सर्वसाधारण वाचकांबरोबर शाळा-कॉलेजांतील मोठे विद्यार्थ्यांना कै० बाळशास्त्र्यांचें
उज्ज्वल चरित्रकार्य समजावून देणें विशेष अगत्याचें झालें आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां,
आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या सर्वांगीण कर्तृत्वान्या थोर पुरुषांचे चरित्र व त्या
काळाचें प्रतिबिंब थोडक्यांत प्रकट करणारा एक चारपानी लेख सुद्धा तयार करून
जेणें अवश्य नव्हतें काय ? तसें म्हटल्यास प्रस्तुत चरित्रकोशांत कित्येक महा-
राष्ट्रियांची व इतरांची चारचार, आठआठओलमी चरित्रे आली नाहींत असें माहीत.
पण उमाजी नाइकासारख्या विख्यात समोसापासून नाना पाटलासारख्या आजकाल
झटपट बहुमुखी होणाऱ्या तथाकथित देशभक्ताचे पवाडे गाण्यापर्यंत चरित्रवर्णनाचा
कांहीसा अशास्त्रीय व व्यापक दृष्टिकोन संपादकांनी बाळगिल्यामुळे, त्यांना बाळ-
शास्त्र्यांसारख्या धाततेच्या व सनदशीर मार्गानें देशोद्धार करूं पाहणाऱ्या नवपुण-
प्रवर्तकाच्या चरित्राचा विस्तृत परिचय करून देण्याची तितकीशी आवश्यकता भासली

नाहों हेंच खरें ! एरवी शास्त्रीबाबांच्या कामगिरीचें वास्तविक स्वरूप दर्शवूं शकणारा हुसरा कोणी तज्ज्ञ सन १९४५ मध्येहि रयांस लाभला नसता काय ! किंबहुना कै० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें आगामी शतर्वावस्थरिक पुण्यस्मरण महाराष्ट्रांत योग्य रीतीनें करावें म्हणून आम्ही त्याच वर्षी छापिलेल्या लेखांतून एकत्रेन महारवाचे तपशील ‘चरित्रकोशा’तील बाळशास्त्रिविषयक वृत्तान्तांत संपादकांनी आत्मसात् केल्याचा निःसंदिग्ध पुरावा उपलब्ध आहे ! सारांश, कोश-कर्त्यांच्या ह्या अदूर दृष्टीमुळे व हलगर्जीपणामुळे झाले काय, तर नवीन ‘भारत-वर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोशा’तहि पावशतकानंतर कै० बाळशास्त्र्यांचा यथार्थ परिचय करून देण्याची आलेली पर्कणी वाया गेली; आणि प्रो. द. वा. पोतदारकृत ‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’ ह्या पुस्तकांतील जांभेकर-वृत्तान्ताचीच कमीअधिक, पण लघुतम अशी सदीप व गवाळ आवृत्ति ह्या महान् संदर्भग्रंथांत चिरस्थायी झाली !

एखाद्या पुस्तकावरून बाळशास्त्र्यांचा वृत्तान्त संकलित करतांना संकलनकार आपल्या चातुर्यानुसार तो ठिठ्ठिकाणी कशा विकृत करितात याची नानाविध उदाहरणे ‘उपोद्घातां’तील आमच्या टीकेंत येऊन गेली आहेत. परंतु तसाच प्रकार प्रस्तुत ‘चरित्रकोशा’तील अत्यल्प संकलनातहि कशा झाला आहे हें ह्या संदर्भग्रंथाचें महत्त्व लक्षांत घेऊन येथें दाखवून देणें अवश्य आहे.

कोशांतील “जांभेकर, याळ (शास्त्री) गंगाधर” हा नामनिर्देशच मुळांत बरोबर नाही. येथें “शास्त्री” हें पद कोशांत पालण्याची आवश्यकता काय ! गेली शंभर वर्षे जें नांव आबालवृद्धांच्या तोंडों रुढ आहे तसेच जर तें प्रथित करणें योग्य होय, तर “जांभेकर, याळ गंगाधर शास्त्री”, असें तें दिलें पाहिजे. किंबहुना शास्त्रीबाबांच्या काळीं उभ्यांव कचिन् लिहोत, आणि ते स्वतः फक्त “बाळ गंगाधर शास्त्री” अशी स्वाक्षरी करित; इतकेंच नव्हे तर सत्कालीन सरकारी कामदपत्रांतुनहि त्यांचा नामनिर्देश सर्वत्र असाच आढळतो. अर्थात् “ठिठ्ठक, बाळ गंगाधर” ह्या नांवाप्रमाणें “जांभेकर, याळ गंगाधर” असें नांव ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा’वरून उतरून येऊन मग “बाळ”च्या पुढें कोशांत “शास्त्री” हें पद ठेवून दिलेलें दिसतें ! पण हेंहि अप्रशस्तच कारण, “बाळशास्त्री गंगाधर” असें त्यांनीं स्वतःच किंवा इतरांनीं संबोधणें शक्य नाहीं.

दादोबांनीं ‘आत्मचरित्रा’त बाळशास्त्री “हे मूळचे राजापुर मांती पोंबुलें नांव आहे तेथले राहणार” (पृ. ७१), असें यथार्थपणें सांगितलें आहे. त्यांची अंजानशी चूक एवढीच की, गांवाचें नांव “पोंबुलें” नसून ‘पोंमुलें’ आहे. पण प्रो. पोतदारांनीं दादोबांच्या संकलनांत एक नवीन चूक केली ती अशी की, “राजापुर मांती” म्हणण्याऐवजीं “राजापुर सालक्यांत” असें म्हटलें. वास्तविक हा गांव

राजापुरांत नव्हे, तर देवगड तालुक्यांत मोठतो. ह्यांत 'चरित्रकोश'-कारांनी आणखी एका चुकीची भर घातली, ती म्हणजे 'पोंडुल' याचे 'पोंबल' केले ! तसेच "दिवसास इंग्लिश शिकावे" हे दादोबांचे विधान "दुपारी इंग्रजी शिकावे" ह्यापेक्षा अधिक वस्तुस्थितिनिदर्शक होय.

दोन गोऱ्याऱ्या रस्त्यांतील मारामारीचा व तत्संबंधी बाळशास्त्रपांच्या विलक्षण स्मरणशक्तीचा वृत्तान्त प्रो. पोतदारानी रा. देवकृत जमिंदार-चरित्रांतून घेतला असून दादोबांनी त्याचा उल्लेख सुळीच केलेला नाही. असे असता श्री. चित्रावशास्त्री सांगतात की, "अशी याच्या बुद्धिमत्तेची गोष्ट दादोबा पांडुरंग आपल्या आत्मचरित्रांत देतात" !

ह्यापुढील वृत्तान्त तर मोठा मौजेचा उतरला आहे. 'चरित्रकोश'-कारांचे सकलन असे ! "हे प्रो. अ[र्ली]बार यांचेपाशी गणित शिकले. सन १८२८ मध्ये यांचा विद्याभ्यास पुरा झाला व हे एल्फिन्स्टन विद्यालयांत अ[र्ली]बार यांचे असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचे काम करू लागले." पेथे दोन भिन्न घटनांची कशी गळत केली आहे ती पाहा. यरील दोन वाक्यांवरून वाचकास असा निःसंदिग्ध बोध होतो की, बाळशास्त्री सन १८२८ पर्यंत "प्रो. अर्लीबार यांचेपाशी गणित शिकले", आणि "सन १८२८ मध्ये यांचा विद्याभ्यास पुरा झाला", तेव्हा "हे एल्फिन्स्टन विद्यालयांत" त्याचे "असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचे काम करू लागले." परंतु वस्तुस्थितीचा हा भयंकर विपर्यास होय. कारण, प्रो. अर्लीबार हे स्वतःच सन १८२८ मध्ये अद्यापि विलायतेत गणिताचे विद्यार्थी असून पुढे सात वर्षांनी-सन १८३५ मध्ये-एल्फिन्स्टन कॉलेजांत काम करण्यास मुंबईस आले ! बरे, ही गोष्ट जेथून हा संश्लेष चित्रावशास्त्रकारानी केलेला आहे तेथेच प्रो. पोतदारानी दादोबांच्या आत्मचरित्रांतून पुढीलप्रमाणे स्पष्ट उद्धृत केली आहे : "ते मुंबईस आल्यावर प्रो. अर्लीबार यांचेपाशी गणितशास्त्र शिकले. बाळशास्त्री यांची कुलाप्र-बुद्धि पाहून प्रो. साहेब त्यांची फार तारीफ करून होते". (म. ग. इ. अ. पृ. ३२). ह्याच विधानांत दुसरा एक वस्तुस्थितिविपर्यास अंतर्भूत आहे तो असा की, प्रो. अर्लीबार यांच्यापाशी १८३५ नंतर गणिताभ्यास पुरा झाल्यावर, बाळशास्त्रपांची नेमणूक असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून झाली. परंतु वस्तुस्थिति अशी की, प्रो. अर्लीबार यांचे आगमन प्रत्यक्ष मुंबईस होण्यापूर्वीच-सन १८३४ मध्ये-बाळशास्त्री हे असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून आपल्या जागेवर बसू झाले होते ! परंतु "इ. स. १८२८ चे गुमारात विद्याभ्यास पुरा झाल्यावर पुढे ते अर्लीबार यांचे असिस्टंट म्हणून गणिताभ्यापकाचे काम एल्फिन्स्टन विद्यालयांत करू लागले तेव्हा पहिले एतद्देशीय प्रोफेसर म्हणून त्यांचा सर्वत्र गौरव व लौकिक फार झाला !" (उ. प्र.) ह्या वाक्याचे संकलन 'कोश'-कारांनी विपरीतपणे केल्यामुळे हा सर्व अनर्थ झाला !

“ग्रहणाविपर्ययं खरी वस्तुस्थिति [“वस्तुस्थिति” म्हणजेच “खरी” स्थिति नव्हे काय ?] व्याख्यानांत वर्णन केल्याने आणि धांपाद शेपाद्रि नांवाचे हिस्ती झालेल्या ब्राह्मणास शुद्ध करून घेतल्याने याचा बाळीत पडावे लागले”, असे ‘चरित्रकोश’-कार सांगतात. परंतु हीही वस्तुस्थिति नमून तिचा थोडाबहुत विपर्यासच होय. कारण, ह्या दोन घटना भिन्न काळी घडलेल्या आहेत; इतकंच नव्हे, तर पहिल्या गोष्टीतील शास्त्रीय प्रतिपादनाने ‘ग्रामण्य’ होणार की काय अशी कियेकांस घास्ती उत्पन्न झाली, तर दुसऱ्या प्रकरणात “ग्रामण्य” प्रत्यक्ष झाले. आणि ह्या दोन गोष्टीतील तारतम्य प्रो. पोतदार, यांनी बऱ्या रीतीने व्यक्त केलेले असता, म. ग. ई. अ. पृ. ३६ व ३७ वरील दोन वृत्तान्त एकत्र संकलित करून श्री. चित्रावशास्त्रपांनी ते नष्ट केले आहे !

संपादकीय तारतम्यशून्यतेचा हा प्रकार “यांचे बाळगमय” ह्या शेवटच्या परिच्छेदातहि चांगला प्रतीत होतो. प्रो. पोतदारांनी “बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ” (पृ. ३५) ह्या सदरांत एकूण १५ निर्देश केलेले असता, ‘कोश’-कार फक्त १२ करितात. परंतु येथे मौज अशी की, पोतदारांच्या यादीत ‘विद्येचे उद्देश, लाभ व [मुळात ‘आणि’ आहे] संतोष हे पुस्तक बुद्धपाच दिलेले नसता, श्री. चित्रावानी ते प्रथमतःच नमूद केलेले आहे ! ह्याचा “५ हिंदुस्थान-स्थाना]चा इतिहास, पहिली आवृत्ति (१८४२),” हा निर्देश तर पोतदारांच्या यादीबमन केलेला असला तरी अवदीच चुकला आहे, हा सन १८४६ पाहिले.

तसेच प्रो. पोतदारांनी आपल्या यादीत “(१०) संध्येचे भाषांतर (भारत)” [हे पुस्तक कधी प्रसिद्ध होण्याच्या अवस्थेपर्यंत गेले नसल्यामुळे देण्याचे कारण नसता दिले] असा सावध निर्देश तरी केला आहे; पण तोहि ‘कोश’-कारांनी ग्राहिल्यामुळे हे पुस्तक छापिले गेले होते, असा वाचकाचा ध्या प्रह्न होतो ! ‘कोश’-कारांच्या यादीत आणखी दोन चमत्कार आढळतात. प्रो. पोतदारांनी ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ व ‘हिंदुस्थानातील इंग्लिश राज्ये राज्याचा इतिहास’ ह्या दोन ग्रंथांपैकी फक्त पहिला निर्दिष्ट करतांना थोडी चूक केली आहे, तर श्री. चित्रावशास्त्रपांनी “१२ हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास (सुसलमानी अंगल)” म्हणून तिमरे एक श्राव्य कोटून तरी निर्मिले आहे ! आणि ही सर्व भ्रामक उचलेगिरी करीत असता स्वतः प्रो. पोतदारांच्या यादीतीलच “(७) शाब्दसिद्धिनियंथ”, “(१३) इंग्लंडचा इतिहास” [“इंग्लंड देशाची वखर”, भाग १ व भाग २, असे हे मुळात दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत] व “भूर्गोलशास्त्र (गणित-भाग),” ह्या महत्त्वाच्या तीनचार ग्रंथांनाहि अर्धचंद्र दिला आहे ! असो, अभ्या पानांत यापेक्षा अधिक गोंधळ तो कोणता घालावयाचा ?

तात्पर्य, 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश' ह्या महान् संदर्भ-प्रयातील कै० बाळशास्त्री जामेकरांचें हे अर्घपानी विकृत व धुत्र इतिवृत्त वाचून त्या महापुरुषाची मयार्य थोरवी वाचकास कशी काय कळून येणार? आणि ती कळून येण्यासारखी योग्य तजवीज न करणें म्हणजेच त्याची वुद्ध्या कमीअधिक उरून करणें नव्हे काय?

‘सुलभ विश्वकोश’

वरील ‘चरित्रकोशा’नंतर जुलै १९२९ पासून डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांच्याबरोबर ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ रचनाच्या मंडळीपैकी श्री. दाते-कर्वेकृत ‘सुलभ विश्वकोश’ नामक नवीन एक मर्मग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. ही प्रामः त्या महान् प्रयाचीच मक्षित आश्रुति असल्याने त्यातील कै० बाळशास्त्री जामेकर यांच्या मूळ अल्प चरित्राचें परीक्षण करताना आम्हीं आमच्या ‘उपोद्घाता’त (पृ. ६८) जे उद्गार काढले आहेत ते ह्या ‘विश्वकोशा’तील तद्विषयक टिपणालाहि तत्तैतंत लागू पडतात; आणि म्हणून ह्यासंबंधी येथें कांही अधिक म्हणण्याचें वास्तविक कारण नाही. तथापि “असा प्रकारचे वृत्तकौन ज्ञानसंग्रहाच्या व ज्ञानप्रसाराच्या दृष्टीनें अतिशय महत्त्वाचे होत; आणि आपल्याकडे तर त्यांची पुनरावृत्ति एकेका पिढीत होणें दुर्घट। ह्याच दृष्टीनें त्यांतील ज्ञानाचा उपयोग पुढील सर्व अभ्यासकांना व आवालशृद्धाना होत असतो हे लक्षांत बाळगून त्या ग्रंथातील माहिती अतिशय वेचक, चिंतूक, प्रमाणबद्ध व अद्यावत् असणें अगत्याचें आहे”, असें जें त्या प्रसंगानें आम्हीं म्हटलें आहे त्याप्रमाणें, ‘ज्ञानकोशा’नंतर पंचवीसतीन वर्षांनीं प्रस्तुत ‘विश्वकोश’-रचनेचा योग सांप्रत आलेला असता, त्याचें संपादन व्हावें तसें समाधानकारक होत आहे, असें प्रोजेक्शनें म्हणणें कठीण आहे। स्वतः संपादकच आपल्या ‘निवेदना’त सांगतात की, “आम्हीं प्रस्तुत लघुज्ञानकोशासारखें कार्य अगावर घेतलें व तें एका वर्षांत पुरें करून हस्तलिखित प्रकाशकांना ठापण्यास दिलें.” मग अवघ्या एका वर्षांत हा महदुद्योग उरकल्याबद्दल वाटल्यास त्यांचें कोणी कमीअधिक कौतुक करणें शक्य असलें, तरी संपादकांचा व प्रकाशकांचा हा शतपट रंगाच्याचा व्यवसाय झाला ह्यापेक्षा वेगळा किंवा अधिक निर्दोष कसा होणार?

‘सुलभ विश्वकोशा’तील चरित्रमर्गांदा लक्षांत घेऊनच आम्हीं असे निश्चून म्हणतो की, त्याच्या संपादकांना खरोखर इच्छा असती तर बाळशास्त्री जामेकर यांच्या अल्प चरित्रास त्यांना किमानपक्षीं अर्धे पान देणें सहज शक्य होतें; आणि तेवढ्या मर्यादेतहि त्यांचे असाधारण कर्तृत्व व थोरवी बऱ्या रीतीनें सांगता आली असती. परंतु वस्तुस्थिति अशी की, ‘ज्ञानकोशा’तील जामेकर-चरित्रास दिलेल्या सुमारे एक अष्टमांग पृष्ठांतूनहि चारदेन ओळी कमी करण्यापलीकडे त्यांना

आपल्या ह्या टिपणांत लवमात्र फरक केलेला नाही; इतकेंच नव्हे, तर तसें करतांना मुळांतील चुकाहि सुधारलेल्या नाहीत ! अर्थात् मूळ चरित्राविषयी म्हटल्याप्रमाणें, “ ह्या अतिसक्षिप्त टिपणावरून के. बाळशास्त्री जांभेकर हे पारस्य व पाश्चात्य विज्ञान, ग्रंथकर्तृत्व, लोकशिक्षण, वृत्तपत्रव्यवसाय, पुराणेतिहाससंशोधन, समाजसुधारणा इत्यादि नानाविध क्षेत्रांत अप्रपूजेचा मान पावलेले लोकोत्तर पुरुष होऊन गेले, असें लवमात्र तरी वाचकांस प्रतीत होतें काय ? ” असें पुनः एकदा आम्हास अवश्य विचारावेंसे वाटतें.

परंतु झाला हा प्रकार क्षम्य कसा ? गेल्या तीस वर्षांत बाळशास्त्रिविषयक बाळमयांत व ज्ञानात काहीच भर पडलेली नाही काय ? किंबहुना रा. देवकृत जांभेकर-चरित्र व दादोबाचें ‘आत्मचरित्र’ ह्याव्यतिरिक्तहि १७ मे १९४६ रोजी त्या महापुरुषाच्या शतसंवत्सरिक पुण्यतिथीच्या निमित्तानें मराठी नियत-कालिकांतून प्रसिद्ध झालेले अनेक सहानमोठे लेख पाहून, संपादक मनांत आणते तर त्यास ‘ज्ञानकोशां’तील पुराण व बेचव लिखाणापेक्षा अधिक चांगलें अल्प चरित्र तयार करून खचित घालतां आलें असतें. पण इतकी धारध्या व दक्षता हवी कोणाला ? ‘विश्वकोशा’चे द्वितीय संपादक रा. चि. ग. कर्वे हे तर अलीकडे काहीं थोपें भा. इ. स. मंडळाचे चिटणीस असून मोठे संशोधक म्हणूनहि मिरवितात ! मग अशी जर एकंदर दस्तुरिपति आहे, तर ज्ञाते म्हणविणाऱ्याकडूनमुळां के. बाळशास्त्री जांभेकर यांची गेली शंभर वर्षे सतत उपेक्षाच होत आली आहे, असें कोणी की म्हणूं नये ?